

BOSANSKI
PETROVAC
U NOB

1

PETROVAC
U NOB

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNİK SJEĆANJA

KNJIGA I

IZDAVAČ: ÖPSTINSKI ODBOR SUBNORA
BOSANSKI PETROVAC
ZA IZDAVAČA: VOJO BANJAC, STEVO DAL JE VIC I
MICA SMILJANIC

Redakcioni odbor
VLADIMIR ČERKEZ / LJUBISA CURGUS / DRAGO DUKIĆ
AHMET HROMADZIC / SVETKO KARANOVIC / VLADO KECMAN
VOJO MILANOVIC / VLADO PROSIC / ILIJA RADULOVIC
BOŠKO STOJANOVIC / MILE TRNJAKOVIC / MILAN ZORIC

Predsjednik redakcijskog odbora
VLADO KECMAN

Potpredsjednik redakcijskog odbora
AHMET HROMADZIC

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
VLADIMIR ČERKEZ

Recenzenti
Dr NIKOLA BABIC i prof. PETAR MISKOVIC

Lektor DRAGO NOVOTNI
Saradnik pri lektorisanju i korektor IVICA BODNARUK

Stampa: NIP »OSLOBOĐENJE«, Sarajevo
Za štampariju: RASIM HTJSIC

BOSANSKI PETROVAC U NOB

KNJIGA PRVA

Zbornik sjećanja Bosanski Petrovac u narodnooslobodilačkoj borbi je knjiga zapisa o životu, borbi i djelima ljudi u olujnom vremenu 1941—1945. godine i u periodu koji je prethodio pripremama za opštenarodnu borbu.

U sedam knjiga zbornika sjećanja osvjetljena su mnoga zbivanja na ovom terenu u toku narodnooslobodilačke borbe. Ipak, svi događaji neće biti zapisani u zborniku o plimama i osekama revolucije u jednom ustaničkom kraju, jer je sedam knjiga nedovoljan prostor da bi se iskazale sve borbe, stradanja i žrtvovanja — od dana ustanka do dana slobode.

U bosansko-petrovačkom kraju snažan uticaj na revolucionarna zbivanja imala je radnička klasa koja je bila najčvršće povezana sa seljaštvom, jer je najveći broj šumskih radnika regrutovan sa sela i oni su održavali stalne veze i vršili uticaj na svoje porodice u selima. Nije slučajno što je na poziv Komunističke partije u ovom kraju narod masovno krenuo u opštenarodnu borbu za oslobođenje ispod tuđinskog jarma, za bratstvo i jedinstvo i ostvarenje nacionalnih i socijalnih prava.

Zbornik sjećanja učesnika revolucije jasno osvjetljava klasni karakter revolucije i njeno razbuktavanje u opštenarodnu borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje,

za novi život i socijalističke odnose u društvu, koji su iz temelja izmijenili jedan kraj i društvene odnose u njemu. I u predratnom periodu, pod uslovima strašne eksploatacije radnika i bespravnog položaja seljaka, i u periodu oružane revolucije, kroz dim i oganj, revolucionarne snage ovog ustaničkog kraja nazirale su jasno svjetlost novih zora i neminovnost mijenjanja društvenih odnosa. Kontinuitet revolucionarnih kretanja u bosansko-petrovačkom kraju jasno je izražen i u ovom zborniku sjećanja učesnika revolucije.

Mnoga sjećanja su napisana. Ona predstavljaju i svjedočanstva o narodnoj revoluciji, jasno izražavaju rukovodeću ulogu Komunističke partije i njenih kadrova, kadrova revolucije, inspiratorsku i organizatorsku ulogu Partije, Vrhovnog štaba revolucije na čelu sa drugom Titom, koordiniranja akcija revolucionarnih organizacija objedinjenih u Narodnom frontu, jedinstvo naroda i narodnooslobodilačke vojske u čijim se redovima najmasovnije nalazila omladina vaspitavana i prekaljivana u borbi za opstanak i pobjedu najsvjetlijih ideala revolucije — bratstva, jedinstva, ravnopravnosti naroda i narodnosti i ljudske slobode.

Mada su mnoga sjećanja napisana, mada ih je pisalo 300 autora u više od 500 priloga na blizu 5.000 kucanih stranica, ostala su nenapisana sjećanja oko tri i po hiljade palih sinova i kćeri revolucije i žrtava fašističkog terora; umjesto njih pisali su o njima preživjeli drugovi — ustanici, borci oružanih odreda i brigada, odbornici i članovi Komunističke partije i SKOJ-a, učesnici u velikoj epopeji narodnooslobodilačke borbe i oni koji su tokom tragičnih i revolucionarnih zbivanja boravili na terenu bosansko-petrovačkog kraja.

Svjesni smo da se sjećanja gube i da blijede u maglama godina ako nisu zapisana i time trajnije sačuvana

za nova pokoljenja. Mnoga sjećanja utisnula su trajne pečate vremena i njih su učesnici narodne revolucije zabilježili onako kako su ih sami vidjeli i doživjeli. Ovo su ujedno i autentična svjedočanstva učesnika narodnooslobodilačke borbe u vremenu prohujalom u jednom specifičnom kraju gdje je plamen ustanka zahvatio i osvijetlio puteve budućnosti.

Autentičnost je posebna vrijednost ovog zbornika sjećanja. Ona izvire iz činjenice da su ih pisali stvarni očevici. I više od toga, pisali su ih stvarni učesnici samih događaja kao borci ili rukovodioci, kao odbornici, politički radnici, kao odrasli ljudi ili nedorasli pioniri. Zato treba ukazati i na realnu mogućnost da pojedina viđenja revolucionarnih zbivanja nisu mogla biti sasvim podudarna u svim pojedinostima i detaljima, jer je slika zbivanja bila često ovisna od ugla posmatranja i mogućnosti vidokruga učesnika u događajima, njihovog sagledanja široke panorame ustanka i borbe, otpora i stradanja, samoprijegora i žrtvovanja pojedinaca i naroda u cjelini. Ako su ponegdje isti događaji viđeni nešto drukčije očima borca kojeg je zabljesnuo plamen rodnog sela i oprljio barutni dim, ili očima učesnika koji su imali potpuniji i širi uvid u operacije oružanih jedinica, organizaciju na terenu, pokrete masa i tumaranje zbjegova, ako su u pojedinim napisima stradanja doživljena više emocionalno, to nisu samo odrazi različitih unutrašnjih ljudskih potresa i sudbina, ni različitosti preživljavanja duboke ljudske tragedije, već i odrazi realnih mogućnosti saopštavanja u pisanoj formi i misaonog oblikovanja pojedinih doživljaja. Čitalac će, uvjereni smo, imati u vidu i ove moguće subjektivne nijanse, domete i spisateljske dimenzije autora napisa, prilikom čitanja edicije i vlastitog vrednovanja pojedinih napisa u zborniku sjećanja.

Pripremajući ediciju redakcija je u rukopisima intervenisala, kada je to bilo neophodnoga da ne povrijedi osnovne stavove autora.

Doprinos revoluciji koji je dao narod bosansko-petrovačke komune obavezao je učesnike da za nove naraštaje ostave pisana sjećanja o podvizima boraca i stradanjima žrtava fašističkog terora, onih brojnih sinova i kćeri domovine koji su uzidali svoje živote u temelje socijalističke Jugoslavije.

Sedam knjiga zbornika sjećanja Bosanski Petrovac u narodnooslobodilačkoj borbi ustvari su zapisi i spomen-knjige o palim i živim borcima ustaničkog kraja koji su zastavu bratstva i jedinstva pronijeli kroz vihore rata i zajedno sa narodom, kroz patnje i bojeve, izvojevali slobodu.

Mnogi tekstovi o narodnoj revoluciji i njenom kontinuitetu nadahnjivaće mlada pokoljenja na podvige i djela, na očuvanje i učvršćenje tekovina revolucije — bratstva, jedinstva, ravnopravnosti, jednakosti ljudi i naroda, slobode.

Duboko povjerenje naroda u Komunističku partiju Jugoslavije, avangardu radničke klase i Tita, u revoluciju i njene najsvjetlije tekovine, u pobjedu pravde nad nasiljem i zlom, — bilo je jedna od karakteristika borbe za slobodu u ovom i drugim krajevima Jugoslavije. Ta duboka i iskonska vjera naroda u revolucionarne snage i pobjedu dobra nad zlom, svjetlosti nad tminom, narodne vojske nad silama mraka, nasilja i pogroma, vjera naroda u vlastite snage i izvore ima svoje korijenje duboko sraslo sa zemljom i sa zbivanjima i organizovanjima u pred-revolucionarnom periodu, o čemu govore i napisi o ljudima i vremenu priprema za socijalno i nacionalno oslobođenje i izvojevanje prava radničke klase. Kontinuitet revolucionarnih zbivanja je jasan, on osvjetljava pređeni

put i duboku vjeru naroda u budućnost čiji su horizonti okrenuti opštečovječanskoj pravednoj borbi za mir, saradnju među ljudima i narodima, jednakost, ravnopravnost i bratstvo, punoj pobjedi tekovina revolucije i njenog kontinuiteta, jedinstvu interesa i solidarnosti radničke klase i svih radnih ljudi, pravu na slobodan razvoj i kulturu, na udruživanje stremljenja s naprednim težnjama čovječanstva. Široki horizonti ukazuju na put njegovanja i razvijanja najsuvjetlijih tekovina i etike socijalističkog morala, na vrijeme na dohvatu u kojem će radni ljudi i radnička klasa, vođeni svojom revolucionarnom Komunističkom partijom Jugoslavije u potpunosti upravljati rezultatima i plodovima svoga rada i stvaralaštva.

Zbornik sjećanja Bosanski Petrovac u narodnooslobodilačkoj borbi je prilog osvjetljavanju revolucionarnih zbivanja u jednom kraju naše domovine. Sedam knjiga ovog zbornika su do sada najcjelovitiji i najobimniji pisani autentični tekst o revoluciji i njenom kontinuitetu na petrovačkim stazama i putevima slobode. Iako nepotpune, one će uspjeti da kažu kako i goloruk i izdan narod može da učini čuda, kada ideja ovlada masama i postane materijalna snaga društva. A to je djelo Komunističke partije Jugoslavije koja je bila prisutna u svakom selu, u svakom zaseoku, u svakoj kući bosansko-petrovačkog kraja.

Obiman, složen i naporan kolektivni posao oživljavanja sjećanja i njihovog oblikovanja u napisima za zbornik Bosanski Petrovac u narodnooslobodilačkoj borbi preživjeli učesnici narodne revolucije shvatili su kao svoju obavezu i dug prema palim i živim drugovima. Nenapisani radovi palih drugova ostaće vječno praznina u ovom zborniku, mada je praznina samo donekle, djelimično umanjena napisima drugih o životu i svijetlim likovima revolucionara i njihove veli-

čanstvene borbe za život dostojan čovjeka. Edicija bi bila znatno obimnija da smo mogli uvrstiti u sedam knjiga brojne druge napise koje su nam poslali saradnici iz svih krajeva Jugoslavije. O pojedinim događajima napisano je više sličnih tekstova. Uredništvo se u tim slučajevima opredijelilo za kvalitetnije tekstove. Svi napisi koji nisu uvršteni u ediciju predati su na čuvanje Opštinskom odboru Saveza boraca Bosanski Petrovac, jednako kao i svi redigovani originali rukopisa. Materijali će biti sačuvani i oni mogu poslužiti istovarima i piscima hronika za proučavanje davnih ratnih zbivanja u bosansko-petrovačkom kraju.

Uredništvo edicije izražava svoju zahvalnost brojnim saradnicima i autorima tekstova poslatih za zbornik sjećanja *Bosanski Petrovac u narodnooslobodilačkoj borbi*. Značajnu pomoć u radu uredništvu pružili su Republički odbor SUBNOR-a Bosne i Hercegovine i Opštinski odbor Saveza boraca, kao inicijatori i organizatori prikupljanja materijala za ediciju, Skupština opštine Bosanski Petrovac, Opštinska konferencija Saveza komunista, Opštinska konferencija SSRN, JDpštinska konferencija za društvenu aktivnost žena i Opštinska konferencija SO, koji su nas pomagali moralno i materijalno da bismo sa uspjehom realizovali ovaj veliki poduhvat, Inicijativni odbor sastavljen od aktivista iz bosansko-petrovačkog kraja i svi oni koji su se angažovali da sedam knjiga zbornika sjećanja publikujemo i približimo očima i srcu čitalaca. Svima onima koji su plemenitu i kulturnu akciju štampanju obimnog zbornika sjećanja na dane narodnooslobodilačke borbe shvatili kao svoj dug vremenu i učesnicima revolucije zahvaljujemo na drugarskoj pomoći i svesrdnoj sardnji.

Neka ovaj zbornik bude mali spomenik velikoj ljudskoj borbi za bratstvo i slobodu.

UREDNIŠTVO

Josip Broz — Tito

JOSIP BROZ-TITO

NACIONALNO PITANJE U JUGOSLAVIJI
U SVJETLOSTI NARODNOOSLOBODILACKE BORBE

arodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koju su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe.

Današnja narodnooslobodilačka borba ne bi se mogla završiti pobjedom nad okupatorima i njihovim slugama, ako u toj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva, ako u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ne bi učestvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani. Potpuno oslobođenje svakog naroda posebice ne bi se moglo postići, ako on ne bi sada već uzeo pušku u ruku i pošao u borbu za zajedničku pobjedu svih naroda Jugoslavije nad svim neprijateljima naroda.

(»Proleter«, decembra 1942.)

Fragment

ILIJA DOSEN

OSNIVANJE PRVIH ORGANIZACIJA KPJ
U BOSANSKO-PETROVACKOM SREZU

FORMIRANJE prvih organizacija KPJ u Bosansko-petrovačkom srezu, počelo je u ljeto 1939 godine. Među stanovništvom koje se bavilo gotovo isključivo poljoprivrednom proizvodnjom, pretežno stočarstvom i nešto malo ratarstvom, politički uticaj Partije, odnosno naprednog radničkog pokreta, širio je veliki broj ljudi koji je odlazio na razne sezonske poslove u veće gradove i industrijske centre, pa i u inostranstvo. Ljudi su se najviše zapošljavali kao sezonski radnici u susjednom Drvarskom srezu, gdje je postojala dosta razvijena drvna industrija. Tu su i dolazili u vezu s naprednim radničkim pokretom, a zatim prenosili napredne ideje pokreta na stanovništvo svog kraja.

Uticaj Partije širili su takođe i đaci i studenti ovog kraja koji su pohađali škole u Beogradu i drugim mjestima i bili manje ili više obuhvaćeni radom u naprednom omladinskom pokretu. Za vrijeme školskih odmora oni su vrlo pozitivno djelovali u narodu, razvijajući široku političku aktivnost, koja je uglavnom bila na antifašističkoj i opozicionoj liniji. Naročito je bila živa i svestrana politička aktivnost đaka i studenata poslije 1936. godine. Najodlučniji u tom radu su bili studenti: Bogdan Kapelan, Ratko Kreco, Vojo Rakić i Vojo Kreco, studenti prava, Miloš Novaković, student agronomije, Zdravko Celar, Dušan Dukić, Radivoje Rodić, Mićo Rakić, Mahmut Hodžić i Dmitar Smiljanić, učenici srednjih škola, zatim

Rajko Polovina, student prava, Dragutin Smiljanić i Vojislav Novaković, studenti agronomije, Hajrudin Kulenović, student medicine i mnogi drugi.

Uticaj Partije i radničkog pokreta bio je mnogo jači u onom dijelu Bosansko-petrovačkog sreza koji je gravitirao Bosanskom Petrovcu, jer je u tom kraju bio i veći broj studenata i đaka, pa i sezonskih radnika koji su politički djelovali u narodu. U drugom dijelu sreza, koji je gravitirao Kulen-Vakufu, a koji je bio poljoprivredno razvijeniji a u kulturno-prosvjetnom pogledu zaostaliји, uticaj je bio znatno slabiji. U tom dijelu sreza aktivno su radili Ibrahim Bibanović, student Zagrebačkog sveučilišta iz Kulen-Vakufa i Josip Hodale, radnik iz sela Buševića.

Politička aktivnost ovih drugova bila je uglavnom agitaciono-propagandnog karaktera i odvijala se većinom za vrijeme ljeta. Do 1939. godine nije bilo nekog značajnijeg rada na stvaranju partijskih i omladinskih organizacija. Tek u ljeto 1939. godine počinju se organizovati prve partijske i skojevske organizacije, te od tog vremena i počinje organizovaniji rad u ovom kraju. Do formiranja prvih partijskih organizacija (ćelija) u Bosansko-petrovačkom srezu došlo je na sljedeći način. Krajem juna 1939. godine Uglješa Danilović, student agronomije, saopštio mi je da je riješeno da pođem u Bosansko-petrovački srez na politički rad. Dao mi je osnovne direktive i postavio kao glavni zadatak formiranje partijskih organizacija. Kako sam već bio završio ispite, krenuo sam odmah na teren. Iako sam već od ranije učestvovao u političkom radu u ovom srezu i upoznao dosta ljudi koji su simpatizali Komunističku partiju i radnički pokret, ipak je trebalo vremena da se pronađu i provjere ljudi koji bi mogli ući u Partiju, spremni da podnesu sve terete ilegalnog rada. Nakon izvjesnih priprema — kandidovanja, sastanaka i razgovora — prišlo se formiranju organizacija. Prva partiska ćelija organizovana je početkom novembra 1939. godine u selu Drinićima. Poslije kraćeg vremena, početkom januara 1940. godine, formirana je i partiska ćelija u selu Bukovači, a u proljeće 1940. godine formirana je partiska organizacija u Oštrelju,

u kome se nalazila manipulacija i direkcija preduzeća »Sipad«. Partizanske ćelije formirane su dalje u Krnjeuši i u selu Vedro Polje.

Uporedo se radilo i na formiranju skojevskih organizacija u selima Drinići, Bjelaj, Krnjeuša, Medeno Polje, dok je za sela Kolunić i Revenik postojala jedna skojevska ćelija. Takođe je bilo i nekoliko omladinaca koji su u Bos. Petrovcu sačinjavali skojevsku organizaciju u gradu.

Do sredine jula 1941. godine nije bio formiran sreski komitet za Bosansko-petrovački srez, nego sam ja radio kao partijski povjerenik i objedinjavao rad organizacija. Svaka ćelija je imala svog sekretara i on je održavao vezu sa sekretarom organizacije SKOJ-a.

Iako tek u začetku i malobrojne, partijske i skojevske organizacije su razvijale na terenu živu političku aktivnost. Vodila se stalna i uporna propaganda protiv spoljne i unutrašnje politike režima, protiv paktiranja sa Hitlerovom Njemačkom. Sem toga, vođene su akcije za prikupljanje pomoći siromašnim porodicama čiji su hranioći bili u vojsci. Aktivno se radilo na objašnjavanju eksploatorskog sistema i tumačeno je zašto je seljak i radnik doveden u težak ekonomski položaj. U cilju što uspješnijeg i što šireg političkog rada i povezivanja s narodom, partijske organizacije su razvijale razne legalne i polulegalne forme rada. Kao vrlo podesna forma pokazalo se stvaranje čitaonice »Seljačka sloga« i sportskih nogometnih klubova. Čitaonice su imale svoja sjedišta, izvjestan fond knjiga i redovnu pretplatu na novine. U okviru čitaonica održavana su razna predavanja, priredbe i sijela. Najbolja čitaonica je bila u selu Reveniku koju su vodili Đuro Đikić i Mićo Rakić. Sportski nogometni klubovi bili su organizovani u nekoliko sela: Drinićima, Koluniću, Medenom Polju i Bukovači. Oni su okupljali veliki broj omladinaca i tu se diskutovalo ne samo o sportu nego i o politici. Klubovi su bili podesna forma odvajanja omladine od »sokolskih četa«, koje su već ranije bile formirane u nekim selima pod uticajem veliko srpske petrovačke čaršije. Najmasovniji i najbolji sportski nogometni klub bio je u Bosanskom Petrovcu i zvao se »Mladost«. Klub je bio

potpuno pod uticajem KPJ, a u njemu su radili Ratko Kreco i Zdravko Celar. U ovaj klub uspjeli smo okupiti gotovo svu srpsku i muslimansku omladinu grada. To je bilo prvo društvo u ovom mjestu u kome su zajedno bili članovi i Srbi i Muslimani. Klub je bio značajan faktor u borbi protiv raspirivanja šovinističke mržnje između Srba i Muslimana.

Pod rukovodstvom partijskih organizacija formirane su i polulegalne organizacije »Odbori seljaka i radnika«. Ovi odbori su formirani u petnaest sela. U njih su birani ugledni stariji domaćini, koji su bili opoziciono raspoloženi prema režimu i simpatizali radnički pokret. Pri obrazovanju odbora i njihovom legalizovanju mnogo je pomagao Mile Balaban, koji je ranije bio narodni poslanik za Bosansko-petrovački srez. On je pripadao Zemljoradničkoj stranci, ali je bio vrlo blizak Komunističkoj partiji, pa se čak i smatrao komunistom. Odbori su prikupljali priloge za drugove koji su bili zatvoreni u koncentracionom logoru u Ivanjici — Međurečju, a isto tako su prikupljali i pomoć za postradale od elementarnih nepogoda i za siromašna domaćinstva, organizovali su pomoć u obradi zemlje podoricama koje nisu imale svoja poljoprivredna oruđa i si.

O postojanju nekih odbora saznali su i organi vlasti, pa su pojedine članove odbora pozivali na saslušanje. Tom prilikom su prijetili i zastrašivali ali nisu mogli ništa ozbiljnije preduzeti, jer su to najčešće bili ugledni seljaci, vrlo čestiti i poznati u svojim selima, a odbori su se preko akcija koje su vodili dobro popularisali u narodu. Uz pomoć partijskih organizacija pripremljen je takođe i prvi štrajk šumskih radnika u preduzeću »Kninska industrija« u Kozilima. Štrajkom je rukovodila partijska organizacija u Driniću, a poveden je s ciljem da se poboljšaju uslovi rada u manipulaciji i da se povećaju cijene po jedinici mjere(prostornom metru). Štrajk je trajao gotovo mjesec dana i uspješno se završio jer su svi zahtjevi radnika ispunjeni. Ova akcija je imala i politički značaj, jer je pokazala da se zajedničkom snagom mogu postići ozbiljni rezultati.

Partijska organizacija je razvila naročito široku političku aktivnost povodom ubistva seljaka Petra Dronjka i ranjavanja Sabljića. Dronjka su ubili, a Sabljića ranili žandarmi prilikom hapšenja nekoliko radnika zbog učešća u štrajku, čemu su se suprotstavili seljaci zahtijevajući da se uhapšeni oslobode. Povodom ovoga slučaja Partija je razvila široku političku aktivnost u čitavom srezu, organizovani su protesti, prikupljani potpisi i traženo suđenje žandarmima. Povedena je i akcija za podizanje spomenika poginulom Petru Dronjku. Akcija je uspjela i spomenik je podignut od priloga seljaka i radnika.

Ovakva politička aktivnost i vođenje konkretnih akcija imali su veliki značaj za popularisanje partijskih organizacija i za njihovo povezivanje s narodom. Iako je Partija bila ilegalna, seljaci su osjećali i znali da je ona pokretačka snaga. Članovi Partije su postajali sve poznatiji i stekli su političku popularnost i povjerenje u narodu. Ovo je imalo presudan značaj i za podizanje ustanka i razvijanje Narodnooslobodilačke borbe u Bosansko-petrovačkom srezu.

Ilija Došen

BOŠKO KAPELAN

ULOGA STUDENTSKE OMLADINE U
PROSVJEĆIVANJU NARODA

Osvrćući se na ovo tako opsežno pitanje, nemam namjeru obuhvatiti ga u njegovoj cjelokupnosti, bez obzira na prostor i vrijeme u kome danas živi i radi jedna studentska generacija. Tim prije, što ona po svojoj vrijednosti — vidno ispoljavanoj na mnogim sektorima ne-sebične poduzimljivosti — zaslužuje posebnu pažnju. Smatraju, šta više, da se značaj i uloga ma koga reda ljudi u nekoj vrsti aktivnosti treba cijeniti u odnosu na postojeće ekonomske, društveno-političke i prosvjetne prilike u datoj sredini, mi ćemo gornje pitanje osvijetliti imajući u vidu uglavnom današnju situaciju.

Pojam studenta intelektualca ne predstavlja danas ono što je nekad predstavljao. Nasuprot subjektivnom shvatanju da su studenti jedna posebna omladinska kategorija, odvojena od ostalih društvenih slojeva osobitim položajem i zadacima, stoji danas činjenica da su studenti — negdje više negdje manje — povezani čvrsto sa osnovnim potrebama i težnjama naroda, čiji su oni sinovi. To je bar kod nas osvjedočen slučaj. Posljedice takvog izmijenjenog stava studentske omladine ogledaju se i u novostvorenom uvjerenju naše javnosti da studenti, skupa sa redovima gradske i seoske omladine, čine jedinstvo mladog naraštaja, jedinstvo na bazi dobro shvaćene zajednice interesa cjelokupne omladine, u mutnoj današnjici. Zato, kad je riječ o ulozi studenata u kulturnom radu na podizanju naroda, teško je govoriti o nekoj strogo posebnoj ulozi. A što se to ipak čini, razlog je to što su oni

danas najsvjesniji, najtrezveniji, te otuda najprijemčiviji i najodgovorniji dio omladine na tom poslu.

Počeci djelatnosti studenata na kulturnom planu u narodu, obilježeni su pojedinačnom i neorganizovanom saradnjom sa drugim kulturno-prosvjetnim činiocima, koji su u tom pogledu preduzimali nešto na selu i gradu. Na selu, tako mnogo zaostalom, pošlo se putem osnivanja zadruge sa raznim sekcijama, čije su glavne prop ratne pojave čitaonice i analfabetski tečajevi, naročito u Bosni. Materijalno stanje sela ne dozvoljava da se i tu, kao i u gradovima, plasiraju i druge tekovine, ostalim narodima već odavno dostupne. Student je u takvim sredinama i kulturni radnik i ekonom i osnivač raznih tečajeva. Ako to u cijelosti dosad nije bio, danas treba da bude. U gradu imaju studenti širi krug saradnika, a svakako imaju i druge forme rada. Omladina je tu — sa raznim slojevima gradskog elementa, povezana ili bar ima uslove da bude povezana. U tom pogledu nisu u suprotnosti grad i selo. Veze između njih, od kojih je najčešća ekonomska, čine da se prelijeva uticaj jedne od ovih sredina na drugu. Onaj ko uspije da to kanališe, pravilnim tokom, zaslužan je po tome što preduzima po čitav narod koristan posao. Posao koji se sastoji u tome, da tvorevine sela i grada kao cjeline, dopunjuje i kompenzira na način koji odgovara modernom shvatanju toga problema. Gola propaganda, potreba boljeg života i promjena uslova za rad i stvaranje, zamijenjena je dakle danas kod studenta konstruktivnijim radom koji pruža opipljivije rezultate. Tako danas postoji dobar dio studenata — agronoma, tehničara, medicinara, pravnika, koji, pored toga što masama riječju predočavaju postojanje nekih novih i savršenijih uslova života, trude se da, upregnuvši se u posao, i sami doprinesu svoj udio.

Da je to sve tako, glavni je razlog to što su studenti odani narodu i što su svjesni potrebe njegovog kulturnog podizanja. Neophodan preduslov uspjeha u radu je i spremnost studenata u stručnom i opšte kulturnom pogledu. Jer, ko hoće da drugog nauči i drugom pomogne, mora već i sam biti naoružan potrebnom upućenošću u granu svoga životnog zanimanja.

Nekada je u maloj Srbiji napredna inteligencija osposobljavala seljaštvo za nacionalna pregnuća, i doprinosila time podizanju Srbije do Pijemonta Južnih Slovena. Danas studentske generacije, — povezane sa zdravim i naprednim snagama inteligencije, narodne inteligencije, treba da odigraju još veću ulogu. Na njima, u ovom stanju stvari, leži i velika odgovornost za dalje puteve razvoja naše narodne kulture i napretka.

(Boško je ovaj rad objavio 1939. godine u knjizi »Almanah« — Prosveta u Beogradu.)

JASTUK NA PRVO MJESTO

Poslije VII neprijateljske ofanzive dode Milan Guteša, vijećnik ZAVNOBiH-a u svoje selo i navratio kod jedne rodice na spavanje. Rodica bi zadovoljna što se Milan kod nje navratio i namjesti mu krevet. »Rodače, slobodno spavaj, ničeg se ne plaši, mi ćemo stražariti cijelu noć, ti se dobro odmori. Evo, vidi, sve je čisto i uredno«.

»U redu, rodice, mnogo ti hvala. Ali ovaj jastuk mi stavi pod noge. One sit bolje i poštenije od glave. One dobro nose mene i glavu, pa su zato zaslužile da i ja njih pripazim« — odgovori Milan.

ANECDOTE

MILANKO PECANAC

U SIPADOVOJ KOLONIJI
(KAZIVANJA I SVJEDOČANSTVA 1937.—1941.)

Naši ljudi koji su prije rata radili u Šumskom industrijskom preduzeću Dobrljin — Drvar AD (»Sipad«) u početku su ovo preduzeće drvne industrije nazivali »Stambajs«, ili sasvim uprošćeno »Firma«. Ovaj posljednji naziv bio je u svakodnevnoj upotrebi u narodu, ne samo u srezu Bosanski Petrovac, već gotovo u cijeloj Bosanskoj krajini. Naziv »Štamjbajs« je nastao od imena prvog vlasnika preduzeća za eksploataciju šuma u ovom kraju Otona Stajnbajsa. Prema nazivu »Firma«, Šipadovi radnici su nazivani »firmaši«, bez obzira na njihove kvalifikacije i radno mjesto koje su zauzimali. Naselja ovih radnika u Sipadu zvala su se »kolonije«. Tih kolonija je bilo svuda gdje god je imalo šta da se radi: u Osječenici, Oštrelju, Srnetici, Muratovcu, Mijačici i u drugim mjestima.

Svi radnici koji su radili u Šipadu živjeli su u koloniji privremeno — do otkaza. Ko dobije otkaz, napušta i »koloniju«. Tu za otpuštene radnike nije više bilo opstanka, iako je zemlja bila državna, ona se morala napustiti, jer je država, po ugovoru, zemlju i šumu predala Šipadu na korišćenje. I zato, svugdje gdje je bio Sipad, tu je bio i njegov posjed. Na ovaj posjed moglo se uvijek doći i sa njega otići. Ali doći na njega, zaposliti se u preduzeću i postati stanovnik u njegovoj koloniji, nije bilo lako.

Sipadovi posjedi za eksploataciju šuma opkoljavali su čitave srezove i mnoga mjesta, sa svih strana, kao na primjer — Bosanski Petrovac. U ovu varoš, prije rata, moglo se doći uskim koridorom, samo sa zapadne strane, da se ne bi išlo direktno preko Sipadovih posjeda. Tako su stanovnici gotovo cijelog ovog sreza živjeli i radili usred ogromnog Šipadovog posjeda. Pa ipak za Petrovac se ni u kom slučaju ne može reći da je on bio Sipadova kolonija, jer je stara varoš uvijek živjela specifičnim životom, iako je u mnogo čemu zavisila od Šipada.

PROSPERITET SIPADA

Šumsko-industrijsko preduzeće Dobrljin — Drvar samostalno je poslovalo sve do februara 1938. godine. Tada su mu se, na bazi akcionarskog udruživanja, pridružili: »Fabrike celuloze u Drvaru AD« i »Durmitor AD« iz Crine Gore. Združeno preduzeće je nastavilo da posluje pod starim nazivom preduzeća matice Šumsko-industrijskog preduzeća Dobrljin — Drvar AD »Šipad« AD), ali sada sa akcijskim kapitalom od 65 miliona dinara. Nešto kasnije ovom združenom preduzeću prisajedinjena su još dva velika, do tada samostalna akcionarska preduzeća: »Krivaja AD« i »Zavidovići« AD.

Time je bilo završeno stvaranje jednog velikog monopolističkog saveza proizvođača drvne industrije, oličenog u Šipadu kao kombinovanom preduzeću, sa svim obilježjima jednog klasičnog trusta. Raniji vlasnici pridruženih preduzeća sada su izgubili i proizvodnju i trgovačku samostalnost. Oni će u buduću od preduzeća »Šipad« dobivati samo dohodak u vidu dividende (dijela profita) prema poslovnom uspjehu ovog preduzeća i broja akcija koje oni posjeduju.

Do stvaranja ovog, dosta zakašnjelog, monopolističkog saveza u Bosanskoj krajini (u razvijenijim kapitalističkim zemljama stvaranje ovakvih i viših oblika monopolističkih saveza bilo je već odavno završeno), moralo je neminovno doći zbog konkurencije na svjetskom tržištu gotove robe

i svjetske krize kapitalizma. Ove osnovne protivrječnosti, naprijed navedena pridružena preduzeća sa skromnim kapitalom, nisu mogla sama savladati, jer nisu mogla dobiti značajnije kredite za modernizaciju proizvodnje, a bez toga o nekoj većoj produktivnosti rada i samostalnom opstanku na svjetskom tržištu gotove robe nije moglo biti ni govora. Zato su ova preduzeća bila prisiljena da se priklone jačem preduzeću »-matici«.

Ovim aktom Šipad je u istoriji svoga postojanja postigao najveću ekspanziju svojim kapitalom. On se teritorijalno proširio iz Bosanske krajine na oblast srednje Bosne i Crne Gore. Samo u Bosanskoj krajini ovo preduzeće je imalo 337,9 km glavnih željezničkih pruga i telegrafsko-telefonskih linija, ne računajući pomoćne šumske saobraćajnice, koje su bile daleko veće od glavnih.

Pored toga, preduzeće je pravilo ceste i šumske puteve za traktorsku vuču. Zato su u to vrijeme govorili u šali: nalazi li se Šipad u Bosanskoj krajini, ili se možda, Krajina nalazi u Šipadu. Mnogi ljudi su govorili kako je ovo preduzeće »država u državi«.

STAGNACIJA ŠIPADA

Osnovno Šipadovo područje za eksploataciju šuma samo u Bosanskoj krajini zauzimalo je površinu od 89.000 ha, ne računajući tzv. servitutne šume kojima su raspolagale nadležne opštine. Međutim, Šipad je i ove šume nemilice eksploatisao, čineći na taj način i razne špekulacije: neplaćanje opštinama, pa ni državi, pripadajuće poreze i druge dažbine.

Osnovno područje za eksploataciju šuma bilo je pod Direkcijom šuma u Banjoj Luci, pod koju su potpadale šumske uprave: Drvar, Basanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Šipovo, Bihać, Glamoč i Jajce. Na cijelom ovom području Šipad je, koristeći se Sklopljenim starim ugovorom još 1922. godine, mogao nesmetano da eksploatiše sljedeće šumske komplekse: Grmeč, Risovac, Klekovaču, Osječenicu, Ovčaru, Pljevu, Janj, Vijenac, Jadovik, Šator, Srneticu i Malovan.

Samo u ovim šumskim kompleksima bilo je odobreno za sječu šuma 20,337.000 m³, a od toga: 14,528.000 m³ četinaru i 5,809.000 m³ bukovine, ne računajući servitutne šume. Ugovorom o sječi šuma bilo je predviđeno kolika je godišnja kvota drveta za sječu i ta kvota nije se smjela premašiti — da bi se na taj način obezbijedio normalan prirodni priraštaj šuma (ukupan godišnji priraštaj svih jugoslovenskih šuma procijenjen je prije rata na oko 18 miliona kubnih metara, a sjeklo se oko 30% više od prirasta).

Sipad nije poštovao odredbe ugovora, kao ni odredbe Rešenja Ministarstva šuma i ruda Jugoslavije br. 24948/935, o kvotama šuma za sječu. Tako je samo u šumskim kompleksima: Klekovača i Osječenica 1935. godine posječeno šume 1,472.000 m³ ili 100% više nego što je bilo kvotom odobreno. I u drugim šumskim kompleksima bilo je slično.

Izgleda da je tadašnje još samostalno šumsko-industrijsko preduzeće Dobrljin - Drvar AD pokušavalo i na ovaj način da riješi svoje krizne poteškoće, pa je zato pristupilo nemilosrdnom uništavanju šuma. Odgovorni organi Direkcije šuma u Banjoj Luci i sreskih šumskih uprava, nisu vršili potrebnu kontrolu sječe šuma — da bi ovakve pojave onemogućili. Ovi organi su se previše blagonaklono odnosili prema Šipadu. Za ovakve postupke ovih organa gotovo niko nije pozivan na odgovornost od strane vlasti, pa ni od Ministarstva šuma i ruda Jugoslavije. Takav zahtjev nije postavila ni stručna Komisija, koja je pregledala poslovanje Šipada i utvrdila dvostruko veću sječu šume nego što je bilo kvotom odobreno.

Glavni stub novog združenog kombinata Šipad bili su fabrika celuloze u Drvaru, koja je bila najveća u Jugoslaviji i jedna od najvećih u srednjoj Evropi, sa godišnjim kapacitetom od 430.000 m³ rezane građe, a zapošljavala je 5 hiljada radnika, te strugara u Drvaru podignuta planski uz fabriku celuloze kopitalom njemačkog državljanina Otona Štajnbajsa. Ona je modernizovana 1934. godine i otada je radila u tri smjene sa godišnjim kapacitetom od 320.000 m³ rezane građe.

Fabrika celuloze u Drvaru osnovana je 1905. godine sa akcijskim kapitalom od 3 miliona kruna. Ovaj kapital je povećan 1922. godine od strane akcionara na 1,5 miliona dinara, a 1927. godine na 12 miliona dinara valorizacijom osnovnih investicionih sredstava.

Već tada učešće ranije samostalnog šumsko-industrijskog preduzeća Dobrljin - Drvar AD u akcijskom kapitalu fabrike celuloze iznosio je 49%, koliko je najviše tada bilo dozvoljeno od strane drugih akcionara ove fabrike. Ali, početkom 1932., u jeku svjetske krize kapitalizma, rad fabrike celuloze u Drvaru je obustavljen, zbog niske produktivnosti rada i jake konkurencije na svjetskom tržištu gotove celulozne robe i pune tri godine fabrika nije radila.

Zatvaranjem ove velike fabrike, svi radnici koji su do tada radili u njoj ostali su bez posla, a njih je bilo najviše sa područja Drvara. Jedan dio ovih radnika, teškom mukom, zapošljavao se u Šipadovim šumskim pogonima na sječi šume, građenju šumskih pruga, koturača, a drugi su morali da traže posla širom zemlje.

U periodu svjetske krize kapitalizma (1929.—1933.), koja je sa blažim depresionim procesima trajala kod nas sve do 1937. godine, naši ljudi sa područja Bosanskog Petrovca, Drvara i drugih krajeva, kao višak radne snage u ovom kraju, morali su masovno da odlaze na rad u inostranstvo, većinom u Francusku. Međutim, ni tamo nije bilo lako doći do posla, jer je ponovo 1937. godine nastala jaka depresija sa izrazitim posljedicama svjetske krize kapitalizma, koja se odražavala i na Jugoslaviju. U ovoj godini javljaju se poznati štrajkovi radnika u mnogim Šipadovim pogonima, kao i na Unskoj pruzi u preduzeću »Batinjol«. Takvih štrajkova bilo je 36 u Bosni i Hercegovini, od avgusta 1936. do septembra 1937. godine, sa 18 hiljada štrajkača.

Šipad je od 1934. do kraja 1936. godine uspio da znatno popravi svoje finansijsko stanje, jer je to, kako smo vidjeli, period kada je osjetno ublažena depresija kapitalističke privrede u svijetu i kod nas. pa se i roba mogla lakše plasirati na tržištu. U to vrijeme Šipad je vršio i najveću sječu šuma. To mu je, pored ostalog, u mnogome pomoglo da svojim kapitalom otkupi posljednjih

1.212 akcija fabrike celuloze u Drvaru od dotadašnjeg vlasnika švajcarske grupe Simonius i La Roš, u vrijednosti od 10 miliona dinara. Uglavnom, ovim kapitalom je ova fabrika osposobljena za uspješniji rad, jer je po otpočinjanju ponovne proizvodnje, početkom 1935. godine, dosta slabo radila.

Poslije sjedinjavanja navedenih preduzeća sa glavnim preduzećem »maticom«, Sipad je »prirodno«, kako se to radi i u ostalom kapitalističkom svijetu, nastojao da se na razne načine i što prije oslobodi svih malih akcionara pridruženih preduzeću. On je u tome i uspio na jednostavan način, postupajući jednako kao i sa svojim ranijim partnerima. Obično se vodilo nepropisno i nepotpuno knjigovodstvo i na kraju poslovne godine se prikazivao negativan bilans u ogromnim iznosima. To je izazvalo obavezni pad vrijednosti akcija, a njih je Šipad odmah otkupljivao

— za male pare. Usljed toga su brzo razvlašćivani svi mali akcionari.

Ovakve »operacije«, iza kojih nije stajao samo Sipad, na kraju će ovo ogromno preduzeće dovesti na rub propasti.

Prema izvještaju Komisije Ministarstva finansi ja od 28. II -1937. godine, prilikom pregleda finansijskog stanja Šipada, utvrđeno je da je aktiva Šipada, po knjigama, sa stanjem na dan 30. VI 1936. godine iznosila 156,250.000 dinara. Istovremeno utvrđeno je da ta aktiva »realno« iznosi 344,523.000 dinara, ali da sve nije uneseno u knjige. Razlika aktive po knjigama i »realno« nađenog stanja iznosi 188,273.000 dinara. Što se tiče stanja posive po knjigama i »realno« nađenog stanja, ono se uglavnom slaže. Samo, šta je bilo sa navedenom razlikom aktive, gdje se »zagubila«, i kakva je njena konačna sudbina, o tome se ništa određeno neće saznati sve dok postoji ovo preduzeće kao akcionarsko društvo, pa čak ni kasnije, kada je ono, u drugoj polovini 1938. godine postalo državno preduzeće, navodno kao vlasništvo Ministarstva šuma i ruda Jugoslavije.

O cijelom ovom slučaju, navedena komisija kaže: »Po stanju kako ga knjige pokazuju na dan 30. VI 1936. godine, preduzeće je s obzirom na neotpisane gubitke iz

godine 1931. do 30. VI 1936. izgubilo skoro sve svoje fondove, a ako se uzme vrijednost ostale aktive, bez valorizacije investicija i željeznice, onda je izgubilo i znatan dio svoje glavnice«. Ali prema »realnom« stanju, koje je i faktičko stanje »na dan 30. VI 1936. godine, preduzeće ne samo da nije izgubilo svoje fondove i veliki dio glavnice, nego je visoko aktivno, jer mu aktiva prelazi pasivu za impozantnu sumu od 188,000.000 dinara«.

Ova ogromna svota »omaškom« izostavljena, prema terminima sa kojima Komisija operiše, otišla je u »rezervne fondove« Šipada. A kuda je otišla ogromna suma iz »rezervnih fondova« i šta je iz njih podmirivano, komisija ništa ne kaže, niti predlaže da se nešto preduzme. Zato je Šipad i dalje nastavio nesmetano da operiše svojim »rezervnim fondovima«, koji su, u stvari, postali njegovi tajni fondovi i kasnije kada je razvlašćivao svoje nove partnere pridruženih preduzeća, februara 1938. godine, uz pomoć najvećih dostojanstvenika ovog preduzeća, u prvom redu predsjednika i članova upravnog odbora i drugih krugova koji su iza Šipada stajali.

Usljed svega ovoga, i raznih iberzanskih operacija, Šipad će na vjestački način, sredinom 1938. godine, biti doveden na rub propasti, iako je to preduzeće bilo visoko aktivno. Tada će se na sceni pojaviti država kao spasilac Šipada i ono će u drugoj polovini 1938. godine postati državno preduzeće, sa još uvijek negativnim bilansom (za onih 188 miliona koji su »izgubljeni«).

Kada je »Šipad« postao državno preduzeće, kao »zaštitnik« preduzeća pojavilo se Ministarstvo šuma i ruda Jugoslavije. Ovo Ministarstvo je odmah pristupilo tzv. »sanaciji« Šipada. U tu svrhu jedna komisija ponovo je pregledala poslovanje Šipada u cjelini i o nađenom stanju 5. XII 1938. godine podnijela izvještaj Državnoj hipotekarnoj banci u Beogradu. U ovom opširnom izvještaju ništa se ne govori o Šipadovim »rezervnim fondovima«, niti se navode pravi uzroci koji su Šipad doveli pod stečaj. Samo se predlaže da Šipadu treba odmah odobriti zajam od 150 miliona dinara, sa rokom otplate od 20 godina, radi sanacije preduzeća, »jer u protivnom mora se podnijeti zahtjev o likvidaciji«.

Ovakva situacija u Sipadu «-zabrinula» je ministra šuma i ruda, pa je on zatražio od načelnika svog Ministarstva, da mu što prije dostavi svoj izvještaj o poslovanju ovog preduzeća sa predlogom za sanaciju. Taj izvještaj je podnesen 20. I 1939. godine i u njemu je dat konkretan predlog »da se sanacija Sipada izvrši u dva pravca: finansijskom i organizacionom«.

Finansijska sanacija bi se, prema ovom predlogu, sastojala u tome, da se otpišu raniji Sipadovi dugovi državi u iznosu od 49,560.000 dinara i da se iz opštredržavne kase ovom preduzeću stavi na raspolaganje 85 miliona dinara. Tako bi se aktiva preduzeća povećala za 134,560.000 dinara i ono bi, navodno, finansijski bilo sposobno da i dalje radi. Ujedno je podvučeno da se nešto manje predlaže za sanaciju preduzeća nego što je to stručna komisija u izvještaju od 5. XII 1938. godine predložila (150 miliona zajma) i da je to sasvim dovoljno za sanaciju, pošto, navodno, stručnoj komisiji »ne treba sve vjerovati, jer ona u svom izvještaju stoji na strani Sipada, kao njegov advokat«. Načelnik Ministarstva šuma i ruda u svom izvještaju nigdje ne spominje onih 188 miliona dinara »zagubljenih« u rezervnim fondovima Sipada, jer su oni, kako se vidi, već davno zaboravljeni i izbrisani iz sjećanja.

Što se tiče predložene sanacije Sipada u organizacionom pogledu, ona bi se sastojala u tome da se »zaustavi pretjerana i nezdrava ekspanzija Sipada, a njegova glavna djelatnost ograniči i koncentriše na rad i postrojenja u Drvaru... dok god preduzeće izade iz krize; sve svesti na razumnu mjeru, kao i broj osoblja«.

Ne zna se tačno šta je sve od ovog predloga o sanaciji Sipada u finansijskom pogledu usvojeno, ali, sudeći prema kasnijim događajima koji su se odigravali u ovom preduzeću, svi su izgledi da je malo učinjeno. Međutim, što se tiče sanacije u organizacionom pogledu, Sipad je već u februaru 1939. godine pristupio »postepenoj« likvidaciji pilane u Dobrljinu i još nekih drugih pogona, a na području cijelog preduzeća prešlo se na masovno otpuštanje radnika sa posla, čak i u Drvaru. Tim povodom sreska ispostava u Drvaru javlja Banskoj upravi Vrbaske

banovine u Banjoj Luci da se »i dalje otpuštaju Sipadovi radnici, pa i oni koji su u tom preduzeću radili 10 do 20 godina«.

Jasno je da je takozvana sanacija Sipada na kraju pala na leđa radnika, jer su oni bili osuđeni da je podnesu, ni krivi ni dužni. I tako je ovo veliko preduzeće preživljavalo svoje posljednje i najteže dane — do dolaska njegovog novog vlasnika »Nezavisne Države Hrvatske«. Pod njenom vlašću ovo preduzeće neće uspjeti ni da se sredi, ni da otpočne neku značajniju proizvodnju, jer je već 27. VII 1941. godine buknuo požar narodnog ustanka u cijeloj Bosanskoj krajini, pa je preduzeće, za kratko vrijeme, prešlo u ruke radnika i seljaka, onih istih »firmaša« koji su u njemu radili.

ZAPOŠLJAVANJE RADNIKA

Bilo je vrlo teško zaposliti se u Sipadu i postati stanovnik jedne od njegovih kolonija. Da bi se to postiglo, trebalo je najprije pribaviti preporuku, naročito za radno mjesto u režiji, a takođe i za akordantske poslove. Preporuke za slabija radna mjesta davali su najčešće predsjednik opštine, sreski načelnik, vlasnici većih trgovačkih radnji, veći zakupci poslova, pa i šefovi žandarmerijskih stanica.

Međutim, za bolja i stalna mjesta u režiji, pa makar to bio i capin, trebalo se obavezno obratiti narodnom poslaniku — da on posreduje oko prijema na posao. Ako su bili blizu izbori za narodne poslanike, onda je najjači kandidat JRZ sam davao sve preporuke za prijem radnika na posao i na taj način unaprijed sebi pribavljao glasove. Ali, ako neko nije bio privržen režimu, ili ako je bio izbrisan iz glasačkog spiska zato što se sumnjalo da je komunista, ili da je simpatizer komunista, taj nije mogao dobiti ni preporuke, niti je mogao da se zaposli. On je obično ostajao kod kuće ili se neko od partivoda (akordnata) smilovao i primio ga privremeno da radi na nekom sporednom poslu, gdje se moglo zaraditi samo da se pre-

hrani. Ako ni to nije uspjelo, a takvih slučajeva je bilo mnogo, onda je radnik morao da se otisne u svijet i da traži hljeb tamo gdje ga niko ne poznaje.

Kada se govori o preporukama za posao, interesantan je slučaj nekadašnjeg dugogodišnjeg predsjednika opštine u Bosanskom Petrovcu, Gojka Rakića. On je duže vremena bio i član Upravnog odbora Sipada i kao takav imao je najveći uticaj u Sipadu od svih ljudi iz petrovačke opštine, ali on je pitanje zapošljavanja u većini slučajeva prepuštao narodnim poslanicima: Vasi Jovanoviću, Bogoljubu Kujundžiću i najzad popu Dušanu Novakoviću. Izgleda da mu je bilo dosta funkcija, jer je samo od Šipada godišnje primao, osim plate, dnevnica, putnih troškova i naknada za reprezentaciju — više od 20 hiljada dinara na ime tantijema i posebnih nagrada. Sa Gojkom Rakićem u Upravnom odboru Sipada bio je i Milan Banjac, sveštenik iz Drvara, koji je od Sipada bio nagrađen isto kao i Gojko Rakić.

Prema popisu stanovništva od 31. III 1931. godine, u tadašnjem srezu Bosanski Petrovac evidentirano je zaposlenih u industriji i zanatstvu 2.011 ljudi od toga 1.032 muške radne snage, U poljoprivredi i šumarstvu (ribarstvu u Kulen-Vakufu) evidentirano je 29.011 ljudi, od toga 14.410 muške radne snage. Iz ovog ukupnog broja muške radne snage za vrijeme popisa stanovništva nije izdvojeno stanovništvo koje se bavilo samo poljoprivredom. Ako uzmemo da se oko 1/3 od toga ukupnog broja mogla ponuditi Sipadu kao radna snaga (a taj je broj realan s obzirom na siromaštvo sela i neplodnost zemljišta), — onda se vidi da se sva ta masa oko devet hiljada radnika nije mogla zaposliti u Sipadu, tim više, jer su i svi drugi okolni srezovi nudili radnu snagu, pošto nije bilo drugih industrijskih pogona koji bi absorbovali toliku radnu snagu. Takva je situacija bila 1931. godine, a pošto je priraštaj stanovništva do 31. VII 1941. (za 10 godina i 4 mjeseca — iznosio 27,51%, to se još više povećavala nezaposlenost.

Od ogromne mase koja se nudila da radi, Sipad je krajem 1936. godine zapošljavao: na strugari u Drvaru 1.351., Direkciji šumskih radova u Oštrelju 1.499, Direkciji

Sipadovih željeznica 1.200, Strugari u Dobrljinu 459 istovarištima u Šibeniku 176 radnika, što ukupno iznosi 4.685 radnika. Osim ovoga broja radnika u sezoni sječe šuma i izvođenja drugih masovnih radova, Šipad je mogao privremeno da zaposli najviše još oko 2.000 radnika. Kako je početkom 1935. godine (poslije trogodišnjeg prekida) ponovno otpočela rad fabrika celuloze u Drvaru, broj zaposlenih radnika se znatno povećao, ali je to još uvijek bilo nedovoljno da bi se u to vrijeme i kasnije zaposlio sav višak radne snage sa područja Bosanskog Petrovca, Drvara, Ključa i drugih mjesta. Zato su ostali nezaposleni radnici odlazili u unutrašnjost naše zemlje i u inostranstvo i tamo tražili zaposlenje. Pošto je tada bilo teško naći zaposlenje u našoj zemlji, pa i u inostranstvu, mnogi su ljudi ostajali kod svojih kuća, na svom siromašnom komadiću zemlje i tako tavorili čekajući bolje dane.

Krajem 1936. godine u Šipadu su radila 223 činovnika i namještenika, a od toga broja je radilo u Direkciji šumskih radova u Oštrelju 55, Direkciji željeznica 55, u glavnoj Šipadovoj centrali u Sarajevu 40, u strugari u Drvaru 29, Dobrljinu 16, stovarištu u Šibeniku 20, kancelariji u Beogradu 4 i po 2 činovnika u stovarištima u Prijedoru i Kninu.

Puštanjem u pogon fabrike celuloze u Drvaru početkom 1935. godine, broj Sipadovih činovnika i namještenika se naglo povećao, nesrazmjerno povećanju broja radnika. Usljed toga je Upravni odbor Šipada, na svojoj redovnoj 37. sjednici održanoj u Sarajevu 25. VI 1938. godine, donio odluku da se obustavi dalje povećanje broja činovnika i namještenika i da se tadašnje njihovo brojno stanje postepeno svede na razumnu mjeru.

RADNO VRIJEME I NADNICE

U Šipadu su postojala režijska i akordantska radna mjesta. Prema kategorijama ovih radnih mjesta bilo je određeno i trajanje radnog vremena na radnom mjestu.

Prema propisu, režijski radnici trebalo je da rade 8 časova dnevno. Ovaj propis je poštovan u jakim pogonima, kod kvalifikovanih radnika, gdje je i sindikalna organizacija imala jači uticaj. U šumskim pogonima ovaj propis često nije poštovan, pa su radnici nekad radili i duže od 8 časova. U ovakvim slučajevima malo se ko od radnika protivio prekovremenom radu jer bi u slučaju protivljenja brzo morao napustiti radno mjesto i zauvijek otići iz kolonije, kao »buntovnik«. Ovo se naročito dešavalo poslije štrajkova 1937. i 1938. godine i poslije državnih izbora u decembru 1938. godine.

Radnici koji su radili na akordantskim poslovima, kod »partifirera«, nisu imali određeno radno vrijeme, već su radili od zore do mraka. Mogu li oni podnijeti teret i intenzitet rada, kao i kakvi su im uslovi rada na radnom mjestu, o tome niko nije vodio računa. Zato su ovi radnici za vrijeme štrajkova bili najgorčeni i tada bi se obično svetili Šipadu na taj način što bi bacali i prevrtali sve sa pruge u doline: natovarene balvane, drva, prazne vagone i opremu.

Prosječne dnevne zarade radnika od sredine 1936. do početka 1937. godine »evidentirane« su: u Direkciji šumskih radova u Oštrelju 18,62, u pilani u Drvaru 21,64, u pilani u Dobrljinu 24,96, u Direkciji željeznica najniža dnevna zarada iznosila je 16,00, a najviša 91,00 dinara. Radnici na pilani u Drvaru bili su znatno manje plaćeni nego radnici na pilani u Dobrljinu. Upravo bi trebalo da bude obratno, jer su troškovi za rezanje na pilani u Drvaru, krajem 1934. i u 1935. godini, po jedinici mjere iznosili 62,93 dinara, a na pilani u Dobrljinu 101,43 dinara. Ova velika razlika u produktivnosti datira još od početka 1934. godine, jer su tada modernizovani pogoni pilane u Drvaru. Pa ipak, radnici u drvarskoj pilani bili su manje plaćeni, ne zato što su slabije vodili borbu za povećanje nadnica, već zato što je bio ogroman pritisak nezaposlene radne snage. To je prouzrokovala trogodišnja obustava rada fabrike celuloze i njen kasniji (1935.) početni slabiji rad.

Teško bi se moglo povjerovati Šipadovom računovodstvu — da su navedene prosječne dnevne zarade rad-

nika zaista iznosile onoliko koliko je napred navedeno, jer o tome nije vođena tačna evidencija. Krajem 1934. godine smanjene su, linearno, svima radnicima u Šipadu prosječne dnevne zarade za 3% do 4%, pa je takvo stanje ostalo sve do štrajka 1937. godine, kada je došlo do prvog povećanja nadnica.

Glavna masa radnika u svim šumskim odjelima radila je na akordantskim poslovima. Oni su bili najmanje plaćeni. Iako su po cio dan radili, najčešće su zarađivali manje od režijskih radnika. Bilo je dosta partivođa (akordanata) koji su eksploatisali svoje radnike služeći se raznim trikovima: da je posao jeftino pogode sa poslodavcem, da je teška dionica za rad, da je bilo slabog zalaganja na poslu i slično.

Bilo je i poštenih partivođa, koji ne samo da nisu eksploatisali svoje radnike (jer su oni već jednom i stalno bili eksploatisani od strane poslodavca) već su i sami u svojim partijama (ekipama) radili sa capinom u ruci, ili sa čekićem — da bi svi zajedno što više zaradili. Takvi ljudi se nisu bogatili na znoju drugih radnika. Takvi su, na primjer, bili parti vođe i zakupnici poslova: Mile Knežević i njegova braća Lazo i Milutin, rodom iz Rašinovca, zatim Milan Ćuk, Milan Rakić, Vlado Runić i drugi.

Prilikom uzimanja pojedinih akordantskih poslova i pogađanja za cijenu posla po jedinici mjere, najveću ulogu u svim šumskim odjelima igrali su manipulanti, pa bilo da su samostalni u odjelu, ili da imaju upravnika odjela. Oni su se uvijek sa zakupcima poslova pogađali za cijenu. Radio sam u više šumskih odjela od Osječnice do Muratovca i nigdje nisam vidio niti sam od koga čuo da je neki manipulant davao zakupniku gornji iznos cijene posla (uvijek je poslodavac određivao gornji i donji iznos cijene posla pri pogađanju), već donju granicu, ili sasvim blizu nje. Kako je bila velika konkurencija između akordanata prilikom pogađanja poslova, često se događalo da se posao jeftino pogodi, pa je to znatno uticalo na smanjenje radničkih nadnica.

Knjigovodstvo o poslovanju Šipad je vodio u direkcijama i upravama, a svi pogoni i manipulacije su vodili samo poenterske (evidentne) poslove. Zato se mjesečni

obračun zarada i isplata piata obavljalo u sjedištima knjigovodstvene ustanove.

Svi radnici (režijski i akordantski), pa i činovnici i namještenici primali su svoje mjesečne zarade na šalterima, »iz ruke u ruku«, bez potpisivanja platnog spiska. Platni spiskovi nisu ni vođeni po propisima knjigovodstva, već se samo po odjeljenjima, pogonima i akordantskim tzv. partijama znalo koliko zbirno iznose sva primanja. Ovakvo stanje knjigovodstva u cijelom Šipadu našao je Nadzorni odbor Šipada 16. XII 1938. godine, prilikom svoje redovne kontrole. Takvo stanje je nađeno i 1939. godine, bez obzira što su tadašnji predsjednik nadzornog odbora Šipada Košta Spasojević i članovi odbora dr Vojislav V. Rašić, Dušan Stakić, Stevan Rađenović i Redžep Sulejmanović, za vrijeme kontrole, 1938. godine zahtijevali »da na to treba skrenuti pažnju upravama« koje su za to odgovorne. Međutim, ništa po tome nije preduzimano, pa je i dalje nastavljena ista praksa isplate. Praksa isplata »iz ruke u ruku« mogla je da donese i neke koristi Šipadu, a i samim blagajnicima. Šipad je mogao na taj način da izbjegava sva redovna plaćanja iz radnog odnosa, ili bar djelimično, u prvom redu za socijalno osiguranje, iako je to obustavljeno prilikom isplate radničkih i činovničkih zarada. Zato nije nikakvo čudo što se u Šipadu nikad nije znalo koliko stvarno ima zaposlenih. S toga i naše prednje cifre, o broju zaposlenih stavljamo pod znak pitanja, iako su one zvanično evidentirane.

Mnogi radnici primali su plate na šalterima, Ali, ako je partivoda podigao sve pare za »svoje ljude« onda je to bilo gore. Radnici su primali svoju zaradu iz ruku partivode, koliko im on odbroji. Već smo rekli da je bilo onih koji su ovom prilikom uzimali sebi »danak«, pored svega onoga što je već uzeto od strane poslodavca.

Nepotpuna i nepropisno vođena računovodstva i blagajnička dokumentacija najviše je pogadala one radnike koji su trebali da idu u penziju, koji su postali invalidi rada, ili su trebali ići na liječenje u bolnicu. Tek tada bi nastajale prave muke za ove ljude, oko dokazivanja radnog staža, socijalnog osiguranja i drugog. Penzije su,

po pravilu, mogli ostvariti činovnici i namještenici, visoko-kvalifikovani i kvalifikovani radnici, dok su ostali radnici, pretežno šumski, u najboljem slučaju mogli ostvariti samo zdravstvenu zaštitu (ukoliko uspiju da dokažu svoja prava na to) i eventualno dobiti hranarinu, dok za kraće vrijeme bolovanja dobivali bi do 40% od ostvarene nadnice, odnosno od zarade.

STAMBENI USLOVI

Sve kolonije Sipada bile su slične jedna drugoj, kao jaje jajetu. Razlikovale su se samo po veličini, a pravljene su po istom planu, od istog materijala, obično od drveta, sa malim izuzetkom od cigle, samo u sjedištima direkcija i većih šumskih uprava, za najviše Sipadove funkcionere.

Broj stambenih i drugih objekata u koloniji zavisio je od broja zaposlenih radnika, proizvodnih i drugih komunalnih potreba naselja. Vrste objekta bile su prilagođene potrebama trenutka. U šumskim odjelima za sve radnike pravljene su barake za oko 50 ljudi, a za upravnika, manipulanta, »štalmajstera«, lugara i magicionera i ponegdje za glavnog kovača, pravljene su »cimeri«. Pomorno osoblje: pisari, kuriri i kuvari, kao i skoro svi partivode stanovali su u radničkim barakama. Za vrijeme izvođenja masovnih radova mnogi radnici pravili su sebi, na samom radnom mjestu, provizorne nadstrešnice, ako nije bilo mjesta u barakama, ili ako su bili suviše daleko od kolonije.

Pored baraka i »cimera« svaka ovakva kolonija u šumskim odjelima, imala je i svoje magacine za razne alate i robu, a po potrebi su pravljene i vrlo udobne konjske štale za Sipadove režijske konje za vuču (za akordantske konje štale nisu pravljene). Sipadovi konji u svojim štalama imali su neuopredivo veću udobnost za boravak nego radnici u svojim barakama, pa čak i niži činovnici u »cimerima«, jer su štale bile dobro izolovane od vlage i posebno podešene za zimski boravak stoke.

Šipad je bio dužan, još u početku svoga poslovanja, da svim radnicima obezbijedi udobnije stanovanje, najmanje na nivou »cimera«, ali to nije nikad učinjeno. Koliko je samo upotrebljivih otpadaka (daske) sa Šipadovih pilana sagnjilo, a sa time su se sve radničke barake mogle propisno adaptirati iznutra. Radnici su to dobro znali i uvijek su negodovali, ali sve je bilo uzaludno, jer se o njihovom smještaju gotovo niko nije starao.

Unutrašnji »konfor« u radničkim barakama bio je svugdje isti: prednji manji dio gdje se kuvalo na ognjištu, sa malim spremištem za alat radnika, palače za lijevanje, od drveta, bez ikakve prostirke, bočne strane baraka nisu bile šalo vane, niti je pravljn plafon.

»Cimeri« su već bolji za jednog čovjeka, ili za više ljudi. Oni su imali plafone, sve je iznutra bilo dobro šalovano, ili malterom nabačeno. Imali su i šporete za grijanje i kuvanje, poljske krevete, pa čak i posebnu prostoriju za kuhinju, ako je porodica stanovala sa nekim od činovnika. Kako struje nije bilo, za osvjtljenje su svugde služile petrolejke, radnički fenjeri, svijeće, a u radničkim barakama i luč.

Kolonije, kao što su bile u Oštrelju i Srnetici bile su daleko veće od kolonija u šumskim odjelima. To su bile prave šumske varošice, planinskog tipa, u kojima su pored radničkih baraka i »cimera« (manjih i većih), magacina, štala za konje, bile i kuće — prave vile sa svim konforom za najviše činovnike direkcije i upravu. Zatim, postojale su i kantine, mlinovi (u Oštrelju), željezničke stanice, škole, pošta (samo u Oštrelju za cijelu direkciju šumskih radova), ambulanta (samo u Srnetici), sokolski dom (u Oštrelju), žandarmerijska stanica (u Oštrelju), crkve (katolička u Oštrelju i pravoslavna u Srnetici). Bilo je i uslužnih zanatskih radnji u ovim kolonijama ali u ograničenom broju.

Drvarska kolonija je bila oštreljskog tipa, samo daleko veća i uređenija. U ovoj koloniji je bilo više starih privatnih zgrada, trgovina, zanatskih radnji i drugih objekata od ranije. Ali, to se sve nekako uklopilo u Šipadovu koloniju, između željezničke stanice, fabričkih dimnjaka celuloze i pilane, tako da je to, u stvari, predstavljalo

jedno jedinstveno naselje, sa ambijentom tipičnim za industrijsku koloniju.

Spomenućemo saimo neke rukovodioce (za vrijeme moga rada) u Direkciji šumskih radova u Oštrelju: glavni direktor bio je Jovo Meseldžić, zamjenik glavnog direktor ing. Rade Krstanović, glavni inženjer ing. Ivan Klemenčić, šef računovodstva Rudolf Groman, šef željezničke stanice Franjo Ramić, šef pošte Anka Dizdar, glavni magaciner Mitar Marković, poslovođa kantine Boško Kragulj i mlinar Ivan Kormanček.

U Osječenici upravnici su bili ing. Ranko Trifković, u Srnetici Jovo Vasiljević, u Potocima Ante Ledić, u Mijačici ing. Branko Cikota, dok je u šumskom odjelu Vranjevac bio samostalni manipulant Mitar Kovačević, a u Muratovcu Pero Boltić. U Osječenici je dugo godina bio manipulant Mile Tubin.

Sudbina radnika, njihove nadnice, uslovi života i rada u ovoj velikoj direkciji šumskih radova u mnogome su zavisili od ličnog odnosa, stavova i pogleda nekoliko vodećih činovnika. To najbolje znaju radnici koji su radili na području ove direkcije. Međutim, sudbina ne samo radnika, već cijelog preduzeća, zavisila je u prvom redu od akcionara, koji su posjedovali sav kapital Šipada i upravnog odbora Šipada na čelu sa generalnim direktorom dr Milanom Ulmanskim i njegovim zamjenikom ing. Velirom Kosom, jer oni su vodili eksploatatorsko-berzansku politiku preduzeća, uz pomoć najviših bankarskih i državnih organa, i na njih pada glavna odgovornost, ne samo za krah ovog velikog preduzeća, već i za eksploataciju radnika koji su u Šipadu radili.

ISHRANA RADNIKA, ZDRAVSTVENE I KULTURNE PRILIKE

Ishrana radnika u šumskim odjelima nije bila organizovana od strane preduzeća, kao što je bila organizovana na primjer u Oštrelju, gdje je postojala kantina. Zato se svak hranio kako je znao i mogao. Pojedini radnici

su donosili nešto suve hrane od svojih kuća, za dan-dva. Obično su svi »fasovali« hranu iz Šipadovog magacina. Ova hrana se sastojala od pasulja, sirove slanine, polubijelog brašna, proje (kukuruznog brašna). Hljev se pekao kao pogača u lugu, na ognjištu, u baraci, a pura se kuvala u bronzinu na verigama. Pura je uvijek spasavala situaciju, jer se brzo kuvala, a mogla se ponijeti i u torbi, za ručak, umjesto hljeba.

I tako, čim se ujutro ukaže zora, pošto su radnici već pojeli puru, na sve strane iz kolonije zamiču u guste jelare dugačke kolone radnika i konja na posao. Tada obično nastaje takva graja od dozi van ja ljudi, rzanja prozebljih akordantskih konja, zveketa i lupe konjskih vagira i lanaca po pruži da se od toga orila čitava planina.

U svanuće u koloniji su ostajali samo stanovnici »cimeri«. I oni će u određeno vrijeme poći u redovnu kontrolu radilišta. U koloniji će tada ostati samo kuvari iz radničkih baraka, bolesni radnici i, možda, još neki zakašnjeli partivođa. Sve drugo je pusto. Kolonija ipak nije mirna, jer kovači neprekidno kuju, a eho nakovnja i čekića čuje se daleko, opominjući nekog zalutalog radnika gdje se nalazi kolonija.

Svaki radnik je, ujutro, polazeći na posao nosio sa sobom nešto od suve hrane za ručak. A kada se vrati u koloniju naći će u svojoj baraci skuvanu hranu, ako je to naručio. Ako nije naručio da mu se skuva hrana i ako nije dao potrebne namirnice i posudu za kuvanje, on će kad se vrati sa posla opet jesti suhu hranu, sirovu slaninu sa projom, ili hladan pasulj od juče, ako ga je slučajno ostalo.

Ovakvo su radili najsiromašniji radnici i neke »štediške«, obično novajlije, jer njihova je deviza bila »ako se nešto ne uštedi neće se ni zaraditi«.

Pošto nije bilo organizovano kuvanje hrane od strane poduzeća, svaki partivođa je sam organizovao kuvanje za svoje ljude. Plaćanje kuvara išlo je na teret svih radnika u »partiji«, koji su htjeli da im se kuva. Najveći specijalitet od kuvane hrane bio je gust pasulj sa sirovom slanim, koji se kuvao u zemljanim ruicama — loncima. I zaista je to bio specijalitet sasvim sličan makedonskom

»tavčetu«. Kada smo kasnije osnovali svoju »Radničko-zemljoradničku — nabavlačku zadrugu »Oštrelj«, tražili smo da se najprije naruči dosta posulja i sirove slanine, po jeftinoj cijeni, pa tek onda da se naručuju namirnice. Tako je i urađeno. Pošto sam bio osnivač i prvi predsjednik ove zadruge prisustvovao sam prijemu prve pošiljke od 4 vagona pasulja i slanine, koji su stigli u Oštrelj. Imao sam prilike da vidim kako su nam se, povodom prijema ove pošiljke pasulja i slanine neki ljudi podsmjeivali i pronosili glasove kako će ova zadruga brzo propasti. Za nekoliko mjeseci zadruga je postala glavni snabdjevač svih zaposlenih radnika sa raznom robom po znatno nižom cijenom nego što su bile u Sipadovim magazinima, ili privatnim radnjama u Bosanskom Petrovcu i Drvaru.

Hranu od povrća, sa mesom, ili voće, radnici u šumskim odjelima uopšte nisu jeli, jer toga nije ni bilo da se kupi. Nešto od toga i to vrlo oskudno, moglo se kupiti samo u Oštrelju i u Srnetici. Ovim namirnicama mogli su se eventualno počastiti samo oni radnici koji su nedjeljom odlazili svojim kućama. Zato je veliki broj radnika oboljevao od skorbuta zbog avitaminoze. Radi svega ovoga, iako su radnici bili u svojim najboljim godinama i snazi, oni su brzo propadali i obolj evali od raznih bolesti, a najviše od tuberkuloze. U drugoj polovini 1938. godine zadruga u Oštrelju počela je da radi. Kako sam prije toga radio u Bosanskom Petrovcu, najprije kao radnik a potom kao knjigovođa u činovničkoj nabavlačkoj zadruzi, imao sam dosta iskustva u ovakvim poslovima, a i nekih poslovnih veza, pa mi nije bilo teško da organizujem zadrugu. Dvije velike firme obećale su mi da će zadrugu kreditirati, kratkoročno, i to Kastner Eler iz Zagreba i Leon Finci iz Sarajeva. Uglavnom, sa njihovim kapitalom ova zadruga je i otpočela da radi.

Kada je sve bilo gotovo za otpočinjanje rada zadruge, čiji je puni naziv bio »Radničko-zemljoradnička nabavno-prodajna zadruga Oštrelj«, trebalo je obezbijediti prostorije za prodavnicu, magatine za više vagona robe, kasu i drugi inventar, kao i sigurnog prodavca.

U najvećem jeku osnivanja ove zadruge ja sam iznenađena iz Osječenice (gdje sam radio) upućen u Oštrelj da se javim lično glavnom direktoru šumskih radova Jovi Meseldžiću. Kada sam mu se javio, on me je lijepo primio i sa mnom razgovarao uglavnom o mom ličnom životu. Rekao mi je da ću odsad raditi u Direkciji u Oštrelju, kao knjigovođa i da samo budem dobar. Ovo »dobar« je nekoliko puta ponovio.

Umjesto da me to obraduje, čudio sam se, kako to da me on prima u kancelariju direkcije kad sam kao kao opozicionar i protivnik JRZ bio otpušten iz činovničke nabavlačke zadruge u Bosanskom Petrovcu, čiji je predsjednik tada bio po zlu poznat Božidar Stajić, sreski načelnik u Bosanskom Petrovcu. Prihvatio sam se ponuđenog mi posla i počeo da radim u Oštrelju. Sada mi je bilo mnogo zgodnije da radim na sređivanju prilika oko otpočinjanja rada zadruge.

Ali, nije to dugo trajalo. Jovo Meseldžić me je ubrzo opet pozvao na razgovor kod sebe. Taj razgovor je trajao više od jednog časa. To je u stvari bilo veliko ubjeđivanje da odustanem od posla oko osnivanja zadruge, da će mi dati mjesečnu platu hiljadu dinara i slično.

Kad je on završio svoje izlaganje, onda sam uzeo riječ ja i rekao mu sasvim određeno i otvoreno da se zadruga osniva na zahtjev svih radnika, da je ona u stvari već i osnovana, a sada da nam Sipad treba da pomogne po pitanju objekta i inventara i zadruga bi odmah otpočela sa radom. Tada je on shvatio da tu nema šale i da je to već gotova stvar. Treći dan poslije ovog razgovora ja sam vraćen u Osječenicu na moje ranije radno mjesto, a potom sam premješten na najteže poslove: tovarenje drva na vagone i na rad na održavanju pruge. Ali, ja sam bio još uvijek zadovoljan jer nisam bio otpušten sa posla. Međutim, u decembarskim izborima 1938. godine nešto zbog zadruge, nešto »od ranije zarađeno«, bio sam uhapšen i zatvoren u Bosanskom Petrovcu.

Prevoz robe za zadruge na Sipadovoj željeznici morali smo plaćati. Ali, već početkom 1938. godine, zahvaljujući uspješnom poslovanju zadruge, dobili smo besplatan pre-

voz robe na Sipadovoj željeznici. Ta pogodnost je iskorištena za još jeftinije prodavanje robe u zadrugi.

I pitanje prodavnica smo odmah u početku dobro riješili. Te dužnosti se prihvatio Zdravko Celar, student Visoke ekonomsko-komercijalne škole u Zagrebu. On se malo teže prihvatio ove dužnosti, razumljivo, radi studija i zbog toga što su se u ovoj zadrugi brzo obrtale velike količine robe, pa to nije bilo ni malo lako. Ali, zato je dobio nekoliko pomoćnika za rad.

Dolazak Zdravka Čelara za prodavca u ovu zadrugu za nas je značio mnogo. On je ubrzo postao glavni stub zadruge, ne samo za prodaju robe, već i za nabavke, posebno, poslije mog odlaska na odsluženje vojnog roka u septembru 1939. godine. Poslije Zdravka Celara prodavač u ovoj zadrugi bio je Dragoslav Mirković.

Poslije osnivanja naše Oštreljske zadruge i njenog uspješnog poslovanja, osnovane su zemljoradničke nabavno-prodajne zadruge u selu Vodenici, čiji je prvi predsjednik bio Dmišar Latković, u Medenom Polju sa prvim predsjednikom Štipanom Pavičićem i najzad, pred rat, i u Bosanskom Petrovcu, sa prvim predsjednikom Dušanom Banjcem »-Zelenim«. I ove zadruge su bile počele da dobro posluju, ali je rat prekinuo njihov rad.

Naša zadruga u Oštrelju radila je i poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, sve do ustanka. Oslobođenjem Oštrelja, 27. VII 1941. i ova zadruga je preuzeta od strane gerilaca odreda »Crvijivica«.

Osnivanje nabavljačke zadruge u Oštrelju predstavljalo je za sve radnike veliku pobjedu, kako na ekonomskom tako i na političkom planu, ali, još uvijek su ostala stara neriješena pitanja u koloniji: nehigijenski i nezdravi uslovi za stanovanje, kao i bijedni uslovi za kulturni život i rad radnika.

Kako se radničke posteljine sa palača nisu nikad prale, a presvlačenje radnika se vršilo samo onda kada bi odlazili kućama, to je u barakama bilo prepuno buva, vašaka i stjenica. Pošto nije bilo umivaonika, najčešće se radnici nisu ni umivali, a o kupanju radnika nije moglo biti ni govora.

Sve ovo su znali i svakodnevno gladali upravnici šumskih odjela, manipulanti pa i starješine direkcija šumskih uprava prilikom obilaska. Niko se od njih nije nikada zainteresovao da se takvo stanje popravi. **Stručna zdravstvena kontrola nije nikada obilazila radnička naselja, dok je stručna veterinarska kontrola obilazila Sipadove konje i konjušnice.**

Pored svega ovoga, na zdravstveno stanje radnika u kolonijama, u velikoj mjeri uticalo je i slabo zdravstveno stanje stanovništva iz okolnih sela sreza Bosanski Petrovac, kao i susjednih mjesta. U ovom srezu je od 1936. do 1939. godine bilo živo rođene djece 5.932, a poslije porodaja umrlo je od raznih zaraznih bolesti 2.215, što iznosi 37,34% umrlih. Ništa bolja situacija po ovom pitanju nije bila ni 1940. i 1941. godine do ustanka, jer je u ovom srezu godišnji priraštaj stanovništva iznosio 869. Tako je prema popisu stanovništva 31. III 1931. u srezu Bosanski Petrovac bilo 32.557 stanovnika, a od tada pa sve do kraja jula 1941. godine taj broj stanovnika se povećao za 8.957.

Na cijelom području Direkcije šumskih radova Oštrelj bila je samo jedna ambulanta i to u Srnetici. U toj ambulanti su trebala da budu najmanje dva ljekara, ali najčešće se dešavalo da nema ni jednog. U drugim šumskim pogonima, pa čak i u sjedištu direkcije u Oštrelju, nije bilo ni ambulante, previjališta, ni apoteke. Teško povrijeđeni radnici morali su da idu čak u Drvar, gdje je postojala bolnica, ali sa vrlo slabom medicinskom njegom. Radi toga su radnici pilane u Drvaru na svom protestnom zboru, za vrijeme štrajka 17. do 19. VIII 1938. godine, u prvi plan istakli zahtjeve da se bolnička i medicinska njega poboljša.

U većim šumskim manipulacijama je bilo nešto zavojnog materijala, kod manipulant, i u slučaju potrebe, manipulant bi kao nestručno lice zavio ranu. Pošto je šumski manipulant rijetko bio u svojoj kancelariji za vrijeme radnog vremena, u tom slučaju su posljednji radnici cijepali prljavo rublje sa sebe i zavijali rane. Ovakav slučaj desio se sa režijskim radnikom — capinerom Petrom Pećancem i nekim drugim. Kada su 1938.

godine povrijeđeni na poslu, oni su iz šumskog odjela Osječenica putovali cio dan do Drvara, a da ih niko nije previo u šumskom odjelu ni u Oštrelju, u sjedištu Direkcije. Još je gora situacija bila za one radnike koji su radili u Grmeču, jer je za njih Drvar bio još udaljeniji. Radnici su često protestovali protiv ove nebrige poslodavca, ali su protesti uvijek ostajali bez rezultata.

Kulturni život u koloniji bio je ravan nuli. Samo u Oštrelju bio je sokolski dom. Dom je skoro uvijek bio prazan. U njemu su se u manjem broju okupljala djeca najviših činovnika. U Oštrelju je bila čitaonica. Ona je nosila samo to ime, a u njoj su se mogle naći po neke novine i ništa drugo. Međutim, u šumskim odjelima nije bilo nikakvih novina. Biblioteke nije bilo, bioskopa i radio aparata, takođe nije bilo. Nigdje u Sipadu nisam vidio nekog radnika da čita knjigu, niti da se interesu je za čitanje. Možda je toga i bilo, ali navešćemo neke podatke koji to pitanje u priličnoj mjeri osvjetljavaju. Prema popisu stanovništva 31. III 1931. godine u srezu Bosanski Petrovac od ukupnog broja stanovništva (32.557) bilo je nepismenih od 11 do 19 godina starosti — 44% muškaraca i 73,1% žena; od 20 do 39 godina — 56,6% muškaraca i 91,1% žena; od 40 do 59 godina — 70,8% muškaraca i 95,3% žena; od 60 i više godina starosti — 86,6% muškaraca i 98,3% žena. Ako bi se ovi podaci posmatrali bez gradskog stanovništva Petrovca i Kulen Vakufa, onda bi se vidjelo da je u selima bio još veći broj nepismenih. Ovakvo stanje pismenosti u ovom srezu, uglavnom, ostalo je sve do kapitulacije bivše Jugoslavije. Slična situacija bila je i u susjednim srezovima grahovsko-drvarskom i ključkom. A upravo iz ovih srezova, svi radnici koji su mogli da se zaposle radili su u Sipadu.

Kako radnici u Sipadovim odjelima nisu imali nikakvih uslova za sport, zabavu i razonodu, oni bi nedjeljom :• praznikom sami nešto organizovali. Jedni bi bacali »kamen s ramena«, teglili se »štapa«, igrali narodno kolo uz gusle slušali hajdučke i junačke narodne pjesme iz usta pojedinih radnika, dobrih guslara. Radnici su većinom bili mlađi ljudi i zato su tražili bar malo života u ovim siromašnim kolonijama.

Svi ovi radnici bi rado upražnjavali i razne sportske discipline, ali toga nije bilo, jer se sindikat slabo o tome starao, a poslodavac o tome nije vodio nikavog računa. Daleko bolja situacija u ovom pitanju bila je u Drvaru, jer su tamo živjeli jači kolektivi i tamo je URSOVA sindikalna organizacija o tome vodila računa.

POLITIČKO PREVIRANJE MEĐU RADNICIMA NA ŠIREM PODRUČJU DIREKCIJE ŠUMSKIH RADOVA OSTRELJ

Ako se samo za momenat sjetimo nekih glavnih događaja koji su se u 1937. godini odigrali na opštem državnom planu, u našoj zemlji i kod nas u Sipadu, posebno na području direkcije šumskih radova u Oštrelju, onda se za ovu godinu sa pravom može reći da je ona u mnogo čemu bila prelomna godina i za nas.

Već u početku ove godine, kako je poznato, tadašnji predsjednik vlade Jugoslavije Milan Stojadinović pristupio je praktičnim mjerama za što brže i jače vezivanje naše zemlje za fašističku Italiju i Njemačku. Tako je u januaru 1937. godine Stojadinović, bez sporazuma i znanja članica Male antante (Čehoslovačke i Rumunije) napravio pakt »Vječitog prijateljstva«, sa Bugarskom Borisa Koburga i tako zauvijek razbio taj prijateljski savez podunavskih zemalja, koji je služio njihovoj samostalnosti i nezavisnosti.

Iste godine (6. XTT) Stojadinović je posjetio i Italiju i u svom govoru pred diktatorom Musolinijem i grofom Čanom, između ostalog izjavio: »U isto vrijeme ova posjeta pruža mi priliku, da obnovim u sjećanju prijatnu uspomenu na svečane dane, kada sam imao čast, da sa Njegovom Ekselencijom i mojim dragim prijateljem Grofom Čanom potpišem sporazum između naše dvije zemlje. Prilikom potpisa Martovskih sporazuma (1937.) mi smo mogli sa zadovoljstvom utvrditi, da između Italije i Jugoslavije postoje svi uslovi za jednu iskrenu, trajnu i prijateljsku saradnju«. Kako se vidi, Stojadinović je samo

te godine učinio mnogo na ostvarenju planova fašističke Italije i Njemačke.

On je istu rabotu nastavio odmah poslije nove 1938. godine. Već 17. januara Stojadinović je sa Cincar Markovićem bio je u gostima kod Hitlera. U čast dolaska Stojanovića, Hitler je pripremio veliku paradu Vermahta. Dok su tenkovi sa kukastim krstovima tutnjali ispred gostiju, Hitler je svečano izjavio: »Naša je želja bila i ostaje da Jugoslavija bude jaka, moćna i slobodna.« Istovremeno, on je izjavio, da njegove teritorijalne aspiracije nisu uperene protiv Jugoslavije, nego na sjever, iako je po planu »Drang nach Osten«, već u tančine bio pripremljen »anšlus« Austrije.

Tada je Stojadinović, u vezi sa tim izjavio da austrijsko pitanje smatra kao čisto unutrašnju stvar njemačkog naroda, a u pitanju Habsburga da zauzima istovjetno negativno gledište kao i Njemačka. Kratko iza toga, već 15. III 1938. Hitlerovi tenkovi ušli su u Beč. Još iste noći CK KPJ je izdao proglas narodima Jugoslavije o pojavi fašističkih tenkova sa kukastim krstovima na našoj granici. Između ostalog, u ovom proglasu je rečeno, da je Hitlerov agent Stojadinović izdao interese naroda Jugoslavije.

Sva je sreća u tome što je već KPJ, na čelu sa drugom Titom, bila daleko odmakla u konsolidaciji svojih redova, istovremeno uzimajući u svoje ruke i sudbinu naroda Jugoslavije u pitanju odbrane od fašističke opasnosti. Tada je i radnička klasa, svuda u našoj zemlji, počela da intenzivnije vodi borbu protiv poslodavaca, za bolje uslove života i rada. Tako je od augusta 1936. do septembra 1937. samo u Bosni i Hercegovini bilo 38 štrajkova sa 18 hiljada štrajkača.

Kod nas, u Šipadu, na podrulčju Direkcije šumskih radova Oštrelj, u prvom kvartalu 1937. izbio je štrajk radnika, lančano u više pogona: u Osječenici — Javorova kosa (25. I), u Grmeču (2. II), Srnetici (3. II), Potocima (6. II) i Čardaku (12. II 1937. godine). Ovaj štrajk je trajao sve do 15. III 1937. godine, kada su se svi radnici vratili na posao. Šipad je ovim štrajkom bio prisiljen da radničke nadnice poveća za oko 4 miliona dinara godišnje. Ovo je prvi put od kraja 1934. godine (kada su radničke nadnice

bile smanjenje 3—4%) da su radnici, svojom štrajkačkom borbom izvojevali povišicu nadnica.

Ovaj će se štrajk, kasnije, dugo pamtiti i po tome što on nije izgledao kao uobičajeni štrajk, već kao prava borba. Radnici su bili revoltirani i ogorčeni na Šipad, zbog malih nadnica i vrlo rđavih stambenih i socijalno-zdravstvenih prilika, pa su oštro reagovali protiv poslodavca.

Kako smo već naprijed napomenuli, bilo je dosta slučajeva da su sa pruge u doline baicene čitave kompozicije vagona natovarenih balvanima i drvima. Ovakav će se prizor kasnije dugo vidjeti, pored pruge, i služiće poslodavcu kao opomena, a radnicima kao uspomena na ovaj štrajk.

Kakav je to bio udarac, ne samo za Šipad već i za ondašnje vlasti, vidi se i po tome što je odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje banske uprave u Banja Luci 22. II 1937. godine alarmiralo bansku upravu da odmah preduzme konkretne mjere radi sređivanja gorućih pitanja u preduzeću »Batinjol«, koje je gradilo unsku prugu, da ne bi i u ovom preduzeću došlo do štrajka.

Prijedlog ovog odjeljenja banskoj upravi glasi: »Preduzeće »Batinjol« ne udovoljava svim zakonskim uslovima što se tiče radnog odnosa. Nadnice su niske, stanovi se ne grade, radne prilike su veoma loše. Da ne bi došlo do izgređa potrebno je da banska uprava ovom problemu posveti punu pažnju.«

Povodom ovog zahtjeva Ministarstvo za socijalnu politiku i narodno zdravlje iz Beograda je odgovorilo banskoj upravi u Banja Luci da preduzeće »Batinjol« nije dužno da se stara o stanovanju radnika i o drugom, već neka se radnici sami snalaze kako znaju.

Zato ni banska uprava u ovom pitanju nije ništa konkretno preduzela.

Radnici »Batinjola« poučeni iskustvom uspjelog štrajka u Šipadu nisu sjedili skuštenih ruku. Oni su početkom juna 1937. godine stupili u štrajk u cijelom »Batinjolu«. Štrajk je trajao 32 dana i završio se potpunom pobjedom radnika. Nadnice su povećane od 5 do 15%, a cijene namirnica su snižene (osim hljeba) za 20 do 25%.

Povodom uspjeha ovih štrajkova i oštrog reagovanja radnika protiv poslodavaca, vlasti su se zabrinule. Od strane svih velikih ispostava, banska uprava u Banjoj Luci zahtijevala je da se svuda ojača veća kontrola i budnost, jer je u cirkularnom pismu Ministarstva unutrašnjih poslova iz Beograda, pored ostalog, rečeno sljedeće: »Pošto je pojačan rad komunista u čitavoj zemlji i otkrivene mnoge komunističke organizacije, zahvaljujući policiji, skreće se pažnja da svi predstavnici vlasti moraju voditi strogu kontrolu nad komunističkim organizacijama i njihovom eventualnom radu; potrebno je da se postave posebni referati koji će voditi nadzor nad tim«.

Poslije ovog zhtjeva banske uprave u Banjoj Luci i cirkularnog pisma Ministarstva unutrašnjih poslova iz Beograda da se pojača budnost protiv svih političkih izgre-da i najmanjih ispada protiv vlasti, sve sreske ispostave za vrijeme štrajka 1937. godine i poslije štrajka, redovno su slale brojne žandar meri jske patrole, ne samo po radničkim kolonijama, već i po radilištima. Naročito je u tome pred-njačila žandarmerijska stanica u Oštrelju, čije su patrole stalno krstarile kroz šumu, naročito kroz Osječenicu.

Ovo će kasnije biti stalna praksa, a naročito u vrije-me štrajka pilanskih radnika u Drvaru 17—19. augusta 1938. godine, kada je u Drvar dopremljen veliki broj žan-darma iz udaljenih sreskih ispostava.

Naročito bi teška i vrlo mučna situacija bila onda ka-da bi žandarmerijska patrola došla na radilište i zasjela duže vrijeme, posmatrajući radnike kako tovar balvane i drva i osluškujući njihov razgovor. Izgledalo je da radni-ci nisu slobodnjaci, već da rade pod kontrolom vlasti. Ovakvih i još mnogo drskijih ophođenja žandarmerijskih patrola bilo je dosta, čega se radnici dobro sjećaju.

Zbog predostrožnosti vlasti su za malu stvar hapsile i maltretirale ljude. Tako se desio slučaj, poslije štrajka (1937) da je uhapšen radnik iz Osječenice — Vid Prpa. Kada su radnici za to saznali, oni su iz solidarnosti sa uhapšenim drugom u većem broju, jedne srijede, došli u Bosanski Petrovac i organizovali pravi protestni zbor, zah-tijevajući da se uhapšeni radnik odmah pusti na slobodu. Sreski načelnik Bogdan Stajić to nije dozvolio i naredio

je šefu žandarmerijske stanice — ako treba da upotrijebi i oružje. Kako se ljudi na poziv žandarma nisu htjeli razići svojim kućama Banek je pucao pravo u masu radnika koji su bili najbliže.

Tada je poginuo Petar Dronjak, a teško je ranjen u nogu Stevo Subotić iz Rašinovea, dugogodišnji Šipadov radnik. Njemu je zbog toga jedna noga amputirana i on je ostao invalid. Poginulom Dronjku, kasnije, od strane priloga radnika i seljaka iz ovoga kraja podignut je spomenik.

Protestni zbog Šipadovih radnika, u kome su uzeli učešća i mnogi građani Bosanskog Petrovca, kao i veliki broj naroda iz najudaljenijih sela (jer je bio pazarni dan), po svojim zahtjevima, žestini i intenzitetu, imao je obilježje prave političke borbe protiv ondašnje vlasti. U svijesti naroda ovaj događaj je ostavio neizbrisivu mržnju protiv postojećeg režima. Na ovom primjeru će se kasnije mobilisati mase, a posebno omladina, protiv omrznutog režima.

Tako je 1937. godina prošla u znaku stalne borbe i znatnih uspjeha Šipadovih radnika u borbi za bolje uslove rada. Još je važnije to, što je ona pokazala da se samo borbom, na širokom planu, mogu postići bolji uslovi života.

Za uspješno rukovođenje i lično zalaganje u ovoj godini, svi članovi Upravnog i Nadzornog odbora Šipada dobili su po 12 hiljada dinara na ime tzv. tantijema i po 10 hiljada dinara kao posebnu nagradu. Šipad je na kraju ove godine bio u najvećem naponu svoje finansijske moći i mogao je da se ovako ponaša.

Ali, već sredinom 1938. godine njegovu finansijsku moć će potkopati tajni fondovi, koji su otišli neznano kuda, a Šipad će početi naglo da stagnira i propada. Propadanjem ovog preduzeća, naglo su se zaoštravale njegove unutrašnje protivurječnosti. Zato je već u trećoj dekadi te godine došlo do poznatog štrajka pilanskih radnika u Drvaru i šumskim pogonima Čardak, Potoci i Srnetica.

Štrajk 1.200 pilanskih radnika u Drvaru trajao je od 17—19. VIII 1938. godine. On je bio najorganizovaniji štrajk koji je ikada održan u ovom preduzeću. Štrajkaški

odbori i radnički povjerenici radili su kao pravi štab radnika, za cijelo vrijeme štrajka, kao i za vrijeme pregovora sa generalnim direktorom Šipada Ulmanskim, koji je 19. VIII 1938. godine doputovao iz Sarajeva. Toga dana su usvojeni svi zahtjevi radnika i pilana otpočela sa radom, poslije 2 dana prekida. Do ovog štrajka možda ne bi ni došlo da je Šipad ranije, prema zahtjevima radnika, povećao njihove nadnice, kako je to bio obećao generalni direktor Ulmanski 19. VIII 1938. godine u svom govoru održanom na zboru u Drvaru. On je tada sasvim određeno rekao da će se radničke nadnice povećati najmanje za 1 do 4% i da će se radnicima izaći u susret u pogledu rješenja nekih socijalno-zdravstvenih pitanja.

Kako svemu tome nije udovoljeno, prema zahtjevu radnika do štrajka je moralo doći. Sad je Šipad pristao na sve zahtjeve radnika, pa i na poboljšanje uslova bolesničkog liječenja radnika. Povodom toga, sreska ispostava u Drvaru obavijestila je bansku upravu u Banjoj Luci 24. VIII 1938. godine da radnici traže »bolju medicinsku zaštitu«, naročito »poboljšanje bolničke njege«.

Poučen ranijim iskustvom štrajka radnika iz 1937. godine, Šipad je ovoga puta brzo reagovao da se štrajk ne bi proširio na cijelo preduzeće. A bili su tu blizu i državni izbori, pa je na neki način trebalo smiriti napetu situaciju na tom nemirnom području — dok izbori ne prođu.

Ali štrajk je izbio već 22. VIII 1938. u šumskim pogonima Čardak, Potoci i Srnetica. U ovom štrajku učestvovalo je oko 700 radnika. Pošto se štrajk nije proširio na druge pogone preduzeća, to su i rezultati štrajka bili slabiji, jer su od strane Šipada usvojeni samo neki minimalni radnički zahtjevi, a ne maksimalni kao u Drvaru.

Godina 1938. naročito je značajna za sve radnike Drvara, direkcije šumskih radova u Oštrelju i unskoj pruzi, i po tome što su URS-ove sindikalne organizacije, već sredinom ove godine, na ovom području, izvojevale definitivnu i potpunu pobjedu nad režimskom organizacijom JUGORAS. Povodom toga, sresko načelstvo u Bihaću 5. VIII 1938. godine izvještava bansku upravu u Banjoj Luci da je »agitacija Blaža Miloševića u korist JUGORAS-a potpuno propala«.

Ovo je bio Ogroman uspjeh URŠ-ovih sindikata kod nas, tim više što je glavno rukovodstvo ovih sindikata, kao jezgro radničkog pokreta, u ogromnoj svojoj većini bilo zdravo. Ono nije bilo korumpirano od strane vlasti, niti je iznutra bilo oslabljeno raznim socijal-demokratskim shvatanjima, kao što je to bio slučaj u nekim drugim krajevima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.

U drugim krajevima Bosne i Hercegovine tek poslije 1938. godine počinje masovni ulazak u URSS, jer to ranije nije bilo moguće dok god partijske organizacije, navodno, nisu bile ojačale.

Kako su se tada vlasti i članovi upravnog odbora Sipada bojale političke borbe radnika na našem području najbolje će pokazati reagovanje Milana Banjca, sveštenika iz Drvara, koji je bio član Upravnog odbora Sipada. On je na Sjednici Upravnog odbora -8. XII 1938. godine u Beogradu kategorički zahtijevao: »Da su zaista nesnošljive prilike u Drvaru i da bi usljed prijetnji radnika trebalo poduzeti mjere bezbjednosti za očuvanje imovine i života vodećih činovnika u Drvaru«. Nadalje, zahtijeva, da bi trebalo radnički dom predati radnicima učlanjenim u JUGORAS-u, »jer dom sada imaju radnici ORS-a iURS-a, a ovim dati prostorije samo za kancelariju. Osim toga, bilo bi potrebno izviditi prilike u šegrtskom domu, jer radnici ORS-a i URS-a vrše uticaj na mlade«. Ovaj zahtjev na sastanku Upravnog odbora jednoglasno je usvojen, sa obećanjem generalnog direktora Ulmanskog da će se odmah po svemu postupiti. Pošto je on u decembarskim izborima bio izabran za narodnog poslanika na listi JRZ, on je zaista imao mogućnost da se za to vrlo lako izbori. Ovom sastanku upravnog odbora prisustvovao je i Gojko Rakić iz Bosanskog Petrovca, koji je ujedno bio dugogodišnji predsjednik petrovačke opštine. On je tada bio najuticajnija ličnost u srezu Bosanski Petrovac i značajna je njegova zasluga, kao i uticaj sreskog načelnika Bogdana Stajića, što je na decembarskim izborima za narodnog poslanika ovog sreza, na listi JRZ izabran pop Dušan Novaković.

Pred ove decembrske izbore bio sam konkurisao za radno mjesto sudskog zvaničnika u Bosanskom Petrov-

cu. Iz Apelacionog silda u Sarajevu bilo je stiglo moje postavljenje. Tada sam pozvan u sud na sastanak svih sudskih činovnika. Na sastanku je pročitana instrukcija Apelacionog suda iz Sarajeva da svi činovnici treba da agituju i glasaju za kandidata JRZ. Kada je završeno čitanje instrukcije, predsjedavajući Džafer Hodžić je pitao: „Ima li neko ko se, možda, ne slaže sa ovim?“ Ja sam se tada jedini javio za riječ i protestovao protiv te instrukcije. Izgleda da sam u tome »-pretjerao«, kada sa mnom niko nije ni pokušao da nešto diskutuje. Poslije nedjelju dana od ovog sastanka stiglo je novo rješenje Apelacionog suda u kome je, pored ostalog, rečeno da se ranije rješenje o mome postavljanju povlači — zbog pomanjkanja budžeta.

Kako su izbori bili blizu, a da ne bih ometao agitaciju za JRZ, mene su sa jednom grupom seljaka opozicionara iz sela Suva je, u kojoj su bili Marko Sipka, Gojko Grbić i Petar Grbić — uhapsili i osudili nas na po 2 mjeseca zatvora. Tako su bili uhapšeni i osuđeni Miloš Kecman »Vojsko«, Lukić D Mitar, Kecman Pane, Lazarević Nikolà, Kecman Božo i Kuvačić Jovo. Petrovački zatvor je tada bio pun ljudi iz okolnih sela. Pred same izbore bili smo pušteni kućama, a poslije izbora je za sve došla amnestija i zato neki ljudi nisu izdržali kaznu do kraja.

Ovo su bili i posljednji izbori u staroj Jugoslaviji, I u svim ranijim izborima bilo je dosta borbi između raznih građanskih partija u našem kraju (za poslanička mjesta). Tada nije davan neki jači otpor najjačim režimskim strankama od strane radnika i seljaka. Međutim, u decembarskim izborima 1938. godine, u Drvaru je 98% birača glasalo za Udruženu opoziciju, a u Bosanskom Petrovcu je pop Dušan Novaković kandidat JRZ jedva uspio da pobijedi. Bilo je birališta gdje je kandidat JRZ dobio samo oko 10% glasova i to većinom kupljenih, kao na primjer u selu Suvaji gdje sam bio čuvar liste Udružene opozicije.

Ovi uspjesi nisu slučajno postignuti. Bila je to prava politička borba protiv omrznutog režima. Zahvaljujući probućenoj svijesti Sipadovih radnika, njihovoj prethod-

noj uspješnoj štrajkaškoj borbi, velikoj zaduženosti i siromaštvu naroda ovoga kraja, kompromitovanju tadašnjih režimskih i drugih političara, kao i upornom radu napredne omladine ovoga kraja, a u prvome redu studenata beogradskog univerziteta, — ovakvi uspjesi na izborima mogli su se postići.

Iako tada kod nas nije bilo partijskih ćelija KPJ, ipak je u Bosanskom Petrovcu još od 1936. godine vrlo aktivno radio u narodu, a naročito među omladinom drug Ilija Došen, koji je bio član KPJ. Zatim, od 1937. godine imali smo još jednog člana KPJ, Boška Kapelana, koji je isto tako vrlo aktivno radio u narodu ovoga kraja, najviše u selima.

Oni su naši prvi nosioci organizovanog partijsko-političkog rada i borbe protiv nenarodnog režima. Sve svoje znanje, iskustvo i revolucionarni zanos stečen u radu i neprekidnoj borbi u beogradskoj univerzitetskoj partijskoj organizaciji (koja je još 1936. godine brojala oko 200 članova Komunističke partije), oni su smjelo prenosili na svoj kraj, na omladinu i naše ljude.

Omladinski pokret kod nas počinje jače da se razvija početkom 1937. godine, upravo u vrijeme održavanja velikih masovnih štrajkova Sipadovih radnika. Omladina se okupljala, uglavnom, na platformi antifašističke borbe i opozicionoj liniji, a forma masovnog okupljanja bili su fudbalski klubovi u Bosanskom Petrovcu, Driniću, Koluću, Medenom Polju i Bukovači. Osnovane su i čitaonice po selima. Najbolja od ovih čitaonica bila je u selu Reveniku, u kući Dušana Đukića i njegova brata Đure — srednjoškolca. Ovakva forma rada omladine dala je vrlo dobre rezultate, ne samo u vrijeme izbora u 1938. godini već i kasnije, što će omogućiti da se u krilu ovog omladinskog pokreta stvore skojevske organizacije, uporedo sa stvaranjem partijskih ćelija u našem kraju.

Kada se govori o borbi protiv nenarodnog režima bivše Jugoslavije, prije rata, kod nas, onda treba istaći da je Mile Balaban u toj borbi zauzimao istaknuto mjesto. On je prije donošenja tzv. »Obznane« (30. XII 1920.) bio izabran za narodnog poslanika Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, kao kandidat Komu-

nisticke partije Jugoslavije. Tada je u parlamentu u Beogradu bilo 59 komunista narodnih poslanika. Donošenjem »Obznane« — zabranjen je rad sindikata, a KPJ je stavljena van zakona. Tada su i kumunistički poslanici izgubili svoje mandate. Kasnije je Mile Balaban bio pripadnik Zemljoradničke stranke, ali je uvijek smatran komunistom. Njegovo djelovanje i rad u masama bili su na liniji KPJ, pa je kao takav sredinom 1940. godine i formalno bio primljen u Partiju. Kao starom revolucionaru, prijem u Partiju mu je saopštio lično drug Ilija Došen, dugogodišnji partijski radnik, povjerenik Partije za srez Bosanski Petrovac.

Pošto je Mile Balaban bio paralizovan u obje noge, teško se kretao, pa je dolaskom iz sela u Bosanski Petrovac najčešće odsjedao u kafani Ilije Kecmana i tu je najviše razvijao svoju aktivnost. Tako je ova kafana bila zbornomjesto mnogih protivnika ondašnjeg režima. U ovu kafanu je takođe često navraćao i Ilija Došen. Stari Ilija Kecman, vlasnik kafane i njegova žena Duka nikad se nisu bunili protiv stalnog i otvorenog istupanja mnogih diskutanata i govornika protiv ondašnje vlasti, iako su se time i sami izlagali da budu kažnjeni, i da im kafana bude zatvorena.

Mile Balaban je u svim izborima, a naročito 1938. godine mnogo doprinio opštim naporima borbe protiv antinarodnog režima. Više puta je hapšen u Bosanskom Petrovcu, pa su ga često onako bolesnog morali unositi u zatvor na rukama ili nosilima. Bio je biran i za predsjednika Opštine Bosanski Petrovac, ali je bio nadglasan prilikom donošenja opštinskog budžeta, pa je morao podnijeti ostavku i ustupiti mjesto zamjeniku predsjednika Opštine Sulejmanu Kulenoviću.

U 1938. godini, po direktivi CK-KPJ, održana je u Mostaru poznata partijska konferencija na kojoj je raspravljano o konsolidaciji partijske organizacije u Bosni i Hercegovini. Na toj konferenciji je, pored ostalog, ukazano da što prije treba stvarati partijske organizacije u Sipadu i to prvenstveno na području Drvara i Zavidovića, kao najjačih Sipadovih pogona. Tome poslu se nije odmah najenergičnije pristupilo, iako je tada situacija na ovom

području bila vrlo pogodna za ovakav rad, s obzirom na potpunu pobjedu URS-ovih sindikata i jak štrajkaški pokret, koji je prerastao u pravu političku borbu protiv postojeće vlasti.

Tako je tek krajem 1939. godine u Drvaru formirana Prva partijska organizacija KPJ, a u ljeto 1940. godine i SKOJ-evska organizacija. Isto tako i u srezu Bosanski Petrovac, pod rukovodstvom Ilije Došena, početkom novembra 1939. formirana je Prva partijska organizacija u selu Drinići, januara 1940. u selu Bukovači i nešto kasnije (1940.) u Oštrelju, Vedrom Polju i Krnjeuši. U to vrijeme su formirane i skojevske organizacije u Bosanskom Petrovcu, Driniću, Bjelaju, Krnjeuši i Medenom Polju. Stvaranjem ovih prvih partijskih i skojevskih organizacija, omogućen je intenzivan i organizovan rad na širokoj osnovi u narodu, a posebno u Sipađu, koji je tada preživljavao svoje najteže dane. Tada su, kako smo vidjeli, već od februara 1939. masovno otpuštani radnici iz svih Sipadovih pogona pa i u Drvaru.

To su bili teški dani za sve Sipadove radnike. Tadašnja svjetska i naša unutrašnja situacija, pred drugi svjetski rat, bila je jako napeta, pa radnici nigdje nisu mogli doći do posla.

U takvoj situaciji ondašnje vlasti su se bojale širokog radničkog pokreta i pojačanog djelovanja Komunističke partije, posebno na planu antifašističke borbe, pa su vršeni masovni progoni radnika, u prvom redu komunista. Tako je Ilija Došen (koji je bio proganjan i hapšen i u Beogradu i Bosanskom Petrovcu) — uhapšen u decembru 1940. godine i protjeran u koncentracioni logor u Međurečju kod Ivanjice u Srbiji, gdje je ostao do marta 1941. Tada su žandarmi pod rukovodstvom činovnika sreske ispostave u Drvaru, Sretenovića, nasilno provalili u stan Velimira Stojnića na Kamenici kod Drvara, ali ga nisu zatekli kod kuće.

Radnički pokret i antifašistička borba u našoj zemlji razgarala se iz dana u dan, pa su ondašnje vlasti (30. XII 1940.) donijele Odluku o zabrani rada radničke sindikalne organizacije URSS u cijeloj zemlji.

Krajem 1940. godine partijska organizacija u selu Drinićima, u kojoj su radili drugovi Miloš Kecman »Vojsko« i Jovo Kecman »Suco« i koja je bila najstarija i najjača partijska organizacija u Petrovačkom srezu, pod rukovodstvom druga Ilije Došena, pripremila je i organizovala štrajk radnika u preduzeću drvne industrije »Kozila«, vlasništvo tvornice papira »Vevče« iz Slovenije. Štrajk je počeo početkom novembra 1940. i trajao je do polovine decembra iste godine. Završen je potpunim uspjehom radnika. Po završetku ovog štrajka, nekoliko organizatora štrajka je bilo uhapšeno i kažnjeno sa po 10 dana zatvora u Bosanskom Petrovcu, a Ilija Došen je bio tada uhapšen i protjeran u koncentracioni logor kod Ivanjice. Poslije odlaska Ilije Došena, novoosnovane partijske organizacije u Oštrelju i po selima nastavile su rad među radnicima i narodom.

U Sipadu, na području direkcije šumskih radova Oštrelj i u Drvaru 1939. i 1940. godine nije bilo štrajkova. Taj period je zabilježen kao period učvršćenja radničkog pokreta, stvaranja i osnivanja partijskih organizacija i vođenja antifašističke borbe. Događaji su kasnije potvrdili da je po ovom pitanju dobro rađeno, sem po pitanju omasovljavanja i intenzivnije izgradnje partijskih organizacija, na čemu se uglavnom ostalo sve do ustanka 1941. godine, iako su za daleko veće omasovi javan je partijskih organizacija postojali svi potrebni uslovi.

U ovom periodu preduzeće Sipad je iz dana u dan sve više stagniralo, a svoje finansijske teškoće je rješavalo samo na način radnika, permanentnim otpuštanjem radnika sa posla, sve do kapitulacije naše zemlje, aprila 1941. godine. To je faktično bio i kraj postojanja ovog velikog preduzeća, mada je ono formalno postojalo sve do ustanka 1941. godine, pod vlašću takozvane Nezavisne Države Hrvatske, ali bez ikakve značajnije uloge.

Već prvog dana ustanka 27. VII 1941. godine svi pogoni ovog preduzeća na području Drvara i Oštrelj a preuzeti su od strane gerilskih odreda i konačno potpali pod vlast radnika i seljaka, onih istih »firmaša«, koji su u njemu radili.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Postojanje Sipada kao velikog industrijskog preduzeća u našim krajevima predstavlja pozitivnu činjenicu, jer je time pružena mogućnost našem zaostalom i siromašnom narodu da na neki način zaradi koru hljeba, da se poveže sa industrijom i saobraćajem, da se tehnički, kulturno i politički uzdiže iznad stanja i shvatanja u kome se nalazio.

Na širem, državnom planu, ovo preduzeće je, naročito u periodu svog najvećeg prosperiteta, razvilo i izvršilo veliku koncentraciju proizvodnje i centralizaciju industrijskog kapitala i time pomoglo razvoj i jačanje kapitalističke privrede Jugoslavije u cjelini.

Unutrašnje protivrječnosti ovog preduzeća, koje se odnose na razne berzanske, spekulativne operacije, koje su ga na kraju dovele na rub propasti, predstavljaju zakonitu pojavu u kapitalističkoj privredi, pretvaranjem industrijskog u finansijski kapital, koji je najtješnje bio povezan i srastao sa najvišim vrhovima državne vlasti.

Istovremeno, razvijanjem i jačanjem ovog preduzeća, stvarala se, razvijala i jačala radnička klasa, a sve veća koncentracija proizvodnje zakonito je dovođila do većeg podruštvljavanja proizvodnje u njemu, usljed čega su se produbljavale postojeće i stvarale nove protivrječnosti u odnosima u proizvodnji. Otuda, iako poslije dugog perioda, u ovom preduzeću 1937. godine dolazi do velikih i masovnih štrajkova radnika za bolje uslove života i rada.

Ovo je u stvari bio period buđenja svijesti radničke klase u našem kraju, narastanja i jačanja radničkog pokreta, koji je već pristupio vođenju ekonomske borbe. U tom periodu počinje naglo da se razvija sindikalni pokret URS-ovih radničkih sindikata, koji je već sredinom 1938. godine izvojevao potpunu i definitivnu pobjedu nad režimskim JUGORAS-ovim sindikatom. To je bio novi, kvalitetni skok učvršćenja sindikalnog radničkog URS-ovog pokreta, koji je već tada vodio i ekonomsku i političku borbu.

Već tada su, u krilu ovog snažnog revolucionarnog pokreta, bili sazreli svi potrebni uslovi za stvaranje jednog jakog partijskog centra, koji je ovom pokretu mnogo nedostajao.

VEČERA ZA VOJSKU

ANECDOTE — ANECDOTE

Pošao Sveto Kačar iz Drinića u svoju jedinicu u Medeno Polje gdje je bio politički komesar čete. Na putu ga susreo član SK KPJ Bozo Kesić, pa mu reče: »Molim te, Kačo, poruči Vladi Plećašu, predsjedniku Mjesnog odbora u Djelaju, da ću ja stići tamo zajedno sa Milošom Kecmanom — Vojskom na sastanak odbora, na spavanje i večeru«. Kačar je tu poruku doslovno prenio Vladi Plećašu. Rekao je: »Doći će ti večeras Kesić sa Vojskom«.

Kada su Kesić i Vojsko stigli kod Plećaša i ušli u kuću, pa se počeli grijati i sušiti pored vatre, odmah su primijetili da Plećaš sprema veliku večeru. Nakon odmaranja i priče, Plećaš upita Kesića i Miloša:

»Drugovi, je li vrijeme da večeramo? Evo, ja sam spremio večeru, ali sve čekam kad će naići vojska. Vidim, stigli ste vas dvojica, a nema vam vojske. Kačar mi reče da ćete doći sa vojskom«.

Kesić se nasmiješi i reče: »Dobro su ti rekli samo si pogrešno shvatio. Sa Vojskom sam i došao! — nasmije se Kesić i pokaza na Vojsku.

Jovo Kecman — Šuco

JOVO KECMAN - SUCO

ŠTRAJK RADNIKA U MANIPULACIJI »KOZILA«

Bio sam po profesiji obučar, ali nisam mogao da se zaposlim u svojoj struci, pa sam bio primoran da radim kao šumski radnik — najprije u preduzeću »Sipad« i šumsko-industrijskom preduzeću »Kninska industrija«. Od 1936. do 1939. godine povremeno sam odlazio na rad na po nekoliko mjeseci u Sloveniju i Srbiju. Godine 1940. prešao sam iz »Sipada« na rad u šumsku manipulaciju »Kozila«, nedaleko od Drinića, koja je bila vlasništvo tvornice hartije »Vevče« iz Slovenije. U ovoj manipulaciji izrađivali smo celulozno drvo za tvornicu. U to vrijeme u manipulaciji je radilo oko 150 radnika pod vrlo teškim uslovima.

Radnici su bili mizerno plaćeni. Zbog toga su tražili povišenje nadnica, ali bez uspjeha. U »Sipadu« je izrada prostornog metra celuloznog drveta plaćana svega petnaest dinara, iako se ovo drvo, pored cijepanja, moralo otesati i potpuno očistiti, kako bi se moglo upotrebljavati za izradu celuloze.

U to vrijeme je u selu Driniću djelovala partijska organizacija u kojoj su bili Miloš Kecman - Vojsko, Bogdan Kecman, Mirko Lazarević, Dušan Banjac i ja. Sekretar organizacije bio je Miloš Kecman. Naša organizacija je na sastancima razmatrala položaj radnika u šumskim manipulacijama, pa i u manipulaciji »Kozila«. Na jednom sastanku, kome je prisustvovao i Ilija Došen, koji je radio na stvaranju partijskih organizacija u bosanskopetrovačkom srezu, istaknuto je kako mnogi radnici traže da se

stupi u štrajk. Odlučili smo da prihvatimo taj prijedlog, pa smo prodiskutovali o zahtjevima koje treba postaviti. Došen je istakao da se u tom slučaju mora ići do kraja i da nema povlačenja prije nego što se izvojuju postavljene zahtjevi. Poslije sastanka partijske organizacije, još isto veće smo sazvali konferenciju radnika manipulacije »Kozila« u čitaonici u Driniću, koja je bila smještena u kući Save Kecmana. Tu smo zajednički zaključili da odmah prekinemo rad, da niko ne smije početi raditi dok ne postignemo veće cijene po jedinici mjere, za koje smo se zajednički dogovorili.

Sutradan smo stupili u štrajk. To je bilo početkom novembra 1940. godine i štrajkovali smo sve do polovine decembra. Upravnik manipulacije, bivši šumar Pero Romić, pokušao je da vrbuje nekoliko radnika koji bi tobože trebalo da idu u Ljubljanu na pregovore s direkcijom preduzeća kao predstavnici radnika. Mi smo taj zahtjev odbili, pošto smo prije toga zaključili da ne upućujemo nikakvu delegaciju u Ljubljanu, jer smo prilikom prekida rada postavili zahtjev upravi da ona pozove predstavnika direkcije iz Ljubljane, pa da pregovaramo na licu mjesta, u prisustvu svih radnika.

Poslije našeg upornog odbijanja da odredimo predstavnike za pregovore u Ljubljani, uprava manipulacije je predložila da uputimo predstavnika u Prijedor na pregovore s delegacijom direkcije, ali smo mi i taj prijedlog odbili. Uprava je tada pokušala da zavrbuje neke radnike, mada nijedan radnik u eksploataciji šume nije popustio. Jedna manja grupa građevinskih radnika, uposlenih na izgradnji garaže za kamione, pristala je da radi. Kad smo to saznali, na inicijativu nas nekoliko komunista, održan je ponovo sastanak radnika u spomenutoj čitaonici u Driniću. Tada smo se složili da izdržimo do kraja i da upozorimo građevinske radnike da prekinu posao sve dok se štrajk ne okonča. Poslije razgovora s građevinskim radnicima i oni su obustavili rad.

Solidarnosti radnika u manipulaciji prilikom ovog štrajka doprinijela je i skojevska organizacija u kojoj su bili Đuro Kecman, Stevan Sekulić, Mane Kecman i drugi.

Kad su i građevinski radnici prestali da rade, uprava je ponovo pokušala da ih nagovori da stupe na posao. Međutim, ta nastojanja nisu urodila plodom.

Poslije štrajkovanja, koje je trajalo više od mjesec dana, direkcija preduzeća iz Ljubljane uputila je svoje predstavnike u »Kozila« s namjerom da slome naš otpor. Na sastanku u manipulaciji, kome su prisustvovali gotovo svi radnici, oni su pokušali da povećaju nadnice za jedan ili dva dinara po prostornom metru celuloznog drveta, ali kada su vidjeli da su radnici složni i da ne popuštaju u svojim zahtjevima, bili su primorani da daju povišicu od deset dinara po prostornom metru za cijepanje drveta, a isto toliko i na izvozu drveta. Ovo su radnici prihvatili i poslije toga stupili na rad.

Pored toga što je donio bolje ekonomske uslove, ovaj štrajk je kod radnika razvio i smisao za kolektivno i organizovano istupanje u daljoj borbi i stvorio kod njih povjerenje u ovakav način borbe. Poslije okončanja štrajka, žandarmerijska stanica iz Bosanskog Petrovca podnijela je prijavu Sreskom načelstvu protiv nas nekoliko s motivacijom da smo organizatori navedenog štrajka i podstrekači pobune među radnicima. Sresko načelstvo osudilo nas je na po deset dana zatvora.

MILOŠ KECMAN - VOJSKO

ILEGALNI RAD NA PODRUČJU BOSANSKOG
PETROVCA U PERIODU IZMEĐU 1936. I 1940. GODINE

Na području Bosanskog Petrovca koje je poznato kao pasivan kraj, prenaseljen s obzirom na plodnost zemlje, ljudi su se pretežno bavili stočarstvom a zatim zemljoradnjom, ali su i pored toga istovremeno bili prisiljeni da rade kao šumski radnici kako bi mogli prehraniti sebe i svoje porodice. Otuda je karakteristično da su oni po svom mentalitetu bili ne samo seljaci već istovremeno i radnici. Treba imati u vidu da su na te teške šumske radove morali ići čak i mladići od petnaest godina, tako da su se već od rane mladosti privikavali da rade i kao stalni ili sezonski radnici na sječi, vuči i obradi drveta kao i na pruži i kao seljaci stočari i zemljoradnici. Na radilištima Šipada — Osječenici, Oštrelju, Klekovači, Toploj kosi, Grmeču i dr. — veliku većinu radnika sačinjavali su upravo oni koji su pridošli iz okolnih ili udaljenih sela. Ovi radnici imali su vrlo teške uslove za život: Stanovali su u improvizovanim barakama sa »palačama« (izdignut; pod od dasaka) kao ležištima za spavanje i odmor, bez ikakvih sanitarnih ili komfornih uređaja, sa vatrom u sredini barake na kojoj se i kuvalo i pekao hljeb i kojom su se i grijali; na istom mjestu se i jelo i živjelo. U takvim barakama stanovalo je i zajednički provodilo život od deset do pedeset ljudi. Iako su oni radili teške fizičke poslove, njihove plate bile su niske tako da su živjeli u stalnoj bijedi i siromaštvu. Osim toga, uvijek smo imali viška radne snage, pa je nezaposlenost bila neprestano pri-

sutna i akutna pojava. Otud nije bila neobična pojava da su ljudi odlazili tražeći posao, trbuhom za kruhom, po čitavoj Jugoslaviji pa i u inostranstvo. Dešavalo se čak da su poneki obilazili pješke čitavu Srbiju tražeći posla i zarade, ali su se morali isto tako pješke vraćati kući, nemajući novca da plate kartu za prevoz. Ljudi na selu su bili prezaduženi kod trgovaca i banke, česte su bile tužbe i zapljenjivanja imovine i inače osiromašenog seljaka. Zbog svega ovog nije čudo što je drvarski i petrovački kraj bio poznat kao protivrežimski za vrijeme stare Jugoslavije.

Ovo stalno nezadovoljstvo ljudi zbog teških ekonomskih prilika postepeno je dovodilo do buđenja klasne svijesti među radnicima i siromašnim seljacima. Ali posebnu progresivnu ulogu u razvijanju svijesti ljudi u ovom kraju odmah poslije prvog svjetskog rata pa nadalje preko Zemljoradničke stranke odigrao je Mile Balaban, po mnogo čemu izuzetna ličnost, seljak iz Bukovače, očevdac i učesnik Oktoborske revolucije, čovjek koji je kroz politički rad održao i sebe i druge propagirajući ideje Oktobra. Često proganjan i zatvaran od strane vlasti, skupštinski poslanik opozicione Zemljoradničke stranke (izabran još 1920. godine), predsjednik opštine izabran na opozicionoj listi, on se isticao dosljednim stavom protiv nenarodnih režima, ne mijenjajući se ni u kakvim za njega nepovoljnim situacijama. Svojom aktivnošću on je ljude znao zainteresovati i orijentisati te je u mnogim političkim sukobima sa režimom politički prekalio velik broj ljudi. Kad je dolazio u Petrovac, oko njega su se okupljali radnici i seljaci da čuju njegovo mišljenje o političkoj situaciji.

Sredinom tridesetih godina pod uticajem KPJ počinje omladina da istupa aktivnije na političkoj pozornici ovog kraja. Ona počinje organizovano da djeluje namećući se kao faktor sa kojim se već moralo računati.

Prva omladinska grupa bila je u samom gradu Petrovcu. Rukovodilac joj je u prvo vrijeme bio student Ratko Kreco. Ova grupa okupljala je i napredne omladince okolnih sela. Obično smo se sastajali pazarnim danom u radnji Branka Broćete, sitnog trgovca, i sedlarskoj

radnji Nine Lukača, naših saradnika. Tu smo imali kratke ilegalne sastanke-dogovore o radu među narodom, o rasporedu pojedinačne aktivnosti, o upoznavanju ljudi sa situacijom kod nas i u svijetu, o rasparčavanju malobrojne ilegalne literature i letaka, i si. U svom radu mi smo ljude postepeno upućivali u stvari i provjeravali ih, davali smo im da čitaju materijale i da drugog zainteresuju za to, naravno, uz odgovarajući oprez i čuvanje od tadašnjih vlasti. Na taj način proširio se krug politički oprobanih ljudi koji su međusobno sarađivali na zajedničkoj stvari. Za snabdijevanje ovog kraja ilegalnom literaturom velike zasluge ima student Ratko Kreco.

Tako je radila ova omladinska grupa u mjestu Petrovcu na propagiranju napredne literature, upoznavanju političke situacije kod nas i u svijetu, na okupljanju i organizovanju omladinaca. Ali u isto vrijeme to je značilo i pripremanje terena za osnivanje čitaonica po selima. Za nas je bilo veoma važno da se ove čitaonice otvore jer smo planirali da preko njih obavljamo i naš ilegalni politički rad odabiranja i organizovanja mladih ljudi. Iako je sa otvaranjem ovih čitaonica išlo teško jer su vlasti nerado davale dozvolu i gajile podozrenje prema našem radu, ipak smo uspjeli da se čitaonice otvore i to u selu Reveniku, Bukovači i Driniću.

Čitaonice su za nas predstavljale vrlo pogodno mjesto aktivnog djelovanja među omladinom. Tu se pored legalne literature propagirala i ilegalna. U čitaonicama su se znale održavati i priredbe, i to je bila prilika za napredne i upućenije omladince da dođu do izražaja i da svojim stavom i mišljenjem zainteresuju širi krug omladinaca za čitanje i za širenje znanja, za međusobno upoznavanje i razmjenu misli omladinaca iz raznih sela. U tom cilju smo praktikovali da omladinci čitaju odabrane knjige kao na primjer «-Mati» od Maksima Gorkog, «-Uzorana ledina» od Solohova, »Kako se kalio čelik» od Ostrovskeg i si.

Ovakav rad je ubrzo pokazao svoje rezultate: niknule su nove omladinske grupe po selima, sastavljene od onih omladinaca koje smo provjerili u radu. Grupe su radile u Bukovači, Vedrom polju i Rašinovcu, a u Driniću dvije; u Bjelaju je bila manja grupa.

Na krnjeuškom području formirane su grupe kojima je rukovodio budući narodni heroj Radivoje Rodić. U prvo vrijeme u driničkim omladinskim organizacijama aktivno su djelovali između ostalih sljedeći drugovi: Dušan Kecman (Dragan), Ilija Banjac, Vico Sekula, Stevan Sekula, Dušan Kecman, (Đurđev), Milan Stojisavljević, Milja Kecman, Vlado Kecman, Teodosije Kecman, Đuro Kecman, Mile Kecman (Trivin), Mane Kecman, Obrad Kecman, Vlado Banjac.

Osnovna naša aktivnost u to doba bila je usmjerena na buđenje svijesti i političko aktiviranje čitavog radnog naroda. Sirena je svijest o klasnom izrabljivanju radnika i seljaka, o zaoštavanju klasnih odnosa i razotkrivanju raznih špekulantskih i izrabljivačkih elemenata kod nas, o nesposobnosti građanskih političkih partija da putem građanske demokratije poboljšaju položaj radnog naroda, te o jedinom mogućem izlazu putem revolucionarnog preobražaja. Pri tome se ukazivalo na veliku ulogu SSSR-a kao prve zemlje u kojoj je pobijedila vlast radničke klase i radnog naroda, velike zemlje socijalizma koja zaprema šestinu zemljine kugle. U isto vrijeme pojava fašističkih režima u Italiji i Njemačkoj, a kasnije stvaranje sile osovine Rim — Berlin — Tokio, tumačena je kao najgrublji nasrtaj reakcije na prava i slobodu svakog naroda, a napose na progresivne elemente društva.

Kada je 1936. godine general Franko vojnom silom pošao protiv legalno izabrane vlade Narodnog fronta u Španiji, to je značilo početak ne samo građanskog rata u Španiji nego i početak novog velikog iskušenja za sve narode i za sve napredne ljude, posebno u Evropi. Otpočinjanje španskog građanskog rata i herojska borba španskog naroda protiv Frankovih trupa koje su vojnički direktno pomagale fašistička Italija i Hitlerova Njemačka, bio je signal za nas da se najšire angažujemo među ljudima, a napose među omladinom ukazujući na potrebu širokog okupljanja i davanja podrške španskoj republičkoj vladi i španskoj revoluciji. Sada je pred svim naprednim ljudima stajao posebno važan zadatak: trebalo je svom narodu ovog kraja predočiti šta se događa u Španiji i ko je stvarno na strani španskog naroda. U Španiji je zato

iz naše zemlje otišao veliki broj dobrovoljaca da se bori na strani republičke armije. Među prvim dobrovoljcima iz petrovačkog kraja bio je i omladinac Lazar Latinović iz sela Kolunića, koji je uspio da ode u Spaniju preko Češke.

A naša aktivnost u vezi sa španskim građanskim ratom bila je sastavni dio naše političke aktivnosti uopšte. Zbog toga je ona od samog početka naišla na žestoko suprotstavljanje od strane tadašnjih vlasti. Proganjanja pojedinaca, zatvaranja i maltretiranja onih koji su se usuđivali da javno iskažu svoje simpatije i dadu svoju podršku španskoj revoluciji bili su obična pojava. A naročito su vlasti proganjale one koji su htjeli da se bore i one koji su prikupljali pomoć za španske borce.

Ova akcija prikupljanja pomoći organizovana je na sljedeći način: Negdje u proljeće 1937. godine dobio sam zadatak od druga Ilije Došena da organizujem pomoć za španske borce. Tom prilikom dobio sam detaljna uputstva. O tome kako je trebalo organizovati samu akciju. Popularisanje borbe španskog naroda protiv fašizma, objašnjavanje smisla te borbe, buđenje osjećanja solidarnosti za zajedničku stvar radničke klase i stvaranje raspoloženja, putem agitacije, da se pruži materijalna pomoć španskim borcima uz istovremeno razobličavanje stava stare jugoslavenske vlade koja se u stvari solidarizala sa intervencijom Hitlerove Njemačke i Musolinijeve Italije protiv Španske revolucije, i koja je sprovodila teror u zemlji nad komunistima i onima koji su simpatizovali i aktivno pomagali špansku revoluciju, zatim razobličavanje pasivnog držanja zapadnih demokratija koje su svojim navodnim nemiješanjem stvarno omogućile nesmetanu intervenciju Hitleru i Musolini ju u Spaniji, — sve je to trebalo objašnjavati grupno po radilištima, u čitaonicama, po selima, na raznim javnim skupovima, na zborovima

1 u pojedinačnim kontaktima, za šta je trebalo angažovati sve naše aktiviste i simpatizere. Ali samo prikupljanje pomoći trebalo je vršiti na drugi način: zbog žestokih proganjanja od strane tadašnjih vlasti koje su crpile informacije od svih doušnika i saradnika po selima i radilištima, kao i u gradu, trebalo je pomoć prikupljati

u potpunoj ilegalnosti i za tu akciju pronaći i angažovati najodanije ljude. Sjećam se da smo istom prilikom konkretno diskutovali o nekim ljudima koje smo obojica poznavali, izdvajajući one koji dolaze u obzir za prikupljanje pomoći. Tako sam dobio zaduženje da tim odabranim drugovima stavim u zadatak da prikupljaju pomoć i da u prvo vrijeme stalno budem u kontaktu s njima radi davanja uputstava kako prikupljati samu pomoć i kako se treba držati u slučaju otkrivanja i proganjanja od strane policijskih vlasti.

Koliko se sjećam na prikupljanju pomoći su radili: Toma Morača, iz generacije Mile Balabana, zadužen za prikupljanje pomoći u Bukovači te od svojih poznanika pazarnim danom (jer je bio jako poznat, jedan od prekaljenih kritičara režima i ugledan seljak); uz Tomu su bili Stevan Ševo i Dragan Lazarić; Dragan Jovanić i Simo Jovanić, kovač, zaduženi su bili za Vedro Polje; Dušan Kecman, Rade Lazarević, Miloš Stoisavljević, Dušan Banjac, Svetko Kačar, Branko Kecman, Jovo Radišić, i još neki za Drinić i okolna radilišta; Lazija Dušan i Dušan Kecman zvani »Bečo« za Bravski Vaganac; Nikola Vulin, Drago Pećanac i dr. za Rašinovac; Božo Kesić, Jovo Mirković i dr. za Kolunić; Vaso Kelečević, Gojko Banjac, Božo Kesić za Oštrelj; Sofija Vekić, Ratko Kreco, Zdravko Celar, Nine Lukač i drugi za grad Petrovac; za područje Krnjeuše angažovana je bila omladinska grupa kojom je rukovodio Radivoje Rodić, a u kojoj su bili njegov brat Slavko Rodić, Drago Mrda, Pero Vranješ i dr.

Oni koji su bili zaduženi za prikupljanje pomoći obavljali su taj svoj zadatak samo u pojedinačnim kontaktima sa onima od kojih se pomoć mogla očekivati. Zadužen drug za pomoć je odabirao davaoca ali uvažavajući sugestije koje je dobivao prilikom dogovora za prikupljanje. Pomoć se prikupljala u novcu, ali i u drugom vidu, kao na primjer, u odjevnim predmetima i si. Prvu prikupljenu pomoć sam predao Iliji Došenu, a kasnije po njegovoj direktivi, pomoć sam predavao Vasi Kelečeviću.

Akcija prikupljanja pomoći, bila je samo jedan vid naše političke aktivnosti u narodu a posebno među rad-

nicima po šumskim radilištima i na šumskim prugama. U ovo vrijeme oživljava i radnički sindikalni pokret. Rastuće nezadovoljstvo radnika zbog teških uslova rada i niskih nadnica sve je više razbuđivalo klasnu svijest i orijentisalo radnike da se svjesno udružuju i organizovano rade ne samo na poboljšanju svojih životnih uslova nego i na isticanju zahtjeva za veće političke slobode.

Krajem 1936. i početkom 1937. godine među šumskim i pružnim radnicima na radilištima Osječenice, Oštrelja, Klekovače i Grmeča poraslo je revolucionarno raspoloženje do zavidne visine tako da se osjećalo da je moguće prići konkretnim akcijama radničkih zahtjeva. Zahvaljujući političkoj aktivnosti svih naprednih i revolucionarnih snaga uključujući i sindikat, tada se pristupilo čvršćem organizovanju radnika. Kao jedan od rezultata takvog rada jeste i štrajk koji je organizovan među šumskim radnicima koncem februara 1937. godine. Ovaj štrajk je bio odvažna politička manifestacija radnika ovog kraja, prva veća u to vrijeme. Zahtjevi radnika odnosili su se na povećanje nadnica, na poboljšanje životnih i radnih uslova i na veće političke slobode.

Vlasti su odmah vrlo oštro reagovale na ovaj štrajk. Sreski načelnik Košta Urošević došao je u Oštrelj sa žandarima i na radilištima pokupio grupu radnika koji su sprovedeni u Petrovac u zatvor. Njegova namjera je bila da preko njih dozna imena organizatora štrajka, imena onih koji protura ju zabranjenu literaturu i letke među radnike, koji prikupljaju i koji daju pomoć za španske borce i koji »bune narod protiv države«. Međutim, 3. marta 1937. u srijedu na pazarni dan, veliki broj radnika i seljaka iz Oštrelja, Javorove kose i drugih okolnih radilišta došli su u Petrovac pred zgradu sreskog načelstva sa zahtjevom da se uhapšeni drugovi puste na slobodu i da se udovolji zahtjevima koje su postavili radnici. U ovim demonstracijama učestvovalo je oko 600 ljudi.

Tada su se mogle čuti iz mase radnika i političke parole protiv tadašnje jugoslovenske vlade koja se vezivala za fašističke sile koje su prolijevale krv španskog naroda, zatim za pobjedu revolucije u Spaniji, za soli-

darnost za španskom revolucijom protiv fašizma i rata, za prijateljske odnose i savez sa Rusijom i si.

Masa radnika je dovela sreskog načelnika Uroševića i njegove žandare u kritičan položaj, stežući obruč oko sreskog načelstva. Urošević je smjesta pozvao iz susjednih žandarmerijskih stanica pojačanja kako bi rastjerao demonstrante. On je ostao uporan u svom stavu da ne pusti pohapšene radnike i da ne udovolji zahtjevima demonstranata, koji su sad sve energičnije istupali. U toj zaostrenoj atmosferi po naređenju sreskog načelnika žandarmerijski narednik Milan Banek opalio je dva metka iz puške i teže ranio radnika Petra Dronjka iz Vedrog Polja i Stevu Subotića iz Rašinovca a lakše je ranio Đuru Kneževića iz Skakavca. Petar Dronjak bio je ranjen u bedro i iduće noći umro je u bolnici u Bihaću.

Drugom, teže ranjenom Stevi Subotiću amputirana je noga. Petog marta sahranjen je Petar Dronjak na bukovčkom groblju u prisustvu ogromne mase naroda. Od ubijenog druga oprostili su se nad grobom Drago Pećanac i Branko Josipović. Njih dvojica su poslije pozvani na saslušanje kod sreskog načelnika. Radnici i omladina ovog kraja podigli su spomenik svom drugu sa sljedećim natpisom:

POD OVOM GRUDOM KRVLJU
NATOPLJENE ZEMLJE POČIVA
NAS DRUG PETAR DRONJAK
ROĐEN 1911. PAO JE 3/III
1937. U BORBI ZA NORODNA PRAVA.
SPOMENIK MU DIGOŠE DRUGOVI
RADNICI I SELJACI SREZA
PETROVACKOG

Naša politička aktivnost u ovo vrijeme ne bi bila u potpunosti prikazana ako se ne bi govorilo o jednoj posebnoj formi aktivnosti koja je imala velikog uticaja na dalje idejno-političko usmjeravanje u radničkim i seljačkim masama ovog kraja. Naime, na inicijativu Partije stvaraju se odbori radnika i seljaka Ikao organizacije

kroz koje su komunisti legalno djelovali. U ove odbore odabrani su poštteni i napredno orijentisani radnici, seljaci ugledni domaćini, ljudi koji su bili odani našim idejama i spremni da se zalažu i da se bore za našu politiku, da sprovode naše akcije i po cijenu proganjanja od strane vlasti. Među njima su bili ljudi iz generacije Mile Balabana koji su imali političke ambicije i posjedovali ugled u narodu, a mnoge od njih smo snabdijevali naprednom literaturom.

Mi smo preko ovih odbora radnika i seljaka nastojali da, na primjer, olakšamo položaj zatvorenih drugova, ili da pokrenemo javno mišljenje kako bi zatvorenici bili pušteni.

Ovi zahtjevi se nisu odnosili samo na lokalne prilike. Naprotiv, postojao je jedinstven zahtjev za puštanje svih političkih zatvorenika u cijeloj zemlji. Ovo je došlo posebno do izražaja kada su vlastodršci u staroj Jugoslaviji otvorili koncentracione logore po uzoru na fašističku Njemačku i punili ih najboljim i najnaprednijim sinovima ove zemlje. Javno mišljenje već je bilo u tolikoj mjeri angažovano da nam je u svim našim akcijama davalo punu podršku.

U selu Driniću postojao je odbor radnika i seljaka u kom su pored mene bili pružni radnik Jovo Radišić, kasnije po godinama najstariji borac u I krajiškom proleterskom bataljonu kojim je komandovao Zdravko Celar, zatim Branko Kecman, koji je stupio u NOB 1941. i poginuo kod Splita, Miloš Stoisavljević, Svetko Kačar, poginuo u NOB i proglašen narodnim herojom, Vasilije Kecman, borac od 1941. i drugi. Za Bukovaču i Baru postojao je jedan odbor kojim je rukovodio Toma Morača, a u kojima su bili između ostalih: Mile Balaban, Jovan Morača, Stevan Morača, Drago Lazukić, Stevan Sevo, Petar Banjac i drugi. U Bravskom Vagancu bio je jedan odbor kojim je rukovodio Ljazija Došen, a među njegovim članovima bili su Dušan Kecman - Bećo, Sava Srđić i drugi.

Vedro Polje je imalo jedan odbor koji je vodio Dragan Jovanić, a među članovima su bili Simo Jovanić, Božo Jovanić i ostali. Na krnjeuškom području postojala je orga-

nizacija od dva-tri odbora, kojom je rukovodio Radivoje Rodić. U Koluniću je postojao odbor kojim je rukovodio Jovo Mirković, a u kojem su bili članovi Petar Kalaba i ostali. Odbranom u Oštrelju rukovodio je Vaso Kelečević, a u njemu su bili članovi Božo Kesić, Gojko Banjac i drugi. Treba napomenuti da su odbori obuhvaćali veliki broj ljudi ne samo iz pomenutih mjesta, nego i iz drugih sela u kojima nisu postojali organizovani odbori. Na taj način, angažovanjem odanih ljudi u takvim selima pripremao se teren za oformljivanje novih odbora.

Rad odbora radnika i seljaka, te omladinskih grupa koje su stvarno bile skojevske grupe, kao i rad drugih organizacija, kojima je rukovala Partija predstavljao je za tadašnje vlasti opasnost koja se sve više širila. Zato su vlasti nastojale da prikupe što pouzdanije podatke o našem radu kako bi ga silom ugušile. Treba reći da su one bile prilično dobro obaviještene o našim akcijama zahvaljujući informacijama koje su im pružali njihovi povjerljivi ljudi i doušnici. Zato su česta bila hapšenja, pretresi i saslušanja. Sjećam se, između ostalog, da su koncem 1937. godine neki režimski ljudi dojavili popu Dušanu Novakoviću da se u Oštrelju, Driniću, Bukovači i na radilištima preduzeća Šipad čitaju razni letci i zabranjenje knjige, da se prikuplja pomoć španskim borcima, da se optužuje režim i njegova vlada i da komunisti sprovode razne druge političke akcije. Reakcija vlasti bila je oštra. Tada su žandari krenuvši u potjeru pohvatali oko sedamnaest ljudi i mladića i priveli ih u kasarnu u Petrovcu. Prilikom saslušanja neki su priznali da su čitali zabranjene knjige i letke odajući istovremeno imena onih koji su im ih dali, i da su davali pomoć za španske borce.

Ali se većina, naročito aktivista, držala dobro pred organima vlasti ne priznavajući svoje učešće u takvim akcijama. Mene su tada, bio je pazarni dan, u Petrovcu uhapsili žandarmerijski narednik Ljubo Krlješa i još jedan žandar i svezanog me kroz snijeg s provodili kroz grad za Drinić a vozio nas je Ale Linić svojim saonama sa konjskom zapregom.

Kad smo došli u Drinić, žandari su izvršili premetačinu u mojoj kući u prisustvu seoskih predstavnika i

tada su našli nešto kompromitirajućeg materijala, knjiga i letaka. Oni su tražili od mojih roditelja i ukućana da izvrše pritisak na mene kako bih odao ljude s kojima sam bio u vezi radi prikupljanja pomoći za španske borce i zbog ostalih ilegalnih akcija o kojima su doznali od pojedinaca koji su na saslušanju pod pritiskom priznali da su bili u kontaktu sa mnom i sa drugim našim aktivistima. Žandari su posebno naglašavali da bi takvo moje priznanje jako olakšalo moj položaj kao zatvorenika, a moja porodica bi u tom slučaju mogla uživati iste privilegije kao i od režima favorizirani ljudi. Pošto nisu dobili nikakvih obavještenja prilikom saslušavanja, strpali su me u zatvor u Petrovcu. Tad su bili uhapšeni između ostalih Tomo Morača, Ratko Kreco a saslušavani su Nikola Luka, Ostoja Jeličić, Mile Balaban, Marko Sipka i drugi. Budući da su se svi aktivisti dobro držali u zatvoru i na saslušavanju nisu odavali učesnike akcije, a zahvaljujući i nekim slučajnim okolnostima, vlasti nisu imale protiv nas izrazito optužujući materijal, pa su nas postepeno puštali na slobodu. Mene su pustili posljednjeg.

Pred jesen 1937. godine pozvao me je Ilija Došen da se dogovorimo o našem daljnjem radu na ovom području. Na tom sastanku detaljno smo razmotrili političku situaciju u svijetu i kod nas. Isto tako smo se dogovorili da iskoristimo crkveni zbor u Bukovači na Malu Gospojinu 21. septembra i to tako što ćemo javno istupiti i govoriti okupljenim ljudima na grobu Petra Dronika kojemu je već bio podignut spomenik. Govoriti je trebalo o tadašnjem režimu koji je trebalo raskrinkati prikazujući njegovu izdajničku ulogu prema narodu i radničkoj klasi, o solidarisanju režima sa nacističkom intervencijom u Španiji, o Hitlerovoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji, predočavajući njihove agresivne planove i sve veću ekspanziju sila Osovine koje više nisu ni krile svoje prave namjere, o Hitlerovim ideji ama u knjizi »Mein Kampf« i hitlerovskoj propagandi da su Sloveni niža rasa koju treba silom potčiniti, o petoj koloni i njenoj ulozi u pripremanju nacističke agresije, o španskoj revoluciji i herojskoj borbi španskog naroda, o našim borcima u Španiji itd. Došen me je upozorio da treba da budem spreman i ja i naši

aktivisti na to da će policija i žandari sigurno nastojati da onemoguće govor pred spomenikom Petra Dronjka, i da se u slučaju sukoba sa policijom pred narodom treba dosljedno držati.

Zaključeno je da se putem naših aktivista i simpatizera u određeni sat prikupi što više naroda oko groba Petra Dronjka gdje će se uz tradicionalni običaj, sa čašom rakije u ruci, govoriti o ubijenom našem drugu i o spomenutim političkim temama. Ja sam dobio zadatak da govorim. Na dan crkvenog zbora događaji su se razvijali po unapred pripremljenom planu — nama je uspjelo da ovaj crkveni zbor pretvorimo u veliku političku manifestaciju. Kad se mnoštvo naroda okupilo oko groba Petra Dronjka, počeo sam da govorim sa čašom u ruci o ubijenom radniku Petru Dronjku koji je svoj mladi život žrtvovao za stvar radnog naroda. Nisam uspio sve što je bilo planirano da kažem jer me je policija odstranila i udaljila od mjesta sa kog se govorilo. Međutim riječ je tad uzeo Ilija Došen koji je smjelom i prikupljenom narodu razumljivim riječima govorio o izdajničkoj i dvoličnoj ulozi vlade Milana Stojadinovića, o trulosti buržoaskog poretka, o proganjanjima najboljih sinova ove zemlje, o pravoj istini borbe španskog naroda koju zvanična propaganda želi da diskredituje u očima masa, o našim dobrovoljcima i španskom građanskom ratu i značaju međunarodne solidarnosti povezujući borbu španskog naroda sa borbom za one ideale za koje se bore svi napredni ljudi svijeta. On je pozvao narod da zbije svoje redove i da se odlučno suprotstavi izdajničkim vlastodršcima kojima su preči bili lični interesi od interesa naroda i koji su se sve više solidarisali sa silama Osovine. Ovaj govor je primljen od strane prisutnog naroda sa ogromnim zadovoljstvom, i o njemu se još dugo vremena pričalo među ljudima a naročito među omladinom. Ovaj govor inicirao je burne političke polemike među prisutnim na zboru: predstavnici režima i jerezovci iznenađeni i zbunjeni razvojem događaja reagovali su sa velikom dozom mržnje tako da su se svuda mogle čuti političke svađe između njih i nas. Sjećam se da je u oštroj polemici između Mile Balabana uz kog sam bio ja i još neki seljaci i popa Dušana Novako-

vica i sreskog načelnika Stojića pop Dušan toliko izgubio nerve da je opsovao crnu zemlju Mili Balabanu, što su mu prisutni seljaci mnogo zamjerili. Idući s tog zbora kući, sa većom grupom naroda vodile su se velike diskusije o događajima na zboru. Predstavnici režima su Došena i mene prikazivali balavcima i neodgovornim, bezbožnicima i buntovnicima, ali smo im se uz podršku naših aktivista uspješno suprostavljali razotkrivajući demagogiju i prevrtljivost režimlja. A grob palog druga Petra Dronjka postao je simbol narodnog otpora vlastodršcima.

Poslije ovog zbora prikupljanje pomoći španskim borcima bilo je znatno uspješnije na šumskim radilištima i po selima.

Ljudi su davali svoje priloge s ponosom čak i sa prkosom, izražavajući na taj način svoju ljudsku solidarnost sa borbom španskog naroda i prkoseći svim pritiscima koji su dolazili od strane vlasti. U atmosferi popuštanja fašističkim silama od strane bivšeg režima održani su kod nas i izbori 1938. godine. Ovi izbori su mnogo više nego prethodni podgrijali atmosferu političkih sukoba u našem kraju. Osjećala su se veća raslojavanja u građanskim partijama i sve više se političke snage polariziraju, mase daju podršku Udruženoj opoziciji, kako bi se suprostavile vladajućem režimu.

Kroz UO djelovali su i komunisti orijentišući mase radnika i seljaka, i istovremeno iskorištavajući ovu priliku izborne aktivnosti za populariziranje ideja socijalizma i zemlje radnika i seljaka. Ova izborna kampanja snažno je politički pokrenula mase. Tokom cijelog ovog perioda najsnažniji i najdublji odraz na našu svijest ostavljala je borba španskog naroda i španska revolucija koja je u krvi ugušena 1939. u samo predvečerje drugog svjetskog rata. Sa zanosom i velikom ljubavlju davali smo bezrezervnu podršku španskim borcima prateći budno i neprekidno svaku bitku koju su vodili, ističući njihovo besprimjerno herojstvo i krajnji samoprijegor i napajajući se njihovim velikim primjerom. A poslije ugušenja španske revolucije taj primjer nesalomljive revolucionarne svijesti i heroizma bio je za nas uvijek neiscrpan izvor moralne snage i vjere u konačnu pobjedu. Povratak španskih

boraca uoči i za vrijeme aprilskog rata imao je za nas značajnu kadrovsku popunu iskusnim i prekaljenim revolucionarima naročito na vojnom polju. Oni su bili cijenjeni i kao političari i kao vojnički iskusni borci. U našoj revoluciji oni su kao takvi dali značajan doprinos borbi naših naroda.

Ilegalan rad u drugoj polovini tridesetih godina u petrovačkom kraju bio je za naše političke aktiviste, a naročito za omladinu velika škola revolucionarnog rada koja je kroz niz raznovrsnih političkih akcija sa jedne strane sve više pokretala svijest radnika i seljaka stvarajući u narodu progresivno orijentisano javno mnijenje, a sa druge strane je u svakodnevnom političkom radu, u sukobima sa vlašću kroz surova iskustva policijskih proganjanja, zatvaranja i saslušavanja, prekaljivala i osposobljavala revolucionarni kadar naših aktivista, tako da su oni uzrastali dobrim dijelom u samostalne, smione i svjesne ljude koji su znali da se sami orijentišu u najtežim situacijama, bilo u vojsci bilo u pozadini, i da samoinicijativno donose u svakoj situaciji potrebne odluke. Drugim riječima ovaj ilegalni rad je školovao jedan sposoban kadar kojeg nije mogla iznenaditi nikakva nova teška situacija.

LJUBIŠA CURGUZ

TEŽAK JE BIO ŽIVOT SUMSKOG RADNIKA

Slaba i neplodna planinska zemlja kmjeuških sela, u kojima su bila rijetka ona domaćinstva koja su iz svoje zemlje mogla izvući onoliko koliko je bilo potrebno da se održi goli život porodice, uslovia je da se moralo tražiti posla van zemljoradnje. Gotovo iz svake kuće na rad su odlazili muškarci dok su žene obrađivale zemlju i obavljale druge seoske poslove.

U nerodnim godinama, naročito, seljaci su masovno odlazili u bližu okolinu, u unutrašnjost zemlje, pa čak i u inostranstvo na rad da bi od zarađenog novca obezbijedili najminimalnije potrebe za život porodici.

Bilo je i godina, ili bolje reći »drvnih« konjunktura, kada se moglo zaraditi nešto i u šumskim preduzećima u Grmeču, pa se nije moralo ići u svijet. Međutim, često, uslijed velikog pritiska mase nezaposlenih, poslodavci su nudili niske zarade. Mnogi mještani, porotovo bolji, snažniji i iskusniji majstori, nisu htjeli da prihvate ponudu. Rađe su se svrstavali u timove (»partije«) i odlazili na rad dalje od Grmeča, uglavnom u Srbiju.

Poslovi u šumi privlačili su naše ljude više nego bilo koji drugi zbog toga što su im bili bliski. Kuće, gotovo cjelokupni poljoprivredni inventar: kola, saonice, namještaj i dr. seljaci su izrađivali od drveta. Po krnjeuškim selima bilo je odličnih samoukih majstora — tesara, stolara i drugih koji su to, sticanjem raznih okolnosti, postali. Posebno, bogatstvo grmečkih šuma i njeno intenzivno eksploatisanje od raznih firmi, orijentisalo je masu seljaka da posao traže u šumskim preduzećima.

U Risovcu su, na primjer, Novakovići, Obradovići, Salapure, Čeranovići, Brkljači, Santrači, Čulibrci i drugi, imali svoje uigrane i vrlo sposobne »partije« koje su krstatile Jugoslavijom za poslom, vođene sposobnim vođama izraslim iz njihovih redova. Steva, Đuro, Puljko, Mile, Simo, Gojko, Petar Novaković, Raca, Jovo i Mića Bjelić, Nikola, Đukan, Jovo, Mile, Dušan i Branko Obradović, Sava Čeranić i dr. bili su vrlo kvalifikovani majstori za bilo kakav, ne samo šumski posao, već i kao stolari. Ali, uglavnom su radili na eksploataciji šume kao vođe »partija«.

Preko zime, u tzv. mrtvoj sezoni, ljudi su se sastajali, analizirali na prost ali duboko sadržajan način proteklu radnu sezonu. Dogovarali se o sastavu »partija«, o prihvatljivosti ili neprihvatljivosti dobij enih ponuda raznih firmi koje su, uglavnom, iznosili naši ljudi, preduzimači ili poznatije vođe »partija«.

Nikola Obradović u Risovcu, a kasnije i njegov brat Đukan, bavili su se preduzimačkim poslovima. Nikola je upošljavao više risovačkih »partija« na Goču i drugim šumskim radilištima u Srbiji. To je masi nezaposlenih imponovalo, jer je, ipak, neko brinuo o njima. A naći posao nije bio lak zadatak. Osim toga, Nikola je kao preduzimač iz prisvojenog dijela rada svojih seljana svake jeseni uspijevaio da po jeftinijoj cijeni obezbijedi više tona kukuruza i pšenice, da to magacionira i u toku zime i proljeća daje porodicama svojih radnika po nešto višoj cijeni. Na kraju radne sezone vršio je obračune. Bilo je i reagovanja, ali je bilo više onih koji su se zadovoljavali time što su uspijevali od dobi jene zarade kako tako prehraniti porodicu.

Sa starijim bratom Nikicom¹⁾ radio sam povremeno kao fizički radnik kod Nikole. Naše su se porodice dobro poznavale, cijenile i međusobno održavale prisne kontakte. Zarađivali smo ponešto. To nam je davano u naturi. Bili smo mladi, pa se naš rad nije cijenio ni nagrađivao kao rad drugih, već po našem uzrastu. Bili smo sretni što

¹⁾ Po-ginuo 17. januara 1945. godine na sremskom frontu kao komandir čete u 1. krajiškotj brigadi.

smo za uzvrat mogli dobiti koji džak kukuruza, hraniti se kod gazdine žene Čande koja nas je voljela kao svoje.

— Prika, Nikica ti je radnik kakvog nadaleko nema, govorio je Nikola mom ocu Đuri prilikom jedne uobičajene posjete našoj porodici u mom prisustvu. A što se, prika, Ljubiše tiče, mogu ti reći da on nije ni blizu njega. Zali bože ono rane što mu dajem. Ćuti, nosi one civare sa meljtom kao da je u njima, bože me sačuvaj, kakav mrtvac. Ide polako, bezvoljno, namrgođen kao da će iz njega svakog časa kiša pljusnuti. Nije ti on za ovakve poslove pa bog. Daj ti njega nede u svijet.

Suze su mi tekle slušajući ovakve ocjene mog rada. Ćtao sam. Tata me je mnogo volio. Ni sam ne znam zašto je pravio razliku između mene i Nikolice koji je bio zaista uzoran u svemu. Bolji đak u školi, bolji u polju, bolji najamni radnik kod prika Nikole.

— Vidiš prika. Dijete je to. Tek mu je 14-ta godina. Izrastao je naglo, ali je još uvijek nejač. Nikica uzima 17-tu, malte ne klapac za ženidbu, branio me je tata.

Kada je poveden razgovor o tome da me primi u neku od »partija« koja je trebala na proljeće da pođe na Goč, Nikola je klimao glavom.

— Ma 'ajde, prika, ne pričaj koješta. O ... o ... o on nije za to. Otežući, ali sasvim otvoreno i jasno već na samom početku razgovora odbio je predlog i time prekinuo diskusiju. Ustao je i u tatinoj pratnji napustio našu kuću.

Došlo je proljeće 1932. godine. Na cesti iznad naše kuće u Risovcu, skupljali su se radnici. Postrojene konjske zaprege sa kolima punim džakova, žaga, maljeva i sjekira čekale su da krenu prema 25 km udaljenoj Bos. Krupi. Tu će se ova masa razdraganih ljudi ukrcati u voz i krenuti za daleku Srbiju.

Na njivama su ostale žene, neke tek što su stupile u brak, starci i oni najmlađi, utučeni i uplakani dok su raspjevani radnici krenuli put Bosanske Krupe.

Tuga u duši, a pjesma na usnama čula se već na prvom odmoru kopača kukuruza samo nekoliko sati poslije oproštaja sa najmilijima:

— Imam dragog u dalekom svijetu ...

À ja venem u najljepšem cvijetu.

Sjećam se, kad sam zajedno sa starijim bratom Nikicom završio osnovnu školu 1931. godine, postavilo se pitanje gdje krenuti za poslom. Otac, cestar pred penzijom, sa svojom malom platom nije mogao izdržavati 10-članu porodicu. Zemlje nije imao. Kupio je nekoliko dunuma na otplatu, ali od toga se nije moglo živjeti.

Nikoličine i moje molbe vraćale su se od »Privrednika«, preko koga smo pokušavali da nađemo bilo kakav zanat. Za produžavanje školovanja nije bilo sredstava.

Kao 15-godišnji dječak, uz velike napore i uvjeravanja, Đukan i Mile Obradović su me primili u njihovu »partiju« koja se 1934. godine, u rano proljeće, spremala da preuzme posao pod akord kod firme »Janekovića« pod Trovarom.

Sa starim biljcem i najosnovnijim priborom za ishranu, zavezanim u običan džak i sjekirom na ramenu, krenuo sam sa grupom koja je brojala desetak ljudi.

Puna dva dana utrošili smo oko izrade »bajte« — kolibe, zastrte sa strana i pokrivene jelovim korama i četinom. Od sitnijih ogranaka četine napravili smo prostirku za spavanje. Velike grudve ojužilog snijega valjali smo u dno doline da bi preko ljeta obezbijedili rezerve, jer smo se nalazili na potpuno bezvodnom dijelu Grmeča. Snijeg smo topili da bi imali vodu za piće i ishranu. Otišli smo kod tzv. »Baraka« gdje se nalazila kantina i gdje je vođa grupe izuzeo sljedovanje. Podigli smo džak kukuruznog i bijelog brašna »mutvel-6« posljednju klasu, nekoliko »klipova« slanine, torbu pasulja i par kilograma soli i luka.

Rušili smo jeline i pravili balvane. Još dok sam bio dijete radio sam teške fizičke poslove. Ali ovakav posao u grupi snažnijih i iskusnih ljudi koji su imali, pored toga, i jaku fizičku kondiciju i shvatanje da se u akordu mora raditi od 14—18 časova dnevno, teško mi je pao. Spašavalo me je to što sam 2—3 časa dnevno provodio na poslovima kuvara. No bez obzira na to, parče hljeba zarađivano je pod ropskim uslovima.

Noseći snijeg u kanti iz duboke doline, padao sam pod teretom na strmoj uzbrdici do »bajte« ko zna po

koliko puta. Suze su mi navirale, ali sam morao žuriti da bih za jedan sat snijeg istopio i puru (kačamak) spremio za ručak. Drugovi su me simpatisali. Bili smo i u nekom srodstvu, ali šta mi je to vrijedilo. On, snažan, iskusan, s jedne strane jelke debele preko jednog metra, a ja sa druge — vučemo žagu (testeru). Uz nekoliko kratkih predaha, trupac je morao biti prepilan, a potom se prelazilo dalje i tako cio božiji dan, sutradan i . . .

Hranili smo se mizerno. Na kvalitet »salene pure« ili zaprženog pasulja i uopšte na jednoličnost i ishranu, niko nije davao ni dvije pare. Količina je bila važna. A moralo se štediti, jer je sljedovanje hrane u poređenju sa zaradom bilo preskupo.

Zamotan u biljac, spavao sam iz cuga cijelu noć. Ogranci četine na kojima sam ležao nisu mi smetali. Ni osjećao ih nisam. Stari Mile se rano dizao. Ložio je vatru, pućkao lulu i vikao da se dižemo već u cik zore.

Težak, mučan i monoton život odvijao se onako kako je morao. Ali ne i u apatiji i bezbrižnosti kako bi čovjek koji ga nije doživio, posmatrajući ga kroz uslove koje pokušavam dočarati, mogao da shvati. Naprotiv, bilo je dana, momenata, kada se orila pjesma, izvodile šale na nečiji račun, prepričavali događaji, smišljale podvale zbog kojih smo se za stomak hvatali smijući se.

Pred kraj prvog mjeseca otišli smo u kantu da podignemo sljedovanje za cio idući mjesec. Dukan je bio kod poslodavca da po našoj evidenciji prekontroliše zaradu, orijentimo. Nije bio zadovoljan. Ali rekao je, da će ipak biti neke koristi od rada po akordnom sistemu.

Kad sam sutradan, oko 10 časova, otišao u kolibu da priprelim ručak, tek što sam se pojavio na ulazna vrata, zgranuo sam se prizorom na koga sam naišao. Zelena psina, krupna poput juneta, sa komadom slanine u ustima, režeći, nahnula je pravo na mene, a potom iščezla u šumi. Gledajući prosuto brašno i ostatke parčadi slanine po kolibi, zaplakao sam od jada kao da mi se nešto teško u porodici dogodilo. Odjurio sam da upoznam drugove o tome šta se dogodilo sa sljedovanjem za mjesec maj. Kada sam im isprekidanim glasom saopštavao ovu vijest, svi su me gledali zabezeknuto. Nisu mi vjerovali. Bacili su alat i došli na

lice mjesta da se uvjere. Više od pola sljedovanja je propalo. Puna dva sata smo vijećali kako se prije svega «osvetiti» zeljovu, a potom kako nadoknaditi izgubljeno.

Đukan je odmah krenuo kući da donese stara mjedenja gvožđa (»kljuse«). Zapećemo ih ujutro, staviti ogriske slanine, on će doći, a onda je obrao bostan. Izračunali smo da 15 dana moramo raditi po mjesečini sve do pola noći da bismo izvadili štetu koju nam je nanio zeljov, jer drugog izlaza nije bilo.

Negdje oko 9 časova sljedećeg dana u kolibi je zaskočila štetočina. Bacili smo sjekire i žage i pojurili uz brdo. Nekoliko udaraca i krupna mrcina bila je savladana. Vesele je trajalo cio dan. Svih 15 dana dok smo odradivali štetu koju nam je nanio zeljov, radili smo sa voljom spominjući džukelu, ali i našu dovitljivost da mu samo za 24 časa dademo milo za drago.

Zeljova još nismo mogli zaboraviti kada nam je nakon puna dva mjeseca rada došao inženjer sa »skrivanom« i jednim tehničarem da izvrše prijem građe. Mene su odredili da premjeravam i dajem podatke tehničaru. Zakidao sam po koji centimetar, ali je to, razumije se, tehničar poravnavao.

Inženjer, porijeklom Nijemac, bio je veoma strog, nepravičan i nadmen. Resko je uzvikivao: škart, i ovo je škart, ono je škart! Uvjeravali smo ga da griješi, da je to balvan koji vrijedi za I klasu. Došlo je na kraju do svađe koja se umalo nije pretvorila u tuču. U ime nekakvog zakona, lugar je po inženjerovom naređenju, na nas uperio pušku. Videći da smo teško oštećeni, tražili smo prekid ugovora. Inženjer je to glat prihvatio. Ali, postavio je uslov, da smo dužni da odradimo dugove u kantini za ishranu, socijalno i drugo, pa da onda možemo ići kuda hoćemo, jer drugi jedva čekaju da preuzmu naš posao.

Đukan je zgrabio capin, izmijenio nekoliko neukusnih riječi sa Švabom — kako smo zvali inženjera — i pozvao nas da sve škartirane balvane otisnemo niz dolinu iz koje ih je nemoguće izvući. Svi smo se prihvatili posla. Jedan za drugim uz velik napor, balvani su jurili u provaliju. Videći da sa nama nema šale, inženjer nam je ponudio 50%, a kako mi na taj predlog nismo reagovali, pristao

je na reviziju njegovih kriterijuma. To smo, razumije se, prihvatili.

Kada smo posao obavili, jednog popodneva spakovali smo ono naše sirotinje i sišli »barakama« na isplatu i likvidaciju dugova. Sve do kasno u noć čekali smo da dodemo na red. Radnika je bilo mnogo. Bunili su se. Inženjer je pobjegao u Bos. Krupu.

Pored gasne lampe u tamnoj prostoriji, drhtavom rukom blagajnik mi je pružio zaradu za cijelu sezonu — 120 dinara! Čvrsto sam ih stegao u ruku i bez riječi pošao ka izlazu. Na oči mi se navukao mrak. Tumarao sam provlačeći se između ljudi koji su na sav glas vikali, psovali i prijetili blagajniku.

Dok sam prilazio k vratima, jedan kožunlija iz jedne od vođeničkih »partija« lupao je gvozdenom šljakom po lampi, a potom blagajniku. Došlo je do takve gužve u kojoj su se čuli zapomaganja i jauci. Nije se vidjelo a niti znalo, ko koga tuče.

Od najteže stečene zarade u životu kupio sam majci, staroj Anici, kiklju i prsluk. Mislim, da te pare ni u šta pametnije nisam mogao utrošiti. A sanjarenje o »Batinim« cipelama od 99 dinara, nastavljeno je i u sljedećoj radnoj sezoni.

U proljeće 1936. godine radili smo isti posao gotovo na istom mjestu. Izgledi da se nešto bolje može zaraditi od ranijih godina gotovo da nisu postojali. A ni moja shvatanja da se može naći parče hljeba dostojnije čovjeka od ovog za koga sam se u krajnjoj nuždi privremeno opredijelio. Bio sam suviše mlad i nedorastao za ovakve napore. Moj otac je otišao u penziju. Otplaćivao je dugove. Živjeli smo teško. Mama je šila na mašinu komšijama, ponešto su joj to nadoknađivali zavežljajem brašna, mlijekom i jajima. Otac je bio pretplaćen na »Politiku« i redovno je dobijao. Ona mi je, dok sam preko zime bio kod kuće, pomagala da ipak vidim kako ljudi žive pod ovim nebom i drukčijim životom. U svakom slučaju daleko boljim od onog pod Trovarom.

U kantini sam kupio list papira i koverat, naslonio se jedne nedjelje na panj ispred kolibe i grubom nevjestom rukom strpljivo slagao riječi u molbi Komandi vaz-

duhoplovstva za Vazduhoplovnu školu u Novom Sadu. Konkurs mi je poslao Mile, stariji brat, koji se nalazio kao oficir — pilot u N. Sadu. Molba sa dokumentima je otišla, a ja sam ostao pod Trovarom rušeći jelike i režući balvane od zore do mraka, nestrpljivo čekajući poziv.

Kada sam krajem septembra 1936. godine, na putu za Novi Sad, posmatrao iz vagona nepreglednu ravnicu Slavonije i Srema, obraslu kukuruzom kakvog do tada nisam vidio, rekao sam mom ocu Đuri koji me je pratio, da me Trovara više nikada u životu neće vidjeti.

U jesen 1941. godine, kada je domobranska vojska prodrla preko Risove grede za Krnjeušu, sa grupom drugova povukli smo se, upravo, baš pod Trovaru. Ispričao sam im kako su me događaji demantovali, ali ne i izmijenili ubij eden da se stalno treba boriti za život dostojan čovjeka. Tu istinu sam ponovio i mojoj djeci kada sam ih prije nekoliko godina vlastitim kolima dovezao do već istruhljelih panjeva na kojima sam prije više od tri decenije zarađivao koru hljeba.

OSTOJA JELIČIĆ - CO JA

RADNICKI POKRET NA PODRUČJU
BOSANSKOG PETROVCA I OKOLINE

Radnički pokret u ovim krajevima imao je svoje plime i oseke — u svom razvoju. Iz mnogih sjećanja učesnika u radničkom pokretu i iz podataka koji su o tome do sada napisani, vidi se da su se radnici u teškim uslovima života u prošlosti morali boriti za bolje uslove rada i života. Slaba ekonomska osnova i eksploatacija radnika koju su vršili strani akcionari i režim na ovome području stalno su nametali borbu za život i opstanak.

Do sada je napisano malo sjećanja i sredeno relativno malo dokumenata o životu radnika, radničkom pokretu i o uslovima u kojima se ovaj pokret razvijao u našem kraju u periodu od 1936—1941. godine. O mnogim akcijama radnika i seljaka u predratnoj Jugoslaviji u ovim krajevima malo se zna. Bilo je i značajnih štrajkova radnika o kojima do sada gotovo ništa nije napisano.

USLOVI ZA RAZVOJ PRIVREDE

Struktura privrede bila je od presudnog značaja za život stanovništva u ovim krševitim krajevima. Nerazvijena i do kraja zaostala poljoprivreda, uz to nepovoljni prirodni uslovi za veću poljoprivrednu proizvodnju i velika bogatstva u šumama bili su glavna karakteristika privrede ovog područja. Šumska bogatstva i povoljni uslovi za eksploataciju privukli su strani kapital i akcionare

zainteresovane za eksploataciju šumskog bogatstva. Šumsko industrijsko preduzeće "Dobrljin", Drvar osnovano je još 1893. godine. Osnovao ga je industrijalac inž. Oto Stajnbajs iz Bavorske. I "Šipad" ima veliki značaj za život ljudi u ovim krajevima. Za njegove radnike je vezan i razvitak radničkog pokreta u ovom kraju i zato je potrebno vidjeti djelimično i razvoj ovog preduzeća.

Na osnovu koncesije za eksploataciju šumskih područja u srezovima Bosanski Petrovac, Sanski Most, Ključ i Jajce, a na osnovu ugovora koji je sklopljen na 20 godina, preduzeće je protokolisano kod Okružnog suda u Banjoj Luci. Ugovorom je predviđeno da osnivač vrši maksimalnu sječu jelovog, smrčevog, a Poslije i bukovog drveta. Za eksploataciju ugovorenog područja podignuta je 1893. godine strugara u Dobrljinu. Balvani su prevoženi šumskom željeznicom od Ribnika, a dalje su rijekom Saimom i Sanom plovili do Dobrljina. Stajnbajs je svoju djelatnost naglo razvio i ugovor je proširio na šumska područja: Klekovača, Grmeč, Osječnicu, Pliva, Jana, Čardak, Šotar, planina Jadovnik, Crna Gora, a poslije i na Sipovo, Glamoč, Risovac i Bihać. Inokosna firma je pretvorena u akcionarsko društvo. Bosanska šumska industrija u akcionarsko društvo Oto Stajnbajs sa akcijskim kapitalom od 6.000.000 na 30.000 akcija. Većina akcija nalazila se u rukama osnivača Stajnbajsa.

Proširivši područje za eksploataciju šuma. Oto Stajnbajs pristupio je podizanju pilane Drvaru sa 17 gatera. Preduzeće u Drvaru je po veličini svog eksploatacionog područja i kapaciteta moderne industrije spadalo među najveća preduzeća iz **svoje grane u Evropi**. Većinom eksploatacijom šuma i proširenjem šumskih područja i asortimana obezbijedi vane su dovoljne količine tehničkog drveta za obje pilane. Da bi se obezbijedio prevoz drveta, Preduzeće je u prvim godinama eksploatacije izgradilo Prugu Oštrelj—Drvar—Knin. Godine 1915. dovršena je Pruga Sretica — Prijedor u dužini od 103 kilometra. U jesen 1915. godine puštena je u promet pruga Mlinište—Jajce. Za saobraćaj na uskim prugama od 338 kilometara Preduzeće je raspolagalo voznim parkom od 24 lokomotive i 625 vagona. Poslije je izgrađeno više šumskih

pruga, koje su služile preduzeću za prevoz do glavnih pruga koje su vršile prevoz na dužim relacijama.

Naslijedivši bosansko-hercegovački erar došao je državni erar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u posjed 93% akcija, a 6% je imao koncern iz Beča. U 1922. godini prestali su da važe svi raniji eksploatacioni ugovori koji su glasili na ime Ota Stajnbajsa. Sa novim preduzećem sastavljen je ugovor na 60 godina, tj. do konca 1983. godine. Akcijski kapital je povećan od 1922. godine od 6,000.000 na 8,000.000, a 1925. godine na 20,000.000 dinara. Pored akcija stvoreni su povremeni fondovi preduzeća od 23,802.301 dinara.

Privredni značaj »Sipad« — šumsko industrijskog preduzeća u Kraljevini Jugoslaviji — nije bio malen ne samo sa ekonomskog već i sa finansijskog i socijalnog gledišta. 'Ovo preduzeće je bilo poznato na svjetskim tržištima. Preduzeće je izvozilo drvo u Italiju, zatim Englesku, Spaniju, Indiju i druge zemlje. U razdoblju od 1919. do 1934. godine preduzeće je otpremilo u inostranstvo više razne građe za koju je ukupno putem **narodne** banke naplatilo 780,000.000 dinara. Zbog obaveza prema planu i kupcima drveta u stranim zemljama, preduzeće je tjeralo radnike da što više rade, ne poboljšavajući im uslove rada. U isto vrijeme preduzeće je bilo u deficitu i dugovalo je 40,719.312 dinara. Ono nije moglo naplatiti svoja potraživanja od Ministarstva šuma i ruda. Preduzeću su kupci iz stranih zemalja za isporučenu robu dugovali 40,000.000 dinara. »Sipad« je poslije došao u tešku finansijsku krizu. To je imalo teške posljedice za radnike.

Organizacija preduzeća bila je postavljena na teritorijalnom principu, specijalizaciji i velikoj centralizaciji kapitala i rukovođenja. Glavna centralna uprava bila je u Sarajevu, sa stovarištem u Prijedoru i kancelarijom u Beogradu. Postojala je pilana u Drvaru, pilana u Dobroljinu, Direkcija željeznica u Drvaru, Stovarište građe u Šibeniku itd. kao i direkcija šumskih uprava za eksploataciju šuma u Oštrelju u čijem su sastavu bile uprave — manipulacije za šumske radove u Osječenici, Srnetici, Mi jači, Potocima i Čardaku. Direktori direkcija i upravnici šumskih uprava u »Sipadu« bili su prilično nezavisni

kod određivanja visine nadnica, zapošljavanja i otpuštanja radnika. Upravni odbor »Sipada« odlučivao je o važnim pitanjima politike preduzeća. On je štitio i podržavao politiku vlasti i visokih činovnika, a na štetu radnika.

Posebnu pažnju Sipad je posvećivao svojim namještenicima, pa je za njih i njihove članove porodice izgrađeno više stambenih kolonija: u Drvaru, u Dobriju, Oštrelju i u područnim šumskim manipulacijama. U Dobriju i Drvaru bili su i namještenički domovi, a u Oštrelju i Sretici čitaonice za namještenike i članove njihovih porodica.

ZAPOŠLJAVANJE RADNIKA

U ovim krajevima poljoprivreda je bila do kraja nerazvijena i zaostala i ona je mogla zaposliti svega 30% aktivnog stanovništva, većinom ženske radne snage i starijih ljudi. Gotovo sva muška radna snaga tražila je zaposlenje van poljoprivrede. Ljudi su od rane mladosti odlazili od svojih kuća da traže posla. Uslovi za zapošljavanje radnika na ovom području bili su teški. Zanatstvo je bilo do kraja nerazvijeno. Nešto zanatstva bilo je samo u gradu Petrovcu, ali tamo se moglo zaposliti malo radnika. Kod trgovaca u gradu, kao sluge, povremeno su radili neki radnici koji su za svoj rad dobijali minimum i od toga su im živjele porodice. Na području petrovačkog sreza prije rata nije bilo industrije. U slabo mehanizovanim pilanama Koste Mirkovića i Petra Karana bilo je zaposleno malo radnika.

Preduzeće »Sipad« je bilo jedina realna mogućnost za zapošljavanje većeg broja radnika, siromašnih ljudi koji su nudili svoju radnu snagu. Razvojem preduzeća povećava se i broj zaposlenih radnika što je zavisilo od obima eksploatacije šuma i od sezone radova. Na području Direkcije Oštrelj 1935. godine bilo je zaposleno oko 3.000 režijskih i oko 5.000 radnika koji su radili u akordu. U akordne radnike uzeti su oni radnici koji su radili stalno, ili najmanje 9 mjeseci godišnje. Oko 21.000 članova ra-

dničkih porodica na ovom području živjelo je od zarade u »Šipadu«, a oko 50.000 žitelja u cijeloj Krajini živjelo je od rada u »Šipadu«. (Podaci iz dokumenata o razvoju Šipada od 1935. godine.)

Na pilani u Drvaru krajem 1936. godine bilo je zaposleno 1.351, Direkciji Šumskih željeznica 1.200, pilani u Dobrljinu 459, stovarištima u Šibeniku 176 radnika. U »Šipadu« su stalno radili, najviše kao stalni radnici, iz petrovačkog sreza: iz sela Smoljane, Krnje Jele, Janjila, Kapljuva, Bravska, Bravskog Vaganca, Drinića, Bukovače, Kolunića, Vedrog Polja, Bare, Rašnovca, Revenika, Vodenice, dio Suvaje i Skakavca. Sa područja Krnjeuše i okolnih sela radnici su pretežno radili kod »AD« iz Zagreba, koje je vršilo eksploataciju šuma na ovim područjima. Mnogi radnici iz Vrtoča, Prkosa i Oraškog Brda radili su na prosijecanju Unske pruge.

Zbog čestih kriza u »Šipadu«, smanjivanja broja radnika u ovom preduzeću, nemogućnosti da se dobije posao bez preporuke i zbog velikog broja priraštaja stanovništva, stalno se povećavao broj nezaposlenih radnika. Radnici koji su se borili protiv režima na izborima, ili oni koji su bili organizatori štrajkova, nisu se mogli zaposliti u režiji, pa ni u akordu, a ako su bili zaposleni, mnogi su otpušteni s posla. Veliki broj radnika iz ovih krajeva odlazilo je da traže posao širom Jugoslavije. Oni su išli na radove u Srbiju u Bl'agojev Kamen, Majdanpek, Kučevo, Goč i Kopaonik; u Hrvatsku u Gutmanovu firmu, Okučane, Pakrac i druge krajeve. Radnici iz Vrtoča, Prkosa, Oraškog Brda i još nekih sela radili su kao građevinski sezonski radnici u Beogradu. Ljudi iz ovih krajeva prije rata odlazili su na rad i u Vojvodinu. Oni su radili kao poljoprivredni radnici, a najčešće su bili sluge kod velikoposjednika ili radnici na ciglanama. Iz petrovačkog sreza je preko »Privrednika« 450 mladića otišlo na izučavanje zanata u Beograd, Vojvodinu i druge krajeve naše zemlje.

Svi pokušaji da se za nezaposlene radnike nađe posao u »Šipadu«, ili u drugim krajevima naše zemlje, preko Berze i na druge načine, bili su bezuspješni. Zato su mnogi radnici sa ovih područja morali da idu tražiti po-

sao u inostranstvo. Oni su najviše odlazili u Francusku, a poneki u Ameriku i druge zemlje. Poznato je da je više ljudi iz ovih krajeva radilo u stranim zemljama. Prema popisu stanovnika utvrđeno je da je samo iz sela Smoljane prije rata u Francuskoj radilo 50 radnika. Ima dosta onih koji su u stranim zemljama, najviše u Francuskoj, ostali stalno i nisu se ni vratili svojim kućama. Pošto je »Sipad« imao velikog uticaja na opredjeljenje i specijalizaciju radnika za šumske radove, radnici iz ovih krajeva su i u Francuskoj većinom radili šumske i druge teške poslove. Bili su dobri radnici. Sigurno se može reći da je u preduzeću »Sipad« prije rata bilo zaposleno iz naših krajeva najviše radnika, pa je obezb jeden je sredstava za život ljudi bilo vezano za ovo preduzeće.

USLOVI ZA RAD

Radnici u »Sipadu« sve poslove su radili ručnim alatom, bez mehanizacije. Oni su sjekli stabla — jelova, smrčeva i bukova, sjekirama i ručnim testerama (žagama), stabla debela po 0,3, 1, 1,5 i 2 metra. Ručnom testerom su rezali velika stabla na »meterice« za cijepanje drva i na duže trupce, balvane. Sjekira i drveni malj okovan gvozdenim obručima su bili alat za cijepanje debelih »cokova« na cjepanice. »Trojbom«, gvozdenom kukom, koja je bila nasadena na dugačko štilo, više radnika je obrtalo trupce velike od 5, 7 i 10 kubika. Izvoz balvana i drva iz šume, gdje je vršena sječa, do pruge, vršili su radnici na konjima po vrlo lošim putevima ili često po terenu bez puteva. U velikim dolinama i na brdima, gdje konji nisu mogli doći, radnici su drva iznosili na sebi, a balvane su capinima, bez konja, vukli do pruge, ili do puta.

Utovar trupaca i drva u vagone na pruzi vršio se capinima — ručno, bez mehanizacije. Iako je pilana u Drvaru za ono vrijeme spadala u drvnu industriju koja je bila mehanizovana, i u ovom preduzeću se najveći dio poslova obavljao ručno, bez mehanizacije. Istovar trupaca, doturanje trupaca do gatera i skladište, utovar i istovar

građe vršio se ručno. I pružni radnici koji su radili na izgradnji i održavanju pruge najveći dio poslova obavljali su ručno: skidanje slojeva zemlje, vađenje i tucanje kamena, utovar i istovar kamena i pragova (šlipera). Podizanje pruge i podbijanje podloge, presijecanje i izgradnja pruga u »Šipadu«, to su bili teški fizički radovi koji su do kraja iscrpljivali radnu snagu.

Radno vrijeme za radnike nije bilo ograničeno. Većinom se na posao išlo ujutro, rano, i radilo se cio dan. Režijski radnici radili su po 10 i 12 sati. Iako je bilo predviđeno da radno vrijeme bude ograničeno na 8 sati, to se uglavnom nije »provodilo. Radnici u akordu su radili još duže od režijskih i njihovo radno vrijeme je bilo od jutra do noći. Bilo je više radnika koji su na posao odlazili ujutro prije nego svane, a sa posla su se vraćali noću. Najduže vrijeme su radili radnici koji su cijepali drva i oni koji su radili na rušenju stabala. Bilo je i onih koji danju izmjere stablo dok se vidi, a noću to stablo pilaju.

Radna snaga u Sipadu bila je jeftina. Iako su radnici radili teške poslove, a radno vrijeme im nije bilo ograničeno, zarade su bile niske, u režiji 12, 16 i 18 dinara, u pilani u Drvaru nadnice su bile 20, 26 i 30 dinara za kvalifikovane radnike. Većina radnika imala je manje dnevnice. Nadnica ovih radnika je bila 12 dinara, u najboljem slučaju, a 9 kada skidaju deblji sloj zemlje dok dođu do kamena. Radnici u akordu su dnevno zarađivali 10, 12, 14 i 15 dinara kad su cijene radova bile srednje. Uredba o minimalnim radničkim nadnicama predviđala je da se radnicima plati 2 dinara na sat za 8 sati radnog vremena, a za nekvalifikovane radnike svega 75% od toga, ali ni ova Uredba se nije sprovodila.

Produktivnost rada nije bila mala iako nije bilo mehanizacije, jer se radilo tako reći neograničeno, zarade su bile niske, pa je učešće radne snage u troškovima bilo malo. Radničke zarade je umanjivalo i to što im se zakidalo na mjeri kod primanja završenih radova. Za jedan metar cijepanog drveta, koji se plaćao, trebalo je iscijepati 1.20. Kod iprimanja trupaca u rušenju, prva klasa je primana pod drugu, a druga pod treću. Slično je bilo kod

primanja tucanog kamena, tesanih šlipera, pragova i drugih radova.

Dok su zarade bile niske, cijene životnih namirnica su se često povećavale. U 1938. godini 1 kg hljeba od pšeničnog brašna bio je 2, bijelog 3,2, brašno pšenično 1 kg 2,6, polubijelo 3,4 dinara, mast svinjska 15, ulje jestivo 15,5 šećer 13,2 dinara. Cijene su uskoro povećane za 20%, a toliko se povećala i cijena kukuruza. Do poskupljenja pšenice je došlo zbog oskudice u pšenici i špekulacije trgovaca — zelenaša — koji su otkupljivali žito (na zeleno) od seljaka po niskim cijenama, skladištili ga u magacine i poslije prodavali po visokim cijenama. Snabdjevanje radnika je bilo teško, zato što sitni seljaci u ovim pasivnim krajevima nisu proizvodili žitarice nego su i sami bili često upućeni da kupuju hljeb za svoju sopstvenu ishranu.

Radnici su stanovali u barakama i bajtama. Ove barake nisu imale prozora, bile su niske i sunce gotovo nikad nije dopiralo do njih. Uzduž desno i lijevo su postavljene palače na kojima je ležalo po 80—100 radnika. Kao prostirač na palače za spavanje radnici su stavljali granje, lišće i četinu. Malo je bilo onih radnika koji su za prostirku imali kožuh od ovčije kože. Bajte su bile još slabije. Da bi se napravila bajta potrebno je bilo u zemlju usaditi četiri sohe, na njih staviti deblje motke i bajtu pokriti granjem. Ovakvo ležanje u barakama i bajtama iscrpljivalo je snagu i najzdravijeg tijela. U higijenskom pogledu najgore je bilo u radničkim barakama. Barake su bile trošne, tako da su se svaki čas u nevremenu mogle srušiti. Rijetko koja baraka je imala neprokišnjiv krov. Radnici su se u slučaju kiše zaklanjali za ostatke dasaka. Pod ovim uslovima nije ni čudo što su radnici koji rade u šumi na čistom vazduhu često obolijevali od tuberkuloze i pjegavog tifusa. Dok su radnici stanovali u teškim uslovima, »Šipadovi« viši pa i niži namještenici su u kolonijama i po odjelima stanovali u stanovima i u »cimerima« koji su bili izgrađeni za namještenike. Oni su imali normalne, ili poljske krevete. I »Šipadovi« konji su imali bolje štale od radničkih baraka, jer su se za konje (režijske) izgrađivale dobre štale. U isto vrijeme radnici

u akordu morali su za svoje konje sami graditi štale o svom trošku, jer »Sipad« to nije htio da radi.

Ishrana radnika u šumskim odjelima nije bila organizovana od strane preduzeća kao što je to bilo kod namještenika, gdje su bile kantine. Obično su svi radnici »fasovali« hranu iz »Sipadovih« magazina. Ova hrana se sastojala od projinog — kukuruznog brašna, pasulja, sirove slanine (špeka) i manje polubijelog brašna i masti. Priprema hrane za ishranu bila je najviše organizovana po partijama, ili linijama, kako su bili organizovani radovi. Hljev se pekao u lugu na ognjištu, u baraci, a pura se kuhala u bronzinu na verigama. Većinom je svaka partija imala svoga kuhara, koji je kuhao pasulj i pekao hljev. Radnici su za ručak nosili suhu hranu, a uveče su jeli kuhani pasulj. Plaćanje kuhara je išlo na teret radnika u akordu, jer su ga radnici plaćali od svoje zarade, a u režiji je kuhar imao nadnicu kao i svaki drugi režijski radnik. Najveći specijalitet od kuhane hrane bio je gust pasulj sa sirovom slaninom, koji se kuha u zemljanim ručicama — loncima. Da bi ishranili članove svoje porodice, većina radnika je »fasovala« hranu iz »Sipadovog« magazina i nosila je kući. Zbog niske zarade oni su morali jesti slabu hranu, jer nisu mogli zaraditi toliko da bi hranili sebe i članove porodice. Hranu od povrća i svježeg mesa, ili voća, radnici u šumama većinom nisu jeli, jer toga nije ni bilo. Rijetki su bili oni radnici koji su jeli šljive kad bi otišli svojim kućama, a drugog voća uglavnom nije ni bilo u ovim krajevima.

Zbog slabe ishrane, teških uslova za stanovanje i teškog rada, veliki broj radnika je obolijevao od zaraznih bolesti, tuberkuloze, tifusa, skorbuta, avitaminoze i drugih bolesti. Zarazne bolesti bile su često raširene i na selu, kod stanovništva gdje su stanovale radničke porodice i radnici kad nisu bili na poslu. Kao posljedica širenja zaraznih bolesti bilo je smrtnih slučajeva, smanjivanja radne sposobnosti i ranog starenja stanovništva, a posebno radnika. Sve generacije radale su se bez ljekarske zaštite, sa velikom smrtnošću djece. Većina mladića je prvi put odlazila kod ljekara na pregled onda kada ih regrutna komisija poziva na pregled radi služenja vojnog roka. U

petrovačkom srezu prije rata bio je samo jedan ljekar. U »Šipadu« zdravstvena zaštita radnika je bila jako slaba. Teški šumski i drugi radovi, gdje se radilo ručnim alatom, često su kod radnika dovodili do lomova nogu, posjekotina, a bilo je i smrtnih slučajeva od povreda. Na području Direkcije Oštrelj bila je samo jedna ambulanta za zdravstvenu zaštitu radnika, koja se nalazila u Srnetici; povremeno je dolazio ljekar u Mijačicu. Bolnica je bila u Drvaru. Da bi došli do ambulante i do bolnice, radnici su morali sa udaljenih radilišta preći i po 100 kilometara i zato oni praktično nisu ni imali zdravstvene zaštite, što je imalo teške posljedice po zdravstveno stanje i radnu sposobnost radnika.

Zakon o socijalnom osiguranju radnika trebalo je da stupi na snagu jula 1925. godine, ali se kroz finansijski plan odložilo njegovo stupanje na snagu do 1938. godine. Razlog za odlaganje se tražio u tome što je privreda bila u krizi što se ona ne može više opterećivati, mada to nije bio osnovni razlog. Ovim zakonom bila je predviđena i zaštita za iznemogle radnike, ali ni to nije bilo riješeno i ovi su radnici bili prepušteni sami sebi. Penziono osiguranje radnika nije bilo riješeno. Bile su dvije grupe osiguranih — namještenici povlašćeni i radnici podvlašćeni. Da bi se izbjegle obaveze prema radnicima iz socijalnog osiguranja namještenici preduzeća nisu na vrijeme prijavljivali radnike kad počnu da rade, ili su to činili sa prekidima, pa je radnicima za godinu dana bilo zapisano samo šest ili u najboljem slučaju devet mjeseci radnog staža. U ovakvim uslovima radnici ni poslije 35 i 40 godina stalnog teškog rada i znojenja nisu mogli ostvariti ni minimalnu penziju za život u starosti. Jako malo ima onih radnika koji su dobili i minimalnu penziju, pa su ovi ljudi i u dubokoj starosti bili prepušteni sami sebi, ili svojoj porodici, ako su je imali.

Pravo na penziju teško su mogli ostvariti i naši radnici koji su radili u Francuskoj prije rata. Oni su većinom radili teške šumske i druge poslove kod gazda — kapitalista — koji su eksploatisali radnike. I ako su ovi radnici plaćali osiguranje kada su tražili od gazda potvrdu za

radni staž mnogi su dobili samo za pola radnog vremena potvrdu, a ostalo nisu mogli regulisati.

I seljaštvo je bilo u teškom položaju. Poljoprivredna proizvodnja u ovim krajevima bila je najniža u Evropi. Struktura poljoprivredne proizvodnje bila je nepovoljna, jer se u ratarstvu proizvodila manja količina ječma, smjese i zobi. Pšenica, kukuruz i drugi kvalitetni poljoprivredni proizvodi se nisu ni proizvodili, osim u malim količinama, na njivama bliže gradu. Krompir i kupus su bili, uglavnom, jedini povrtlarski proizvodi. Organizovana voćarska proizvodnja nije postojala. Svega nekoliko seljaka je imalo po nekoliko stabala šljiva. Preko trideset odsto poljoprivrenih domaćinstava nije imalo konjskih i volovskih zaprega i oni su morali raditi van poljoprivrede i plaćati zaprežne usluge.

Zbog nedostatka sredstava za rad, ljudi na selu su bili upućeni jedni na druge. Među njima je bila razvijena solidarnost u obavljanju težih radova. Oni su se udruživali u mobe. U kosidbi, kada se kosilo sijeno, kod jednog čovjeka okupljalo se više kosaca. Mobe su se kupile i kada se kupi sijeno i u kopanju. Zene su se okupljale u većem broju kao »prelje« koje su prele pređu za tkanje platna i sukna od kojega se pravila odjeća za članove domaćinstva. Prevoz građe (japije) za izgradnju kuća većinom se izvodio u mobama. Među ljudima je bio razvijen osjećaj da treba pomoći onome ko ne može sam — u slučaju bolesti, smrti u porodici, ili uginuća stoke. Svi poslovi u poljoprivredi radili su se najprimitivnijim ručnim alatom — drvenim plugom, drljačom, vilama i grabljama. Prevoz poljoprivrednih proizvoda vršio se na drvenim kolima. Seljaci su morali praviti poljoprivredni alat, jer u selima nije bilo zanatskih usluga. Kod kovača u Mrkonjić-Gradu seljaci su kovali kose »varcarke«, a u Petrovcu su klepali sjekire, motike, crtalo i lemeš za plug i drugo. Ovo je prisiljavalo ljude na selu da sami uče praviti poljoprivredne i druge alatke. U svakom selu je bilo više majstora koji su izrađivali plugove, kola, kace za kupus i kuće.

U ovo vrijeme na selu se nije znalo za mehanizaciju i hemizaciju poljoprivrede. O tome su samo neki ljudi

bili obaviješteni od naših radnika koji su odlazili na rad u Francusku i druge razvijene zemlje. U petrovačkom srezu nije bilo poljoprivrednih stručnjaka. Tradicionalnim načinom poljoprivredne proizvodnje u ratarstvu nije se moglo obezbi jediti žito za ishranu stanovništva više od 3—5 mjeseci u godini, a malo je bilo onih domaćinstava koja su imala više hrane za ishranu članova svog domaćinstva.

Nešto bolji uslovi su bili za razvoj stočarstva. Odgajana su goveda, konji, ovce, koze, a svinje vrlo malo. Stočarstvo je bilo značajno za ishranu i odijevanje stanovništva. Onaj seljak koji je imao više stoke mogao je nešto i prodati i za to kupiti potrebne namirnice. Ali je malo bilo seljaka koji su imali više stoke. Većina je imala malo stoke. Duge i teške zime, a uz to ljetne suše, nisu mogle obezbijediti dovoljne količine stočne hrane. Više puta se stoka morala prodati po nižoj cijeni. Za obezbjeđenje stočne hrane koristile su se i šumske livade u Grmeču, Međugorju, Kozilima i dr. Stočna hrana se obezbjeđivala i iz šuma. Sjećom šuma stočari su za stoku obezbjeđivali lišnjake, četinu i šib. Sječa šume bila je zabranjena i zato su čuvari šume (lugari) protiv seljaka često podnosili tužbe sudu za šumske štete. Ljudi su za štete plaćali visoke kazne, a neki su za šume ležali i u zatvoru. Dok su naši ljudi plaćali kaznu i ležali u zatvoru za šumu, naše šume su se eksploatisale, izvozile u Englesku i druge zemlje koje su nosile visok profit iz naše zemlje.

Porezi za seljake su bili veliki. Vlasnici zemlje nisu imali nikakve olakšice na zemlju koja je bila slabog kvaliteta, u kamenjarima, i onu koja se nije mogla obrađivati. Iako su seljaci više puta tražili da se izvrši klasificiranje njihove zemlje i da oni porez plaćaju prema kvalitetu zemlje, vlast to nije htjela učiniti nego je preduzimala oštre mjere za naplatu poreza. Poreski činovnici su dužnicima poreza plijenili stoku i stvari iz kuće za porez i to su sami prodavali po upola nižoj cijeni od vrijednosti na tržištu. Bilo je ljudi koji nisu dali da im se stoka uzima, ali su to vlasti silom uzimale i ovi seljaci su bili uhapšeni. Seljački dugovi su se stalno povećavali i oni više nisu mogli plaćati ono što se od njih tražilo. Mnogi

su bili prisiljavani da svoju stoku daju trgovcima zelesnašima po niskoj cijeni, a često nisu mogli ni prodati stoku, jer su ih trgovci ucjenjivali.

U 1938. godini jedno jagnje prodavalo se za 30, ovca 80, krava 300—500, vo 400—600, krompir 0,70 dinara. U isto vrijeme cijena kose bila je 34,5, sjekire 37,7, a kilogram šećera 13,5, mast svinjska 15 dinara. Ljudi su sa konjem provodili po dva dana dok iz šume dotjeraju u Petrovac tovar drva da ga prodaju za 5 dinara trgovcima

— da bi za to kupili malo soli, gasa i šibicu. Ekonomske krize imale su teške posljedice za selo i ono je svakog dana sve više siromašilo. Seljaci nisu vidjeli svoju perspektivu u poljoprivredi. Besposlica je stalno pritiskivala selo i zapošljavanje van poljoprivrede je bilo jedina mogućnost za život ljudi, ali se posao nije mogao naći.

Nepismenost i kulturna zaostalost stanovništva njihov život su činili još težim. Uslovi za stručno obrazovanje i kulturno uzdizanje seljaka nisu postojali. Stampa im je bila uglavnom nedostupna. Sva politička i druga zbivanja upoznavali su usmenim putem, ili od naprednih studenata i radnika i seljaka koji su se bavili politikom i čitali naprednu štampu. Na području Smoljane, Krnje Jele, Janjila, Kapijuva, Bravska i Bravskog Vaganca nije bilo osnovne škole sve do 1927. godine. Slično je bilo sa školama i u drugim od grada udaljenim selima na području petrovačkog sreza. Život je silio ljude da se sami opismenjavaju, tako da je veliki broj ljudi iz ovih krajeva bio samouk. Ovakvo stanje bilo je sve do 1927. godine kada je u Smoljani otvorena prva osnovna škola da bi 1929. godine bila otvorena i u Janjilima i još nekim selima. Otvaranjem ovih škola prvi put u ova sela su došli školovani učitelji. Prve generacije đaka u ovim školama završile su četiri razreda 1931. i 1933. godine. Osnovno školovanje omogućilo je da izvjestan broj djece bude poslat preko »Privrednika« na izučavanje zanata. Ovi mladići su poslije u gradovima postajali prvi kvalifikovani radnici sa ovog područja.

Petrovac je bio glavni politički, trgovački i zanatski centar u srezu. Svo stanovništvo okolnih sela bilo je upućeno na kupovinu potrebnih artikala i prodaju svojih

proizvoda na Petrovac, kao i za zanatske usluge. Ekonomske i političke pozicije u gradu držala je sitna buržoazija, čaršija koja je vršila eksploataciju gradske sirotinje, sitnih zanatlija u gradu, radnika i seljaka. Srijedom kada je pijačni dan u gradu se okupljalo mnogo naroda. To je bila prilika da se sastanu radnici, seljaci, Srbi i Muslimani, da završe svoje poslove i da porazgovaraju o teškom životu. Najviše se razgovaralo o niskim zaradama radnika, o velikom porezu kod zanatlija i seljaka i o globama koje seljaci plaćaju za šumske štete. U to vrijeme bile su velike razlike u načinu života i izgledu ljudi iz čaršije i radnika, seljaka i gradske sirotinje. Dok su radnici i seljaci imali ispucale — žuljevite ruke, fizički do kraja iscrpljeni i pocijepanih odijela, visoki činovnici i neki trgovci živjeli su dobro.

Građanske partije su stalno razdirale selo i svako za sebe je pokušavao da ima uticaj na selu, iako su se programi ovih partija razlikovali. Svima njima je bio cilj da pridobiju mase, da glasaju na izborima za njihove kandidate. Obećanja da će seljaku biti bolje nisu se nikad ostvarila, jer vlast i građanske partije nikad nisu riješile seljačko pitanje. Ljudi su se sve više uvjeravali da im građanske partije neće pomoći i zato je uticaj ovih partija među stanovništvom svakog dana slabio. Najveći uticaj na selu imala je Zemljoradnička stranka. Zbog uticaja radničkog pokreta na selu, teškog položaja i eksploatacije seljaštva na ovom području i seljaci su bili čvrsto vezani uz radničku klasu. Seljaštvo na ovom području pomagalo je radnički pokret i akcije radnika.

PRIPREME RADNIČKIH AKCIJA

Ekonomске krize još više su pogoršale ekonomski i socijalni položaj radnika u »Šipadu«. Veliki broj radnika ostao je bez posla zato što su smanjeni mnogi poslovi u »Šipadu« i drugi javni radovi gdje se moglo raditi. Cijene namirnicama su rasle i zarade nisu mogle pokriti ni minimum troškova za ishranu radnika i njihovih porodica.

U ovim uslovima radnici su počeli da se organizuju i pripremaju za suprotstavljanje eksploataciji.

U ovo vrijeme postojale su sindikalne podružnice u Mijačici za područje Grmeča. Članovi Odbora sindikalne podružnice bili su Smail Džafić, predsjednik Odbora podružnice, Jovo Pešević, Tode Korica, Miloš Kovačević, Nikola Stojanović, Mile Stojanović, Petar Kecman, Sergi je Tutuš i Đuro Radošević. U ovoj podružnici bilo je 900 radnika, članova sindikata. U Srnetici je Đuro Radulović bio predsjednik podružnice. Članovi Odbora Đuro Latinović, David Latinović, Ilija Kukrić, bolničar, Milan Avrić i Mata Bulić. Bilo je 260 radnika članova sindikata u ovoj podružnici. U Osječenici Nikola Prpa, predsjednik podružnice, članovi Odbora Božo Kesić, Stipe Barićak i Milka Lekić, službenica. U ovoj podružnici bilo je 150 članova sindikata. U Potocima Dušina Kralj, predsjednik Odbora sindikalne podružnice, a članovi Smail Grmilić, Milutin Čuk, Ostoja Nikolić i Slobodan Arežina. U ovoj podružnici bilo je 250 radnika članova sindikata. U Čardaku Slobodan Prale predsjednik Odbora sindikalne podružnice, članovi Odbora Simo Solaja i Prole Nikola. U podružnici je bilo 130 radnika članova sindikata. Na području Direkcije Oštrelj u pet manipulacija bilo je svega 1.700 radnika, članova sindikata. Najviše članova sindikata bilo je u sindikalnoj podružnici u Mijačici zato što je u ovoj manipulaciji radio najveći broj radnika sa područja Petrovca, Ključa i Sanskog Mosta. U Miočici je bio Ferijalni savez, pa su preko raspusta dolazili studenti i daci i oni su imali uticaja na jačanje sindikalne organizacije u Mijačici. Smail Džafić je bio predsjednik sindikata za područje Direkcije Oštrelj i jedan od najuticajnijih sindikalnih radnika u ovo vrijeme.

Sindikat je počeo da vrši pripreme za radničke akcije. Pojačani revolt i akcije radnika protiv »Sipadovih« namještenika zbog zakidanja na mjeri kod primanja radova, sukobi i razoružavanje žandara počeli su biti sve češći. Sve više je među radnicima dolazilo do saznanja da se pojedinačnom akcijom ne mogu postići rezultati za bolje uslove rada. Sindikalne podružnice su radile na organizovanju radnika za masovne akcije u kojima radnici treba

da ističu svoje zahtjeve za povećanje zarada. Iako su na sindikat imali uticaja socijaldemokrati u sindikalnim organizacijama i među radnicima je jačao uticaj klasnih sindikata koji su se borili za klasne interese radničkog pokreta.

»Radničke novine« i »Glasnik« su preko sindikata doturane radnicima. Iako nije dolazilo više primjeraka radničke štampe — da bi veći broj radnika mogao da ih čita — novine su imale značajnu ulogu na informisanju radnika. Iz štampe radnici su mogli da se upoznaju sa zaključcima sindikalnih foruma. One su pisale o eksploataciji radnika, štrajkovima i štrajkačkim odborima u drugim krajevima naše zemlje, o iskustvima radnika koji se bore za bolje uslove rada. Štampa je uticala na podizanje klasne svijesti radnika, a to je bio uslov za uspješnu borbu radnika za svoja prava. Zabrana radničke štampe, javnih zborova i dogovora je teško pogađala radnike, ali i u ovim uslovima putem štampe vršen je uticaj na radnike.

Za obezbjeđenje radničke štampe postojala je organizacija i mreža. Na tome zadatku su radili oni ljudi koji su radili na razvijanju radničkog pokreta. U svim šumskim upravama, gdje su bile sindikalne organizacije, dolazila je radnička štampa makar po nekoliko primjeraka.

Radi pripreme štrajka održan je sastanak u Banjoj Luci 1936. godine. Na sastanku su bili Miloš Popović, Pavo Radan i Muhamed Kazaz. Oni su organizovali sastanak. U ime sindikalnih podružnica Mijačice Smetice, Osječenice, Potoka i Čardaka na sastanak su pozvani i prisustvovali mu Smail Džafić, Jovo Pešović i još neki rukovodioci sindikata sa područja Direkcije Oštrelj. Na ovom sastanku govorilo se o zadacima sindikata na pripremi štrajka. Zaključeno je da treba upoznati sindikalne podružnice i povjerljive radnike kako treba organizovati radnike na pripremama radničkih akcija. Raditi na tome da se vidi koji će se zahtjevi postaviti »Šipadu« za bolje uslove rada i povećanje radničkih zarada.

Poslije sastanka u Banjoj Luci održani su sastanci sindikalnih podružnica u Mijačici, Srnetici, Osječenici, Potocima i Čardaku. Na ovim sastancima razmotreni su

zadaci koji su postavljeni za pripremu radničkih akcija i zadati sindikata u vezi s tim. Bilo je diskusija i o onim koji nisu bili za to da se organizuju radničke akcije, a htjeli su da budu radnički predstavnici. Smailu Džafiću je krajem januara 1937. godine iz Banje Luke Muharem Alibegović donio pismo u kome se kaže da štrajk treba početi što prije. Prepis pisma je odmah poslat sindikalnim podružnicama na području Direkcije Oštrelj.

ŠTRAJK GRMECKIH RADNIKA 2. FEBRUARA 1937. GODINE

O pripremama štrajka ranije znali su radnici koji su bili sindikalni rukovodioci i članovi sindikata. Kada je saopšteno da treba početi štrajk što prije, ova vijest se proširila na više radilišta i odmah se počelo raditi na organizovanju štrajka. U ovo vrijeme radili smo u Bosanovcu, jednom od većih radilišta u Grmeču. Među radnicima počelo se masovno govoriti o malim zaradama, lošim uslovima za stanovanje u barakama i o slaboj ishrani radnika. Počeo je razgovor o štrajku. »Nema nama spasa bez štrajka«, govorilo je više radnika. O štrajku se govorilo i ranije, ali sada se on organizuje. Osjećalo se da je većina radnika za štrajk.

Kada su radnici došli uveče s posla u barake, okupilo se oko 30 radnika na sastanak da se dogovore o početku štrajka. Ovom sastanku su prisustvovali Mirko Indić Segon, Jovan Mrda Garonja, Trivo Kecman, Jovan Majstorović, Nikola Stojanović, Petar Kecman, Đuro Knežević, Božo Šerbula, David Latinović, Pava Latinović, Stevo Karakaš, Duda Radišić, Ostoja Jeličić - Coja, Vico Stojanović, Simo Stupar i drugi. Na sastanku je ponovljeno zbog čega treba početi štrajk — odmah i o uslovima koje bi trebalo postaviti »Šipađu« za povećanje zarada. Donesena je odluka da štrajkom treba početi sutradan 2. februara i da o početku štrajka odmah treba obavijestiti radnike u svim barakama u Bosanovcu. Članovi štrajkačkog odbora su krenuli u barake da obavijeste radnike

0 odluci koju su donijeli. Rečeno je da na posao sutra ne može niko ići.

Vijest o štrajku brzo se proni jela na sve radnike i radilišta i počelo se raspravljati o akciji koja sutra treba da počne. Većina radnika se odmah priključila štrajkačkom odboru i oni su govorili da treba svi radnici da štrajkuju. Iako je bila noć, u barakama je sve bilo na nogama i niko nije ni mislio da spava. O pripremi štrajka saznali su i »Šipadovi« službenici koji su radili i stanovali na ovome radilištu. U međuvremenu se čulo da neki radnici, koji rade u režiji, neće da štrajkuju i da će oni sutra ići na posao. Na to su oštro reagovali ostali radnici i oni su im zaprijetili da ne smiju ići na posao, a ako odu da će ih štrajkači vratiti. Oko 20 radnika odmah je otišlo u Bjelajske uvale na radilište koje nije bilo daleko od Bosanovca da se i tamo radnici organizuju za štrajk i da i oni dođu u Bosanovac.

Sutradan, kada je trebalo ići na posao, radnici su ostali u barakama. Bilo je i onih radnika koji su htjeli da rade. Oni su bili pošli na posao, ali su ih štrajkači vratili u barake. Neki su krijući otišli na posao, ali se čula lupa gdje rade, i oni su morali da napuste posao. Još u toku noći službenici su obavijestili upravu manipulacije u Mijačici da je u Bosanovcu počeo štrajk. Oni su se uplašili od revoltiranih radnika i niko od službenika se nije smio pojaviti među radnicima. Sada se trebalo povezati i sa drugim radilištima u Grmeču, tako da štrajk počne na cijelom području. Trebalo je prugom poći do Mijačice. Masa radnika izišla je sa sjekirama, maljevima

1 capinima na prugu. Ali kako ići kad je to daleko. Neko od radnika je predložio da uzmu prazne vagone, koji su čekali na utovar, i da štrajkači na vagonima krenu prema Mijačici. Ovo se nije moglo ostvariti zato što je na pruzi bilo uspona i vagoni nisu mogli da idu sami bez mašine koja će ih vući. »Idemo pješke, pa kad stignemo«, reklo je nekoliko od radnika. Dok se tražilo rješenje kako ćemo ići za Mijačicu, čulo se sviranje voza koji je dolazio iz Mijačice u Bosanovac. Voz je dolazio svakog dana, ali ovaj put je došao ranije; vjerovatno zato što su službenici javili da je štrajk počeo i trebalo je da se vidi šta se

dogada. Voz još nije bio ni ušao u stanicu, a radnici su predložili da se voz oduzme i da vozi radnike prema drugim radilištima. To je izvršeno. Cim je voz stao, osoblju voza je saopšteno da je počeo štrajk i da se voz, cijela kompozicija sa praznim vagonima, mora staviti na raspoloženje radnicima. Videći masu radnika koji su riješeni da štrajkuju, zahtjevu radnika da im se preda voz nije se niko od osoblja voza mogao suprotstaviti. Vozovodi je rečeno da vozi radnike. Pored vozovođe, u mašinu je sjeo Mirko Indiđ - Šegan, radnik. On je zaprijetio vozovodi da mora stati i svirati gdje mu on naredi. I ostali radnici napunili su vagone i voz je krenuo.

Počela je pjesma da se ori. »Vozi Dobrljin — Drvar«, vikali su radnici. Te riječi su ostale još od kada je osnovano preduzeće »Sipad«. Živio štrajk! Mašina je stalno svirala sa prekidima, to je bio znak da je štrajk počeo i da vozom komanduju radnici. Kada je radnički voz došao u Koričenicu, na 23 kilometru smo sreli drugi voz koji je išao iz MHjačice za Bosanovac. U ovom vozu je bio Jovo Vasiljević, upravnik manipulacije u Mijačici, Drago Đalabet sa službenicima i žandarima. Oni su pošli da uguše naš štrajk, jer su mislili da je to manja pobuna radnika kakvih je bilo i ranije. Kada su »Šipadovi« predstavnici vidjeli da su radnici oduzeli voz i da masovno idu na druga radilišta da i ostali radnici štrajkuju, oni su se iznenadili. Jovo Vasiljević je bio izišao iz voza da telefonira u Mijačicu, ali mu to radnici nisu dali i on je brzo pobjegao u voz kojim je došao. Radnici su opkolili voz. Htjeli su da tuku Vasiljevića. Sjekirama, maljevima i capinima udarali su u mašinu, prijeteći.

Videći opasnost od radnika, vozovođa napadnutog voza je otkao voz od vagona i pobjegao sa Vasiljevićem za Mijačicu. Voz »Sipadovih« predstavnika je prugom stalno svirao znak opasnosti. Vasiljević i ostali »Sipadovi« predstavnici su odmah hitro tražili da im se pošalje više žandarma iz bližih žandarmerijskih »Sipadovih« stanica i iz Ključa, Sanice i Palanke, da bi rastjerali radnike kad dođu u Mijačicu. Radnici su ušli u svoj voz i nastavili dalje prema Mijačici. Opet je počela pjesma i klicanje: »Hoćemo da svi radnici štrajkuju!« Voz je bio okićen

zelenilom. Na 14. kilometru voz je stao i tu je u voz ušao Smail Džafić, predstavnik sindikalne podružnice, i ostali radnici koji su radili na ovome radilištu. Na usputnim stanicama i pored pruge radnici su mahali štrajkačima u vozu.

Veliki broj radnika koji su još radili napustili su posao i priključili su se štrajku. Oni su ulazili u voz, ali više nije bilo mjesta, jer su vagoni bili puni. Da bi se više radnika smjestilo u voz, na stanicama su prikačeni prazni vagoni i tako je stvorena velika kompozicija. Na

3. kilometru voz je zaustavljen zato da bi se konačno sastavili zahtjevi radnika za povećanje zarada i drugi uslovi. Dopunjeni su raniji prijedlozi. Zaključeno je da Smail Džafić obrazloži zahtjeve radnika kad dođemo u Mijačicu. Dogovoreno je kakav stav treba zauzeti u slučaju da se prema radnicima budu preduzimale mjere hapšenja i druge. Rečeno je da radnici ne vode štrajk zato da bi se tuikli sa »Sipad ovim« predstavnicima nego zato da se riješe njihovi zahtjevi. Bilo je radnika koji su mislili da se treba i fizički obračunati sa odgovornim službenicima i smatrali su da će se tako povećati zarade i zato se o ovome moralo voditi računa.

Voz je nastavio prugom prema Mijačici. Pružni i drugi nadnici koji su radili blizu Mijačice išli su pješice prugom u Mijačicu. Oni su nam rekli da su čuli da je u Mijačicu došlo više žandarma koji se spremaju da se obračunaju sa štrajkačima. Kada je radnički voz došao u Mijačicu tu nas je dočekalo više žandarma, Jovo Vasiljević, Mile Antonić i drugi službenici. Masa radnika počela je izlaziti iz vagona i brzo se centar Mijačice napunio radnicima. Zandarmi su bili raspoređeni sa puškama na gotovs, ali kada su im se radnici približavali i opkolili cio prostor, oni su se povlačili. Radnici su tražili državnu zastavu da se donese. To je zbunilo »Sipadove« službenike i žandarme. Oni su mislili da će tu početi obračun i razmišljali su o tome šta da rade. Nije im bilo jasno zašto radnici hoće da se donese državna zastava, ali zastava je već bila među radnicima. Isticanjem zastave, radnici su htjeli da dokažu da oni hoće da štrajkuju i da traže svoja prava, a ne da dižu pobunu i da se fizički obraču-

navaju sa »Šipadovim« predstavnicima i žandarmima koji su imali i mitraljeze.

Tako je i bilo. U ime radnika Smail Džafić je počeo da govori. On je rekao da štrajkuju svi radnici u Grmeču zato što su radničke zarade niske i što od toga ne mogu živjeti. Rekao je da će štrajkovati dok se ne prihvate i ne riješe naši zahtjevi. I dalje je nastavio sa obrazloženjem zahtjeva koji su bili postavljeni u 26 tačaka. Dok je Džafić govorio, masa radnika je odobravalala njegovo izlaganje i tražila je da se zahtjevi dopune: »Nećemo cijepati klade za 5 dinara«, kažu Samardžija Movan i Bogdan Stričević. Poslije Džafića počeo je u ime »Šipadovih« predstavnika da govori Mile Antić. On je rekao da su se radnički zahtjevi mogli riješiti i bez štrajka. »Idite vi ljudi, radite, mi ćemo sve to riješiti što vi tražite. Neka ostanu vaši ljudi koji će u ime vas pregovarati sa nama«. Na ovo su radnici protestovali. Prekinuli su Antića i on nije mogao dalje da govori. Radnici su uglas vikali: »Dosta, prekini sa lažima, mi nemamo šta s tobom da razgovaramo. Hoćemo da štrajkujemo«. I tako je završen radnički zbor štrajkača sa »Šipadovim« predstavnicima u Mijačici.

Poslije su radnici uzeli svoj voz koji je bio čuvan dok se održavao zbor i vozom su se vratili u barake da nastave štrajk.

O događaju u Mijačici poslije se među radnicima mnogo komentarisalo. Oni su osjećali da je štrajk dobro počeo. Većina radnika napustila je barake. Mnogi su otišli svojim kućama. Za duži štrajk nisu bili povoljni uslovi zato što je to bilo proljeće i sve rezerve hrane su bile preko zime potrošene, pa radnici i njihovi članovi porodice nisu imali od čega da žive. Ljudi su morali pojesti i zadnji kilogram krompira koji su bili ostavili za sjeme. Seljaci koji su imali hrane davali su dobrovoljni prilog u hrani za radnike koji su štrajkovali.

Neki radnici nisu imali hrane i morali su otići u Srbiju i druge krajeve naše zemlje da tamo rade. Ali su i oni ostali dosljedni svojoj odluci da štrajkuju do kraja.

U toku štrajka saznalo se da su neki radnici počeli da rade i da neće dalje da štrajkuju. Odmah je riješeno

da se ide na radilište i da se zabrani rad onima koji hoće da rade. I tako su grupe u kojima je bilo po 30 i više štrajkača u toku štrajka više puta obilazile radilišta u Grmeču i tjerale sa posla one radnike koji nisu poštovali odluke da niko ne može početi rad dok se ne riješe zahtjevi radnika. Ove grupe su išle i na Oštrelj, u Direkciju, da protestuju zato što se na radnike vrši pritisak i unosi razdor da bi se počelo raditi.

Za vrijeme štrajka život u Grmeču je bio zamro. Više nisu odlazile velike kompozicije iz ovih šuma natovarene drvetom, balvanima i drugom robom kako je to bilo prije štrajka.

Prvi pregovori između predstavnika grmečkih radnika i »Sipadovih« predstavnika bili su u Direkciji šumskih radova u Oštrelju. U ime radnika na pregovorima su bili Smail Džafić, Milanko Despot, Nikola Stojanović i Nikola Donjević. »Sipad« su zastupali: Jovo Meseldžić, direktor Direkcije i njegov zamjenik Rade Krstanović. Radnici su iznijeli svoje uslove i tražili su da se oni prihvate. »Sipadovi« predstavnici nisu prihvatili zahtjeve radnika i tako se sastanak završio. Drugi pregovori sa istom grupom obavljani su 8. februara u Oštrelju, gdje je bio prisutan i inspektor rada iz Banje Luke. Ovaj sastanak je bio kratak, jer je svako ostao kod svojih zahtjeva, pa se sastanak završio bez rezultata. Iz Direkcije Oštrelj više puta je vršen pritisak na radnike da počnu raditi. Direkcija je pozivala neke radnike koji nisu bili zvanični predstavnici radnika da sa njima pregovara, da bi na taj način stvorila razdor među radnicima i uticala na one radnike koji su bili popustljivi.

Treći sastanak na kojem se pregovaralo bio je 15. februara. Na ovome sastanku bilo je 28 radničkih predstavnika iz pet šumskih uprava sa područja Direkcije Oštrelj. »Sipad« su zastupali Jovo Meseldžić i Rade Krstanović iz Direkcije Oštrelj. Na ovim pregovorima bio je i generalni direktor »Sipada« u Sarajevu Ulmanski. Ni ovoga puta nije postignut sporazum sa »Sipadom« i štrajk je nastavljen.

Četvrti pregovori su bili u Banjoj Luci. Ovdje su prisustvovali predstavnici radnika iz više šumskih uprava

i drvne industrije sa šireg područja. »Sipad« su zastupali Milan Ulmanski, generalni direktor »Sipada« u Sarajevu, Jovo Meseldžić i drugi visoki funkcioneri. Sastanku je prisustvovao i ban Vrbaske banovine. Na ovom sastanku su radnički predstavnici ponovili svoje zahtjeve. Predstavnici drvne industrije su iznijeli da su u industriji niske zarade radnika. Direktori drvne industrije su rekli da zbog štrajka u »Sipadu« koji duže traje industrija nema dovoljno sirovina i da će to biti teške posljedice za drvnu industriju. Poslije duže rasprave na ovom sastanku postignut je sporazum. Prihvaćeni su zahtjevi radnika da minimalne nadnice radnika u režiji budu 20 dinara. Da se povećaju cijene radova za radnike u akordu po 1 metru drva 2, a po kubiku u rušenju 2 dinara. Povećana je cijena i za »štrapanje« i utovar. Prihvaćeno je da se radnicima plati naknada za izgubljeno vrijeme u štrajku. Nešto su poboljšani uslovi za snabdijevanje i ishranu radnika. Od radničkih zahtjeva »Sipad« je prihvatio 60%. Na ovom sastanku između radničkih i »Sipadovih« predstavnika potpisan je ugovor. U ime grmečkih radnika ugovore su potpisali Smail Džafić, Nikola Stojanović, Jovo Pešević i Sergije Tutuš. Tako su poslije 40 dana štrajka grmečki radnici počeli da rade 13. marta.

ŠTRAJK U OSJECENICI FEBRUARA 1937. GODINE

Niske zarade i skupoća bili su povod za organizovanje štrajka u Osječenici. Naročito je bilo teško radnicima koji su radili u akordu, jer su njihove zarade bile najniže. Ovi radnici su prvi počeli raditi na pripremi štrajka. U ovoj šumskoj upravi bilo je i ranije zahtjeva da se povećaju radničke zarade, ali upravnik uprave Branko Cikota nije htio ni da razgovara o povećanju radničkih zarada i to je još više stvorilo uslove za akciju.

Na dvanaestom kilometru između Oštrelj a i Osječenice počelo se najprije raditi na organizovanju štrajka. Preko dana, dok su još radnici bili na poslu, članovi sin-

dikata su pripremali sastanak koji će se održati uveče kad radnici dođu u barake. Poslije večere na sastanak su došli Nikola Prpa, Božo Kesić, Stipe Barićak, Nikola Čup, Nikola Lukić, Pavo Špegar, Gojko Banjac, Gojko špegar Goša i drugi. Na sastanku su se dogovorili da treba početi štrajk odmah i kakva treba da bude organizacija akcije. Zaključeno je da se štrajk počne sutra i da o tome treba obavijestiti sve radnike.

Dok je štrajkački odbor završio sastanak proteklo je pola noći. Članovi odbora su pošli kroz barake da obavijeste radnike da će početi štrajk i da sutra niko ne ide na posao. Neki radnici su bili umorni i već su bili legli, ali kada su čuli da je štrajk i oni su ustali i išli su da obavještavaju druge radnike o štrajku. Svi radnici su bili brzo obaviješteni o akciji koja počinje. Počeo je razgovor o uslovima koje u ime radnika treba postaviti »Šipadu« za povećanje zarada i skupoća. Noć je brzo prošla u pripremi i radnici su s nestrpljenjem čekali dok svane.

Ujutro, kada je došlo vrijeme da se ide na posao, radnici su se okupili na pruzi da štrajkuju. I ovdje je bilo radnika koji su htjeli ići na posao, ali štrajkači im nisu dozvolili da rade. Među njima je bilo oštih rasprava. Okupilo se više radnika. Akcija je brzo počela i na šestom kilometru i drugim radilištima u Osječenici. O štrajku u Osječenici je odmah obavještena Direkcija u Oštrelju. To su službenici obavijestili »Šipadove« predstavnike, koji su odmah preduzeli mjere i pripreme da uguše štrajk.

Dok su radnici štrajkovali u Osječenicu je došao voz koji je trebao voziti više natovarenih vagona koji su bili na pruzi, ali radnici nisu dali da se voze vagoni. Oni su pune vagone koje su prije jedan dan utovarali prevrtali u dolinu i to je bio lom kojeg će se dugo sjećati ljudi koji su to vidjeli, kažu Mile Rakić i Spiro Budimir, učesnici štrajka u Osječenici. Štrajkači su prisilili voz da se vrati prazan. U Osječenicu su došli vozom sreski načelnik iz Petrovca Urošević sa više žandarma i »Šipadovim« predstavnicima, tu je bio i Branko Cikota i predstavnici Glavne direkcije Oštrelj. Kada je voz stao, masa radnika

se sfcuipila oko voza. Urošević je počeo iz vagona da govori: »Sta je to ljudi, zar se vaše pitanje nije moglo riješiti bez štrajka. Riješićemo mi sve, samo vi odredite svoju delegaciju koja će doći na pregovore. Mi ćemo joj garantovati sigurnost«. Radnici svi uglas vikali: »Mi ne vjerujemo da će se riješiti ono što mi tražimo bez štrajka.]Vli hoćemo da štrajkujemo, dosta je bilo obećanja«. I tako su sreski načelnik i »Sipadovi« predstavnici morali da se vrate iz Osječenice bez uspjeha.

Poslije su dopunjeni uslovi koji treba da se postave »Sipadu«. Radnici su tražili da se povećaju cijene za cijepanje i izvoz drveta, rušenje i štrapanje balvana za radnike u Okarpu. Traženo je da se odrede i minimalne nadnice za radnike koji rade u režiji, da se poboljšaju uslovi za snabdijevanje i stanovanje radnika. Radnici su odlučili da na pregovore sa »Sipadom« idu u Oštrelj Pavo Spegar, Milan Rakić (Milanac), Nikola Lukić i Vid Prpa. Oni su prvi put na pregovore otišli na Oštrelj. Na sastanku u Oštrelju nije se mogao postići sporazum sa »Sipadovim« predstavnicima, jer nisu prihvaćali uslove koje su radnici tražili. Poslije je ista grupa otišla na pregovore u Petrovac. Kad su došli u Petrovac Prpa je uhapšen, a ostala trojica su napustila pregovore. Neuspjeh u pregovorima, gušenje štrajka i hapšenje radnika izazvalo je negodovanje protiv sreskih vlasti u Petrovcu. Sindikat je dao inicijativu da se radnici organizuju za protest i da traže da se iz zatvora puste uhapšeni radnici.

I tako je 3. februara masa radnika iz »Sipada« došla u Petrovac. To je bila srijeda, pijačni dan, kada je došlo u grad dosta seljaka koji su se udružili s radnicima. Masa naroda došla je pred sresko načelštvo da traži puštanje radnika iz zatvora. Na zahtjev žandarma da se povuiku i da se razidu, ljudi su počeli da bacaju kamenice. Pošli su bliže srezu. Sreski načelnik je naredio da se upotrijebi oružje. Malan Banek žandarmerijski narednik je pucao u masu. Tom prilikom ubijen je Petar Dronjak, a teško je ranjen u nogu Stevo Subotić, dok je Đuro Knežević lakše ranjen. Ovaj događaj izazvao je veliko negodovanje među radnicima i seljacima u petrovačkom srezu. Ogorčeni zbog upotrebe oružja i ubistva, radnici koji su štrajkovali bili

su još više podstaknuti da izdrže u svojim zahtjevima i da se izbore za uspjeh štrajka.

Radnici iz Osječenice dopunili su poslije grupu svojih predstavnika koji su treći put otišli na pregovore sa »Sipadovim« predstavnicima u Oštrelj. Na ovim pregovorima, gdje su »Sipad« zastupali Jovo Meseldžić, Rade Knežević i Branko Cikota, prihvaćeni su neki zahtjevi radnika ali radnički predstavnici se sa tim nisu složili. Četvrti put pregovori su vođeni u Banjoj Luci, gdje su na sastanku prisustvovali, u ime radnika, grupe iz više šumskih uprava. »Sipad« su predstavljali generalni direktor Ulmanski, Jovo Meseldžić i upravnici šumskih uprava. Na ovom sastanku postignut je sporazum između radničkih i »Sipadovih« predstavnika i o tome je potpisan ugovor. Ugovor su potpisali i predstavnici radnika u Osječenici. Predviđeno je da se povećaju minimalne nadnice i cijene radova. Poslije potpisivanja ugovora, radnici u Osječenici su počeli da rade.

Ovo nije bio prvi štrajk u Osječenici. Više radnika se sjeća, a o tome ima i podataka, da su 1935. godine u Osječenici štrajkovali radnici. Oni su tražili povećanje cijena i osiguranje konjskih zaprega koje su radile u »Sipadu«. Zaprege su radile na izvozu drva i trupaca iz šuma do pruge. Zapregama su se često vukli vagoni (fure) za utovar na sporednim prugama, gdje mašina nije dolazila. Zbog loših i strmih puteva često su konji lomili noge i ginuli, ali zbog toga što nisu bili osigurani, vlasnici zaprega nisu mogli da naplate štetu.

Štrajk u Osječenici i u drugim šumskim upravama Direkcije Oštrelj je završen uspjehom, jer je »Sipad« u to vrijeme morao da osigura zaprege.

ŠTRAJK U SRNETICI 1937. GODINE

Nešto poslije štrajka u Osječenici počeo je štrajk radnika na radilištima šumske uprave Srnetica. U Jaskovcu, na četrnaestom kilometru između Smetice i Oštrelja počela je prva akcija radnika za organizovanje štrajka.

Na ovom radilištu dosta radnika je radilo na rušenju, tesanju šlipera i štrapanju balvana — trupaca. Radničke zarade su bile veoma niske kao i na drugim područjima šumskih radova. Kod uzimanja radova u rušenje sa manipulacijom u Srnetici je bio postignut sporazum o cijeni koja treba da se plati radnicima. Poslije, kada je izrušeno oko hiljadu kubika, trebalo je da dođu primači da prime završene radove. U međuvremenu radnicima je iz manipulacije saopšteno da će cijene rušenja biti niže nego što je bilo utvrđeno kada su počeli radovi.

Ovo je izazvalo negodovanje među radnicima. Pokušaj kod manipulantu u Srnetici da se povećaju cijene bio je bezuspješan. Radnici su riješili da ne dozvole da se njihovi balvani voze na prugu dok im se ne povećaju cijene, ali ni to nije bilo rješenje. Treba štrajkovati, počeo je razgovor među radnicima. O štrajku se i ranije pričalo, ali sada se govorilo da odmah treba otpočeti štrajk. To je prihvaćeno od većine radnika. U dogovoru sa Đurom Radulovićem, predstavnikom sindikalne podružnice u Srnetici, riješeno je da se počne sa štrajkom u Jasikovcu i drugim radilištima.

Kada su radnici došli sa posla, uveče, zakazan je sastanak na kojem treba izvršiti pripremu i donijeti odluku o vremenu kada treba da počne akcija. Na sastanku su bili Mile Banjac, Luka Srđić, Nikola Kecman, Mane Kecman. Stevo Kecman - Kele, Gojko Kecman, Jovan Vranješ, Ilija Banjac, Dušan Banjac, Milan Ožegović i drugi. Na ovom sastanku donijeta je odluka da štrajk treba početi sutra. Napravljen je plan kako to treba sprovesti. Dok je sastanak još bio u toku došlo je iz drugih baraka više radnika koji su se priključili štrajkačkom odboru. Svi su se oni interesovali kakva će se odluka donijeti i kada će štrajk početi. Razgovaralo se o uslovima koje treba postaviti za povećanje radničkih zarada. Na kraju sastanka zaključeno je da treba odmah obavijestiti sve radnike po barakama da sutra počinje štrajk i da niko ne ide na posao. Kada je pripremni sastanak završen, radnici koji su bili prisutni pošli su po barakama da obavijeste i ostale radnike da sutra počinje štrajk. U ba-

arakama je sve bilo na nogama i žučno se raspravljalo o akciji koja počinje.

Sutra rano, dok još nije bilo ni svanulo, sve je bilo spremno. Kada je došlo vrijeme da se ide na posao, radnici su ostali u barakama. Čulo se da se među nekim radnicima koji rade u režiji govori da oni ne smiju da štrajkuju zato što će biti otpušteni s posla. Poslije razgovora da »Šipad« ne može otpustiti sa posla sve radnike koji štrajkuju, svi su se priključili štrajku. Još u toku noći izvještena je Glavna direkcija u Oštrelju da u Jasikoveu počinje štrajk. U Oštrelj je odmah otišao Jovo Vasiljević, upravnik iz Srnetice, koji je tek bio došao iz Mijačice u ovu manipulaciju. On je i u Grmeču pokušao da razbije štrajk, ali su se radnici spremali da daju oštar otpor u slučaju pokušaja da se razbije njihova akcija.

Masa radnika slila se na prugu i oni su raspravljali o tome kako će tražiti da se povećaju njihove zarade. Bili su zadovoljni što štrajkuje veliki broj radnika u Jasikoveu. Trebalo je znati da li je počeo štrajk i na drugim radilištima srnetičke manipulacije. Dok se govorilo šta treba dalje raditi, iz Oštrelj a je dolazio voz u kojem su bili predstavnici Glavne direkcije Oštrelj Jovo Meseldžić, Jovo Vasiljević i više žandarma. Na ulazu u stanicu radnici su zaustavili voz. Izlazeći iz vagona, žandarmi su uperili puške na gotovs i počeli su da viču: »Odstupite! Hoćete štrajk, hoćete Silu, Razrijediću ja tvoje brke«, doviknuo je žandarm Luki Srđiću, visokom radniku koji je imao velike brkove. Masa radnika je pošla napriied i žandarmi su se povukli. Videći da su radnici riješili da štrajkuju, sreski načelnik (kada je poslije došao) počeo je blažim tonom da govori radnicima. On je rekao da će se riješiti ono što radnici traže, samo treba da u Oštrelj dodu radnički predstavnici na pregovore.

Doček voza u Jasikoveu i obračun sa »Šipadovim« predstanicima još više je uvjerio radnike u potrebu organizovanja njihove akcije. To je imalo uticaja na organizovanje radnika na drugim radilištima. Ubrzo je štrajk počeo i u Muratovcu. U organizovanju radnika za akciju na ovom radilištu najviše su se istakli Dmitar Grbić, Luka

Grbić, Blažo Grbić, David Trininić i Vico Latinović. Kada je voz došao u Muratovac da vuče natovarene vagone, radnici to nisu dali nego su prisilili voz da se vrati prazan.

I ovdje su »Sipadovi« predstavnici Jovo Vasiljević sa žandarmima i Milan Mijić, poslanik iz Ključa, pokušali da uguše štrajk, ali im to radnici nisu dali. Radničke akcije su organizovane u Javorovoj kosi i drugim radilištima.

Pokušaj »Sipadovih« predstavnika i vlasti da se nastavi rad u Srnetici nije uspio. Strajkači su u Jasikovcu dočekali vozove koji su vozili drva i trupce i nisu im dali da prolaze. Za deset dana više kompozicija radnici su bacili na sporedni kolosijek i vozovi nisu imali gdje da stanu. Samo je bio dozvoljen prolaz vozu koji je vozio putnike Prijedor — Drvar. Onemogućavanje prevoza robe prugom imalo je teške posljedice za »Sipad«, jer su se smanjivale sirovine za industriju i bilo je otežano ispunjavanje ugovora prema stranim kupcima. Zato su se predlagali pregovori sa radničkim predstavnicima. Na pregovore u Oštrelj u Glavnu direkciju išli su: Đuro Radulović, Nikola Kecman, Luka Srđić, Mile Banjac i Mane Kecman. »Sipad« su zastupali Jovo Meseldžić, Rade Knežević i Jovo Vasiljević. Poslije oštire rasprave Meseldžić je pristao da se nadnice i cijene radova povećaju nešto malo. Radnici se s tim nisu složili i sastanak je završen bez uspjeha.

Poslije su iz Direkcije pokušali preko službenika da pocijepaju radnike. Pronijeta je vijest kako preduzeće hoće da poveća radničke zarade, ali da to predstavnici koji su bili na sastanku nisu prihvatili. Očigledno je da se htjela unijeti zabuna među radnike da bi oni počeli rad bez znatnijeg povećanja zarada. Poslije su radnički predstavnici po drugi put išli na pregovore u Oštrelj. Na ovom sastanku otišlo se nešto dalje u prihvatanju radničkih zahtjeva, ali ni ovog puta nije postignuta saglasnost između »Sipadovih« i radničkih predstavnika. Preko Glavne direkcije u Sarajevu predloženo je da Nikola Kecman i Mile Banjac odu u Ministarstvo u Beograd na razgovor i oni su otišli. Poslije razgovora u Beogradu održan je sastanak u Oštrelju. Na ovom sastanku »Sipadovi« predstavnici su prihvatili oko 60% radničkih zahtjeva. Potpisan je ugo-

vor između radničkih i »Sipadovih« predstavnika i radnici su počeli da rade.

Sigurno se može reći da su štrajkovi radnika na području Direkcije šumskih radova Oštrelj u 1937. godini bili masovni pokreti radnika u borbi za bolje ekonomske uslove rada, na ovom području. Prvi put poslije ekonomske krize radničke akcije su natjerale »Sipad« i vlasti da povećaju radničke zarade. U ovim štrajkovima veliki broj radnika se osposobio za organizovanje radničkih akcija i za borbu protiv štrajkbrehera i politikanata. Radnički zahtjevi nisu rješavani sa nižim »Sipadovim« službenicima u šumskim upravama kako je to bilo ranije, nego je o zahtjevima radnika moralo da se odlučuje u Glavnoj direkciji i u Banskoj upravi.

Pod uticaj em štrajka Direkcija šumskih radova u Oštrelju je 29. aprila 1937. godine izradila poslovni red. Ovaj dokumenat je potpisao dr Milan Ulmanski, generalni direktor »Sipada« i Mandorfer, predsjednik upravnog odbora »Sipada« u Sarajevu. U ovom aktu određena su prava i dužnosti preduzeća i nadzornog osoblja prema radnicima, radno vrijeme i odmor radnika, stručno usavršavanje i obuka učenika, zaštita života i zdravlja radnika i zaštita protiv požara. Određeni su uslovi kod izgradnje i održavanja šumskih baraka gdje radnici stanuju, osiguranje radnika i pružanje prve pomoći u slučaju nesreće, utvrđen je način obračuna i isplate radnika. Ovim dokumentom je poboljšan položaj radnika. U štrajku 1937. godine učestvovalo je oko 7.500 radnika.

Značajna radnička manifestacija 1937. godine bila je i proslava Prvog maja. Tada je ovaj praznik nazvan Crveni maj. Radnici u Mijačici su kupili crveno platno i napravili su zastave. U Mijačici na istaknutim vrhovima šume, na visokim jelikama, stavljene su tri crvene zastave na vrh stabala, a poslije su okresane grane i s cijelog stabla je oguljena kora da se bez rušenja stabla ne može skinuti zastava. Toga dana radnici nisu išli na posao. Iako su žandarmi iz žandarmerijske stanice u Mijačici tražili od radnika da zastave skinu, oni su to odbili i nisu htjeli da ruše stablo dok praznik nije završen. Cijelog dana Prvi maj je među radnicima proslavljen u veselju.

Pjevane su radničke pjesme i pričane šale, a drugog maja su stabla porušena i skinute su zastave. Ovo sjećanje radnika na Prvi maj ne može se lako zaboraviti.

ŠTRAJK U DRVARU AVGUSTA 1938. GODINE

I 1938. godine nastavljeni su štrajkovi radnika u »Si-padovom« preduzeću. U Drvaru je radnička klasa bila organizovana. U preduzeću koje je bilo jedno od većih iz svoje grane u zemlji, pa i u Evropi, sindikalna organizacija URS-a je bila jaka i ona je već izvojevala pobjedu nad oportunistima, ORS-ovcima, koji više nisu imali uticaja među radnicima. To su najbolje potvrdili izbori za radničke povjerenike, za upravni i nadzorni odbor potrošačke zadruge, gdje su izabrani radnici koji su riješeni da se bore za interese svoje klase.

U to vrijeme cijene životnim namirnicama su i dalje rasle, dok su nadnice radnika u ovom preduzeću bile među najmanjima u zemlji. Trebalo se izboriti za plaćeni godišnji odmor, koji je zakonom bio regulisan, a nijedan ga radnik nije koristio, jer preduzeće nije htjelo da zna za taj propis. Poslodavci su primali na posao koga su htjeli i otpuštali su radnike bez otkaza. Kažnjavanje radnika bilo je stalna praksa, pa se to više nije moglo podnositi. Metod iscrpljivanja radne snage naročito se osjetio poslije dolaska novog direktora 1937. godine. Radnici su bili načisto s tim da se rješenje tako brojnih problema neće moći postići bez štrajka. Uslovi za štrajk bili su povoljni. U avgustu ima najviše posla u poljoprivredi, pa je većini radnika koji stanuju na selu to vrijeme odgovaralo za štrajk.

Radnički povjerenici su se sastali u prvoj polovini avgusta i oni su donijeli odluku da se Direkciji postavi zahtjev za donošenje kolektivnog ugovora koji bi regulisao osnovna radnička pitanja. Zahtjevu za potpisivanje kolektivnog ugovora suprotstavili su se predstavnici ORS-a, objašnjavajući da su zahtjevi radnika nerealni. Većina je odbacila takvo mišljenje i donijeta je odluka da otpočnu

pregovori sa Direkcijom. Sutradan zadužen je Nikola Kotle da u ime radničkih povjerenika Direkcije iznese zahtjeve radnika. Direktor je tražio predstavnike radnika, ali je bio bijesan i počeo je da viče: »Sta vi hoćete?« Ne osvrćući se na njegovo ponašanje, Kotle je iznio radničke zahtjeve. On još nije bio ni završio izlaganje, a direktor je lupio šakom o sto, skočio je i otvorio vrata, bijesno vičući: »Napolje, znam ja da ti i drugi bunate radnike! Ti nisi radnički povjerenik«.

Povjerenici su jednoglasno protestvovali, a zatim su zaprijetili štajkom. Videći odlučnost radnika, direktor je nešto smirenim glasom rekao da ne može početi pregovore dok ne dobije instrukcije od Glavne direkcije iz Sarajeva.

Pošto nije došlo do pregovora, donesena je odluka da počne štrajk i da se o štrajku obavijeste svi radnici. Direktor je preduzeo mjere da onemogući štrajk. On je odmah izvijestio Glavnu direkciju »Šipada« u Sarajevu i Bansku upravu u Banjoj Luci o namjerama radnika. Napravljen je plan za razbijanje radničke akcije. Iz Banje Luke je došao u Drvar načelnik policijske uprave da pregovara s radnicima o štrajku. Na sastanku sa radničkim povjerenicima u Direkciji načelnik je vičući rekao: »Buntovnici, šta vi hoćete? Hoćete štrajk! A znate li vi da je to preduzeće državno i da ste vi radnički povjerenici zakonom obavezni da čuvate državu i njena dobra«. Kada je on završio, Milan Tankosić predsjednik radničkih povjerenika je rekao: »Mi ćemo sazvati zbor radnika, pa neka oni odluče hoće li štrajkovati ili neće. Vi im to objasnite, vi ste ugledan čovjek, radnici će poslušati ono što kažete«. »Pristajem, prihvatio je načelnik, ja ću im objasniti. Sazovite zbor«. Ovo je dobro došlo radnicima, jer se zbor ne bi mogao održati bez odobrenja vlasti. Odobrenje za ovakve zborove vlast nije davala. Radnički povjerenici, sindikalna organizacija i radnici počeli su organizovano raditi na pripremanju zbora koji će se pretvoriti u štrajk. Sastavljena je lista štrajkačkog odbora koji će radnici usvojiti na svom zboru. Radnici su pripremljeni šta treba da čine kad počne zbor.

U 17 sati svi radnici su došli na zbor. Zboru su se priključili i željezničari. Skupilo se dosta svijeta i sve je interesovalo kakva će se odluka donijeti. Na zbor su došli direktor, sreski načelnik i starješina policijske ispostave. U njihovoj pratnji bio je načelnik žandarmerijske stanice sa žandarmima. Kada je predsjednik radničkih povjerenika Milan Tankosić otvorio zbor, radnici su jednoglasno rekli: »Ne trebaju nama nikakve govorancije«.

Uzaludno je načelnik pokušavao da umiri radnike, vičući: »Gospodo, da se sporazumimo«. Radnici su bili jednoglasni: »Mi nema šta s vama da se sporazumijevamo, mi smo se sporazumjeli da štrajkujemo. Živio štrajk!« Radnici su sa pjesmom otišli u fabriku na svoja radna mjesta, ali ne da rade nego da štrajkuju dok se njihovi zahtjevi ne prihvate. Načelnik je odmah otputovao u Banju Luku, a direktor i činovnici su pobjegli u svoje stanove.

Organizovana je kolektivna ishrana radnika. Hrana za radnike je prikupljana iz sela i kuhalo se u kazanima.

Drugog dana štrajka došlo je iz Banje Luke oko 80 žandarma pod ratnom spremom. Oni su htjeli da uguše štrajk, ali im to nije uspjelo.

Trećeg dana štrajka odbor je sastavio nove predloge koji su obuhvatali više tačaka nego što je bilo u ranijim zahtjevima. Na zboru radnika i ovi predlozi su usvojeni.

Petog dana štrajka počeli su pregovori. Radnike na pregovorima zastupali su štrajkački odbor i radnički povjerenici. »Sipad« su zastupali direktori pilane, željezničke radionice, celuloze, generalni direktor i šef željezničke stanice. Bili su prisutni i narodni poslanik, pop i učitelj, koji su zajedno sa direktorom zastupali uglavnom interese »Sipada«. I na ovim pregovorima generalni direktor je pokušao da ubijedi radnike kako je preduzeće u teškoj situaciji i da se ne može zadovoljiti zahtjevima radnika koji se ugovorom traže. Štrajkački odbor imao je čvrst stav i nije odustao od svojih zahtjeva. Situacija je za radnike bila povoljna. U engleske brodove usidrene u šibeničkoj luci nije vršen utovar. »Sipad« je plaćao visoke penale, a prijetila je opasnost da izgubi dobru mušteriju.

Poučen iskustvom velikog štrajka iz 1937. godine, »Sipad« se bojao da se drvarski štrajk može proširiti i na šire područje i zato je morao da prihvati zahtjeve radnika. A bili su blizu i državni izbori, pa je i to imalo uticaj a na stvaranje povoljnije atmosfere na terenu. Poslije duže rasprave, predlog radnika je u cijelosti prihvaćen. U ugovoru koji je potpisan rečeno je da minimalna satnica manuellnog radnika ne može biti niža od 3 dinara i 50 para za radni sat, a minimalna satnica kvalifikovanih radnika ne može biti niža od 4 dinara za radni sat. Preduzeće se obavezalo da će svakom zaposlenom radniku dati 7 dana plaćenog godišnjeg odmora.

Ovaj štrajk bio je dobro organizovan. Radnike su noću budili da idu organizovati štrajk, sjeća se Košta Banjac, učesnik štrajka u Drvaru. Radnička klasa je u ovoj akciji izvojevala veliku pobjedu, koja je unijela novi sadržaj u borbu radnika za bolje ekonomske uslove. S obzirom da u Drvaru nisu radili samo radnici iz Drvara nego su oni bili i iz srezova Bosanskog Petrovca, Grahova i jednog dijela Like — štrajk u Drvaru imao je i širi značaj i uticaj na razvoj radničkog pokreta u ovim krajevima.

U znak solidarnosti sa štrajkom u Drvaru, avgusta 1938. godine, orginazovan je i štrajk radnika u šumskim upravama Direkcije Oštrelj. Ovaj štrajk je bio u svih pet šumskih uprava. Traženo je ponovno povećanje cijena i pridržavanje poslovnog reda koji je donijet u prošloj godini, ali ga preduzeće nije sprovodilo. Obustavljen je prolaz vozova koji su vozili sirovine za pilanu u Drvaru. Jedno vrijeme radnici nisu dozvolili ni prolaz putničkog voza koji je saobraćao na relaciji Prjedor — Drvar. Proširivanje štrajka na šire područje zabrinulo je »Sipad« i vlasti, jer su bili blizu novembarski izbori. Preduzete su sve mjere da se štrajk što prije završi. Poslije pregovora, djelimično su poboljšane zarade radnika i više se primjenjivao poslovnik, zakonske odredbe i minimalne nadnice koje su uglavnom usvojene u prošloj godini.

O ovom štrajku Sresko načelstvo u Ključu izvještava Bansku upravu u Banjoj Luci: Radnici preduzeća »Sipad« na šumskim upravama Čardak, Potoci i Srnetica počeli

su štrajk. U štrajku učestvuje 700 radnika. Oni traže povećanje zarada. (Arhiv Banja Luka, 23. avgusta 1938. godine).

Štrajkovi 1937. i 1938. godine na području Direkcije šumskih radova Oštrelj i štrajk u Drvaru imali su veze jedan sa drugim i oni su bili povezani sa radničkim pokretom u Bosanskoj krajini i na širem području.

Oktobra 1939. godine održano je savjetovanje u Banjoj Luci. Na ovom savjetovanju bili su predstavnici sindikata iz ovih krajeva. Na savjetovanju je ocijenjena situacija stanja i date su direktive za dalji rad. Bližila se 1940. godina, a s njom i psihoza rata.

U BORBI ZA OPSTANAK STVORIO SE SAVEZ RADNIKA I SELJAKA

Radnički pokret je imao veliki uticaj na selo još od ranije. Štrajkovi u 1937. i 1938. godini su taj uticaj proširili na sela. Teški uslovi za život, eksploatacija radnika i seljaka stvorili su jedinstvo među njima u borbi za bolje ekonomske i socijalne uslove života. Kada su radnici štrajkovali, seljaci su davali dobrovoljne priloge u hrani za radnike i njihove porodice koje nisu imale od čega da žive. Prilikom hapšenja radnika zbog štrajka u Osječenici, seljaci su se masovno okupili s radnicima i oni su tražili da se uhapšeni ljudi puste. Radnici i seljaci su zajedno davali dobrovoljne priloge za pomoć španskim borcima, koji su prikupljani u petrovačkom srezu.

Iako je Zemljoradnička stranka bila jaka i imala je veliki uticaj na selu. ona se na ovom području nije mogla odvojiti od radničkog pokreta. Ona je postala jaka opozicija protiv režima. Zajednički interesi radnika i radnog seljaštva svakog dana su se povećavali. Kada se govori o povezivanju akcija radnika i seljaka u borbi protiv režima prije rata, onda treba istaći da je Mile Balaban tu zauzimao istaknuto mjesto. On je bio u Rusiji i tamo je stekao revolucionarno iskustvo koje je bilo blisko idejama radničkog pokreta. Neustrašiv borac protiv nenarod-

nog režima, Balaban je dao veliki doprinos tome da se Zemljoradnička stranka, kojoj je on pripadao, i seljaštvo, poveže s radničkim pokretom.

Među radnicima i seljacima je izrastao veliki broj ljudi koji su bili privrženi radničkom pokretu. Oni su se borili za bolje uslove života radnika i radnog seljaštva i stalno su bili u udruženoj opoziciji. Među aktivnim radnicima i seljacima koji su politički radili među narodom bili su Mile Balaban, Vaso Kelečević, Bogdan Kecman, Jovo Radanović, Drago Lazukić, Gojko Spegar, Božo Kesić, Hasan Mujagić, Buda Došen, Miloš Kecman Vojsko, Jovo Kecman, Dušan Kecman, Marko Sipka, Luka Srđić, Sava Srđić, Tomo Morača, Lazi ja Došen, Osto ja Jeličić, Nikola Latinović, Jovan Samardžija, Jovan Solomun - Jaša, Milanko Pećanac, Nina Lukač, Jovo Marković, Ilija Banjac, Pavo Spegar, Dušan Spegar, Milan Guteša, Milan Jovičić, Branko Josipović, Dmitar Stupar, Milan Jarić, Bora Kecman, Đuro Smiljanić, Jakup Kulenović, Simo Stupar - Banburović i mnogi drugi.

Iako tada na petrovačkom srezu nije bilo partijskih organizacija, ni među radnicima u preduzeću »Sipad«, ni na selu, politički život među narodom se intenzivno razvijao.

Za aktivan politički rad među omladinom veliku ulogu je imao Ilija Došen. On je postao član Partije 1937. godine, a zatim je 1937. godine član Partije postao i Boško Kapelan koji je isto tako aktivno radio u narodu ovoga kraja, najviše u selima. Oni su kao studenti na Beogradskom univerzitetu aktivno učestvovali u studentskom naprednom pokretu. Kao učesnici naprednog studentskog pokreta bili su aktivni i Zdravko Celar, Bogdan Kapelan, Ratko Kreco, Voja Rakić, Vojo Kreco, Radivoje Rodić, Mića Rakić, Miloš Novaković, Dušan Dukić, Mehmed Hodžić, Dmitar Smiljanić, učesnici srednje škole, zatim Rajko Polovina, Dragutin Smiljanić, Vojislav Novaković, Hajrudin Kulenović i mnogi drugi. Studenti iz naših krajeva sa Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta i učenici srednjih škola su svoja revolucionarna iskustva, koja su stekli u studentskom pokretu, prenosili na omladinu. Najviše

su koristili školske raspuste, dolazili svojim kućama i vršili politički uticaj na omladinu i narod.

Omladinski pokret u ovim krajevima počeo je da se razvija još 1937. godine, u vrijeme kada su organizovani masovni štrajkovi radnika u »Šipadu«. Omladina se okupljala u legalne organizacije na platformi antifašističke borbe, na programu Udružene opozicije i borbe protiv nenarodnog režima. Napredna omladina okupljala se u fudbalskim klubovima i čitaonicama koje su bile u Bosanskom Petrovcu, Driniću, Koluniću, Medenom Polju, a poslije i u drugim mjestima na području petrovačkog sreza.

Važna akcija u kojoj su zajedno učestvovali radnici, seljaci i studenti 1938. godine bila je na pripremama i učešću na decembarskim izborima za poslanike. Progressivne snage zalagale su se za pobjedu Udružene opozicije i za onog kandidata koji je garantovao da će ostati na demokratskim pozicijama. I režim je ovim izborima davao veliki značaj. Znajući da je opozicija jaka, vlast je organizovala svoj politički aparat i dala novčana sredstva za pobjedu svog kandidata koji je bio kandidovan na listi JRZ-e. Poučeni iskustvom štrajkova u »Šipadu«, gdje se veliki broj radnika istakao u borbi protiv eksploatacije i režima, znajući da je jaka udružena opozicija, vlast je preduzela oštre mjere protiv ljudi koji su smetali režimu.

Da bi onemogućili politički rad u izborima, vlasti su otjerale u zatvor Milu Balabana, Miloša Kecmana - Vojsku Dmitra Lukića, Panu Kecmana, Nikolu Lazarevića, Milan-ka Pećanca, Božu Kecmana, Jovu Kuvačića, Marka Šipku, Gojka Grbića, Petra Grbića, Ostoju Jeličića, Jovana Mrđu, Luku Srdića, Pavla Špegara i druge. Svi su oni bili osuđeni, a neki od njih i po dva mjeseca zatvora. Iako su u ovim izborima preduzimane mjere zatvaranja i prijetnje otpuštanja sa posla radnika koji nisu glasali za vladinog kandidata, na više biračkih mjesta je većinu glasova dobijao kandidat koji je bio na listi opozicije. Ali nepravilnim prebrojavanjem i dopisivanjem glasova na ovim izborima je prošao kandidat JRZ-e. Ovo su bili posljednji izbori u predratnoj Jugoslaviji.

Za bolje snabdijevanje radnika životnim namirnicama i seljaka poljoprivrednim alatkama, sjemenom i davanjem kredita, postojale su zadruge. Na području petrovačkog sreza bilo je više tipova zadruga koje su osnivane zato da bi pomogle stanovništvu da lakše rješava životna pitanja koja pojedinac ne može da riješi. Iako su zadruge osnivane zato da vrše privrednu djelatnost, kako je u pravilima ovih organizacija bilo napisano, one su bile legalne organizacije preko kojih su progresivne snage mogle da vrše svoj uticaj. Zadruge su bile u Petrovcu, Bukovaji, Suvaji, Bjelaju, Smoljani, a kasnije i na Oštrelju. U upravnim odborima zadruga bili su većinom napredni seljaci i radnici koji su bili ugledni u narodu. Iako je režim vršio veliki uticaj na zadruge da one služe politici vlasti, uticaj Zemljoradničke stranke i poslije opozicije u zadrugama je sve više jačao. Ovo se vidjelo i kod izbora članova upravnog odbora. U Drvaru su u upravni odbor zadruge izabrani napredni radnici članovi sindikata. Slično je bilo kod izbora odbora u zadrugi na Oštrelju, Petrovcu i u selima. Zadruga na Oštrelju je za kratko vrijeme poslije osnivanja za radnike obezbijedila veće količine kukuruza i druge hrane. Preko zadruge u Petrovcu neka sela su dobila mašine vijačice i sjemenski krumpir. Tamo gdje su u zadrugi više jačale progresivne snage tu je i pomoć zadruge stanovništvu bila veća.

U 1938. godini po direktivi CK KPJ održana je u Mostaru partijska konferencija na kojoj je raspravljano o obnovi i povezivanju partijskih organizacija u Bosni i Hercegovini. Zbog značaja Mostarske konferencije za razvitak radničkog pokreta u ovim krajevima ovdje iznosimo zadatke koji su postavljeni na ovoj konferenciji. Zaključeno je da što prije treba osnivati partijske organizacije u preduzećima gdje ima više radnika i svugdje gdje za to postoje uslovi. Prenijeta su iskustva iz radničkih štrajkova i štrajkačkih odbora. Postavljen je zadatak da radničke akcije treba više razvijati. Ocijenjeno je da Partija nema dovoljno uticaj a na rad radničkih organizacija. Postavljeno je da se sprovode direktive o radu u sindikatu i da se radi na objedinjavanju sindikalnih sekcija. Da se radnička omladina više uključi u sindikat. Predloženo je

da treba jačati rad đачke omladine i da studenti preko ferija idu u svoja rodna mjesta gdje će politički raditi među omladinom i u narodu. Ukazano je da treba osnivati partijske organizacije u selima, jer su za to, zbog nezadovoljstva radnog seljašta, postojali uslovi.

Kako je već istaknuto prije održavanja partijske konferencije i donošenja navedenih zaključaka, u ovim krajevima su bili masovni štrajkovi radnika u «Šipadu». Među radnicima je ojačao uticaj članova sindikata koji su se borili za klasne interese radnika. Na selu je radno seljaštvo, zajedno sa radnicima, učestvovalo u akcijama i borilo se protiv eksploatacije. Studenti i đачka omladina su bili povezani s omladinom i sa narodom. Već su bili stvoreni uslovi za osnivanje partijskih organizacija kod radnika i na selu. Ali sprovođenju zaključaka Mostarske konferencije nije se odmah pristupilo.

Do 1939. godine nije bilo nekog značajnijeg rada na stvaranju partijskih i omladinskih organizacija u bosankopetrovačkom srezu. Tek u ljeto 1939. godine počinju se osnivati prve partijske i skojevske organizacije. Krajem juna 1939. godine Uglješa Danilović, student agronomije, koji je bio u partijskom rukovodstvu, saopštio je Iliji Došenu da je riješeno da on ide u Bosanski Petrovac na politički rad i da osniva partijske organizacije. Tako je pod rukovodstvom Ilije Došena prva partijska ćelija osnovana početkom novembra 1939. godine u selu Driniću. Poslije kraćeg vremena, početkom januara 1940. godine, osnovana je partijska ćelija u selu Bukovači, a u proljeće 1940. godine osnovana je partijska organizacija u Oštrelju, u kome se nalazila Direkcija preduzeća »Šipad«. Partijske ćelije formirane su u Kmjeuši i u selu Vedro Polje. Uporedo se radilo na osnivanju skojevskih organizacija u selima Drinić, Bjelaj, Krnjeuša, Medeno Polje, dok je za selo Kolunić i Revenik postojala jedna skojevska organizacija.

Poslije osnivanja partijskih i skojevskih organizacija počeo je organizovaniji rad u ovom kraju. Iako je Partija bila ilegalna, partijske organizacije su politički djelovale kroz legalne organizacije koje su postojale i osnivale su nove organizacije. Kao pogodna forma za po-

litički uticaj bile su čitaonice »Seljačke sloge« i sportski klubovi.

Pod rukovodstvom partijskih organizacija formirani su polulegalni odbori Saveza radnika i seljaka. Zadatak odbora je bio da se pokret seljaka slije u jedinstveni zajednički pokret radnika i seljaka. U srezu je osnovano 15 odbora. Oni su imali poljoprivredni alat za pružanje pomoći u obradi zemlje onim seljacima koji nisu imali sredstava za rad. Imali su čitaonice — biblioteke i preko njih se mogla dobiti štampa. Bio je izrađen agrarni program i na osnovu programa isticani su svakodnevni zahtjevi seljaka. U odborima je bilo više naprednih radnika i seljaka koji su se i ranije istakli u političkom radu. Oni su imali uticaj a među stanovništvom. Za osnivanje i rad odbora značajnu ulogu su imali Mile Balaban i njegovi saradnici.

Krajem 1940. godine, uz pomoć partijske organizacije, u selu Driniću pripremljen je štrajk radnika u Preduzeću drvne industrije »Kozila«, vlasništvo Tvornice papira »Vevče« iz Slovenije. Zbog niskih cijena izrade celuloznog drveta radnici su tražili povećanje cijena. Direkcija nije htjela da prihvati radničke zahtjeve za povećanje cijena i radnici su nastavili štrajk. Iako je vršen pritisak na radnike da se štrajk uguši, upornost radnika da izdrže do kraja završila se uspjehom. Preduzeće je moralo prihvatiti radničke zahtjeve da se povećaju cijene. Ovom akcijom rukovodio je Ilija Došen, koji je u to vrijeme bio povjerenik Partije na području Bosanskog Petrovca. Ni ova radnička akcija nije se završila bez proganjanja organizatora štrajka. Žandarmerijska stanica u Bosanskom Petrovcu podnijela je prijavu sreskom načelniku protiv Miloša Kecmana, Jove Kecmana, Stevana Sekulića, Mirka Lazarevića i Đure Kecmana. Oni su bili osuđeni po 10 dana zatvora.

Da bi onemogućio razvoj radničkog pokreta, koji je sve više jačao, režim je 30. 12. 1940. godine zabranio rad sindikata — radničkih organizacija u cijeloj zemlji. Vlasti su preduzimale oštre mjere protiv istaknutih ljudi koji su se borili za interese radničke klase i radnog seljaštva. Oni su proglašavani antidržavnim elementima. Tako su

u jesen 1940. godine otjerani u koncentracioni logor u Ivanjicu (Srbija) Ilija Došen i Ratko Kreco. Sa njima je u logor otjeran i Ostoja Jeličić — Stari iz Smoljane, iako on nije bio član Partije. Počela su povremena hapšenja i drugih ljudi koji su bili u Udruženoj opoziciji. Uslovi za politički rad bili su dosta teški, ali i u ovo vrijeme partija i omladinska organizacija su radile. Veći politički uticaj partijske organizacije je bio na užem području koje je gravitiralo gradu i u mjestima gdje su postojale partijske i skojevske organizacije, dok je uticaj partijske organizacije na širem području bio manji.

Partijske organizacije nisu bile neposredno povezane sa sindikalnim organizacijama i radnicima u Sretnici, Osječenici i u Grmeču, gdje je radio veći broj radnika iz petrovačkog sreza. Kako je već istaknuto, u mnogim šumskim upravama su ranije bili masovni štrajkovi. Uzroci za sporo povezivanje Partije sa ovim radničkim organizacijama su bili i ti što je malo radnika bilo u Partiji i partijske organizacije nisu dovoljno poznavale radnike koji su se već bili istakli u štrajkovima, a ni rad sindikata. Slabiji uticaj Partije među radnicima je bio i zbog toga što su Ilija Došen i Ratko Kreco, koji su rukovodili partijskom organizacijom, otjerani u logor u vrijeme kada su najviše radili na razvoju Partije na ovom području.

Dalji događaji su pokazali da je partijska organizacija dobro radila, ali to se ne bi moglo reći i za njen razvoj. Iako je bio zadatak da se partijske organizacije obnavljaju novim ljudima, to je išlo sporo, mada su za to postojali povoljni uslovi, jer je na ovom području bilo radnika i seljaka koji su se svojim radom istakli i dokazali i klasnu pripadnost radničkom pokretu i Partiji. Dugo se zadržao oštar kriterijum kod prijema u Partiju, koji je važio još iz perioda provala u Partiji. Razvoj postojećih partijskih organizacija i osnivanje novih odvijao se sporo sve do 1942. godine, kada su u mnogim mjestima osnovane prve partijske organizacije.

Skojevska organizacija se brže razvijala i njen razvoj je bio u skladu sa političkim raspoloženjem omladine, razvojem omladinskog pokreta i zadacima koji su se u to vrijeme postavljali pred skojevsku organizaciju. Od

prvih Skojevskih organizacija koje su bile osnovane u 1940. godini brzo su organizovane skojevske organizacije gotovo u svim mjestima na području petrovačkog sreza u 1941. godini. Kasniji događaji su pokazali opravdanost ovakvog razvoja skojevskih organizacija. Za razvoj skojevskih organizacija u petrovačkom srezu značajnu ulogu su imali Radivoje Rodić i Mića Rakić. Oni su bili prvi osnivači SKOJ-a na našem području. Njih se sjećaju mnogi omladinci koje su Radivoje i Mića na sastancima primali u SKOJ.

U 1940. godini osjećala se ratna psihoza. Pripreme za rat su se već osjećale, iako nismo znali tačno kada će rat početi. Kod naroda u ovim krajevima rasplamsavala su se antifašistička raspoloženja. To se naročito osjetilo kada je došlo do potpisivanja Trojnog pakta. Radnici, seljaci i omladina su sa velikim negodovanjem i protestima dočekali potpisivanje pakta. Parola »Bolje rat nego pakt« bila je prihvaćena u narodu masovno. O tome se govorilo na svim mjestima gdje su se ljudi sastajali. Kod naroda je bio razvijen patriotizam i borbeni elan za odbranu zemlje. Ljudi su očekivali poziv za vojsku, ali ni deset odsto vojnih obveznika iz petrovačkog sreza nije bilo pozvano u vojsku. Događaji u aprilu 1941. godine kada je 6. aprila njemačka vojska prešla našu granicu i potpisivanje kapitulacije Jugoslavije 15. aprila bili su kraj nade naroda da će se stara Jugoslavija boriti za odbranu zemlje. Saznanja da je zemlja izdata bez otpora i borbe za koju je naš narod bio spreman izazivala su negodovanja kod naroda u ovim krajevima.

Osnovana je takozvana Nezavisna Država Hrvatska i ustaše su došle na vlast. Ubrzo je NDH — ustaška vlast — izdala naređenja da svi moraju predati vojničko i civilno oružje i vojnička odijela. Onom ko to ne bi učinio slijedila je smrtna kazna. Ovo naređenje ljudi nisu izvršavali. Oni su oružje sakrili, a vojnička odijela su farbali i prekrajali. Ustaška vlast je brzo izdala oglas za javne radove i seljaci su pozivani na kuluk da rade. Ugledni Srbi su otjerani u zatvore za taoce, a mladići su bili pozvani da idu u vojsku. Ljudi se, uglavnom, nisu odazivali na pozive i oglase.

Nekoliko dana poslije kapitulacije na ovom području vladalo je bezvlašće, jer ustaše nisu mogle tako brzo da preuzmu vlast. Odmah je otpočeo surovi ustaški teror protiv Srba, naprednih Muslimana i Hrvata. Više ljudi — talaca — koji su bili uhapšeni u Petrovcu kamionima je otjerano u Risovu gredu i tamo su ubijeni. Ustaše su ubijale ljude na cesti između Petrovca i Ključa i u selima. Zavladao je teror, progoni radnika na Oštrelju, Srnetici, Mijačicu i na drugim mjestima.

Dok je ranije Bosanski Petrovac bio centar gdje se okupljalo stanovništvo okolnih sela, sada, poslije dolaska okupatorske vojske i ustaša u grad, ljudi iz sela nisu više dolazili u grad. Oni grad više nisu osjećali svojim kao što je to bilo ranije. Politički život progresivnih snaga u ovo vrijeme prešao je uglavnom u sela, dok su u Bosanskom Petrovcu ostali samo oni ljudi koji nisu bili kompromitovani kao politički radnici. Oni su i dalje kao simpatizeri sarađivali sa Partijom i bili su veza između grada i sela.

U selima su se počeli okupljati radnici koji su napustili posao u »Šipadu«, radnici iz ovih krajeva koji su radili u Beogradu, u Vojvodini i u drugim krajevima porobljene Jugoslavije. Mnogi od njih su kroz šume putovali petnaest dana i više. Došli su studenti i đaci. Seljaci su prestali da rade poljoprivredne radove. Bili su na okupu radnici koji su štrajkovali, seljaci koji su se zajedno sa radnicima borili protiv eksploatacije. Tu su i studenti koji su aktivno radili na razvijanju naprednog studentskog pokreta, osnivanju Partije i SKOJ-a. Svi su oni došli bez poziva da se nađu zajedno kao da su znali da će Komunistička partija pozvati naš narod na ustanak. Revolucionarna škola i aktivnost kroz koju je prošla radnička klasa i radno seljaštvo u predratnoj Jugoslaviji u ovim krajevima stvorili su povoljne preduslove za opredjeljenje naroda za otpor nasilju, za ustanak i za opštenarodnu oslobodilačku borbu.

MILE SPEGAR

ŠTRAJK RADNIKA U SIPADU 1937. GODINE

Kad je prva generacija đaka Mješovite građanske škole u Bosanskom Petrovcu završila četvrti razred, završio sam i ja drugi razred ove, za ono vrijeme, dobro organizovane škole.

Iako su redovno školovanje ometale razne nedaće, uobičajene za te predratne godine, ipak su se u ovoj školi sticala solidna znanja.

A teška su to bila vremena 1933. i 1934. godine. Dobro se sjećam tih dana.

Novca nije bilo, a priiabor za školovanje skup. Ni vremena za učenje nije bilo. Danju, poslije izlaska iz škole, moralo se raditi kod kuće, oko stoke ili na njivi, a uveče, pored male petrolejske lampe — lucerne — sjedeći na tronošcu, radili su se zadaci iz matematike, crteži. Najviše se učilo na putu za školu ili iz nje.

Djeca okolnih sela dolazila su u školu skromno obučena: suknene dugačke pantalone — benevreke, pleteni debeli džemper sa dugim rukavima — maja, na glavi lička kapa — ćepa, a na nogama suknene debele čarape — dokoljenice i opanci oputnjaci — divjaci.

U hladnim jesenjim, zimskim i proljetnim danima nosio se i kratki kaput napravljen od domaćeg sukna koji je, s prednje strane, imao dva reda dugmadi, a na leđima kaiš.

Odjeća je bila prilično topla, ali se vlaga u obući nije mogla izbjeći. Naime, u lapavicama i snijegu noge su, tako reći, uvijek bile mokre.

Osim toga, seoskoj djeci je tih ranih zimskih jutara prijetila i opasnost od vukova koji su, vrlo često u čoporima, krstarili po raštrkanim selima i u surovoj hladnoći i ljutim tražili hranu.

Pa ipak, i pored svega toga, seoska djeca su bila najbolji đaci.

U prvom razredu, četvrtom odjeljenju, najbolji je bio Vlado Kuvačić, sin siromašnog Nikole. Odlični su bili: Lazar Latinović, Đurađ Dukić, Zdravko Celar i drugi.

U drugoj generaciji najbolji đak je bio Mirko Kesić, takođe sin vrlo siromašnog seljaka iz Kolunića. Kasnije je taj mali Mirko poginuo u Narodnooslobodilačkoj borbi i proglašen je narodnim herojem.

Treća generacija je završila malu maturu 1934. godine. Od 32 učenika, koliko ih je bilo na prvoj godini, samo je deset završilo četvrti razred. Slavko Rodić i Milenko Špegar bili su odlični đaci, a ostala osmorica su prošli sa vrlo dobrim ili dobrim uspjehom.

Sjećam se, za vrijeme mog školovanja, najteže sam »ratovao« sa njemačkim pjesmama koje je trebalo učiti napamet.

Međutim, dovijao sam se na razne načine i, često trikovima — naučivši jednu polovinu napamet, a ostatak čitajući iz knjige, izvlačio se iz teških situacija.

Dani su prolazili. Nizali se. Odlazili kao nepovratna rijeka.

U junu 1934. godine završio sam malu maturu i, nemajući sredstava za dalje školovanje van Bosanskog Petrovca, zaposlio se s nepunih 16 godina u »Šipadu«, u šumskoj manipulaciji u Klekovačkoj uvali, sa sjedištem u koloniji »Tiičijak«, ispod Lunjevače.

Počeo je moj drugi život. Nestalo je momkovanja i onih dragih obilazaka djevojaka u preljama.

Prvi moj poslodavac bio je moj otac, koji je »štrapao« — izvezio balvane sa svojom akordantskom partijom: četiri para dobrih brdskih konja i 12 radnika — furmana i capinera.

U odnosu na dotadašnji seoski život, čini mi se da je ovaj život u planini, na čistom planinskom vazduhu i uz dobru hranu, pobudio kod mene interesovanje. Osim to-

ga, kretao sam se u krugu ozbiljnijih ljudi, starijih radnika, slušao razne priče i sticao životno iskustvo.

Pa ipak, nije to interesovanje dugo trajalo .Nije ni čudo. Jesenje kiše i blato, sipavanje po buvljivim barakama, težak i naporan rad od jutra do uveče uli vali su u mene priličnu dozu razočaranja.

Niski oblaci i guste magle na Klekovači i Lunjevači nisu se, tako reći, mjesecima dizali. I ko ne poznaje čud tih planina, rekao bi da nikad neće biti sunca i lijepog vremena.

Onako moker i prokisao, često sam razmišljao o štrajku đaka četvrtog razreda Mješovite građanske škole u Bosanskom Petrovcu juna 1932. godine. Jer, raditi u ovim teškim uslovima nije bio nimalo lak ni jednostavan posalo.

Tih augustovskih dana 1934. godine, kada sam počeo da radim kao furman, upoznao sam 20-godišnjeg Nikolu Čupa, capinera u štraparsko-akordantskoj partiji mog oca.

Bio je to vrlo lijep i razvijen momak, pun snage, pravi gorštak.

Nedjeljom, kad bi se skupilo oko 500 ljudi iz raznih sela od Glamoča, Bosanskog Petrovca i Ključa, izlazio bi Nikolica pred tu masu i svakog čikao da izađe, da se s njim porve.

Izlazili su momci, snažni i jaki, da se rvu sa Nikolicom. Ali, sve ih je on pobjeđivao, bacao kao vreće na ledinu.

Jaka zima decembra 1934. godine otjerala nas je iz Klekovačke uvale. Napustili smo posao i otišli svojim kućama. Nikad se više nismo vratili u Klekovaču i Lunjevaču.

U maju 1935. godine, produžili smo rad u Javorovoj kosi, gdje je šuma cjelica eksploatisana u velikom obimu.

Uslovi za rad i život radnika, te i sljedećih godina, u ovoj planini na nadmorskoj visini od 1300 do 1500 metara, bivah su sve teži.

Nestalo je slobodne, do tada uobičajene, pogodbe za pojedine šumske poslove, a umjesto takvog načina dobijanja poslova uvedene su licitacije, prema ponudama u

zatvorenim omotima. Veliki priliv radnika i potrebe za zapošljavanjem, par-četom hljeba i održavanjem golog života, tjerali su ljude da daju svoje ponude po što nižim cijenama da bi dobili posao. Tako se našoj štraparskoj partiji desio slučaj da smo kod Bunarića, poviše sela Kolu- nića, u oktobru i novembru 1936. godine radili za 8 dinara dnevno. Uzroci ovako maloj zaradi ležali su u tome što je cijena u štrapanju, po jednom kulbiku, dobijena putem licitacije bila vrlo niska, a štraparska linija vrlo teška. Balvani su se većinom vukli uzbrdo, a pusta jesen u pla- nini, sa svakidašnjim kišama, provalila je šumske štrap- nike tako da se od blata nije moglo živjeti.

Blatnjave lokve bile su tako velike da su se balva- ni koje su vukli konji, iz rijetke, kašaste mase od blata, jedva mogli i vidjeti.

Tih jesenjih mjeseci jedva smo mogli od svoje dnev- nice od 8 dinara platiti hranu koju smo podigli u konzumima i pojeli. Neki su čak i dužni ostali, pa su sljedećih mjeseci morali odradivati.

Blaga zima, bez velikog snijega, 1936. i 1937. godine, »dovela« je na Osječenicu i njene šumovite uvale, ve- liki broj radnika. Vrilo je kao u košnici pčela.

U eksploataciji šume učestvovali su šumski radnici svih vrsta; radilo se na akord i u režiji. Nadnice u akordu kretale su se prosječno od 15 do 18 dinara, a radno vri- jeme trajalo je od 14 do 18 časova dnevno. Nadnice u re- žiji, na utovaru drva u vagone, kretale su se od 13 do 15 dinara za 10 časova rada.

U prvoj polovini februara 1937. godine, ibio je to po- nedjeljak, između 12 i 13 časova, kada je režija Save Man- dića napravila podnevni prekid rada da bi ljudstvo iz par- tije Dragana Novakovića ručalo. Nikola Cup je slučajno pročitao članak u novinama, u kojima je bila zamotana slamila, o štrajku obalskih radnika u Londonu.

Pročitavši članak Nikolica je rekao Stevi Miljušu, Vi- dekanji Prpi i ostalima oko sebe da su uslovi rada i za njih vrlo teški i da bi i oni, kad bi među njima bilo sloge, mogli podići sličan štrajk za poboljšanje životnih uslova, za povećanje nadnica i ostalog.

— Sjedi, štene jedno, zemlju ti tvoju, ti prvi ne bi htio štrajkovati i izdao bi štrajk — rekao je stari Videkanja Prpa.

To je Čupa jako uvrijedilo, opsovao je nešto, udario capinom po vatri, skočio na noge i počeo govoriti:

— Naprijed, Videkanja, vidjećemo ko će štrajk izdati.

Za njim su pošli Videkanja Prpa, Dragan Novaković, Stevo Miljuš, Vasilj Miljuš, Mile Bogdan i ostali.

Citava režija Save Mandića odmah je obustavila rad. Konji su poslati u štale, a ljudi krenuli od jedne do druge štraparske akordanske partije objašnjavajući da se rad prekida i da se ide u štrajk.

Pojedini ljudi, vođe akordantskih partija, davali su otpor, na primjer Vlade Runić, kome nije bilo lako napustiti posao i zaradu od koje se živjelo. Ali, pod pritiskom mnogih morao se uključiti u štrajk. Drugi, kao Lukica Radulović, rado su prihvatili štrajk. Lukica je svom sinu Mili naredio da »ošpanije« konja Cigu, što je značilo da prekida posao i ide u štrajk.

Tog ponedjeljka, od 13 časova pa do uveče, ljudi s Javorove kose i na Osječenici bili su obaviješteni o štrajku i sutradan niko nije mogao niti smio pomisliti na rad.

Upravnik Šumske uprave u Osječenici inž. Trifković, pokušao je da ubijedi ljude da ne štrajkuju, da će dobiti povećanje cijena i nadnica. Ali, radnici su zauzeli šumsku mašinu sa vagonima, nakrcali je punu radnika, prisilno izveli upravnika Trifkovića pred mašinu i natjerali ga da pješice, pred mašinom i vagonima punim radnika, ide u Šumsku direkciju u Oštrelj. Šumska lokomotiva je polako vukla radnike javljajući neprekidno svojom sirenom da su Javorova kosa i Osječenica zaštrajkovale.

Masa radnika je u ranim jutarnjim časovima iz Javorove kose i Osječenice stigla u Oštrelj. Odmah smo obustavili rad »mašinauza«, granika, kovačnice, magacina, kan tine i ostalih pogona, prikupili radnike iz Oštrelja, te su svi skupa došli pred direkciju tražeći da direktor Joco Meseldžić izađe na pregovore.

U masi je tada nastalo komešanje među radnicima i žagor. Postavljalo se pitanje ko vodi ovaj štrajk i šta iz

svega toga treba da izade. Sta se na kraju ovim štrajkom hoće?

Jasno je svima bilo da je štrajk podignut zbog slabih uslova rada, niskih otkupnih cijena, mizernih nadnica i ostalog. Ali, ko je podigao štrajk, kakve zahtjeve treba postaviti i ima li za to kakav plan. To se nije znalo, a u stvari, plana nije ni bilo.

U takvom žagoru i pred zahtjevima radnika da se objasni šta se želi postići ovim štrajkom, istupio je Videkanja Prpa pozivajući Nikolicu Ćupa, Milančića Rakića, Stevu Miljuša, Dragana Novakovića i ostale govoreći: »Hajde djeco da se dogovorimo«.

Tek tada, u tom dogovoru na brzu ruku, došlo se do zaključka šta dalje raditi i kakav zahtjev treba postaviti.

Na komad papira nabacani su na brzinu osnovni zahtjevi štrajkača. Traženo je povišenje cijena po kubnom metru za izvoz balvana, za utovar, za rušenje stabala i obradu, za cijepanje drva, za izvoz drva i ostalo.

Ubrzo se doznalo da se tu, u Oštrelju, sasvim slučajno, na prolazu, nalazi i ban Vrbanske banovine Bogoljub Kujundžić. Strajkači su tražili da on izade pred masu.

Žandari su objasnili da će on izaći sa direktorom Jooom Meseldžićem i sreskim poglavarom iz Bosanskog Petrovca, pod uslovom da radnici budu mirni, da ne prave gužvu i nered.

Pošto su žandari iz Oštrelj a i pojačanja koja su stigla iz Bosanskog Petrovca odmakli mase radnika od direkcije, izašao je ban Bogoljub Kujundžić iz Šumske direkcije i postavio pitanje:

— Ljudi šta vi hoćete?

Hamed Hodžić, zvani Garonja, rodом iz Bosanskog Petrovca rekao je:

— Gospodine bane, nama poj de od Kralja ovoliko — i pokaže cijelu ruku od šake do ramena. A vi, gospodine bane, uzmete ovoliko — pa pokaže ruku od šake do lakta. To znači polovinu. Sreski načelnici uzmu ovoliko — pa pokaza ruku od lakta do šake — a ovi sitni pisarčići uzmu do nokta. Nama, sirotinji i radnicima, ne ostane bolan ni nokat.

— Neću sa svima da razgovaram. Nego, ako imate neki zahtjev, vi, predstavnici štrajkača — radnika, dođite u sobu u kantu da razgovaramo.

Radnici su odmah izabrali sedam ljudi: Milčića Rakića, Nikolicu Cupa, Dragana Novakovića, Videkanju Prpu, Hameda Hodžića, Milana Cupa i Stevu Miljuša, koji su odmah pošli u kantu gdje su ih, na ulazu, jednog po jednog žandari propuštali.

Nikolicu Cupa je zaustavio sreski načelnik iz Bosanskog Petrovca i rekao mu:

— Mladiću, nemojte popuštati, već pametno tražite. I, to što tražite, dobićete, jer ću i ja biti na vašoj strani.

Cup je ovo došapnuo šestorici ostalih, govoreći im da ne budu nagli, da će on govoriti jer je kod njega paipir na kome je bio nabacan plan zahtjeva za poboljšanje cijena, uslova rada i ostalog.

Još dok su namještali stolice u sobi Nikolica je rekao Draganu i Videkanji da mu je sreski načelnik stavio do znanja da se čvrsto drže zahtjeva i da će dobiti sve što traže.

Pošto su, da ih tako nazovemo, predstavnici štrajkača ušli u sobu i posjedali, Bogoljub Kujundžić je rekao:

— Joco Meseldžiću, šta ćeš sa ovim ljudima? Može li im se nešto dati ili ne može? — a direktor Joco Meseldžić je odgovorio:

— Mnogo traže. Nešto bi im se moglo dati, po jednom kubiku. Meseldžić je rekao da bi se mogle povećati cijene za jednu petinu od onoga što su štrajkači tražili. Štrajkači nisu pristali na ovo već su, držeći se plana zahtjeva, energično zahtijevali povećanja koja su bila nabačena na papiriću! Direktor nije udovoljio zahtjevima, pa su štrajkači demonstrativno napustili kantu i izašli napolje.

Prilikom izlaska napomenuto im je da ne prave gužvu, da će se sve još razmotriti i da će radnici dobiti ono što je moguće.

Tog momenta stigli su iz Drvara Nikola Kotle, Vaso Trikić i Mane Rokvić i odmah upitali ko su predstavnici štrajka.

Masa je odgovorila da je njen predstavnik Nikola Cup jer, u stvari, on je i pokrenuo ljude iz režije na štrajk,

odnosno došao na tu ideju pročitavši članak na parčetu novina kojim je bila zamotana njegova slanina.

Predstavnici radnika iz Drvara su prišli Nikolici Čupu i upitali ga da li su radnici sindikalno organizovani.

Nikolica, poznat kao »zavrnut« čovjek, odgovorio im je: »Vi ste sindikalno organizovani, pa danas u Drvaru radite, a mi ovdje štrajkujemo. Gdje ste vi do 9ada? Sada tražite od nas Sindikalnu organizaciju kad mi štrajkujemo. Ako vam tröba ljudi za štrajk u Drvaru, daćemo vam ih. Uzmite lokomotive i vagone, ukrcajte ljude i vozite ih«.

Drvarčanima nije bio po volji ovakav Odgovor ali, vidjevši Nikolicu zakrvavljenih očiju, odmakli su se od štrajkača i nestali iz Oštrelja. Istog dana, predveće, podignut je štrajk i u Drvaru.

Poslije toga, masa štrajkača, na poziv Videkanje Prpe, povukla se od direkcije do kuće lugara Jelače. Posjedali su na ledinu i počeo je dogovor šta dalje da se radi.

Videkanja je rekao:

— Djeco moja, nama je badava štrajkovati ako ne podignemo štrajk u Srnetici, Potocima i u Mijačici na Grmeču.

Predložio je zatim da pošalju ljude u pomenute šumske uprave i manipulacije sa zadatkom da svim radnicima kažu da prekinu rad i da zaštrajkuju. Da im, takođe, Objasne šta se želi postići ovim štrajkom šta traže i zašto uopšte štrajkuju.

U Srneticu i Potoke nije bilo teško otići vozom, ali je bilo teško otići u sela Bravsko, Bravski Vaganac, Rapljev, Janjila, Smoljanu, Krnju Jelu i Skakavac. Sva su ova sela gravitirala Grmeču i Šumskoj upravi u Mijačici. Radi predostrožnosti, za borbu sa žandarima koji su u svako doba mogli izbiti u ta sela, za ovaj zadatak je određen Nikolica Čup.

Uzjahao je konja i odmah otišao u ova sela, obišao ih, objasnio ljudima cilj štrajka i u srijedu doveo u Petrovac oko 500 ljudi.

Na ulasku u Petrovac, na putu iz sela Smoljane, kod Ciganskih kovačnica dočekali su ih Dragan Novaković, Milan Čup i Milančić Rakić, zaustavljali ih i Nikolici govorili:

— Sjahuj N'ikolica, znaš li sta ima novo? Videkanja prpa i Stevo Milj'uš su u zatvoru!

iNikolica je od jahao konja, svezao ga pred jednu kovačnicu, i svi skupa su otišli pred Sresko načelstvo. Na putu su im se pridružili i svi ljudi koji su se u čaršiji, t(srijede — pazarnog dana u Petrovcu — zatekli.

Okruživši sresku zgradu sa svih strana, ljudi su tražili da izađe sreski načelnik na razgovor i da iz zatvora pusti Videkanju Prpu i Stevu Miljuša.

Pred sreskom zgradom, u kojoj se nalazilo oko 50 žandara iz Petrovca i Bihaća, masa je vikala: »Hoćemo Prpu i Miljuša iz zatvora napolje!«

Tada je izašao sreski načelnik pred kapiju i rekao:

— Ljudi šta vi hoćete? Ja sa svima ne mogu razgovarati. I neću. Hoću da govorim sa jednim ili najviše sa dvojicom.

Masa je tada povikala: »iNikolioa i Milančić Rakić naprijed!«.

Narednici Kaćunić i Banek su ih propustili na kapiju u dvorište, a ostale ljude su žandari odbili pet metara od ograde.

Kad je Nikolica Ćup počeo razgovor sa sreskim načelnikom postavljajući pitanje zašto su Miljuš i Prpa u zatvoru kad nisu ništa skrivili, sreski načelnik je povukao Milančića Rakića i rekao žandarima da ga vode u zatvor.

U tom momentu, na sreskog načelnika je pao kamen. Bio je to omanji kamenčić, uzet iz gomile tucanog kamena na cesti. Nije mu nanio nikakvu ozljedu, ali je ipak taj udarac po sreskom načelniku bio opomena da nevine ljude ne treba zatvarati.

Kamen na sreskog načelnika bacio je Žarko Latinović, zvani Zarkan.

U momentu kada je kamen pao na grudi sreskog načelnika, on je ipovikao: »Pucaj!«.

Zandarmerijski narednik Kaćunić je odbio da puca, ali je narednik Milan Banek opalio jedan metak iz vojničke puške i smrtno ranio Petra Dronjka, mladića od 21 godine iz sela Šekovca ispod Oštrelja. Isti metak ranio je i pružnog radnika Stevu Sufootića rodom iz Rašinovca.

Jednog čovjeka iz sela Skakavca taj isti metak pogodio je u prst jedne noge.

Poslije ispaljenog metka, masa ljudi se ibrzo razbjegla na sve strane: za Kolunić, Rašinovac, Baru, Vedro Polje, Drinić i Smoljanu i niz zidine starog grada pored Mejtefa i Osnovne škole ka Jezeru i Bajićima.

Kad je Nikolica čup vidio dim i čuo pucanj odjednom se izgubio, obeznani. Ostao je pred Kaćunićem sam ne znajući šta da radi. Kad mu je narednik Kaćunić, u želji da ga osvjesti rekao: »Šta ti Čupe tu čekaš?«, tek tada se Nikolica sjetio da treba da se ukloni. Okrenuo se nazad prema masi i vidio da narod bježi na sve strane. Na cesti, ispred Mješovite građanske škole ugledao je dvojicu ljudi da leže: Petar Dronjak se okretao sjedeći na jednoj nozi, držeći se rukama za zemlju.

Stevo Subotić se povlačio nazad na leđima a treći, rodod iz Skakavca, držeći se za prst od noge odskakutao je u pravcu Rašinovca.

Na cesti, pored ranjenih, stajali su Žarko Latinović i još neki. Ranjene su neakvim kolicima prebacili u ambulantu, a zatim su Stevo Subotić i Petar Dronjak odvezeni u bolnicu u Bihać. Petar Dronjak je u toku noći umro, a Stevi Subotiću je odsječena jedna noga.

Kada su strajkači rastjerani, oko Sreskog načelstva postavljeni su puškomitraljezi radi obezbjeđenja.

Milančić Rakić i Nikolica Čup, posljednji su pobjegli. Svak na svoju stranu.

Kad je Čup stigao kući na brzinu je nešto pojeo i odmah poslije toga otišao kroz Vedro Polje u susjedno selo Kolunić u kuću Dragana Novakovića da bi se tamo dogovorili šta dalje da rade.

Dragan je predložio da se kriju u pojati Petrića Pećanca. Tu su bili 3 dana, a hranu im je donosio Žarko, Draganov brat. Nikolica je otišao šumom iznad sela kući, javio se ocu Jovi. Ovaj ga je uplašio i rekao da se javi naredniku Baneku, jer će u protivnom biti zlo. Dragan i Nikola su riješili na kraju da se prijave u Zandarmerijsku kasarnu u Bos. Petrovcu. Prve riječi koje im je narednik Banek izgovorio bile su: »Gdje ste, majku vam komuni-

stičku«. Šamarom je udario Nikolicu Čupa, a zatim i Dragana Novakovića.

Odmah su obojica strpani u zatvor. Ubrzo zatim dovedeni su i Žarko Latinović, Milančić Rakić, Pavlina Špegar i drugi. Ukupno 15 ljudi. Osam dama su ispitivani, mučeni i maltretirani ne bi li neki od njih priznao ko je pokrenuo i organizovao štrajk.

Niko ništa nije ni mogao priznati, jer je štrajk izbio neorganizovano, kao od šale. Pa ipak, pretvorio se u veliku akciju.

Potrebno je napomenuti da su uslovi za štrajk bili potpuno zreli i da je štrajk podignut u pravom trenutku. Za svega jedno popodne, štrajk se proširio na područje čitave Šumske uprave, paralisao rad te Uprave i Direkcije u Oštrelju. Istog dana proširio se i na sve druge šumske uprave i manipulacije, kao i na područje Drvara, u kojem su tada punim kapacitetom radile »Celuloza« i »Pilana«.

Poslije 8 dana, na intervenciju Svetka Milanovića iz Oštrelja i nekih trgovaca iz Bosanskog Petrovca, Čup je pušten iz zatvora kući, te je tek tada doznao šta se je sve za tih proteklih 10 dana događalo, dok su ostali pušteni 2 do 3 dana ranije.

U to vrijeme radnici u Drvaru su imali svoje sindikalne organizacije. Zahvaljujući njima štrajk su podržali radnici, proširen je i pravilno usmjeren.

Organizovano su postavljeni zahtjevi preduzeću »Šipad« za povećanje plata, za skraćivanje radnog vremena sa 16, 14, 12 i 10 časova na 8 časova, kao i za uređenje baraka za stanovanje.

Dok su pregovori bili u toku, a to je trajalo oko 6 do 7 nedjelja, veće grupe ljudi su svake sedmice odlazile u šumu i obilazile radna mjesta, da bi provjerili da neko nije narušio štrajk i počeo raditi. Takvi ljudi su odmah istjerani sa posla.

U radničkim kolonijama, barake i stanovi su bili prazni. Javorova kosa i uvale Osječenice, koje su do štrajka bile pune radnika, opustjele su. Neobično je bilo čovjeku koji je navikao na taj šumski život doći u tu šumsku tišinu, gdje se ne čuje sjekira niti ma šta drugo.

Nisu se u toku ta dva mjeseca čule komande Steve Miljuša, Čede Tu/bića, Save Mandića, Vlade Runića i ostalih.

Iako je od tada prošlo već preko 30 godina, uspomene na te teške dane mladosti ostale su još potpuno svježe. I sada kao da u dalekom prizvuku čujem komandu Cede Tubića, kako iz dubine svoga jakog glasa komandu je na štrapniku: »Hau, hau«, pa po nekoliko puta »hau« dok bi 8 ili 10 capinera, svojim caipinima razdigli čelo balvana od zemlje, balvana dugačkog 10 ili 12 metara možda i više. Čedo bi zatim izricao svoj izvršni dio komande furmanima i konjima: »Hau-naa — bijucam«. Tada furmani nagone svoje konje da složno povuku balvan i da ga štrapnikom odvuku na plac — lager, gdje će se utovariti na vagon.

Na izvršni dio komande »biju-caam«, furmani su složno kao jedan nagonili svoje konje na vuču, izgovarajući žustro i oštro, svaki svome paru konja ili konju pojedincu, zapovjedajući mu šta treba u toku vuče da uradi. Na primjer: »Ot iz lanca«, »bist u lanac«, »bist iz lanca, odloži« itd. Sve ove komande konji su odlično razumijevali.

Punih sedam nedjelja nije se čula ni komanda pružnih radnika — štrekara, koji su radili na probijanju velikih Usjeka u kamenu, gdje su u teškim i kamenitim terenima, danima, nedjeljama i mjesecima ispaljivane mine za probijanje pruge, gdje je često padala duga i podmukla komanda uobijačena još iz švapskog doba. Kad se podmuklo iz nekog dubokog glasa čuje komanda »fajer« (»vatra«), znači da dogorijevaju desetine i desetine zapaljenih kordi razne dužine, Na tu komandu, koja traje nekoliko minuta, treba se skloniti u zaklon. Kanonade su odjekivale po čitavoj planini.

U Javorovoj kosi umukla je u to vrijeme i večernja pjesma momaka, koji su se u uslovima tadašnjeg teškog života morali odvajati od svojih djevojaka i kao kaluđeri živjeti u ovoj divljoj šumetini, u ovim buvljivim barakama.

U koloniji Osječničke uvale, u toku tih sedam nedjelja nisu se čule gusle Mile Trninića — Trnje, kojeg u to doba ni jedan guslar nije mogao nadmašiti. Umukle su

gusle starog Radana Rokvića radnika iz režije, koji je skoro svako veče uveseljavao radničku koloniju u Osječničkoj uvali, pjevajući pjesme o Janković Stojanu, Smiljanić Iliji, Senjanin Tadiji i ostalima. Među njegovim pjesmama najomiljenija je bila pjesma o krađi Zlatije djevojke, kćeri age od Udbine, kod kojeg je Stojan, poučen od svoje tetke krčmarice Mare, prikriven služio tri godine dana pod imenom Nanić Huseina. Tako je živio naš radnik u ovim šumama. Za 350—550 dinara mjesečno. A cipele — »gojzerice« ili »kranjske« — bile su tada 250 dinara, »Batine« gumene cipele 99 dinara.

Ako je radnik htio da se hrani kako treba, da izdrži teške fizičke napore u trajanju od 16 časova dnevno, morao je potrošiti mjesečno za hranu oko 200 do 250 dinara. Po kiši, blatu i snijegu, gledajući svaki čak kad će izgubiti glavu od balvana pri utovaru, od drveta pri rušenju.

Prisjetiću se nekih nesrećnih slučajeva koji su se desili u partiji gdje sam ja radio.

Trivun Bajić je 1933. godine, na jednoj granadi (gomila granja složena prilikom kresanja srušenog stabla) pritiješnjen balvanom jedva ostao živ.

Godine 1936. Miloš Banjac je udaren zadnjim dijelom balvana po desnoj nozi. Noga mu je prelomljena.

Trivun Jarić je 1938. prilikom utovara drva na vagon, udaren jednom teškom oledenom bukvom cjepanicom, koja se i meni i njemu omakla sa vagona, i pala na Trivunov grudni koš. Slomljena su mu tri rebra, zbog čega je mjesecima morao provesti u bolnici.

A kako je živio seljak u ovim krajevima? Brdski su to predjeli, 700—1000 metara visoki kraška polja i vrleti, zemlja sva odreda potpođena kraškim kamenom, šuplja i neplodna.

Kad su kišne godine, u ovim krajevima može dobro da rodi zob, krompir, ječam, pir, a rijetko sitni bosanski kukuruz. Ako kiša ne padne svaki peti, šesti ili osmi dan, ma toj pustoj vrleti i'zgori sve. Nastupa glad. Zbog toga su, pored zemljoradnje, u proljeće, ljeto i jesen, ljudi obavljali šumske radove, da bi zaradili neki dinar za kupovinu životnih namirnica, za održavanje golog života.

Dok su radnici radili gore u planini, na raznim šumskim poslovima, seljaci u selu su obrađivali svoju zemlju i čuvali stoku. Stoku niko nije 'htio da kupuje i ona je, u nuždi, prodavana u bescijenje.

Jaje se tih godina prodavalo za 20 ili 25 para, odnosno 4 ili 5 komada za jedan dinar, dok je 1 kg hljeba stajao 4 dinara, što znači da je za 1 kg hljeba trebalo prodati 16, ili 20 komada jaja. Narod se zaduživao kod trgovaca koji su na kredit rado davali robu, knjižili tokom godina kamate. Kako bi se drugačije moglo objasniti bogaćenje, na primjer, Đure Tubića i Uroša Marića, mladih trgovaca koji su 1933. godine bili šegrti, a već 1938, 1939. i 1940. godine prve gazde u Bosanskom Petrovcu.

Radnici i seljaci su živjeli u bijedi i siromaštvu, a trgovci i činovnici u raskoši.

Srijedom kad je pazarni dan u Bosanskom Petrovcu, ili u dane vašara — na Veliku Gospojinu, na I^učindan, na Svetog Savu i Ledeni ponëdjeljak — u Petrovačkoj čaršiji je bila poredana masa prosjaka, bez nogu, bez ruku, slijepih, koji su Obilazeći redom gradove dolazili i u Petrovac, sjedili po trotoarima i molili da im se udijeli neka kruna (25 para), pomoć od koje su životarili. To su, u najkraćim crtama, prilike ovog kraja, ži'vot ljudi petrovačkog kraja.

Ali da se ponovo vratimo štrajku.

Štrajk je, na kraju, u potpunosti uspio. Pregovori sa preduzećem »Šipad«, u toku 7 nedjelja, dok je štrajk trajao, bili su uspješno završeni. Zahvaljujući tome što su radnici »Celuloze« i »Pilane« u Drvaru u to vrijeme bili sindikalno organizovani i što su zahtjeve znali postaviti, povlastice su izdejstvovane.

Umjesto dotadašnjeg radnog vremena koje se kretalo od 10 do 16 časova dnevno, kad su radnici firme režije za 10 časova svoga rada primali nadnicu od 13 do 15 dinara, a radnici iz akorda koji su radili od 12 do 16 časova pa i više časova dnevno primali dnevnicu od 8 pa do 20 dinara, uvedena je takozvana minimalna nadnica sa osmosatnim radnim vremenom i satnicom od 2,75 dinara po jednom satu, ili 22 dinara dnevno za 8 radnih časova.

Ukoliko bi neke grupe — partije radnika u akordu prošle u svom radu manje od ove nadnice, preduzeće je bilo Obavezno da nadoknadi tu razliku do minimalne nadnice.

Pored skraćanja radnog vremena i povećanja zarade na minimalnu nadnicu, preko koje su ljudi u akordu mogli zaraditi i više, ali ne i manje od te dnevnice, preduzeće »Sipad« je, po tom ugovoru sa štrajkačima, pristupilo uređenju radničkih stanova.

Svaka radnička baraka je renovirana tako, što su po barakama uređene sobe, to jest barake su ispregrađivane daskama, odvojen je dio barake za kuvanje hrane, a ostali prostor u vidu soba za spavanje radnika gdje su bile postavljene tučane peći za zagrijavanje spavaonica u hladnim danima.

Kada su radnici poslije 7 nedjelja štrajka ponovo počeli raditi, uvedeno je obavezno učlanjivanje u sindikalnu organizaciju, jer se vidjelo da organizovani radnici mogu lakše da se bore za svoja prava i bolji život. Zbog toga što šumski radnici u preduzeću »Sipad« do 1937. godine nisu bili organizovani u sindikate imamo danas posljedicu da se nijedan radnik koji je prije 1937. godine bio u »Sipadu« ne može naći u knjigama Zavoda za socijalno osiguranje u Sarajevu, već samo zaposleni od 1937. godine pa nadalje, što znači da ih preduzeće nije vodilo u svojoj evidenciji iako je od njih svakog mjeseca na blagajni odbijalo 50 do 60 dinara, zavisno od zarade koja se kretala od 350 do 500 dinara mjesečno, na ime osiguranja, za hranarinu u slučajevima bolesti, ili ležanja od težih posljedica na poslu. Bolovanja i hranardina davani su samo u teškim slučajevima kada je očito bilo to da se čovjek teško razbolio na poslu ili je na poslu teže poslijeden.

Štrajk šumskih radnika 1937. godine nije izbio kao rezultat rada čvrste ili ma kakve sindikalne organizacije niti pak partijske organizacije koje u to vrijeme nisu ni postojale, kako u bosanskopetrovačkom srezu tako ni u radničkim masama koje su bile zaposlene u šumama koje je državno preduzeće »Sipad« eksploatisalo.

Štrajk je izbio iznenadno i spontano, pokrenut inatom dvojice radnika, a pošto je stanje bilo vrlo teško i eksplo-

atiranje pretjerano iznad svih mogućih granica, pokušaj tih radnika prihvatili su ljudi koji su se tu zatekli i istog popodneva proširen je na čitavu Šumsku upravu u planini Osječenici, a sutradan na Šumsku direkciju »Oštrej«, na fabrike u Drvaru i na ostale šumske manipulacije i uprave.

Ovo su bili prvi veliki rezultati koje su radnici postigli štrajkom od kako je preduzeće »Šipad« organizovano još u austro-ugarskoj monarhiji devedesetih godina devetnaestog stoljeća, poslije aneksije Bosne i Hercegovine, pa sve do ovog vremena, to jest do 1937. godine.

Štrajk, kao i svi štrajkovi svijeta tražili su svoje žrtve.

Petar Dronjak, koji je podlegao teškoj rani i umro u bolnici u Bihaću, vraćen je u Bosanski Petrovac i uz prisustvo žandarskih kundaka i baj one ta sahranjen u selu Bukovači. Zabranjeni su bili govori radničkih predstavnika prilikom sahrane.

Radniku Stevi Subotiću odsječena je noga i on se poslije zaraščivanja rane vratio u svoju porodicu u selo Rašinovac, kao invalid, gdje se za svagda do kraja oprostio sa šumskim radovima, Javorovom kosom i Osječenicom.

Radnici Osječenice, Javorove kose i Oštrej a nisu dozvolili da Stevo Subotić ostane neobezbij eden i da njegova djeca skapavaju od gladi. Svakog prvog u mjesecu radnici su godinama podizali sve namirnice (brašno, mast, slaninu, kafu, šećer, pasulj, so, pirinač, i ostalo), na svoja imena, skupljali u Oštreju na određeno mjesto i Stevo Subotić je redovno dolazio sa kolima i te namirnice odvezio svojoj kući. Od tih priloga živio je sa svojom porodicom sve do rata 1941. godine. Dana's je Stevo Subotić obezbijeden penzijom i invalidninom.

Treći ranjeni čovjek čije je ime ostalo nepoznato, otišao je u svoje selo Skakavac, da tamo, kako je on to sam rekao, maže ranu kozjim lojem i tako se liječi.

SOFIJA VEKIĆ

RAD KOMUNISTA U PETROVCU
U PREDRATNOM PERIODU

Prvo moje saznanje o klasnoj borbi i Komunističkoj partiji i njenoj rukovodećoj ulozi u toj borbi datira iz 1937. godine. Tada sam počela raditi izvršavajući komunističke zadatke u Bosanskom Petrovcu. Ti petrovački prvi komunisti bili su domaći ljudi, uglavnom studenti koji su studirali u Beogradu. Među njima je bio najaktivniji Ratko Kreco, a s njim su radili: Bogdan Kapelan i Zdravko Celar, studenti iz Rašinovca i Đuro Vekić, student iz Revenika. Uz njih su se u grupi aktivista nalazili: Boro Kecman, đak, Drago Marjanović, radnik iz Rašinovca (umro od srčanog udara prije rata), Nikola Vulin, radnik iz Rašinovca, i ja.

Mislim da je uskoro u Oštrelju formirana partijska ćelija. U selu Sekovcu djelovao je Ilija Došen, student, dok je u selima: Drinić, Bukovača, Bare, Vodenica, Krnjeuša, Bjelaj, Bravsko itd, Partija imala jak uticaj putem đaka koji su pohađali škole po drugim gradovima, pretežno u Beogradu, i mnogih radnika koji su radili po radilištima širom Jugoslavije, a najviše u Beogradu. Oni su bili ili članovi Partije ili oprobani sindikalni radnici, oformljeni u nizu štrajkova, demonstracija, u zatvorima, i tako postali proleter. Međutim, i radnici koji su radili po radilištima u okolini Petrovca: u Javorovoj kosi, Potocima, Lunjevači, na Srnetici itd, svakodnevno su se borili za pravo na rad, za svoj komadić kruha, u toj borbi klasno sazrijevali, postajali iz dana u dan svjesniji o potrebi za organizovanom borbom protiv izrabljivača.

Petrovac je tada nosio izrazito Obilježje čaršije u kojoj je svemoćno vladao načelnik sreza sa svojim činovničkim aparatom, policijom i žandarmerijom. Pečat životu davali su bogati trgovci Srbi i Muslimani koji su držali građanstvo u ovisnosti i potčinjenosti. Bile su to ljute režimije, a naročito su se bogatili na račun seljaka. U nemogućnosti da dođe do zarade, seljak je bio prinuđen da uzima robu od trgovca na veresiju. A kako taj dug nije mogao vratiti, on se i dalje zaduživao u »svoga trgovca«, tako da su ti dugovi rasli iz godine u godinu, a »njegov trgovac« mu je velikodušno »davao robu« i sve to tefterio uz »dodavanje« i ubjeđivanje da se ništa ne brine. Naročito veliki izdaci bili su za ondašnje seljake onda kada mu se kćer udaje. Tada ju je trebalo oblačiti i slati na sajmove, na razne skupove i zborove. To je mnogo koštalo i veći broj seljaka nije imao mogućnosti da dođe do novca, a djevojka je morala stati u red sa ostalim djevojkama. Tada se otac obraćao trgovcu koji mu je davao robe koliko je god ovaj htio. Svadbe su također zahtijevale ogromne izdatke, pa bolesti itd. Kada je trgovac osjetio da je došlo vrijeme, on je tražio naplatu duga. Tada je bio nemilosrdan, nije to više bio onaj »seljakov trgovac«, nego mu je uzimao sve, pa i zemlju. Tako su se petrovački trgovci bogatili, na sve strane imali svoje komplekse zemlje, a mnogi seljak postao je seoska sirotinja. Nije mogao postati radnik, jer za industriju se tada u tom kraju nije ni znalo.

Međunarodna situacija postajala je svakim danom sve opasnija. Fašizam se naglo širio i već se mogla primijetiti želja fašističkih krugova da fašiziraju i »preurede« cio svijet.

U takvoj situaciji i rad KPJ morao je da bude intenzivan. Direktive od strane viših rukovodstava često su stizale. Radili smo za »Crvenu pomoć«. U Španiju je 1937. otišao i Lazar Latinović, student iz Kolunića. Dobivali smo brošure o ratu u Španiji i njima se služili u akcijama i u propagandi, ističući pravednost, odbranu demokratije, popularišući antifašističku borbu u Španiji.

Knez Pavle i Stojadinovićeve vlada sve više su se okretali ka nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji. Isti-

cali smo pogubnu štetnost takve politike, propagirali čvrstinu »Male antante«, a u vezi s tim objašnjavali značaj beogradske manifestacije prilikom Benešove posjete Jugoslaviji, te upozoravali narod na opasnost koja prijeti Cehoslovačkoj od nastupajućeg fašizma.

A Komunistička partija je zahtijevala da se što čvršće stvara jedinstvo naroda, da se narod organizuje u anti-fašistički »Narodni front«. Izdajnička politika Vlade imala je podršku i državnim ustanovama i bogatim trgovcima u petrovačkom području, a ovi su za sobom povlačili sve one koji su o njima ovisili. Tako se mali čovjek čaršije, plašeći se za svoj opstanak, suprotstavljao tih pred-ratnih godina progresivnim shvatanjima koja su upravo išla njemu u prilog. Zbog toga smo se morali većinom oslanjati na omladinu, srpsku i muslimansku, i preko nje djelovati na starije.

Kad je fašizam i faktički stigao na naše granice, Komunistička partija zahtijeva obaranje profašističke jugoslavenske Vlade i stvaranje vlade »Narodne sloge«, te poziva u borbu za nezavisnost zemlje. Pomoću takvih parola agitujemo u predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore. Naročito ističemo neophodnost stvaranja čvrste saradnje i prijateljstva sa Sovjetskim Savezom. Mi smo podržavali listu »Udružene opozicije«, čiji je kandidat bio Mile Balaban iz Bukovače, a na Vladinoj listi bio je pop Dušan Novaković. Njegovi kortešli imali su u predizbornoj kampanji političku i materijalnu podršku vlasti, tek je nad narodom sproveden jak teror. Ali, to nije dovelo do uzmicanja komunista, nego je samo dovelo do još većeg angažovanja. Iako su sve tadašnje partije imale svoje pristalice i u gradu i na selu, većina je, naročito u selima, bila za put na koji je ukazivala KPJ. Nesimpatije u narodu prema Mačeku poslužile su kortešima za agitaciju protiv Udružene opozicije.

Na sam dan izbora teror je pojačan, tako da je pred veće situacija bila veoma napeta: obje strane nastojale su da obezbijede pobjedu svojeg kandidata. Počeo je da djeluje neštedimice i žandarmski pendrek. Pop Dušan je prošao, ali kroz »tjesečna vrata«. I to samo zahvaljujući teroru! Kada su rezultati glasanja saopšteni, mi nismo

mogli a da ne damo oduška svome protestu i neslaganju, te je mnogi te noći preležao u zatvoru. Slaveći pobjedu, protivnici su organizovali mijaukanje po gradu i izvikivanje parole: »Ko je za Mačeka, taj neka pričekaj!«

Organizovana aktivnost komunista upućivala je na još čvršće povezivanje sa narodom, na krajnje žrtve koje iziskuju narodni interesi. Ujedno smo se navikli raditi u sve većoj konspiraciji. U Petrovcu su već bili stvoreni uslovi za osnivanje partijske organizacije, to jest ćelije, tako da ju je Ilija Došen oformio 1939. godine. U toj prvoj ćeliji nalazili smo se Došen, Vulin i ja (ne mogu se sjetiti je li još neko bio s nama i ne znam da li je Došen bio član te ćelije ili u svojstvu partijskog funkcionera). U ćeliji je disciplina bila stroga, sastanci su bili strogo konspirativni, dolasci bez ijedne minute zakašnjenja, a svako od nas je morao po polasku na sastanak imati pripremljenu priču za žandarme u slučaju da bude zaustavljen ili uhapšen. Na sastancima smo prorađivali brošuru »Fašizam i radnička klasa« Dimitrova, materijale upućene članovima KPJ, marksističku literaturu do koje smo dolazili, materijale o SKP(b) i Sovjetskom Savezu, kao i ostale političke materijale.

Kandidati za ulazak u Partiju bili su Boro Kecman, đak iz Petrovca i Hasan Mujagić, krojač, koji se vratio iz Beograda, gdje je, zbog učešća u demonstracijama, bio zatvoren. Za druge kandidate tada nisam znala zbog partijske konspiracije. Bio je i jedan broj aktivista bliskih Partiji. Ja sam znala za Osmicu Ibrakovića, službenika, Idriza Bahtijaragića, Muju Ibrahimpašića, Branka Broćetu, Danicu Kreco, Zlatka Turića, a postojao je i veliki broj simpatizera na koje smo se oslanjali u svom radu. Kasnije je oformljen i aktiv Skoja u Petrovcu, a u početku su njegovi članovi bili: Radojka Lukač, Nevenka Dejanović i Slavka Trninić. Bliski su mu bili: Markan Cosić, Desa Marić i drugi.

U gradu je postojao nogometni klub »Budućnost« koji je bio pod političkim uticajem petrovačke buržoazije, a ona ga je i finansirala. Jedanput je zakazana utakmica između toga kluba i studenata i đaka. Zatekao se tada u Petrovcu i Ranko Šipka, pa je i on ušao u tim studenata. Navijači

obiju strana bili su veoma žučni u svojim bodrenjima. Vrhunac uzbuđenja nastao je kada su Ranka Šipku teže ozlijedili po glavi. Utakmicu su đaci i studenti izgubili, ali je suprotna strana sagledala brojnost navijača za školarce.

Daljnji politički događaji u svijetu i potpuno okretanje vlade Cvetković-Maček prema fašizmu, baš u vrijeme otpočinjanja drugog svjetskog rata, ocrnjivanje Sovjetskog Saveza i zastrašivanje naroda »baukom komunizma«, zahtijevali su našu žestoku protupropagandu, jer su mogli proizvesti veoma štetan uticaj na religiozan i patrijarhalan živalj. Bio je već osjetan rad »pete kolone«, koja je u našem kraju tražila svoj oslonac u muslimanskom stanovništvu. Takve prilike zahtijevale su ogromne napore komunista da se sprovedu odluke Pete zemaljske konferencije KPJ, objedinjavanje naroda u borbi protiv nastupajućeg fašizma, ukazivanje na one koji rade protiv narodnih interesa, ujedinjavanje omladine u jedinstvenu omladinsku organizaciju, pokretanje žena u borbu za ravnopravnost i ravnopravnu borbu protiv fašizma. Jedan od značajnih zadataka bio je da se neprestano objašnjava Muslimanima potreba za bratstvom sa Srbima i Hrvatima, ukazivanje na nedjeljive interese tih naroda koji žive zajedno na istoj zemlji. U gradu je rad bio mnogo teži nego u selima, jer je tu velikosrpska i frankovačko-ustaška propaganda imala više uticaj a nego na selu.

Putem veza ja sam od Dušanke Kovačević dobila iz Banje Luke direktive za rad sa ženama.

Saradnja sa komunistima iz okolnih sela bila je neprestana, a naročito jak uticaj na narod imali su komunisti u Driniću i Bukovači. Uz Partiju su bili mahom Kecmani, pa Banjci i Kovačevići, u Bari Bajići, u Šekovcu Došeni, Jovanići, Čiče itd. Sve su njih predvodili komunisti oporobani u borbi sa režimom na raznim radištima u zemlji i u školama i na fakultetima: Ilija Došen, Pavić, Miloš Kecman Vojsko, Simo Kecman, Jovo Kecman Šuco, Petar Lazarević Švabo, Banjci, Kesić i mnogi drugi po ostalim petrovačkim selima. Uoči rata veze su održavane putem Milije Kecman, Uroša Kecmana, Muje Ibrahimpašića, Dare Bursać i mnogih drugih.

Negdje 1940. odlučili smo da u Petrovcu organizujemo priredbu za građanstvo. U programu su bile samo stvari naprednih autora: pozorišni komad »Kad je srijeda, petak je« Raše Plaovića, »O, klasje moje, ispod golih brda« Alekse Santića itd. Pobrinski smo se da i zabavni program bude dobar, te je priredba izuzetno uspjela. Sala je bila dupke puna. Na poziv su se odazvali svi, tako da se u prvim redovima mogla vidjeti petrovačka gospoda i gospode, počev od sreskog načelnika, pristava, kapetana vojnog referenta, žandarmskog narednika, činovnika, trgovaca i slično. A program je bio pun ironije i satire okrenutih na režim, pun protesta potlačenih, krikova uvrijeđenih, ali je sva ta gradska gospoda ostala mirna, mada su im lica bila mrka, ozbiljna. Ostali su i na zabavnom dijelu, zabavljali se i ničim nisu nastojali da pokvare opšte raspoloženje.

Ali na tome nisu ostali. Mrka i ozbiljna lica gradske gospode iskazala su se neposredno poslije priredbe u protuudaru kojim su pomeli i otjerali u logore u Ivanjicu Iliju Došena, Ratka Kreću, Bogdana Kapelana, Đuru Đukića i još neke. Poslije toga sklonili su se u sela Zdravko Celar i Boro Kecman. Taj akt terora u tako teškoj situaciji po našu zemlju uzbudio je narod. Mi smo prikupljali priloge u novcu i hrani i slali ih drugovima u koncentracioni logor, a narod nam je rado u tome pomogao.

Događaji poslije priredbe bili su veliki udar za petrovačku organizaciju, a zatim su dolazili jedan iza drugoga sve teći događaji. Jugoslavija je pristupala Trojnom paktu, sklopljen je privredni ugovor između Jugoslavije i Njemačke, »peta kolona« otvoreno radi itd.

Upravo u to vrijeme vođenje partijske organizacije preuzima Vojo Kreco, student koji se vratio u Petrovac.

Usljedila je i mobilizacija jugoslavenske vojske i direktiva Partije je bila da se komunisti javljaju dobrovoljno. Narodu je bilo teško objasniti kaos koji je nastao u vrijeme mobilizacije. Kad se vojska počela raspadati, zadatak nam je bio da sakupljamo oružje, da ne dozvolimo da se oružje predaje vlastima.

Već su njemačke i italijanske trupe ulazile u Jugoslaviju, a Vlada nije puštala ljude iz koncentracijskih lo-

gora. Tek su pušteni na pojačani protest naroda, i to u posljednji čas. Zbog toga su mnogi logoraši stradali. Od naših vratio se samo Ilija Došen. Ratko Kreco stigao je u Sarajevo, upao u ruke ustašama koje su ga i ubile. Bogdan Kapelan odlazi u Čačak, sudjeluje u dizanju ustanka, postaje komandant Cačanskog bataljona i već 1941. godine gine u borbi sa Nijemcima. Đuro Dukić odlazi u Kraljevo, ilegalno djeluje kao partizan u Mataruškoj Banji do 1943. godine, kada ga Gestapo hvata, odvodi u logor u Banjicu i strijelja. Tako su ginuli sinovi napaćene grude, vizionari slobode, trojica petrovačkih komunista koji su i prije rata neumorno radili za bolji život svoga naroda.

Kada su ustaške vlasti pozvale komuniste da im se jave, iz Petrovca odlazi i Vojo Kreco, te tako ja jedina ostajem kao član Komunističke partije u Bosanskom Petrovcu.

SLATKO I GORKO

Upitali Milana Gutešu — Papu: »Zašto su te, druže, onoliko kritikovali na Okružnoj partijskoj konferenciji?«
 Papa će na to: »Treba znati drugovi da u revoluciji ne ide svaki zalogaj slatko kroz grkljan i da nije svaki i svačiji sladak. Mora se progutati i neki gorak. Zato se ovaj rat i zove revolucijom».

MILOŠ KECMAN - VOJSKO

OSNIVANJE PRVE PARTIJSKE ĆELIJE
NA PODRUĆJU BOSANSKOG PETROVCA

Prva partijska ćelija na terenu bivšeg sreza Bosanski Petrovac formirana je početkom 1939. godine. Ali to nikako ne znači da i prije tog vremena nije bilo organizovanog političkog rada i da se nije osjećao uticaj Partije u ovom kraju. Naime, iako tu nije postojala formirana partijska organizacija u velikoj mjeri se osjećalo prisustvo naprednih ideja čiji su nosioci bili prije svega studenti i đaci, komunisti po uvjerenju, sa tog terena, koji su povremeno, za vrijeme školskih ferija, dolazili u svoj rodni kraj i tu politički aktivno djelovali, naročito na brojnim SLPAD-ovim radilištima gdje je s mukom zarađivao svoj crni hljeb veliki broj radnika, uglavnom siromašnih seljaka.

I

Iako je tada Partija bila u ilegalnosti, ipak se njeno djelovanje osjećalo u javnosti. U tim teškim uslovima popolijskog terora korišćene su mogućnosti za političko djelovanje u okviru Zemljoradničke stranke koja je tada sa još jednim brojem građanskih stranaka sačinjavali koaliciju Udružene opozicije protiv vlade. Iako je vodstvo Zemljoradničke stranke bilo buržoaski orijentisano, u njenim redovima u petrovačkom kraju osjećalo se i prisustvo radikalnijih elemenata koji su u svojim istupanjima na političkim skupovima i u svojoj agitaciji van skupova

išli mnogo dalje u svojoj kritici postojećeg stanja i u svojim zahtjevima nego što je to bilo spremno da usvoji samo rukovodstvo Zemljoradničke stranke i UO uopšte. Upravo među tim radikalnim, naprednim elementima širene su ideje koje su zastupali komunisti, a vremenom se iz tog kruga ljudi izdvajao izvjestan broj onih koje je Partija odabirala za svoje redove pošto ih je prethodno provjeravala na raznim zadacima. Na taj način izrastala je jedna generacija mahom mladih ljudi koja je postepeno širila svoje idejne horizonte i kalila se u nepomirljive borce za društveni progres u sudaru sa klasnim neprijateljem i svim njegovim institucijama vlasti. A ta vlast je već poodavno iscrpila svoj politički kredit kod naroda i jedino se oslanjala na birokratsku administrativnu moć i na grubu silu žandara. Dakle, ova generacija mladih ljudi upravo sazrijeva pred drugi svjetski rat.

Evo, iz kruga ovakvih omladinaca aktivista od kojih su mnogi sa sobom već imali iskustvo borbe protiv vlasti i već su se bili očeličili u borbi protiv tadašnjeg režima i iskusili policijsku torturu progona, hapšenja i batinanja, Partija je mogla regrutovati novi kadar za sebe i pristupiti stvaranju partijskih ćelija.

II

Kao mladi šumski radnik seljačkog porijekla prvi put sam došao u susret sa naprednom literaturom zahvaljujući Ratku Kreči, studentu iz Petrovca, koji je nastojao da snabdijeva mene i druge naprednom polulegalnom i ilegalnom literaturom. Osim toga podsticao me je na čitanje i davao mi određenu literaturu Mile Balaban, prvak Zemljoradničke stranke u našem kraju i učesnik Oktobarske revolucije. Ova literatura je mnogo doprinijela da se opredijelim za aktivnu političku borbu. U periodu 1935—36. zbog političkih opredjeljenja prvi put sam došao u sukob sa vlastima.

Negdje u ljeto 1936. godine Mile Balaban me je upoznao sa studentom prava Beogradskog univerziteta

Ilijom Došenom na jednoj konferenciji Zemljoradničke stranke koja je održana u birtiji Janka Novakovića u Bosanskom Petrovcu. Tom prilikom Ilija Došen je govorio sa praga te birtije tako da su ga mogli čuti i oni unutra i oni izvan kafane (zakon je tad zabranjivao da se politička istupanja drže vani), i to njegovo izlaganje je bilo opšte-prihvaćeno i ostavilo je dubok utisak na sve prisutne. Tad sam spontano osjetio potrebu da sa tim čovjekom ostanem u kontaktu, a ubrzo se pokazalo da je takva želja bila obostrana.

U to doba počela je da se više ispoljava progresivna aktivnost studenata osobito za vrijeme ferija. To je bilo od velike pomoći za širenje političkih pogleda radnika i seljaka a naročito omladine, i za učvršćivanje njihove klasne svijesti. Pored svog neposrednog kontaktiranja s nama, omladinom, i istupanja na raznim skupovima, te šireg upoznavanja i spontanog povezivanja sa nizom ljudi, studenti i đaci su nas snabdijevali sa potrebnom literaturom i štampom, i u stvari već tada su stvorene vrlo čvrste veze među nama. Među njima su se isticali Ilija Došen, Boško Kapelan, Đuro Dukić i drugi, a zapažena je bila i aktivnost radnika Drage Pećanca iz sela Rašinovca koji je naprasno umro pred sam rat. Jednom prilikom me je Ilija Došen zadužio da organizujem konferenciju u svom rodnom mjestu Driniću, i ta konferencija je održana u kući Mile Kecmana zvanog Peić, žestokog protivnika režima, u Kecmanovoj dolini. Na njoj je prvi put u Driniću govorio Ilija Došen i tada je pobrao opšte simpatije svih prisutnih svojom sposobnošću da politički analizira i približi slušaocima sve ono što su oni osjećali kao neizdržljiv teret na sebi objašnjavajući im uzroke takvog stanja. 1938. godine jedna grupa mladih aktivista, među kojima Boško Kapelan, Ilija Došen, Ratko Kreco, Dušan Kecman, tadašnji zemljoradnički kandidat, Tomo Morača, Boro Kecman i ja, išli smo u Kulen Vakuf i okolna sela u izbornu kampanju i sukobili se nekoliko puta sa žandarima jer smo istupali protiv Stojadinovićeve jugoslovenske radikalne zajednice.

Sva ova burna politička aktivnost izbacila je u prvi plan jedan broj mladih ljudi političkih aktivista između

kojih je Partija mogla odabrati provjereni kadar za svoje redove.

III

Krajem marta ili početkom aprila 1939. godine, jednog pazardnog dana u Bosanskom Petrovcu, Ilija Došen ugovorio je sa mnom sastanak za 22. april u 10 sati prije podne na Brdima između Bukovače i Sekovca. Na ugovoreno mjesto toga dana dašao sam ranije, ali smo se sastali tačno u zakazano vrijeme. Cim smo se pozdravili upitao me je kad sam došao na to ugovoreno mjesto, pa kad je čuo da sam ga čekao oko jedan sat, odmah me je upozorio da na buduće sastanke moram dolaziti tačno u određeno vrijeme a nipošto ranije. To je za mene bila prva lekcija iz organizovanog konspirativnog rada.

Iza toga on je počeo duže da izlaže, u vezi sa tadašnjom situacijom, o potreba, značaju i ulozi organizovanog političkog i društvenog rada u okviru Komunističke partije. Govorio je da u Partiju mogu ući samo najodabraniji provjereni ljudi iz redova radničke klase i naprednih elemenata. Zadržao se posebno na pitanju kakav treba da bude lik komunista, šta on treba da radi, kako treba da se drži pred klasnim neprijateljem ako mu padne u ruke, kako ne smije odati svoga druga niti partijske tajne, kako su partijski interesi iznad ličnih interesa i kako komunista mora biti spreman da u svakoj, pa i najtežoj situaciji brani i čuva interese Partije. Kao primjer istakao je držanje Moše Pijade pred klasnim neprijateljem, i posebno držanje Georgi Mimitrova na lajpciškom procesu o čemu mi je istovremeno dao i poseban pismeni ilegalni materijal da ga pročitam i razmislim o njemu. Dobro se sjećam da je tom prilikom naglašavao da komunista mora biti sposoban čovjek koji mora stalno raditi na svom ličnom uzdizanju, da komunista nije onaj koji svoja znanja zadržava samo za sebe već onaj koji ih prenosi drugima. On mora biti sposoban da pronalazi, odabire i osposobljava druge za politički rad. On mora biti primjer drugima kako u političkom tako i u privatnom životu,

jer samo takvi mogu biti u avangardi radničke klase. On na svakom mjestu predstavlja Partiju i mora stalno raditi za nju pomažući je u svemu pa i materijalno.

Upozorio me je da Partija djeluje u dubokoj ilegalnosti i da o njoj ne treba ni sa Mm razgovarati osim sa onima koji su njeni članovi. Ona djeluje putem organizacija — ćelija i ima svoja viša rukovodstva na čijem je čelu Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije. Svaki član mora podnositi izvještaj o svom radu, a praksa kritike i samokritike nikad ne smije da izostane. S tim u vezi pred Partijom član mora biti do kraja iskren bilo da se radi o njemu ili o drugome, ne smije se služiti lažima pred njom ili gajiti bilo kakve rezerve ili nepovjerenje.

Na kraju mi je bez uljepšavanja predočio da pred komunistima stoje najveće poteškoće, da su stavljeni van zakona, da ih vlast muči i ubija i da u svakom momentu oni stavljaju život na kocku jer se bore ne žaleći žrtava za ostvarenje svojih ideala u duhu marksističke nauke. Iza toga me je direktno upitao da li želim da postanem član Partije. Poslije moga potvrdnog odgovora čestitao mi je i rekao: »Ti si odsad član Partije, i odgovaraš samo pred Partijom«. Posebno mi je napomenuo da treba da upamtim taj dan kad sam postao član Partije.

Iza toga prešli smo na diskusiju o neposrednim zadacima organizacije na našem terenu. Prije svega izmijenjali smo mišljenja o onim ljudima koji su se do tada isticali politički u borbi protiv tadašnje vlasti. Konsultovali smo se kako kojem od njih treba prilaziti i dalje sa njima politički raditi, da bismo mogli sprovesti naš politički kurs, a u isto vrijeme trebalo je posmatrati ga kako se drži, pratiti njegov rad i provjeravati ga na pojedinim zadacima koliko je pokazao samoprijedora kako bismo ga poslije mogli svrstati u naše redove, podrazumijevajući pod tim čitalačke grupe, odbor radnika i seljaka i si. Odmah sam dobio i konkretne zadatke: politički rad sa ljudima, kontaktiranje sa svim našim simpatizerima, davanje pojedinačnih zadataka, obavezno prorađivanje partijskog materijala, čuvanje povjerljivog ilegalnog materijala na sigurnom mjestu, budno praćenje

situacije na terenu i lično angažovanje u događajima. Drug Došen mi je skrenuo pažnju na to da je neprijatelju potrebno zadavati što više političkih poraza ali da se ne izlažem riziku zatvora bez stvarne potrebe. Dao mi je i praktične savjete i uputstva kako treba postupiti u određenim situacijama, napomenuvši na pr, da sa nepopravljivim režimijama ne treba voditi nikakvu polemiku ukoliko nema prisutnih slušalaca.

Kad smo se rastali, osjetio sam se sretan što sam postao član Partije. Sad sam znao da sam u političkom radu povezan, da nisam usamljen i da pripadam organizovanom ilegalnom naprednom radničkom pokretu. Dobijao sam direktna obavještenja i upute, direktive i zadatke, primao štampane materijale i raznu literaturu, jednom rječu, bio sam uključen u organizovan politički rad koji me je svom silinom ponio. Tad sam bio daleko bolje orijentisan, osjetio sam mnogo veću sigurnost pa čak i nadmoćnost nad svojim političkim protivnicima.

IV

Došen i ja smo dugo vremena radili sami. Na sastancima smo pretresali političku situaciju u zemlji i svijetu, a napose na našem terenu. Donosili smo sami zaključke i sprovodili ih u djelo. Naši istupi, političko djelovanje, rasturanje nedozvoljene štampe i mnoge pojedinačne akcije izložili su nas direktnom sukobu sa vlastima, što nije prošlo bez posljedica.

Na sastancima smo prvenstveno analizirali držanje naših simpatizera, ljudi koji su po pogledima bili bliski nama, pa smo im davali posebne zadatke da politički obrađuju pojedine omladince istovremeno ih provjeravajući na zadacima. Davali smo im određenu literaturu koju je trebalo pročitati i izučiti s tim što smo kontrolisali koliko je ko pročitao i kako je ta literatura djelovala na njih, koliko su bili spremni da se služe njom i da druge osposobljavaju prenoseći na njih znanja koja su stekli čitanjem.

Redovno smo koristili pazame dane u Petrovcu da bismo došli u širi kontakt s ljudima. Pratili smo poteškoće siromašnog stanovništva nastojeći objasniti ljudima uzroke tih teškoća. Razotkrivali smo razne špekulacije kojima su se služili režimski ljudi.

Poslije dužeg provjeravanja a na predlog druga Došena odlučili smo da primimo u Partiju Dušana Banjca iz Drinića, zvanog »Zelića«, ljeta 1940. Njegovim prijemom imali smo sada ćeliju od tri člana.

Jednom prilikom sam izašao sa predlogom da se zbog svoje aktivnosti, odvažnosti i iskrenosti prema Partiji primi Svetko Kačar iz Drinića, ali se tom predlogu suprotstavio Ilija Došen zato što je Svetko radeći na Unskoj pruži ubio predradnika koji je nasrnuo na njega da ga tuče. U nastojanju da se proširi partijska organizacija predložio sam drugom prilikom za prijem u partiju Vasilija Kecmana iz Drinića! Međutim, i taj predlog je bio odbijen jer je Vasili je držao trafiku a tada se smatralo da neko ko radi u trgovini ima mogućnost da nezakonito prisvaja novac, i zbog toga je predlog odbijen.

Poslije izvjesnog vremena predložio sam ćeliji da se u KP primi nama odan obučarski radnik Jovo Kecman »Šuco« s tim da ga angažujemo za politički rad s radnicima u manipulaciji ŠIPAD-a u okolini. Odlučeno je da o njegovom prijemu u Partiju s njim razgovara drug Došen. Prijemom druga Jove Kecmana, mislim ljeta 1940, ćelija je proširena na četiri člana. Ubrzo, iste godine, u našu organizaciju smo primili, i to na predlog druga Jove Kecmana, sezonskog šumskog radnika Mirka Lazarevića, a iza njega i Bogdana Kecmana, takođe sezonskog šumskog radnika. Na taj način pred jesen 1940. godine naša ćelija je brojala šest organizovanih članova KP.

U prvo vrijeme ćelijom je rukovodio drug Ilija Došen. On je kao student više boravio u Beogradu dok se u Petrovcu nalazio uglavnom preko zimskih i ljetnih ferrija. U njegovoj odsutnosti ćelijom sam rukovodio ja. Docije pak, 1940. godine, kad su se u drugim okolnim mjestima formirale partijske organizacije, rukovođenje ćelijom povjereno je potpuno meni. Ali i tada drug Došen je praktično predstavljao direktnog mog višeg rukovo-

dioca sa kojim sam kontaktirao uvijek kad je bilo potrebno, bilo na moje traženje bilo na njegovu inicijativu.

U prvo vrijeme mog organizovanog rada u Partiji drug Došen me je povezao sa Vašom Kelečevićem, nadzornikom pruge u Oštrelju kako bih imao s kim koordinirati političke akcije u Došenovom odsustvu. Vaso je nekoliko puta dolazio k meni a i ja sam odlazio k njemu u Oštrelj, i zakazivao sastanke proko Gojka Banjca koji je radio u Oštrelju. Na sastancima razmjenjivali smo međusobno obavještenja o političkoj situaciji na terenu, o aktivnosti pojedinih ljudi koje smo obojica poznavali, konsultovali smo se kako bismo ih još više angažovali, i uopšte smo se dogovarali o svom radu i njegovom usklađivanju. Ova partijska saradnja sa drugom Vašom Kelečevićem u tadašnjim uslovima bila je nužna i značajna jer je terenski povezivala šire područje ŠIPAD-ovih radišta, kolonije Oštrelj a i okolnih mjesta. Osobito je ona bila plodna i značajna u predvečerje ustanka.

V

Još 1939. godine osnovana je ilegalna omladinska čitalačka grupa u Driniću. Mislim da je prije toga postojala takva grupa u Petrovcu i da je njom rukovodio drug Ratko Kreco. Grupu u Driniću, po odluci Partije, osnovao sam ja i njom sam rukovodio. U ovu grupu su odabrani napredni omladinci koji su bili spremni za akciju. Među njima su se nalazili: Vico Sekulić, Dušan Kecman, Dmi-tar Kecman, Mane Kecman, Đuro Kecman, Milija Kecman, Ilija Banjac, Dušan Banjac, Luka Kecman i Rade Lazarević. Uporedo sa proširenjem partijske organizacije brojčano se proširivala i naša omladinska čitalačka grupa. 1940. godine radi cjelislodnijeg rada u strogo konspirativnim uslovima već naraslu grupu podijelili smo na dvije nove grupe prema teritorijalnom kriteriju. Prvom grupom u koju su ulazili Vico Sekulić, Dušan Kecman, Ilija Banjac, Dušan Banjac, Milja Kecman, Drago Kecman, Dušan Đurđev Kecman, Boja Bursać, Stoj an Plavša,

Milan Stoisavljević, Stevan Sekulić, Koviljka Sekulić, Dušan Bosnić, Košta Banjac, Vlado - Milin Banjac, Mara Kovačević, Anđa Kecman, Mile Kecman, — rukovodio sam ja. A drugom grupom koje su sačinjavali Mane Kecman, Đuro »Jurki« Kecman, Đuro Kecman, Luka Kecman, Rade Lazarević, Vlado Banjac, Obrad Kecman, Vlado Kecman, Košta Nikolin Kecman, Tode »Toša« Kecman, rukovodio je Jovo Kecman - Šuco. Ovim dvjema grupama smo rukovodili drug Jovo Kecman - Suco i ja sve do pred ustanak.

U ovom periodu negdje prije, negdje poslije na inicijativu Partije osnovane su omladinske čitalačke grupe i u susjednim mjestima. U Bukovači je drug Stevo Sevo po odluci Partije osnovao grupu u kojoj su bili Mirko Balaban, Pero Rodić, Milan Trkulja i Ilija Kecman. Radom omladinske grupe u Oštrelju rukovodio je Božo Kesić, a grupu su sačinjavali Slobodan Špegar, Mirko Lukač, Branko Mirković, Branko Radojko. Ilegalne omladinske čitalačke grupe postojale su i u Vedrom Polju (tom grupom je rukovodio Čiro Jovanić), Bravskom Vagancu, dok su omladinci iz Rašinovca bili obuhvaćeni u petrovačkoj grupi kojom je, koliko se sjećam, rukovodio Ratko Kreco, a poslije Sofija Vekić.

Omladinske čitalačke grupe bile su ilegalne omladinske organizacije pod rukovodstvom Komunističke partije. One su oformljene od politički najsvjesnijih i najodanijih omladinaca.

U omladinske čitalačke grupe omladinci su primani pojedinačno po strogom izboru i uz odlučivanje svih članova grupe. Naravno, prijem je vršen uz dobrovoljni pristanak predloženog kandidata na bazi njegove vlastite svijesti, uz predočavanje svih teškoća koje stoje pred organizacijom i uz zahtjev za bezuslovno spremno izvršavanje postavljenih zadataka i potčinjavanja ličnih interesa interesima organizacije. Ove organizacije ilegalnih omladinskih i čitalačkih grupa, i po svojem ustrojstvu i po metodama rada i po ciljevima borbe, nisu bile ništa drugo nego skojevske organizacije. Jedino u početku, kada je data direktiva za njihovo osnivanje, praktikovan je naziv »čitalačke grupe«.

VI

Ljeta 1940. godine održano je šire omladinsko savjetovanje, za Bosansku Krajinu. Kao predstavnici petrovačke organizacije na savjetovanje smo pošli Ilija Došen i ja. Drvarsku organizaciju predstavljali su Veljo Stojnić, Jovo Kecman i još jedan drug čije ime ne znam.

Savjetovanje je počelo na Šehitlucima zajedničkim pjevanjem Bilećanske. Savjetovanjem je umješno i zalački rukovodio drug Ivica Mađžair koji je zajedno sa jednim brojem drugova i referisao. Diskusija koja je vođena imala je mobilizaciono-radni karakter. Ali u toku samog rada bila su otkrivena dva policijska agenta koji su uspjeli da se ubace na savjetovanje, tako da se savjetovanje moralo prekinuti. Direktno nam je saopšteno da se razidemo ali da do daljnjeg ostanemo u Banja Luci. Te noći ponovo smo se svi okupili izuzev drugova iz Novog koji su i pored upozorenja napustili Banja Luku. Sastali smo se u jednoj kući gdje je nastavljeno savjetovanje daljom diskusijom i radom. Tad je bio prisutan i drug Đuro Pucar - Stari koji je uzeo učešća u diskusiji. Tad sam ga prvi put upoznao pod imenom »Stari«. Na kraju savjetovanja doneseni su zaključci o daljem radu.

Prateći rad savjetovanja došao sam do zaključka da je naš rad u petrovačkim organizacijama bio ddbar. Bili smo u toku događaja, aktivno smo politički djelovali i sve više potiskivali i politički suzbijali nosioce režima i njihove pristalice. U svojim redovima okupljali smo sve ono što je bilo spremno da se uhvati u koštac sa mračnim silama društva.

Savjetovanje u Banjoj Luci je bilo prvo veće savjetovanje kojem sam prisustvovao, i ja sam ga doživio kao jedan od onih nezaboravnih trenutaka u neposrednom susretu sa velikim brojem okupljenih revolucionara, koji su u stanju da u čovjeku odjedanput otkriju nove izvore snage i samopouzdanja, da ga još više osnaže i daju poleta za dalju borbu i još predaniji politički rad. Na tom sam savjetovanju mnogo naučio, slušao sam prvi put diskusije, mišljenja i političke analize većeg broja ilegalaca-revolucionara na jednom višem analitičkom nivou, a oso-

bito mi je ostala u sjećanju diskusija jednog mršavijeg, plavokosog druga u naočalima za kojeg sam kasnije doznao da se zove Osman Karabegović. Sve je to na mene djelovalo kao pravo revolucionarno otkrovenje.

Pri povratku kući u Prijedoru smo na Sipad ovoj stanici sjeli zbog konspiracije u razne vagone ne stupajući međusobno u razgovor. Putovao sam tada do Vrletine i sjećam se da sam tada vodio političku diskusiju sa nekim putnicima u vagonu u kojem se nalazio i jedan meni nepoznat mladić koji je na moje prijatno iznenađenje potpuno dijelio moje mišljenje. Bio je to Rajko Bosnić.

Savjetovanje u Banjoj Luci bilo je od velikog značaja za dalje unapređenje političkog rada, za još šire aktiviziranje i međusobno čvršće povezivanje ne samo u okviru omladinske organizacije nego uopšte čitavog progresivnog političkog pokreta pod rukovodstvom KP u Bosanskoj Krajini.

*
* *

Kao što se vidi iz ovoga što je do sada rečeno, partijska organizacija u petrovačkom kraju formirana je 1939. godine. Partijska organizacija je svoje redove proširivala novim članovima vrlo sporo, jer su kriterijumi za prijem bili veoma strogi. Rezultat takvog rada bio je s jedne strane mali broj organizovanih članova, a s druge veoma čvrsta organizovanost članova od kojih je svaki bio spreman da svjesno i u svakom momentu izvrši direktivu Partije.

Međutim, bila bi gola zabluda govoriti o stvarnom uticaju Partije na mase na osnovu broja organizovanih članova Partije. Partija je istovremeno sa organizovanjem i postepenim proširivanjem svojih redova, organizovala i rukovođila ilegalnom organizacijom: »omladinskim čitalačkim grupama« tj. SKOJ-em a kao forma naročito bili su odbori radnika i seljaka. Svojevska organizacija na petrovačkom kodručju vaspitavala je i uzdigla u svojim redovima veliki broj omladinaca i omladinki — entuzijasta koji su bili uvijek do kraja spremni da se žrtvuju za ideje radničke klase. S druge strane veliki broj odbora radnika i

seljaka svjedoči da je Partija preko njih organizovano obuhvatala veliki broj svojih pristalica preko kojih je vršila svoj odlučujući uticaj u masama. Na taj način ona je uspjela odgojiti veoma kvalitetan i potpuno odan kadar skojevaca s jedne, a s druge strane isto tako odan kadar članova odbora rdnika i seljaka. To su bile prve transmisije Partije u njenom radu i sigurno njene rezerve za obavljanje i proširenje njenih redova.

NOVE CIPELE

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive Treća krajiška brigada držala je položaje i odmarala se u blizini Pljevalja u Sandžaku. Politički, vojno-stručni i kulturni život bio je dosta intenzivan.

Zamjenik komesara bataljona Ljubiša pozva Mirka Kecmana, bataljonskog intendanta, mladog partijca, i dade mu zadatak:

— Mirko, evo ti ovaj materijal i pripremi se da nam održiš predavanje: »Revolucionarna vlada i revolucionarna vojska«. Mirko pruži ruku, uze izgužvane papire i izgubi se negdje u grmove, ne rekavši ni riječi.

Ljubiši bi milo što je čovjek prihvatio da održi predavanje, pa ode komesaru bataljona i reče mu:

— Ja uhvatih Mirka na prepad. Dadoh mu materijal i eno ga ode da sprema predavanje. I njemu će to koristiti.

Istog dana, kada je pao mrak dode Mirko Ljubiši i reče:

— Ljubiša, majko moja, nemoj me bacati na vatru. Evo. daću ti nove cipele, skini mi ovu obavezu s vrata! Ni Bog se u onome ne može snaći, a kamo li ja!

ILLJA DOŠEN

SJECANJE NA DANE PRIPREMA USTANKA
U SREZU BOSANSKO-PETROVACKOM

Događaji koji su se odigrali 27. marta 1941. godine duboko su odjeknuli u narodu bosansko-petrovačkog sreza. Svak je osjećao da se približavaju sudbonosni dani — dani Hitlerova napada na Jugoslaviju. Ljudi su odilazili u vojsku s pjesmom i osmjehom na usnama, iako su bili duboko uvjereni da će sutra u rovove, na front. Snaga Hitlerove armije, sa kojom će se sigurno sukobiti nije izazivala strah i malodušnost.

Sjećam se jednog prizora iz tih dana. Vraćali smo se nas nekolicina drugova iz koncentracionog logora Ivanjice. Voz je ulazio u malu željezničku stanicu Srnetica. U stanici su stajala dva voza puna rezervista — seljaka iz petrovačkog i drvarskog sreza. Na prozorima vagona su lepršale maramice, vijale se kape a zelene grane četinara ukrašavale su (kompozicije oba voza. Pjesma, povici i parole nadjačavale su pisak lokomotiva. Tek što je naš voz stao iz vagona dviju kompozicija koje su stajale u stanici pojurili su seljaci. Parole »branićemo zemlju«, »bolje grob nego rob« odjekivale su iz stotina grla. Neko je od seljaka primjetio nas na prozoru i po vikao »hoćemo da čujemo drugove«. Žandarske patrole su pokušale da seljake povrate natrag u voz. Jedan od vozova kojim su putovali ovi rezervisti dao je signal za polazak ali niko se nije na to obazirao. Voz nije krenuo. Povici i parole Komunističkoj partiji i odbrani zemlje, neprestano su se razlij egli. Iako je sve to ispalo spontano i neočekivano

ličilo je na dobro pripremljen miting ili demonstracije. Jedan od naših drugova počeo je da govori. Žandarmi su ga zgrabili i Uvukli u vagon naše*g voza koji je već bio krenuo. Bili smo pohapšeni svi koji smo se vraćali iz logora i pušteni jedan sat prije dolaska Nijemaca u Bos. Petrovac.

Raspored vojske i propast zemlje narod nije očekivao tako brzo. Dolazak okupatora i snaga njemačkih motorizovanih jedinica koje su prošle kroz Petrovac, izazvale su strah. U narodu je zavladao duboko ogorčenje i mržnja prema upravljačima zemlje. Svak je osjećao izdaju. Vijesti

O borbama u Srbiji i Crnoj Gori narod je primao sa skepticizmom i nevjericom. Nestajalo je ono ranije oduševljenje za borbu i odbranu zemlje a rasla je zabrinutost i tupa neizvjesnost za budućnost. Osjećala se je i prikrivena želja da se nekako prilagodi novim uslovima. Apatično raspoloženje i duboka razočaranost vladala je na svakom koraku. Malo je ko izlazio na poljske poslove iako je već proljeće uveliko pozivalo ljude na oranje i sjetvu.

Prvih dana poslije okupacije narod je malo odlazio u varoš. Pijace su bile prazne. Seljak se bojao da ide u grad i išao samo onda kad je morao. Nije ga više osjećao svojim. Bio mu je tuđ i po upravi koja je bila u njemu

1 po ljudima koji su tamo živjeli. Iščezlo je ono zajedničko borbeno raspoloženje za odbranu zemlje koje je vladalo pred okupaciju.

Grad se je drukčije snalazio, — brže i jednostavnije. Onaj dio srpskog stanovništva koji nije pobjegao, uglavnom trgovci i činovnici, nastojali su da se dodvore novoj vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Zbunjeno, bojažljivo, lakejski i licemjerno hvalili su novu upravu, veličali snagu njemačke armije, udvarali se ustašama, dojučerašnjim kockarima i propalicama. Muslimanski dio čaršije osjećao se slobodnijim. Dužnost domaćina koju su mu ustaše obećavale većina muslimanskog stanovništva nije prihvatila sa radošću. Nada u pravedniji život činila ga je življim i stvarala izvjesne iluzije ali strah od tuđina ulijevao mu je i jak osjećaj nesigurnosti. Jedino se je begovski dio čaršije osjetio gospodarem i vjerovao da je došlo njihovo vrijeme.

Raspoloženje, iščekivanje i izvjesne prikrivene nade da će se i pod novim uslovima moći da nađe opstanka, trajalo je nekoliko nedelja a onda je počelo da se pretvara u paniku. Prve akcije ustaške vlasti bile su sakupljanje oružja. Strogim pretnjama putem oglasa i seoskih knezova ustaše su zatražile da se preda sve oružje. Narod nije bio voljan da oružje predaje a i malo ga je bilo. Uglavnom vojničko oružje su imali oni ljudi koji su ga sa sobom donijeli iz vojske koja se je raspala. Pod uticajem propagande partijske organizacije kao i zbog neizvjesnosti od budućnosti narod se u većini nije odazivao predaji oružja. Ustaše su brzo izdale oglase za javne radove i pozivale seljake na kuluk. Zatim su počeli pozivati taoce, ali su im i ove akcije propale. Partijska organizacija je razvila aktivnost na ubjeđivanju ljudi da se ne odazivaju na poziv ustaških vlasti. Tumačenja, koja je davala partijska organizacija, uskoro su potvrdili i događaji. Pozatvarane taoce — trgovce iz Drvara, ustaše su pobile i pobacale u pećinu u planini Risovcu na putu između Bos. Petrovca i Krupe. Taj događaj kao i pokolji koje su ustaše počinile u Lici izazvali su strah u narodu. Kroz sela su kružile razne vijesti o ubistvima i pokoljima kao i o raznim planovima i namjerama ustaša. Ljudi su noću napuštali kuće i spavali po šumama i poljima. Na njive su izlazili samo pred večer i jutrom rano. Po danu su se, krijući se jedan od drugoga, provlačili do poznanika i prijatelja i obavještavali se o raznim događajima.

Na petrovačkom srezu postojala je mlada partijska organizacija koja je formirana krajem 1939. i u proljeće 1940. godine. Postojale su partijske organizacije u selima: Drinić, Bukovača, Vedro Polje, Krnjeuša, Oštrelj, Petrovac i skojevske u Petrovcu, Krnjeuši, Bjelaju i Medenom Polju. U driničkoj partijskoj organizaciji bili su drugovi: Jovo Kecman - Šuco, Miloš Kecman - Vojsko, Mirko Lazarević, Bogdan Kecman i Dušan Banjac, u bukovačkoj: Tomo Morača, Stevo Ševo i Dragan Lazarević, u vedropoljčkoj : Ilija Došen, Milan Ćup, Božo Jovanić i Dragan S. Jovanić, u oštreljskoj: Vaso Kelečević, Branko Mirko-
vić, Božo Kesić i Gojko Banjac, u krnjeuškoj: Radivoj Rodić, Pero Vranješ, Boško Stupar i u petrovačkoj : Zdrav-

ko Celar, Ratko Kreco, Sofija Vekić, Vulin Nikola i Vojo Kreco. Bilo je nekoliko kandidata među kojima Lazar Došen, Vasilije Kecman i Boro Kecman. Skojevsku organizaciju u Driniću sačinjavali su drugovi: Đuro Kecman, Vlado Banjac, Košta Kecman, Mane Kecman, Todor Kecman, Petar Lazarević, Rade Lazarević, Đuro Sekulić, Vlado Kecman, u Bjelaju: Mahmut Ibrahimpašić, Mahmut Hodžić, Hamdija Maglajlić, u Kmjeuši: Nikica Novaković, Pero Kolundžija, Polovina, Rodić Slavko, (brat Radivoja Rodića), u Medenom Polju: Boro Kesić, Branko Krtinić, Mirko Kesić, Filip Đukić, Drago Đukić, Marko Mrkić, Mirko Mirković, Uroš Novaković, Ilija Tubić. U Koluniću je bio Mićo Rakić i još nekoliko omladinaca koji su radili sa Rakićem. Bilo je takođe i nekoliko omladinaca koji su radili sa Ratkom Krecom u Bosanskom Petrovcu. Skojevska organizacija je organizovana krajem 1940. i početkom priprema ustanka 1941. godine.

Prije kapitulacije Jugoslavije rad ovih organizacija bio je dosta intenzivan. Raskrinkavanje vlade Cvetković — — Maček i njene izdajničke politike, razvijanje patriotskog duha i borbenog elana za odbranu zemlje, borba protiv koncentracionih logora i skupoće, stvaranje odbora seljaka i radnika i učlanjivanja novih članova Partije, bili su osnovni zadaci koje su do okupacije sprovodile partijske organizacije. Na ovim zadacima i aktivnošću pojedinih svojih članova Partija je u masama stekla ugled i popularnost, tako da se je vrlo brzo mogla da stavi na čelo ustanka i da postane jedina politička snaga u ovom kraju kako u toku prvih dana ustanka tako i kroz čitavu Narodnooslobodilačku borbu.

Prvi zadaci partijske organizacije u tim danima okupacije bili su otvaranje perspektive u borbu za oslobođenje zemlje i podizanje borbenog duha kod naroda. Vođena je agitacija da se ne predaje oružje okupatoru i raskrinkavane su parole i razne verzije koje su proturale ustaše sa ciljem da izazovu kod stanovništva strah i pokornost. U prvoj polovini maja primljene su i prve konkretne direktive o pripremanju ustanka. Prikupljana je evidencija o oružju koje se je nalazilo u narodu, stvarani prvi odredi od ljudi koji su imali puške i bili sigurni da će

poći u borbu. Data je direktiva, da se akcija drvarskog i petrovackog sreza koordiniraju. Na drvarskom srezu radio je na pripremi ustanka drug Ljubo Babić a na petrovackom Ilija Došen. U cilju koordinacije akcija održan je zajednički sastanak u Bastaškom dolu, srez Drvar, između pretstavnika partiskih organizacija Drvara i Petrovca, na kojem su bili prisutni Ljubo Babić, Milutin Morača, Ilija Došen i Bauk Miloš.

Na sastanku Ljubo me je upoznao sa Milutinom Moralom predstavivši ga oficirom Jugoslovenske vojske. To me je naročito obradovalo jer sam odmah pomislio da nas on može mnogo da pomogne u vojničkim poslovima. Sastanak je otvorio Ljubo i iznio situaciju na drvarskom srezu. Zatim sam govorio ja o Petrovcu. Za to čitavo vrijeme Milutin Morača je šutio. Izgledalo mi je kao da ga mnogo ne interesuju političke stvari, koje smo nas dvojica iznosili. Neko vrijeme je nešto bilježio a zatim je izvadio iz tašne sekciju i počeo da je premjerava i u njoj nešto ucrtava. Tad sam prvi put vidio vojničku kartu (sekciju). Poslije kratkog razgledanja sekcije Morača je predložio da se zajedničkom akcijom očiste garnizoni Drvar, Petrovac, Oštrelj i Srnetica. Čitao je brojeve kota na koje treba postaviti odbranu teritorije koju oslobodimo. Obrazlagao kako treba vršiti napad na koji garnizon. Sve to njegovo izlaganje učinilo mi se naročito učeno i za mene gotovo nedokučivo. Ljubo je često prekidao Milutina, čitao i on nešto u karti, podcrtavao mjesta i kote, davao predloge. Ljubu nisam slušao. U njegovo vojničko znanje nisam ništa više vjerovao nego u svoje. Bio sam unaprijed spreman da svaki Milutinov prijedlog o vojničkoj akciji prihvatim bez rezerve.

Stvoren je plan da se ovi ustaški garnizoni istodobno napadnu i da se poslije oslobođenja gradova i likvidacije žandarских stanica i ustaških uporišta u Krnjeuši, Vrtoču i Bravskom sastavi front na Paunovcu prema Sanici i Ključu, na Ripačkom klancu prema Bihaću, na Čovki prema Kulen-Vakufu i Risovcu prema Krupi.

Ovi dani oko priprema ustanka prolazili su vrlo brzo, u svakodnevnim sastancima sa partijskim ćelijama, povjerenicima, i u razgovoru sa seljacima. Ljudi su pratili

svaki pokret imalo poznatijeg čovjeka za koga su pretpostavljali da radi na pripremanju ustanka i da nešto više zna o onom što se očekivalo. Zaustavljali su drugove na putevima, raspitivali se o događajima u svijetu i pre-pričavali ono što su čuli o ustaškim zvjerstvima, raspitivali se o novostima u zemlji nastojeći da što više doznaju o pripremama ustanka. Nije bilo teško pronaći ljude, koji su bili voljni da stupe u odrede ali je bilo vrlo teško otkriti oružje kod koga se nalazi. Ljudi su ga sakrili a strah koji je vladao od ustaških pokolja i progona izazvao je nepovjerenje i pretjeranu opreznost prema svakom.

Vojni povjerenici su neumorno radili na ovim pripremama. Obilazili su ljude po selima, razgovarali s njima, dobij ali pristanke za stupanje u odrede, saznavali za oružje. Svaki od njih znao je i osjećao je da radi vrlo ozbiljan i sudbonosan posao ali malo ih se osjećalo i sposobnim i doruslim za ovakve zadatke organizovanja ustanka i rukovođenja s njim. Većina povjerenika su bili neupućeni u najosnovnija vojnička znanja. Sjećam se jednog momenta, Svetko Kačar i ja obilazili smo neka sela i odrede. Nosili ano pušku. U jednom hladu sjeli smo da se odmorimo. Dohvatio sam pušku želeći da mi drug objasni kako se s njome rukuje, nišani i vadi zatvarač. Nisam pretpostavljao da ni on o njoj ništa ne zna iako sam znao da vojsku nije služio. Nekako sam izvadio zatvarač, ali nisam znao da ga natrag povratim. Okrenuo sam mu se i pružio pušku da mi pokaže ali on je pocrvenivši u licu stidljivo priznao da ni on ne zna. Zatvarač smo stavili u džep i krenuli dalje.

Vjerovatno čitavog života ću nositi sjećanje na sastanak sa Radivojem Rodićem, vojnim povjerenikom u Krnjeuši. Jednog toplog junskog dana sjedili smo iznad jedne velike poljane u hladu nekog starog hrasta. Radivoj je podnosio izvještaj o stanju na Kmjeuškoj opštini. Govorio je o situaciji koja je nastala u narodu poslije pokolja u Lici i ubijanja ljudi u Risovcu. Govorio o provokatorskim parolama i verzijama koje proturaju ustaše, podnosio izvještaj o broju oružja i ljudi u odredu, izlagao plan njihovih akcija koje pripremaju. Sve je to govorio sa takvom ozbiljnošću unoseći se u ono što priča da mi

se je na momente pričinjavalo da to ne govori Radivoj, dječko od svojih devetnaest godina. Gledao sam ga. Dječaćko lice još nebrijano odudaralo je od onih ozbiljnih riječi koje govorio. Razmišljao sam u čemu će protutnjati mladost tog dječaka i koliko će takvih mladih života da se uziđe u temelje onoga što počinjemo da gradimo — u nezavisnost i slobodu naše zemlje. Razmišljao sam kako bi on sigurno sad rado skakao po toj poljani, bacao kamen, trčao sa drugovima. Dječaćki bi se radovao životu, uživao na ovakvom toplom sunčanom danu gledajući negdje u daljini čobane i stada ovaca, ili bi u kolu seoskih djevojaka i mladića pjevao pjesme i radosno poskakivajući vodio kolo. Snivao bi o školskim izletima, o svojim drugovima koje je tek prije par mjeseci ostavio u geodetskoj beogradskoj školi. Veselio se seoskim prelima i toplim ljetnjim noćima punim mjesečine i mirisa pokošene trave. On više o tame ne misli, on to više ne osjeća. Njegove misli su usmjerene samo na jedno: oružje, borba i ustanak. Govorio je sa žarom i sa puno vjere u uspjeh. Iz svake njegove riječi izbijala je uvjerenost u pravilnost onog što preduzimamo, izbijala je čvrsta vjera u snagu naroda i Partiju, vjera u konačnu pobjedu. On je nju sigurno u svojoj mašti doživljavao ali je u stvarnosti nije doživio. Poginuo je junačkom smrću, kao politički komesar kmjeuške čete, 1942. godine u selu Agićima na Podgrmeču u krupskom srezu.

Sredinom jula u Bos. Petrovac su došli drugovi Osman Karabegović i Soša - Josip Mažar. Poziv na sastanak donio mi je Zdravko Celar.

Vijest o dolasku Osmana jako me je obradovala. Sreli smo se prije tri mjeseca u Banja Luci na savjetovanju ali mi je izgledalo kao da se već godinama nismo vidjeli. Ozbiljnost zadatka, kao i pretstojeći događaji: borba, ustanak, pa i pomisao na to da se možda više nikad vidjeti nećemo, vjerovatno je stvaralo takvo osjećanje. Brzo su mi oživjeli u sjećaju svi događaji i studentski doživljaji sa beogradskog univerziteta. Predosjetio sam zašto drugovi dolaze. Sigurno nose direktive da se sa borbom otpočne. Zazeblo mi je nešto oko srca. Borba, ustanak, meci, napadi na garnizone, sve mi je to izgledalo čudno, gotovo

nevjerovatno, iako u tom cilju već dva mjeseca vršimo pripreme. Sav dosadašnji rad, ilegalni sastanci, demonstracije, koncentracioni logori, prenošenje ilegalnog materijala, prikupljanje oružja, organizovanje odreda izgledali su mi sićušan, lak, jednostavan — gotovo beznačajan. Pokušavao sam da sebi pretstavim kako će sve to izgledati, da se uživim u ulogu onog koji izdaje naredbe ali se je sve moje vojničko znanje svodilo na riječi Milutina Morače koje sam čuo u Bastaškom dolu: napasti sa istočne strane, prodrijeti klinom do tog i tog mjesta, likvidirati to i to uporište. Riješio sam da o tome ne mislim, čvrsto uvjeren da ćemo i ovaj teški zadatak kojeg nam Partija stavlja u dužnost izvršiti.

Sastanak je organizovan u selu Rašinovcu kod Bos. Petrovca. Sastanku su prisustvovali drugovi Zdravko Celar, Vaso Kelečević, Ilija Došen, Vojo Kreco, Nikica Pavlić i Jovo Kecman. Radivoj Rodić nije stigao na sastanak. Došao je dan kasnije. Iznešena je i pretresana politička situacija u ovom kraju, podnesen izvještaj o oružju i odredima i doneseni su zaključci da sa borbom treba otpočeti odmah: — napadati ustaše i ne dati im da zalaze u sela, rušiti ceste i telefonske veze, napadati kamione i slično. Zaključeno je da veće akcije treba koordinirati sa Drvarom i da se nešto oružja prebaci sa drvarskog sreza. Riješeno je da se oformi sreski štab odreda i sreski komitet za srez Petrovac a posebno za srez Drvar.

Poslije ovog sastanka drugovi su trebali da se sastanu sa drugovima iz Drvara. Smjestili smo ih kod kuće Tome Morače u Bukovači.

Nedaleko od kuće u jednoj ograđenoj šumici u blizini koje je bila bašča, stara Petra, žena Tomina, iznijela je plahte i biljce i smjestila svoje nove nepoznate goste. Primila ih je toplo i srdačno, nastojeći da ih što bolje ugosti i da njihov boravak bude neprimjetan ne samo za selo i komšije već i same članove njenog domaćinstva. Petra bi svaki put, kad bi im nosila hranu, nalazila neki posao u bašči. Nosila je motiku i okopavala krompir, čupala travu, a zatim bi sa torbom zamicala u šumicu i donosila hranu drugovima. Sjedila bi i dugo slušala njihove priče, odgovarala na pitanja drugova i raspitivala se

i sama o raznim događajima koje je čula. Ona je vjerovala da drugovi rade na organizovanju ustanka pa je i njoj bilo milo što i ona učestvuje u tom poslu. Kad bi pokupila sud je stara Petra se vraćala zadovoljno u kuću, nastavljala svoj kućni posao i svaki čas izlazila pred kuću, osmatrala šumicu i prilaz njoj, bacala prijeteći pogled prema gradu kao da je htjela reći:

— Pričekajte još malo ustaški psi pa će i vama doći crni petak.

Takvo raspoloženje koje je nekom čudnom radošću punilo Petrine staračke grudi često je kvarila pomisao da njeni gosti nisu Srbi. Drugovi su joj rekli da je jedan Musliman a drugi Hrvat. Od tog je za časak Petra zazebla i zbunila se ali se je odmah snašla i odgovorila:

— Ništa ne smeta: i među Hrvatima i Muslimanima ima poštenih ljudi. U to je Petra vjerovala ali joj se i nehotice otimala misao: a šta ako izdaju i dojave ustašama sve što mi pripremamo.

Jednog dana došao sam da posjetim drugove. Svratio sam se u kuću i našao Petru samu. Pitao sam za njih, kako su i kako se osjećaju. Petra je sa osmjehom na svojim staračkim usnama dobroćudno odgovorila:

— Dobro su i ja ih često obidem. Drugovi su dobri ljudi. Zatim je stidljivo upitala:

— A šta će biti ako nas izdaju. Oni nisu Srbi.

Sjeo sam i dugo tumačio Petri ko rukovodi ustankom. Govorio joj da su to stari članovi Komunističke partije. Petra je pažljivo slušala, pa bi uzdahnuvši duboko tek za sebe odgovorila:

— Neće izdati, oni su komunisti.

Petra je pazila i hranila svoje goste sve dok ih jednog jutra nije na put poveo Lazar Došen.

Drugovi su trebali poslije obavljenog posla da krenu za Prijedor. Vozom nisu mogli da idu. Morali su preći preko Grmeča i sela ispod njega i spustiti se na stanicu Resavci gdje ih je trebao dočekati Veljko Stojnić. Radi veze i obavještenja u Prijedor je poslan drug Nikola Vulin, seljak iz Rašinovca. Tek primljen u Partiju, polupismen čovjek, nenaučen na ilegalan rad i konspiraciju, u doba najvećih ustašnik pokolja, Nikola je primio ovaj

zadatak ali nije mogao da shvati i nauči lozinku kojom se je trebao javiti Stojniću. Radi toga smo mu morali lozinku napisati u šibici ispod drvcadi. Mjesto Resavci, gdje drugove treba Stojnić da sačeka, morao je da zapamti. Kad se je iz Prijedora vratio konstatovali smo da je drug pogrešno prenio mjesto, gdje Veljo treba da čeka drugove ali oni su morali da krenu. Sutradan je drugove Lazar Došen poveo preko Grmeča. Znali smo toliko da će sigurno preći Grmeč, doći do stanice Resavca, ali kako će se povezati i doći do Stojnića, bila je velika neizvjesnost.

Poslije njihova odlaska oformljen je štab odreda i komitet za Bos. Petrovac. Sastanak je održan u selu Kapljuvu kod Grubišića kuća. Na njemu je postavljen za komandanta štaba Zdravko Celar, zamjenik Vaso Kelečević, pol. komesar Ilija Došen. U sreski komitet su izabrani Ilija Došen, Jovo Kecman, Miloš Kecman i Radivoj Rodić.

Izbor za komandanta štaba Zdravko je primio sa zadovoljstvom. Povjerenje koje su mu drugovi i Partija dali nadjačali su svaku bojazan od ozbiljnosti zadatka i dužnosti koju je na sebe primio. Zivo mi je ostalo u sjećanju njegovo držanje na tom sastanku. Sjedio je na nekom bukovu panju. Diskusija o njemu, njegovim sposobnostima, vrlinama kao i mišljenje da je on najspособniji da bude komandant štaba padala mu je neprijatno. Njegovo inače uvijek blijedo lice prelilo je blago rumenilo a pogled mu je lutao nekud u stranu. Za čas mi je izgledalo da razmišlja o sebi, o tome da li su one vrline koje drugovi ističu o njemu stvarno takve, a čas kao da se već uživi java u novu dužnost koja mu se povjerava. Očekivali smo šta će on da kaže. Vedrog izgleda, nasmijanog lica, sasvim tiho Zdravko je počeo da govori:

— Dužnost koju mi povjerava Partija izvršiću koliko mi moje sposobnosti omogućavaju. To što mogu reći sigurno neću žaliti života i boriću se hrabro.

Tom svom obećanju Zdravko je ostao dosljedan. Neumorno je radio na organizovanju ustanka. Borio se junacki. Poginuo je u Centralnoj Bosni smrću heroja kao komandant Prvog proleterskog bataljona.

Na ovom sastanku donesena je odluka da se obidu svi odredi, prenesu direktive za borbu i da se ode u Drvar i prenese oružje za Petrovac kao i da se ugovore zajedničke akcije koje bi izvodili odredi ova dva sreza. Nakon nekoliko dana iza tog sastanka, 27. jula, planula je i prva puška i otpočeo je ustanak.

STIGAO NA PRAVO MJESTO

ANEGDOTE — ANEGDOTE

U decembru 1942. godine, poslije oslobođenja Jajca, Treća krajiška uputi se za centralnu Bosnu. Negdje kod rijeke Ugra premoreni borci Četvrtog bataljona svratiše poslije pola noći u jedno muslimansko selo na prenočište.
U velikoj sobi mejtefa smjestio se štab bataljona. Na sred sobe, na sto, povalio se Ljubiša i zaronio u dubok san.
Negdje u zoru dugo ga je budio neki vojnik.
— Ustani, »brate«, ja do zore moram stići do...
hjuubiši se pričiniło da pred njim stoji četnik. Uveliko se razdanilo i kokarda mu se sijala na kapi.
*— **Šta** hoćeš ti? — upita ga Ljubiša začuđeno!*
— Pa evo, donio sam poštu, a bula mi reče da je štab u mejtefu.
Ljubiša usta i ode da probudi Doku Čubrila, komandanta bataljona, da vidi šta hoće ovaj nepoznati čovjek.
— Pa otkud četnici ovdje? — reče Doka i poče trljati oči.
Četnik se uzvrpolji. Tek tada mu bi jasno gdje je upao. Stade mirno, iskolači oči i reče:
— Bogami, ja sam pogriješio ...
— Nisi, nisi — reče Ljubiša — baš si došao gdje treba! Lijepo se obrij i idi u četu, pa se tamo ispavaj!

VUKOSAV J. FILIPOVIC

SELO BUŠEVIC U DANIMA OTPORA

U selu Buševiću do drugog svjetskog rata nije postojala organizacija KP, ali je bilo simpatizera komunizma. U vrijeme prvih izbora, 1920. godine, kada su se pojavili agitacioni leci, za crvene letke smo se opredijelili Mića Radić i Đorđo Rudić, Bogdan Milanović i ja. Na našem biralištu, po spisku, bilo je 300 birača. Političkih partija je bilo šest: Radikalna, Socijal-demokratska, Samostalna demokratska, Komunistička, Seljačko-hrvatska i Jugoslovensko-muslimanska. Ja sam tada bio potpredsjednik biračkog odbora, a Đorđo Rudić je bio čuvar komunističke kutije. Znam dobro da je naša komunistička kutija dobila od 300 upisanih birača 116 glasova, a svih pet ostalih partija imale su ukupno 184 glasa. Poslije ovih izbora, nekoliko organizatora je bilo pod kontrolom ondašnjih vlasti. Tako je Mića Radić bio neko vrijeme u zatvoru, a meni je pretresena kuća. Bogdan Milanović je poginuo u NOB, a obadva Rudića su bila prve ustaške žrtve iz našeg sela 1941. godine.

U vrijeme dolaska okupatora u selu Buševiću nismo imali organizovanih članova Komunističke partije, ni partijske organizacije, iako je bilo mnogo iskrenih simpatizera. Pa ipak ustaše su odmah počele dolaziti u selo i poznate ljude orijentisane komunistički odvoditi iz sela i ubijati.

Kao simpatizer komunizma, na poziv Komunističke partije stupio sam u NOB 27. jula 1941. godine. U Buševiću smo okupili ljude oko sebe, prikazujući im značaj

borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ljudi Buševića su se odazvali i dobrovoljno stupili u borbu protiv fašizma. Odred Bušević, Ikojim sam ja rukovodio, brojao je 240 boraca. Poslije druge oružane akcije, dobio* sam od braće Jakova i Ivana Hodaka sa Kestenovca — 3 puške i 50 komada dinamita sa potrebnim priborom, zatim korde i kapisle, što nam je poslužilo za pravljenje bombi. Ove bombe, kao i razna koplja radila je radionica Unske pruge na Strbačkom Boku. Šef ove radionice bio je Stevo Brozović (poginuo na Udbini 1942. godine).

Kada smo postavili front prema Klisi i Orašcu, osjetio sam da nam treba veza između boraca na položaju i pozadine. Tako sam u prvoj polovini augusta 1941. godine otišao u selo, odredio ljude sa položaja za odbornike i vratio ih na rad u selo. Prvi odbornici su bili: Stanko Glušica, predsjednik odbora (umro 1943. godine), Božo Glušica, Jovo Cojanović, Milan Karanović (umro 1943. godine), Milan Obradović, Vlado Anđelić, sekretar i Stevo M. Obradović. Odbornicima sam prenio kakav je njihov zadatak oko priprema i jačanja ustanka. Objasnio sam im da nas je izdao kralj i predao fašistima u ruke da oni rade od nas šta hoće, da mi to ne možemo dozvoliti, da se moramo boriti, da se na čelu naše borbe nalazi Komunistička partija koja nam je pokazala put kojim da krenemo, da odbornici treba da prikupljaju hranu za vojsku, da nabavljaju odjeću, vode računa o nabavci zavoja i slično. Sjedište odbora bilo je u mojoj kući sve do oslobođenja.

Avgusta 1941. godine oformljen je i odbor AF2 u koji su ušli kao prve odbornice: Danica Radenović, predsjednica, Zeka Karanović, koja je tkala zavoje za ranjenike, zatim Soka Rudić, Perka Ljiljak, Boja Rodić, Boja Anđelić, Jela Filipović, Pera Rodić i Jeja Karanović. Odbor žena se brinuo za odjeću, obuću, zavoje, sakupljanje hrane, posjete bolnicama i pomaganje u poslovima. Svi su aktivno i neumorno radili, kao i vojnici na frontu. Nije bilo čovjeka koji bi rekao da ne može učiniti što mu odbor odredi, pa makar i život rizikovao.

Krajem oktobra 1941. godine oformljena je i skokjevska organizacija, čiji je sekretar bio Dušan (Marka)

Rodić (poginuo kasnije kao partizan), a članovi Branko Ljiljak (sada pukovnik JNA), Manisra Rudić, (rezervni kapetan šNA) Milka Rudić, Jovo Rodić (major u penziji), Mirjana Pilipović, Aco Čojanović (poginuo kao partizan), Nikola M. Glušica (poginuo 1943. godine), Luka Karanović (poginuo kao partizan) i drugi. Skojevska organizacija počela je aktivno da radi i da se proširuje. Iz dana u dan su stizali novi članovi, patrioti, puni snage i elana za uništenje neprijatelja. Stizali su mladići i odlazili na front, u borbu, rušili mostove, ceste, bunkere i ginuli, jer su bili svjesni koliko treba žrtvovati da se dođe do slobode. I žrtvovali su mnogi ono što je najdraže — svoje mlade živote.

Prvo zauzimanje naših položaja prema neprijatelju bilo je prema Klisi; tim pravcem, prema selu Buševiću, ustaše su imale mogućnosti da izlaze u selo i da nam pale kuće. Ja sam nastojao da odred prebacim u Dubravu — da bi Bušević zaštitio, a izbjegli narod vratio kućama. U ovom me je ometao Ico Škorić, koji je rukovodio grupom naoružanih ustanika iz Gornjih Strbaca, a bio je vezan na mom desnom krilu. On je držao položaj na Kezači, mnogo udaljen od neprijateljskog uporišta. Na moj prijedlog, a zahvaljujući Stojanu Matiću, treći dan Stojan zamijenjen leu Skorića Simom Škorićem, iz Gornjih Strbaca, koji je odmah naoružanu grupu spustio u Dubravu. Poslije ovog zauzimanja položaja, selo je bilo obezbijeđeno i narod se vraćao svojim kućama, mimo žnjeo žito i obavljao svoje ljetne radove. Poslije ovako obezbijeđenog sela, neke žene su govorile da neće slaviti, »svoju slavu« nego »Vučena«. Prva vojna akcija bila je 2. avgusta 1941. godine na Demirović Brdo (Klisa), gdje je bio ranjen naš drug Nikola Grbić iz Kestenovca. Kod neprijatelja je bilo žrtava, jer su sa Brda izbjegli u Klisu. Sa još četiri druga otišao sam na Brdo i dotjerao 282 komada sitne stoke.

Drugi napad, takođe na Brdo, bio je 5. avgusta 1941. godine. U ovoj borbi bio je ranjen Pejo T. Ovuka, koji je kasnije u ratu poginuo.

Treća opšta vojna akcija je bila 4—6. septembra 1941. godine. Tada smo u zajednici sa bosanskim jedinicama likvidirali: 4. septembra Čukove, 5. Orašac i 6. septembra

1941. godine Kulen-Vakuf. U ovoj akciji nije poginuo ni jedan borac iz našeg sela. Prilikom akcije zaplijenili smo 60 goveda, 5 konja, 200 ovaca i mnogo žita koje je ostalo u Klisi.

Naprijed sam naveo da su mi braća Hodači, Jakov i Ivan, dali nešto oružja, kapisla i baruta; u njima sam stalno vidio velike prijatelje našeg naroda, a neprijatelje ustaškog režima. Tako su oni oko 60 Srba prebacili preko rijeke Une iz Raj novaca na ličku stranu, kako bi ih izvukli ispod ustaškog noža. Ustaše iz Kulen-Vakuf a primijetili su da su Hodači naklonjeni partizanskom pokretu, jednog dana su došli i pokupili cijelu Jakovljevu i Ivanovu porodicu i otjerali ih u Vakuf. Prilikom protjerivanja neprijatelja iz Vakufa, na putu ka Bihaću, našao sam u selu Prokosima Ivana Hodaka sa 12 članova porodice. On me je upitao šta da radi. Dao sam mu moja dva vojnika i rekao mu da ide pravo kući. Vojnici su bili Lazo Rađenović (1943. godine poginuo kod Sinja) i Dane Obradović (major u penziji- koji živi sada u Kragujevcu). Oni su porodicu Ivana Hodaka dopratili do kuće i ostavili ih da mirno uživaju slobodu, jednako kao i sav ostali srpski narod koji je bio od ustaša proganjan. Po završetku ove akcije i protjerivanja ustaša iz Vakufa, Klise, Orašca, Čukova i drugih mjesta, porodici Hodak sam dao iz vojničkog fonda deset ovaca, dvije svinje i dvije krave.

Poslije nekoliko dana počelo se govoriti da neko zlostavlja Hodake. Otišao sam u Donji Lopac i donio naređenje koje sam nalijepio na njihova vrata — da se porodica Hodak ne smije dirati, ali jedne noći ovo je neko skinuo i pocijepao. Poslije ovoga krenuo sam u Srb — da zatražim nešto za Hodake i dok sam 23. oktobra dobio naređenje u Srbu da porodica bude zaštićena, 24. sam se vratio u selo i iznenadio kada sam imao šta da čujem. Između ova dva datuma, noću, neko je došao i na prevaru Hodake izveo iz kuće i na tako hladnoj, mračnoj noći, sve su ih pobacali u Unu. Od dvanaest članova porodice samo je pobjegla Jakovljeva snaha Mara, koja je našla utočište kod Uroša Liljka. Mara je u toku rata aktivno radila za pokret. Bila je terenski radnik te je i poslije oslobođenja neumorno radila na obnovi naše zemlje, sve

do udaje. Sada živi u selu Driniću, kod Bosanskog Petrovca.

Po likvidaciji posade Kulen-Vakuf i oslobođenja tog neprijateljskog uporišta, izvjesno vrijeme borci su imali odmor. Za vrijeme ovog kraćeg perioda predložio sam organizovanje predvojničke obuke na kojoj bi se mladići mogli koliko-toliko poučiti ratovanju. Od novembra 1941. do kraja februara 1942. godine na obuci je učestvovalo 70 mladića iz Buševića. Za predavanja bili su određeni Pero Glušica (invalid, nosilac »Spomenice 1941.« godine), Milan Karanović, Jovo Olbradović (poginuo) i Momčilo Gogić (umro poslije oslobođenja). Nišanske sprave za obuku pravio je Vlado Anđelić. Vlado je napravio i štambilj »Odred Bušević«.

Po oslobođenju Lapca, početkom 1942. godine, prišlo se formiranju partijske organizacije u Buševiću. Prvi članovi Partije moga sela su bili: Momčilo Gogić, sekretar, Vlado Anđelić, Ljubomir Glušica, Milka Rudić, Mirjana Pilipović, Milan Karanović, Vučen Rađenović i drugi. U vrijeme kada je u Lapcu osnovan komitet Partije iz Lapca su došli Simo Mrda iz Dnopolja i Ilija Milošević iz Kruga, da izvrši izbor narodnih odbornika. Kako sam ja još u prvim danima ustanka odredio odbor po svom ličinom nahođenju, osjećajući potrebu za tim, to sam im odmah predočio. Iste večeri smo sazvali konferenciju na kojoj su predstavljeni drugovi iz Lapca i obrazložen cilj njihovog dolaska. Kada sam pročitao imena odbornika, koji već mjesecima vrše tu dužnost, narod je samo pozdravio aplauzom i složio se s njima, tako da je i dalje ostao odbor isti, osim što smo kasnije vršili izmjene. Poslije ovoga, Simo Mrda mi je prišao i čestitao. Rekao mi je da je ovo jedinstven slučaj da su našli gotov odbor koji već radi.

Prvi izvještaj od Vrhovnog štaba NOV dobili smo preko veze tek u januaru 1942. godine u kojem smo obavještavani da je Draža Mihajlović napao NOV, što je i bio uzrok da promijenimo naziv naše vojske. Januara 1942. godine moja grupa iz Buševića bila je u sastavu Prvog lapačkog bataljona, a u to vrijeme smo se nalazili na položaju u Lohovskim brdima, prema Bihaću. Prilikom

dobivenog izvještaja o izdaji Draže Mihajlovića, izdata je i Naredba Vrhovnog štaba da se ubuduće kao borci NOP zovemo partizani. Stojan Matić je po ovom pitanju zakazao četnu konferenciju za 8. januara 1942. godine u Lapačkim Koritima, u kući Ilije Bubala, gdje je pozvao sve grupne rukovodioce sa lapačkog terena, jer je u to vrijeme i Bušević pripadao Lapcu i prenio nam naredbu Vrhovnog štaba NOB. Upozoreni smo na to da se ubuduće naša vojska zove partizanska vojska.

Po završetku konferencije otišao sam kući i zakazao masovni sastanak u selu. Za konferenciju sam pripremio dvije knjige — crnu i bijelu. U bijelu knjigu sam rekao da ću upisati partizane, a u crnu četnike. Prethodno sam obrazložio cilj i značaj naše borbe, izdaju četnika Draže Mihajlovića koji je stao pod okrilje Hitlera i Musolinija, koji nas na svakom koraku tlače, protiv kojih je mnogo krvi proliveno i mnogo života dato, samo da bismo došli do svoje slobode. Na kraju sam im rekao da sam ja čovjek, a oni selo, snaga koja odlučuje. »Vaša je slobodna volja i vi možete da se upišete gdje god hoćete. Samo se bojim da ćete se pokajati. Mi izlazimo kao pobjednici. Mi ćemo fašiste smlatiti. Onome ko bude u crnoj knjizi na kraju naše borbe i na dočeku velike slave, neće biti mjesta među nama.«

Uzeo sam za pisara Stevu Glušicu i rekao mu da piše — najprije mene u bijelu knjigu. Za crnu knjigu nije bilo nikoga. Bili smo jedinstveni. Na licu svakog čovjeka, žene, omladine, sijao je ponos pobjede. Svi su bili sretni što jednako učestvuju u tako krupnim akcijama protiv zajedničkog neprijatelja.

Selo Bušević je bilo slobodna teritorija od 1941. godine. Tu nije bilo ni jednog četnika, ni jednog izdajnika. Svaka kuća je bila partizanska i svaka je dala po nekoliko članova porodice za aktivan rad za pokret. Selo Bušević je izgubilo 42 borca, a dalo je 24 oficira NOV.

VLADO PROŠIĆ

GODINE I LJUDI

Kao pomorac, prije rata, 1938. godine, putovao sam školskim brodom »Jadran« na šestomjesečno putovanje Dubrovnik — Njujork. Na izlasku iz Gibraltara oko 10 —
— 12 nautičkih milja na Atlantiku dočeka nas je jedan Frankov razarač sa uperenim topovima na naš školski brod, radi legitimisanja. Na brodu je nastala nervoza i uzbuna, dok se nije završilo legitimisanje. Tako nas je razarač pratio nekoliko milja prema otvorenom moru. Jedan kapetan trgovačke mornarice, koji nam je predavao maritimnu obuku na brodu i jedan poručnik, nastavnik za navigaciju, informisali su nas da je u Spaniji građanski rat i da se naši jugoslovenski komunisti prebacuju brodovima do španskih i francuskih luka i bore se na strani republikanaca. Svi trgovački i ribarski brodovi, koji su bili sumnjivi za Frankove oficire na ratnim brodovima, bili su »legitimisani«, ponekad pretraživani, a sumnjive brodove odvodili su u španske luke koje su držali frankisti i tamo su zadržavani u atlantskim i sredozemnim lukama.

Svih 25 dana, koliko smo proveli na plovidbi od Dubrovnika do Njujorka, najviše smo razgovarali, po grupicama, o građanskom ratu u Spaniji. Bilo je članova koji su više — manje bili informisani o događajima u svijetu i o opasnostima od fašizma, od Njemačke i Italije. Prvi put dolazim pomalo do saznanja za revolucionarna kretanja, koja su meni i mojim drugovima onda bila jako interesantna.

Sjećam se kad sam 1939. godine došao na godišnji odmor u svoje rodno mjesto, u selo Smoljanu kod Bosanskog Petrovca, još tada mi je djed Jovan bio živ. On je davno ratovao, u ustanku Goluba Babića i kasnije, pa je kao stari ratnik primao penziju — 500 dinara. Odmah mi je skrenuo pažnju da stanje »miriše« na rat i da ću vjerovatno njegovim stopama ubuduće ratovati. Dugo mi je pričao kako su oni ratovali, dočekivali turske karavane i kolone, napadah u zasjedi i povlačiti se u svoje hajdučke logore u šumi. Govorio mi je o poznatim ustanicima po hrabrosti, odvažnosti, o Golubu Babiću, Pecij i i popu Karanu, koji su bili legendarne ličnosti u narodu i stalno su u jednoj ruci držali krst, a u drugoj pušku.

Otuda je potekla i ona izreka u narodu »Krajina krvava haljina«, jer je stalno ratovala, pošto je bila na graničnom pojasu između Austro-Ugarske i Turske. Turci su na tom graničnom pojasu primjenjivali svoj težak zulum poturčivanja, protjerivanja Srba i Hrvata, da bi mogli svoj front prema Austro-Ugarskoj što bolje organizovati.

Rat me je zatekao 1941. godine, 6. aprila, na razaraču »Zagreb« u Boki Kotorskoj. Iznenada su nas napali njemački i italijanski avioni. Avioni su se obrušavali na razarač. Cijela posada preživljavala je krizu. Strah i hrabrost su se prožimali. Prva bombardovanja nisu bila precizna, mada je razarač bio idealna meta za avio-bombarde-re. Naša protivavionska odbrana tek je bila u sređivanju da stvara vatrene zavjese. U tom paklu eksplozija, bombi, buke motora, tutnjanja protivavionskih topova, stubova morske vode, posada broda ispoljavala je hrabrost, a istovremeno i strah, jer je bila neprekidno bombardovana.

U pauzi bombardovanja posmatrao sam mornare kako iz četurice piju vodu i ukočenih očiju gledaju jedan drugog, a da se ne čuje između njih riječi protesta i prekora. Jedan oficir i dva mornara izgubili su moć govora, vjerovatno od straha. Svi koji su imali i doživjeli šokove zamjenjivani su drugom posadom koja je ispoljavala više hrabrosti i odvažnosti.

Prije napuštanja razarača, posada broda se postrojila na palubi. Pred strojem su se pojavili poručnici bojnog

broda Spasić i Mäserä. Spasić je održao kratak, dirljiv, patriotski oproštajni govor posadi razarača. Sa svima su se rukovali, a u očima su prikrivali suze. Poslije jednog sata od napuštanja broda, razarač »Zagreb« je razoren. Veliki stub vode bio je posljednji pozdrav i rastanak broda sa posadom. Svi koji smo gledali tu eksploziju razarača mahinalno smo stali mirno i dizali ruku na vojnički pozdrav, bez komande. Spasić i Mašera, zamotani u brodsku zastavu, herojski su poginuli sa eksplozijom razarača. Njihova pogibija bila je ujedno i poziv na ustanak protiv porobiljivača.

Norod Bolce Kotorske odao je dostojnu počast na sahrani svojim pomorcima herojima Spasiću i Mašeri, na Savini, kod Herceg-Novog.

Italijanska divizija koja je okupirala Boku Kotorsku, priključila se sahrani, poštujući pomorske tradicije i herojstvo.

Poslije rata podignut je spomenik Spasiću i Mašeri u Tivatskom parku, dostojan njihovog herojskog djela.

U junu 1941. godine vratio sam se iz Splita u svoj rodni kraj — u selo Smoljanu. U selu se osjećalo da se crni oblak nadvija nad mirnim ali hrabrim narodom ovog kraja. U svakom razgovoru osjećala se fama neizvjesnosti i straha. Ljudi su pitali šta će biti. Vrijeme borbi, kroz istoriju, tako ih je formiralo da su gordo prezirali strah i neizvjesnost.

Ustaške novine iz Banje Luke pišu da je Srbima odzvonilo. Stožernik Gutić u Banjoj Luci drži govor i prijeti Srbima. U selo zaluta po koja novina, koju ljudi čitaju i odmah nervozno cijepaju. Svi se čude šta se ovo sprema.

Krajem juna počinju hapšenja i ubijanja u Petrovcu. Ustaše hapse i ubijaju trgovce i viđenije ljude, a iz sela uzimaju taoce. Iz sela Smoljane su bili taoци Dako Kecman, Stole Stojanović i Dane Branković. Narod u selima je mnogo uznemiren, a naročito omladina. Pristižu izbjeglice iz Bačke i ostalih dijelova Vojvodine. Mađari protjeruju koloniste i sve im oduzimaju. Poneki stariji ljudi smiruju narod i govore da će nova, takozvana NDH zavesti red,

‘tla je dvo samo -kratak prevrat. Stari ljudi pričaju da su doživjeli četiri prevrata, kako je to narod nazivao. Tursko ropstvo, austrougarsku vladavinu, zatim vlast Kraljevine Jugoslavije, a sada Pavelićevu i švapsku tvorevinu »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Pamte ljudi da nikad nije ■bilo gore i nesigurnije nego sada, za vrijeme ovog »prevrata«.

Smoljanci su prije rata pretežno radili kao stalni ili sezonski radnici kod Šipada. Jedan dio radnika radio je po cijeloj Jugoslaviji, neki u Francuskoj, a manji broj njih u Americi. To su mahom bili proleterizirani seljaci — šumski radnici. Poljoprivredom i stočarskom su se bavili stariji ljudi, žene i djeca. Odrasli muškarci većinom su bili na raznim radovima, jer je ovo pasivan planinski kraj sa nedovoljno obradive i dobre zemlje. U selo su stigli kolonisti iz prvog svjetskog rata, mnogi radnici koji su napustili poslove, vojnici koji nisu pali u ropstvo, kao i izbjeglice iz gradova, đaci i razni službenici.

Smolj anici su po svom mentalitetu hrabri i odvažni ljudi, jer ih je surovi život tako i formirao. I po tradiciji bili su zadojeni pričama o bunama i borbi za slobodu. Klima za podizanje ustanka bila je povoljna, ali ljudi, većinom, nisu imali oružja kojim bi se mogli oduprijeti nasilju i vojnoj sili.

Ustaše su pojačale teror napadom fašističke Njemačke na SSSR. Pozivali su narod da svi predaju oružje, prijetili svim mogućim sredstvima zastrašivanja, prijetili su smrću svakom onom kod koga se nađe oružje. Bio je mali broj ljudi koji su nasjeli ovoj propagandi — pozivu da predaju oružje. Upućeni su pozivi za regrutaciju mladićima koji nisu služili vojsku. Mali broj se odazvao. Niko se iz regrutacije nije vratio svojoj kući, ustaše su mladiće zatvarali i ubijali. U Bosanski Petrovac dolaze ustaše iz drugih mjesta, kamionima, kao kaznene ekspedicije. Počinje masovni teror, ubijanje i odvođenje Srba, bacanje živih ljudi u jamu kod Risovca. Revolt kod naroda narastao je toliko da je trebalo samo opaliti metak iz puške i povesti ljude u borbu.

Oko 15. jula u Smoljanu su došli Zdravko Celar¹⁾ i Nikica Pavlič²⁾, rodom iz Banje Luke. Zdravko mi je rekao nasamo, poslije rukovanja, da je Nikica veliki intelektualac i marksista. Zdravka sam ranije poznao iz Bosanskog Petrovca, kad sam dolazio na godišnji odmor i s njim igrao šaha, sjedio u ljetnjoj bašti i u parku. Sjećam se da su Zdravko i Nikica sa sobom donijeli u Smoljanu mali »filips«, radio-aparat na baterije i nešto kancelarijskog materijala u sportskoj torbi.

Zdravko i Nikica su prenoćili kod mene. Interesovali su se kako je narod primio napad Njemačke na SSSR, a zatim kakvo je raspoloženje naroda za ustanak, da li ima kod naroda oružja i koliko i na kraju kakve su simpatije kod naroda prema Rusiji i Crvenoj armiji. Mi smo ove razgovore vodili u jednoj zgradici, u dvorištu, ali je otac iz prikrajka osluškivao šta govorimo, sjedeći u dvorištu, na straži. Otac mi je skrenuo pažnju sljedećeg dana da se sklonimo kod kolibe na Sjenokosima, jer nas može neko tužiti i reći da održavamo neke sumnjive sastanke za ustanak, da se okupljaju komunisti iz Petrovca. On se plašio da ga ne bi neko prijavio, jer je znao da bi ga onda otjerali u zatvor, zapalili mu kuću i uništili imanje. Sa mojim ocem, izgleda, Zdravko se ranije poznao, jer je pitao za njegovu familiju poimenično. Zdravko je vodio razgovore, a Nikica je više sjedio mirno i ćutao. Naveče su pokušali da slušaju Radio-London na našem jeziku, ali se teško mogao razumjeti govor, pošto je radio-aparat bio slabe jačine. Druge radio-stanice na našem jeziku nisu mogli da pronađu. Kod mene su Zdravko i Nikica ostali tri dana, a onda su otišli za Marjanovića Do i u selo Vodenicu.

Zdravko me je zadužio da napravim spisak mladića koji su služili vojsku i mladića koji su dorasli za vojsku. Rekao mi je da popišem posebno ljude i porodice koje imaju oružje.

¹⁾ Zdravko Celar poginuo 1942. godine ina Motajici kao komandant proletereiskog partizanskog odreda.

²⁾ Nikica Pavlič umro od pijegavoig t&fuisa u Podgrmeču u jesen 1942. godine.

Partijska organizacija je onda ilegalno djelovala i nije mi poznato da li je još ko u Smoljani od simpatizera bio za nešto zadužen oko priprema za ustanak. Pri rastanku, Nikica mi reče sa osmjehom da su pomorci bili revolucionarni i da i ja budem takav. U ratu sam se još nekoliko puta sreo sa Nikicom u Podgrmeču. Kada je Nikica obolio od pjegavca, ja sam ga obilazio dva puta prije nego što je umro.

Ustanak u Drvaru je odjeknuo kao vihor i eksplozija i prostrujao kroz sela oko Petrovca. Glas o ustanku dojezdio je hitro i u selo Smoljanu. Drvarski ustanak imao je karakter organizovanog dejstva u oslobođenju Drvara i Oštrelja i drugih manjih mjesta u Drvarskoj kotlini.

U to vrijeme za srez Petrovac formiran je Štab gerilskih odreda u selu Kapljuvu. Za komandanta Štaba izabran je Zdravko Celar, a za političkog komesara Ilija Došen.

Odmah poslije Drvara trebalo je da se napadne Petrovac, ali je tu nastao neki zastoј zbog napada na Oštrelj; vrijeme je išlo u korist ustaškoј posadi u Petrovcu, koja je dovlačila pojačanja i uspjela da organizuje odbranu. Usljed razvoja događaja koji su se brzo redali i usljed nedostatka potrebne količine oružja u selima Smoljane, Janjila i Bravski Vaganac, ova sela nisu mogla doći do izražaja u zauzimanju Petrovca u prvim danima ustanka, kao što je bio slučaj u Drvaru i Grahovu. Sjećam se da smo se dva puta bili okupili, noću, kod Daćine vode u Grlima, radi napada na Petrovac, ali je napad bio odgađan zbog neusaglašenih napada sa drugih pravaca i sela. U Smoljani je formiran jedan odred sa nešto karabina i nekoliko lovačkih pušaka — da bi se držao položaj na Grlima, kod Daćine vode, sa ciljem da se ne dozvoli ustašama upadan je u sela, odvođenje ljudi i omladine i da bismo zaštitili narodnu imovinu od pljačke. Jedan pokušaj ustaša da izvide stanje na Grlima bio je odbijen. Kasnije su ustaše počele tući topovima iz Petrovca na Smoljanu i Krnju Jelu. Eksplozije granata izazvale su izvjesnu paniku, tako da se narod počeo povlačiti u zbjegove, u Grmeč. Naš Smoljanski odred, sa jednim dijelom snaga držao je položaje i na Matijevači, iznad sela Rašinovca,

prema Petrovcu. Zdravko Celar je samo povremeno navraćao u Smoljanu. Poslije nekoliko dana narod se vratio iz zbjegova u sela i nastavio normalno da sabire ljetinu, a borci su držali položaje sa odredom prema već navedenim mjestima.

Razjareni zbog ustanka, ustaše su sve seljake koje su uspjeli pohvatati iz okolnih sela odgonile u Petrovac i strijeljale. Veći dio Muslimana, poštenih ljudi iz Petrovca, odbijali su da prime od ustaša oružje i da obuku uniformu. Mnogi su se održali po strani i poručivali svojim poznanicima — Srbima — da se čuvaju ustaša i da ne dolaze u grad.

U selu Smoljani formirana je kuhinja, gdje se kuvala hrana za odred i odnosila na položaj. Seljaci su davali dobrovoljno stoku, brašno i žito — za ishranu odreda. Formiraju se mali magacini i depoi za rezervnu hranu i određuju se čuvari i nabavljači u zaseoku Čatrnja, u selu Smoljani. Često se uveče okupljaju ljudi da im najinformisaniji aktivisti objasne stanje ustanka oko Petrovca, Drvara i u cijeloj Bosanskoj krajini i Lici.

Sa istočnog fronta malo se šta moglo saznati, osim ono što su Nijemci davali u svojim izvještajima, a ti izvještaji su govorili da njemačke trupe i tenkovi brzo osvajaju SSSR. U selu nije bilo radio-aparata, niti su dolazile novine bilo sa koje strane, osim po neke vijesti donijete iz Drvara, preko lista »Gerilac«, koji je štampan u Drvaru. Mnogi ljudi vrtjeli su glavom, jer im nije bilo jasno kako to da Nijemci brzo napreduju u Rusiji. U Smoljani je bilo dosta ljudi koji su služili u austrougarskoj vojsci i bili nekad u Rusiji, kao zarobljenici. Oni su poznavali front na Galiciji, Ukrajini, a neki od ovih ljudi učestvovali su u revoluciji i prešli SSSR do Vladivostoka (Nikola Latinović i neki drugi). Bilo je dosta propagandnih parola, a i nade kod pojedinaca da će nam Rusi slati naoružanje. Mislim da su to bile pretežno samo mobilne parole.

Poslije zauzimanja Krnjeuše, gdje sam i sam učestvovao u napadu, postavilo se pitanje bratstva i jedinstva. U smoljanskom zaseoku Čatrnji, Zdravko Celar je sa još jednim nepoznatim drugom održao narodu govor. Naro-

cito su podvuikli da naša borba i ustanak moraju biti pravedni, a da borci i narod koji se bore za slobodu moraju biti nosioci bratstva i jedinstva. Zavedene Muslimane i Hrvate odvojili od. fašista i okupatora, a poštene primati u svoje redove — da se bore zajedno sa gerilcima-partizanima.

Položaji na Grlima i Matijevači održani su na smjenu. Petrovac je bio blokiran punih dvadeset dana od naših snaga. Opšta panika u Petrovcu stvorena je kad je naš top sa Oštrelj a tukao gradić. Fijuci naših granata i eksplozija ulijevali su povjerenje kod naroda u svoje borce u ovim prvim danima ustanka kada još nije bilo dobre i čvrste organizacije u gerilskim odredima i u akcijama samog naroda.

U avgustu formirani su odredi u sastavu Drvarske brigade. Borci iz sela Smoljane sa svojim odredom pripali su Petom odred — u čiji sastav su ušli gerilski odredi Smoljane, Rašinovca, Suvaje, Vodenice i Risovca. Za komandanta odreda postavljen je Zdravko Celar. Mi u Smoljani, sa svojim gerilskim odredom, trebalo je da se priključimo novoformiranom Petom odred, u Vodeničku čet, koja je bila brojnija. Jedan dio boraca iz Smoljane odbio je da ide sa svog terena i tako je došlo do nemilih ekscesa i razoružavanja, jer većina boraca to nije prihvatila. Poslije akcije na Janjilima, koja nije uspjela, naš Smoljanski odred priključio se Četvrtom odred. Ova reorganizacija bila je normalna, jer se postepeno napuštala taktika da svaki odred brani svoje selo svojim manjim snagama, već se išlo na djelimično okrupnjavanje jedinica radi izvođenja većih akcija na širem manevarskom terenu, gdje su to potrebe zahtijevale.

U Smoljani je prekinut vodovod koji je snabdijevao Petrovac vodom. Prekopan je na nekoliko mjesta drum koji je vodio od Smoljane i sela Janjila za Petrovac. U selu je organizovano da mlinovi melju brašno i za druga sela i vojsku. Za politički rad u Smoljani zaduženi su Uroš Kecman i Luka Marjanović.

Smoljanski odred od oko 30 boraca uključio se u Četvrti odred. Samo polovina boraca bila je naoružana. Po dolasku pod Osječenicu u Medenom Polju, sljedećeg

jutra, odred je bio postrojen. Tražili su se dobrovoljci, koji će se boriti protiv Talijana, koji su od Grahova napadali Drvar. Oko desetak Smoljanaca javilo se za borbu s Talijanima. Dobrovoljaca je bilo i iz drugih sela, iz istog odreda. Svi smo bili odmah upućeni na Oštrelj. Bio je to jedan dobar vod. Poslije izvjesnog odmora bili smo prebačeni kamionima sa Oštrelja, preko Drvara, na položaj Ploče.

Tada sam se prvi put upoznao sa Vladom Četkovićem, španskim borcem, koji je bio komandant našeg fronta prema Talijanima. Vlado nas je vrlo srdačno pozdravio i pokazao nam položaj koji treba da posjednemo, pravce napada neprijatelja, kao i susjede lijevo i desno od nas i svoje komandno mjesto za slanje izvještaja. Vidjelo se da je Vlado Četković bio vrlo iskusan vojnik i komandant iz Španije.

Poslije nekoliko dana nije bilo većih sukoba sa Talijanima, osim izviđanja i upoznavanja sa terenom i zauzimanja pogodnih položaja na drumu koji vodi od Grahova u Drvar, preko sela Resanovci. Selo Resanovce držali su Talijani, a ovaj pravac je i bio glavni pravac talijanskih napada.

Položaj Ploče, ovu prirodnu prepreku, zaposjeli su i branili neiskusni mladići koji prvi put u životu osjećaju šta je rat, miris baruta, eksplozije topovskih granata i avio-bombi, koji prvi put čuju treštanje tenkova i avionskih sirena pri obrušavanju i bombardovanju. Talijanska divizija, da bi sebi prokrčila put nastupanja, počela je pripreme napada na naš položaj. Otvorena je paklena vatra artiljerijom i minobacačima, a onda je otpočelo bombardovanje iz vazduha. Kota je više ličila na vulkan nego na bezimenu kosu. Bili smo posipani granatama, minama, bombama i kamenjem, kao kad pada grad. Poslije ove pripreme uslijedio je organizovan napad pješadijom i tenkovima. Tenkovi su se zaustavili na prekopanom i razrušenom drumu, a pješadija bez tenkova nije kretala u napad. Talijanski napad bio je dočekan prorijeđenom vatrom sa našeg položaja, pucnjevima iz pušaka i mitraljeza. Nakon kraćeg oklijevanja talijanski vojnici počeli su se

povlačiti, jer ih je demoralisala naša hrabrost i vatra koju smo na njih otvorili.

Talijanska divizija promijenila je pravac svog napada na Drvar, te je sljedeći napad usmjerila drugim pravcem; Od Resanovaca se rokirala ulijevo i Drvar zauzela preko Trubara i sela Kamenice.

U tim prvim složenim okršajima svi smo preživljavali krizu, jer nismo bili naviknuti na koncentričnu vatru koju neprijatelj izvodi pri svom napadu. Kod jednog broja boraca taj strah se nije mogao prikriti. Strah se manifestovao u uzbuđenjima o kojima su sami borci pričali. Svi su govorili o pojačanom lupanju srca, o hladnom znoju na čelu, suvim ustima i hrapavom glasu. Plašljivi borci više su ginuli, ili ranjavani, od onih koji su bili hladnokrvniji i hrabriji, vjerovatno zato što su plašljiviji više ispoljavali nervozu, izlagali se kao mete, mijenjajući zaklone na položaju. Kod boraca sa većim borbenim iskustvom manje se osjećao strah, jer su već bili stekli neka iskustva i vještinu ratovanja.

Pravičnost i neophodnost oslobodilačke borbe u partizana bila je ona moralna snaga koja je hrabrost i neustrasivost razvijala odmah od prvog dana ustanka. Nije bilo nikakvih diferencija u pogledu privilegija u ishrani, odijevanju i spavanju. Najhrabriji i najborbeniji borci uživali su ugled među svojim drugovima, starješinama i narodom. Narod je o svojim hrabrim borcima sastavljao i pjevao pjesme, uglavnom u desetercu. Našem borbenom moralu bilo je mjerilo hrabrost i tako se sticao ugled i uživalo poštovanje u svojoj jedinici i kod naroda. Sam rat vršio je svoju prirodnu selekciju u izdržljivosti, hrabrosti i sposobnosti boraca i starješina.

Dolaskom talijanskih okupatora u Drvar i Petrovac, u ove naše ustaničke krajeve, nastala je diferencijacija ustanika i reorganizacija ustaničkih snaga. Usljed neophodne reorganizacije, intenzivnost akcija naših snaga počela je pomalo da opada, jer smo bili u delikatnoj situaciji. Na domaku je bila zima, neobrađena polja i nepodignuta ljetina, narod je bio u zbjegovima i šumama, bez krova nad glavom, a talijanski okupatori su došli sa parolom

da spasavaju srpski narod od ustaša. Poslije dolaska Talijana u Petrovac, ljudi su slobodno mogli da odlaze u varošicu, da kupuju so, šećer, petroleum i ostale potrepštine koje su u to vrijeme nedostajale. Bilo je i boraca koji su odlazili u Petrovac, bez oružja, jer su htjeli da se uvjere šta se to novo dešava u našem kraju. Dolazak Talijana u Petrovac i kratkotrajna obustava proganjanja Srba od ustaša, to je bila samo politička taktika okupatora da uguši i likvidira podignuti ustanak, i da zavadi ljude. Italijani su lukavo radili. Podliježući perfidnim parolama, u našim ustaničkim redovima našli su se i malodušnici, pa su pojedinci pristupali četničkom pokretu. U ovom kraju četnički pokret je htio da potpuno istisne partizanski pokret, koji je u narodu imao apsolutni uticaj. Bilo je kolebljivih boraca koji su nasjedali prevarama i nalazili se između partizanskog pokreta, četnika i Talijana, pa su se tako nalazili kod kuća, pasivizirani, ali su se otvoreno priključili talijanskim okupatorima u Petrovcu. Upravo je u ovim kriznim situacijama Mane Rokvić prešao Talijanima kao glavni akter u organizovanju četničkog pokreta u petrovačkom srezu. Mane je prije toga bio komandant Četvrtog partizanskog odreda. Sve akcije ovog odreda vezao je za sopstvenu ličnost i na taj se način popularisao u narodu, pa je ponegdje uživao ugled hrabrog ustanika. Mešutim, Mane Rokvić je bio samovoljan, netaktičan prema narodu, surov, pa je zbog toga bio smijenjen deset dana prije ulaska talijanskih vojnika u Drvar i Petrovac. Kada je Mane smijenjen sa dužnosti komandanta Četvrtog odreda, na Oštrelju je bilo preko dvadeset boraca iz Smoljane, postrojenih, koji su slušali saopštenje rukovodstva. Mane je nanio dosta štete ustaničkim snagama, jer je jedan dio partizana (gerilaca) prešao u četnike, a jedan broj se pasivizirao, tako da je ustanak tih dana bio oslabljen, ali u svojoj biti to nije mnogo i dugotrajno uticalo na dalje tokove borbe, jer su izdajnici raskrinkani pred narodom.

Na masovnost ustanka u našem kraju, pored poziva organizatora ustanka, neminovno da su djelovali i zločini i teror ustaša i okupatora, a docnije teror Mane Rokvića, ali prije svega presudna je bila svijest o neophodnosti borbe za slobodu i svoje mjesto pod suncem. Mnogi ljudi

nisu imali drugog puta, već da se late oružja i brane gole živote, a ujedno da sebi i narodu krče put za slobodom.

U našem narodu bio je razvijen borbeni tradicionalni patriotizam, koji se aktivira kao plima kad dođe u pitanje odbrana zemlje. On je i u istoriji naših naroda bio njegovan i taj borbeni lanac se nikada ne prekida. Ovog puta je bio podstican i pothranjivan i klasnim činiocem.

Ustanak je podignut u klimi antifašističke koalicije i bio je ona magnetska snaga koja je stvarala koheziju jugoslovenskog patriotizma i okupljala sve narode Jugoslavije na širokoj platformi u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika za oslobađanje zemlje, kojom je Komunistička partija Jugoslavije dala osnovnu liniju i program za razvoj, kojeg je mobilisala na već poznatim principima — nacionalne ravnopravnosti, rješavanja socijalnih pitanja u zemlji i stvaranju bratstva i jedinstva među narodima.

MIŠLJENJE

Na jednoj sjednici Opštinskog narodnog odbora bukovske opštine govorilo se o načinu snabdijevanja siromašnih domaćinstava hranom. Odbornik Spiro šuti i kao da se snobiva. Nešto bi kazao i predložio, ali kao da ga nešto pritišće.

Primijeti to predsjednik Opštinskog odbora Dušan Kerman, zvani Dudan, pa reče: »Hajde, Spiro, nešto kaži, da čujemo tvoje mišljenje«.

»Druže predsjedniče, ja imam svoje mišljenje o toin pitanju«, reče Spiro, »ali se ja sa njim uopšte ne slažem i ne mogu s njim složiti sve dotle dok ne čujem šta o tome kažu Suco i drug Vojsko«.

ANEGDOTE

TMANISA RUDIC

POČEO SAM KAO OČEV KURIR

Uoči skupštinskih izbora 1938. godine kod naše kuće održan je predizbomi zbor kome je prisustvovao drug Ilija Došen, tada student, član Komunističke partije Jugoslavije. Sjećam se, on je oštro i otvoreno napao vladu Milana Stojadinovića, ne bojeći se ni žandarma čije su dvije potr ole čitavo vrijeme pratile tok ovog zbora i htjele da ga nekako spriječe, ali nisu uspjele i on je održan do kraja.

Moj otac Đorđe je te godine, i idućih sve do izbijanja ustanka 1941, bio u stalnoj vezi sa drugom Ilijom Došenom, Milanom Balabanom, zatim Gojkom Polovinom tadašnjim sekretarom Kotarskog komiteta KPJ za Donji Lapac i Gračac, kao i Pejom Zunićem iz Lipovca — marksistom i članom KPJ.

Godina 1939. bila je godina krupnih promjena i burnih događaja u Evropi. Već se naveliko osjećala opasnost od fašizma i vijest o izbijanju rata kružila je kao sablast Evropom. Komunistička partija Jugoslavije je na vrijeme signalizirala tu opasnost i spremala svoje članstvo i narod na predstojeće promjene i rat. Tako je Gojko Polovina, često dolazio kod moga oca. Spona između njih dvojice bio je Pejo Zunić iz Lapca, veliki prijatelj moga oca, koji je takođe često dolazio kod njega.

Ja sam tada bio mladić i sa mnogo povjerljivih stvari bio upoznat. Tako sam tih burnih godina, godine velikih nemira i demonstracija naših studenata i stradanja mladih članova KPJ i SKOJ-a, poslužio kao kurir u prenošenju povjerljivih materijala iz Lapca od Peje Zunića do svog

oca i obratno. Oni su bili štampani šapirografom na nekoliko araka papira. To su bili većinom proglasi Komunističke partije studentima, radnicima i naprednom dijelu inteligencije, zatim studentski protesti pod raznim naslovima i napisima i drugo što je upozoravalo na predstojeću opasnost i ukazivalo na veliku ulogu KPJ i SKOJ-a u borbi koja sigurno dolazi i čiji će oni biti nosioci.

Sjećam se skloništa Peje Žunića koje je koristio u te svrhe. U velikoj štali pod stepenicama koje su vodile na potkrovlje iskopana je rupa i obložena daskama, zatvarana poklopcem za koji su bile pričvršćene stepenice i tako maskirale otvor. U mene je imao toliko povjerenja da mi je pokazivao sklonište i govorio da ja za to treba da znam, jer ću jednog dana i ja morati tako nešto činiti.

Moj put od kuće do Lapca i nazad vodio je preko planine Visočice i drugih prevoja i draga, pa je bio pomalo i neugodan. Ali osjećaj da uživam povjerenje komunista za koje sam još tada, kao sedamnaestogodišnji mladić znao, bio je za mene ponos i nije bilo straha. Materijal bi obično stavljao u dubinu torbe u kojoj bi se našlo i još raznih namirnica kupljenih u gradu ili ponesenih od kuće i poslanih Peji. Ovaj posao sam obavljao mnogo puta do početka rata. A kada je počeo rat Pejo Žunić je morao odmah da se skloni i izbjegne iz Lapca i nastavi rad u tajnosti sve do ustanka. Najviše se skrivao kod naše kuće u onim najburnijim danima od aprila do 27. jula. Danju sa ocem bio bi u šumi nedaleko od kuće, a noću spavao u štali za sijeno(pojati), ili u gustom šipražju iza kuće.

Jednog dana u julu ustaše su iznenada upale u našu kuću i u trenu kada su moj otac i stric ušli samo da nešto na brzinu završe, uhapsile obojicu, povezale i odvele u zatvor u Kulen-Vakuf, odakle se više nikada nisu vratili. Dok su ustaše vezivale moga oca Đorđa i strica Miću, Pejo je bio nedaleko od kuće sklonjen iza živice. Već te večeri uspio je da se prebaci na terene Visočice, nedaleko od Lapca i tamo se krio do ustanka, 27. jula 1941. godine.

MIRKO BALABAN

OMLADINSKI POKRET SELA BUKOVACE

U ranoj mladosti čuo sam od mog strica Mile o naprednim idejama i političkim stremljenjima radničke klase i o reakcionarnim snagama u svijetu. Još tada sam spoznao da su radnici eksploatisani od buržoazije i zeleniša.

Mile je bio jedan od učesnika u Oktobarskoj revoluciji. Tamo se upoznao sa značajem socijalnog preobražaja ruskog ruštva, sa revolucionarnim procesima pod rukovodstvom Ltenjina i sa burnim danima 1917. godine.

Radi toga su dolazili kod Mile ljudi na sijela, rado su slušali njegove političke priče u kojima je isticao viziju sutrašnjice, o čemu je on rado i reklo bi se neprekidno pričao. On je imao bogatu biblioteku, poznavao je naprednu literaturu, imao je knjige koje su bile zabranjene za čitanje od tadašnjeg režima.

U vrijeme mog djetinjstva više puta su žandarmi pretresali kuću strica Mile, nekoliko puta su ga hapsili i sve je to na mene ostavljalo dubok pečat; brže sam sazrijevao kao čovjek, mnogo sam ozbiljnije mislio, a kod mene se istovremeno probuđivao interes i radoznalost za društvena previranja, o čemu je on stalno pričao ljudima. Osjetivši kod mene taj interes, počeo mi je davati naprednu literaturu na čitanje.

Afirmacija oktobarske revolucije, popularnost Sovjetskog Saveza u radničkim sredinama u to doba kada je prijetila opasnost od njemačko-italijanskog fašizma, što je padalo upravo u vrijeme španskog građanskog rata, sve

je to u narodu izazivalo interesovanje za zbivanja u svijetu i kod nas.

Pored Mile Balabana, koji se afirmisao kao komunist, u to vrijeme u našem kraju su se bili afirmisali i mnogi mlađi ljudi koji su studirali u raznim mjestima ili su učili srednje škole. Tada se među nama radnicima znalo za španskog borca Lazara Latinovića iz Kolunića, čulo se i za Bogdana Kapelana, studenta iz Bosanskog Petrovca, koji je otvoreno nastupao više puta na javnim skupovima, dok se na istočnoj strani Bosanskog Petrovca znalo za napredni rad studenta Ilije Došena, Zdravka Čelara, nastavnika u Bosanskom Petrovcu, Jove Pavića srednjoškola i zemljoradnika, Miloša Kecmana i drugih.

Pod uticajem Mile, a prije svega pod uticajem burnih događaja, već opredijeljen i pripremljen, otišao sam 1937. godine u Kosovo Polje i zaposlio se u rudniku »Trepča«. Tu sam došao u vezu sa organizovanim naprednim omladinskim pokretom. Tamo sam se učvrstio i potpuno idejno i politički opredijelio za klasnu borbu, vezujući se više za napredni omladinski pokret.

Na ovom poslu u sredini trepčanskih rudara ostao sam nešto oko godinu dana i nekoliko mjeseci. Mojim povratkom sa Kosova Polja u selo Bukovaču odmah pristupam organizovanju grupe naprednih omladnlaca i omladinki. Istina, sad su već za to bili mnogo povoljniji uslovi nego ranije.

Primicao se početak II svjetskog rata. Kompromitacija bivšeg režima dostigla je vrhunac. Omladina je glasno tražila svoja prava.

U dogovoru sa stricom Milom, Stevom Ševom i Tomom Moračom, ja sam počeo da radim sa grupom napredne omladine. U tome sam bio bodren i od našeg seoskog učitelja Mićuna Jovanovića, koji je bio veoma napredan i mislim da je svakodnevno radio sa ovim drugovima.

Ja sam u svoju grupu privukao i organizovao Iliju Kecmana - Brašnu, Milovana Trkulju, Peruku Rodica, Vaju Moraču i Milovana Moraču. Međutim, nakon par mjeseci angažovao sam među nama najmlađeg Vladu Kecmana - Daičića, koji je tada bio i najaktivniji.

Docnije smo proširili grupu, primajući Slavka Ševu i drugarice Nadu Balaban i Smilju Petrović. Sa ovom grupom sam radio nešto duže u ovakvom sastavu, mislim sve do konca 1939. godine, davao sam im odabranu literaturu koju sam dobijao od Mile Balabana i Mićuna Jovanovića, a docnije od Steve Ševe.

Tokom ljeta i jeseni 1939. godine radili smo na razbijanju sokolske čete u selu. Ova sokolska četa je imala svoju tradiciju. Njeni prednjaci su organizovali više puta seoske priredbe koje su seljaci rado posjećivali, pa je sokolska četa u narodu imala podršku. Iako je ovo više sportska organizacija, kako su je ljudi osjećali, bila je ipak neki centar kulturnog i zabavnog života u selu. Radi toga se seoska i radnička omladina rado okupljala oko čete i bila aktivni nosilac njenog života i rada i svih vidova kulturno-zabavnog života u selu i okolini.

Kada smo otpočeli borbom za razbijanje ove sokolske čete mnogi su se omladinci tome otvoreno suprotstavljali, zbog čega smo vodili duže polemike sa Milom Balabanom i učiteljem Mićunom Jovanovićem, kako otvariti politički uticaj u četi. Ova dvojica, u dogovoru sa Stevom Ševom, Tomom Moračom i Dragom Lazukićem, dogovorili su se da među omladinom i narodom propagiramo da umjesto sokolske čete formiramo narodnu čitaonicu. Mislim da je ovo naše nastojanje bilo dugo vremena potiskivano, pa smo tek nakon 3—4 mjeseca, odnosno početkom 1940. godine uspjeli razbiti sokolsku četu i formirati narodnu čitaonicu.

U čitavom ovom slučaju bilo je i komičnih scena. Radili smo na organizaciji seoskih pripremi mimo sokolske čete, pa su nam učitelji osporavali da koristimo školske prostorije, dok su Sokolu to dozvoljavali, a kad smo uspjeli da razbijemo četu, jednoglasno smo odlučili da sva njena materijalna sredstva pripadnu i budu vlasništvo narodne čitaonice. Tako nam blagajnik sokolske čete nije htio predati pare, već ih je odnio sokolskom prednjaku inž. Maziću u Oštrelj i tamo ih predao.

Kad smo formirali narodnu čitaonicu — dali smo joj naziv narodna čitaonica sela Bukovače »Zmaj Jova Jovanović«.

Za predsjednika Upravnog odbora biran je tada nekompromitovani zemljoradnik i opozicioner režimu Pero Morača, a potpredsjednik je bio Toma Morača, koji je bio i član Partije. Za predsjednika Nadzornog odbora izabran je Đuran Kovačević, sezonski radnik, inače ugledan seoski momak, a za potpredsjednika Nadzornog odbora izabran je omladinac Vlado Kecman.

Stevo Ševo i Mićun Jovanović su vršili poslove sekretara čitaonice. Oni nikad nisu otvoreno istupali, ali su vodili glavnu riječ u radu čitaonice. Mi smo pored čitaonice uspjeli da u njenim okvirima formiramo napredne omladinske grupe i pjevački hor u selu, a zatim i diletantsku sekciju, koja je redovno, tokom jeseni i zime, davala brojne priredbe u našem selu i u susjednim selima Šekovcu, Bari i radničkom naselju u Oštrelju. Jednom prilikom dali smo priredbu u Petrovcu, u Sokolskom domu, što je mnogo ohrabrilo i još više aktiviralo naše omladinke i omladinke.

Na repertoaru smo obično imali pozorišnu igru »Jazavac pred sudom« od Kočića, »Ivu od Semberije«, »Pokondirenu tikvu« od Jovana Sterije - Popovića, od Nušića smo davali »Gospođu ministarku« i slično.

Koncem 1939. godine u selu je Ilija Došen formirao partijsku organizaciju, čiji je prvi sekretar bio Stevo Ševo, a članovi Toma Morača i Drago Lazukić. Mislim da za ovu organizaciju nisu bili vezani Mile Balaban i Mićun Jovanović, ali znam da su to bili vatreni i vrijedni komunisti, revolucionari. Vjerovatno su i oni bili u nekom partijskom rukovodstvu.

Koncem 1939. godine, ili prvih dana 1940. godine, formirao sam pod neposrednim uticajem Steve Seve i Mićuna Jovanovića aktiv SKOJ-a. Ja sam bio određen za sekretara, a članovi su bili Mića Trkulja, Pero Rodić - Peruka i Vlado Kecman - Daičić.

U aktivu smo imali raspored rada. Ja sam bio zadužen za idejno-politički vaspitni rad u aktivu, a Mića Trkulja je imao na svojoj vezi napredne omladince Bogdana Trkulju - Bodu, Milutina, Dragu i Branka Kovačevića. Pero Rodić je radio sa Dmitrom Kuburićem, Tanasijem Lukićem - Tvrtkom, Dragom Ka-

čarom, Svetkom Balabanom i Milom Kecmanom. Vlado je radio sa Bogdanom Banjcem - Boćom, Urošom Kovačevićem, Slavkom Ševom, Mićom Ševom, Dušanom Moračom i Milanom Banjcem. Ja sam radio sa Ilijom Kecmanom, Nadom Balaban, Smiljom Petrović, Milovanom Morata, Perom Kecmanom, Vajom i Simom Moračom.

Ovako organizovan rad napredne omladine i aktiva SKOJ-a u našem selu odvijao se pod uticajem druga Steve Ševe, Mićuna Jovanovića i Mile Balabana. O tome su sve znali Toma Morača i Drago Lazukić.

Upečatljivo mi je ostao u sjećanju slučaj kad smo bili na jednom vaspitnom sastanku; zakazao sam sastanak aktiva kod moje kuće, uoči Nove godine 1941. Budući da je taj dan bilo dosta ljudi iz sela na sijelu kod strica Mile pa se jedna grupa preselila na sijelo kod moga oca Lazara, ja nisam imao gdje da održim sastanak. U pojati je bilo hladno, odlučili smo da održimo sastanak u naslanu moga oca (staja gdje se zimi drže ovce). Tu nam je bilo toplo, a imali smo i fenjer. Ovoga puta smo prerađivali neku literaturu i diskutovali o drugim političkim pitanjima. Vani je padao snijeg i duvao jak vjetar. Moj brat Ilija, koji se nalazio u žandarima, stigao je kući na dopust. Prije nego je unišao u kuću primijetio je svjetlo u naslanu i pomislio da se nešto desilo, ih da sestra Milosava, ili naša majka nešto rade u naslanu. Kada smo mi vidjeli žandarski šinjel da prilazi prtinom do naslana bili smo se uplašili, ali smo ubrzo shvatili ko je došao. On nas ni o čemu nije ništa pitao.

Sa aktivom i grupama napredne omladine radio sam sve do ustanka, 27. jula 1941. godine, a tada sam sa cijelim aktivom stupio u ustaničke redove. Neposredno uoči ustanka, po direktivi Steve Ševe i Tome Morače, izvršio sam popis oružja i municije za koju sam saznao preko ovog aktiva i naprednih grupa omladine. Radili smo i na pomoći protjeranim Jevrejima iz Bihaća koji su bili zatvoreni u osnovnoj školi u našem selu. Na ovom poslu omladina se pokazala aktivna, a naročito skojevci.

Poslije dizanja ustanka, u kojem smo učestvovali Mića Trkulja, Pero Rodić i ja, ostali smo neprekidno u

partizanskim jedinicama, a Vlado Kecman je, nakon nekoliko mjeseci borbe, zadužen za rad sa omladinom u selu, pa je novembra 1941. godine vraćen iz našeg odreda, gdje je formirao novi aktiv SKOJ-a i bio njegov sekretar i docnije radio kao omladinski radnik i organizator omladinskog pokreta.

SIGURNA LEĐA

U zimu 1943. godine Treća krajiška brigada iznenada upade u jako branjen neprijateljski garnizon Zenicu. Oko ponoći zamjenik politkomesara bataljona Ljubiša Curguz upade u Zandarmerijsku stanicu, zgrabi telefon i u telefonskom imeniku koji je visio na zidu, počeo tražiti brojeve.

— Centrala, halo centrala, dajte mi 132 Sarajevo.

— Imate 132, govorite, reče telefonista.

S druge strane žice javi se dežurni oficir:

— Na telefonu natporučnik ..., šta želite?

— Zenica je u plamenu. Tisuće partizana preplavilo grad. Dajte pomoć!

— Pa već sam dva puta prenio da ne možemo ama baš nikoga poslati — nervozno je odgovorio dežurni oficir.

— Branite se kako znate.

— Odlično! — oduševljeno će Ljubiša Svetku Mandiću, koji je sjedio pored njega. — Znači, leđa su nam sigurna!

MILOŠ KEČMAN - VOJSKO

POLITIČKI RAD I BORBENI PUT PARTIJE
U PREDVEČERJE RATA

I

U 1940. godini u društvenom i političkom životu sve više i više se osjeća uticaj Komunističke partije Jugoslavije koja je uspjela da u ilegalnosti organizuje svoje redove primajući u njih samo odabrane i provjerene aktiviste. Broj njenih članova nije bio velik, ali oni su stalnom svojom političkom aktivnošću uspjeli udahnuti nov duh u mase radnika i seljaka. U to vrijeme veliku ulogu kako u izgrađivanju vlastitih pogleda tako i u stvaranju jasne političke orijentacije kod članova KP odigrala je ilegalna partijska štampa. Ona je davala nove impulse partijskom radu, i na jednostavan i jasan način otkrivala klasnu suštinu u društvenim zbivanjima i u političkoj praksi jednog korumpiranog i u očima naroda diskreditovanog režima kakav je predstavljala vlada Cvetković -

- Maček. Uporedo sa unutrašnjom situacijom tretirana je i spoljna situacija, osuđivan je imperijalistički rat, njemački i talijanski fašizam i Trojni pakt, a uporedo je postavljen zahtjev za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Savjetskim Savezom i za sklapanje vojnog saveza s njim. Na unutrašnjem planu zahtijevane su korjenite ekonomske promjene: ukidanje Zakona o zaštiti države, raspuštanje koncentracionih logora, osiguranje socijalnih i nacionalnih prava, amnestija političkih zatvorenika, zahtjev da se španskim borcima koji su čamili po francuskim

logorima osigura povratak u domovinu, zahtjev za borbu protiv skupoće i protiv korupcije, za politička prava, za istinsku narodnu vlast itd. Na ovim materijalima partijsko članstvo se osposobljavalo da samostalno te politički zrelo procjenjuje događaje koje je donosilo vrijeme.

Partijski rad dobiva naročito na intenzitetu poslije V zemaljske konferencije KPJ oktobra 1940. u Zagrebu. U ratom već opterećenoj međunarodnoj situaciji kada se sve više i više osjećalo da se ratni vihor približava našim granicama a korumpirani kompromiserski režim Cvetković - Maček sve više tone u izdajničke vode sporazumjevanja sa fašističkom koalicijom i njegovog podržavanja — stavljajući svoj klasni interes iznad interesa naroda, zaključci sa V zemaljske konferencije dali su sasvim određenu platformu za dalje djelovanje Partije.

Buržoaski režim se sve više osjećao nesigurnim i zbog toga je riješio da se sistematski obračuna sa ilegalnom Komunističkom partijom kako bi direktnim terorom i likvidiranjem njenih kadrova eliminisao njen uticaj na mase u samo predvečerje rata. Zato je on pored pooštrevanja policijskih mjera progona, hapšenja, batinanja i osuđivanja komunista i njihovih simpatizera, po uzoru na fašističke zemlje odlučio da za komuniste i njihove simpatizere osnuje zloglasne koncentracione logore. U oktobru 1940. godine Vlada Kraljevine Jugoslavije donijela je odluku o osnivanju vojnih koncentracionih logora.

Ova vrsta progona nije mimoišla ni bosansko-petrovački kraj u kojem je u to vrijeme bio politički aktivan veliki broj ljudi i omladine zahvaljujući sistematskom političkom djelovanju partijske organizacije.

II

U kasnu jesen 1940. godine petrovačkim krajem prostrujala je vijest da će nekoliko politički istaknutih ljudi biti otjerano u koncentracioni logor. Radilo se o dvojici otresitih seljaka — Ostoji Jeličiću iz Smoljana, Dmitru Mrkiću iz Medenog Polja i o dvojici istaknutih komunista

— studentima Ratku Kreči i Iliji Došenu. Ova vijest je ubrzo obišla grad Petrovac i okolna sela i sva šumska radilišta u Oštrelju, Toploj kosi, Javorovoj kosi, Jasikovcu itd. Vijest je potencirala političko vrenje u ovom kraju. Komentari su bili vrlo živi i — različiti. Režimu priklonjeni ljudi odobravali su ovakav postupak vlasti i pokušavali su ga opravdati kao nužnu mjeru koju vlasti poduzimaju protiv »usijanih glava« mladih »avanturista« i »bunitelja naroda« koji su »inače balavci u politici«, koje se iživljaju u nepokornosti prema vlasti, »neodgovorni« su prema sebi i svojim, bezbožnici su koji ne poštuju ni vjeru ni crkvu, i koji su protiv kralja i države, pa ih zbog svega toga treba »prevaspitati« u logorima. Ali ovakav pritisak režima doveo je do još jačeg zbijanja naših redova i do sve većeg okupljanja ne samo onih koji su bili u opoziciji prema režimu nego i onih koji su sve više gubili povjerenje u sam režim, uviđajući njegovu trulost i sebične interese.

Kad sam čuo vijest da će Ilija Došen biti otjeran u koncentracioni logor, sa velikim nestrpljenjem očekivao sam srijedu, pazarni dan u Petrovcu, kad smo se obično vidali, da bih od njega doznao detalje o svemu što se događa. Dok sam išao putem za Petrovac razmišljajući o svemu ovome, sačekao me je kod Skrakića glavice Toma Morača i prenio mi poruku Ilije Došena da se tog dana nikako ne smijem sastati ni sa njim, ni sa Ratkom Krecom, niti sa ostalim za koje se zna da će biti otjerani u logor. Zatim mi je poručio da ne napuštam Petrovac dok me on preko nekog ne obavijesti šta da radim dalje.

U samom Petrovcu je bio jesenji pijačni dan sa mnoštvom svijeta ne samo iz Petrovca i njegove okoline nego i od Drvara, Ključa, Krupe i ostalih mjesta. Po grupicama su se sastajali ljudi koji su razgovarali o tadašnjim mjerama režima, sa različitim komentarima i preporukama između onih koji su povlačivali režimu i onih koji su ga osuđivali.

Pred sam mrak Ilija mi je preko Lazije Došena dao direktivu da se neprimjetno povučem iz grada i da krenem u Vedro polje s tim da sačekam da padne mrak

prije nego što uđem u selo kako me niko ne bi primijetio.

Tu je održan sastanak naše driničke ćelije. Ovaj put je sastankom rukovodio sam Ilija Došen. Svi smo osjećali težinu ovog trenutka, jer smo znali da je to zadnji naš sastanak sa Ilijom pred njegovo prognanstvo u logor. Ali bez obzira na sve ono što smo prema njemu osjećali kao drugovi i saradnici, on nije dozvolio da se izvjesna naša utučenost pretvori u žaljenje i ispoljavanje tuge, nego je trezvono i sa punom sviješću objasnio kako treba da se ponaša komunista u ovakvim trenucima. Poslije kraćeg zadržavanja na analizi rada ove ćelije i razmatranja i objašnjavanja političke situacije, on se duže zadržao na tome kako komunista treba da se ponaša i da djeluje u uslovima pojačanog terora vlasti. Komunisti moraju biti idejno jedinstveni, sa jednim ciljem pred sobom, i na svaki novi udarac klasnog neprijatelja moraju odgovarati pojačanim političkim radom. Ukoliko padnu u ruke policije, njihovo držanje mora biti takvo da i sam neprijatelj osjeti kava snaga nosi našu ideju. Ugled Partije mora biti na prvom mjestu, a komunista mora pokazati smjelost i čvrstinu pred klasnim neprijateljem bez obzira na to koliko batina dobio i kakvim mukama bio podvrgnut. A, ako se desi, rekao je Došen aludirajući na svoj odlazak, da neko od komunista bude izbačen iz stroja, njegovo odsustvo se ne smije osjetiti u radu Partije, njegovi drugovi moraju neumorno nastaviti rad istim tempom. Posebno je naglasio da niko nije nezamjenjiv, a ako neko ispadne iz reda — na njegovo mjesto dolazi drugi.

Poslije ovoga Došen me je upoznao sa mrežom drugih partijskih organizacija. Informisao me je o svim skojevskim organizacijama i organizacijama odbora radnika i seljaka. Pored toga saopštio mi je i imena pojedinaca, naših simpatizera, za koje smo mi znali na čitavom Petrovačkom području. Na taj način sam dobio potpuni uvid u stanje partijske organizacije na ovom sreskom području kao i stanje SKOJ-a i odbora radnika i seljaka.

Dogovorili smo se odmah da zauzete stavove i done-sene zaključke te večeri na sastanku driničke ćelije prenesem kao direktivu ostalim partijskim organizacijama.

Ilija mi je, zatim, preporučio da posebnu pažnju posvetim oštreljskoj organizaciji zbog značaja ovog radničkog centra i prometnog mjesta. Dodao je da se bez ikakve rezerve i u svako doba potpuno mogu osloniti na Vasu Kelečevića u Oštrelju.

Na kraju mi je saopštio da je već ugovoren sastanak u Oštrelju, u kafani Nikole Prpe, na koji moram doći da bi me Došen povezo sa drugom koji će mi biti stalno partijska veza i prenositi direktive višeg partijskog rukovodstva.

III

Približavalo se vrijeme odvođenja drugova u koncentracioni logor. Mi smo unaprijed znali da su oni trebali da budu ukrcani u voz u Oštrelj skoj stanici u određeni dan. Njihov odlazak nije smio proći politički nezapažen i bez našeg odgovora. Iz tog razloga su zadužene sve organizacije da onog dana, kad voz sa našim drugovima bude prolazio, organizovano povedu radnike sa obližnjih radišta na sve strane od Oštrelj a do Sretice kako bi na ovaj način ispratili drugove koje su vlasti odvodile u koncentracioni logor i izrazili svoju radničku solidarnost, dajući time režimu politički odgovor. To je trebalo da bude jedna od većih planiranih akcija Partije.

Određenog dana, u zakazano vrijeme, ušao sam u kafanu Nikole Prpe u Oštrelju. Sjeo sam i naručio kafu. Došen još nije bio stigao, i ja sam neupadljivo posmatrao goste i među njima prepoznao jednog druga kojeg sam iz viđenja poznavao sa banjalučkog omladinskog savjetovanja, ali, naravno, nisam mu prilazio. Samo sam pretpostavljao da će on da bude moja nova partijska veza. Kad je Ilija ušao, taj drug je neprimjetno izašao, a Ilija mi je prišao i rekao da pođem iza kafane u šumu gdje me čeka drug sa kojim treba ubuduće da održavam vezu. Kad sam izašao, prišao mi je pa smo se pozdravili i prešli na razgovor o budućem partijskom radu. Dok smo šetali šumom, on se detaljno informisao kod mene kako o pojedinim organizacijama tako i o kvalitetima i sposobnostima ljudi sa kojima radim. Dogovorili smo se da

ćemo u buduće međusobne sastanke dogovarati preko Vase Kelečevića koji je živio i radio u Oštrelju. Međusobno smo se podsjetili da smo se vidali u Banjaluci i da smo tada skupa vozom putovali. No, ja ni sada nisam znao njegovo ime, takva je bila praksa u našem radu i to nam je izgledalo sasvim obično. Njegovo ime sam doznao kasnije, bio je to Veljo Stojnić.

Kad sam se poslije završenog razgovora pozdravio sa Veljom Stojnićem, krenuo sam u Oštrelj s namjerom da se sretnem sa Ilijom Došenom. Sreo sam ga za trenutak na ulici, pozdravio se sa njim posljednji put prije njegovog odlaska u logor i čvrsto mu stegao ruku.

U Oštrelju, gdje će Ilija Došen i Ratko Kreco biti ukrcani u voz, sakupio se na samoj stanici veliki broj radnika Oštrelja, ložionice i obližnjih šumskih radilišta. Kad je voz iz Drvara stigao, žandari su doveli Iliju i Ratka. Tada je Došen iskoristio priliku i okupljenim radnicima koji su došli na ispraćaj počeo govoriti pozivajući ih na odbranu zemlje, na zbijanje njihovih redova kako bi se oduprli sramnoj izdaji tadašnje vlade koju je osudio zbog šurovanja sa nacističkom Njemačkom. Ilija se nije obazirao na to što je bio bukvalno u rukama žandara koji su ga surovo sprečavali da govori vukući ga prema vozu u koji su ga konačno ugurali. Ali ono što je rekao okupljenoj masi bilo je dovoljno da u njoj pokrene osjećanje solidarnosti radnika i njihov istinski patriotizam tako da se ovaj kratki ispraćaj pretvorio u snažnu manifestaciju ogorčenog revolta protiv izdajničkog režima i terora koji sprovodi, protiv proganjanja najboljih sinova naroda i protiv stvaranja koncentracionih logora u koje su ih odveli. Masa je glasno zahtijevala da se progonjeni studenti puste na slobodu i da se raspuste koncentracioni logori.

Na svim usputnim stanicama prema Srnetici, u Bruzgaću, Vrletini, Toploj kosi i Uvali, sakupilo se mnoštvo pružnih radnika i radnika sa obližnjih radilišta da vidi i pozdravi progonjene komuniste i da im svojim masovnim prisustvom izrazi svoju solidarnost. Međutim, žandari nisu

dopustili da se na prozoru pojave oni koje su radnici očekivali. Ali, iako im se niko nije obratio, oni su znali ikoga sprovode u vozu, a čak su i unaprijed znali šta je bilo na ispraćaju u Oštrelju. Sve je to naelektrisalo masu koja je spontano manifestovala svoju privrženost progonjenim drugovima protestujući protiv ovakvih metoda obračunavanja.

U Srnetici, zadnjoj stanici u tadašnjem petrovačkom srezu okupila se isto tako velika masa radnika iz kolonije obližnjih manipulacija. U momentu kada su žandari sprovodili Iliju i Ratka iz voza u voz, Ilija je opet iskoristio priliku i bez obzira na pritisak žandara koji su ga sprečavali, govorio okupljenoj masi, u istom duhu i o istim stvarima kao i u Oštrelju. Reagovanje radnika bilo je isto tako kao i na polaznoj stanici.

Govor Ilije Došena u Oštrelju i Srnetici postao je tema dana među radnicima koji su bili očevici na ispraćaju. Oni su neposredno iza toga na svoja radilišta i u svoja sela živom riječju prenosili doslovno Došenove riječi, njegove parole i njegovu poruku, diveći se njegovom odvažnom držanju. Vijesti o tome širile su se svuda velikom brzinom, a ljudi, naročito omladina, davali su oduška svom nezadovoljstvu iskazujući otvorene simpatije prema progonjenim studentima komunistima. Duhovi su se bili ustalasali i više nije bilo nikakve sumnje na čijoj je strani bilo javno mnijenje. Naši politički protivnici mogli su samo konstatovati svoj poraz. Sve ovo je doprinijelo da je kod ljudi nestajao strah, da su postajali odlučniji, da se više nisu mnogo obazirali na represivne mjere same vlasti. A što se tiče skojevaca, među njima je Došen takvim svojim držanjem stekao takav autoritet kakav je rijetko ko imao do tada na tom terenu. U sve ovo sam se lično uvjerio obilazeći partijske i skojevske organizacije, te odbore radnika i seljaka.

Ispraćaj drugova koji su odvedeni u koncentracioni logor imao je širokog odjeka ne samo u mjestima gdje je do njega došlo, nego i na čitavom petrovačkom području pa i šire. Odvažno držanje drugova prilikom sprovođenja od strane žandara i masovne podrške koju su dobili od

strane okupljenih radnika značili su u političkoj borbi jednu novu veliku pobjedu. Zahvaljujući tom događaju još više je porastao ugled komunista i njihovih simpatizera u narodu. Ali sa druge strane ovaj ispraćaj drugova bio je u isto vrijeme i izraz sposobnosti partijske organizacije da preko svojih tansmisija — SKOJ-a, sindikata i odbora radnika i seljaka, organizuje i pod jako nepovoljnim uslovima tako snažnu političku manifestaciju. Tim je Partija pokazala da je u stanju organizovati i pokrenuti mase u veće akcije.

IV

Prisustvo Ilije Došena bilo je od velikog značaja za partijski rad na terenu bivšeg bosanskopetrovačkog sreza. Zato smo i njegov odlazak u koncentracioni logor doživjeli kao udarac namijenjen partijskom radu. Međutim, to nikako ne znači da je njegovim odlaskom partijski rad splasnuo, da je izgubio na tempu i da je bio prepušten stihiji i životarenju od danas do sutra. Naprotiv, partijski rad je još više dobio na tempu u svojoj aktivnosti, upravo onako kao nam je Došen predočavao. Partija je organizovano nastupila da radi kontrolišući stalno sprovođenje zadataka koje je postavljala pred svoje članove, i prateći u isto vrijeme aktivnost sebi odanih ljudi od kojih je regrutovala svoje nove članove poslije potpune provjere.

Odmah poslije odlaska Ilije Došena sastao sam se u Petrovcu u radnji Branka Broćete, gdje smo se i inače obično sastajali, sa Radivojem Rodićem i detaljno se dogovorili o daljnjem radu organizacije. On je na sebe preuzeo rad na terenu Bjelaja, Kulen Vakufa i Krnjeuše, tj. donjeg dijela petrovačkog područja. Uz to smo se dogovorili da ćemo za slučaj potrebe nove sastanke ugovarati preko naših drugova.

Istog dana sastao sam se sa Sofijom Vekić koja je radila u Petrovcu i upoznao je sa situacijom, zadužio je novim zadacima, a ona je mene informisala o situaciji u gradu napose o komentarima povodom naše akcije ispraćaja. Sjećam se da smo tada šetali kao što se šetaju mladić i djevojka kako ne bismo bili upadljivi podozrivim

očima policije i režimlja. Inače, zbog toga što sam ja bio kompromitovan, drugovi su mi skrenuli pažnju da ne treba da se pojavljujem javno s našim drugovima koje bih samim tim mogao kompromitovati.

Nekoliko dana poslije ovog sastanka preko Gojka Banjca, vozovođe iz Drinića, koji je bio vezan za partijski rad u Oštrelju, ugovorio sam sastanak sa Vašom Kelečević na Vrletini. Ovom prilikom Vaso me je detaljno obavijestio o velikom odjeku ispraćaja prognanih drugova na ovom terenu i o tome da je tim naš politički prestiž veoma dolbio u narodu. Izmjenjujući međusobno misli o našem radu uopšte i razmatrajući mogućnosti političkog djelovanja među šumskim radnicima po manipulacijama i kod pružnih radnika, dogovorili smo se da članovi Partije, skojevci i članovi odbora radnika i seljaka, bez obzira na to kojim organizacijama pripadaju, djeluju svakodnevno na svojim radnim mjestima. U tom smislu zadužili smo Dragu Lazukića, člana partijske ćelije u Bukovači, da djeluje na svom radnom mjestu pružnog radnika u Brizgaću, Jovu Radišića, člana odbora radnika i seljaka u Driniću, za rad među pružnim radnicima u Vrletini; Dušana Kecmana, skojevca, i Đuru Sekulu, člana odbora radnika i seljaka, obojica iz Drinića, za rad među pružnim radnicima u Uvali. Gojko Banjac, vozovođa, inače stalozen i razborit čovjek koji je uživao veliki ugled među ljudima, zbog prirode svog posla angažovan je za rad na širem terenu. A Božu Kesića, člana oštreljske partijske ćelije, Vaso je trebao da zaduži za rad u Koluniću gdje tada nije bilo partijske ćelije, ali je postojao odbor radnika i seljaka. Preko Bože Kesića trebalo je da bude pojačan politički rad u Koluniću. Što se tiče samog Vase, on je preuzeo na sebe da, koristeći česte službene obilaske terena, pomaže, upućuje i prenosi direktive svim ovim drugovima. Razumljivo, ovo su bila posebna, naknadna partijska zaduženja, pored onih u njihovim matičnim organizacijama.

Ovo su bili prvi međusobni kontakti i prvi koraci u partijskom radu poslije odlaska Došena u koncentracioni logor. Nosioci organizovanog partijskog rada pred sam rat bila su trojica ljudi: Radivoje Rodić, Vaso Kelečević i ja. U to politički dinamično vrijeme, opterećeno ratnom psi-

hozom, zvanično nije postojao sreski komitet ili neki partijski forum koji bi mu odgovarao u petrovačkom srežu. Ali stvarni rad organizovali smo nas trojica, te se može reći da je partijski život u osnovnim organizacijama tekao kao da je postojao sreski komitet.

U ovo burno vrijeme kad je svaki dan donosio nešto novo, nas trojica smo se češće sastajali i odgovorno planirali politički rad i ongažovanje pojedinih organizacija i pojedinaca koje smo držali na ličnoj vezi. Ono što je najvažnije, čitavo petrovačko područje bilo je obuhvaćeno organizovanim partijskim radom i planski je politički obrađivano. Istina, taj rad nije bio svuda istog intenziteta ni istog dometa. Tamo gdje su postojale partijske ćelije ili skojevske organizacije, ili odbori radnika i seljaka, rezultati partijskog rada bili su očevidni. Bez pretjerivanja se može reći da smo u takvim sredinama imali potpuni politički prestiž. Razumljivo, tamo gdje nije bilo organizacija, osjećalo se da je politički teže djelovati i osvajati mase. U tom smislu jedan primjer je vrlo, čak i tragično, indikativan. U Gornjem Bravskom živio je Jovo Latinović s kojim sam lično održavao kontakte i radio. On se opredijelio još ranije za napredni pokret dok je boravio u Zagrebu učeći stolarski zanat. Prilikom posljednjeg sastanka sa Došenom, predložio sam da kandidujemo Jovu za Partiju, i Došen je dao svoju saglasnost. Međutim, upravo kad je trebalo da ga kandidujemo, on je bio pozvan u rezervu tako da se desilo da se on više nije vraćao u naš kraj (pao je u zarobljeništvo aprila 1941). Dakle, igrom slučaja se desilo da smo u Gornjem Bravskom ostali bez čovjeka koji bi bio vezan za našu partijsku organizaciju. Upravo zbog toga, a na nesreću četiri sela koja obuhvatao imenom Gornje Bravsko (Jasenice, Rlenovac, Bunare i Podsrnetica) u najkritičnije doba za vrijeme sloma stare Jugoslavije i početka ustaške strahovlade, ona su ostala bez partijskog organizatora koji bi čvrsto sprovodio direktivu Partije o okupljanju i vođenju u direktnu borbu protiv neprijatelja.

Radivoje Rodić, Vaso Kelečević i ja sastajali smo se na zahtjev bilo kojeg od nas, a sastanci su zakazivani preko mene. Ponekad sam se sastajao sa Radivojem, ili samo

sa Vašom. Radivoje je radi ugovaranja sastanaka ili prenošenja materijala, ili poruke i slično, slao meni svog mladeg brata Slavka, ili Dragu Mmju ili Peru Vranješa. A ja sam svoje poruke slao Radivoju po Stevi Ševi, ili Dragi Lazukiću. Što se tiče veze sa Vašom Kelečevićem, tu smo takode imali povjerljive ljude preko kojih smo slali poruke ili zakazivali sastanke u bilo koje vrijeme kad se ukaže potreba. Ta dužnost održavanja veze povjeravana je drugovima Gojku Banjcu, Dušanu Keemanu, Jovi Radišiću i Boži Kecmanu. Svi ovi drugovi preko kojih smo saobraćali bili su članovi Partije ili SKOJ-a ili odbora radnika i seljaka.

Radivoje Rodić, Vaso Kelečević i ja smo neprestano analizirali tadašnju situaciju u ovom kraju i zajednički donosili odluke koje su se sprovodile u partijskim i drugim organizacijama. Na sastancima dogovarali smo se ko će gdje da ide na obilazak terena radi sprovođenja partijskog rada i to tako da čitav teren sreza bude pokriven. Osobitu smo pažnju poklanjali onim mjestima u kojima nije bilo partijske ili skojevske organizacije. Trebalo je obići ne samo sekretare i rukovodioce pojedinih mjesnih organizacija radi davanja novih zadataka i uputstava, nego i naše agitatore i simpatizere koje je trebalo naći na raznim skupovima i u raznim prilikama. U principu nije propuštan ni jedan veći skup a da neko na njega nije išao u cilju vođenja naše agitacije, pa bilo da se radi o pazarnom danu, crkvenom zboru, prazniku ili o uobičajenim skupovima u pojedinim selima ili o samim seoskim sijelima. Posebno smo imali u vidu okupljanje radnika na blagajni prilikom primanja piata, bilo u Oštrelju, bilo u Srnetici, jer su to bili skupovi vrlo podesni za naš rad. Radivoje Rodić je i dalje bio angažovan na donjem dijelu petrovačkog sreza, Vaso Kelečević duž pruge Oštrelj — Srnetica, uključujući i obližnja radilišta, dok sam se ja više nalazio u gornjem dijelu sreza te u samom Petrovcu. Ovu podjelu na sektore aktivnosti ne treba shvatiti doslovno, jer kad god je to situacija zahtijevala ili se pružila podesna prilika, mi smo se bilo skupno bilo pojedinačno nalazili na bilo kojem mjestu toga područja.

Partijske organizacije postojale su u Krnjeuši, Bosanskom Petrovcu (uključujući i selo Rašinovac), u Oštrelju, Vedrom Polju, Bukovači i Driniću. Sekretar krnjeuške organizacije je bio Radivoje Rodić, sa članovima Perom Vranješem i Boškom Stuparom. U petrovačkoj organizaciji su bili Ratko Kreco, Sofija Vekić, Zdravko Celar, Nikola Vulin i Vojo Kreco. Oštreljsku organizaciju su sačinjavali: Vaso Kelečević kao sekretar, a Božo Kesić, Gojko Banjac i Branko Mirković kao članovi. Ilija Došen je bio sekretar organizacije u Vedrom polju, a članovi Dragan Jovanić, Božo Jovanić i Milan Čup. Sekretar bukovačke organizacije je bio Stevo Sevo, a članovi Drago Lazukić i Toma Morača. Driničku organizaciju su sačinjavali: Dušan Banjac, Mirko Lazarević, Bogdan Kecman, Jovo Kecman-Suco i Miloš Kecman-Vojsko (sekretar). Bio je i izvjestan broj kandidata Partije sa kojima su radili ovi komunisti. Pojedine ćelije su odabrale nove kandidate za Partiju. Među njima je bio i Lazi ja Došen iz Bravskog Vaganca, preko koga smo ostvarili vrlo uspješno svoj uticaj u njegovom selu. Kao što se vidi na ovom području djelovalo je preko 20 organizovanih članova Partije. Iako ovaj broj partijskih aktivista može izgledati neznatan u poređenju sa veličinom jednog područja sa oko 30.000 stanovnika, stvarna snaga Partije bila je u njenom snažnom uticaj u na mase radništva i seljaštva, koji je ostvarivala preko svoje dvije moćne transmisije: odbora radnika i seljaka i SKOJ-a, — a zatim sindikata. Os'im toga svaki od nas imao je na ličnoj vezi izvjestan broj simpatizera koji su spremno prihvatili naše stavove i bili nosioci naše propagande. Posebno bih htio podvući ulogu odbora radnika i seljaka (bilo ih je oko 20 na broju) koji su ne samo obuhvatili veliki broj odabranih ljudi nego su bili prave kovačnice novoga kadra zrelih aktivista koji su u svojim mjestima politički vladali situacijom, a u prvim danima ustanka predstavljali vjerne izvršioce svih odluka Partije kako u prvoj liniji vatre tako i u pozadini. Iz njihovih redova regrutovale su se prve čete i starješinski kadar. A što se tiče aktiva SKOJ-a, može se reći da su njegovi prvi aktivisti u kratko vrijeme okupili oko sebe omladinu ovog područja, koja je tako postala pripremljena za

nas tupa juće događaje u kojima se do kraja anigažovala dajući sve od sebe, vršeći predvodničku ulogu u vođenju ustanka. Prema svemu što je rečeno vidi se da je iza dvadesetak organizovanih članova Partije stajao deseterostruko veći broj članova odbora radnika i seljaka i SKOJ-a i simpatizera, koji su bili politički jednodušni i akciono spremni za bilo kakav razvoj događaja.

V

Pred sam slom stare Jugoslavije, a i poslije, u vrijeme ustanka, posebne zasluge za organizovanje partijskog rada u bosanskopetrovačkom srezu imala su dva predana revolucionara — Radivoje Rodić i Vaso Kelečević.

Radivoje Rodić, rođen u Krnjeuši 14. oktobra 1920. godine u porodici lugara, još kao srednjoškolac je prišao naprednom pokretu. Učio je geodetsku školu u Beogradu, ali je svako svoje ferije provodio u svom zavičaju intenzivno se angažujući u političkoj aktivnosti. Iako relativno mlad, on je ubrzo postao veoma uticajna politička ličnost, ne samo u donjem dijelu petrovačkog sreza nego i van tog područja. Vrlo brzo je izrastao u omladinskom pokretu, a 1940. godine kao dvadesetogodišnjak postaje član Partije. Ne samo da je on radio na organizovanju skojevske organizacije i organizacije odbora radnika i seljaka na krnjeuškom području i u čitavom donjem dijelu sreza, nego je on bio direktni partijski rukovodilac i inspirator mnogobrojnih političkih akcija na tom terenu.

Radivoje je u vrlo kratkom vremenskom razdoblju izrastao u revolucionarnu ličnost izuzetnih kvaliteta. Njegova mladost i neiscrpna energija, njegove blistave intelektualne sposobnosti, njegovo golemo iskustvo u životu — što je prava rijetkost za mladića njegovih godina, čitava nenametljiva i snažna ličnost ponesena vatrom revolucionarne misli, — sve je to bilo pokrenuto u borbu za ostvarenje ideala radničke klase. On je predano ne žaleći snage, živio na partijskim problemima, spreman da u svakom momentu priđe izvršenju svakog zadatka o kojem bi bio donesen zaključak. I još nešto: on sam nije čekao da mu uvijek budu predočeni i formulisani zadaci ili od-

luke koje je trebalo izvršiti; on je toliko živio životom Partije da je pri ostvarivanju zaključaka uvijek unosio svoj duh i snažno doprinosio da se oni u životu što bolje realizuju. U sebi je razvio samoinicijativnost u akciji povezanu sa posebnom sposobnošću predviđanja događaja. U prvim danima ustanka, pored svih ostalih dužnosti, rezultat je njegove samoinicijative djelatnosti bio da su stvorena posebna tajna skladišta hrane i drugog materijala, koja su docnije, u doba krize ustanka, bila od neprocjenjive vrijednosti kao punktovi za snabdijevanje i organizovanje kurseva za obučavanje omladinaca u rukovanju oružjem.

On je stalno bdio na čuvanju i što boljem korišćenju ilegalnog partijskog materijala, nastojeći da se on što više koristi kako bi ga pojedini drugovi što prije pročitali radi što ekspeditivnijeg slanja na dalju upotrebu. Vodio je kontrolu o tome kako se taj materijal čuva i kako ga drugovi obrađuju.

Po godinama je bio mlađi od nas, ali je u raznim situacijama, kada smo morali rješavati vrlo osjetljiva pitanja često u veoma napetoj atmosferi, on pokazivao ne samo razboritu prisebnost koja smiruje nego je davao zrele i dobre predloge, a sam njegov nastup uvijek je djelovao tako da su prevaziđivani nesporazumi, pa i konflikti, koji su znali iskrsnuti među nama. Zbog ove njegove osobine uživao je među nama svima veliko poštovanje.

Radivoj je u radu pokazivao posebnu ozbiljnost i studiozan pristup problemima. Kad je radio s ljudima, pokazivao je izuzetno strpljenje, obrađujući čovjeka po čovjeka, omladinca ili omladinku, usađujući u njih nov duh jedne nove svijesti o potrebi organizovanog okupljanja i političkog angažovanja kako bi se što širi krug omladinaca idejno i politički pripremio za nastupajuće događaje. Zahvaljujući takvom svom radu on je ubrzo uspio da pokrene politički rad i osposobi ilegalno organizacije na krnjeuškom području. On je uspio u kratkom vremenskom razdoblju uspostaviti kontakte sa omladinom u Bjelaju, Vodenici i čitavom području — predjelu donjeg dijela sreza. Skojevsku grupu u Bjelaju obilazio je

prenoseći joj zaključke, direktive i upoznavao ih s novim događajima i političkim akcijama. Na tom istom području Radivoje je nastojao održavati kontakt i politički orijentisati naše simpatizere. Sa svojim bratom SlaVkom, koga je on uveo u politički život, i sa Perom Vranješom, on je uspio zainteresovati, politički oživjeti i pokrenuti omladinu tog područja. Ako se uzme u obzir da je u to doba bilo veoma malo organizovanih ljudi u ovom kraju, onda će se shvatiti od kolike je važnosti bilo ovakvo političko djelovanje Radivoja Rodica. Rezultati tadašnjeg njegovog političkog rada pokazaće se u punoj svjetlosti u sudbonosnim danima ustaškog terora i narodnog ustanka tog kraja. Zahvaljujući velikim dijelom njegovom djelovanju, narod tog kraja nije bio prepušten sam sebi u sudbonosnim danima koji su slijedili.

Kada mi je prVi put poslao svog mlađeg brata Slavka sa usmenom porukom, odmah su mi upale u oči slične osobine kao i kod Radivoja. Mada je Slavko bio vrlo mlad, ozbiljnost kojom je izvršavao postavljene zadatke imponovala je. Pošto su tada izbjegavane pismene poruke, Slavko je uvijek tačno usmeno prenosio sve što je bilo potrebno da se saopšti. Slavko je bio zaista talentovan mladić čije su sposobnosti mnogo obećavale. Međutim, pao je kao prva omladinska žrtva na tom području od ustaške ruke uoči samog ustanka.

VI

Što se tiče Vaše Kelečevića, njegov položaj je u odnosu na Radivoja i mene bio specifičniji. Sa jedne strane on je, kao nadzornik pruge od Oštrelja do Srnetice, odnosno Bravskog, bio stalno zaposlen na Šipadovoj željeznici, a sa druge, bio je oženjen čovjek, sa familijom koju je izdržavao. Samim tim što je svjesno, iz ubjeđenja, prišao naprednom pokretu, što je bez rezerve stao na stranu radničke klase i zakoračio putem ubijedenog revolucionara, on je stalno nosio rizik da izgubi relativno dobar posao i da mu porodica ostane neobezbijedena, da bude proganjan i zatvaran.

A'ko bi se gledalo na njegovu spoljašnost, čovjek ne bi mogao zaključiti kolika se revolucionarna energija krije u njemu. Bio je mršunjav, dosta nježnog izgleda, govorio je odmjereno i imao je razumijevanja za ljude. Vaso je bio veoma ozbiljan čovjek čiji su postupci u životu odisali jednim čvrstim principijelnim stavom. On je svoju dužnost nadzornika obavljao savjesno i sa punom odgovornošću, tako da mu niko, pa ni klasni neprijatelj, nije mogao staviti prigovor na njegov rad. Isto tako, kao čovjek, u odnosu na svakog drugog, on nije bio samo obični sagovornik kod koga se moglo naći razumijevanja za nevolje drugog, nego i ličnost koja je u sebi nosila duboki osjećaj ljudske solidarnosti. Ovim kvalitetima njegove ličnosti pridružila se njegova prirodna inteligencija i zrela klasna svijest. Zbog svojih ličnih osobina on je bio poštovan u svojoj okolini, a zbog svog principijelnog političkog stava veoma cijenjen među radnicima.

Vaso je odlično poznavao probleme sa kojima su se borili radnici na terenu koji je kao nadzornik pruga obilazio. On je bio isto tako jako dobro upućen u tadašnja sindikalna zbivanja za koje je bilo karakteristično nastojanje vlasti da nametne radnicima režimski sindikat JUGORAS. On je bio aktivno uključen u borbu za učlanjavanje radnika u URS-ove sindikate, i nije nimalo slučajno da su se upravo u onom sektoru pruge na kojem je on radio radnici uvijek izjašnjavali za URS-ov sindikat. Sa druge strane Vaso je veoma dobro poznavao tadašnji režim, sve lokalne puktove vlasti, administrativni aparat preduzeća, i sav onaj mehanizam u društvu preko kojeg je vlast nastojala obezbijediti sebi potpunu kontrolu nad društvom. Ovo njegovo detaljno poznavanje lokalnih prilika i institucija bilo je od velike koristi za nas. U tom smislu za nas su bili dragocijem njegovi savjeti kaiko da u našem političkom djelovanju izbjegnemo represije od strane organa vlasti gdje je to bilo moguće.

Njegovo političko djelovanje osjećalo se na čitavom prostoru duž pruge od Bravska do Drvara. Budući da je bio nadzornik pruge na sektoru Oštrelj — Bravsko, a budući da je direkcija preduzeća bila u Drvaru, on je često službeno putovao po čitavom ovom terenu. To mu 'je

omogućilo da stupa u kontakt sa velikim brojem ljudi sa kojima je radio i koje je naistojao organizovati i pomagati u radu. On se duže zadržavao u razgovoru sa radnicima, govorio im o političkoj situaciji u zemlji i svijetu, o radničkom klasnom pitanju, o neriješenosti nacionalnog pitanja i kapitulantskoj politici vlade Cvjetković—Maček. Neki su ljudi od njega po prvi put čuli o revolucionarnim pokretima u svijetu, o tome kako su se radnici borili u Španiji, u Ruskoj revoluciji. Govorio je da radnici borbom ne mogu ništa izgubiti, jer ni onako nemaju nikakvih prava, oni borbom mogu samo dobiti. On je stalno nastojao da radnicima ulije svijest o potrebi udruživanja i čvrstog organizovanja radi vođenja klasne borbe i same revolucije. Njegovo jasno, pristupačno i svima razumljivo objašnjavanje onoga što je govorio imalo je velikog uticaja na buđenje klasne svijesti kod radnika s kojima je dolazio u dodir. On je postao u radničkim krugovima omiljena ličnost sa kojom se željno očekivao novi susret. Često sam imao prilike da slušam radnike kako sa zanosom govore o Vasi i njegovom gledanju na stvari. U živoj političkoj aktivnosti na ovom sektoru pruge Vasin ugled među radništvom osjetno je rastao. Njemu pripada velika zasluga za veoma živ i aktivan politički rad na tom području, a to je upravo vrijeme kada je velikim brojem radnika ovladala progresivna društvena orijentacija.

Vaso nije djelovao samo među pružnim radnicima, on je prema prilikama odlazio i na obližnja šumska radišta, duž pruge, uvijek sa nekom izlikom, i radio sa ljudima izvršavajući partijske zadatke.

U to vrijeme Vaso je održavao tijesan kontakt s Milošern Baukom iz Crvi j ivice, koji je tada bio jedan od aktivnih partijskih radnika na drvarskom terenu. Veza s Baukom omogućavala je koordinaciju partijskog rada i izvođenje akcija istodobno na području Petrovca i Drvara. Tim putem brzo su se slala obavještenja našim drugovima s jednog područja na drugo, o uspjesima našeg rada i pojedinim događajima koji su to ilustrovali. Ti događaji su morali biti široko komentarisani u javnosti bez razlike na kojem terenu je došlo do njih. Ovakva vrsta međusobnog obavješćavanja i koordiniranja rada pozitivno

je djelovala na obje strane, alkije su bile dopunjavane, bolje usklađivane, a rezultat je bio to da je partijski rad znatno dobio na svom 'kvalitetu i intenzitetu. Vasina uloga u ovom koordiniranju bila je prvorazredna.

Oštrelju kao prometnom mjestu i centru okolri'h radilišta posvećivali smo posebnu pažnju. Vaso nas je redovito pobliže obavještavao o svim važnijim događajima koji su se odigrali na drvarskom terenu, a isto tako upoznao je i drugove sa drvarskog terena, većinom preko Miloša Bauka, o svemu što se događalo na našem terenu. Za nas koji smo rukovodili organizacijom Vaisino prisustvo je uvijek predstavljalo osvježen je, jer on, pored toga što je održavao stalnu vezu s drugovima u Drvaru, crpio je za nas dragocjene informacije o tadašnjim zbivanjima uopšte, a o našem kraju posebno, dolazeći u doticaj i sa nosiocima politike režima i u upravi preduzeća. Posebno pomno je pratio politička zbivanja u našim najvećim centrima, sa uvijek pripremljenim komentarom za partijsko članstvo. To je davalo poseban impuls u radu jer su članovi osjećali da su u toku događaja.

U svom partijskom radu Vaso je imao povjerenje u radnike, isto tako vodio je računa o ljudima, o njihovim teškoćama i nedaćama koje su ih znale zadesiti. On se borio za ljude da im olakša položaj i da ih potpomogne u rješavanju njihovih egzistencijalnih pitanja. Dešavalo se da su pojedini radnici, naši simpatizeri, zbog svog političkog stava i aktivnosti bili otpušteni sa posla. Vaso se svim snagama zalagao da takve radnike koji su ostali bez sredstava, zaposli na drugim radilištima i čak da ih vrati na prijašnji posao, — i u tome je u velikom broju slučajeva i uspio. Poznavajući njegovo veliko zalaganje za nezaposlene radnike, ogroman broj radnika osjećao je prema njemu poštovanje. Oni su ga smatrali svojim i bili su spremni da pođu za njim.

VII

Alko su komunisti nekad na petrovačkom području nastupali kao kritičari režima u okviru opozicione Zemljoradničke stranke ili kao pristalice Udruženja¹¹⁶ opozicije, ko-

risteći taj put da na mase prenesu svoje poglede, sad više
0 takvom radu nema ni govora. Komunisti imaju svoju
čvrstu ilegalnu organizaciju sa jasnom orijentacijom i ja-
snim programom rada, što je bio prvi preduislov za nji-
hovo snažno samostalno političko nastupanje. Oni su i
prije bili distancirani od opozicionih građanskih stranaka
u okviru kojih su djelovali; sad, međutim, oni su raskrstili
1 sa UO i sa Zemljoradničkom strankom optuživši njihovo
vod'stvo za izdaju interesa naroda i priklanjanje buržo-
askoj nagodbenjačkoj politici na račun radnog naroda. Za-
hvaljujući upornom dugotrajnom političkom djelovanju i
borbi protiv režima i buržoaske ideologije, Partija je sad
bila u stanju da pokrene mase u veće političke akcije.
Iako ilegalna, njeno se prisustvo svuda osjećalo.

Od momenta kad su naši drugovi nasilno odvedeni u
koncentracione logore, nije prestajala borba Partije za
njihovo puštanje na slobodu. Ova borba ubrzo je prerasla
u organizovanu široku akciju u koju je bio uključen veliki
broj ljudi. Javno je postavljen zahtjev da se formirani
koncentracioni logori raspuste a internirani drugovi pu-
ste kućama. Akcija je izvođena u obliku upućivanja pisme-
nih zahtjeva vlastima. Pisane su hiljade pisama i dopisnica,
potpisivani su punim potpisima i upućivani Vladi i ta-
dašnjem poslaniku sa zahtjevom da se koncentracioni lo-
gori rasformiraju i zatočenici oslobode. Istovremeno su
pisana otvorena pisma solidarnosti drugovima u koncen-
tracionim logorima. Na organizovanju ove akcije radio je
veliki broj drugova, članova Partije, SKOJ-a, odbora rad-
nika i seljaka. Oni su dobijali pojedinačne zadatke da
prikupe što je moguće veći broj potpisnika ovih pisama,
da ubjeđuju ljude da treba da se potpišu da bi se spasili
najbolji sinovi naroda. Izvođenje ove akcije nije išlo lako,
jer smo se bili orijentisali na prikupljanje potpisa od
što većeg broja ljudi. Sjećam se da su neki ljudi dali
odmah potpise u vrijeme one naše velike akcije ispraća-
nja drugova u koncentracioni logor ,a kasnije su straho-
vali bojeći se represalija vlasti prema njima i njihovim
porodicama. Neki su odbili da se potpišu iako su odobra-
vali našu politiku, opet iz bojazni od posljedica, a kasnije
su se stidjeli svog odbijanja da se javno solidarišu sa na-

ma. Mnogi su, opet, davali priloge i pomoć, ali iz straha nisu htjeli dati potpis. Ova naša aikcija obuhvatila je širok broj ljudi i za te ljude ona je očito predstavljala krupno iskušenje da se svojim potpisom isolidarišu sa zatočenim komunistima i riziku ju navlačenje na sebe neugodne sumnje od strane vlasti.

Uporedo sa prikupljanjem potpisa za oslobođenje drugova iz koncentracionog logora mi smo organizovali prikupljanje pomoći za drugove koji su bili zatočeni u logoru ili bačeni u zatvor. Kao nekad za »crvenu pomoć« ili za pomoć za španske borce, i ovom prikupljanju odazvali su se mnogi radnici i seljaci i drugi sa ovog područja. Pored rada sa pojedincima, za koj'i je bio zadužen svaki od nas, posebna pažnja bila je posvećena svakoj vrsti skupova. Organizovali smo niz priredbi po selima. U Bukovači i Driniću organizovana je bila predstava Kocićevog »Jazavca pred sudom«. Davida Štrpca glumio je pružni radnik Blažo Lukić iz Bukovače, a njegova gluma je nailazila na srdačan prijem kod prisutnih što je stvaralo povoljnu atmosferu za rad naših aktivista. Isto tako davana je i Nušićeva »Protekcija«. Ove priredbe bile su uvijek dobro posjećene. Na njih su dolazili ljudi i iz okolnih sela. Mi smo uvijek politički istupali kraćim govorima koristeći raspoloženje gledalaca poslije predstave. I na nogometnim utakmicama dolazio je do izražaja naš politički rad. Same nogometne klubove u Driniću, Koluniću, Petrovcu i drugdje vodili su uglavnom naši aktivisti koji su i davali ton njihovom djelovanju. I svi drugi Skupovi radnika, prilikom primanja plate i slično, okupljanje naroda na sajmovima i vašarima, seoskim pirovima, na pazarnim danima, crkvenim svečanostima i ostalim skupovima stalno su korišteni za politički rad. Oni su nas poslije obavještavali ko ih je podržao a ko se suprotstavljao našoj politici tako da smo stical'i uvid u raspoloženje ljudi.

Ovaj naš rad vlasti su jako dobro osjećale, ali ni do jedne provale nije došlo, iako su mnogi drugovi hapšeni, tučeni u zatvorima i proganjani.

U ovo vrijeme učestali su pozivi vojnim obveznicima za rezervu tako da je priličan broj ljudi odlazio u vojsku.

Njihovo praćenje davalo je dobre mogućnosti za istupanje naših aktivista i propagiranje naših stavova. Držani su govori na raznim usputnim stariicama, a istovremeno smo organizovali praćenje rezervista od stanice do stanice tako da je korišćen i sam put za političko djelovanje. Odbrana zemlje od fašističkih država bila je prva naša parola. Zahtjev za odbranu zemlje bio je jedinstven, na svim skupovima rezervista koj'i su kretali u svoja odredišta. Naša nastojanja bila su skoncentrisana na to da se u narodu stvori borbeno raspoloženje za odbranu zemlje čija je nezavisnost dovedena u pitanje. Naši aktivisti istupali su sa parolama: Branićemo zemlju! Dolje sile Osovine! Hoćemo savez sa Sovjetskim savezom! Sloveni na okup!

VIII

Jedne subote u drugoj polovCni mjeseca marta 1941. godine Vaso Kelečević mi je poručio po Gojku Banjcu da 'se spremim i da u četiri sata tog dana budem u Oštrelju iza željezničkog magazina, gdje ćemo se naći. Pretpostavi jao sam da se radi o vezivanju sa nekim novim društom u odsustvu Velje Stojnića koji je pozvan u rezervu. Jer, tim je partijska veza bila prekinuta, pa ju je trebalo obnoviti. Na tu moju pretpostavku upućivala je i poruka o našem direktnom sastanku u samom Oštrelju, koji mi inače nismo praktikovali birati za svoje sastanke. U zakazano vrijeme na ugovorenom mjestu čekao me Vaso i saopštio mi da ću ići teretnim vozom do stanice Pasjak gdje treba da neprimjetno siđem. Tamo će me sačekati jedan drug kojeg mi je tačno opisao. Čim se teretni voz pojavio, Vaso se odmah sklonio u šumu kako nas ne bi niiko vidio da smo zajedno. Kad je voz stao, htio sam ući u jedan vagon gdje su bili neki radnici i alat, ali me je mašinovođa Dane Došen pozvao u lokomotivu pa sam s njim krenuo. Na njegovo pitanje odgovorio sam da idem u Crvijivicu djevojci, ali mi on nije vjerovao, pa mi je rekao da mene zanima djevojka koliko i njegovog pokojnog oca! Tokom puta na njegovo insistiranje govorili smo o politici i tako je vrijeme puta brzo prošlo.

Kad sam sišao na Pasjaku, prišao mi je jedan čovjek, crn, srednjeg rasta, u ličkoj kapi — upravo onako kakav je opis dao Vaso Kelečević — i oslovio me sa »druže«. Kako sam docnije doznao, bio je to Boško Dodig, pružni radnik. Pošao sam za njim a kad smo bili bliziu zgrade, tj. kuće u kojoj se spava, koja je pripadala Milošu Bauku, drug koji me je doveo pokazao mi je gdje da uđem rekavši mi da me tu čeka Miloš. Miloš je bio sam u kući. Pozdravili smo se, a pošto je Miloš bio pod stalnom prismotrom žandara, dogovorili smo se da u slučaju nailaska žandara kažem da sam došao djevojci — koliko se sjećam, radilo se o Mari Torbici koja je već bila obaviještena da se njezin »momak« nalazio kod Miloša ukoliko bi žandari došli! Odmah smo počeli razgovor, i Miloš mi je saopštio da će se sutradan održati konferencija drvarskih i grahovskih komunista na kojoj ću biti prisutan i ja. U toku razgovora došla je i »moja djevojka« upoznala »svog momka«, a Miloš joj je saopštio da će sutra remonirati kolima u Drvar sa kolima Miloševih, radi svake eventualnosti. Miloševa majka, naslućujući o kakvim se stvarima radi, zabrinuto je primijetila: »Djeco moja, čuvajte se, vas će ova vlast isprebijati, pa nećete moći ni u goru ni u vodu!« Mi smo je umirivali, ali ona odvrati da se šukast sa rogatim ne bode. Dok smo večerali, stigao je Vaso drugim vozom, kako je i planirano, pa nam se pridružio u jelu, a zatim smo ostali u kraćem razgovoru. Malo zatim Vaso je otišao za Oštrelj, a Miloš i ja smo do kasno u noć ostali nasamo u razgovoru.

Ovo je bio prvi moj susret sa revolucionarom, metalnim radnikom Milošem Baukom. On je već iza sebe imao bogato iskustvo u borbi sa predstavnicima režima ne samo u Drvaru, nego i u Smederevu i Beogradu, kamo je nekoliko puta išao i bivao hapšen i proganjan. Sad je bio prognan u rodno mjesto Crvljivicu, s tim što se stalno mora javljati žandarmerijskoj stanici. Miloš je bio veoma poduzetan čovjek, odličan tokar, veoma spretan da iznađe praktična tehnička rješenja ako bi se pojavio problem koji bi tako nešto zahtijevao. Uz to on je bio veoma omiljen među svojim mještanima, posebno kod omladine koju je znao okupiti i privezati za svoje ideje. Bio je prindipi-

jelan i jedan od onih naših drugova koji je, zahvaljujući boravku u Smederevu i Beogradu, prevazišao svojim pogledima lokalne granice u interpretiranju situadije i u gledanju na stvari, kakvu osobinu nisu posjedovali mnogi.

Sutradan kad je svanulo Milošev brat nas je kolima prevezao u Drvar, a u našem društvu se nalazila i djevojka Mara tako da je izgledalo da momak prati svoju djevojku. Dok su ostali otišli u sam Drvar, Miloš i ja smo nastavili za Kamenicu gdje nas je dočekaao Nikola Kotle koji nais je odmah uputio da idemo ka brdu prema prvoj šumi gdje su nas drugovi sačekali. Oni koji su nas dočekali odveli su nas na određeno mjesto gdje smo zatekli desetak drugova. Svi smo se između se rukovali i pozdravljali ne govoreći svoja imena. Sjeli smo, zapalili cigarete i malo Odahnuli. Ubrzo su se svi sakupili.

Tako je otpočela sreska konferencija za srez Bosansko Grahovo u šumi Praščijak poviše sela Kamenice, koja je trajala najmanje 6 sati. Konferencijom je rukovodio H-uso Abdičević, učitelj iz Resamovaca, koji je izložio spoljnu i unutrašnju situaciju, ali se posebno zadržao na stanju na drvarskom i grahovskom terenu, na rad Partije i drugih organizacija. Diskusija je bila veoma živa i raznovrsna, prožeta duhom praktičnog djelovanja Partije. Koliko se sjećam, drugovi su dMcutovali o životu i radu radn-h kolektiva, prije svega u Pilani i Celulozi u Drvaru, o radu naših aktivista i naših političkih protivnika — režimija. O radu članova Partije i simpatizera govoreno je veoma mnogo, sa velikim brojem pojedinačnih detalja. S tim u vezi bilo je saopšteno pitanje čistoće lika komunista i, sjećam se, bili su neki komunisti kritikovani zbog toga što su u radno vrijeme pravili predmete za ličnu korist (mlinove za kafu i si.) pa su ih tadašnji rukovodioci preduzeća javno osuđivali za to. To je štetilo ugledu komunista među radnicima. Bilo je dosta govora o ljudima koji su bili van Partije, ali su vezani za nas, o tome kako dalje dejstvovati u radu s njima. Osobito je bilo podvučeno da se u posljednje vrijeme manifestuju sve veća raspoloženja za nas, kako među radnicima tako i na selu. S tim u vezi usvojen ie i zaključak da se, naravno uz dužan oprez, pride kandidovanju šireg broja ljudi. Jedan

od najvažnijih zaključaka bio je da se prate vozovi kojima su rezervisti putovali na svoja zborna mjesta i da se organizuje njihov ispraćaj talko što bi na usputnim stanicama i u samim vozovima istupali naši drugovi sa kratkim govorima zahtijevajući odbranu zemlje, savez sa SSSR, a protiv sila Osovine, protiv fašista i pete kolone. Uz to se nadovezivao zahtjev za smjenu Vlade Cvjetkovtić—Maček i za izvođenje izdajnika pred narodni sud.

Učesnici su iznosili koji su radnici spremni za odbranu zemlje, koji su imali hrabrost da svojim punim potpisima traže raspuštanje koncentracionih logora od Vlade. Isto tako kroz diskusiju se kristalizirao i zaključak sa kojim ljudima treba raditi da ne bi usljed neobaviještenosti postali plijen političkih manipulacija režima i petokolonaške propagande.

Na konferenciji je bilo posebno riječi o pojačanom radu sa ženama i iznesen je kao pozitivan primjer istup žena sa Kamenice koje su išle u Drvar sa zahtjevom da Veljo Stojnić, njihov učitelj, koga su pozvali u rezervu, bude pušten da radi u njihovoj školi. Rad sa ženama trebalo je pojačati, a konstatovano je da žene koje nisu nezainteresovane pozitivno utiču na ljude.

Analiziran je rad odbora radnika i seljaka. Discutovano je o tome kako se koristi partijska literatura i kako se ona čuva.

U vezi sa unutrašnjom situacijom govorilo se o potrebi da se preko naroda što više vrši pritisak da se koncentracioni logori raspuste a politički krivci oslobode. Jer, od svih onih koji su iz ovog kraja otjerani u koncentracioni logor, jedino je uspjelo Nikoli Koti: — prema njegovim sopstvenim riječima na ovoj konferenciji — da se izbavi zahvaljujući intervenciji ženinog brata.

Ja sam na konferenciji u diskusiji govorio o situaciji i radu partijskih organizacija na petrovačkom području, sa posebnim osvrtom na političko raspoloženje naroda. Huso Abdičević je ocijenio kao dobru situaciju na petrovačkom području. Inače je povoljno ocijenjena situacija u drvarskom i grahovskom kraju.

Što se tiče opšte situacije, ukazano je na opasnost fašističkog napada i na potrebu pripremanja naroda za od-

branu zemlje buđenjem u ljudima patriotskih osjećaja. U isto vrijeme potrebno je tražiti savez sa Sovjetskim savezom.

Na pitanje drugova o paktu o nenapadanju između SSSR i Njemačke detaljan je odgovor dao Huso Abdićević.

Na konferenciji su tretirana i organizaciona pitanja i podvučena potreba reorganizacije partijske organizacije radi efikasnosti i poboljšanja rada.

Nema sumnje da je najkrupnija figura na ovom sastanku bila ličnost Huse Abdićevića. Ne samo da je on prevazilazio sve prisutne po teoretskoj spremi i obrazovanju uopšte, nego ih je nadilazio i velikim iskustvom u radu s ljudima, raspolagao je sposobnošću lakog i neposrednog komuniciranja sa sablesjednikom, što se sve od prvog momenta moglo osjetiti. Njegove izvanredne sposobnosti dolazile su do izražaja u diskusiji na konferenciji kojoj je upravo on dao osnovni ton. Imao je razvijen smisao za objektivnu analizu stanja, a njegove procjene situacije, postavke u vezi sa najvažnijim pitanjima i politička objašnjenja onoga što nije bilo jasno il' je bilo manje jasno, odisala su takvom zrelošću izlaganja i snagom ubjedljivosti da kod slušalaca nisu ostavljala ni traga sumnjama u ispravnost onoga o čemu je govorio. On ruije dozvoljavao da se pri pretresanju stanja u pojedinim mjestima išta uljepšava, tražio je samokritički prilaz svih onih koji su disku to val i ,uočavajući što je potrebno u datom trenutku preduzeti i na šta treba koncentrisati pažnju i kako treba raspodijeliti snage. Sjećam se njegovih riječi kako treba spremati narod na odbranu zemlje, kako treba usmjeriti naše snage za podizanje borbenog duha u narodu. Snagu njegovim stavovima davala je principijelnost, dosljednost i odvažnost njegove ličnosti. Na ovoj konferenciji on je dominirao kao ilegalac komunista čija je zrela i izgrađena ličnost zračila snagom nepokolebljivog revolucionara.

Zaključke na konferenciji formulisao je Huso Abdićević na osnovu široko vođene diskusije i detaljnog analiziranja stanja a u duhu linije Partije. Ovi zaključci istovremeno su sadržavali direktive za budući rad, sa kon-

kretnim zadacima koji su postavljeni pred partijske organizacije.

Iako je ovo bila konferencija komunista sa područja Drvara i Bosanskog Grahova, ipak su doneseni zaključci bili obaveza i za petrovačke organizacije. Situacija je tada bila takva da se partijske organizacije obavežu da se što prije doneseni zaključci sprovedu u djelo.

Poslije završene konferencije Huso Abdićević mi je prišao i ositao sa mnom u dužem razgovoru. On je bio zadovoljan mojim izlaganjem o stanju na petrovačkom terenu. Razgovarali smo o partijskom rukovođenju na petrovačkom području, on se interesovao za to s obzirom na prostranost tog područja. Kad sam ga obavijestio kako u praksi rukovodimo nas trojica (Vaso Kelečević, Radivoje Rodić i ja), on se složio s takvim načinom rada smatrajući da je za naše uslove efikasan, i savjetovao nam da tako nastavimo raditi. Na kraju mi je rekao da odmah idem na svoj teren i da sprovedeni u život odluke ove konferencije. Naročito mi je skrenuo pažnju na to da u radu treba da se čuvam da i mene ne bi otjerali u koncentracioni logor, jer ne bi smjelo da se osjeti da partijski rad zbog progona drugova zaostaje.

Partijska konferencija na Kamenici je bila od izuzetne važnosti za dalji partijski rad na području Drvara i Bos. Grahova. Ona je u svojoj bitnoj namjeni potpuno uspjela, zadaci su detaljno i precizno formulisani, tako da su svi članovi Partije dobili neposredan akcioni program rada za naredno vrijeme. Značaj konferencije je u tome što je to bio prvi partijski skup na ovom području, održan u vrijeme dubokih političkih previranja uoči rata, skup koja je omogućio čvršće povezivanje partijskih redova .efikasniji način rukovođenja i povećanu mobilnost članstva, što je sve dalo novi kvaiitet u radu Partije u to vrijeme kad je to bilo najpotrebnije. Sve akcije koje su iza toga izvođene potvrdile su to.

IX

Od sredine marta 1941. sve se više osjećalo da je potpisivanje Trojnog pakta od strane Jugoslavije samo pi-

tanje dana. Tad je Partija razvila široku kampanju protiv potpisivanja Pakta, a u proglasu SK KPJ traženo je da se zaključi sporazum sa Sovjetskim savezom, potpisivanje Pakta označeno je kao izdaja nacionalnih interesa i zahtijevano je da se izdajnička vlada zamijeni narodnom. Partija je pozvala sve rodoljube da se suprotstave potpisivanju Pakta. Kada je 25. marta objavljeno da je Pakt potpisan, u Beogradu i drugim gradovima su izbile demonstracije protiv Pakta.

Kroz Petrovac je prostrujala vijest o masovnim demonstracijama po gradovima Jugoslavije, posebno u Beogradu. Sutradan, 26. marta, na pazarni dan u Petrovcu su bile izvedene demonstracije protiv potpisivanja Pakta. Petrovačkim ulicama prošla je organizovana kolona ljud'i demonstrirajući protiv izdajničkog i sramnog akta potpisivanja Pakta. Narod je pozivan na odbranu zemlje a parola »Bolje rat nego pakt!« bila je prihvaćena od svih. Na tim demonstracijama govorio sam demonstrantima u duhu naše politike razobTičavanja izdajničkog postupka Vlade. Naši aktivisti i simpatizeri najšire su se uključili u ove demonstracije nošeni patriotskim osjećanjem za odbranu zemlje sa parolama »Bolje grob nego rob«, »Savez sa Rusijom« itd. Čak su i neki ljud'i koji su bili poznati po svojim Sklonostima prema režimu, videći otvorenu izdaju Vlade, dali tada za pravo komunistima koji su i ranije predočavali ljudima ovakav razvoj događaja i koji su jedini ostal'i dosljedni u vođenju svoje politike u interesu naroda.

Istog dana i u Oštrelju je vrilo. Putnički voz iz Drvara vozio je masu rezervista a sa tim vozom je išao i Miloš Bauk. Kad je voz prispio u oštreljsku stanicu, sakupilo se mnogo svijeta među kojima najveći broj radnika. U tom trenutku Miloš Bauk je govorio okupljenoj masi koja je prihvatila njegove misli i parole. Kad su ga primijetili, žandari su kidisali na njega i uhvatili ga. Međutim, dok su ga gonili pred sobom, on je iskoristio trenutak njihove nebudnosti, naglo je skočio u stranu i izgubio se u šumi. Žandari su pucali za njim ali ga srećom nisu pogodili. Žandari su tada napravili zasjedu kod Došenove kuće očekujući da će Miloš tamo otići i da će ga

tako uhvatiti. Međutim, Miloš je odlučio da potraži mene. On je idući prugom naišao na pružne radnike među kojima se nalazio i Drago Lazulkić, član Partije. On ga je doveo do moje kuće. Budući da je Miloš bio nepoznat Drinićaniima, pronio se čak glas po selu da se vratio moj brat koji je tad bio u Francuskoj. Miloš se tada povjerio mojoj majci rekavši joj da je on moj drug, da ga žandari gone, da se mora samnom sastati, da će on sada izići iz sela kako bi se dobio utisak da je otišao, ali da će se vratiti kad se smrkne. Tako se i desilo. Miloš se po mraku neprimjetno vratio, a moja majka mu je dala hranu i odvela ga u zgradu i pokazala mu kuda može da bježi ako naiđu žandari. Od svih mojih ukućana samo je majka znala da se Miloš nalazi tu. I to je bilo najbolje. Jer, vlasti su često zbog mog rada vršili pretres kuće, a jednom je čak otac sa dva brata bio u pritvoru ali su ga na intervenciju sela, čak i mojih političkih protivnika, pustili nakon 9 dana. Ja sam još u Petrovcu čuo za ono što se desilo u Oštrelju, ali nisam nikako pretpostavljao da će Miloš poći k meni. Kad sam se vratio kući, večerao sam, i tad mi je majka prišapnula da se u zgradi nalazi u mom krevetu moj drug koji je sa mnom bio prije petnaest dana. Ja sam se neprimjetno izvukao iz kuće, i našao Miloša u zgradi. On mi je ispričao sve šta se dogodilo tog dana. Sad je val/jalo učiniti dvije stvari: smjestiti Miloša na bezbjedno mjesto i zavarati trag žandarima. Dogovorili smo se da Miloš napiše pismo svojoj kući, koje ću ja dati nekom od onih koji putuju u rezervu da ga baci na poštu u Prijedoru ili drugom udaljenom mjestu. To nam je uspjelo, tako da je jedno pismo bilo poslato iz Banja Luke, a jedno, koje je Miloš sastavio u dogovoru sa mnom, bilo je poslato na žandarmerijsku stanicu. Tako je Miloš bio sakriven kod mene.

I upravo u ovo vrijeme tajni boravak Miloša Bauka kod mene bila je i sretna okolnost: sad sam imao u svojoj blizini jednog iskusnog partijskog radnika i revolucionara sa kojim sam se mogao savjetovati i dogovarati o političkom i partijskom radu u tom trenutku, o tome kako realizovati zaključke sa partijske konferencije u Prašćijaku, i općenito o svemu onom što je nova situacija donijela.

U to vrijeme, međutim, moji izostanci iz Drinića bili su česti. Morao sam ići na teren radi sprovođenja partijskih organizacije, i davati nove zadatke. To je značilo da je Miloš Bauk ostajao sam. Zbog toga smo se dogovorili Miloš i ja da upoznamo skojevku Milju Kecman sa ilegalnim Miloševim boravkom kod mene tako da mu ona u slučaju potrebe bude uvijek pri ruci, i onda kad sam ja odsutan. Odmah se pokazalo da smo to dobro uradili. Naime, jedan moj komšija koji je sticajem okolnosti poznavao Miloša Bauka, primijetio ga je tako da su žandari bili o tom obaviješteni. Kad su žandari došli, Milja ih je prva primijetila i prijekim putem, preko bašče, nas je obavijestila o tom. Budući da su žandari bili sasvim blizu, odlučili smo da Miloš krene jarugom, a da pred njim ide majka sa sudom vode i da mu da znak kad može da pobjegne neprimijećen. Ja sam pak krenuo pravo na žandare. Moj susret s njima je izgledao iznenadan tako da sam se počeo žestoko objašnjavati s njima. To je bilo dovoljno da ih zadržim toliko koliko je bilo potrebno Milošu da umakne. Žandari su došli kući moga oca, vikali su oštro na mene, a ja sam ih i provocirao kako bi ih što duže zadržao. Kad su mom ocu rekli da su došli po Miloša Bauka koji se krije kod nas, otac, koji nije imao pojma da je Miloš tu, bio je potpuno ubijeden da se radi o lažnoj denuncijaciji i kleo se žandarima svačim da oni mene sad prava napadaju. Otac je uživao glas poštenog čovjeka i njegove riječi žandari nisu primili kao izvlačenje. U to je naišla majka i čudila se kako su žandari mogli da budu toliko krivo obaviješteni. Dok su žandari sad umireni u kući pili rakiju, ja sam po Milji poslao Milošu suvog mesa i kruva. Tako smo se toga puta riješili žandara.

Ali sad je trebalo naći sigurno sklonište za Miloša Bauka. Saopštio sam Milošu da će biti smješten kod jednog našeg druga koji nije kompromitovan i u čiju kuću se možemo pouzdati. Samo on se ne smije pojavljivati i moraće doći kući obnoć. Jer, bilo je onih kojima su komunisti bili trn u oku i koji se ne bi ustručavali da obavijeste žandare kad bi vidjeli Miloša. Sa Jovanom Kecmanom-Sucom sam se dogovorio da pripremi i obezbijedi Milošev smještaj kod sebe. Suco je Miloša smjestio u sobi

ikoja je bila do puta ,i to puta dosta prometnog za seoske prilike. Dogovorili smo se da što manje lica zna za Miloša i koliko se sjećam od ukućana su za to znali samo Šucina snaha Mara i majka. Ja sam često navraćao kod Miloša koji je ostao u Driniću sve do dolaska Nijemaca u Petrovac.

Veliko iščekivanje prelomnih događaja koji su najavljivali svoj brzi dolazak potrajalo je samo desetak dana. Upravo u ovo vrijeme 30. marta raspušteni su koncentracioni logori, a oni koji su bili internirani u njima upućeni su svojim kućama. Tada su iz koncentracionog logora u Ivanjici krenuli kući Ilija Došen i Ratko Kreco. Kad su na svom povratku susreli u Srnetici grupu rezervista koji su sa pjesmom i sa patriotskim parolama išli u svoje jedinice. Odjednom su bili primijećeni od ljudi koji su zatražili da drugovi koji su se vraćali iz logora govore Okupljenoj malsi. Počeo je da govori Ilija Došen, ali su ga žandari grubo uvukli u vagon i spriječili da nastavi govor. Tada su svi oni koji su se vraćali iz logora bili pohapšeni.

Istog dana radnici koji su došli iz Srnetice donijeli su vijest da su se Ilija Došen, Ratko Kreco i ostali drugovi vratili iz koncentracionog logora i da su otpremljeni vozom za Oštrelj. Konsultujući se sa Millošom Baukom, dogovorili smo se da ja uhvatim vezu sa njima. Sutradan sam otišao u Oštrelj očekujući da se sa drugovima sastanem, međutim, preko naših drugova sam odmah doznao da su svi drugovi iz koncentracionog logara i dalje zadržani u zatvoru, pa nismo mogli da stupimo u kontakt. U tako osjetljivoj opštoj situaciji daleko više smo strepili za njihovu sudbinu, jer je bilo jasno da predstoji njemački napad na Jugoslaviju. Čak i u tim trenucima kad je trebalo mobilisati sve snage za odbranu zemlje, vlast ni trenutka nije oklijevala da se i dalje obračunava sa komunistima.

X

Šestog aprila počela je najezda fašističkih armija na Jugoslaviju. Vijesti o nemilosrdnom razaranju Beograda

iz vazduha prostrujale su još iistog dana našim krajem. Svijet je napeto očekivao vijesti sa frontova, ali ništa pouzdano nije se moglo zaključiti o tome kako trenutno Stoje stvari, kakva je vojna situacija. Kolale su kontradiktorne vijesti o stanju na pojedinim bojištima, a peta kolona je uspjela da proturanjem lažnih vijesti i dezinformacija poveća i onako veliku smutnju. Znaci neorganizovanosti u vojsci, u početku malo primjetni, počeli su bivati sve izrazitiji. U naš kraj već su se u grupama i pojedinačno vraćali pozvani rezervisti od kojih smo doznali pojedinosti o stanju u našim jedinicama. Vojnici su otvoreno govorili da je rukovodstvo armije izvršilo izdaju, da do sabotiranja dolazi na svakom koraku i da peta kolona radi šta hoće. Nastupilo je opšte rasulo vojske.

Počele su dolaziti Vijesti o organizovanju Nezavisne države Hrvatske, o tome da je Jugoslavija propala i da Više ne postoji. Nijemci su bez otpora zauzeli prostrane teritorije, a ubrzo je jugoslovenska vojska i kapitulirala. Kralj, ministri i oni koji su se nalazili u vrhovima vlasti pobjegli su u inostranstvo ostavivši izdani narod da se sam suoči sa svojom crnom sudbinom. Debakl jednog preživjelog režima bio je potpun.

Neizvjesnost i strepnja u narodu povećane su kad su počele stizati prve vijesti o pojavi ustaša i razjarivanja nacionalnog i vjerskog razdora, te prve prijetnje o predstojećem obračunu.

Za ciglih nedjelju dana situacija se iz korijena promijenila: nestalo je onog oduševljenja da se brani zemlja koje smo osjećali u narodu kad smo ispraćali rezerviste, a umjesto njega nastupilo je teško razočarenje i apatija. Saznanje da je narod izdan od vladajućih krugova bilo je gorko, i ljudi su ga doživljavali kao veliku tragediju, u prvi mah nastupila je velika potištenost, a ogorčenje prema onima koji su vladali i izigrali do kraja povjerenje naroda više je ličilo na rezignaciju nego na bunt. Dok su samo koji dan prije bili jako grlati i vrlo revnosni u proganjanju naših aktivista, sad su bili potpuno dezorijentisani, ustrašeni i izgubljeni pošto su im gospodari izgubili vlast.

Članovi Partije, međutim, nisu imali nikakvih uskih kalkulacija niti su bili rukovođeni sebičnim interesima. Oni su jednostavno dijelili sudbinu svog naroda, osjećali su da su oni njegov dio i bili su spremni da idu do kraja s narodom znajući da do odlučnog obračuna mora doći. Oni nisu nikoga zavaravali bilo kakvim iluzijama, govorili su ljudima istinu o tome da predstoji borba, i bali su prvi vijesnici duha otpora. Kod njih nije bilo dezorijentacije, jer kod njih nije bilo zabluda. Oni su znali da se bez borbe ne može doći do onoga cilja kojima su išli i kojima ih je vodila njihova ideja. Oni su još u staroj Jugoslaviji prolazili kroz iskušenja i nisu se plašili teškoća ma kakve one bile. Ono što pripadnici nijedne druge partije nisu imali, imali su komunisti; bezgranično povjerenje u svoju Partiju, u svoj narod i u sebe. U tim sudbonosnim danima oni su objektivno bili jedina organizovana snaga u narodu koja nije poklekla pred naletom fašističke soldateske.

XI

One burne nedjelje dana poslije 6. aprila gotovo svaku večer sam dolazio Milošu Bauku, gdje smo raspravljali o novonastaloj situaciji i o tome šta sad treba preduzimati. Već su stizale vijesti da Nijemci nadiru prema našem kraju, i nama je jasno bilo da stara država preživljava svoje posljednje trenutke. Posebno smo tada razmišljali o našim drugovima koji su bili još u zatvoru, o Iliji Došenu i Ratku Kreči. Stara vlast, iako su od nje preostali samo neznatni ostaci, još uvijek nije htjela naše istaknute drugove da pusti na slobodu. Mi smo pokušavali da uhvatimo kontakt sa njima, a bilo je i nekih znakova da će oni ipak biti pušteni na slobodu. Naravno, mi smo na tome radili koliko smo god bili u mogućnosti.

Miloš Bauk i ja savjetovali smo se naročito o tome šta treba preduzeti u tom trenutku. Došli smo do ključka da u trenutku kada se vlast raspada, kad nastupa zapravo bezvlašće, ne smijemo dozvoliti da državni magazini koji su bili puni hrane i oružja padnu netaknuti u ruke Nijemcima koji su mogli svaki čas naići. Potrebno

je i organizovati ljude da prikupljaju, odnose i sakrivaju oružje i municiju, prije svega, koje će nam jednog dana trebati. Pri tom nismo imali u vidu samo članove Partije ili naše simpatizere nego sve ljude koji su bili voljni da oružje i municiju nose svojim kućama i sakrivaju ga.

12. aprila njemačke jedinice ušle su u Petrovac. Dočekalo ih je nekoliko pojedinaca iz čaršije koji su računali na očuvanje svojih interesa. Upravo tog dana krenuo sam iz Drinića za Petrovac da bih se obavijestio o trenutnoj situaciji u gradu i da bih saznao šta je sa zatvorenim drugovima. Os¹ im toga u duhu razgovora sa Milošem Bakom trebalo je da savjetujem ljudima da sklone što više oružja da ne padne u ruke neprijatelju. Na putu za Petrovac išao sam sa jednom grupom ljudi iz gornjih sela (Drinić, Bukovača, Bara, Vedro Polje) među kojima je bilo i naših aktivista. Oni su krenuli u grad da pribave hrane za porodicu a i radi drugih poslova. Putem sam im sugerirao da svakako gledaju da što više oružja odnesu i sakriju kod kuće i da to čine oprezno, neupadljivo, po mogućnosti da ga uzimaju zajedno sa žitom kojeg su takođe bili puni magazini. Neki su na ovo pozitivno reagovali, a neki su smatrali da to ne treba činiti. Jednog čovjeka koji je bio u dobnim odnosima sa Dušanom Dejanovićem, trgovcem i viđenim i uticajnim čovjekom u gradu uputio sam da učini da se uskladišteno oružje i hrana podijeli narodu kako ne bi palo u ruke neprijatelju. Međutim, Dejanović je to kategorički odbio. Mi smo preko naših aktivista nastojali da ubijedimo i druge uticajne ljude da se hrana i oružje da narodu da ga odnese svojim kućama, ali i to je ostalo bez uspjeha. U to vrijeme uticajni ljudi iz grada organizovali su tzv. »narodnu stražu«, koja je u ovo doba bez vlasti trebala da osigura red u mjestu. Ali ova straža je takođe čuvala i državne magacine i nije dozvoljavala ljudima da iz njih uzimaju ni hranu ni oružje. Oni su zapravo htjeli da sve magacine u očuvanom stanju predaju u ruke njemačkim trupama ne htijući da otvore njihova vrata narodu kome je, uostalom, i pripadala ta imovina. Ja sam se lično zalagao da se čak žito i plati i odnese kako ne bi palo u ruke Nijemcima. Hrana se nalazila uskladištena na nekoliko mjesta u gradu (bivši

Sokolski dom, magacin prema Rašinovcu), a oružje u bivšem Konaku i kasarni. Ubrao iza toga po čaršiji se počelo govorkati kako su Drinićani, Bukovčani, Vagančani i ostali došli da krađu i pljačkaju državnu imovinu. Meni su lično prebacivali da se zalažem da ljudi uzimaju državnu imovinu. Takozvana »narodna straža« je čak spriječila nekoliko ljudi koji su došli do pušaka i do žita da ih ponesu sa sObom. Međutim ,i pored svega toga nekolicini ljudi je uspjelo da ponesu oružje sa kupljenim žitom i da ga sakrije kod svoje kuće.

Htio bih napomenuti da smo u tom trenutku savjetovali svima, čak i bivšim političkim protivnicima, da sklanjaju i sakrivaju oružje. U ovo mutno vrijeme, kad su ostaci bivše vlasti potpuno izgubili svaku orijentaciju i pokorno čekali dolazak okupatorskih trupa, mi smo zaključili, prije svega zahvaljujući inicijativi Miloša Bauka, da narod treba da sakrije i sačuva što više oružja.

Kad sam došao u Petrovac, najprije sam se raspitao šta je sa zatvorenim drugovima, i jako sam se obradovao kad sam čuo da su pušteni iz zatvora Ilija Došen i Ratko Kreco. Tim Više što su se njemačke jedinice već nalazile u samom Petrovcu.

Isto popodne krenuo sam u Vedro polje kući Ilije Došena. Zatekao sam ga u društvu sa Rudijem Kolakom i Rankom Šipkom. Koliko sam shvatio, njih dvojica su se Sklonili kod Došena a trebalo je da krenu na neki zadatak u Beograd, ali nisu mogli proći zbog nadiranja Nijemaca. Pošto smo jeli Došen i ja izašli smo i nasamo obavili kratak razgovor u kome sam ga ukratko obavijestio kako smo radili u partijskoj organizaciji za vrijeme njegovog odsustva i kakva je situacija bila tada. Naravno, saopštio sam mu da se Miloš Bauk krije u Driniću i da upravo treba da odem da bih mu saopštio novost. Koliko se sjećam, tad mi je Došen samo napomenuo da u svakoj neodređenoj i nejasnoj situaciji treba savjetovati našim ljudima da se drže podalje od okupatorskih vlasti i da se čuvaju. Ovo je bio samo kratak razgovor, a predvidjeli smo da se kasnije ponovo sastanemo radi razmatranja rada naše partijske organizacije.

Poslije rastanka sa Došenom požurio sam u Drinić da bih o svemu što sam tog dana čuo i vidio upoznao Miloša Bauka. Međutim, kad sam došao u Drinić, Miloša više nije bilo tu. On više nije imao strpljenja da me čeka pa je krenuo kući. Od seljaka sam doznao da je Miloš u zaseoku Sovljevići razgovarao sa ljudima savjetujući im da sakrivaju oružje da će im ono trebati i da se čuvaju okupatora. Rekao im je da je on na putu, da je došao preko Bravska i da su tamo Nijemci u prolazu, — dakle, strogo je vodio računa o tome da nitko ne posumnja da se krio u kući Jovana Kecmana-Šuce. Tom prilikom je govorio ljudima da će fašizam ipak na kraju izgubiti bitku i da ćemo se mi kad-tad morati s njim sukobiti boreći se za progres, i da ćemo biti na strani Sovjetskog saveza i progresivnih snaga cijelog svijeta.

Tako sam se rastao sa Milošem Baukom, a da se nismo ni vidjeli. On me je samo po Jovi Kecmanu-Suci pozdravio. Sudo mi je dodao da Miloš nije više nikako imao strpljenja da me sačeka, nego je odlučio da smjesta krene za Crvljivicu. I Suco mi je potvrdio da je Miloš govorio ljudima kad je pošao za Crvljivicu.

Ilegalni boravak Miloša Bauka u Driniću, koji sticajem okolnosti pada upravo u vrijeme burnih događaja u kojima je stara Jugoslavija doživjela svoj potpuni krah, imao je značaja za driničku partijsku organizaciju. Živeći ilegalno i ne pojavljujući se nigdje, on je iskoristio isvoj boravak da pomogne političkom osposobljavanju članova Partije driničke organizacije i njenih skojevaca. Miloš je s njima pojedinačno prorađivao partijske materijale, objašnjavao smisao naše ideologije, orijentisao ljude da što više usvoje klasnu orijentaciju prilikom analiziranja burnih događaja u ovo prelomno vrijeme, upućivao ih na samostalno razmišljanje i zaključivanje kroz prizmu probuđene klasne svijesti, unosio u njih duh revolucionarne solidarnosti, a u razgovoru je na praktičnim primjerima iznosio ubjedljive argumente o pravednosti naše Stvari. Razgovori sa njim bili su od velike koristi svim onim našim drugovima koji su dolazili s njim u kontakt. Oni su tad po prvi put susretali i izmjenjivali misli

sa jednim svjesnim borcem za radnička prava koji je imao bogato revolucionarno iskustvo u sukobu sa klasnim neprijateljem u Beogradu, Smederevu i Drvaru.

XII

Nijemci su se u Petrovcu zadržali oko 15 dana a zatim su došle talijanske jedinice koje će tu ostati izvjesno kraće vrijeme. Na inicijativu Nijemaca prouistaški elementi iz građanskih slojeva organizovali su privremenu ustašku kotarsku viast. Oni su raspustili tzv. »narodnu stražu« i stvorili jednu provizornu ustašku formaciju od petnaestak ljudi, proustaških i deklasiranih elemenata, radi održavanja nove vlasti. Iako je pretežni dio muslimanske čaršije imao simpatija za novu vlast, može se reći da ona nije imala veće podrške među ljudima. Čestiti ljudi bili su više pasivni posmatrači onoga što se događa, bez obzira na nacionalnost kojoj su pripadali.

Na čelu prve vlasti stajao je Rifat Kulenović, te Ferdo Jengić, sudija Sreskog suda, Branko Crnić, policijski pristav, Pero Brkić — poreski zvaničnik. Ustaški zapovjednik postao je Veno, a šef policije Mujo Malkoč.

Već ova prva provizorna ustaška vlast počela je sprovođiti svoju politiku: počelo je otpuštanje Srba iz službe, rekvirirani su srpski dućani i postavljeni povjerenici u njima, počelo je prisvajanje srpske imovine i otvorena pljačka, što je privuklo jedan dio muslimanske čaršije i ljudskog ološa da se jače veže za ustašku vlast. Za vrijeme svog boravka u Petrovcu Talijani su vratili Vlasnicima njihove radnje, naravno to je bilo samo privremeno, ali već tada se u srpskoj čaršiji govorilo o Talijanima kao o zaštitnicima Srba, pred ustaškim terorom. Inače jedan dio srpske čaršije tada je već napustio Petrovac dok je drugi dio išao prema Dalmaciji pod okrilje Talijana.

Početkom juna u Petrovcu dolazi dvadesetak ustaša iz Zagreba sa oficirima Antom Snarićem, Enverom Kape-tanovićem i Antom Rozićem, koji u kratkom roku reorganizuju ustašku vlast i učvršćuju ustaške jedinice tako da su ubrzo bile spremne da pristupe ostvarivanju plana

istrebljenja Srba i svih onih koji ne bi bili na njihovoj strani.

Cim se ustaška vlast osjetila sigurnom, počela je sa politikom pritiska na srpske mase koji se ubrzo pretvorio u teror. U početku je ustaška vlast pod prijetnjom smrtno kazne zahtijevala da se sve vatreno oružje u najkraćem roku mora predati vlastima. Čak su smišljeno proturane glasine kako ustaše posjeduju specijalne aparate koji mogu otkriti skriveno oružje. Iza toga nametnut je ljudima prisilan rad tzv. kuluk. Ljudima je naređivano da moraju dolaziti na određeno mjesto i odraditi besplatno na putevima i na čišćenju šume. Osim toga omladinci su pozvani na regrutaciju.

Poslije povratka kući Ilija Došen je ponovo preuzeo rukovođenje partijskom organizacijom na petrovačkom terenu. Ja sam se s njim češće sastajao a isto tako je i on imao češće sastanke sa Radivojem Radićem. Na jednom od prvih naših viđenja kad sam otišao k njemu u Vedro polje, upoznao sam ga sa našim načinom rada za vrijeme njegovog odsustva. On je bio zadovoljan onim kako smo radili, a ja sam se prijatno iznenadio tome jer sam očekivao kritiku s njegove strane. Došen, naime, u partijskom radu nije dopuštao da i jedan propust prođe bez kritike.

Prirodno, sa Došenom je pretresana novonastala situacija koja se iz korjena razlikovala od one u bivšoj Jugoslaviji. Razgovarali smo o raznim ljudima kako se u ovom trenutku drže, nastojali smo da u ovim sasvim mutnim prilikama koje nisu obećavale ništa dobro ne dopustimo da u narodu prevlada potpuna politička dezorijentacija i gubljenje svake perspektive. Jer proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske najavljen je progon Srba i Jevreja, do biološkog istrebljenja. Nova vlast je uspostavljena na bajonetima hitlerovskih okupatora, i nastojala je do maksimuma iskoristiti nacionalnu i vjersku netrpeljivost koju joj je u nasljeđe ostavio velikosrpski režim stare Jugoslavije, kako bi navela hrvatske i muslimanske mase na put totalnog bratoubilačkog rata, na genocid protiv Srba. Raspai je i vanje nacionalističkih strasti iz dana u

dan razbuktavalo se i poprimalo vidove histerije nevidenih razmjera.

U prvo vrijeme među srpskim življem gajene su neke nade da će se u nov*oj državi ipak naći načina za normalizovanje stanja i da će se moći ostvariti snošljiviji uslovi za život ljudi. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, te su nade bile sve manje.

Već prvih dana nakon aprilskog sloma u petrovački kraj počeli su da se vraćaju rezervisti koji su bili očevici prvih početaka ustaškog terora. Ustaše su dočekivali ove rezerviste koji su se vraćali kućama poslije poraza vojske, pa su ih napadali i zlostavljali i predavali Nijemcima koji su ih odvodili u zarobljeništvo. Osim toga veliki broj ljudi išao je tražiti svoje konje koji su bili otjerani za potrebe vojske pa su, vraćajući se kućama, donosili iste vijesti o zlostavljanju Srba od strane ustaša.

I ekonomska situacija stanovništva bila je teška. Kao i ranije, ljudi su odlazili u Ključ, Saniski Most i druga mjesta da nabavljaju hranu, ali su ih ustaše dočekivale na raznim mjestima, otimali im hranu kao Srbima, maltretirali ih, gazili im kape s nacionalnim simbolima i prijetili istrebljenjem.

Postupci nove vlasti prema srpskom življu bili su takvi da više nije bilo realnog osnova za bilo kakve nade u poboljšanje situacije. Svaki je razmišljao o izlazu iz tih nemogućih uslova egzistencije osjećajući da dolazi vrijeme kad će biti i sam život u pitanju. Uporedo sa raspljivanjem nacionalističke i vjerske histerije od strane ustaških Vlasti, među srpskim življem se iz straha za vlastitu egzistenciju pojavljivalo pojačano nepovjerenje prema hrvatskom i muslimanskom narodu. U narodu je vladala puna resignacija i velika potištenost, strah se postepeno pretvarao u paniku.

U ovakvoj situaciji Došen i ja dogovorili smo se da održimo partijski sastanak rukovodećeg kadra na našem terenu. Sastanak je održan u drugoj polovini aprila u Vedrom polju, u Došenovom gaju. Sastanku su prisustvovali Radivoje Rodić, Vaso Kelečević, Stevo Ševo, Ilija Došen i ja, a njim je rukovodio Ilija Došen. Ovo je bio prvi sastanak sa više komunista poslije proglašenja NDH. Pre-

ma prethodnom dogovoru sa Došen om, na sastanku sam ja iznio pregled i analizu političke situacije na terenu u tom trenutku. Između ostalog iznio sam kakvo je raspoloženje u narodu, na kakav odjek nailaze u narodu postupci ustaške vlasti, kako se sada manifestuje nekad oštra politička netrpeljivost i između nas i predstavnika bivše Jugoslavenske vlasti, kako se drže nekadašnji deklarirani jerezovci i poznatiji bivši političari kao pop Dušan Novaković, Gojko RaMć i ostali nosioci politike bivšeg režima. Svi prisutni dopunjavali su svojim izlaganjima pregled situacije navodeći primjere sa mnoštvom konkretnih podataka o novoj vlasti i stanju u narodu. Poslije diskusije i detaljnog pretresanja situacije donijeli smo konkretne zaključke za rad partijskih organizacija na našem terenu. U tim zaključcima očitovao se osnovni stav u tom trenutku: ne dopustiti da se narod osjeća napuštenim, i angažovati sve organizacije i sve simpatizere da svakodnevno djeluju na pripremanju naroda na otpor. Komunisti su i ranije znali da će kad-tad doći vrijeme obračuna, i za taj trenutak oni su se spremali, i zato su oni sada bili pripralni na sve. A u ovom trenutku bilo je od najvećeg, sudbinskog značaja raditi na Okupljanju narodnih masa kako bi se što spremnije i bez kolebanja mogli dočekati nastupajući događaji. Među zaključcima bilo je nekoliko od posebne važnosti. Zaključeno je da se prema novoj vlasti treba uporno da radi na tome da se ljudi ne odazivaju pozivima ustaške vlasti, da ne nasjedaju lažima Vlasti, da ne predaju skriveno oružje i da ga po svaku cijenu čuvaju na sigurnom mjestu, da ne odlaze na kuluk koji je vlast nametala i da omladinci ne odlaze da se prijavljaju na poziv za regrutaciju. Posebno je zaključeno da se naši drugovi moraju čuvati da ne padnu u ruke vlasti, pa im se preporučuje da ne odlaze u grad i da se drže podalje od onih mjesta koja bi mogla biti opasna za njihovu sigurnost. Nalagali smo budnost i oprez kako se komunisti ne bi izlagali opasnostima od hvatanja i hapšenja. Isto tako zaključeno je da se pojača rad sa omladinom i da se provjereni omladinci prime u skojevsku organizaciju. Značajan zaključak na tom sastanku je bio da se u odnosu na pristalice starog režima, naše dojučerašnje

političke protivnike, u novim uslovima postupi na nov način: budući da su oni bili dezorijentisani bržim slomom stare Jugoslavije i da nisu bili u stanju ništa da učine, njima je trebalo prilaziti, razgovarati i ubjeđivati ih da je jedini izlaz za svakog našeg čovjeka zajednička priprema za davanje otpora, put oružane borbe u jedinstvenim redovima. Mi smo bili odlučni u tome da sad treba spriječiti svaki pokušaj osвете ili obračuna sa našim bivšim političkim protivnicima. S tim u vezi napominjem da su naši seljaci bili veoma kivni na bivše eksponente vlasti i istaknutije političare i njihove istomišljenike prebacujući im da su oni gledali samo na svoje lične interese, da su zaboravili na narod i da su oni odgovorni za brzi slom naše zemlje. Sjećam se kako je Bogdan Kecman zvani Šešum napao sina popa Novakovića u Drini ću, u Kecmanovoj dolini, sa namjerom da se s njim i fizički obračuna. Osudio sam postupak Sešuma u toj situaciji rekavši da u tom trenutku takva razračunavanja mogu samo biti od koristi neprijatelju. Mnogi prisutni su sa odobravanjem prihvatili moju intervenciju i odali mi priznanje iako su neki od njih bili jako iznenađeni da sam baš tako postupio pošto su znali da je u proganjanju komunista pop Novačković igrao glavnu ulogu na ovom terenu i da sam i sam ja bio žrtva proganjanja i zatvaranja. Iza toga popov sin je otišao u Petrovac i ispričao šta se desilo, i to je naišlo na povoljan odjek među ljudima.

Značaj ovog sastanka je u tome što je on bio prvi partijski skup na ovom području u novim uslovima i poslije dužeg odsustvovanja Ilije Došena. Razumljivo, ovaj sastanak je održan u najstrožoj ilegalnosti, ali su njegovi zaključci odmah počeli da se osjećaju kod naroda u znaku odlučnog kursa okupljanja naroda oko Partije u dii ju organ i zovan ja otpora. Ovim sastankom označen je početak nove faze u organizovanju naroda ovog kraja. A to je značilo da petrovačka kotlina nije bila prepuštena sama sebi pred naletom slijepe stihije događaja.

Poslije našeg sastanka u Vedrom polju sve organizacije Partije, SKOJ-a i odbora radnika i seljaka održale su u potpunoj ilegalnosti svoje sastanke sa osnovnim zadatkom da se sprovedu u život zaključci koje smo d'oni-

jeli na sastanku u Vedrom polju. Ali za sprovođen je ovih zaključaka angažovali smo ne samo organizirane članove Partije, SKOJ-a i odbora radnika i seljaka, nego i simpatizere „insistiraj ući na tome da u narodu uporno agituju da bi odvratili narod od poslušnosti novoj vlasti koja mu sprema crnu sudbinu.

Kod mnogih ljudi vladala je tada nevjerica, osjećao se nedostatak perspektive, ali su oni sa interesom raspravljali s nama o onome što smo mi nudili kao program. Još su se kolebali oko toga da li je pametno »ratovati sa državom«, koja ima i vlast i vojnu silu. U svojim nastojanjima da ubijedimo ljude da se ne treba odazivati pozivima vlasti, da ne treba ići na kuluk i da u slučaju nailaska uistaša i domobrana treba da se smiču u šumu, nailazili smo i na otpor izvjesnih starijih ljudi. Oni su pod uticajem ranijih gledanja na državu i njene zahtjeve smatrali da državni podanik treba da ispuni svoje podaničke obaveze, on treba da se oduži državi kao njen podanik, i zbog toga su bili mišljenja da bez velike potrebe ne treba izazivati novu vlast. Oštrina kojom su ustaše prikupljale oružje i to ne samo vojničke puške već i lovačke, pa čak i noževe, prijetnje smrtnom kaznom za prikrivanje oružja, surovo obračunavanje sa pojedincima, stalno zastrašivanje ljudi i izazivačko držanje, sve je to bilo za njih upozorenje više da novu vlast ne treba ničim provocirati, da ne treba dopustiti ni najmanji razlog za represalije prema narodu. U svojoj naivnosti i dobroćudnosti oni nisu ni slutili da su već bili osuđeni na smrt.

U skladu sa našim stavom da se razgovara sa svima pa i sa bivšim političkim protivnicima, o potrebi zajedničkog okupljanja, stupio sam u kontakt sa raznim ljudima. Što se tiče srpske čaršije, u samom Petrovcu je ostao još samo mali broj ljudi — poslije odlaska jednih u Srbiju a drugih u Dalmaciju — u nadi da će na neki način moći opstati, računajući na to da su uživali reputaciju osvjeđenih opozicionara prema bivšem režimu. Oni su bili povučeni u sebe, posve utučeni, nisu željeli ništa da govore i izbjegavali su kontakte sa ljudima.

Sjećam se razgovora koji sam vodio sa dva poznata petrovačka trgovca Đurom Smiljanićem i Dušanom Kec-

manom, u radnji ovog prvog, o tome sta treba da se u tom trenutku radi. Govorio sam Đuri da se što prije treba sklanjati iz grada u šumu, da treba odmah da pošalje sina Čedu u šumu, da treba isto tako da prebaci i svoja sredstva, imovinu, za koju je bolje da je dà narodu, jer se sprema veliko zlo, nastaće bezvlašće u kojem će otići i imovina i glava. Đuro me je saslušao a onda rekao: »Kad god sam te vidio kako dolaziš u čaršiju, pomislio sam da nema pametnijeg radnika i seljaka koji dolazi u grad od tebe. Ali sad vidim da nema veće budale od tebe.« A što se tiče sina Čede, rekao je da će dati i 600.000 dinara da bi sačuvao njega. Isto tako je rekao da je bio u Udruženoj apoziciji i da ima velike prijatelje među Muslimanima i Hrvatima. Nije bilo više mogućnosti da ga ubjeđujem, i na tome se završio naš razgovor. Na žalost ovakve njihove varave nade uskoro su obojica platili svojim životom.

XIII

Maja mjeseca 1941. u naš kraj su stigle porodice Slovenaca koje su Nijemci protjerali sa njihovih ognjišta. U isto vrijeme stizale su i porodice Jevreja protjerane iz Bihaća, a među protjeranim je bilo i srpskih porodica. Ovi prognanici su upućivani na područje Petrovca i Drvara. Oni su bili smješteni u samom Petrovcu u bolnici, u buikovačkoj školi i na području Krnjeuše, koliko se sjećam. Budući da su ovi ljudi bili bez ikakvih sredstava za život, narod ih je prihvatio i pomagao ih. Partija se na ukazivanju ove pomoći posebno angažovala. Na jednom sastanku Ilija Došen, Radivoje Rodić i ja dogovorili smo se da im se preko organizacija pruži pomoć u hrani. Istovremene smo angažovali naše drugove da ove ljude obavijeste o situaciji i o našim pripremama za pružanje otpora kako bismo ih upozorili da se nećemo pokoriti ni onim mjerama koje su njih pogodile niti drugim koje bi mogle biti preduzete. Ljudi su donosili hranu, mlijeko, hljeb i ostalo sa čim je ko raspolagao, a naši drugovi su organizovali ovo prikupljanje i nošenje hrane.

Dolazeći u doticaj s nama poneko je od ovih ljudi navraćao i u naša sela. Iskorišćavali smo ove kontakte da ih ubijedimo o potrebi organizovanja otpora. Ja sam stupio u kontakt sa jednom radnicom po imenu Gracija (prezimenjena se ne sjećam) i sa jednom apotekaricom, Jevrej-kama, iz Bihaća, obavještavajući ih o našem stavu i pripremama za otpor, o tome da ako nam se priključe, dijeleće sa ovim narodom sve šta ima. One su češće dolazile u Drinić, ali su to primijetili njihovi stariji pa su im zabranili da se sastaju sa mnom jer se ja »bavim politikom« u to opasno vrijeme. Gracija je bila progresivno politički orijentisana, i, kako sam kasnije saznao, uspjela je pobjeći partizanima u čijim redovima je i poginula.

Nekako malo iza toga počele su stizati stravične vijesti o ubijanju Srba u Lici, o bježanju ljudi iz tih krajeva. To je unijelo duboku uznemirenost u narod: ljudi su u strahu prepričavali ono što su čuli i više nisu bili sigurni ni u vlastitoj kući. Ustaše počinju da uzimaju za taoce viđeni je Srbe po selima i u gradu, a malo zatim uistemeljuju se na komuniste. Međutim, nije im uispjelo da se dočepaju komunista.

Pritisak na Srbe je rastao iz dana u dan. Srbima su oduzimani ne samo radnje i nekretnine nego i radio-aparati, fotoaparati, bicikli i motorna vozila. Preduzimaju se potjere za viđenijim Srbima, počinju surova obračunavanja, hapšenja i premlaćivanja. Neki su pokušali da se sklone poznanicima u sela, dalje od vlasti, ali ni to nije pomoglo. Ustaše prave iznenadne upade u sela, teroristu ljuče, tuku ih, pomižavaju ih u svakoj prilici, vrijeđaju ih i otvoreno prijete uništenjem. Ustaše su pustili glasine da će svi Srbi morati da se udalje od grada u radijusu od najmanje 5 kilometara. Istovremeno su nastojali da za svoju vlast pridobiju onaj dio muslimanske čaršije koji se do tada držao po strani, davanjem u vlasništvo otete imovine srpskih trgovaca i u tome su dobrim dijelom uspjeli jer je pohlepa i pomisao na lako bogaćenje bila jača od savjesti, pogotovo kad to nudi »država«. Ali jedan dio muslimanskog življa nije podlegao ovom iskušenju niti se hitio solidarisati sa tim, nego je ostao po strani pasivno se držeći u odnosu na vlast.

U srpskom narodu je strah obuzeo sve. Seljaci prestaju ići na pijacu i u grad se usuđuju ići samo u izuzetnim slučajevima kad ih na to muka natjera; a tada su iz grada donosili još nepovoljnije novosti. Poneko je bio obaviješten od svog prijatelja Muslimana da treba da se sklanja i da bježi jer se sprema zlo Srbima. Ljudi više nisu bili sigurni ni u svojim kućama. Oni spavaju na poljima ili u šumi i oprezno se sastaju da bi čuli novosti. Na poljske radove odlaze u punom oprezu čuvajući se da ih ne iznenadi neočekivani upad ustaša i žandara. U tim naponima kad se nije znalo šta donosi sultrašnji dan i oni koji su bili najnapovjerljiviji prema nama, neiki stariji ljudi, nekadašnji naši žestoki protivnici, koji su nas znali nazivati avanturistima i »usijanim glavama« i sa kojima smo imali teških političkih suikoba, pokazuju veliku želju za dijalogom s nama i radoznalo, sa velikom pažnjom, slušaju naša mišljenja i stavove o potrebi priprema za borbu.

Iza aprilskog sloma vratili su se svojim porodicama u naš kraj iz drugih mjesta mnogobrojni đaci, studenti, radnici, pitamci podoficirskih škola, šegrti, pokojni oficir stare jugoslovenske vojske, otpušteni žandari, službenici i si. Među njima bilo je i onih koji su učestvovali u revolucionarnom pokretu u mjestima gdje su živjeli i radili. Oni su prošli vatreno krštenje u štrajkovima, radu u sindikalnim organizacijama i u sukobima sa policijom. Neki su imali i veće iskustvo u revolucionarnom pokretu i još u staroj Jugoslaviji iskusili su hapšenja i proganjanja. Ovdje mislim na Đuru Pećanca-Đurekana, Drnitra Smiljanica, Jovu Pavića, Boru Kecmana, Miću Rakića, Uroša Kecmana, Nikolu Majstorovtića i dr. Njihovo ranije stečeno iskustvo bilo je od neprocjenjive koristi u selima u koja su se vratili, što se tiče drugih, Partija je i njih nadojela da pridobije i orijentiše na zajedničku akciju. Mnogi od njih su pokazali spremnost da se uključe u rad. Naravno, bio je i manji broj onih koji nisu željeli saradnju s nama, koji su zapravo bili orijentisani protiv kursa Partije, ali su oni vrlo brzo bili izolovani zahvaljujući radu naših aktivista tako da nisu predstavljali ozbiljniju smetnju za nas.

Neki mladi ljudi koji su se ranije držali podalje od nas i naše aktivnosti sada nam pristupaju, najprije tiho i oprezno a zatim odlučnije. Surovi događaji su imali velikog udjela u tome da je u držanju tih ljudi došlo do (takvog preokreta).

Kurs Partije u pravcu priprema za oružanu borbu utvrdio je CK SKJ odmah iza aprilskog sloma. Objektivne okolnosti, prije svega ustaški teror i politika genocida prema jednom narodu, nisu dopuštale nikakvog kolebanja ni odugovlačenja. Pripreme za borbu poprimaju sve organizovane oblike sa razrađenim detaljima kako da se učine prvi koraci u vođenju gerilske borbe. Krajem maja ili početkom juna na savjetovanju u Šehitludma donesen je zaključak da se pristupi izabiranju vojnih povjerenika unutar partijskih organizacija. Ovom sastanku prisustvovao je Ilija Došen, koji nam je prenio nove direktive. Za vojnog povjerenika sa srez Petrovac bio je određen Ilija Došen.

Radi sprovođenja ovih novih direktiva u život sazvan je sastanak na Brdima kod Šekovca na kom su bili prisutni Ilija Došen, Radivoje Rodić, Stevo Ševo i ja. Na tom sastanku smo predvidjeli one drugove koje je u organizacijama trebalo zadužiti po vojnim pitanjima. Njihov osnovni zadatak je bio da rade na prikupljanju oružja, na njegovom evidentiranju. Oružja je bilo Skrivenog u narodu, ali je bilo teško od ljudi dobiti informacije, jer je svako držao u najvećoj tajnosti prikrivenu pušku ili revolver. Isto tako radilo se na evidentiranju svih onih koji su bili spremni da dobrovoljno pođu u borbu i da stupe u gerilske jedinice. Posebno je bilo značajno da ustanovimo da li i koliko je na našem terenu bilo bivših aktivnih ili rezervnih oficira ili podoficira, kako se oni drže i koliko su spremni da stupe u borbu protiv neprijatelja. Oni kao profesionalni vojnici mogli su biti od neprocjenjive koristi u momentu kad otpočne borba!

Nakon toga određeni su sljedeći vojni povjerenici: u driničkoj organizaciji određen je Jovo Kecman-Šuco, u oštreljskoj — Vaso Kelečević, u bukovačkoj (i Bari) — Tomo Morača, u vedropoljskoj — Ilija Došen ,a u krnjeuškoj organizaciji i na području šire okoline povjerenik je

bio Raidivoje Rodiić. Naša orijentacija je bila da stvorimo mrežu vojnih povjerenika koji bi postepeno i prema mogućnostima pokrili svako mjesto, svako selo. Zato je ta mreža postepeno popunjavama za pojedina mjesta za koja nismo mogli izvršiti izbor u prvom momentu .

U driničkoj organizaciji raspravljali smo o tome sa kojim bi sve ljudima Šuoo trebao da stupi u kontakt raidi obavljanja zadatka. Tako se postupalo u svim ostalim organizacijama. Poslije izvjesnog vremena Su co je podnio izvještaj na sastanku organizacije o razgovoru sa većim brojem ljudi, te kako stoji sa oružjem i koji su ljudi spremni da dobrovoljno stupe u gerilski odred kad za to dođe momenat. Ovaj prvi posao koji su obavili vojni povjerenici dao nam je pouzdaniji uvid u to sa čim raspolažemo, na kakvo oružje možemo računati i sa kakvom spremnošću ljudi. To su bili prvi organizacioni koraci na stvaranju budućih gerilskih odreda kao osnovnih jedinica za borbu protiv neprijatelja.

Sredinom mjeseca juna otpočeo je prvi maisovni krvavi obračun sa srpskim življem. Ustaše su u Drvaru kupile preko dvadeset viđenijih Srba među kojima je bilo trgovaca, rukovodilaca preduzeća Sipad i željeznice i uglednijih građana, odvezli ih u petrovački zatvor i poslije dvodnevnog preslušavanja i mučenja, odvezli ih do Riso-vačke jame gdje su ih vezane pobili i bacili u jamu. Ono što su ljudi sa strepnjom slušali da se događa u Lici, sad se počelo događati i pred njihovim pragovima. Ovaj pokolj je stravično odjeknuo na čitavom području Drvara i Petrovca, ali i pored toga još uvijek je bilo onih koji su se pouzdavali, držeći se za slamku iluzornih nada, da će zahvaljujući svojoj prošlosti i prijateljstvu sa pojedinim Muslimanima biti pošteđeni. Oni, izgleda, nisu bili Skloni da prihvate poziv komunista da se sklanjaju u šumu i pripreme za borbu, jer tu nisu nalazili perspektivu za sebe u torn trenutku.

Napad hitlerovske Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna značio je za nas neviđeni podsticaj za akciju. U tom sukobu naša je internacionalna dužnost bila da stupimo u borbu rame uz rame sa Sovjetskim Savezom i njegovom Crvenom armijom, boreći se za svoj narod protiv okupa-

tora i onih koje su okupatori doveli na vlast. Borba za koju smo se svi spremali u tom trenutku dobila je ogromnu moralnu podršku. Poslije napada na Sovjetski Savez CK KPJ i ostali viši forumi upućuju proglašenja svojim članovima i narodima Jugoslavije sa pozivom na dizanje oružanog ustanka. Od tada su pripreme za ustanak još više intenzivirane.

Ustaše su sad povele pravi lov na ljude. Mada je likvidiranje Drvarčana kod Risovačke jame bila posljednja opomena ljudima da se sklanjaju iz grada, ipak je izvještaj broj Srba i dalje ostao u Petrovcu. Tada su ustaše pohapsile 15 Srba, držale ih izvjesno vrijeme u zatvoru, a zatim ih transportovali u logor u Gospiću gdje su svi bili pobijeni. Među njima su se nalazili Čedo Smiljanić, Nine Lukač, Uroš Marić i drugi.

Ustaše su još ranije tražile sve one koji su od prije bili deklarirani kao komunisti. Oni su osjetili da su komunisti u tom trenutku najopasniji za njih jer su bili jako dobro organizovani. Ustaše i žandari su dolazili i tražili kod kuće Iliju Došena, Radivoja Rodića, mene, Jovu Pavića i još neke. AM mi smo bili obaviješteni da nas traže, pa smo se sklonili u bazu, na određena mjesta u šumi, gdje smo imali tajna prebivališta u »čergama«. Odatle smo rukovodili radom, reagujući na svaki novi potez ustaša.

Mi tad radimo na organizovanju u baza u šumi. S tim u vezi sjećam se saistanka koji je održan početkom jula na takozvanoj Gornjoj poljanici više Keomanske doline u Driniću. Sastanku su prisustvovali Svetko Kačar, Jovo Kecman, Milja Kecman, Dušan Kecman, Đuro Kecman, Mane Kecman, Drago Kecman i drugi. Ilija Došen je izložio političku situaciju, situaciju na Istočnom frontu i stanje i potrebe ubrzanih priprema za ustanak. Podnesen je izvještaj o brojnom stanju pušaka i municije u Driniću. Tada je Svetko Kačar, koji je služio vojisku i znao barataati oružjem, dobio pušku sa zadatkom da bude naoružani pratilac Ilije Došena kojem smo takođe dodijelili pušku koju je u tu svrhu dao domaćin Drago Kecman. Zaključeno je da se dobro treba paziti da niko od drugova, a osobito oni koji su bili više kompromitovani, ne padnu

u ruke neprijatelja. Dušan Kecman je dobio zadatak da pravi u šumi u tajnim bazama tzv. »čerge« tj. natkrivena i za spavanje uređena mjesta, za potrebe drugova koje vlasti progone i koji rukovode organizacijama. Milja Kecman je bila zadužena da organizuje prikupljanje pokrivača i posteljine za potrebe baze, a takođe su određeni skojevei i drugovi iz odbora radnika i seljaka za snabdjevanje baza hranom.

Inače tada su već pojedini naši drugovi bili već naoružani, često samoinicijativno. Neki su čak bili spremni i na samostalne akcije. Sjećam se, jednog julskog dana kad sam prilazio svojoj kući, primijetio sam skojevca Đuru Kecmana zvanog »Jturki« kako sa sa pištoljem u ruci vrebao u zasjedi. Kad sam ga upitao koga ima namjeru da sačeka odgovorio mi je da hoće da sačeka i da likvidira kneza koga su postavile u selu vlasti NDH — Petra Banjca zvanog »Nosomja«, jer je ovaj nazvao neke naše skojevke koje su odlazile u bazu u šumu »kurvama koje tamo nešto spremaju«. Ja sam imao muke da ubijedim Đuru da bi takav postupak u tom trenutku nanio našem radu veliku štetu, što bi se odraslo i na cjelokupne naše planove i umanjilo naše šanse za uspješno dizanje ustanka. Samo tim argumentom uspio sam ga ubijediti da odustane od svoje namjere.

Narod je bio potpuno upoznat sa našim stavom, znao je da se sklanjamo u šumi i da se pripremamo za oružanu borbu. Kad je stigao proglas Centralnog komiteta KPJ sa pozivom na ustanak, sa njegovim sadržajem upoznate su partijske i skojevske organizacije, odbori radnika i seljaka i svi simpatizeri. Perspektiva nepoštredne borbe do konačne pobjede bila je ona platforma na kojoj su mogli da se okupe svi oni koje je nosio patriotski osjećaj i koji su bili spremni da se bore. Objašnjavajući stavove iz proglasa Centralnog komiteta govorili smo da će u našim redovima naći mjesto svi poštteni ljudi bez obzira na prijašnja uvjerenja i prošlost, bez obzira na svoje porijeklo, na nacionalnost i vjeru kojoj pripadaju. Mnogi ljudi tada su sa nevjericom primili naše riječi da će se u našim redovima boriti poštteni Muslimani i Hrvati, teško su sfavatali smisao tih riječi i naprosto su nas smatrali naivnim.

Ipak mnogi ljudi, impresionirani našim elanom govorili su da je malo komunista i da je bar bog dao da ih ima više.

Atmosfera je počela da biva napetija u iščekivanju odlučne akcije. Ljudi su željeli da se što više informišu kako napreduju pripreme i kad će započeti borba. Sjećam se avijatičara Đure Banjca iz sela Janjila ispod Grmeča koji je došao sa Kastom Banjcem iz istog sela da razgovara samnom. Oni su bili presretni, kad su čuli da nije daleko dan kad će se dići ustanak u odbranu naroda protiv ustaša i okupatora. Đuro Banjac je dolazio k meni još dva puta prije ustanka. U ustanku je bio dosljedan borac, borio se sa Petrom Skondrićem za našu stvar sve do svoje rane pogibije.

Sredinom mjeseca jula na petrovački teren su došli Osman Karabegović i Josip Mažar - Šoša. Tada su na sastanak sazvali vojni povjerenici iz partijskih organizacija. Sastanak je održan u selu Rašinovcu a prisustvovali su mu Ilija Došen, Vaso Kelečević, Jovo Kecman - Suco, Zdravko Celar, Vojo Kreco, Nikica Pavlić, Toma Morača i Radivoje Rodić. Na tom sastanku vojni povjerenici su podnijeli izvještaj o prikupljenom oružju i broju ljudi spremnih za borbu. Drugovi Osman Karabegović i Josip Mažar - Šoša prenijeli su direktivu da sa gerilskom borbom treba otpočeti. Potrebno je odmah organizovati vojne logore i stvoriti manje gerilske odrede sa komandirima i političkim komesarima na čelu. Isto tako trebalo je oformiti štab odreda, za petrovački srez. Osim toga trebalo je oformiti i sreski komitet Partije.

Osman i Šoša boravili su oko nedjelju dana ilegalno u selu Bukovači, skriveni kod Tome Morače, i za to vrijeme sastali su se i sa drugovima sa Drvarskog terena. Za vrijeme njihovog boravka u Bukovači vezu sa ostalim drugovima održavali su preko Tome Morače. Sa mjesta na kom su se nalazili sakriveni pružao se jasan pogled na Petrovac tako da su mogli da sa Tomom diskutuju o mogućim položajima boraca iz Bare i Bučovače u borbi.

Poslije ovog značajnog sastanka u Rašinovcu sazvan je novi sastanak partijskih rukovodilaca sa petrovačkog terena u Kapljuvu u Grubišinom gaju. Tad je formiran

štab odreda za Bos. Petrovac. Za komandanta je postavljen Zdravko Celar a za njegovog zamjenika Vaso Kelečević. Za komesara je određen Ilija Došen. Na istom ovom sastanku оформljen je prvi sreski komitet KP za srez Bosanski Petrovac. Sekretar komiteta postao je Ilija Došen, a njegovi članovi su bili Radivoje Rodić, Jovo Kecman - Šiuco i ja.

Za ovaj kraj je od posebnog značaja bila činjenica da je sreski komitet оформljen upravo pred ustanak, jer su organizacije stajale pod jedinstvenim partijskim rukovodstvom što je znatno olakšavalo sprovođenje direktiva i rješavanje mnogih problema koji su svakog dana iskrsavali.

Stvorene su baze, odnosno logori, po šumama iznad sela za potrebe predviđenih gerilskih odreda. Za ove odrede predviđeni su vojni rukovodioci. Dok su ranije u bazama logorovali samo oni pojedinci za kojima je tragala nova vlast, sad se baze pojačavaju većim brojem ljudi od kojih su samo neki bili naoružani.

Pripreme za ustanak bile su skoro završene. Po selima su bila određena zborna mjesta na koja je trebalo da se skupe dobrovoljci kad otpočne ustanak. Samo se po sebi razumije da je putem kurirske službe bilo osigurano međusobno informisanje između pojedinih sela. A čim izbije ustanak bilo je predviđeno da se preko posebnih kurira održava veza sa susjednim srezovima s obzirom na to da su bili izrađeni planovi za koordiniranu vojnu akciju na širem području Bosanske krajine.

Bila je data direktiva da se sa barbom ima otpočeti onda kad ustaše krenu u napad i pođu da vrše zločine nad nedužnim stanovništvom. Naši borci u tom slučaju moraju pružiti otpor ustašama i braniti sela i narod od ustaških i domobranskih napada i zločina. Čim otpočne borba, trebalo je pristupiti nizu gerilskih akcija: kidanje komunikacija, rušenje saobraćajnica, prekidanje telefonskih veza, vršenje diverzija i si.

Borbeno raspoloženje u narodu je dostiglo visok stepen. Napeto iščekivanje obuzelo je svakoga, i svi su osjećali da je otpočinjanje borbe pitanje dana a možda i sata.

XIV

Pired večē 26. jula Ilija Došen, Svetko KačaT i ja nalazili smo se u mojoj bazi u šumi iznad Kecmanske doline u Drini ću. Najedanput se od sela začula velika graja i lelek. Narodom je neočekivano prostrujala vijest da je na Pasjalku ubijen iz zasjede jedan visoki ustaški funkcioner dok je išao automobilom, da su uistaše odmah počele kupiti Srbe koji su se nalazili u službi na pruži od Oštrelja do Srnetice, da su na desetom kilometru uhvatili i otjerali Nikolu Kecmana, zvanog »Dulaš«, i da je ustanak otpočeo. Ove vijesti su donijeli pružni i šumski radnici koji su se vratili kućama. U tom trenutku sakupila se velika gomila ljudi pred kućom Dtrage Kecmana tražeći vezu sa Vojskom i Došenom. Mi smo bili poviše tih kuća i sve smo to čuli.

Tada smo se dogovorili šta treba uraditi. Bilo nam je jasno da je van svake sumnje vijest da je ustanak otpočeo i da treba odmah djelovati organizovano. Odlučili smo se da treba smjesta poslati kurire na sve strane u sva sela petrovačke kotline sa direktivom da, pošto je ustanak otpočeo, treba postupiti prema ranije utvrđenom planu; ljudi treba da se okupe na unaprijed predviđena zborna mjesta, da se svrstaju u odrede I da otpočnu sa akcijom.

Došen i Kačar otišli su za Bcravski Vaganac da organizuju dizanje ljudi na ustanak, a ja sam ostao u Driniću. Odmah sam poslao kurire u druga sela. U Bukovaču Tomi Morači poslao sam skojevca Milana Stojisavljevića, poslao sam kurira (ne sjećam mu se imena) i Milanu Čupu i Jovaniću u Vedro polje. Sa svoje strane oni su poslali kurire za dalja sela prema ranije utvrđenom planu.

Jovi Kecmanu-Suci poslao sam kurira u zaselak Suljevdćići-Špdrići a isto tako i Perici Kecmanu. U zaselak Banjaca poslao sam kurira Gojku Banjcu i Jovi Radišiću, a u Podgromile — Milanu Stojisavljeviću-Skliću i Nikoh Puzigaći. Ljudi su se sakupili i bili su potpuno upoznati sa onim šta treba uraditi.

Okupljenim ljudima u Kecmamskoj dolini rekao sam da je ustanak otpočeo. Bilo ih je koji su ove riječi slu-

šali sa nevjericam, a bilo je i onih koji su izustili riječi: Bog te čuo! Objasnio sam da ćemo odmah formirati borbenu jedinicu kakve će biti formirane u svim drugim selima i mjestima, zatražio sam od svih ljudi koji imaju oružje da dođu na zborna mjesta po zaiseocima a poslije na glavno ziborno mjesto u Jelića Gaju. Saopštio sam da se dižu i druga sela i da ćemo u borbu ići zajednički.

Sustradan se u Jelića Gaju okupilo sve ono što se željelo boriti. Ali naoružanje je bilo oskudno, daleko je više bilo ljudi nego što smo imali pušaka. Ono što nas je jako pozitivno iznenadilo bilo je to da je na zbornom mjesto došao daleko veći broj ljudi nego što smo mi to predviđali u pripremama ustanika. Ljudi su bili poneseni idejom ustanka videći u njemu jedini spas.

Prema dogovorni Došen i Kačar trebali su se vratiti još iste noći, i ja sam ih cijelu noć iščekivao. Međutim, oni su došli tek sutradan ujutro i tad smo se međusobno obavijestili o trenutnom stanju. Oni su bili zakasnili zbog toga što su u Dravskom Vagancu naišli kod nekih ljudi na otpor da se tog momenta diže ustanak. Ovdje se zapravo radilo o trenutnom nerazumjevanju situacije, o tome da neki ljudi u tom trenutku nisu shvaćali šta se zapravo dešava i odatle je došlo do nesporazuma. To nikako nije značilo da su ti ljudi bili protiv ustanika kao takvog. Jer već sutradan Bravski Vaganac digao se na ustanak zahvaljujući prije svega članovima odbora radnika i seljaka i omladincima, a i dolasku Voje Kreće koji je zajednio sa Lazijom Došenom, vojnim povjerenikom bio zadužen za taj kraj. Bravski Vaganac je bio među prvim uistaničkim selima i u toku narodnooslobodilačke borbe nije dao ni jednog izdajnika.

Cim su se 27. jula ujutro okupili ustanici iz drimičkih zaselaka, na čelo drinskog odreda stao je Goiko Banjac, član Partije ,kojii je ranije bio predviđen za taj položaj.

Na zbornom mjestu svi su prihvatili njegov izbor jer je Gojko bio ugledan domaćin koji je uživao glas stalozhenog i ozbiljnog čovjeka, tako da nije dolazilo u pitanje njegovo postavljenje za komandira odreda.

Odred je odmah krenuo u koloni prema danjim selima gdje se pridružio ustanicima iz Bukovače, Bara i

Vedrog polja. Tada je zaposjednut položaj prema Petrovcu odakle se očekivao napad domobrana i ustaša. Prvog dana došlo je samo do prepucavanja sa neprijateljem, ali ne i do borbe. Iza toga ovaj položaj prema Petrovcu je sftalno držan, i sa njega su poduzimane mnogobrojne oružane akcije.

STVORENA JE ZA TO

Intendant bataljona Svetko Mandić za vrijeme šeste ofanzive ode sa grupom boraca u okolinu Livna u potragu za hranom. Na polasku komesar bataljona Ljubiša Curguz mu najozbiljnije reče:

— Kako god znaš, snadi se, ali bataljon mora biti obezbijeđen hranom. Ali pazi, nemoj praviti političke greške. Ubijeduj ljude.

Svetko se daje na posao, ali nije uspio pronaći ama baš ništa. Nade samo jednu kravu sakrivenu u plastu sijena, ali baba, vlasnik krave, ispriječila se i ne da kravu »dok je ona živa«. U pismu Svetko upita komesara šta da radi. Ljubiša mu odgovori:

»Vojska je gladna. Kolji što prije stigneš. Ljubiša«.

Kada Svetko pročita babi komesarovo pismo, nju spade strah i ona reče:

— Kravu kolji sinko. Nju je Bog za to i stvorio.

DJED ACIM

Stari ljudi počeli su pričati o bliskom ratu još 1938. godine. Pa i o tome kako je Italija vojnički jaka zemlja, kako ima jaku i preciznu artiljeriju, a posebno ih je zabrinjavalo to što mi nemamo mogućnosti da im se efikasno odupremo.

Nada se gnijedzila u hrabrosti naših ljudi. Kada se govorilo o Italiji i njenoj moći, starci su govorili u jednini — ne Italija već Italijan.

Tada sam imao dvanaest godina i mislio da sam čovjek, sličan Kraljeviću Marku.

Znao sam koliko je veliko naše sdo Smoljana, koje je imalo oko 300 domaćinstava. Volio sam da slušam šta stari ljudi govore i da im donosim malšicama vatru za lulu.

Sjede tako tri starca, svaki je imao preko 70 godina, piju kafu, puše na lulu d razgovaraju opet o ratu i posljedicama koje će nastati, jer starci poznaju strahote rata, ali ga se ne plaše.

Moj djeda Aćim je počeo: »Na moju dušu, ako nas Italijan napadne, najbolje je da sva čeljad bježe u lede-nicu« (pećina udaljena kilometar od sela). Tada upitah svoga djedu: »Djeda, ako sva Smoljana bude složna, šta nam može Italijan?« Djeda me pogleda, nasmija se i odgovori: »E, moj sinko, ako nam se još prisloni i Donji Kap-Ijuv (zaselak sa pet kuća) vjerujem da nam onda ne mogu ništa«.

Starci se pogledaše i nasmijaše na djedov odgovor, a ja se ohrabrih i zadovoljih 'odgovorom svoga djeda, jer

sam znao da će nam Donji Kapljev pomoći. Poslije tri godine, došlo je do rata i ja sam kao omladinac od petnaest godina otišao u rat. Došao sam kući, nakon četiri ratne godine i zatekao svog djedu živa i zdrava. Dugo smo ja i djeda pričali o ratu i našim patnjama. Na kraju razgovora, negdje u kasnu večer, djeda me upita: »Sjećaš li se, sinko moj, kad sam ti rekao da nam Italijan ne može ništa, ako nam pomogne Donji Kapljev«.

Nasmijamo se, jednodušni da je to — tako!

KECMANI I BANJCI

Na jednoj sjednici Sreskog komiteta KPJ u Bosanskom Petrovcu, članovi ovog foruma analizirali su političko stanje na terenu. Jedan član Komiteta, koji je obišao selo Drinić, reče: »U selu Driniću je sve u pravom redu, Kecmani su dobri, a Banjci zatežu«.

Poslije prve pauze stigao je na sastanak jedan član Komiteta, koji nije prisustvovao prvom dijelu sastanka, pa se javi za riječ. On izloži svoje mišljenje ovako: »Drugovi, nedavno sam bio u Driniću i tamo je stanje osrednje Banjci su dobri, a Kecmani zatežu«.

ANEGDOTE

NIKOLA VULIN

LJUDI REVOLUCIJE

Neposredno iza Prvog svjetskog rata, u naš kraj došlo je nekoliko ljudi koji su učestvovali u Oktobarskoj revoluciji 1917. godine. Otpočeli su sa širenjem ideje prve proleterske revolucije. Među njima najpoznatiji i najaktivniji u našem kraju bio je Mile Balaban. On se osobito brzo eksponirao u Zemljoradničkoj stranci kao ljevičar i borac za radničko-seljačka prava, pa je njegove misli i aktivnost izvanredno podržala sirotinja u našem kraju, a slobodno se može tvrditi i radnička i seoska omladina, kao i mnogi napredni ljudi. On je vješto nastupao. Govorio je na javnim skupovima protiv bogataša, te je spretno izradio svoju taktiku, djelujući tako da bi svi mi koji smo ga slušali razumjeli sve što je želio reći u korist sirotinje i proleterske države. Nije se griješio o tadašnje zakone, pa mu je i to omogućilo da se politički učvrsti u ovom kraju.

Ubrzo dza Milinih nastupa i njegovog širenja ideja ljevičarstva i socijalne pravde, kako je on govorio, pristizhu i studenti, ali oni već bivaju otvoreniji i revolucionarniji. Takvi su se javili u našem kraju već od 1934. godine i djelovali do II svjetskog rata. To su Ilija Došen, Ratko i odriče Vojo Kreco, te Vojo Rakić, koga se zbog njegovih komunističkih ideja odriče i otac Gojko. Culo se i za rad Lazara Latinovića, Milenka Novakovića, Zdravka Celara, Bogdana Kapelana i mnogih drugih. Oni su na mene mnogo uticali i plijenili me svojim svakodnevnim nastupima. Kao radnik sam počeo da pravim kuću, a oni su mi dolazili i lično pomagali. To je za mene bilo nešto što je trebalo

poštivati kod tih mladića — studenata, a oni su se željeli približiti radnicima i seljacima, u čemu su potpuno uspjeli.

U to vrijeme počinje i španski građanski rat. Počinje se izgrađivati sistem kupljenja »Grvene pomoći« za španske borce i njihove porodice. To je u našem kraju primljeno kao normalno. Slobodno se može tvrditi da je ta pomoć kupljena polulegalno. Često puta, to je prikazivano kao pomoć siromačnim, a takvih je bilo dosta u ovom kraju.

Stvaranje partijskih organizacija u našem kraju odvijalo se preko ljudi koji su se već na određen način deklarirali kao borci za napredne ideje za radničko seljačka prava i koji su se osjećali politički opredjeljeni za radničku klasu. U predratnom životu našeg petrovačkog kraja bilo je sve, reklo bi se, politički pokrenuto.

Nezaboravno mi je ostao u sjećanju jedan zbor u Medenom polju na kome je govorio Milan Tupanjanin. On je bio talentovan govornik. Poslije njega, govorila je grupa ljevičara. Masa je bila više nego raspaljena. Koliko je u petrovačkom kraju bila razvijena ideja socijalističke revolucije, koliko smo bili lijevo orijentisani, pored ostalog potvrđuje i činjenica da je ujedinjena opozicija pružila bivšem režimu snažan otpor u ovom kraju, da je skoro polovina ili više od polovine naših seljaka bilo za Vlatka Mačeka, vjerujući da je on pristalica radničko-seljačkih prava i ljevičar, pa su »prevali!azili« nacionalnu opredijeljenost. Mogu tvrditi, da naš narod nikad nije bio nacionalno zagrižen, kao čovjek koga su komunisti upravo u predratnom periodu bili već politički pripremili. Primljen sam 1940. godine u prvu partijsku ćeliju u Bosanskom Petrovcu, u kojoj su bili pored mene Vojo Kreco i Sofija Vekić a primio nas je Ratko Kreco. On je sa mnom radio od ranije. Njega sam mnogo cijenio kao političkog radnika. Mislim da su on i Ilija Došen vrlo zaslužni za političku pripremu masa u našem kraju.

Bio je osobito nesretan kada sam 1941. godine morao da prebacim druga Ratka na željezničku stanicu Bravsko. Morao se sklanjati, jer su mu ustaške vlasti ibile u tragu. Nekako smo uspjeli da preko ustaškog predstojnika Čnnjića dobijemo propusnicu. Trebalo je da se privremeno sklo-

ini kod sestre u Zavidoviće. Međutim, to je bio naš posljednji razgovor, d njegov konačni odlazak iz našeg kraja. Propusnicu za Ratka dobili smo preko Crnj'ića zbog toga što je Crnjićeva žena bila sestra Nikice Pavlića. Ona je liječila Ni'kicu, jer je bio sklonjen kod mene i Celara, pa smo i uspjeli stvoriti mogućnost za ovu vezu. Crnjićeva žena obezbjeđivala je bratu Niikici sve moguće vijesti. Crnjić nije sigurno znao da je Nikica kod nas, 'iako je to mogao da pretpostavlja.

Kada je riječ o ilegalnom radu u Bosanskom Petrovcu pred ustanak i tokom samo ustanka, znam da smo radili sa Hasanom Mujagićem, Zlatanom Turićem, apotekarom iz Petrovca, Hućom Piragićem, Idnizom Bahtijarevićem. I oni su, opet, imali ljude na svojim vezama — svakako, to su ibili naši aktivisti. Ja sam imao dobre veze sa žandarmerijskim narednikom Kaci ničem. On je bio komandir žandarmerijske stanice, a bio je čestit, pošten i napredan čovjek. Mnogo je značilo u našem narodu što smo u prvim ustaničkim danima imali ove ljude iz grada, što smo mogli pouzdano kazati da se sa ustaškom vlasti ne slažu svi Muslimani i Hrvati. To je bilo dobro i za 'održavanje morala među srpskim narodom. Pored ostalog, to potvrđuje i jedno moje lično iskustvo.

Neposredno pred ustanak, bio sam na jednom sastanku na Matijevači, kome su pored ostalih prisustvovali i Osman Karabegović, Josip Mažar - Šaša, Ilija Došen, Zdravko Celar, Miloš Bauk (koji je bio od Drvara), Stevo Ševo iz Bukovače, Nikica Pavlić, Svetko Kačar - Kačo iz Drinića, i još neki drugovi čijih se imena ne sjećam.

Ovaj sastanak je bio interesantan u prvom redu zbog toga što se na njemu otvoreno govorilo o ustanku i o svemu onom što se do tada bilo uradilo za ustanak. Tada se tačno govorilo o broju pušaka, puščanih metaka i ručnih bombi i drugom oružju. Sjećam se kako su mi »legle« riječi Osrnana Karabegovića, kada je rekao da, ako ustaše počnu da progone srpski narod, -odmah treba dizati se u borbu, jer se nema više šta čekati. Na sastanku je opširno izložena situacija, stanje i raspoloženje masa na terenu. Drug Šaša je govorio o taktici u ratu. Prvi put sam čuo nešto o tome. Govorio je kako se treba i mora ustanak i

početak borbe dočekati spremno. Ostalo mi je u sjećanju Osmanovo izlaganje, kada je po drugi put govorio, da mi još sada moramo pripremiti ljude za ustanak i izgraditi njihov moralni lik kao ustanika. 'Ustanici moraju biti idejno i politički izgrađeni i pripremljeni za otvorenu oružanu borbu i vaspitani u novom duhu. Ako ne (bismo uspjeli, naglasio je Osman, mogli bismo naš pokret odbiti od masa. Nama komunistima i našoj Komunističkoj partiji stalo je do povjerenja masa, jer bez toga je nemoguće voditi revoluciju i narodnooslobodilačku borbu.

Na ove iste probleme u svom govoru je skretao pažnju i Nikica Pavlić. Naglasio je da, iako hoćemo dosljednu borbu za bratstvo i jedinstvo među našim 'narodima, što je uslov da se možemo suprotstaviti okupatoru i pobijediti u našoj borbi, onda moramo biti čestiti i dosljedni borbi komunističkih ideja i politike KPJ. Pavlić je nekoliko puta podvlačio, da se moramo odlučno suprotstaviti isvim političkim uticajima bivših prvaka i vođa iz građanskih stranaka i njihovih korteša, ukoliko bi se oni pokušali staviti na čelo ustanka. Ova Pavličeva opaska stalno nam je bila pred očima, jer je znalački predviđao naše 'zadatke u predstojećoj revolucionarnoj akciji.

Ilija Došen je analizirao političku situaciju na terenu a istovremeno je posvetio osobitu pažnju svim diskusijama, koje su bile usmjerene u tom pravcu. To je davalo poseban ton ozbiljnosti događaja i situacije u kojoj smo se nalazili.

Vidio sam i osjetio na ovom sastanku da su Nikicu Pavlića osobito respektovali drugovi Osman i Sosa. Njegova diskusija i analiza stanja na svjetskom ratištu, stanja u našoj zemlji i si., posebno su izazivali pažnju, jer je sve to označavalo ozbiljnost tadašnjeg trenutka, a on je izlagao zanalčki, vješto i ubjedljivo.

Na ovom sastanku je odlučeno da se ja u svojoj predustaničkoj aktivnosti više orijentišem za pomoć drugu Radivoju Rođiću, jer je on uz sebe imao manje komunisti, a za ovaj dio Rašnovca i Smoljane sa Krnjom Jelom određen je Zdravko Celar. Sa Radivojem sam ostao oko 2 mjeseca, a otišao sam u Krnjeušu neposredno pred ustanak. Slobodno mogu reći, da je ovaj matijevački sastanak

bio presudan za pripreme uistanka u našem kraju. Na mene je učinio osobit uticaj. Sve docnije teškoće, na koje sam nailazio, nekako sam lakše savladivao zbog toga što sam se uvijek sjećao riječi drugova koji su upozoravali da će borba biti teška, da je Revolucija neprekidna, da će biti izvođena u etapama, što sam se sam uvjerio kroz sopstveno borbeno 'iskustvo.

MARIFETLUCI

ANECDOTE — ANECDOTE

U vrijeme priprema za bihačku operaciju pazvao u Petrovac Moša Pijade predsjednike sreskih narodnooslobodilačkih odbora iz jednog dijela Bosanske krajine da se dogovore o novim mjerama NOO vezanim za ovu akciju.

Drug Moša je imao običaj da se nasloni na ruku, zatvori oči i pažljivo sluša govornika. Na ovom sastanku govorio je predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Miloš Kecman — Vojsko i kada je vidio da se drug Moša naslonio na ruku i zatvorio oči, on začuta. Drug Moša podiže glavu, pa reče: »Nastavi, Vojsko, pričaj, ti znaš da ja tebe slušam i nemoj otkrivati naše marifetluke. Ja slušam i zatvorenih očiju«.

Božo Kesić

MIRKO LUKAČ

OSTRELJ OD 1938. DO KRAJA 1941. GODINE

U Oštrelju, malom mjestu sa oko 360 stanovnika nalazila se direkcija »ŠIPAD«, preduzeća koje je imalo svoje manipulacije za eksploataciju šumskog bogatstva u Srećetici, Potocima, Mijačici, Čardaku i Osječnici. Od pomenutog broja stanovnika, Srba je bilo oko 230, Hrvata oko 80, Slovenaca oko 40, Muslimana oko 10 i nekoliko Rusa i Nijemaca. Jedan dio Hrvata i Slovenaca doselio se u ove krajeve, pa i u ovo mjesto prije I svjetskog rata, kada je Austrougarska počela sa eksploatacijom šumskog bogatstva u Bosanskoj krajini. To je prvenstveno bila stručna kvalifikovana radna snaga, većinom zanatlije, a bilo je i nešto činovnika.

U ukupan broj žitelja Oštrelja nisam uzeo u obzir oko 70 režijskih — fizičkih radnika d željezničara, koji su radili na šumskoj željeznici i kao pružni radnici. Oni su bili iz obližnjih sela prema Drvaru i Petrovcu, a stanovali su u barakama ili dolazili na posao od svojih kuća, što je sve ovisilo od vremenskih uslova, poljoprivrednih poslova i Obaveza prema svojim porodicama. Ovi radnici su zimi stanovali u barakama i jednom sedmično odlazili kućama, a ljeti skoro svakodnevno. U Oštrelju je bilo prosječno oko 180 zaposlenih radnika i službenika.

U mjestu je živjelo više nacionalnosti i ne bi se moglo reći da je među njima bilo netrpeljivosti ili nekih ispada. Naprotiv, svi su živjeli u dobrim odnosima i većina ih se borila za opstanak kako bi, i pored loših zarada i skupoće, prehranili članove svoje porodice. Pa ipak, pred

sam rat, i kasnije u toku rata, bilo je ekstremista koji su se eksponirali i našli na drugoj strani, u ustašama i četnicima.

U poznatom štrajku šumskih radnika 1938. godine, koji je zahvatio gotovo sve šumske manipulacije — radilišta, a u kojima su radnici tražili povećanje nadnica, radnici iz Oštrelja nisu učestvovali. Jednog dana, kada je veća grupa radnika došla iz Osječenice i pokušala da obustavi rad električne centrale, sa zahtjevom da i radnici u Oštrelju prekinu rad i počnu sa štrajkom, došlo je do incidenta i malo je falilo da žandari ne upotrijebe oružje. Oštrelj ski radnici, međutim, su ovo pasivno posmatrali, mada su podržavali namjere štrajkača. Nisu Obustavili rad bojeći se represalija i otpuštanja sa posla.

Život radnika bio je vrlo težak, naročito šumskih, koji su, pored ostalog, živjeli na radilištima u -krajnje nepodnošljivim uslovima, smještaja i ishrane. A radilo se na akord, od zore do mraka. Sedmična hrana jednog šumskog radnika, na primjer, sastojala se od 6 kilograma brašna šestice, jednog kilograma pasulj a, jednog kilograma sirove slanine i četvrtine kilograma soli. Radnici na Oštrelju, naročito službenici, međutim, uživali su i neke privilegije od strane preduzeća. Dobivali su besplatno stan, drvo za ogrev, vodu i struju, a činovnicima su drva cijepana i unošena u stan, kao i voda. -Oni najviši, do direktora, imali su još i sluge.

»Sipad« je imao nekoliko većih i manjih radionica i pogona: kovačnicu, ložionicu za održavanje lokomotiva, stolarsko-tesarsku, sedlarsku radionicu, električni mlin, dizalicu za pretovar balvana i električnu centralu. Željeznička stanica je raspolagala sa nekoliko šumskih lokomotiva i voznim parkom za eksploataciju šume, veterinarskom ambulantom i petnaest raznih magacina — skladišta sa ljudskom i stočnom hranom, raznim tehničkim materijalom, rezervnim dijelovima, 'alatom, mazivom i gorivom i posebno skladište eksploziva sa tri magacina, osamsto metara jugoistočno od Oštrelja. Sve je ovo služilo za rad Sipadovih radionica i pogona kao i za snalbdjevanje pet šumskih manipulacija — radilišta. U Oštrelju, takođe, postojala je osnovna škola, a jedno vrijeme i ženska doma-

ćinska škola, zatim žandarmerijska stanica, privatna trgovina, kantina, dvije kafane i radnička nabavlačko-potrošačka zadruga kojom je jedno vrijeme rukovodio Zdravko Celar, narodni heroj. U ovom malom mjestu postojala je i vatrogasna četa i organizacija za fizičku kulturu Soko, koja je bila vrlo aktivna i obuhvatala je gotovo svu omladinu. Izgradnjom reprezentativnog Sokolovog doma, što je za one uslove i broj stanovnika bilo zaista veliko, organizacija se sve više širila. U njenom radu isticali su se naročito Luka Bjeljac, jedan od naprednih radnika i Božo Kesić, član KPJ. Obojica su bili prednjaci što je, svakako, doprinijelo kvalitetnijem i svestranijem radu društva.

Posebno treba istaći da su oni bez obzira na ilegalne uslove pod kojima su djelovali, vodeći borbu na razne načine, imali veliki uticaj na život i rad radnika. Tu je, međutim, bila direkcija »Sipada« i žandarmerijska stanica, te se u Oštrelju sve znalo i za svaki i manji istup, radnik je bio žigosan, otpušten s posla, pa i uveden u »crnu knjigu«.

O životu radnika i radu partijske organizacije iz tog vremena, Gojko Spegar je iznio svoja sjećanja i rekao: »Poslije odsluženja vojnog roka 1937. godine, vratio sam se nazad u Oštrelj, gdje sam se zaposlio u stolarskoj radionici direkcije 'Sipad'. Ovdje sam izučio zanat i prije vojske radio kao zanatlija, zajedno sa još četrnaest radnika. Radilo se deset sati dnevno, a zarada je bila vrlo slaba, gotovo mizerna — dva dinara na sat, dok su stariji radnici imali više, i do tri dinara na sat. Ako se uzme u obzir kako su živili i pod kakvim su uslovima radili šumski radnici u Osječenici i drugim manipulacijama, onda život kvalifikovanih radnika, pa i režijskih na Oštrelju, bio je u mnogo čemu povoljniji.

Šumski radnici u Osječenici, koji su radili na cijepanju drva, sječi i izvozu balvana iz šumskih reona do pruge, radili su u gotovo nesnošljivim uslovima na slabo uređenim i organuizovairam radilištima. Slaba hrana i smještaj, nije bilo odmora, a bolesni radnici nisu imali pravo na liječenje, osim kada su zadobili fizičke povrede. Zaposleni u direkciji, činovnici, tehničari i inženjeri bili su mjesečno plaćeni hiljadu do tri hiljade dinara, a direktor osam hiljada dinara.

Sve je ovo dovelo do toga da su se radnici počeli buditi, i dolaziti do svijesti, zapravo počeli su tražiti načine kako da se ibore za poboljšanje svojih uslova rada i zarade. Zahvaljujući komunistima i naprednim radnicima, kao što su bili: Ilija Došen, Vaso Kelečević, Vojo Kreco, Božo Kesić, Milan čup i Luka Bjelac, koji su djelovali na širem području petrovačkog sreza, izbio je štrajk šumskih radnika u manipulaciji Osječenice 1938. godine, nakon čega su radnici uspjeli da poboljšaju svoje zarade.

U Oštrelj u je osnovana partijska orgćiiiiizacija, ne sjećam se datuma, ali svakako to je bilo negdje u drugoj polovini 1939. godine sa Vašom Kelečević em na čelu, u kojoj je bilo pet drugova: Božo Kesić, Dušan Kalaba, Gojko Banjac i Gojko Spegar. Kandidat je bio Dragan Ševo, a kasnije i Nikola Marunić i Alojz Korbar. Mi smo naše sastanke održavali u šumi, blizu granika, a ponekad i u baraci, gdje su stanovali željezničari šumske željeznice.

Godine 1938, prilikom štrajka radnika u Osječenici, kao i u drugim manipulacijama »Sipada«, bili smo u vezi sa štrajkačima i aktivno djelovali i pomagali radnike. Partijska organizacija, na jednom sastanku, kada se o tom pitanju raspravljalo, odlučila je da Milan Cup bude na čelu grupe za pregovore sa Direkcijom u Oštrelju, što su radnici rado prihvatili. On je tada radio kao mjerač, a inače bio je prirodno bistar, dobar drug i voljen među radnicima. Poslije pregovora, radnici su djelimično uspjeli da poboljšaju zarade i ponovo su počeli da rade. Međutim, poslije izvjesnog vremena, Direkcija je podigla cijene životnim namirnicama, tako da se položaj radnika vratio u istu situaciju kao i prije štrajka, ali su morali nastaviti sa radom kako bi prehranili svoje porodice. Radnici nisu tada bili sindikalno organizovani. Ponovo smo razmatrali dizanje novog štrajka, ali situacija je bila takva, ne samo kod nas nego i šire da smo ovo morali da odgodimo za povoljnije uslove.

Prilikom održavanja izbora 1938. godine, naša partijska organizacija je bila vrlo aktivna u pogledu objašnjavanja situacije i angažovala se da radnici d ostali građani glasaju za opoziciju, mada to nije bilo lako. Ipak se u pojedinačnim kontaktima, s obzirom na situaciju u zemlji

i položaj radničke klase, vrlo lako dolazilo do istih mišljenja. Na kraju je opozicija pobijedila. Direkcija je prijetila da će one koji glasaju za opoziciju otpustiti sa posla, a kutiju na izborima lično je čuvao poslodavac — direktor. Tako su sa posla otpušteni Božo Kesić, Dragan Ševo i drugi.

Iako je na Oštrelju bilo prilično dosta činovnika koji su radili u Direkciji, malo je bilo onih koji su bili bliski radnicima. Jedino su Bogdan Đurić, Vid Lukić i Miroslav Mazić bili cijenjeni i poštovani i uvijek uz radnike.

Mi smo na našim sastancima diskutovali o pojedinim ljudima koji su bili poštteni i isticali se za ostvarivanje radničkih prava, stupali sa njima u kontakt, razgovarali o situaciji u zemlji i o položaju radničke klase. Na osnovu toga smo i cijenili ko se svojim stavovima ističe i potvrđuje kako bi mogao biti član Partije. (Naš sekretar Vaso Kelečević je vodio evidenciju tih drugova, posebno je sa pojedincima vodio duge razgovore, često i po noći. Božo Kesić bio je zadužen da radi sa omladinom, a pošto je bio član Sokolskog društva, uspio je da djeluje i radi kroz ovu organizaciju i da formira škojevsku grupu koja je tada imala oko 10 omladinaca.

Na Oštrelju je, kako sam naprijed već pomenuo, živjelo više nacionalnosti Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana, a među njima bilo je onih koji su odobravali Hitlerov postupak i isticali da će im to donijeti slobodu, ne videći da smo svi u istom položaju. Pojedinci su ovako rezo novali jer su bili pod uticajem Frankovaca, koji su bili u ustaškoj organizaciji sa Đurom Tomićem na čelu.

Ja sam u Oštrelju dobro poznao sve porodice i pojedince, često sam odlazio u stanove kao zanatlija za razne opravke i tako sam saznao da postoji ustaška organizacija, jer su otvoreno hvalili Hitlera i isticali kukasti krst. Za ovo je znala vlast ali, na žalost, nisu nikad intervenisali.

I sam komandir žandarmerijske stanice Boško Marjanović bio je njima naklonjen. Na drugoj strani, svaki istup radnika koji se borio za ostvarenje svojih prava je oštro žigosan, radnik je otpuštan sa posla i kažnjavao zatvorom. Na zgradi konzuma postojala je oglasna tabla, na kojoj je

često osvanjivao kukasti krst, a ja sam ga brisao i po zadatku sekretara Kelečevića, pisao SSSR.

U Sokolu pretežno su bili radnici i nekoliko činovnika, gotovo sva je omladina bila obuhvaćena vježbama, naročito mušici, tako da smo se mogli sastajati svakog dana bez bojazni da nas neko prati ili posumnja u naše djelovanje kroz ovu organizaciju. Više puta smo odlazili u sela Bukovaču, Kolunić i druga, gdje smo izvodili sokolske vježbe i tom prilikom dijelili letke o fašizmu, i to najpouzdanijim ljudima, kako bi oni, kad ih pročitaju dalje ih davali, takođe sigurnim i pouzdanim ljudima. Inače, sela Bukovača, Drinići, Vedro Bolje i Šekovac bili su vezani za našu partijsku organizaciju, a sekretar Keleoević je održavao partijsku vezu sa Drvarom i često je odlazio kod Miloša Bauka u Crvljivicu na sastanke, a naročito pred sam rat. S obzirom na to da je bio nadzornik pruge, on je često putovao i tako mogao da se bez bojazni kreće. Vezu sa Petrovcem Kelečević je održavao preko Ilije Došena, od kojega je dobijao direktive za rad.

Pred sam rat, 1940. godine, naša partijska organizacija je radila na tome da ustanovi koji ljudi posjeduju nešto od oružja. Međutim, takvih je bilo vrlo malo, i to onih sa lovačkim puškama. Na našim sastancima bilo je govora da će revolucija izbiti kod nas prije napada Hitlera na Jugoslaviju. Motivacija je bila da radnička klasa mora doći na vlast i da se za to treba spremati, ne gledajući pomoć sa strane.

Neki naši drugovi, Zbog otvorenih istupanja i suprostavljanja vlastima bili su kompromitovani, a naročito kada je kraljevska vlada počela da se okreće i paktira sa Nijemcima. Već se u to vrijeme znalo da je Ilija Došen komunista. On je više puta hapšen zbog istupanja protiv vlasti, a na kraju je odveden u logor u Ivanjicu.

U januaru 1941. godine, datuma se ne sjećam, obično kao i svake nedjelje održavale su se igranke u Sokolskom domu. Te nedjelje bila su prisutna dva oficira, kapetana. Ja sam naručio da mi se svira pjesma »Budi se istok i zapad«. Naravno, muzika je odsvirala, a oficiri su se pobunili, izvadili pištolje i počeli da traže ko je naručio tu pjesmu. Međutim, ja sam već bio vani. Sutradan

su me žandari uhapsili na poslu i odveli u žandarmerijsku stanicu, gdje su me tukli i ispitivali zašto sam naručio da mi se svira ova pjesma. Ko me je na to nagovorio. Da li poznajem Iliju Došena, Voju Kreću i još neke drugove? Ja sam rekao da poznajem samo Došena, jer sam sa njim išao u osnovnu školu ali da ne znam gdje on živi i radi. Za pjesmu sam rekao da sam je čuo na stanici, gdje su je građani pjevali u voz. Pustili su me -kući u pola noći i zaprijetili da ne smijem nikud ići, osim na posao i kući. Bio je to kao kućni pritvor.

Kad sam došao kući, našao sam Vasu Kelečevića. Očito zabrinut, ispričao sam šta je sve sa mnom bilo i na kraju on je odlučio da odmah napustim Oštrelj, što sam i učinio. Vaso mi je dao hiljadu dinara za put i otputovao sam za Sarajevo i zaposlio se u preduzeću »Škoda« u Vogošći. Na moju sreću, tamo sam našao neke drugove iz Drvara: Savu Batiniću i Savu Trikića, koji su mi i pomogli da se zaposlim. Pričao sam im zbog čega sam došao ovamo i što se dogodilo. Preko njih bio sam povezan sa Dokom Vukićevićem i počeo da prisustvujem sastancima.

U ovom preduzeću ostao sam do napada Njemačke na Jugoslaviju, zapravo do bombardovanja Rajlovca, kada nam je Doko Vukićević saopštio da se vratimo u svoj rodni kraj i povežemo sa partijskim rukovodiocima i tamo ćemo, prema razvoju događaja, o svemu biti obaviješteni.

Kada sam došao nazad u Oštrelj, na samoj stanici su me primijetili žandari i pozvali me. Mislio sam da će me uhapsiti, međutim, uručili su mi poziv da odmah idem u vojsku i da prvim vozom, krenem za Prijedor, gdje je glasio poziv. U stvari, oni su ranije raspisali potjernicu za mnom i sad, pošto sam tu, odmah su me uputili u vojsku, bez obzira što je počelo njeno rasulo. U Prijedoru sam bio svega dva dana u nekoj stražarskoj jedinici za obezbjeđenje magacina i, kad sam vidio da ustaše uspostavljaju svoju vlast i da hapse, vratio sam se u Oštrelj, gdje sam se par dana krio i počeo ilegalno da radim.

Dolaskom Nijemaca u Petrovac, već je bila nastupila kapitulacija bivše vojske. Tih dana na Oštrelj je stigla njemačka jedinica jačine jednog voda, koja je vodila pre-

govore u vezi predaje Jadranske divizije. Pregovori su vođeni u željezničkoj stanici, gdje 'sam bio očevidac i vidio našeg i njemačkog generala kako pregovaraju. Sjećam se da je šef željezničke stanice Franjo Ramljak tada naredio Vasi Kelečeviću, koji je bio nadzornik pruge, da se pruga obezbijedi jer će proći nekoliko vozova sa vojskom koja je naoružana. Tom prilikom vojska je, u mjestima gdje se zadržavala i logorovala, bacala i ostavljala opremu i oružje te se moglo lako doći do puške.

Na jednom sastanku tih dana, na kojeg nas je pozvao Kelečević, razgovarali smo o situaciji koja je nastala, a osnovno je bilo da prikupljamo ili kupujemo oružje. Na sastanku nisu bili prisutni svi pozvani i zaključeno je da se svako snalazi na svoj način i da nastoji da nabavi što više pušaka, pištolja i municije. Svakodnevno kroz Oštrelj prolazile su grupe vojnika koji su prodavali puške i pištolje, kako bi se prehranili i kupovali civilno ©djelo. Tako sam i ja nabavio sedam pušaka, četiri pištolja i dosta municije. Puška se tada mogla dobiti za sto dinara. I ostali drugovi nabavljali su po neko oružje tako da je na Oštrelju bilo oko petnaest pušaka i nekoliko pištolja i bombi.

Od vremena kapitulacije do ustanka nismo se više sastajali niti održavali grupne sastanke jer je bila takva direktiva. Sastajali smo se pojedinačno i na taj način prenosili uputstva za rad. Tada smo dobili zadatak da ljudima Objašnjavamo situaciju, govorili da nabavljaju oružje, da se sklanjaju ispred nasrtaja ustaša i da će brzo doći vrijeme kada ćemo organizovano povesti borbu i dignuti ustanak protiv okupatora. Sve ono što smo govorili narodu, prenosili politiku Partije i ostvarilo se i zato je KPJ uživala autoritet i povjerenje radničke klase i naroda.

Uveče, 26. jula 1941. godine pozvao nas je Vaso Kelečević na sastanak. Bilo nas je prisutno četvoro. Vaso nam je saopštio da počinje ustanak i da će sutra 27. jula, početi napad na Oštrelj i dao nam zadatke.

Ja sam dobio zadatak da u toku noći pronađem Iliju Došena i da mu prenesem direktivu da se izvrši priprema i 27. jula organizuje napad na Petrovac, da počinje ustanak i da se sprema napad na Drvar i Oštrelj. Kelečević me je poslao u Sekovac kod Dragana Jovamća, člana KPJ,

da skupa odemo do Došena. Međutim, Iliju nismo našli, a ja sam prenio poruku Jovaniću i rekao mu da ga svakako što prije pronade i prenese mu sve u vezi napada na Petrovac. Pošto ga Jovanić nije našao u toku noći, napad na Petrovac nije ni izvršen.

Po povratku u Oštrelj obavijestio sam još neke i moju porodicu da se diže ustanak. Oštrelj je oslobođen 27. jula 1941. godine, u sedam časova. Od naše partijske organizacije svi su drugovi u toku rata izginuli samo sam ja ostao živ i preživio rat«, završio je svoje izlaganje Gojku Špegar.

Dobro sam poznao Božu Kesića stolarskog radnika i često se sastajao s njim u Sokolskom domu na vježbanju, a on je jedno vrijeme bio i prednjak. Nisam znao da je on član KPJ, niti da postoji u ovom mjestu partijska organizacija. U aprilu 1941. godine, u vrijeme kapitulacije Jugoslavije, jedno vrijeme nije se radilo zbog uzbudljivih događaja. Tada je bilo više mogućnosti za sastajanje i praćenje vijesti i događaja. Većinom se govorilo i preporučavalo o propasti naše vojske, o izdaji Vlade i kralja koji su pobjegli u inostranstvo, o fašizmu i o tome kakav će on poredak uspostaviti.

Jednog dana u maju 1941. godine, Božo mi je rekao da dođem u »Gornju koloniju« na sastanak i da će nas tamo biti više. Posebno mi je skrenuo pažnju da to 'nikom ne govorim, niti da to bilo ko zna, osim onih drugova koji će tu biti prisutni. Na ovom sastanku, pored Bože Kesića, koji je njime 'rukovodio, bili su: Branko Mirković, Vlado Korda, Slobodan Špegar, Jovo Đurić, Mirko Radujko i ja. Kasnije na jednom drugom sastanku bili su prisutni još i Mirko Cosić i Jovo Balaban iz Vedrog Polja. Božo je na sastancima najviše govorio o socijalizmu, Sovjetskom savezu, o teroru kojeg su počeli da vrše fašistički okupatori i njihove sluge. Kasnije je govorio da ćemo se, ako ustaše i dalje nastave sa terorom i Ubijanjem ljudi, morati braniti, jer opstanka neće biti. Na sastancima bilo je govora i o držanju drugih omladinaca, pa i starijih ljudi. Znali smo koji su bili naklonjeni ustašama i ljotićevcima, i kojih se moramo čuvati i na to nam je često skretao pažnju Božo Kesić. Međutim, nije nam nikad rečeno da

smo članovi SKOJ-a, a kasnije se čitava grupa uključila u NOB-u. Poslije sam saznao da je Branko Mirković bio član KPJ.

Događaji pred sam rat nagovještavali su da se nešto sprema. Osjećalo se to ovdje na svoj način, a naročito odlaskom velikog broja vojnih obveznika u rezervu. Kasnije je došla i mobilizacija. Narod je strahovao i strepio u očekivanju šta će se dogoditi, jer je Njemačka porobila sve zemlje koje graniče sa našom zemljom. Sve češće su prolazili kroz Oštrelj vozovi sa vojnim materijalom i vojnim obveznicima u pravcu Knin—'Prijeđor, Knin—Jajce i obratno. Obično su oni u Oštrelju stajali 15—30 minuta, nekad i više. Tako se moglo uočiti i zapaziti da kod rezervista vlada opšte raspoloženje i osjećaj za odbranu zemlje. Sjećam se jednog događaja iz tih dana. Na željezničkoj stanici stajala su dva teretna voza puna rezervista, nastala je gužva, zapravo Ilija Došen, kako se o tome nekoliko dana kasnije prepričavalo, razgovarao je sa rezervistima i izgovorio nekoliko parola: »Živjela KPJ«, »Živjela Crvena Armija« i druge, što su rezervisti prihvatili. Poslije sam vidio kada su Iliju Došena vezanog sproveli u žandarmerijsku stanicu.

U takvoj situaciji dočekan je napad na Jugoslaviju, 6. aprila 1941. godine. Direkcija je organizovala kuhinju za ishranu vojnika, koja je radila oko deset dana. Gledao sam vojnike koji nisu ni metka opalili na neprijatelja, kako traže civilno odijelo, kako bi se što prije domogli svog kraja, kuće. Na drugoj strani, grupa Oštreljčana i žandara otputovali su u pravcu Jajca, jer se pričalo da navodno neka đaćka jedinica organizuje odbranu i vodi borbu sa Nijemcima negdje oko Jajca. Međutim, oni su se ubrzo vratili pošto su Nijemci već bili zauzeli Jajce, jer u ovom mjestu nije ni bilo nekog organizovanog otpora. Istina, tu se osjetio patriotizam i želja da se zemlja brani.

Po dolasku Nijemaca u Petrovac, došla je u Oštrelj i njihova manja jedinica, jačine jednog voda, sa pro ti v-tenkovskim topom, koji je bio postavljen pred Osnovnom školom u pravcu Drvara. Nijemci su ovdje ostali nekoliko

dana, a u željezničkoj stanici održani su pregovori o predaji Jadranske divizije sa generalom Kukavčićem na čelu.

Odmah po dolasku na Oštrelj, Nijemci su tražili benzin, koji je bio u posebnom magacinu, u jednoj dolini pokraj sjenare. Natovarili na kamion svih šest buradi i odvezli. Sljedećih dana, Nijemci su počeli dolaziti pojedinačno ili po dvojica u konzum, tražeći prvenstveno čokoladu i šećer u kockama, bez plaćanja. Tako su pljačkali i druge trgovine. Na ovo je odmah intervenisao Ferdinand Verner, šef za nabavku u preduzeću, rodom iz Ključa, inače porijeklom Nijemac. On se sa Nijemcima čak i svađao, pominjao njihovu zastavu, oslobodioce i razgovarao preko telefona sa njihovom komandom u Banjoj Luci, nakon čega su ovi prestali sa pljačkom. Ovo iznosim zbog toga što je Verner često pričao, hvalio i veličao Rusiju, jer je tamo dospio kao austrougarski zarobljenik. U stvari, bio je pravi Nijemac, što se kasnije pokazalo njegovim odlaskom u Njemačku. Pred njim su Nijemci demonstrirali djestvo mitraljeza u pravcu Oštreljskog brda, pokazivali svjetleće metke itd.

Poslije odlaska Nijemaca, došli su Italijani. Bilo ih je više od jednog bataljona bersaljera, a bili su raspoređeni u školi, Sokolskom domu i sjenari. Oficiri su bili u kantini. Tu su se zadržali do početka juna. Ostao mi je u sjećanju njihov svakodnevni ceremonijal — šepurenje oko fašističke zastave. Posmatrali smo to i bilo nam je krivo. Mi koji nismo služili vojni rok, niti vidjeli našu vojsku osim u raspadanju.

Formalno je izgledalo da se u mjestu nije ništa promijenilo. Rad je i dalje tekao normalno. Uprava — direkcija i žandari. Sve je ostalo isto. Kod bolje obaviještenih građana svakodnevno je rastao strah i osjećaj nesigurnosti, još veći nego onaj pred slom i kapitulaciju Jugoslavije u martu i aprilu. Sve je to proizilazilo iz terora i politike koju je fašizam sa svojim slugama počeo sprovoditi u našem i drugim krajevima Jugoslavije.

Jednog dana, datuma se ne sjećam, poslije podne stigao je prvi transport Slovenaca iz Maribora, koje su fašisti raseljavali po selima u okolini Petrovca. Tako su čitave porodice sa djecom i stvarima, za kratko vrijeme,

morali napustiti svoje stanove i kuće. Poslije par dana stigao je i drugi transport deportovanih porodica iz Slovenije, koji su, takođe upućeni u pravcu Petrovca. Kroz Oštrej je prošlo i nekoliko vozova sa Slovencima u pravcu Drvara. Ovo stanovništvo (bilo je izloženo teškoćama i patnjama, ali ni za trenutak nije gubilo vjeru u povratak svojim domovima. Slovenci su govorili da će na kraju fašisti izgubiti svoj zločinački rat.

Jednog dana pred zgradom konzuma stao je pun kamion ljudi koji su se prilično dugo zadržali, a zatim otišli u pravcu Petrovca. Poslije nekoliko dana počelo se pričati da su ove ljude pobili i da su bačeni u neku pećinu kod Risovca.

Međutim, nije prošlo dugo vremena a počelo se pričati da postoji i spisak za likvidiranje 20 Srba. Za to je saznao Nikola Morača, činovnik iz direkcije, od svog prijatelja Franje Rami joka, šefa željezničke stanice. Nekoliko ljudi, zapravo oni koji su na neki način osjetili da su na tom spisku, sklonili su se i oputovali kod svojih rođaka. Ustaše su sve češće počele da vraćaju iz Petrovca u Oštrej, a to im je bio i put za Drvar. Pričalo se da iz Drvara i Petrovca odvođe ljude na kuluk, na održavanje puteva d da ih otuda više ne vraćaju, da se vrši jprekrštavanje Srba u katoličku vjeru, pa su se pronijeli glasovi da je bolje ispuniti i tu formalnost nego izgubiti glavu. Oni koji su to uradili, računali su da će se na taj način ustaše smilovati, ostaviti ih na poslu, da će izbjeći represalijama i tako spasiti život. Usljed sve većeg i svakodnevnog terora, sve više se osjećalo nepovjerenje među ljudima, izbjegavani su susreti d sa onim s kojim si išao u školu, radio i svaki dan bio u društvu.

Bilo je glasova da ovakvo stanje neće dugo trajati, naročito poslije Njemačkog napada na Sovjetski savez. Da se sprema ustanak. Da dma ljudi u šumi koji organizuju i pripremaju ga. Ovo je svako na svoj način prenosio i davao mu još veću dimenziju i snagu što je kod naroda stvaralo osjećaj sigurnosti da se može i treba boriti i stali za vrat ustaškom teroru.

O svemu ovome razgovarali smo u omladinskoj grupi koju je vodio Božo Kesić, ali sam prvi put čuo od Miće

Babica iz Crvljivice da stvarno ima ljudi u Šumi koji vrše pripreme i organizuju ustanak.

Početkom maja iste godine žandari su uhapsili Strahinju Mirkovića i mene, zbog sumnje da smo ranili jednog čovjeka blizu ceste u visini Vedrog Polja, koji je dovezen u Oštrelj, gdje je i umro. U stvari, bio je to ustaški kurir koji je pošao za Drvar. Sumnja je pala na nas dvojicu zato što smo za vrijeme aprilskih događaja nosili bombe u džepovima. Poslije 'ispitivanja' ja sam pušten, a Mirković zadržan u zatvoru nekoliko dana.

Dolaskom Nijemaca i Italijana, a kasnije i učvršćenjem ustaške vlasti, pojedinci su se osilili i digli glave i počeli prijetiti, a u ustaše su stupili Franc Korbar i Vili Kormanšek, dok su njihova starija braća bili dobri ljudi. Stalno se živilo u strepnji, u očekivanju šta će novi dan donijeti. Neke porodice, naročito one koje su bile bolje obaviještene, bile su pripravne da svakog časa napuste svoje stanove i pobjegnu u šumu.

Direktor, inž. Ivan Klemenčić, bio je dobar i trezven čovjek i, zahvaljujući njemu, ustaše nisu mogle da bilo šta u ovom mjestu preduzmu a da on ne obavijesti priličan broj porodica. U stvari, postojao je dogovor da neke porodice šalju svoju djecu u njegovo dvorište i da se igraju sa njegovom djecom, a u slučaju opasnosti direktor je po djeci slao poruku na komadiću papira, što je bio znak da se sklanjaju i bježe u šumu.

Poslije podne, 26. jula oko 17 časova, pred žandarmarijsku stanicu stigao je automobil sa teško ranjenim ustaškim majorom Komadom, koji je Ubrzo zatim umro. Automobil sa majorom pošao je iz Drvara i u toku putovanja za Oštrelj na njega je otvorena vatra. Za ovaj događaj brzo se saznalo. Zavladao je tajac, strah i iščekivanje šta će ustaše preduzeti za odmazdu. Većina građana 'nije spavala' čitavu noć, neki su spavali van kuće, u šumi. Neki građani i danas tvrde da je u Oštrelj 26. jula, uveče, stigao voz i da su iz Srnetice odvezli građane u pravcu Jajca i pobili. Pokušali su da to urade i sa građanima iz Potoka, ali su ih ustanici dočekali i tako narod oslobodili.

Osvanuo je lijep i vedar dan 27. jula. Tačno u šest časova opaljen je metak iz karabina. Svi smo u kući još

spavali. Skočili smo. Opet se oglasi pucanj, pa brza paljba iz pravca gornjeg dijela Kolonije i sa pravca žandarmerijske stanice. Pomislih — gotovo je. Ustaše vrše svoj posao — ubijaju. Hoću da skočim sa sprata kroz prozor, a kugle fijuču, stakla pucaju. Sklanjam se u prizemlje. Čuje se vika, po neki jauk i plač. Vrijeme sporo prolazi. Na ulici nema nikoga, neizvjesnost još traje, ali su glasovi sve bliži i razumljiviji. Još se čuje poneki pucanj, a zatim puščana vatra prestaje. Svira lokomotiva. Osmica, koja se nalazi između željezničke stanice i željezničkog transportnog magacina. Oglašavala je da je mjesto oslobođeno.

Prodoran glas u jurišu: Mirko, otvaraj magacin. Dijeli hranu. Vidim ja da je to Bogdan Runić.

Sada se može lakše disati, mjesto je oslobođeno, žandarmerijska stanica likvidirana, ima nekoliko zarobljenih žandara i ustaša, a neki su pobjegli.

Na lokomotivi leprša crvena zastava, vjesnik da je mjesto oslobođeno. I ne samo to. Ona nagovještava da se nešto iz temelja mijenja i da počinju da se stvaraju novi odnosi među ljudima.

Tako je Oštrelj, poslije borbe koja je trajala oko pola sata, bilo prvo mjesto koje je oslobođeno ustaničkih dana 1941. godine.

U odredu koji je oslobodio Oštrelj bilo je oko 30 drugova. Osam sam ih poznavao, naročito one iz Crvljivice, a u sjećanju mi je ostao Rade Zorić, komesar odreda. Nosio je kačket na glavi i djelovao vrlo ozbiljno. Svakako to je i sama situacija nalagala, trebalo je djelovati dalje u pravcu Petrovca i Srnetice.

Odmah po oslobodenju Oštrelja, ustanici su pristupili izvlačenju prehrambenih artikala i drugog materijala. Šef konzuma rekao je Bogdanu Runiću šta misli da pitamo ing. Klemenčića, direktora, u vezi namirnica i opreme koju uzimaju. Prosto radi formalnosti. On je rekao: slobodno! Poslao je mene.

Kad sam direktoru ovo prenio, on je rekao, neka uzmu sve što im treba. Naravno, bio je svjestan novonastale situacije. Bilo je oko 15 raznih magacina u kojima su se nalazile prilično velike količine živežnih namirnica, razne

opreme, tehničkog željeza i raznog alata. Magacini sa namirnicama nisu bili puni, s obzirom na situaciju koja je nastala kapitulacijom Jugoslavije i nastajanjem NDH, tako da je nastao zastoj u snabdjevanju. Manje je robe stizalo u magacine. No, bez obzira na sve to, Odred »Crvljivica« zatekao je oko 3 vagona brašna, 6 vagona kukuruza, preko 1000 kg graha, oko 2500 kg masti i sirove slanine, preko 1000 kg šećera, 5000 kg soli i izvjesne količine pirinča, makarona, ulja i dr.

Ujutro, rano, 27. jula u Oštrelj je stiglo nekoliko konjskih zaprega iz Petrovca da prevezu vagon soli. Međutim, kad je počeo napad, oni su pobjegli za Petrovac. Neki sa punim a neki sa praznim kolima, tako da je u vagonu ostalo još dosta soli.

Ustanici su se najviše obradovali velikim količinama eksploziva, kojeg je bilo preko jednog vagona sa kordom i 75.000 komada kapsli. Ovo skladište čuvao je stari Jovan Damjanović sa svojom ženom. Pred ustanak, kada se saznalo za »spisak« Srba, šef magacina i šef konzuma napustili su Oštrelj izvjesno vrijeme, i meni su predati ključevi svih magacina. Bilo je preko dva kilograma tih ključeva. Tada mi je posebno Skrenuta pažnja u vezi sa rukovanjem eksplozivom prilikom izdavanja. Naročito sa kaptislama. Poznato je da su ovaj eksploziv koristili ustanici ne samo u Bosanskoj krajini nego i u Dalmaciji, Lici i dalje.

Poznati partizanski diverzant Ivan Hariš »Gromovnik« pisao je poslije rata da je od Slavka Rodića dobivao eksploziv.

Ustanici su brzo organizovali prebacivanje namirnica i materijala u pravcu Crvljivice i Drvara, a konzum je preuzeo Dušan Rodić, koji je izdavao namirnice za kuhinju u kojoj se spremala hrana za ustanike na frontu, a Savo Batinica bio je odgovoran za sve pozadinske organe i za snabdjevanje boraca na frontu.

Poslije par dana vidio sam da je željeznički magacin ostao netaknut, zaključan. Znao sam šta je u njemu. Kažem Savi Batinići da u željezničkom magazinu imaju tri velike bačve sa oko 1500 litara rakije. On me uvjeravao da su oni sve pregledali i da su ovaj magazin otvorili, a

ja opet dokazujem njemu da nisu. Na kraju, kad smo otišli na lice mjesta, magacin je bio zatvoren. Otvorili smo ga pomoću željeznih šipki. Savo se iznenadio kad je vidio tri velike bačve rakije.

Oslobođenjem Drvara i Oštrelj a organizovan je front prema Petrovcu, a u Oštrelju je bio štab bataljona »Sloboda«, smješten u zgradi žandarmerijske stanice, sa komandantom Milutinom Moračom i komesarom Ilijom Došenom na čelu.

Pored gerilskih odreda, koji su držali položaje prema Petrovcu, bataljon je imao u svom sastavu prištabske jedinice i pozadinske organe, i to: stražarski vod, vod za vezu, odjeljenje za rušenje, ambulantu, radionicu za izradu bombi, sedlarsku, bravarsku, šnajdersku radionicu i berbemicu, kao i centralnu kuhinju sa pekarom i vozom koji je saobraćao na pruzi Oštrelj—Osječenica. Kasnijim zarobljavanjem topa 100 mm i artiljerije sa osmatračnicom na Oštreljskom brdu, k. 1389, dobili smo i ovdje jako uporište.

Stražarski vod imao je oko 25 boraca. Stražari, patrola i kuriri imali su oružje, dok su ostali odmarali i nisu imali puške. Prilikom smjene uzimalo se oružje od onih koji su bili na službi. U toku dana postojala su tri, a u toku noći osam stražarskih mjesta. Komesar voda bio je Gofco Špegar.

Vod za vezu imao je nekoliko pušaka, a pojedinci su nosili bombe cementare. Za održavanje veze sa odredima korišćena je i postojeća telefonska linija Oštrelj—Osječenica, a od ove postavljena je veza u pravcu odreda na frontu i to sa običnom žicom preko drveća. Svaki odred imao je vojne poljske telefone. Veza sa osmatračnicom na Oštreljskom brdu k. 1389, postavljena je sa sjevero-zapadne strane. Osmatračnica je služila za osmatranje šire okoline Petrovca i pokreta neprijatelja u pravcu naših položaja kao i za dještvo artiljerije. Često je kidana veza zbog dještva neprijateljske artiljerije iz Petrovca. Usljed nedostatka pravog materijala i nekvalitetne opravke, često je vršena kontrola trase i linija. Jedno vrijeme sam bio u ovom vodu i, bez obzira što smo oskudijevali u materijalu, sjećam se da je veza dobro funkcionisala i da je

štab bataljona imao osiguranu vezu sa odredima. Komandir voda bio je Dušan Rašljić, a njegov zamjenik Strahinja Mirković. Na osmatračnici je bio Jovo Medić, a jedno vrijeme i Branko Mirković, Slobodan Špegar i dr. Imali smo dvije terzine koje su koristili kuriri Branko Karić i Rajko Miljuš, u pravcu Osječenice i Smetice.

Vatreni položaj topa bio je na periferiji, na jugoistočnoj strani Oštrelj a, a jedno vrijeme top je bio prebacivan pomoću željeznice u Osječeriou.

Prilikom dejstva topa vršena je obmana neprijatelja, imitacijom artiljerijske vatre pomoću eksploziva u više pravaca. Dejstvo naše artiljerije stvaralo je pometnju i strah kod neprijatelja, a naročito prilikom dejstva na Pétrovac.

Grupa za rušenje, vršila je rušenje pruge i telefonskih stubova prema Srnetici i prekopavanje ceste, rušenje stabala na cestu. U ovoj grupi bili su pružni radnici na čelu sa Dodigom iz Crvljivice, ne sjećam se imena.

Ambulanta je bila smještena u zgradi taksacije-triangelacije. U njoj su liječeni lakši ranjenici, dok su teži otpremeni vozom ili kamionom za Drvar, gdje se nalazila bolnica.

U Oštrelju su izrađivane ručne bombe, u stolarskoj radionici pod rukovodstvom Bože Kesića. Vjerovatno da je on to organizovao po naređenju komande bataljona. Organizovao je grupu omladinaca koji su mu u tome pomagali. U stolarskoj radionici obavljani su svi poslovi oko izrade, pravljenja kalupa, betona i livenja, jedino se u ložionici lokomotiva pripremalo sječeno željezo na sitnu parčad, i to prvenstveno od tanjih željeznih šipki, kojih je bilo u dovoljnim količinama.

Stolarska radionica bila je dobro opremljena sa mašinama i alatom, ali pošto nije radila električna centrala, izrada kalupa za izradu bombi vršena je ručno. No, to nije predstavljalo problem. Mnogo teže je bilo određivanje količine eksploziva i korde, mada smo imali primjerke već izrađenih bombi iz Drvara. Trebalo je podesiti dužinu korde, tako da dođe do eksplozije, poslije bacanja, u pravo vrijeme da je neprijatelj ne može vratiti nazad.

Sve je ovo Kesić regulisao, jer se mi u to nismo razumjeli.

Sjećam se da nam je bilo najteže oko sječenja željeznih sipki, pošto smo ovaj posao radili sa ručnim alatom. Bombe su bile prilično teške oko jednog kilograma, pa smo vršili probe koliko se mogu daleko baciti iz zaklona, bez aktiviranja. Ne sjećam se tačno koliko je bombi izrađeno, napravljena su svega dva kalupa. U jednom se moglo nalaziti oko deset bombi, čekalo se dok se beton stvrdne.

Veće količine bombi od betona i željeznih cijevi izrađivane su u Drvaru i bilo ih je dovoljno za potrebe fronta.

U sklopu dještva ostalog oružja sa kojim su odredi u ono vrijeme raspolagali — bombe cementare odigrale su ne samo vatrenu već i moralnu ulogu kod naših boraca. Prilikom napada na Petrovac, čitava odjeljenja su bila naoružana samo ovim bombama i nastupali skupa u streličkom stroju sa ostalim koji su imali puške.

Pored bombi ova grupa je izrađivala i zvijezde petokrake. Taj posao organizovali su Branko Mirković i Slobodan Spegar. Poslije izrađenih par komada, ostalo je išlo vrlo brzo, jer smo raspolagali sa dovoljno lima, alata i crvene boje.

Sedlarska radionica radila je neprekidno, po čitav dan i noć, jer su bili veliki zahtjevi za izradu pojedinih dijelova opreme. Rukovodilac radionice Franc Srčnik sa velikim zadovoljstvom je radio da sve na vrijeme usluzi i da bude svak zadovoljan. Franc je bio dobar majstor. U magatimi su zatečene određene količine razne vrste kože, koja je služila za izradu opreme za konje i materijala za tirade. Tu su izrađivani opasači, uprtači, fišeklije, futrole za pištolje, remnici za puške, pa i rančevi. U radionicu su stalno navraćali borci radi opravke i izrade pojedinih dijelova opreme. Često su donosili i sami komade kože, pa su se tako pojavili i crveni opasači.

Obućarska radionica radila je na opravci Obuće i izradi cipela, ali vrlo malo, jer nije bilo dovoljno odgovarajućeg materijala, tako da je korišćena koža sa sjedala i kožnih zaprega. Snajderska radionica je vršila opravku

odjeće, a berbernica je imala prilično dosta posla. U njoj je radio Mirko Sunkić.

Kuhinja je radila u kantini, a raspolagala je sa odgovarajućim inventarom. Hrana je kuvana redovno i bila je kvalitetna. Bilo je i dovoljno, a hljeb je pečen u dvjema pekarama. Do boraca na frontu hrana je stizala na vrijeme i redovno, osim u slučajevima kada to usljed pomjeranja fronta i izvođenja akcija nije bilo moguće. Borci na frontu svaki dan su dobivali d određene količine rakije.

Odredi su redovno slali svoje ljude na Oštrelj radi odnošenja hrane do položaja a za ovo je korišćena i željeznica — voz koji je saobraćao u pravcu Osječenice. U kuhinji su se hranili i svi prolaznici i smjene koje su odlazile ili se vraćale na fronta. Svim ovim poslovima rukovodio je Savo Batinica.

Za svo vrijeme ustanka, u Oštrelju je bio štab bataljona na čelu sa Moračom Milutinom, koji je rukovodio sa odredima koji su držali položaje na frontu oko Petrovca. Vršeno je snabdijevanje fronta hranom i raspoloživom opremom, smjene boraca su se ovdje u prolazu odmarale, vršena je priprema pojedinih odreda za izvođenje akcija, tako da je Oštrelj, u pravom smislu riječi, predstavljao malu bazu i oslonac za preduzimanje svih borbenih akcija na frontu.

Tu je vršena popuna i priprema odreda koji je vršio napad na Srneticu, a u njemu bilo je nekoliko drugova iz Oštrelj a: Dušan Kalaba, Momir Marić, Branko Vujnović, Marko Cosić, Nikola Marunić i dr. U napadu na Srneticu poginuli su Dušan Kalaba i Momir Marić.

U osnovnoj školi organizovani su Zborovi na kojima je govorio komesar bataljona Došen Ilija. On je govorio o uspjesima naših odreda, o razvoju ustanka u drugim našim krajevima, posebno o fašizmu, iznosio zvjerstva ustaša, razobličavao novi poredak i drugo.

Prilikom razbijanja neprijateljske jedinice u Zdenom Dolu, zarobljena je, pored oružja i velika količina opreme, municije i artiljerijskih granata. Radi prebacivanja municije i granata, pokupljeno je svo raspoloživo ljudstvo koje se u tom momentu nalazilo na Oštrelju, tako da je materijal prenošen konjima i na rukama.

Među nama je (bilo omladinaca koji nisu služili vojni rok, niti smo imali prilike da vidimo artiljerijske granate, te smo se divili njihovoj težini, veličini i izgledu čaure. Posebno smo isticali kako će ustaše odsad dobivati dodatak uz obrok u Petrovcu.

Neprijateljska artiljerija, djelstvovala je iz Petrovca, tako reći, stalno i danju i noću. Razmišljali smo odakle im tolika municija da mogu da tuku po tolikoj šumi i tako velikom prostoru. Mi nismo znali efekte djelstva artiljerije, ali smo konstatovali da je na svakog našeg borca na frontu ispaljeno preko stotinu granata, a poznato je da od djelstva artiljerije gotovo nije bilo gubitaka. Jedino je poginuo Brkić Pero. Djelstvo neprijateljske artiljerije imalo je u izvjesnom smislu psihički efekat i to prvih dana ustanka, kasnije su se borci uvjerali da svaka ne pogađa i da efekat djelstva nema velikog učinka, jer su granate većinom odlazile preko Oštrelja.

Neprijateljski avioni svakodnevno su nas obilazili. Obično po jedna ili dvije »rode«, bacajući bombe i mitraljirajući većinom po ivici šume. Mislili su da smo se sklonili u šumu, a obično srno se sklanjali u podruma i druge zaklone, zavisno gdje nas je zatekao.

Usljed djelstva neprijateljske artiljerije i aviona, prvih dana ustanka stanovništvo iz Oštrelja se jedno vrijeme sklanjalo u šumu istočno od Krivodola a, pošto djelstvo artiljerije nije prestajalo, ljudi su za nekoliko dana sasvim napustili Oštrelj i otišli u Drvar i obližnja sela.

Za štab bataljona izgrađeno je sklonište pozadi osnovne škole. Ono je jednim dijelom bilo u zemlji, a gornji dio bio je obložen željeznim pločama, oblicama i zemljom. Međutim, ono je malo korišteno, jer je pretvoreno u zgarište, tako da ga nisu mogle jedinice Italijanske armade koje su stigle u Oštrelj 29. septembra da koriste za svoje fašističke planove.

*
**

Iznoseći ova sjećanja, želio sam da doprinesem osvjetljavanju događaja u Oštrelju pred početak rata i u vrijeme ustaničkih dana 1941. godine.

VOJO MILANOVIĆ

KAKO SAM DOŽIVIO KAPITULACIJU

Kao što je poznato, ujutro 6. aprila 1941. godine Nijemci su bez najave rata bombardovali Beograd, Sarajevo i još neke druge jugoslovenske gradove i istovremeno otpočeli ofanzivne operacije gotovo sa svih naših kopnenih granica. Nenajavljeni rat i pomenuto bombardovanje zateklo me je u Sarajevu. Po ranijem savjetu Đurekana Pećanca, odmah sam napustio školu, na brzinu spakovao stvari i našao se sa nekim poznatim radnicima iz Drvara, koji su tada radili u Vogošći. Dogovorili se sa njima da istog dana naveče krenemo zajedno u rodni kraj.

Prema dogovoru, uveče se nadoh sa pomenutim radnicima na željezničkoj stanici. Redovnim putničkim vozom oko 23 sata krenusmo za Jajce. Već u Raj lovcu voz je bio zaustavljen sve do narednog jutra — 7. aprila. Niko nije znao Zbog čega tu čekamo tako dugo. Kad je svanulo krenusmo. Nismo iz stanice odmakli ini pun kilometar, a voz se ponovo zaustavio na otvorenoj pruzi. U isti mah čuli smo zavijanje sirena i buku njemačkih »štuka« — bombardera. Istrčasmo iz voza u obližnju šumicu. Bombardovanje otpoče. Za nekoliko minuta aerodrom i pruga su bili razrovani ,a vagoni i lokomotiva onesposobljeni za daljnju vožnju. Nigdje se nije vidio ni jedan naš lovački avion, niti se čula proti va vionska artiljerija. Sve nas je to iznenadilo i začudilo.

Zar već, u drugom danu rata, da se ovako nešto događa neočekivano? Prokomentarisasmo ovaj događaj i zaključismo da je opšte rasulo u zemlji već počelo. To se vidjelo na prvi pogled, kako na aerodromu, tako i na že-

ljezničkoj stanici. Nije se znalo tako reći »ni ko pije, ni ko plaća«. Niko nije znao kada će oštećena pruga biti oспособljena i kada će naredni voz moći da krene za Travnik i Jajce.

Vidjevši sve to, odbacismo neke stvari i sa onim najnužnijim prtljagom krenusmo pješice put Busovače i Travnika. Nailazili smo na razne poteškoće i ispade ustaški nastrojenih pojedinaca i grupa, od kojih smo čuli da je u citavoj zemlji nastalo opšte rasulo i da Nijemci bez otpora brzo napreduju u svim pravcima.

Nakon dva dana pješaćenja stigismo u Travnik. Pošto se nije znalo kada će prvi putnički voz krenuti u pravcu Jajca, odlučismo da put nastavimo opet pješice. Sutradan stigismo u Donji Vakuf i tu se odmorismo. Nakon toga, od tamošnjih vlasti zatražismo da nam pomognu u prebacivanju do Jajca. I zaista policija nas ukrca u neki kamion koji je prevozio vojni materijal do Jajca. U Jajce stigismo 10. aprila kasno naveče. Prenoćismo u čekaonici »Šipadove« uskotračne pruge i ujutro krenusmo put Srnetice, gdje stigismo nešto poslije podne istog dana.

U Srnetici nismo dugo čekali na vezu za Oštrelj. Istog dana naveče stigismo do tog poznatog i lijepog planinskog naselja. Pozdravili se sa društvom i izađoh iz voza.

U Oštrelju sam imao daljeg rođaka Svetka Milanovića, soluskog dobrovoljca, koji je tu držao uglednu gostionu sa kuhinjom, pa odlučih da svratim kod njega na večeru i prenoćište. Dočekao me je kao što se poželjeti može. Za vrijeme odmora i večere ispričah mu sve što sam doživio i čuo na putu iz Sarajeva za ovih proteklih pet dana i da su Nijemci iz Bugarske ušli u Srbiju, a sa sjevera već sigurno prešli Savu. To ga je iznenadilo i strahovito naljutilo, jer su službene radio-vijesti govorile da su naši bombardovali Sofiju, da su naše trupe već u Zadru i Skadru i drugim mjestima. Kad ga ubijedih da je to pusta laž i zavaravanje masa, ustade i udari nogom u stolić na kojem je stajao radio, koji slupan prestade da emituje nekakve vojne marševe. Gosti se uzrujaše i povikaše: »Sta ti je, Svetko, jesi li ti poludio, Bog s tobom«. U tom momentu u gostionu uđe žandarmerijska patro' i odmah otpoče ispitivati šta se to dogodilo, zbog čega i si.

Svetko je samo čupao kosu s glave i na sav glas psuvao sve od reda onim gore u Vladi i Generalštabu. Radi svake sigurnosti ja sam se kradimice izvukao iz gostione i odmah krenuo put sela Kolunića, a odatle preko polja u pravcu rodnog sela Suvaje.

Došavši kući pred samu zoru 11. aprila od roditelj sam saznao da je prije dan-dva stigao iz Rume naš rođak Dimitrije Culibrk, da je odsjeo kod braće u Skakavcu i da će sutra doći kod nas. Ova me je vijest obradovala. Dimitrije je po zanimanju bio inženjer mašinstva. Studirao je u Beču i Pragu i od svoje rane mladosti pripadao je naprednom radničkom pokretu. Rijetko je dolazio u stari kraj, a i onda kad bi došao, izbjegavao bi svaki susret sa nepoznatim licima. Posljednji put je dolazio prije 3—4 godine. Tada mi je rekao da živi legalno u Rumi i radi kao zastupnik za Jugoslaviju »Singerovih« šivaćih strojeva. Znao sam da se nikad nije ženio, da je veoma obrazovan čovjek i da su žandari često puta pretresali kuću njegove braće u Skakavcu. Po tome sam zaključivao da je komunista i revolucionar, ali ga o tome ranije nisam nikad pitao, jer sam unaprijed znao da mi o tome ne bi htio ništa reći.

Zbog svega toga i iznenadne situacije koja je upravo nastupila, radovao sam se njegovom sutrašnjem dolasku kod nas i razgovoru kojeg ćemo sada moći slobodnije obaviti — u novonastaloj situaciji.

Oko 10 sati 11. aprila, u našoj kući pojavio se Dimitrije. Teško ga prepoznasmo. Preobukao se u seljačku odjeću od glave do pete i na glavu metnuo crvenu ličku kapu. Pravi čičica sa sela. Vidjeh da je oronuo i da su mu pokreti već starački. Reče da mu ni zdravlje nije najbolje i da ga stomak muči čim nešto pojede. Do ručka smo, onako u porodici, razgovarali o svemu i svačemu. Dimitrije je izbjegavao svaki razgovor o novonastaloj situaciji, jer se u međuvremenu kuća napunila rođacima i komisijama, koji su došli da nas vide i od nas čuju neke novosti. To sam odmah primijetio i razgovor prebacivao na druge teme.

Poslije ručka izađosmo malo u šetnju i ja mu ispričah kako sam doputovao iz Sarajeva i šta sam sve u putu čuo,

vidio i doživio. Upitah ga kako je on putovao i odakle je došao. Reče mi da je iz Rume do Sunje putovao vozom relativno dobro, da je u Sunji nešto duže čekao i da ga umalo Nijemci nisu zarobili. Iz Sunje do Bosanske Krupice i Suvaje putovao je fijakerom. Zamolih ga da mi ispriča šta misli o nastaloj situaciji i kako će se ona razvijati u bliskoj i daljnjoj budućnosti.

— To je duga priča, duža nego što misliš, a uz to i jako neprijatna — reče on.

— Pričaj mi sve što znaš i očekuješ u doglednom vremenu.

Tužnim pogledom gledao je u daljinu i otpočeo da mi priča o nastanku Jugoslavije, o političkim i drugim kretanjima u Evropi između dva rata, o događajima u Njemačkoj i uslovima pod kojima je Hitler došao na vlast, o drastičnim mjerama oko gušenja radničkih i drugih naprednih pokreta u svijetu i kod nas, o namjerama Nijemaca u našoj i drugim okupiranim zemljama, i o drugim političkim događajima koji su prethodili II svjetskom ratu.

Pri tome se naročito zadržao na uzrocima i razvoju ustaškog pokreta i predstojećem stvaranju NDH i njenoj sluganskoj ulozi, o rasparčavanju Jugoslavije i o nizu drugih pitanja iz kojih sam stekao prilično jasnu sliku o onom što je prouzrokovalo sve ovo i što će se dešavati u buduću.

— Pa kad si znao za sve ovo zašto si onda došao ova-
mo, u tu NDH-u, zašto nisi ostao u Srijemu ili Vojvodini,
koja neće biti u njenom sastavu?

— Da sam tamo ostao doživio bih, vjerovatno, još i
gore. Tamo me svi poznaju kao starog komunistu i rukovodioca naprednog radničkog pokreta, pa bi mi zbog toga
tamo bilo teže, bio bih odmah uhapšen, bačen u logor,
mučen i ubijen na najsvirepiji način.

— Pa zar si ti, Dimitrije, komunista?

— Da, bio sam, a i sada sam, iako formalno nisam
član KPJ.

— Kako to, ne razumijem te, Dimitrije?

— Postao sam član KPJ 1919. godine, i kao komu-
nista radio sam na raznim partijskim zadacima -u Srijemu
i Vojvodini. Bio sam i na raznim partijskim dužnostima

i višim funkcijama u toj pokrajini sve do 1934. godine. Tada uslijediše velike provale u 'Partiji i umalo ine padoh policiji u ruke. Nekako se iz svega toga izvukoh. Uspio sam da promijenim ime i, uz velike napore i materijalne izdatke, pobjegoh u Beč. Tamo sam ostao skoro tri godine. Vršio sam neke manje plastične operacije radi izmjene lika i nakon toga vratio sam se ponovo natrag. Međutim, od starih drugova i partijskih veza ne nadoh nikog. Tako ostah nepovezan. U međuvremenu Oboljeh i na stomaku i usljed svega toga u vidjeh da od moga daljnjeg partijskog rada nema više ništa. Povukoh se u miran život i ove tri-četiri posljednje godine radio sam kao zastupnik za Jugoslaviju firme šivaćih strojeva »Singer« u Rumi. Čim su Nijemci napali našu zemlju napustio sam i to i odmah krenuo ovamo, u stari kraj, da s vama dijelim i dobro i zlo koje nas očekuje.

Na tome smo razgovor i završili. Vr a tišmo se kući, jer se već primicala noć, a i vrijeme je zahladnjelo. Poslije večere dođoše neke komšije na sijelo i razgovor se nastavi do kasno u noć.

Oko 23 sata izađoh pred kuću i osjetih tutnjanje motora. Odmah poslije toga zabljesnuše svjetla farova u daljini. Shvatih da je to njemačka motorizovana kolona tenkova i kamiona, koja ide iz pravca Bihaća prema Bosanskom Petrovcu. Uđoh u kuću i prisutnima saopštih lošu vijest. Svi istrčашe da se uvjere u to, a zatim se, uz razne komentare, razidoše svojim kućama. Tu noć svi smo proveli u nekakvom strahu i uzbuđenju, češće smo izlazili napolje i osmatrali kuda će dalje krenuti kolona tenkova, da li starom cestom Vrtoče—Bosanski Petrovac, ili drugom cestom Vrtoče—Krnj euša—Suvaja—Bosanski Petrovac. Međutim, oni te noći nisu nikuda kretali. Prenoćili su u Vrtoču.

Sutradan 12. aprila njemačka motorizovana kolona iz Vrtoča se razdvojila i krenula .i jednom i drugom cestom za Bosanski Petrovac. Već oko 10 sati prvi tenkovi i kamioni prolazili su kroz Suvaju. Narod je iz znatiželje »da vidi čudo« izašao na cestu i posmatrao prolazak njemačkih motorizovanih jedinica. Kad sam vidio da Nijemci mirno prolaze i da nikog ne diraju, otišao sam i ja na cestu,

umiješao se među ljude, i sam posmatrao oholost i gordost njemačkog vojnika i njegove tehnike.

U jednom momentu nekoliko tenkova skrenu pored ceste i zaustavi se. Razumi eh da su im se motori zagrijali i da ih moraju malo ohladiti. Iz ovih tenkova izade njihova posada sa oficirima i podoficirima. Pokušavali su da sa prisutnim narodom razgovaraju, ali njihov jezik nije niko razumio. Ja sam se izdvojio i naslonio na jedan stari nadgrobni spomenik.

Među posadom koja je izašla iz tenkova bio je i jedan podoficir, lijepo građen čovjek, imao je oko 25 godina, a na lijevom oku nosio je crni tuf er. Pošto me ugleda onako izdvojena, uputi se prema meni. Sav sam uzdrhtao i problijedio, misleći da će me uhapsiti, a zatim uputiti u logor. Kad pride sasvim blizu primjetno se poklonio i na sasvim razumljivom jeziku rekao mi dobar dan. Pružio mi je i ruku. Ja pristojno otpozdravih i rukovah se sa njim. Primijetio je da sam malo uplašen, pa mi reče: »Nemojte se plašiti ništa, ja sam vam prijatelj, govorimo otvoreno i prijateljski«. Pošto mu na njegova pitanja odgovorih da sam iz ovog sela i da su mi svi ovi ljudi i žene ovdje komšije i poznanici, on mi reče da on nije kriv za porobljavanje naše zemlje, da mu je lično teško što je do toga došlo, da mu je žao ovog naroda zbog stradanja koja ga očekuju i uzgred je napomenuo da ćemo sve to lakše pretrpjeti, ako se na vrijeme organizujemo i blagovremeno odupremo predstojećem ustaškom nasilju i nepravdama.

Kad mu ja na to primijetih da ne razumijem o kakvom nasilju i nepravdi misli, on iz džepa izvadi novine »Hrvatski narod« i reče mi: »Evo vam ove novine, pročitajte ih, pa će vam sve biti jasno što sam vam rekao«. Bojeći se da me ovakvim razgovorom želi provocirati, pokušah da razgovor skrenem na drugu temu. Upitah ga: »Vi dobro govorite naš jezik, gdje ste ga tako dobro savladali? Da li ste možda rodom iz Vojvodine ili Srijema?« On mi odgovori: »Ne, nisam iz vaše zemlje uopšte. Ja sam rođen u Njemačkoj, u radničkoj porodici. Moji su roditelji Lužički Srbi, vjerovatno ste čuli za tu pokrajinu i taj narod.

I pored propisane smrtne kazne od strane Hitlera ,mene su moji (roditelji 'naučili da govorim svoj maternji jezik«.

— Da li ćete se duže zadržavati u ovim krajevima?

— pitao sam ja.

— Ne. Moja divizija ide pravo u Grčku da pomogne Italijanima koji su zaustavljeni u napredovanju. Kad Grčka kapitulira, vjerovatno ćemo se vratiti u Jugoslaviju. Vi se dotle organizujte, a ja ću vam se pridružiti prvom povoljnom prilikom. Volim ovaj narod i ovu zemlju, jer smo jedne krvi i porijekla.

Razgovor (bi tekao ko zna koliko da glavni oficir ne izdađe komandu da posade ulaze u tenkove i da odmah nastave put za Bosanski Petrovac. Ponovo se oficir rukovao sa mnom, poželio mi svako dobro, a zatim je otišao do svog tenka, uskočio u tenk i još mi jednom mahnio rukom. Pade odsječna komanda, mašine zabrektaše i kolona krenu prema Petrovcu. Držeći novine u ruci koje mi je oficir dao, dugo sam gledao za njegovim tenkom i razmišljao o njemu, njegovim prijateljskim i ohrabrujućim riječima.

Nakon toga uputih se kući i Dimi tri ju ispričah sve pojedinosti susreta, a zatim pristupismo čitanju dobij enih novina. Iz novina saznali smo da je 10. aprila proglašena NDH-a, da je poglavnik Ante Pavelić prešao iz Italije i formirao ustašku vladu. U tim novinama pročitismo i govor Mile Budaka, doglavnika, kojeg je držao u Lici. Iz govora se jasno vidjelo kakav je program ustaške vlade i ono što će se u bliskoj budućnosti odigrati u našoj zemlji.

Nekoliko dana poslije toga, 17. aprila, saznali smo da je jugoslovensko političko i vojno rukovodstvo potpisalo kapitulaciju, da je Vlada sa Kraljem pobjegla u Kairo i da stara Jugoslavija više ne postoji.

To su bili teški dani, puni neizvjesnosti.

HASAN MUJAGIC

LJUDI BOSANSKOG PETROVCA PRED RAT I U
DANIMA USTANKA

I

U decembru 1938. godine došao sam u Bosanski Petrovac, a zatim sam odavde otišao u Kulen-Vakuf gdje sam se zaposlio kao krojač kod Brane Kecmana. Nakon kraćeg vremena vratio sam se u Petrovac i otvorio krojačku radnju u kojoj sam radio sve do otpočinjanja ustanaka, i nešto duže.

U Bosanskom Petrovcu, čim sam došao, prozvali su me »crvenim« a da ni sam nisam znao zašto, ni kako je došlo do toga.

Događaji koji su slijedili imali su ipak određeni smisao. Jednog dana u 1939. godini posjetio me je Ilija Došen i rekao mi da se pretplatio na 150 listova »Radničkog tjednika« koje ću ja primati i koje treba da dajem ljudima koji me posjete i ugovorenom lozinkom traže novine. Od tada kod mene su redovno dolazili meni nepoznati ljudi kojima sam predavao »Radnički tjednik« koji su odnosili i dijelili zaposlenim u Šumskoj manipulaciji »Oštrelj«, a vjerovatno i drugim — što meni nije bilo poznato.

Iste godine, na inicijativu Ilije Došena, Zdravka Čelara i Voje Kreće u Bosanskom Petrovcu je formiran sportski (nogometni) klub »Mladost« kao protivteža drugom klubu »Krajina«, koji je bio u rukama ljudi zadojenih velikosrpskom ideologijom. Za rukovodioca kluba »Mladost« izabrani su Jakub Kulenović, Hasan Mujagić, Idriz Bahtijaragić, Rade Dejanović, te Zdravko Celar, a

igrači su bili Osmica Ibraković, Salih Hadžić, Nikica i Veljko Rakić, Mehmed Dizdarević — »Tošo«, Suljo Hujić, Safet Hadžić i drugi.

Cilj osnivanja ovog sportskog kluba bio je da se oko njega okupe sve napredne snage u gradu i u okolnim selima. Željeli smo, prije svega, da se u klub učlani što više mještana; članarina je iznosila od 2 do 5 dinara za jednog člana, pa prihodi od članarine mukom slučaju nisu mogli pokriti troškove kluba. Najveću novčanu pomoć klubu davao je mještаниn Jakub Kulenović, imućniji građаниn, koji je uglavnom sam snosio sve troškove najave utakmica, priredbi, putovanja igrača i drugo. Njegov humani gest pomagao je klubu da se brzo afirmiše u očima građana kao ozbiljna organizacija u kojoj rade ljudi sa većim ugledom, obrazovanjem i mogućnostima.

Članovi kluba bili su istovremeno i naši simpatizeri i davaoci priloga. Za nabavku dresova i sportskih rekvizita najveće priloge dali su Jakub Kulenović i Meho Hadžić, tada urar u Bosanskom Petrovcu.

Sportski klub »iMladost« odigrao je više utakmica u gradu protiv »Krajine«, zatim u Bihaću, Kulen-Vakufu i u drugim okolnim mjestima. Gotovo poslije svake utakmice članovi kluba održali su posebne priredbe (dramske i recitale) koje su bile uglavnom antirežimskog sadržaja, a u svakom slučaju naprednog karaktera.

Da hi privukla što više građana, a naročito muslimansko stanovništvo, koje je tada bilo u većini u gradu, »Mladost« je priređivala česte priredbe i uz vjerske praznike, naročito uz Bajram, dajući Obično »Hasanaginicu«. To je imalo efekta i uz klub se vezao dio građana, pa je »Mladost« postala glavni pokretač i organizator cjelokupnog kulturnog života u mjestu u ono vrijeme.

Mada smo nastojali izbjеći svaki sukob sa organima vlasti i svakoj našoj akciji dati izvjesnu formu legalnosti, ipak smo doživljavali i zabrane pojedinih priredbi. Takav je slučaj bio sa režimskom svetosavskom proslavom za koju srno pripremali svoj program, suprotan interesima režima, ali su vlasti to osujetile. Da bi, drugom prilikom, skinuli zabranu za bajramsku priredbu trebalo je da in-

tervenišu ugledniji građani i ljudi od moći, kao što je to jednom učinio tadašnji predsjednik suda Filipović.

Navešću i jedan primjer kako smo se snalazili i »provlačili« mimo režima.

U selu Reveniku priredbu kluba organizovao je student Đuro Lukić, koji je dbezbijedio prostorije i organizovao dolazak naroda, kao i sve drugo neophodno za održavanje jedne ovakve manifestacije u selu. Budući da je program priredbe bio antirežimskog sadržaja, vlast je za nama poslala potjernicu, patrolu. Patrola je jedno vrijeme posmatrala izvođenje programa, a zatim se vratila u Petrovac sa izvještajem da je »sve u redu« i da nema nikakvog sumnjivog ponašanja.

Patrola je, međutim, bila prevarena. Čim se patrola pojavila u selu znali smo da nas vlast uhodi. Dosjetili smo se da »smekšamo« patrolu jelom i pićem, zatim smo im Objasnili sadržaj priredbe i ponudili im da i oni prisustvuju izvođenju. Ljudi iz patrole su to prihvatili i ulbrzo se i sami »uvjerili« da je sve u skladu sa tadašnjim zakonskim propisima. Kad su ljudi iz patrole otišli, mi srno nastavili onako kako smo i zamislili...

Za razliku od »Krajine«, koja je okupljala nacionalistički orijentisane mještane, »Mladost« je okupljala sve progresivne ljude, i Srbe, i Hrvate i Muslimane. Tako je ovaj klub postao glavni i najmasovniji Oblik legalne organizacije putem kojeg su članovi KPJ i simpatizeri Partije uticali na veoma širok krug građana Petrovca i stanovnika okolnih sela.

Nije, međutim, »Mladost« bila jedino mjesto okupljanja naprednih ljudi. Već u ljeto 1939. godine, na predlog Ilije Došena, održana je osnivačka skupština Zadruga, na kojoj su izabrani upravni i nadzorni odbor Zanatsko-nabavno-prodajne zadruga za Bosanski Petrovac. Za predsjednika Upravnog odbora bio je izabran Nine Lukač, hajmar, za sekretara Hasan Mujagić, a za blagajnika Đuro Josipović, zemljoradnik iz sela Rašinovaca. U odboru je bilo još pet do šest članova, a članova Zadruga bilo je zaista dosta.

Osnivanjem ove zadruga htjelo se, prije svega, uvjeriti zemljoradnike i zanatlije da se svaka roba može mnogo

jeftinije dobiti, a njihovi proizvodi znatno skuplje prodati — ukoliko se udruže u jednu ovakvu organizaciju. Trebalo je zadrugare uvjeriti koliko je velika i jaka eksploatacija radnog čovjeka od kapitalista. Međutim, s obzirom na ovakve ciljeve osnivanja zadruga, njen rad je odmah nakon osnivačke skupštine bio zabranjen. I pored toga, samo održavanje osnivačke skupštine i izbor zemljoradnika i zanatlija u organe Zadruga imalo je velikog efekta. Učmalost kasabe, u kojoj su ljudi do tada gotovo bespomoćno živjeli, počela se, makar i postepeno, razbijati pred navalom novih naprednijih strujanja.

II

Na području Bosanskog Petrovca postojala je partijska organizacija za koju simpatizeri KPJ nisu znali, ali su osjećali njeno prisustvo i djelovanje. Ja nisam bio član KPJ, ali sam bio njen simpatizer i aktivista. Osim mene, u gradu su takvi bili i Mujo Ibrahimpašić, Jakub Kulenović, Osmica Ibraković, Branko Broceta, Ratko Kreco, Idriz Bahtijaragić, Ibrahim Husadžić, Ismet Amautović i drugi. Po svojim naprednim shvatanjima, političkoj opredijeljenosti, povjerljivosti i aktivnosti mnogi od njih, pa čak i svi, mogli su biti i članovi KPJ. Zahvaljujući aktivnosti partijske organizacije, simpatizerima i aktivistima Partije, Bosanski Petrovac nije dao onoliko ustaša koliko su to očekivali poglavari NDH. Naprotiv, ogromna većina muslimanskog i hrvatskog stanovništva bila je naklonjena naprednijim strujanjima, što se najbolje pokazalo u danima neposredno poslije okupacije stare Jugoslavije i kasnije.

Po osnivanju NDH, na čelo ustaške vlasti u Bosanskom Petrovcu došao je Rifat Kulenović, mještanim koji je bio pravnik. Ustaše su od samog početka »vladavine« zatvarale Srbe pod motivacijom da im navodno trebaju taoci. Dok su se zatvori punili mještanima i ljudima iz okolnih sela, u međuvremenu Rifat Kulenović bio je pozvan na savjetovanje u Zagreb, vjerovatno da dobije instrukcije da se ovi »taoci« i srpski živalj pobiju. Čim se vratio iz Zagreba, prvo što je učinio — Rifat je pustio na slobodu

sve ljude koji su se tada zatekli u zatvorima, ljude koji su bili osuđeni na smrt još i prije nego što su bili i uhapšeni. Kad je i posljednji zatvorenik napustio tamničke zidove, istog trenutka Rifat Kulenović je podnio ostavku na službu i zahvalio se ina »povjerenju« koje mu je bilo ukazano imenovanjem za glavnog ustaškog tabornika u Petrovcu.

O njegovom humanom i nadasve odvažnom gestu pričalo se u cijelom gradu i u okolini sa najvećim poštovanjem. Same ustaše nisu mogle doći sebi od šoka koji im je bio time zadat. Oni su se ljutili, negodovali, prijetili, ali od svega toga nije bilo ništa, jer je gotovo svo stanovništvo bilo uz Rifata. Međutim, zla kob, kao i inače što dolazi, htjela je da Rifat Kulenović pogine u vozu kojim je želio da otputuje neznano kuda da bi izbjegao neprijatnosti i prijeko gledanje ustaša ..

-Na mjesto ustaškog tabornika, poslije Rifata Kulenovića, postavljen je Smajo Kulenović, takođe mještanin, koji je u suštini bio obična figura u rukama ustaša i služio kao paravan iza kojeg su se krili pravi zlikovci koji su masovno uništavali srpski živalj u gradu i okolnim selima. Poučena ranijim iskustvom, ovog puta NDH je u Petrovac poslala ustaškog poručnika ,izvjesnog Šnarića, koji je imao neograničena ovlaštenja i apsolutnu vlast u svojim rukama. Svi drugi u taboru i logoru bili su u sjenci njegove moći, bili su mu samo potrebni pomagači i izvršioci, koje je našao i u Petrovcu, među izraslima. U njegovim prljavim akcijama pomagao mu je najgori domaći ološ, među njima i Hasib Krljančić, zvani »Akšam«. Uz pomoć takvih, Šnarić je uspio da za relativno kratko vrijeme likvidira veći dio srpskog stanovništva u mjestu. Samo manji broj Srba uspio se spasiti bježanjem u šumu i u okolna sela.

Eto u takvim okolnostima terora ustaša, Bosanski Petrovac je dočekao i otpočinjanje ustanka 27. jula 1941. godine.

Mora se priznati da su neki ljudi u gradu vijest o otpočinjanju ustanka u početku primili sa izvjesnim strahom, jer neki ljudi odmah nisu znali ko je podigao ustanak i ko mu je na čelu. Pojedinci su se plašili da, možda, ustanak dižu nacionalistički i šovinistički elementi, koji su se digli na osvetu za zlodjela ustaša nad srpskim sta-

novništvom. Strah od odmazde pojačali su i neki glasovi o ubistvu studenta Kulenovića negdje oko Bravska, šofera Hare Hadžića na Oštrelju, sudskog činovnika Rasima Ferizovića u Grahovu, Omera Kulenovića, Hase Ferizovića, Hamdije Ferizovića, Hamdije Ramića, Hilme Ramića, Ferida Družica, izvjesnog Nadarevića, zatim Huse Družića i njegova dva sina i drugih. To je doprinijelo stvaranju panike u gradu, pa niko nije smio da se udaljava. Sve je nekako živjelo u neizvjesnosti i nekom iščekivanju da se dogodi i ono najgore. To je, najvjerovatnije, bio i razlog što su neki naši simpatizeri i aktivisti čekali da vide dalji razvoj situacije.

Naravno, bilo je tu i neosnovanih kolebanja i čekanja. Strahovanju je doprinio i neprijatelj, koji se trudio da muslimanski i hrvatski živalj odvрати od pokreta i ustanika, prikazujući neistinito ustanike kao protivnike Muslimana i Hrvata. Neprijatelj se pri tome služio i prisilnim metodama, a ne samo propagandom, prisilno evakuišući muslimansko stanovništvo iz sela Bjelaja, koje je od prvog dana ustanka sarađivalo sa ustanicima.

U takvoj atmosferi neobaviještenosti i straha moglo se i dogoditi da izvjesni Krupić, domobranski bojničnik, sa svojom bojnom, u Petrovcu, uz pomoć nekih građana, stvori dobrovoljačku čet (odred) od oko stotinu ljudi. Neki od tih ljudi bili su obmanuti propagandom domobranskog bojničnika da »dobrovoljačka četa treba da brani mjesto od ustanika«, kako su oni govorili. Vidjela se kasnije prava namjera formiranja takve čete — da učestvuje u hvatanju nedužnih Srba u selima i da ih sprovodi u Petrovac. Čim su to uvidjeli, mnogi »dobrovoljci« iz čete napustili su domobranskog bojničnika, ili su sabotirali njegove akcije. Ilustrativan primjer odvažnosti dao je »dobrovoljac« ove čete Lutvija Šehić, koji je jednom prilikom dobio zadatak da dvojicu uhvaćenih mladića sprovede u Petrovac. On ih je, međutim, pustio na slobodu i uputio da »idu kućama i jave ljudima u drugim selima da sa porodicama bježe što dalje, jer će ustaše doći u sva sela i svakoga ubiti koga uhvate«. Zahvaljujući tome spaseno je dosta ljudi, žena i djece. Takvih primjera bilo je više i svi su oni potvrđivali da bratska saradnja živi u našim

ljudima, dobrim dijelom i kao rezultat rada Partije i aktivista i simpatizera prije i u početku samog rata. I to je doprinijelo brzom raspadanju »dobrovoljačkog odreda«.

Ubrzo su ljudi doznali da je ustanak povelja i da njime rukovodi KPJ, pa se sve više i učvršćivalo uvjerenje kod ljudi da je KPJ pravi borac za bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost naroda Jugoslavije, a samim tim Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sa velikim olakšanjem i kao grom iz vedra neba primljena je i vijest

O puštanju na slobodu nekih mještana i, kasnije, domobrana na Oštrelju. Ljudi su se sve više uvjeravali da NOP nije onakav kakvim ga je neprijatelj želio da prikaže, mada je, uistinu, kod jednog broja nedovoljno informisanih ljudi i dalje ostao strah i nevjerica da se »može obuzdati razjarena masa«. (Da je to tačno, svjedoči i činjenica da je ne mali broj mještana sa svojim porodicama bježao sa Italijanima prema Kninu i dalje u Hrvatsku, ili Bosnu i u toku 1942. godine, sa zavežljajima u rukama, u neizvjesnost i u nepoznato. Kad neko napušta svoj dom, ostavljajući u njemu sve što je dugogodišnjim trudom stekao, mora da je imao krupne razloge za to, o čemu se i pri današnjoj analizi mora voditi računa. Naravno, bilo je tu 1 ljudi koji su strahovali jer je poneko iz njihovih porodica okaljao i obraz i ruke.

Ali, bilo je i slučajeva da su samoinicijativno (pojedinci dolazili kod mene i tražili da uspostave vezu sa ustanicima (na primjer Anton Dormiš i Mato Kaćunić, oba žandarmerijski narednici u mjestu). Plašeći se provokacija, ja sam ih na zgodan i dosta uvjerljiv način odbio, ostavljajući ih u uvjerenju da ja nemam nikakve veze sa ustanicima. Međutim, ispostavilo se kasnije da mome strahu nije bilo mjesta, jer su već u 1942. godini oba ova čovjeka stupili u aktivnu saradnju sa NOP. Jedan i danas živi u Trogiru, a drugog su ubili četnici. Sin Mate Kaćunića poginuo je kao politički komesar bataljona, a njegova kćerka postala aktivni učesnik NOP još kao omladinka u krojačkoj radionici u Skakavcu.

Ustaše su pokušale da unesu međunacionalnu mržnju među stanovništvom mnogobrojnim provokacijama. Kad su se uvjerali da i Muslimani i Hrvati ne odobravaju nji-

hove postupke i da pokazuju veliku naklonost prema partizanima, poslali su jednu satniju ustaša, navodno iz Like, sa fesovima, sa jedinim ciljem da ubija srpski živalj u selima. Svakom iole pametnom čovjeku već tada bilo je jasno zašto su im fesovi trebali kao glavno Obilježje i zašto su pod fesovima vršili neviđena zlodjela.

I pored takvih provokacija, narod se sve više okupljao oko RPJ, nastao je sve masovniji odlazak u oružanu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Godina 1942. bila je godina masovnog odlaska djevojaka i mladića u partizanske jedinice. Otišli su tada (do IV ofanziye) Osmica Ibraković, Mujo Ibrahimpasić, Boško Trninić, Žarko Čovčić (poginuo), Idriz Bahtijaragić, Dedo Hadžić, Biba Hamzagić, Omer iz Rašinovca (poginuo), Nedo Kaćunić (poginuo), Anka Kaćunić, Senija Odošić (poginula), Zulka Limić, Zineta Nadarević, Besima Šehić (poginula), Safet Hodžić, Smail Hodžić, Čedo Lukač, Zlatan Turić (poginuo), Nuca Piragić, Smajo Bejdić, Mileva Čavčić, Slavka Čavčić, Rada Trninić, Slavko Trninić, Sena Trninić, Zahida Ibraković, Naja Eškić, Rada Lukač, Bika Lukač, Desa Kecman, Danica Kecman, Sofija Vekić, Stevo Gajdek, Konrad Hrizjuk (umro), Mehmed Jukić (umro), Ismet Arnautović, Smajo Kartal, Mićo Kartal (poginuo), Hajrudin Bejdić (poginuo), Mujaga Bašić, Ale Linić, Jusuf Hujić, Suljo i Linić (poginuo), Juso Mešić, Smail Družić (umro), Jusuf Hmjić (invalid), Huso Selimović (poginuo), Sabit Sinanović (poginuo), Osmo Mešić (poginuo), Muharem Bolić, Rešo Kulenović, Ibrahim Čaušević (umro), Zijo Kulenović, Hajro Kulenović, general, Omer Smailbegović, Teufik Šehić (poginuo prilikom desanta na Drvar), Ahmo Balić, Husadžić (svršeni učenik podoficirske škole, poginuo), Remzija Ferizović, odbornik, Ibro Hujić (umro), Aiša Hujić, Joviša Rakić, odbornik (umro), Antun Đormiš, odbornik, Mato Kaćunić (poginuo od četnika), Duda Dejanović (podlegao od četničkog uboja), Zekija Kulenović, Mahmut Čepić, oficir JNA, Sava Grubor, oficir JNA, Veljko Rakić, Caca, Nikica i Nevenka Dejanović (poginula), Mihajlo Broceta, zvani Zmigo, Hamdija Kulenović, zvani Beg, i drugi.

Od 1058 stanovnika, koliko je ostalo u Bosanskom Petrovcu nakon povlačenja Italijana, svi odrasli muškarci i žene bili su uključeni u rad u pozadini — bili su nosači ranjenika, prevoznici hrane, goniči blaga, kuriri, odbornici raznih društvenih organizacija i slično. Prema svojim mogućnostima i pioniri su dali svoj udio.

Kada su Nijemci, za vrijeme četvrte of anzi ve, upali u Bosanski Petrovac u januaru 1943. godine, ubili su majku Zlatana Turića, staru Brkićku, Mahmuta Malkoča, zvanog Muhtara, mladića od 16 godina i Aljuša Miličevića.

Još u početku 1943. godine, ili nešto kasnije, u NOB su stupili ovi mještani: Smail Salimović, Ale Lemeš, Asim Hodžić, Muhamed Družić, Muhamed Hidić (poginuo), Mahmut Družić, Zahid Bašić, Dervić Kartal, Muj aga Kartal, Uzeir Bašić, Himzo Bošnjic, Mehmed Nadarević, Muharem Omeragić (poginuo), Muharem Družić (invalid), Murat Ramić, Ibrahim Handanović (1944), Asim Berber, Rezo Bolić (poginuo) Ahmed Kulenović, Hamdija Ramić, Dedo Husadžić (umro), Hilmo Hujić, Muharem Ferizović, Osman Bolić, Mahmud Bakrač (Bjelaj), Mehmedalija Nadarević (poginuo, svršeni učenik podoficirske škole), Mehmed Didarević, zv. Tošo, Ibrahim Arnautović, Jakub Kulenović, poslije povratka iz zarobljeništva, Himzo Bašić, major u penziji, Remzo Družić i drugi.

Trojica od ovih boraca iz 1943. godine učestvovali su u borbi u Cehoslovačkoj kao pripadnici brigade »Maršal Tito u Cehoslovačkoj« — Muharem Ferizović, Osman Bolić i Mahmut Bakrač (Bjelaj). Nakon oslobođenja Čehoslovačke, vlasti su im dale posebne pisane spomenice, kao znak zahvalnosti za sve što su učinili za ovaj narod.

MILORAD ĐILAS

PRVI NAGOVJEŠTAJI TEŠKIH DANA

Svakidašnji mirni i patnički život gostoljubivih i krotkih Janjilčana prekinut je kapitulacijom Jugoslavije. Ratne nedaće savile su sve ljude u selo. Šumski radnici povukli su se iz Grmeča, jer su radovi obustavljeni. Do kada će šume ostati puste niko nije znao. Radnici koji su bili zaposleni, ili su učili zanate u drugim krajevima zemlje, takođe su se vratili u selo. Među onima koji su se tih dana vratili kućama bili su Marinko Banjac, Mića Kokoruš, Drago Kecman, Pane Banjac, Košta Banjac, Dmitar Banjac, Sava Solomun, Milorad Đilas i Dušan Solomun.

Prvih dana poslije okupacije prvi put se omladina našla u situaciji da živi u okupiranoj otadžbini. Kako će se stvari dalje razvijati nije mogla da predviđa. Iskustva starijih ljudi iz prvog svjetskog rata bila su maglovita i nedovoljna da se koriste kao iskustva za novo vrijeme.

Stariji ljudi su već dublje i šire meditirali. Pokušavali su da analogijom iz prvog svjetskog rata predvide dalji razvoj situacije. Nagadanjima i logiciranjem, mehaničkim prenošenjem prilika iz prvog svjetskog rata na nove prilike pokušavali su da predvide kakvi se biti dalji postupci okupatora. Pitali su se hoće li biti rada i hljeba i da li će zahtjevi i režim okupatora biti snošljivi. Sjeleći do kasno u noć pred svojim kućama seljaci su diskutovali o nastalom vremenu i pokušavali da predvide šta se sve može očekivati. Međutim, ni najernja predviđanja nisu mogla naslutiti da će se desiti ono što se desilo. Svi su tvrdili da predstoje teški dani, pa su pokušavali da makar i za kratko dozive psihičko rasterećenje od bremena

nadošlih briga. Jedni bi govorili: »Ne može nam biti gore nego što jeste«; drugi bi dodavali: »Bolje je bilo za vrijeme Franje Josipa, nego za vrijeme monarhije«; treći bi sa uzdahom procijedili onu narodnu: »Teško zemlji kojom vojska prođe«. Niko od njih nije mogao predvidjeti takav stepen divljaštva i razbojništva kakav su uskoro doživjeli.

Nije prošlo mnogo vremena, a selom se pronijela vijest da su u Petrovcu, Ključu i Sanici uhapšeni viđeniji ljudi, većinom srpske nacionalnosti. Ljudi su tim prvim pričama vjerovali i nisu htjeli da vjeruju. Bezazleno i naivno su vjerovali da ih niko ne može progoniti i maltretirati tek onako, bez razloga — ni krive ni dužne. Naivnost je dotle sezala da su mnogi i pored glasova o hapšenjima i dalje odlazili u grad, bilo da nešto prodaju, ili kupe razne potrepštine sa domaćinstvo. Svaki od tih seljaka je tvrdoglavo vjerovao i ovako rezonovao: »Ja nisam nikome ništa skrivio i nema razloga da me bilo ko dira«. Na žalost, zbog takvog rezonovanja mnogi su kolebljivost i naivnost platili glavom. To se desilo i starcima Jovanu i Milanu Latinoviću. Oni su u želji da kupe brašna i soli krenuli u Ključ. Toga dana nisu se vratili kućama, iako je uobičajeno da se istog dana seljaci vraćaju svojoj kući pošto obave potrebni pazar. Zle slutnje su visile nad selom. Ljudi su pomišljali na najgore — na hapšenje. Drugog dana se saznalo da su i Jovana i Milana Latinovića ustaše zaklale u Busijama kod Ključa. Desilo se ono što prevazilazi dotadašnja poimanja najgoreg.

Stravično raspoloženje je spopalo cijelo selo. Ljudi su se pitali: Zašto, zbog čega su ti ljudi na zvjerski način ubijali? Kome su polugladni i odrpani seljaci smetali?« Ljudi kao da nisu vjerovali svojim ušima, osjećali su to kao privid, ili kao potmuli glas iz mračnih dubina. Naviknuti na pošten život i istinu u međusobnim odnosima, ovi gorštaci nisu mogli nikako da shvate da neko može ubijati iz obijesti, iz sadističkih poriva. Oni za koje je laž makar i u bezazlenim stvarima predstavljala etički prekršaj, bili su zlim vijestima šokirani. Trebalo je dosta vremena i da mnoge glave padnu pod nožem ustaša, pa da ljudi shvate da je takvo divljaštvo u dvadesetom vijeku moguće.

I sam sam bio svjedok nagovještaja zločina genocida tih dana. Vraćao sam se sa Milošem Pećancem sa posla. U prolazu kroz Petrovac presrela su nas dva nepoznata čovjeka. Pitali su nas odakle idemo, a kada smo im odgovorili da se vraćamo sa rada kućama, jedan od njih je drsko skinuo kapu sa glave Miloševe i počeo histerično da nam psuje srpsku majku i da nam prijeti što nosimo kape sa grbom Jugoslavije. Dok je cijepao kapu pokušali smo da se suprotstavimo, ali su nam zaprijetili oružjem, govoreći, kako ćemo i mi brzo doći na red, a ne samo kape. Iznenadeni ovakvim; divljačkim i bezrazložnim postupkom, vratili smo se kućama ophrvani zlim slutnjama. Predosjećali smo da to ne vodi ničem dobrom.

Nekoliko dana poslije ovoga incidenta moj otac Pero Dilas otišao je u Petrovac — da bi nešto kupio za potrebe domaćinstva. Poslije obavljenog posla odsjeo je u Hućinoj kafani — da popije kafu. U tom času je naišao u kafanu šofer — taksista Hare Hodžić i obratio mu se riječima: »Pepo, Srbima se gadno piše, bježi što prije iz Petrovca i obavijesti druge ljude«. Za kratko vrijeme svi koji su se našli u čaršiji bili su obaviješteni da se treba sklanjati. Veliki broj ljudi se sa pola puta vratio kućama. Zaista, idućeg dana su izvršeni masovni pokolji od strane ustaša. Poklali su veliki broj žena, djece i staraca i popalili kuće u Tuk Dževaru i drugim bližim mjestima. U Bravsku je ubijeno i bačeno u jame oko 60 ljudi, žena i djece, a mnoge kuće i pojate su zapaljene. Poubijane su cijele porodice. Otpočelo je ustaško krvavo pirovanje.

Odmah poslije ustaškog pokolja pronesena je vijest da se u grad više ne smije odlaziti i da treba izbjegavati drumove i druga mjesta dostupna ustaškim koljačima. Prvim zločinima ustaša ljudi su bili zaplašeni i paralisani. Nisu znali šta da rade. Tada su stupili u akciju komunisti koji su politički djelovali i u Janjilima. Objašnjavali su nastalu situaciju i ukazivali na puteve izlaza. Narod je polako shvatio da je jedini izlaz u oružanoj borbi protiv okupatora i sveg šljama koji se za njega vezivao, služio mu i ubijao komšije od kojih su do juče pozajmljivali so i hljeb.

KOSA MIRKOVIĆ - MORACA

UMJESTO RADOSTI — SUZE

Juli je mjesec 1941. godine. Moja porodica i porodica mog djevera Stevana žive pod Kadinjačom, dok je ostali dio porodične zadruge u Koluniću. U devetom mjesecu trudnoće. Svaki dan očekujem dijete. Radosna sam zbog toga, kao i sve majke koje na svijet donose svoje potomke. Psihički se saživljavam sa trenucima majčine radosti, jer sam dva puta rodila i neizmjereno se radovala. Nekoliko nedjelja pripremam »garderobu« za bebu. Kako se ne zna pol djeteta, pripremam za oba pola. Htjela bih blagovremeno sve pripremiti. Sto se dani porođaja primiču, sve više razmišljam o tome kako će se sve to završiti, jer su komplikacije u takvim usi ovima vrlo česte i sasvim moguće. Za nas seljanke taj strah je utoliko veći što nam je do ljekarske zaštite gotovo nemoguće doći. To je tragično samim tim što su često životi majke i djeteta u pitanju. U sebi nosim samo jednu misao: da rodim sina. Čini mi se da tada sve muke ne bi bile teške. Moja želja je tim veća, jer sam svog prvenca Peru izgubila prije tri godine, u njegovoj drugoj godini života. Kad bih samo rodila sina, bila bi ublažena moja tuga za izgubljenim djetetom. Rođenim muškim djetetom, po nekim nepisanim pravilima, mjeri se »vrijednost« žene.

Ratno je vrijeme pa su moje brige veće. Ne razumijem se u politiku, ali ovo šta ustaše rade neshvatljivo je normalnom čovjeku. Čujemo da planiraju likvidaciju svega što se srpskim zove, da su neke ugledne ljude u Drvaru i Petrovcu pozatvarali, a neke već i pobili. Do-

znaj emo da se ova zemlja više ne zove Jugoslavija, nego nekakva NDH, na čijem je čelu poglavnik Ante Pavelić, a da su ustaše glavni stub novostvorene države. Zabrinuta sam zbog svega toga. Krv mi se leđi u žilama kad o tome razmišljam. O svojim mislima ne govorim nikom osim jetrvi Devi. Ona me smiruje, mada vidim da i sama preživljava ono što i ja. Danima iste misli. Pokušavam da mislim o nečem drugom, ali ne mogu. Crne misli stalno mi se roje u glavi, misli o tužnom vremenu u kome živimo. Vidim, u svih mojih u kući, u porodici strica Josipa, komšija i prijatelja, zavladała briga, pojavio se strah. To me još više uvjerava da moja strahovanja nisu usamljena, niti bez razloga.

Iako znam da sam »-glavna« briga svih mojih ukućana, na momente mi se učini da sam »zaboravljena«, jer, vidim, svako je okupiran svojim mislima. Koliko puta pomislim- Ono što sam najviše željela i sa radošću očekivala sad mi zadaje toliko briga, baš to malo stvorenje koje treba na svijet da dođe u ove teške dane. Nemoćna sam da ma šta učinim što bi situaciju popravilo i moj položaj izmijenilo. Sve prepuštam vremenu.

Ujutro 28. jula osvanuo lijep dan, dan kakav može biti samo u ovo doba godine. Ali, ljepotu kvari prasak neprijateljskih mitraljeza i eksplozija topovskih granata, koje tuku rejon Kolunića i Kadinjače. Strah se povećava, jer predosjećam da se sprema nešto strašno. U tom strahu osjećam sve jače bolove, javljaju se predporođajni znaci. Ne znam da su već juče pukle ustaničke puške i da je počela borba na život i smrt.

Noću 28. jula rodih sina. Ispuni se san mog života u ove tužne dane. No, umjesto da se radujem, ja tugujem, jer su prvi zvuci koje čuje to novorođeno biće eksplozije topovskih granata i štektanje mitraljeskih rafala, umjesto majčinih osmijeha.

Sutradan iz Kolunića dolazi djever Dušan, čestita mi na prinovi i reče da je otpočeo ustanak i da je Drvar oslobođen. Mada ne znam šta je ustanak, ko ga vodi, teško vjerujem toj vijesti. Pitam se kako je moguće osloboditi Drvar? Ustaše imaju vojsku, oružje, državu, saveznike Nijemce i Itali jane, a mi ništa od toga, pa kako gradove

da oslobađamo. Dušan priča pojedinosti, njegova priča čini mi se sve ubjedljivijom. Vraća mi se zračak nade. Pomislih, ima neko i zločinu da stane na kraj.

Mada sam se od ploda rastala lakše nego što sam očekivala, moje brige pojača majčin nagon da u životu očuvam ono što sam na svijet donijela. Ali kako? Kako spasiti život tom malom biću, a njega radi očuvati i svoj opstanak. Pomišljam da bi bilo najpametnije negdje se skloniti. Ali, kako poslije poroda i gdje u ovakvom vremenu. Znam da sad svako ima mnogo i svojih briga i sopstvenih problema. Ne mislim na svoju bolest, nego na dijete, sama šapućem: »Kud baš sad da se rodiš, u ove crne dane!« Znam, ono nije krivo! Majka sam, donijela sam ga na svijet, pa sad moram ispunjavati svoju dužnost.

U toku dana Kolunić gori. Naša kuća prva je planula. Čujemo da su ustaše danas dolazile do jezera, zapalili kuće Jove Smiljanića i Laze Stupara. Primjećujem da od mene kriju razgovore. Znam razlog i razumijem ih. Vidim svekar Simo dogovara se sa sinovima o tome šta treba raditi. Ja sam im glavna briga. Neprijatno mi je što svojim plodom zadadoh još više briga ukućanima, pogotovo mi je neugodno zbog svekra i djeverova.

U kući vri kao u košnici. Svi rade, kuća se »diže«. Želim da im pomognem, ali ne mogu, niti mi oni daju. Vidim, rade u strahu i na brzinu, pa u mnogo čemu ne mogu da se snađu. Kad gledam taj metež u kući, preživljavam čudan osjećaj, neka teška mora me pritiska, a neizvjesnost za opstanak povećava se. Na život mi se na momente smuči, osjećam da je bezvrijedan, da bi bilo najbolje prekinuti muke. Na takvu pomisao navode me postupci ljudi koje je ljudska svijest izdala.

No, majčina obaveza me nagoni da mislim na opstanak novorođenčeta. Za njega počinjem da živim. Gledam kako u kolijevci to malo stvorenje bezbrižno spava, ne znajući da crne aveti prijetu njegovom postojanju. Dijete se iz sna budi i pušta svoje prve glasove. Nesvjesno me posmatra svojim malim suznim očima. Umjesto osmijeha, na njegovo tijelo padaju moje suze.

Drugu noć smo u porodičnom domu, drugu noć od kada su crne aveti počele da odreda pale i ubijaju. To je

i posljednja noć koju ćemo provesti pod krovom ovog doma, koji će za nekoliko dana biti zgarište, kao i stotine drugih koji su već izgorjeli. Rašinovac, Bare i Kolunić već su spaljeni. Čuju se glasovi da je na redu ovaj kraj, pa ljudi ubrzano rade. Iznose žito, pakuju stvari. Sve što se može podići u kući iznose napolje i tamo raspoređuju šta treba nositi, šta i gdje zakopati. Sto je »manje važno« rastura se oko kuće ili zavlači u gaj i tamo maskira.

Dok ležim nepomična, tužno posmatram, kako se razvlače stvari, pa i predmeti od mog djevojačkog ruha, koje sam još do juče čuvala kao »svetinje«, danas mi se čine kao obične kupe.

U toku noći kuća se isprazni. Posljednja je ostala da visi slika krsnog sveca. Jedni su za, drugi protiv toga da je skinu. Porodica se podijeli na dva »tabora«. Svako ima svoje »argumente«. Konačno pobijedi mišljenje da svetac ostane, jer rekosmo da zbog tih svetaca, kojima smo se klanjali, i političara kojima smo aplaudirali, doživjesmo ovu stravu i užas. I tako, portret sv. Nikole, prislonjenog uz dovratnik kućnih vrata, ostavimo rekavši: »Ako si ono za šta se predstavljáš, sad pokaži svoju moć i privrženost ljudskom rodu«.

U toku noći osjećam jače bolove nego ranije. Valjda posljedica mojih preranih pokreta. Teške bolove osjećam ispod malog stomaka. Od bolova mi se čini da sam sva krta i slomljena. Samo lice osjećam, ostali dio tijela na momente nestane u bolu.

Čujem, kao kroz san, glas jetrve Deve. Doziva me. Kako! Probudi se! Pokušaj da se digneš i obučeš. Moramo ići prije nego što svane. Kola čekaju. Meni postaje svejedno da me i ostave. Ne želim da se mičem, pa i da hoću, ne mogu. Deva, Stevan i Branko me podižu i oblače. Mene noge ne drže. Oni me nose i u kola stavljaju. Pored mene je i kolijevka sa malom bebom. Rekoše da idemo u gajeve kod Gajčinovića kolibe. Pomislih kumovi smo, ali ovoga puta idemo nepozvani. Sa mnom su u kolima i manja djeca. Ostali će pješke.

Još je noć. Polazimo. Veća djeca poskakuju oko kola kao Cigančići oko čerge. Vjerovatno im je zanimljiva ova

»predstava«. Stariji idu pored kola, kao da su na pogrebu. Odmičući od kuće, tužno posmatram njen strmi krov šimlom pokriven. Imam neki predosjećaj da se više nikad u njega neću vratiti. Već ga i u plamenu vidim! Jezive misli me prožimaju. Suze brišem, ali ih ne mogu zaustaviti. Htjela bih duže da gledam to porodično gnijezdo, no, za to nema vremena. Napustismo ono što je stvorila jedna generacija. Krenusmo u zbijeg, u neizvjesnost. Znam, nismo sami, ali ipak ...

U rasvitanje prodosmo Tubića kuću. Stevan požuruje konja da što prije zamaknemo u gajeve. Sto se brže ide, kola treskaju jače, a time se i moje boli povećavaju. Sa svakim metrom puta bolovi bivaju jači, na momente padam u agoniju. Najradije bih vikala, psovala. Ruku stavljam na usta krike da zadržim. Moji me posmatraju i boli sa mnom dijele. Od truskanja kola dijete se probudi. Plače, gotovo se guši, a ja ne mogu da ga smirim. Kroz plač kao da izgovara svoj prijekor upućen nama roditeljima«. »Zašto me baš sad donesoste na ovaj svijet koji je pun strave i užasa? Zašto mi život učiniste gorkim?«

Kola zaustavljaju da se odmorim da dijete nahranim. I tako, po nekoliko puta. Sto dalje odmičemo put je lošiji, za kola gotovo nepristupačan, ali ga uz velike napore savladasmo.

Za jutarnjih časova stižemo u svoju bazu. Nešto kasnije pristigoše i ostali članovi domaćinstva koji žive u Koluniću. Na okupu je kompletna porodična zadruga, osim mog muža Branka, koji je ostao kod kuće. I stoku smo dotjerali. Oko nas se čuje klepet stočnih zvona, dopire po koji ljudski glas, iz svake doline dim se izvlači i visoko diže, kao neki simbol. Tu su u blizini I ukači i neke porodice iz Medenog Polja koje su prije nas ovdje stigle.

Mene su smjestili pod jednu krušku. Dijete sam nahranila i presvukla, jer se bilo oneredilo. Jetrva Deva brine o meni i djetetu. Njoj je najteže. Takva me pažnja smiruje. Muškarci su »odabrali« mjesto za novi dom. Sijeku kolje i granje. Djeca sve to nose na jedno mjesto. Svi rade kao mravi. I stvari koje smo dotjerali već su na svom mjestu. Neko je otišao na Ogradenicu po vodu.

Jutro je toplo, pa smo dijete i ja malo prispali. Iako je moj san bio kratak, osjetih da mi je pomogao. Dijete duže spava, pa mi je lakše. Dan provodim u hladu i razmišljam o tome kako sam do prije nekoliko dana maštala o tome kako ću sina roditi i kolijevku ljuljati, dijete u čiste pelene zavijati, priče mu pričati, čestitanja primati i babine dočekivati. A ono, mjesto svih tih zadovoljstava: ja pod kruškom, kao mečka ležim, dijete od muva branim i u velikoj brizi provodim svoje prve porođajne dane. I djecu gledam kako se bezbrižno igraju skrivalica po grmlju. Dobivam utisak da je sve to njima zabavno, kao da su na izlet došli. Gledam i guštera kako se bezbrižno sunča u carstvu slobodne prirode. Prosto zavidim tom gmizavcu, jer nije svjestan užasa koji vlada među ljudima.

Naveče svekar Simo, manja djeca i ja sa bebom »use-ljavamo« u novi dom. Sav »komfor« čine prostrte ljeskove grane prekrivene slojem bujadi, a preko toga neke stare plahte. Za mene su nabavili i malo sijena. Djeca odmah pospaše. Meni se ne spava, a vidim ni svekru Šimi. Ostali članovi porodice su vani, naložili vatru, sjede i razgovaraju. U toku noći svi me obilaze i raspituju za dijete i za mene. Mada se ne osjećam dobro, ja ih tješim, samo da im olakšam teškoće. Muškarci odlaze od kuće da dotjeraju hrane i drugih stvari koje jutros nismo mogli dotjerati. Brinem za njihovu bezbjednost, pogotovu za muža Branka, koji se oko kuće skriva.

Prvu noć u zbijegu provodimo relativno mirno, mada je dosta hladno, pa se dijete češće budi i više plače. Uzimam ga u naručje i pored sebe stavljam. Toplije mu, pa bolje spava. U toku noći šuma »oživi«. Narod se čuje, razgovara, neko se i doziva, stočna zvana klepeću, stoka riče i bleji, kola klepetaju, pa u noćnoj tišini sve se čini bučnijim, gotovo jezivim. Preživljavam nešto što ni sama sebi ne mogu da objasnim.

Sutrašnji dan kao i prethodni, samo vijesti još gore. Ko god dolazi loše vijesti donosi. Već u jutarnjim časovima sela oko Petrovca gore, što vidimo po dimovima koji oblake stvaraju. Često gledamo u pravcu našeg doma, koji ne vidimo, ali vidimo dim od eksplozije artiljerijskih granata koje padaju na Kadinjaču. U toku dana razgo-

varam sa svojim i sa onima koji nas posjećuju. Ništa ohrabrujuće, naprotiv sve nam crno, možda gore nego što je stvarno. Znamo da je rat strašan, ali da postoje takvi »zakoni« koji dozvoljavaju da se pale domovi mirnog stanovništva, da se ubijaju nevini ljudi, žene i djeca, da postoje ljudi čija je »svijest« na nivou bezumnih bića, koji obnavljaju vrijeme inkvizicije, to ne možemo razumjeti. Pitam se dokle će sve to tako.

Oko podne malo zahladi. Vidim Osječenicu oblak obmotava, pa vrh izgleda kao turban na hodžinoj glavi. To je znak promjene vremena, a nama signal za nove nevolje. Poslije podne — kiša. Moji se sklanjaju pod drveće, a ja sa bebom i djecom u bajtu, koja ubrzo prokisnu. Sjedim pored kolijevke i rukama kapi hvatam da na kolijevku ne padaju. Kiša sve jača, a prokišnjavanje veće. Po instinktu majke na kolijevku se naslanjam i širinom svoga tijela dijete štitim, da ne pokisne. No, umjesto hladnih kapi kiše na njegovo tjelašće padaju moje tople suze. Noću se nebo razvedri, ali i hladnoća poveća.

Sutradan vedro. Nove nevolje. Neprijateljski avioni često mitraljiraju ovaj rejon. Odrasli se sklanjaju u grmlje, dok se djeca bezbrižno igraju, pa otkrivaju mjesto logorovanja.

Tu smo nekoliko dana. Vatru ložimo samo noću. Ja se oporavljam, počinjem da hodam i jedem. I dijete izgleda dobro. Vijesti o paljevinama i ubistvima ne prestaju. Čujemo da su stradali neki članovi porodica Smiljanića i Sepa. Zao nam je tih nesrećnih ljudi, mada znamo da ni naši životi nisu bezbjedni. Jednoga dana čujemo jaku pucjavu od Petrovca. Docnije neko donese vijest da su ustanici napali i zarobili šest neprijateljskih kamiona u Zdenom Dolu i da su odbijeni ustaški napadi na Oštrelj. Vijest hrabri. Počinjemo da živimo u nadi da sve nije propalo, da u ovom narodu ima dovoljno snage koja će obuzdati lude glave, koje život sretvoriše u kakao.

Naši pogledi stalno su upereni ka Kadinjači, kojoj samo vrh vidimo: živimo u nadi da će bar onaj tamo naš porodični kutak ostati pošteđen. Na žalost, naša nadanja su bila uzaludna. Zlikovci ga zapališe jednog avgu-

stovskog dana i time uništiše posljednju nadu za mimi porodični život.

Poslije izgorjelog doma tuga se povećava, neizvjesnost sve veća. Svi se nijemo gledamo, kao da se pitamo šta sad kad smo bez krova nad glavom? Znamo da se ovdje ostati ne može. Imamo rod u Bastaškom Dolu, pa se odlučujemo da idemo tamo. I tako, prvih dana avgusta, preko Bukovika i Uvala krenusmo na svoj nomadski put, da se sklonimo od kame zločinaca. Ja se oporavila, pa mogu i na konju da sjedim. Uz put razmišljam o tome kako je ljudski život težak, gotovo bezvrijedan, i kako čovjek, umjesto očekivane radosti i osmijeha, može doživjeti suze i neizvjesnost.

STRAH OD ŠINJELA

U prvim ustaničkim danima, ljeta 1941. godine, poslije jedne borbe kod Suvaje, povlačio se Drago Đukić sa grupom boraca prema Medenom Polju. Kada su izašli na brda prema selu, Drago primijeti u jednom grmu vojnički šinjel, pa sav sretan reče drugu pored sebe: „Evo meni šinjela!“ Kada je rukom dohvatio šinjel, spazi do pod šinjelom leži jedan domobran, pa se naglo odmače od njega, očito se uplaši i dohvati pušku.

Kada je neprijateljski vojnik digao ruke u vis i predao se, Drago reče drugovima: „Ah, drugovi, što se prepadoh od ovog kusastog šinjela“.

ANEGDOTE

MUJO IBRAHIMPAŠIĆ

MRAK I SVITANJE

Polovinom 1940. godine zaposlio sam se i nastanio u Petrovcu. Prekrasno sam primljen i odmah se uklopio u društvo. Tu sam za vrijeme f eri ja našao nekoliko školskih drugova iz bihačke gimnazije. Preko njih i još nekoliko prijatelja brzo sam sklopio brojna poznanstva. Svojim djelovanjem i ponašanjem relativno sam brzo skrenuo pažnju na sebe. Sjećajući se tog perioda Vojo Kreco u jednoj svojoj pismenoj izjavi kaže »Za Muju Ibrahimpašića znao sam već prije rata preko brata Ratka Kreće s kojim je Mujo sarađivao u omladinskom radu u Bosanskom Petrovcu, a naročito u sportskom klubu »Mladost« prije 1941. godine«.

Moja je sreća što sam ušao u krug naprednih drugova. Tu su se proširili moji politički horizonti, a moj životni put kao i nekolicine omladinaca u gradu, dobio je nove tračnice.

Bilo je prijatno djelovanje komunista. Na širenju i razvijanju revolucionarne misli u Petrovcu su radili: Ilija Došen, Boško Kapelan. Vojo i Ratko Kreco, Dmitar Smiljanić, Zdravko Celar, Jakub i Hajro Kulenović, Hasan Mujagić i dr. To su mahom bili studenti, đaci i radnici koji su se, spoznavši životne nepravde, u mjestima privremenog boravka opredijelili za revolucionarni radnički pokret. Mnogi su ovdje postali članovi Komunističke partije, SKOJ-a ili aktivni simpatizeri. Njihovo prisustvo i djelovanje naročito se osjetilo uoči rata. Za neke se zna mnogo ranije. Savremenici se sjećaju burnog političkog

života pred izbore za poslanike, njihovih javnih istupanja i govora na predizbornim skupovima. Bih su toliko hrabri da su zajedno sa drugim opozicionarima ponekad uspijevali da onemoguće vladinog kandidata da uopšte govori. Napadajući tog kandidata- u isto vrijeme optuživali su režim i diktaturu tadašnje vladavine; za pljačku, neravnopravnost naroda, izrabljivanje radnika i seljaka i druge nepravde. Oni su ukazivali narodu gdje je uzrok njihovih nedaća.

Nisu se bojali odmazde vlasti, zatvora, žandarmerijskih kundaka. Bili su to divni, uzorni, skromni i svakom bliski mladi ljudi koji su svojom pojavom osvajali i plijenili prisutne.

Svakom je predstavljalo zadovoljstvo naći se s njima u društvu. Nenametljivo su pronalazili priliku i temu za razgovor i svako ih je sa oduševljenjem slušao. Od njih se mnogo šta moglo čuti. Bili su veoma dobro informisani, gotovo više nego iko drugi u gradu. Mi smo pratili situaciju u zemlji i svijetu preko njih a ne putem novina i radija. U Petrovcu su bili u upravi sportskog kluba. Na taj način ostvarili su uticaj na omladinu i veliki broj mladih vezivali za sebe. Redovno su svraćali u krojačku radnju Hasana Mujagića, sastajali se u kafani »Park« a najčešće su viđani kako s nekim u šetnji razgovaraju.

Mi smo u gradu, ipak najviše osjećali prisutnost Ratka Kreće. Razumljivo, jer je tu živio. Vjerovatno je bio zadužen za ovo područje. Na takvu pretpostavku navodi činjenica da je 1941. godine postavljen za vojnog povjerenika ustanka za grad. Ratko je imao velikog smisla za kontakte s ljudima. Bio je veoma dobar agitator. Osvajao je sagovomika plastičnim pričama o situaciji u našoj zemlji, Sovjetskom savezu, neminovnosti rata i svjetske revolucije. Pripremao nas je za predstojeću našu revoluciju. Sa mnom je od početka bio prisan i često me izvodio u šetnju. Očito je imao namjeru da me još više približi pokretu. Čak možda i šire. Vjerovatno je znao moje siromašno socijalno porijeklo, školovanje i prekidanje zbog nedostatka sredstava. Čuo je da sam gotovo pola 1940. godine obavljao fizičke poslove u Beogradu i da sam tako na svojoj koži osjetio težak život radnika.

Brzo smo našli zajednički jezik. Odněkud je dobivao i davao nam knjige na čitanje. Tada sam pročitao roman Gorkog »Mati« i Kikićeve »Bukve«. Uz to, donosio je i neke male knjižice. Bile su pune brojnih podataka o snazi i planovima Sovjetskog Saveza. Time su njegovi razgovori s nama bili mnogo ubjedljiviji i jači. On i još neki poznati drugovi izvršili su na nas snažan politički uticaj. Njihove ideje prosto su nas plijenile. Odmah smo ih usvajali. Dotadašnjim oskudnim shvatanjima mi smo mislili da smo već komunisti. Međutim, tek u ratnim danima upoznali smo strukturu partijske organizacije i saznali kako je bilo teško postati njen član. Ipak, još tada mi smo se svrstali među one koji su se borili za visoke ljudske ideale, za rušenje kapitalizma kao izvora nepravde, pravedniju raspodjelu dobara, ravnopravnost i bolji život naših naroda.

Takvim zanosom i orijentacijom nas nekoliko omladinaca dočekalo je rat, kapitulaciju, rasparčavanje i diobu stare Jugoslavije. Naše područje ušlo je u sastav »Nezavisne Države Hrvatske« sa ustaškom vlašću. Oh te ustaše! Uvijek su prijetili kamom i oružjem. Ubijali su, palili i uništavali.

Na novu vlast stanovništvo je različito reagovalo. Ogromna većina se uzdržala da učestvuje u bilo kakvim aktivnostima. Poučila ih je prošlost da novo treba doživjeti i osjetiti, vidjeti šta donosi, pa se tek onda izjašnjavati. Neznatan broj labilnih ličnosti prihvatio je ustašku vlast i stavio joj se na raspolaganje. Petrovac niti je imao niti će ikada imati takvih razbojnika. Svako ih je nerado sretao, naročito koljača Krljančića. To su bili ljudi koji nikada ništa značajnije nisu predstavljali u ovoj sredini, potencijalni kriminalci koji bi tu svoju karakteristiku ispoljavali i u mnogo manje nestabilnoj situaciji. U njima su nadvladale najniže ljudske strasti i u prilikama kada je napadnutim nevinim komšijama trebalo pružiti ruku spasa i pomoći, oni su zajedno sa uljezima na čelu sa ustaškim poručnikom Snarićem primjenjivali protiv naroda najgnusnije metode uništavanja.

U prvo vrijeme ustaše su govorile da će narod u NDH živjeti ravnopravno. Ali, kad su otpustili Srbe s

posla, vidjelo se da počinju provoditi svoj prljavi program. Pročulo se da negdje u Lici ubijaju. To počinju da čine u Petrovcu. Ovuda su provezli pun kamion Drvarčana i pobili ih u Risovcu. Zovu na kuluk, a narod se ne odaziva. Ko god je poslušao vlast i javio se nije se živ vratio. U Petrovac su stigli protjerani Jevreji, a nešto kasnije i Srbi iz Bihaća. Evo odnekud kolone prognanih Slovenaca. Ljudi su na brzinu morali napustiti kuće i imovinu i poći u neizvjesnost. Na području Petrovca niko nije zapamtio tako brojne zločine. Jedne julske noći poubijali su sve Srbe koje su našli kod kuća. Grad i okolina pretvoreni su u lovišta na ljude, paljevinu i otimačinu tuđe imovine. Svuda je odjekivala pucnjava, vidio se plamen, čuo jauk i osjećaj tuge.

Nijedan naš narod nije bezdušan i ne uživa u tuđim mukama. Pomenuti događaji su strašno potresli grad. Grčio se i ledio od bola. Svaki pucanj duboko je odzvanjao u srcima njegovih stanovnika i razarao ih. To mučno doba ličilo je na ogromni koncentracioni logor gdje je svačija sudbina bila u tuđim rukama. Jedne ubijaju, a drugi čekaju na red. U takvoj situaciji i stalnom strahu za svoju budućnost Petrovčani su se stavili na stranu trenutno slabijih i činili im značajne usluge. Pritekli su u pomoć prognanim Slovencima i Bišćanima, primali ih u svoje kuće i dijelili s njima sve što su imali. U najkritičnijim trenucima i opasnostima za lični život, sakrivali su svoje komMje Srbe, obavještavali ih o neposrednoj opasnosti i materijalno pomagali.

Grad je brzo opustio. Ljudi su se sklanjali i zaključavali u svoje kuće, uznemireni slušajući puškaranje i miris paljevine.

Narod je brzo došao do saznanja ko su predstavnici te nove države i okrenuo im leđa. Digao se na ustanak. Mi smo bili svjesni da se protiv ovog zla moralo nešto preduzeti, ali nismo znali — šta ni kada. O pripremama za ustanak nismo ništa čuli. Cim je iz grada otišao Ratko Kreco ugasio se i glavni izvor informacija. Ljudi sa sela odavno nerado dolaze u grad, a jedno je vrijeme ta veza bila potpuno prekinuta. Uspostavljena je tek poslije dolaska Italijana. Narodna vlast na slobodnoj teritoriji bila

je dovoljno jaka. U to vrijeme zabranila je dolazak u grad. Možda se neko provukao? Dolazili su samo oni sa odobrenjem i određenim zadacima. Drugovi su se interesovali o situaciji u gradu. Obavještavali su ih: Zlatan Turić, Hasan Mujagić, Sofija Vekić, Huća Piragić, Nedo Kaćunić, njegov otac žandarmerijski narednik i mnogi drugi. Osmo Ibraković i ja smo u vezi sa Milanom Čupom i snabdijevali ga pisaćim priborom.

Nastojali smo da što više doznamo o ustanku, njegovim vođama i ciljevima. Koristili smo priliku da otkrijemo bilo koji znak što ukazuje na revoluciju. Nekakav nagovještaj o tome mogao se nazreti i iz ustaške štampe. Spominju komuniste. Prijatno nas je iznenadila vijest jednog domobrana da se za vrijeme borbi na Oštrelju primijetila crvena zastava. To smo provjeravali. Jednom prilikom smo ja i Suljo Hujić u njegovoj brijanici o tome razgovarali sa Urošom Kecmanom iz Smoljane. On je kao naš poznanik zanosno pričao ne osvrćući se na Italijana koji je ušao u brijanicu. Došljak je nešto znao naš jezik. Malo je nedostajalo, pa da odvede Uroša. Jedva smo ga spasili.

Sve više smo osjećali da ni nama više nije mjesto u gradu. Kad je ispala prilika, javili smo se. Važnu ulogu u tome odigrao je sastanak Hasana Mujagića i Voje Kreće, člana Sreskog komiteta KPJ za Petrovac u selu Smoljani. Hasan je na poziv Kreće izašao na slobodnu teritoriju koncem oktobra 1941. godine. Bilo je vrlo teško probiti se kroz plot italijanskih bunkera i patrola oko grada, ali je Hasan kao kandidat Partije pronašao mogućnost da ode.

Odlaskom Ratka Kreće iz Petrovca nastala je velika praznina. Nismo imali čovjeka koji nas je svakodnevno bodrio i snažio. Oslabila je koheziona snaga koja je uvijek na okupu držala jedan broj omladinaca. Iza toga često smo se nalazili Hasan, Osmo Ibraković, Ismet Arnautović i ja. U neku ruku to je bio neki mali neformalni aktiv istomišljenika. Raspravljali smo o mnogim događajima oko nas i o njima izgrađivali zajedničke stavove. Vojo Kreco se ovom prilikom mogao obratiti na bilokoga od nas. Ali, Hasanu je, ipak, pripala čast da ide na sastanak sa Vojom i drugima. On je u to vrijeme bio stariji i zre-

liji. U sastanak u Smoljani i u toku razgovora o situaciji u gradu govoreno je i o djelovanju naše grupe. To je dan kad smo verifikovani za NOP. Od Voje su tražene direktive za budući rad. On je zahtijevao da i dalje radimo na prikupljanju pomoći za partizane i da se šire povezujemo sa muslimanskim masama u gradu i pridobijemo ih za NOP. Vrijeme je pokazalo da ovakva orijentacija je ispravna i da smo mi opravdali povjerenje. Sigurno smo više tu doprinjeli nego da nas je pozvao u partizane.

Po povratku u grad Hasan nas je svu trojicu pozvao u svoju kuću i upoznao sa sadržajem razgovora s Vojom. Donio je nekoliko pisama i propagandnog materijala. Mislim da je tu bio i jedan „gerilac“, veličine manje sveske, nekoliko letaka radio vješti i jedna brošura kucana na mašini. Po svoj prilici to je bila prva glava Istorije SKP (b). Slična pošiljka stigla nam je još jednom-dvaput. Čitajući taj materijal dolazali smo do novih saznanja, bogatili razgovor sa građanima novim temama i svoje ranije navode potkrepljivali jačim argumentima.

Hasanovo kazivanje konačno nas je potpuno uvjerilo da je počela revolucija. Doznali smo da su se u borbi aktivirali ne samo komunisti nego i mnogi slobodoljubivi građani. Evo i mi smo se svrstali među njih. Treba da za pokret radimo u gradu. Shvatili smo svu ozbiljnost zadatka. Od tada naš život i ponašanje u Petrovcu nije bilo samo naša lična stvar. Sve je dobilo šire dimenzije. Postali smo vojnici revolucije.

BRANKO KARANOVIC

PREDVEČERJE USTANKA

Uoči rata zaselak Selište, kod Krnjeuše, brojao je oko 26 domaćinstava. Nekoliko mjeseci poslije kapitulacije Jugoslavije 1941. godine i nakon uspostavljanja NDH, ljudi iz ovog zaseoka, riješeni da se ne pokore neprijatelju, u zajednici sa ostalim susjednim selima, pristupili su pripremi i organizovanju ustanka.

Odlučni da oduzmu vatreno oružje od srpskog naroda ustaše su izdali pismeni proglas sa rokom predaje od 24 časa. U protivnom, nagovijestili su da će pomoću specijalnih aparata vršiti pretres i kod koga pronađu oružje da će biti na licu mjesta strijeljan.

Istini za volju, neki mještani Selišta su pod takvom prijetnjom predali oružje, pretežno lovačke puške. Međutim, Mirko, Đoko i Nikola Karanović i Dura Janjić, dogovorili su se da njihove četiri puške, dvije lovačke i dva karabina, sakriju u šumu gdje će se sa ostalim drugovima i sami kasnije sastati i početi borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Takav dogovor izvršen je pod Mirkovim uticajem.

Poslije akcije oduzimanja oružja ustaške vlasti u Krnjeuši pristupile su hapšenju nevinih i nedužnih ljudi koje su odvodile u krnjeušku školu. Odatle su ih kamionima vodili na strijeljanje. Iz Selišta, u prvoj akciji, odveli su i strijeljali šest vrlo uglednih i naprednih ljudi i to: Jovicu, Nikolu i Savu Karanovića, Radu Grbića, Nikolu i Božana Radišića. Pošto su ustaše pohapsili veliki broj ljudi za koje više nije bilo mjesta u krnjeuškoj školi,

riješili su da mlade ljude još ne hapse, već da ih odvedu na cestu na kulučenje, gdje bi radili na tucanju kamena dok ne dođu kamioni, da ovako okupljene mladiće po to- vare i odvedu na strijeljanje.

Iz Selišta smo Jovo Karanović i ja bili odvedeni na cestu. Kad smo stigli do katoličkog groblja »Križ«, iznad krnjeuške čaršije, tu smo na cesti zatekli još oko 60 mladića, mahom mladih od 20 godina. Po dolasku vidjeli smo novog naoružanog cestara, Juru Balena. Odmah nam je bilo jasno o čemu je riječ, a pogotovo kad nam je Jure naredio da se ne udaljavamo jedan od drugog i da će uskoro naići kamioni da nas prebace na drugo radilište. Sreća nas je poslužila, jer kamioni nisu došli na vrijeme. Bili su zauzeti na drugim mjestima. Prebaci- civali su ljude iz Podgrmeča nekud na strijeljanje. Toga dana u 12 časova, za vrijeme ručka dok smo sjedili, Jovo i ja smo se dogovorili da pobjegnemo u šumu. Zatražili smo od cestara da nas pusti do obavimo nuždu. Iz grmova se više nismo vratili. Otišli smo u šumu iznad sela gdje smo našli Mirka Karanovića sa većom grupom ljudi, među kojima je bilo i dječaka od 15—16 godina. On im je tom prilikom govorio o pripremama koje se vrše za podizanje ustanka.

Mirko je bio jedan od glavnih organizatora sakri- vanja i okupljanja ljudi za dizanje ustanka i borbe protiv neprijatelja odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije.

*

Ko je Mirko Karanović, koji je mnogima od nas ostao u neizbrisivim uspomenama? Rođen je u Selištu 1921. godine. Osnovnu školu završio je u Krnjeuši, odakle odlazi na izučavanje zanata u VTZ Kragujevac. Mirko se po dolasku u Kragujevac povezuje sa omladinskim i naprednim radničkim pokretom i kao napredan i pro- gresivan omladinac postaje član SKOJ-a.

Kada je stara Jugoslavija kapitulirala, Mirko napu- šta Kragujevac i dolazi u svoje rodno mjesto Kmješu— Selište. Odmah po dolasku on se povezuje sa Radivojem Rodićem, Branom Polovinom i drugim naprednim ljudima. Zajednički uporno rade na pripremi i podizanju ustanka. Mirko je bio neumoran borac i politički obrazovan omla-

dinac. Danonoćno je krstario po selima opštine Krnjeuša i govorio narodu o potrebi borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Kada je dignut ustanak, našao se među prvima sa puškom u ruci u napadu na neprijateljsko uporište u Krnjeuši. Mirko je bio objektivan, neustrašiv i hrabar. Na žalost, kratko je živio. Poginuo je hrabro, jurišajući na ustaška utvrđenja na Bravskom kod Bosanskog Petrovca, septembra 1941. godine.

To su šturi podaci o skojevcu — borcu, koji je za kratko vrijeme u oružanoj borbi privukao pažnju sviju nas koji smo imali prilike da ga susretnemo.

*

Kada smo stigli u šumu Grbovaču do grupe ljudi koju sam već pomenuo, Mirko nam je rekao da ide u Risovac kod Radivoja Rodića radi primanja zadataka u vezi novonastale situacije. Nama je skrenuo pažnju da budemo oprezniji, jer ustaše tragaju za nama. Poslije dva dana, Mirko se vratio i saopštio nam da su počele borbene akcije u Drvaru i Lici — Srbu i drugim mjestima — i da je došao pravi momenat za podizanje ustanka, jer ustaše čine velika zvjerstva. U Risovačcu pećinu bacili su mnoge ljude, neke i žive. Sve pohapšene ljude odveli su iz krnjeuške škole i poubijali ih. Mirko je tada rasporedio dvije lovačke puške i dva karabina ljudima za koje je smatrao da će ih najbolje umjeti iskoristiti u borbi, a to su bili i vlasnici tog oružja, a ostalima je rekao da uzimaju ko šta ima: sjekire, vile, rogulje itd. Kad smo se ovako naoružali, poslali smo Đuru Janjića da se privuče do svoje kuće i da donese puščanu municiju koju je sakrio poslije kapitulacije. Mirko i Doka imali su sakrivenu municiju i karabin na Krnjeuškom međumurju, tako da su se njih dvojica nešto duže zadržali dok su došli do nas. Đuro Janjić je donio punu vojničku torbu municije za karabin.

Naša prva akcija bila je noću 31. jula 1941. godine. Pokidali smo telefonske linije i srušili telefonske stubove na cesti koja povezuje Bosanski Petrovac i Bihać, kod kuće Surle Sedmana. Đuro Janjić, Nikola, Doka i Mirko Karanović su čekali u zasjedi sa oružjem i štitili grupu ljudi koja je učestvovala u sječenju žice i obaranju ban-

dera. Kad smo završili posao vratili smo se u šumu Grabovaču, gdje smo planirali sljedeće poduhvate.

Drugog avgusta, prije podne, uslijedila je druga akcija. Ovog puta oružana. Kad smo doznali da će ustaše pomoću zaprežnih vozila ovog dana prevoziti neki materijal iz Kmjeuše za Vrtoče, zauzeli smo položaj i kada su naišli, otvorili smo na njih vatru. Bili su primorani da se vrate prema Krnjeuši.

U ovoj akciji sa nama su učestvovali Milan i Bogdan Vukša, Simo Galonja i još neki Vrtočani, kojih se ne sjećam. Istog dana, 2. avgusta 1941. godine poslije podne, Vrtočani su napali i zauzeli Zandarmerijsku stanicu u Vrtoču i razoružali žandare.

BUDI BEZ BRIGE

Posljednje noći prilikom oslobođenja Bugojna, 1943. godine, u sresicoj zgradi, u mraku, Ljubiša Curguz se susrete sa ranjenim ustašom koji ga zgrabi za rukav, povuče iza vrata i reče:

— Amo, majku ti... skloni se, evo ih idu!

— Ma ko ide? upita ga Ljubiša, ne znajući o čemu se radi.

— Partizani, uzviknu ustaša!

— Budi bez brige, oni su već tu — odgovori mu Ljubiša i uperi oružje u ustašu.

PERO KOLUNDZIJA

JEDNO VIĐENJE RATNIH DOGAĐAJA

Rano sam se uključio u omladinski komunistički pokret, u bihaćkoj Gimnaziji, negdje pred rat 1939—1940. godine. U to vrijeme odvijala se veoma živa politička aktivnost na bihaćkoj Gimnaziji. Postojale su razne grupe komunističke omladine, omladine frankovaca, ljotićevske i druge. Ja sam bin simpatizer komunista i priključio sam se komunističkoj grupi. Tako sam veoma rano došao u dodir sa naprednom omladinom. Naročito je bio aktivan Slavko Rodić, komunistički omladinac iz mog kraja. Svoje prvo krštenje ilegalnog radnika doživio sam negdje u septembru na početku petog razreda gimnazije, 1940. godine. Tada je održan sastanak omladinaca, simpatizera komunističkog pokreta, pa vjerovatno i drugih, na brdu Debeljači iznad Bihaća. Bili su prisutni drugovi Kajići, Joža Kralj, Mirko Turić, Slavko Rodić, koji je stigao nešto kasnije, i mnogi drugi. Govorilo se i razgovaralo, čitani su odlomci o borbi Jugoslovena u Španiji. Tada sam počeo da razmišljam kakav rizik preuzimam. I shvatio sam da ću se u budućnosti sve više sretati sa ilegalnim radom.

Kada je došlo do kapitulacije Jugoslavije i kada sam se vratio u svoj kraj, povezao sam se sa omladincima koji su se tih dana vraćali u zavičaj iz raznih krajeva zemlje. Među njima su bili geodeta Radivoj Rodić, njegov brat Slavko, Branko Polovina, Mirko Karanović, Nikica Novaković i mnogi drugi. Ovi drugovi su na području Krnjeuše odmah razvili živu aktivnost na stvaranju komunističkog

pokreta. Njihova aktivnost je bila razvijena u svim pravcima. Naročito su bili aktivni Radivoje Rodić i Mirko Karanović.

U maju su bile stvorene omladinske grupe za aktivnost po određenim područjima. Mislim da su stvorene takve tri-četiri grupe. Cini mi se da su se zvale vaspitne grupe. Na čelu jedne grupe bio je Slavko, na čelu ostalih grupa bili su Brano, Mirko, Radivoje. Preko tih grupa se doturao ilegalni materijal. Bilo je materijala kojeg smo dobivali od partijskih foruma. Imali smo i letak CK Hrvatske.

Omladinci iz ovih ilegalnih grupa bili su ono najborbenije jezgro buduće Krnjeuške čete. U julu smo počeli intenzivnije raditi sa omladinom. Omladinu smo upozorili da se sklanja od ustaša, pošto su već otpočela ustaška zvjerstva i odvođenja ljudi. Mnogi ljudi sa područja Krnjeuše već su bili odvedeni i stradali su. Mnogi nevini ljudi bačeni su u Risovačku pećinu i otuda su se dugo čuli njihovi glasovi i jauci. Zvjerstva su činile i domaće ustaše i ustaše koje su dolazile sa strane. Uveče oko 9—10 sati moglo se vidjeti kako preko Vrtoča dolaze kamioni i dovoze nevine ljude. Ni danas se tačno ne zna koliko je ljudi bačeno u jame.

U takvoj atmosferi održan je gromadski sastanak na kome je bilo prilitno 13 drugova. Sastanak je vodio Radivoj Rodić, a prisustvovali su: Pero Vranješ, Nikica Novaković, Đuro Milanović, Kojo Novaković, Božo Stupar, tu sam bio i ja, a ostalih drugova i njihovih imena ne mogu da se sjetim.

Sastanak je intoniran tako da će ustanici pobijediti, ali mi koji smo ovdje živi nećemo dočekati slobodu. To je za mene, kao omladinca od sedamnaest godina bilo strašno saznanje. Svi su govorili na tom sastanku, osim mene. Osjećao sam se potišten. Ići u ustanak iz kojega mi kažu da neću izaći živ. Atmosferu takvom sastanku dao je drug Mirko Karanović. Na žalost, dogašaji su pokazali da su zaista svi ti ljudi izginuli, osim Nikice Novakovića i mene.

Koncem jula nastale su ozbiljne pripreme za ustanak. Sakupljali smo oružje. Preko Đure Milanovića dobio sam

pištolj. Još nisam znao rukovati pištoljem. Sjedili smo u štali i ja sam opalio iz pištolja, ne znajući kako se njime rukuje. Đuro mi je taj pištolj odmah oduzeo i rekao: »Nisi ti za to«!

Prvih dana avgusta opalila je prva puška u Risovcu. Moram da kažem da su se već tada počeli difrencirati simpatizeri našeg pokreta. Jedno vrijeme mi smo imali neke ljude koji su reklo bi se solidarni. To su bili Perica Katalinić, Marica i Drago Dudek. Drago nam je u početku dao više dragocjenih informacija, kao i Marica, o tome šta sve ustaše namjeravaju. Učinili su nam, po mom mišljenju, nekoliko ne malih usluga. Naročito su nam skretali pažnju da se što više čuvamo, da ne dolazimo u čaršiju, da se sklanjamo, jer to sve neće tako biti kako neki žele i nagovještavaju. Međutim, Perica se odvojio od nas i postao ustaša. Ja sam bio iznenađen kada sam među grupom ustaša, koja je dočekala jedan zalutali njemački tenk, vidio Pericu. Već tada sam se bojao za sudbinu svih nas. Međutim, u prvo vrijeme on nas nije dirao, iako je otišao u ustaše i sarađivao s njima. Otac Marice i Drage je bio jedan od aktivnih ustaša. Međutim, oni su u takvoj situaciji napustili Krnjeušu, otišli u Zagreb i otkazali nam dalju pomoć.

Došli su prvi dani ustanka. Ustanak u Krnjeuši je počeo sa ubistvom jednog od ustaša, koji je najmanje zla nanio u tom kraju, Perice Katalinića u Risovcu. Time je označen početak ustanka. Mi smo oko 12 dana opsjeđali Krnjeušu. Zapaljeno je nešto dinamita u Risovcu kod Rudnika. Nauružanje nam je bilo bijedno. Nekoliko kremenjača i poneka puška. Zato smo danima palili dinamit oko Krnjeuše i plašili ustaše. Međutim, iz Podgrmeča je u međuvremenu stiglo 11 naoružanih boraca. Među njima je bio i neki Banjac, koji je kasnije napravio ne malo zla u Krnjeuši, i Boljanović, koji je poslije postao jedan od istaknutih četnika iz Podgrmeča.

Opšte raspoloženje je nastalo kada smo čuli da je u Vrtočama zarobljen top. Odmah poslije toga planirana je akcija na Krnjeušu. Stigli su neki borci od Petrovca. Jedanaestog avgusta počeo je ujutro rano napad na Krnje-

uäü. Mi smo krenuli sa osjećanjem da glavu odatle nećemo vratiti. Bilo je to dosta jako uporište. Imali smo, doduše, osjećanje da će nas iznutra pomoći domobrani. Slali smo i pisma preko neke djevojke Ivezića nekim domobranima u Krnjeuši. Ja sam pismo pisao po receptu Radivoja. nadaajući se da će nam iznutra nešto pomoći. Sve smo se više približavali Krnjeuši, ali nismo osjećali nikakav pritisak neprijatelja, osim što smo čuli fijukanje metaka iznad naših glava. Tu su bili ranjeni neki Obradović i Kojica Atlagić. Brzo smo dospjeli do centra Krnjeuše i začudili se da niko od nas nije poginuo. Vidjeli smo nekoliko poginulih ustaša, dok su se drugi probijali prema Petrovcu, preplašeni topom, koji je opalio nekoliko puta u Krnjeušu.

Topovske granate su demoralisale odbranu, tako da je nastupilo opšte bježanje neprijatelja u pravcu Petrovca. Može se reći da zahvaljujući topu, mi nismo pretrpjeli ozbiljne žrtve na Krnjeuši, a razoružano je nekoliko desetina neprijateljskih vojnika; zaplijenili smo veće količine oružja. Tim oružjem je kompletno naoružana Krnjeuška četa i još neke koje su učestvovala u napadu. Iz Brkića kuće, sa sporednih vrata, ispao je onaj naš bivši saradnik Perica Katalinić, zvani Reda. Izbeumljen je počeo da viče: »Braćo, ja sam vaš«! Ozlojeđeni seljaci počeli su da ga opkoljavaju sa svih strana i da ga tuku. U tom momentu se čuo jedan glas: »Lakše ga tucite, prebrzo će umrijeti, a napravio je toliko zlodjela«. Sve je bilo mirno u popodnevnom časovima. Nastalo je stanje da se ocjenjivalo da neće biti odmazde nad nedužnim hrvatskim stanovništvom. Taj mir se u popodnevnom časovima počeo naglo narušavati. Pokojni Radivoje je naredio da se sve snage angažuju na spasavanje žena i djece nedužnog hrvatskog stanovništva. Zadužio je pojedince da vode grupe hrvatskog stanovništva prema kugama Jurevića, Ivezića i drugih.

Stihija je ipak bila jača. Neki koji su kasnije otišli u četnike (iz Podgrmeča i neki sa strane) uspjeli su da raspale rulju koja je izvršila mnoge odmazde nad nedužnim hrvatskim stanovništvom. Sjećam se da su tu stradali i neki naši simpatizeri (na primjer, Turgonjić).

U takvoj situaciji se teško moglo odoljeti pritisku mase. Radivoje, kada je vidio to, preduzeo je sve mjere. Bio je strašno ljut. Prijetio je strijeljanjem. Sjećam se kada su uveče zapaljene neke kuće u Krnjeuši, onda je Radivoje pred nekima koji su kasnije otišli u četnike (Đukan Obradović i Đorđe Ličina) izjavio: »Sve ove što su danas zlo činili, mi ćemo strijeljati«!

Treba zahvaliti energičnoj intervenciji Radivoja na sprečavanju većeg krvoprolića, tako da se znatan dio nevinih ljudi uspio spasiti od odmazde.

Sada je počeo ubrzani rad na ubiranju ljetine i stvaranju rezervi hrane. Ubrzano rade grupice koje se već osjećaju vezane za partizanski pokret. Sjećam se jednog interesantnog detalja: kada je najavljeno da bi mogao biti izvršen prodor ustaša od Bosanske Krupe, tada je Radivoje naredio da se zatrpaju svi putevi. Znatan dio Krnjeuške čete je radio na stavljanju prepreka na puteve prema Bosanskoj Krupi. Negdje uveče, kad su zatrpani putevi, okupili su se borci i narod pod Risovom gredom. Tu, na sastanku, Radivoje je pohvalio mnoge ljude koji su radili na zatrpavanju puteva. Među njima je spomenuo i Mileta Bajića. Tu su predlagani i vodnici. Mislim da je tada na kraju Radivoje rekao: »Ako se slažete i ja bih vam bio neki komesar«. Doduše, za komesara Krnjeuške čete je kasnije došao drug Savo Batinica. To je već bilo negdje krajem 1941. godine. On je preuzeo Krnjeušku četvu, a Radivoje je otišao za člana Sreskog komiteta Partije i povjerenika za omladinski rad. To je vrlo kratko trajalo. Nastale su intenzivne pripreme da se četa što bolje konsoliduje. I već tada se u Krnjeuškoj četi počelo da stvara jedno otvorenije jezgro četnika. Iz Srbije je tada stigao Marko Karanović, koji je, po mojoj ocjeni, počeo da ilegalno radi na formiranju četničkog pokreta. Jedan broj ljudi se okupio oko njega. Bilo je to opasno vrijeme, ko će faktički ovladati Krnjeuškom četom. U četi je bilo odličnih ljudi i partijaca i skojevaca. Međutim, bilo je osnovno pitanje, kako sačuvati jedinstvo Krnjeuške čete. Negdje u novembru počelo se odlučnije nastupati i pomalo izazivati ove četničke elemente. Krnjeuša je valjda jedino mjesto u kojem su tada sve kuće bile ispisane anti-

fašističkim i komunističkim parolama. Ja sam tada dobio nalog da moram, sa još dvojicom drugova, na krnjeuškom logoru ispisati komunističke parole. To je bilo jedno provociranje četničkih elemenata. Ja i Đuro Milanović smo uspjeli da napišemo parole. Radivoje je još uvijek bio strašno ljut, zbog paljevina koje su izvršili neodgovorni ljudi u Krnjeuši. Zapaljeni su domovi hrvatskog stanovništva, i katolička crkva. Radivoj mi je rekao: »Ti bi sada moramo zapaliti pravoslavnu crkvu! Rekao sam mu: »Radivoje, pobogu, kako to da učinim«. Kazao je: »Lako«.

Nije prošlo ni nekoliko dana, a već su naišle ustaše iz Petrovca i zapalile crkvu, tako da su mi na neki način olakšali tešku situaciju i dvoumljenje u pogledu izvršenja ovog »zadatka«, jer nisam bio uvjeren da je Radivoje govorio sa ubjeđenjem, već, možda, u ljutnji.

Počelo je ubrzano stvaranje omladinskih grupa po Krnjeuši, tako da je već u jesen stvorena neka vrsta opštinskog komiteta. Komitet su sačinjavali sekretar skojevske grupe iz Krnjeuške čete Petar Kačar, nekoliko sekretara omladine iz Ljastvi, Vranovine, Risovca i Krnjeuše. To je već bila neka vrsta opštinskog komiteta omladine. Ne sjedam se tačno da li se tako i zvao. Radivoje u ovakvom stanju hita u Krnjeušku četu da sredi stanje. Poslije nekoliko dana je poginuo, pokazujući lično borbama primjer u borbi na Agićima. Sa njim je palo još desetak boraca, većinom, skojevaca. To je bilo negdje sredinom januara 1942. godine. Četnici su njegovim dolaskom osjetili da predstoji prestrojavanje u redovima Krnjeuške čete. Već su neki od njih počeli i da napuštaju Krnjeušku četu. Poslije pogibije Radivoja, nastala su određenija diferenciranja. Lazo Atlagić i nekoliko boraca Krnjeuške čete, kao Culibrci, napuštaju Krnjeušku četu.

Tako se formira jedna četnička grupa od desetak ljudi, koji još direktno ne napadaju, ali su već oformljeni kao četnici. Razumije se, svi smo mi osjećali da pokret u ovom području može upravo izrasti i opravdati svoju čistotu ako se energično suprotstavi stvaranju četničkih grupa na ovom području. To smo svi tako snažno osjećali i svi smo se veoma angažovali na likvidiranju te četničke grupe. Sjećam se, po noći smo putovali Nikica

Novaković i ja u Klještinu kod tadašnjeg komandanta Milana Zorića. Molili smo hitnu intervenciju i likvidiranje svake pojave četničkih elemenata na ovom području. Takvu su nam pomoć i ukazali i ubrzo je ta četnička družina bila likvidirana. Mi smo time, u neku ruku, smatrali da smo odbranili čast naroda toga kraja, da on nije odgovoran i kriv za zlodjela koja su činili četnici nad nevinim Hrvatima. Razumije se da je likvidiranje ove četničke grupe bilo za nas veliko olakšanje, jer na taj način smo svi osjećali da smo kaznili one koji su izazvali nacionalnu mržnju. To su moja sjećanja iz prvih dana o stabilizaciji i formiranju pokreta na području Kmjeuše.

A GLAVA?

Na sreskoj partijskoj konferenciji u Bosanskom Petrovcu govori jedan drug kako komunisti treba da se bore, jer su na čelu proletarijata u borbi za njegova prava. Proletarijat — nastavi on — svjestan je svoje pobjede, a bori se zato jer u borbi nema šta da izgubi.

Govornik još nije ni završio, a Đuro Kecman — Jurki ustade i pokaza rukom na svoj vrat pa reče govorniku: »A glava, druže«?

ANEGDOTE

IDHIZ BAHTIJARAGIĆ

NAPREDNE ZANATLIJE U DANIMA NEIZVJESNOSTI

Ratne godine približavale su se sa neakvom čudnom atmosferom neizvjesnosti. U ljudima se primjećivala uznemirenost.

Danas je to sve u mom sjećanju pomalo uopšteno, magličasto, kao nekakva neželjena slika čiji obrisi niti mogu niti hoće da nestanu. Nisam tada bio u centru zbivanja, ali sam osjećao njihove tokove i uz narodnu maticu išao u susret novim vremenima.

U tim predratnim godinama radio sam kao krznar i kao zanatlija bio sam čvrsto vezan uz narod. Svi ti ljudi s kojim sam svakodnevno dolazio u dodir bili su moje mušterije, oni s kojima sam volio posjediti, popričati, zapjevati i poigrati. Ali vrijeme je počelo da donosi nekakav čudan zadah odnekud sa strane, koji se uskoro osjetio i među nama. Naše pjesme, igre i sijela postajali su sve rjeđi.

I prije 1937. bio sam član Gradskog kulturno-umjetničkog društva, zajedno s ljudima najrazličitijih profesija i opredjeljenja. Bili su tu krojači, obučari, kožari, trgovci, službenici. . . Zanatsko udruženje imalo je svoj tamburaški orkestar i diletante. Veoma često pripremane su priredbe. Bio sam član i tog orkestra, zajedno sa Čedom i Mladenom Basarom, Muhamedom Berberom, Vasilijom Kecmanom, Mehmedom Bahtijaragićem, Ahmom Kulenovićem, Hazimom Eškićem i drugima.

Tada mi je bilo neshvatljivo kako se baš nekoliko godina pred nacistički napad na našu zemlju u našim re-

dovima, upravo tu gdje se igralo i pjevalo, gdje su ljudi zajedno spremali pozorišne igre, počelo uvlačiti politikanstvo, rovarenje koje nas je uskoro zavadilo i podijelilo. Istovremeno, prilično snažno osjetilo se djelovanje napredne mladeži, đaka i studenata koji su u bosanskopetrovačku sredinu unijeli osvjetljenje, bunt protiv izdajničkog i izrabljivačkog režima i vjeru u snagu naroda. Njihovo djelovanje urodilo je plodom i među nekim petrovačkim zanatlijama.

Kao plod svega toga, negdje 1937. godine napredne zanatlije, đaci i studenti, formirali smo nov klub, sportsko društvo „Mladost“, koje se našlo kao antipod u odnosu na dotadašnji klub »Krajina«. Uskoro je »Mladost« od strane režima ocijenjena kao prokomunistički orijentisan klub, te su nastupili teški dani u našem radu. Ne samo da smo maltretirani na razne načine, nego je dolazilo i do zabrana našeg rada. U »Krajini« su se polarizovale režimlje, tako da je na osnovu sportskog rivaliteta između ta dva kluba došlo i do političke borbe među njihovim članovima. Tako je jedna naša međusobna nogometna utakmica završila obračunom različito orijentisanih igrača i navijača.

S nama, naprednim zanatlijama, najtješnje su sarađivali tadašnji đaci i studenti: Vojo i Ratko Kreco, Zdravko Celar, Ilija Došen, Milanko Kapelan i drugi. Najčešće smo se sastajali u gostioni Rade Dejanovića i uz pripreme za igranku, pozorišnu predstavu ili utakmicu razgovarali

o svemu onome što je do nas dopiralo o situaciji u zemlji

i svijetu. Đaci i studenti su znali mnogo, svaki put kad bi došli na ferije pričali su nam o novim zbivanjima. Tako niko od nas nije sasvim iznenađen dočekao nacističke i fašističke pohode i ratna osvajanja.

Kad smo se posljednji put sastali u Radinoj gostioni, naša zemlja bila je već okupirana. Juli 1941. Noć je zavila grad u nekakvu mučninu. Caršijom su prolazili žandarmi, ali i oni sve rjeđe.

Sjećam se da smo u gostioni sjedili Zdravko Celar, Vojo Kreco, Hasan Mujagić i ja. Bili su tu još neki naši drugovi. Tiho smo pričali o onom što je snašlo naš narod, a kao »kost u grlu« upoprijecila nam se Pavelićeva Hrvatska. Već je pokazala svoje lice i nije bilo teško opre-

dijeliti se protiv nje. Razgovarali smo o Pavelićevim planovima da istrijebi srpski živalj, da pridobije Muslimane, da zavadi i vlada. Govoreći o tome, Zdravko se nije mogao uzdržati, nego je povišenim glasom rekao da nam ne preostaje ništa drugo nego da se dižemo protiv svih neprijatelja, i stranih i domaćih.

Nisam tada znao da su među nama neki drugovi¹ bili i članovi Partije, jer se o tome nije smjelo mnogo znati — radilo se ilegalno, tako da si mogao biti i partijac, a ne znati ko je to još u tvojoj sredini. Poslije sastanka u Radinoj gostioni, Zdravko je prestao dolaziti u grad, bar ga ja više nisam vidao.

Jednoga dana poslao mi Vojo Kreco svoju majku Daru u radnju s porukom da mu dođem kući, jer ima nešto hitno da mi kaže. Zatekao sam ga kako stoji pored prozora i pun nekakve neodoljive snage i volje gleda u mahalu. Okrenu se prema meni, malo počuta, pa mi reče kratko: »Ja odoh, a vi nam pomažite onoliko koliko možete. Više me ne pitaj ništa, a o ovom ne govori nikom ništa«. Malo kasnije reče mi da će ići Zdravku u selo.

Otišao sam cd njega nekako čudno opterećen saznanjem koje mi nije bilo ni neobično ni neočekivano. Činilo mi se da me u stopu neko prati, da je nešto nepoznato otkrilo moju tajnu i kikoće se, naslađujući se mojim strahom. Gotovo sam utrčao u svoju radnju i zaključao se.

Vojo je otišao i više ga nisam vidio gotovo godinu dana. Podignut je ustanak, koji se ubrzo prenio iz Drvara na petrovačke padine i šume. Znao sam da su i Vojo i Zdravko negdje sa ustanicima. Voju sam vidio tek 1942. kada su naše jedinice oslobodile Petrovac.

Ostao sam u gradu, radio svoj krznarski posao, ali bio i svjedok gnusnih ustaških zločina nad nedužnim stanovništvom. Što se ustanak više rasplamsavao, i ustaše su bile bjesnije i krvoločnije. Tako oni u augustu iskupljaju mnoge ljude po gradu i okolini i zatvaraju ih. Gradom je prostrujala vijest da će ih pobiti, ali se diže jedna grupa građana, uglavnom naprednijih Muslimana, ljudi koje neprijatelj nije uspio zaslijepiti i ubiti u njima ljudsko osjećanje, te su oni oštro intervenisali kod gradskih vlasti, tražeći da puste nedužne ljude. I tada su uspjeli.

Uskoro se dogodio isti slučaj, pa sam i ja bio u grupi građana koja je uspjela iščupati nedužni srpski živalj iz ruku krvoloka. Ali to nam nije uspjelo treći put, jer su uhapšene brzo deportovali na prisilni rad, otkuda se mnogi nikada nisu vratili. Takva naša aktivnost dovela je do toga da se i mi nađemo na zubu neprijatelja, koji nije ni od čega prezao.

Nastala su mučna vremena. Mi koji smo ostali u gradu teško smo dolazili u dodir s našima koji su se nalazili u gerilskim jedinicama. Jedino smo tajnim kanalima uspijevali doturiti im ponešto odjeće, lijekova i slično. U tome smo mogli pomoći naročito mi, krznari, obučari i krojači. Našim partizanima pomagao je i Zlatan Turić, tadašnji gradski apotekar. Ah, strah je zavladao ljudima. Bili smo uvijek na oku ustašama i Talijanima, u stopu praćeni njihovim doušnicima.

Kulturno-zabavni život i rad potpuno su zamrli. Većina od nas, koji smo do okupacije biti nosioci te vrste aktivnosti, bili smo sada u neposrednoj opasnosti. Malo je kome bilo do igre i pjesme. Radost u nama, sijela i razgovore, zamijenili su strah za goli život i ogorčenje zbog zločina. Osjećao sam tada da se nalazim u nekakvoj provaliji iz koje je veoma teško pobjeći, a još teže se upustiti u koštac s njom. Tmurno je na našem horizontu bilo cijele 1941. i u zimu 1942. godine.

Dolaskom proljeva kao da su i ljudi u čaršiji živnuli. Sve su nam češće dolazile vijesti o uspjesima naših boraca u cijeloj zemlji. A negdje u ljeto, tiho ali silovito, brzo se pronijela vijest da se proleTERSKE jedinice kreću ka Bosanskoj krajini. Uskomešali su se ljudi i nenarodna vlast, a u meni je sazrela odluka: neće me više gušiti zadah zarobljene čaršije — krenuću s drugovima u otvorenu borbu protiv svega onoga što sam za tu godinu dana vidio i čuo u porobljenoj varoši na Petrovačkom polju.

VOJO MILANOVIC

**PRVA NASILJA USTAŠKE VLASTI U
PETROVCU**

Nadirući iz Austrije i Mađarske, njemačke okupacione trupe brzo su osvajale zapadne dijelove naše zemlje, ulazile u mnoge gradove i sela, a već 12. aprila 1941. godine ušle sui u Bosanski Petrovac. U Bosanskom Petrovcu zadržale su se samo kraće vrijeme. Polovinom maja napustile su ove krajeve i otišle u pravcu Srbije i Grčke. Njemačke okupacione jedinice u Bosanskom Petrovcu polovinom maja zamijenile su talijanske trupe koje su došle iz Dalmacije. Međutim, ni one se nisu duže zadržale u ovim krajevima. Pošto su obavile svoje zadatke oko ispmoći, organizaciji i učvršćenju ustaške vlasti i one su se krajem juna povukle iz zapadnih dijelova Bosanske krajine, nazad, u Dalmaciju.

Za vrijeme boravka njemačkih i talijanskih okupacionih snaga i uz njihovu svestranu pomoć, na području bivšeg petrovačkog sreza formirana je krajem aprila 1941. godine privremena ustaška kotarska vlast. Kako je došlo do formiranja te vlasti u petrovačkom kraju, najbolje se vidi iz zapisnika Zemajske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, čiji se primjerak nalazi pohranjen u Republičkom arhivu BiH pod Inv. brojem: 56883 od 17. i 18. jula 1946. godine.

Pomenuti zapisnik sastavila je Milena Bać, kao tadašnji povjerenik pomenute Komisije, na osnovu iskaza preživjelih građana Petrovca: Piragić Huće, Dejanović Đude, Bahtijaragić Idriza, Šljivar Vlade, Kulenović Hu-

seina, Družić Dede, Kecman Danice i Bejdić Smaje, koji su u to vrijeme bili u Petrovcu i ikojima je sve to bilo dobro poznato.

Prema jednoglasnim izjavama tih svjedoka iz navedenog zapisnika mogu se izvući sljedeći zaključci:

1. U drugoj polovini aprila 1941. godine, odmah po objavi kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i prestanka funkcionisanja bivših jugoslovenskih vlasti, dobronamjerni građani Petrovca osnovali su narodnu stražu. U toj straži bili su: Dejanović Dušan, Perić Đorđe, Dražić Smajo, Smiljanić Čedo i Bejdić Smajo. Straža je imala zadatak da osigurava red i mir u gradu u danima bezvlašća.

2. Nakon dva-tri dana ovu stražu pozvali su u jednu kancelariju suda proustaški elementi: Filipović Jerko, Kulenović Rifat i Jengiće Ferdo — sudije sreskog suda; Kulenović Smail — načelnik opštine; Čmić Branko — policijski pristav i Brkić Pero poreski zvaničnik i tom prilikom Crnić Branko dm je saopštio da se straža rasformira, da oružje odmah predaju u žandarmerijsku stanicu, da se više ne miješaju u stvari uprave i da svu upravu u srezu preuzima ustaška vlast koja se formira. Straža je, nemajući drugog izlaza, odmah postupila po tom naređenju. Time je njena funkcija u potpunosti prestala.

3. Odmah poslije toga pomenuta grupa proustaških elemenata formirala je neku vrstu privremene kotarske ustaške vlasti, koja je sebi prisvojila svu vlast na području bivšeg petrovačkog sreza. U to ustaško privremeno rukovodstvo ušli su: Kulenović Rifat, Crnić Branko i Brkić Petar. Za ustaškog zapovjednika imenovan je finans Luke Monti Veno, a za šefa ustaške policije postavljen je Mal-koč Mujo.

Ovo ustaško jezgro u Bosanskom Petrovcu djelovalo je kao prva ustaška vlast sve do početka juna. Za to vrijeme ono je uspjelo da uz pomoć okupatorskih snaga formira jednu manju ustašku jedinicu u jačini od 10—15 ustaša, regrutovanih iz redova domaćeg gradskog ološa, da stvori i organizuje manje ustaške grupice u Rašinovcu, Krnjeuši, Kulen-Vakufu i još nekim mjestima i da, uz njihovu pomoć i pomoć žandarmerijskih stanica na terenu,

otpočne »provoditi svoju zločinačku djelatnost: otpuštanje Srba iz službe, oduzimanje srpskih dućana, pljačkanje i maltretiranje srpskih porodica, oduzimanje oružja od stanovništva i pripremanje za daljnje zločinačke akcije.

4. Početkom juna u Bosanski Petrovac dolazi iz Zagreba grupa od oko 20 ustaša-jurišnika u kamionu na kojem je bila ugrađena zavijajuća sirena strahovite jačine. Na čelu ove grupe nalazila su se 3 ustaška oficira: Šnarić Anto — natporučnik, Kapetanović Enver — poručnik i Rožić Anto — takođe ustaški poručnik. Odmah po njihovom dolasku formira se prva kotarska ustaška vlast, sa svom svojom unutrašnjom organizacijom i nadležnošću, kako je to bilo predviđeno u direktivi ustaške vlade takozvane »-Nezavisne Države Hrvatske«.

5. Za ustaškog kotarskog predstojnika postavljen je Crnić Branko, koji je i do tada vršio tu dužnost. Za ustaškog logornika postavljen je Rifat Kulenović, a za ustaškog tabornika Brkić Petar. Pored ove trojice u tadašnjem ustaškom kotarskom rukovodstvu bili su i advokat Vilfan, finans Rozman i Nikica Ivan — gostioničar, rodom iz Dalmacije, ali se pobliže ne zna kakve su oni imali funkcije u toj vlasti.

6. Nakon formiranja ovako kompletirane ustaške kotarske vlasti reorganizovane su i ustaške grupe i grupe kako u gradu tako i na terenu. Šnarić je preuzeo svu komandu nad ustašama u svoje ruke, formirao udarne grupe (rojeve) u gradu, učvrstio i brojčano ojačao već formirane grupe ustaša u pojedinim mjestima na terenu sreza i otpočeo da u djelo sprovodi zločinački plan — likvidiranje Srba u ovom kraju.

1. Početkom juna u petrovačkom zatvoru nalazio se Brdar Lazo, iz Bjelaja, osumnjičen za neko krivično djelo. Sredinom toga mjeseca njega je iz zatvora izveo Kapetanović Enver — ustaški poručnik — i na očigled mnogih građana ubio ga na svirep način pred samim zatvorom. To je, po svoj prilici, bila prva ustaška žrtva u petrovačkom kraju.

2. Sredinom juna ustaški poručnik Kapetanović Enver otišao je sa kamionom i grupom ustaša-jurišnika u Drvar, tamo pohapsio oko 15 uglednih Srba i dovezao ih u petro-

vački zatvor. Kamion je vozio Malkoč Mujo — šef ustaške policije u Petrovcu. Ova grupa iz Drvara mučena je i mrcvarena u petrovačkom zatvoru nekoliko dana, a zatim su ih ustaše potrpale u kamion, odvezle u Risovac, tamo ih pobili i bacili u Risovačku pećinu.

3. Osam dana poslije ovog zločina, grupa ustaša-jurišnika na čelu sa Šnarić Antom ponovo je otišla u Drvar sa dva kamiona otuda dovela oko 60 Srba, otjerala ih u Bihać, gdje su odmah likvidirani.

4. U to vrijeme ustaše su i u Petrovcu uhapsile oko 15 Srba — talaca i u zatvoru ih držali nekoliko dana, a zatim ih pustili na slobodu. ^Početkom jula ustaše su uhapsili u Petrovcu drugu grupu Srba-talaca, njih oko 12, i držali ih u zatvoru sve do 20. jula. Toga dana ovu grupu su kamionom otjerali preko Kulen-Vakufa u ustaški logor u Gospiću, odakle se više nikad nisu vratili. U toj grupi bili su: Dragiša i Čedo Smiljanić, Basara Čedo, Petrović Mile, Lukač Nine, Milanović Gojko, Perić Đorđe, Marić Uroš, Novaković Duša, Slavko i Pero Basara, Čuk Danilo, Basica Jovo, Banek Milan i još dvojica, čijih se imena ne sjećaju.

5. Između 20. i 26. jula Šnarić je sa svojim i domaćim ustašama pohapsio preko 30 Srba iz Petrovca, izveo ih 26. VII usred dana u dvorište pred Osnovnu školu i sa nekolicinom ustaških koljača sve ih pobio u tom dvorištu. Tom prilikom ubijeni su: Drakulić Mile i Rade, Smiljanić Dane i Đuro, Drvenica Mihajlo, Stanišić Bogdan, Basara Vaso, Nenađ i Panto, Budimir Pero, Kecman Dušan, Novaković Jovo, Kreco Simo, Latinović Vaso, Vuičković Bogdan, Broćeta Luka, Dejanović Jovo, Todorčević Obrad, Grubor Mile, Vid, Stevo, Ilija, Branko, Vlado, Vito, Niko i Vid-Cikan, Lončar Đuro, Šljivar Boško, Jovanović Pilip, Vekić Pero, Petković Todor. Papković Jovo i još neki.

To su samo neki masovni j i zločini ustaša iz Petrovca i Rašinovca koje su oni izvršili tokom juna i jula 1941. godine u Petrovcu, prije podizanja narodnog ustanka u tim krajevima.

Ostali zločini ustaša, izvršeni u tom periodu po selima petrovačkog sreza, opisani su u odgovarajućim zapisnicima

mjesnih komisija za utvrđivanje ratnih zločina, koji se nalaze pohranjeni u Republičkom arhivu BiH.

U izvršavanju naprijed opisanih zločina učestvovali su ne samo ustaše-jurišnici, koje je Snarić doveo iz Zagreba, već i dobar dio domaćih ustaša iz Petrovca. Prema podacima iz pomenutog zapisnika Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, takvih domaćih ustaša bilo je nešto preko 20. Među njima su se, po zločinima i svireposti, naročito isticali Tersić Mustafa — zvan Krljančić, iz Rašinovca, Kotlića Agica iz Orašca, kod Kulen-Vakufa i još neki.

Od ustaša-jurišnika u svim zločinima naročito su se isticali Šnarić Anto i njegov brat Mladen, Kapetanović Enver, Čejivan Suljo, brico iz Dubice i neki Franjo iz Zagreba, čijeg se prezimena ne sjećaju.

Sve što je naprijed izloženo utvrdila je pomenuta Komisija neposredno poslije rata od ljudi koji su bili očevici svih događaja i u čije se iskaze ne može posumnjati. To uostalom znaju i mnogi preživjeli odrasli građani Petrovca i njegove uže okoline.

ŽIVJELA MILICIJA

Neposredno pred kraj rata u Bosanskom Petrovcu, na jednom političkom zboru, mnogi su ljudi klicali: »Živjela partizanska vojska! Živjela Crvena armija«!

Na to jedna žena povika iz sveg glasa: »Živjela milicija«! To se učini smiješno jednoj njenoj poznanici, pa je upita: »Šta višeš živjela milicija? Treba klicati armiji, a ne pozadini«!

»Pusti ti mene, drugarice, znam ja svoj posao. Da meni ne bi milicije ostala bih neudata pored tolike vojske«!

ANEGDOTE

NIKICA NOVAKOVIĆ

PRIPREME USTANKA U KRNJEUŠI

Iako su partijske ćelije i skojevske grupe u Krnjeuši u svojim redovima imale mali broj članova, mladih po iskustvu, ipak njihovo neposredno angažovanje u pripremanju ustanka i pokretanju ljudi u borbi bilo je veoma značajno.

Organizovaniji i aktivniji rad organizacije na pripremi ustanka počinje poslije održanog sastanka svih članova Partije i skojevaca, koji je početkom juna 1941. godine pripremio i sazvao član SK KPJ za .Bosanski Petrovac Radivoje Rodić.¹⁾ Sastanak je održan u Gromačama, iznad Krnjeuše. Bila je nedjelja. Na većem prostoru oko Gromača nije bilo ni čobana, jer su livade već odavno bile zabranjene za ispašu stoke. Uz to, toga dana je u Krnjeuši bila jedna veća svadba — udavala se ćerka ustaškog tabornika — pa su mnogi u čaršiji, posebno ustaše, bili angažovani oko svadbene ceremonije i pijanke.

Na sastanak smo došli i održali ga nezapaženi. Na sastanku su bili prisutni svi članovi Partije i SKOJ-a, kao i nekoliko simpatizera i aktivnijih omladinaca iz sela kmjeuške opštine. Na ovom sastanku bili su prisutni i komunisti iz sela Vodenice.

Radivoj je otvorio sastanak, a potom podnio referat o političkoj situaciji u svijetu i kod nas i našim zadacima u vezi priprema oružane borbe. Naročito je insistirao na okupljanju omladine, sakupljanju oružja i obavještanju

¹⁾ Poginuo 29. 1. 1942. u napadu na selo Agiúi. Narodni heroj.

ljudi o namjerama ustaša. Poslije njegovog izlaganja diskutovalo se i to, uglavnom, oko toga šta bi trebalo uraditi po selima, u vezi iznesenih zadataka. U diskusiji je bilo najzapaženije istupanje Mirka Karanovića.²⁾ On je neposredno prije ovog sastanka, došao iz Kragujevca gdje je bio učenik u Vojno-tehničkom zavodu. On je živio među tamošnjim proleterijatom, tako da je njegovo istupanje o nužnosti oružane borbe i zadacima komunista u tom periodu na nas ostavio dubok utisak. Sa sastanka smo svi otišli sa jasno preciziranim zadacima, a što je takođe značajno i sa jasnijom predstavom o mjestu i ulozi komunista u pripremi oružanog ustanka.

Partijsku ćeliju u Krnjeuši tada su sačinjavali: Radivoj Rodić, Boško Stupar³⁾ i Pero Vranješ.⁴⁾ Skojevska grupa tada je brojala 7 članova i svi su bili prisutni: Brane Polovina,⁵⁾ Slavko Rodić⁶⁾ (brat Radivojev), Đuro Milanović,⁷⁾ Mirko Karanović, Branko Karanović,⁸⁾ Pero Kolundžija i Nikica iNovaković. Pored Ovih, sastanku su prisustvovali i drugovi za koje je donesena odluka da se prime u SKOJ, a to su: Drago Mrda, Pepa Kačar,⁹⁾ Dušan Kačar, Kojica Novaković¹⁰⁾ i Mića Jević.

Da ne bismo ispali sumnjivi, poslije završenog sastanka, organizovali smo plansko izvlačenje iz Gromača i odlazak u svoja mjesta. Tako su Vođeničani otišli kroz gajeve prema Vodenici, a Radivoj, Boško i Pero Vranješ pojedinačno su se izvukli svak u svom pravcu. Mi ostali, uzeli smo fudbalsku loptu, koju je donio Slavko, izašli smo na cestu i šutirajući je prošli kroz čaršiju u pravcu Bujadara, gdje smo odigrali utakmicu, a potom se razišli svak na svoju stranu. Tako je u neposrednoj blizini ustaškog

²⁾ Poginuo 1941. godine, pri napad« na neprijateljski logor na Bravsku.

³⁾ Umro od tifusa 1943. godine.

⁴⁾ Poginuo 1943. godine.

⁵⁾ Streljan od «staža 1941. godine.

⁶⁾ Stredjan od ustaša 1941. godine.

⁷⁾ Poginuo 1943. godine.

⁸⁾ Poginuo u napadu na selo Agići 29. januara 1942. godine.

⁹⁾ Poginuo 1943. godine ikod Travnika.

¹⁰⁾ Poginuo 1943. godine u Centralnoj Bosni.

garnizona održan do tada najveći zajednički skup komunista krnjeuške i vođeničke opštine, potpuno nezapažen i neometan, zahvaljujući dobroj organizaciji sastanka.

Ovo je ujedno bio i prvi zajednički sastanak članova Partije i skojevaca u Krnjeuši. Tada smo saznali ko su članovi, ko skojevci i simpatizeri SKOJ-a. To saznanje nas je ohrabrilo i dalo nam još snažniji podsticaj za budući rad. Pošto je sastanak održan poslije objavljivanja Proglasa CK KPJ, u vrijeme kada je u našem kraju ustaški teror već otpočeo, utoliko je i njegov značaj bio veći za dalji rad komunista na pripremi naroda za ustanak. Svaki od nas dobio je konkretan zadatak šta i kako da radi. Jedan od zadataka bio je da se odmah pristupi pripremi formiranja skojevskih grupa po selima. Ali, zbog brzine odvijanja događaja, to je učinjeno tek poslije dizanja ustanka.

Međutim, kada se radi o formiranju skojevske organizacije u Krnjeuši, valja napomenuti da je to uslijedilo još ranije. To je bilo u drugoj polovini 1940. godine.

Prvo jezgro SKOJ-a formirao je Radivoj Rodić i to od đaka koji su učili školu u drugim mjestima — Beogradu i Bihaću. Odmah poslije toga, u SKOJ je primljeno nas nekoliko na terenu Krnjeuše, tako da je već u ljeto 1940. godine skojevska grupa brojala 6 članova, a sedmi Mirko Karanović, došao je 1941. godine iz Kragujevaca kao skojevac. Osnovni zadatak novoformirane skojevske grupe, sjećam se, bio je teoretska izgradnja i osposobljavanje za politički rad među omladinom.

Radivoj nas je redovno snabdijevao materijalom. Materijale smo izučavali kolektivno, ali ne u većim grupama od dvoje ili troje. Na tim, da ih tako nazovem, teoretskim sastancima, sjećam se, prorađivali smo: »Proleter«, »Glas radnog naroda«, »Istoriju SKP(b)«. Pored toga, individualno smo čitali: »Kako je čovjek postao divom«, »Mati«, »Aleksaj Stahanov« i druge knjige. Ove materijale smo prorađivali i na simpatizerskim i čitalačkim grupama koje smo tada formirali po selima. Osim toga, dobijali smo list »Radnički tjednik« i časopis »Trideset dana«. Krajem 1940. godine dobili smo i brošuru »Bijeli teror«, u kojoj

su opisani zločini žandarma u Košutnjaku. Brošura smo proradili u svim simpatizerskim grupama.

Nema sumnje da je stvaranje novih organizacija, privliv novog članstva i ovakav metod rada i aktivnost SKOJ-a, za prilike kakve su u to vrijeme bile u selima krnjeuške opštine, posebno kod omladine, bio od izvanredne koristi. Uopšteno rečeno, stvoreno je i u priličnoj mjeri politički oformljeno kadrovska jezgro omladinskog pokreta. Pored toga, uz SKOJ je vezan širi krug simpatizera na koje se ova organizacija mogla osloniti u sprovođenju svojih akcija. To je, u stvari, bila organizaciono-politička priprema omladine za ustanak, koji je ubrzo uslijedio. Intezitet rada bio je pojačan, kako u partizanskoj, tako i u skojevskoj organizaciji neporedno pred ustanak.

Kad se govori o pripremi za ustanak, onda se ne misli samo na aktivnost članova Partije i skojevaca, nego i ostalih drugova, na koje se partijska organizacija oslanjala i koji su u tome aktivno učestvovali i svojom sviješću, borbenošću i patriotskim osjećanjima bili spremni da se uvrste u prve redove boraca protiv fašizma.

Jedan od prvih zadataka komunista, u vezi sa neposrednim pripremama za ustanak, bio je prikupljanje oružja. U tome smo bili u dosta nezavidnoj situaciji. Na našem terenu nije bila razoružana ni jedna jedinica bivše jugoslovenske vojske, niti su se na tome terenu vodile borbe, kao što je to bilo drugdje, pa nismo mogli ni da dođemo do oružja. Ostalo je da se evidentira i sakupi ono što je od ranije sačuvano, ili što su pojedinci, poslije raspada stare vojske, uspjeli da donesu sa sobom. Za koga god smo doznali da ima pušku, išli smo kod njega da ga ubjeđujemo da je slučajno ne preda ustašama, jer su svi izgledi da će nam oružje uskoro zatrebati. To je bilo potrebno, jer su ustaše nastojale svim silama i prijetnjama da natjeraju svakog, za koga bi čuli da ima oružje, da ga preda njima. Interesantno je napomenuti da su nas ljudi poslušali, iako smo bili mladi i do tada, moram reći, još nedovoljno afirmisani.

Pored aktivnosti na prikupljanju i evidentiranju oružja na našem terenu, povezivali smo se i sa okolnim

mjestima u istom cilju. U junu sam sa Radivojem Rodićem išao u sela Radić i Lipu radi dogovora sa tamošnjim aktivistima u vezi oružja i priprema za ustanak.

Koliko je u to vrijeme bilo aktuelno pitanje oružja, govori nam i jedan pomalo naivan događaj: neko od mještana nam je javio da je jedna desetina bivše jugoslovenske vojske zakopala svoje oružje uz živu ogradu, pored puta, jugozapadno od čaršije, otprilike u rejonu Selišta. Jednog dana Radivoj nas je pazvao da zajedno sa njim krenemo u pretraživanje svih živica iznad Krnjeuše. Izlagali smo se i opasnostima, jer smo se spuštali do same ceste po kojoj su krstarile ustaške patrole. Ali, na kraju, od svega toga nije bilo ništa. Oružje nismo pronašli.

U najtežoj situaciji našla se naša partijska i skojevska organizacija u julu 1941. godine, kada su ustaše počele masovno da hapse i ubijaju nevine ljude na teritoriji krnjeuške opštine. Na prevaru su uhvatili dvojicu članova SKOJ-a, Branu Polovinu i Slavka Rodića, i sa ostalim rodoljubima iz Krnjeuše otjerali ih u Boričevac, u Liku, gdje su ih zvjerski poubijali. Radivoja smo uspjeli blagovremeno da obavijestimo o dolasku ustaša, pa se on sklonio u Risovac, gdje je bio bezbijeđan i odakle je mogao neometano dalje da radi na pripremama za ustanak.

U to vrijeme, u čaršiji, u Balenovoj kući, nalazila se veća grupa uhapšenih ljudi. Preko Đure Milanovića »Brice«, skojevca, i preko naših simpatizera u čaršiji, pokušali smo da tim ljudima doturimo nešto hladnog oružja, kako bi mogli da organizuju pobunu kad ih budu transportovali na gubilište. Međutim, uslovi za izvođenje ove akcije nisu postojali, pa se od nje odustalo. Upravo, nije se očekivalo da će ustaše organizovati jako obezbjeđenje. Riješeni da u istrebljivanju srpskog življa idu do kraja ustaše su ubili sve ove zatvorene ljude, njih šezdesetidvojicu.

Za Krnjeušu i okolna sela, ovaj neslućeni zvjerski pokolj velikog broja mještana predstavljao je signal za uzbunu. I kod onih neupućenih i naivnih nestalo je iluzije o tome da je bilo kakav život pod ustaškom vlašću moguć. Izvjesni otpori koji su do tada davani organizatorima ustanka koji su nagovarali ljude da ne predaju oružje ustašama, da ne idu na javne radove koje su oni organi-

dovali (popravak puteva, uređenje državne šume i si.) brzo su nestali. Tumačenje poziva CK KPJ o pripremama za oružani ustanak, sve je lakše i brže usvajano od mase naroda.

Već početkom jula, obližnje šume, gajevi i međugorja postali su skloništa sve većeg broja ljudi koji su sa ne-strpljenjem očekivali rješenje za izlaz iz situacije u kojoj smo se našli. To je partijskoj i skojevskoj organizaciji omogućilo uspješniji rad na tumačenju linije KPJ i na pripremama za borbu.

Oružja je već bilo kod ljudi. Noćivalo se po šumi, ili po zabačenim pojatama. Održavani su sastanci. Dogovaralo se o tome šta treba da se uradi. U drugoj polovini jula već je počela da se organizuje i zajednička ishrana pojedinih većih grupa ljudi u šumana.

Sve je to omogućilo da masa odraslih ljudi i omladine iz svih sela krnjeuške opštine, 28. jula, uveče, poslije vijesti o događijima u Drvaru, krene na opkoljavanje ustaškog garnizona u Krnjeuši.

Buknuo je opštenarodni ustanak.

BOSKŌ STOJANOVIĆ

SMOLJANCI I OKUPACIJA

Miran, uhodan život stanovnika sela Smoljane bio je 1941. godine narušen prvo neposrednom ratnom opasnošću, a zatim i okupacijom zemlje. Svakodnevnoj borbi za kruh pridružili su se strah od rata i nedaća koje je rat donio. Ratarski poslovi na posnim i škrtim njivama smoljanskog kamenjara, uzgoj stoke i obrada drveta nisu više bili jedina preokupacija Smoljanaca. Poziv u vojsku nekih godišta rezervista bili su za Smoljance uvjerljivi dokaz da rat kuca na vrata. Iako nevješti političkoj igri, političke teme su bile glavni predmet diskusija u kući, u pauzi obrade drveta, na njivi, na putu od Petrovca do kuće, u svakoj prilici gdje su se makar dvojica zajedno našla. Mada daleko od izvora javnog informisanja, bez štampe i radija, Smoljančani su brzo bili obavješteni o početku drugog svjetskog rata.

Odbranu zemlje Smoljančani su shvatili kao svoju dužnost. Iako su imali puno razloga da se ne uzbuđuju za sudbinu monarhističke Jugoslavije, ipak su odbranu zemlje shvatili svojom obavezom. Zdrav razum i pošten odnos prema obavezama i ovdje su prevagnuli. Znali su i predosjećali da je ono što donosi okupator gore od postojećeg. Poučeni iskustvima prošlih ratova, znali su da osvajač ne izlaže svoje vojnike ratnim iskušenjima radi dobra jugoslovenskog naroda već radi vlastitih interesa. Njihov je rezon bio ovakav: ovo je naša zemlja i ovdje okupatoru nema mjesta. Iz toga su izvukli logičan zaključak — da je okupacija privremena i da vrijeme bo-

ravka okupatora u našoj zemlji zavisi od krajnjih rezultata drugog svjetskog rata i sopstvene borbe jugoslovenskih naroda. Boriti se protiv (neprijatelja smatrali su jedinom alternativom i jedino ispravnim stavom. Svaki drugi rezon smatrali su poniženjem pred tuđinom i sopstvenom izdajom.

Na žalost, događaji su se razvijali mnogo brže nego što su Smoljančani mogli pretpostaviti. Osamnaestog aprila svim zaseocima je pronošena bolna riječ — kapitulacija. Dok su ljudi slušali saopštenja kao da nisu vjerovali sabesjedniku niti svome sluhu. Tako brzu kapitulaciju nisu mogli da shvate niti da prime. Kao da su se potajno nadali da će to ipak biti lažna vijest. Tek kada su prve kolone njemačkih tenkovskih jedinica protutnjale kroz Petrovac iz Bihaća ka Ključu i Drvaru shvatili su da je to surova stvarnost. Tuga i bol su prožimali tijelo i um ljudi. Osjećali su se zbunjeni i osramoćeni. Ponašali su se ćutljivo kao da su svi osjećali teško breme stida i krivnje pred borbenim tradicijama svoje prošlosti. Od prvog šoka su se teško trijeznili. Sve je to djelovalo u početku više kao privid nego kao stvarnost. Ubrzo zatim počeli su, pojedinačno i u grupama, da se vraćaju kućama, sa puškom ili bez nje, vojnici sa raznih frontova i da sa tugom i srđbom pričaju o raspadu komande i izdaji onih koji su morali da budu u prvim borbenim redovima. Tek tada su Smoljančani shvatili da su živjeli u velikoj zabludi kada su smatrali da jugoslavenski vojnik nije ono što su vojnici zemalja koje su kapitulirale prije Jugoslavije. Saznali su da nije dovoljno da neko ima volju i riješenost za borbu, već da su nužni i dobra organizacija, jedinstvo i sposobnost snaga koje vode zemlju, harmonija klasnog interesa i patriotizam na djelu onih koji vladaju, a ne samo na riječima.

I ovom prilikom Smoljančani su se uvjerali u kukavičluk buržoazije. Najgrlatije »patriote i nacionalni tribuni« u doba mira su u ratu najveće kukavice. Pokazalo se da se iza naizgled principijelnih riječi kriju lični interesi i ambicije. Ipak, ni sve to kao da nije bilo dovoljno objašnjenje za ono što se zbilo u tako kratkom vremenu. To što su osvajači ušli u zemlju mogli su i primiti, jer

su i jači pokleknuli, ali rasulo, izdaju, kukavičluk nisu nikako magli shvatiti.

Kada su se uvjerali da je to stvarnost, pitali su se šta dalje raditi, Hoće li biti rada i hljeba? Kakvi će biti zahtjevi okupatora? Hoće li imati makar najelementarnije uslove za život? Stariji ljudi su znali satima navečer ostati pred jednom kućom i diskutovati, pokušavajući da predvide kako će se stvari razvijati. Pokušavali su da analogijom prošlih ratova o kojima su slušali od starijih, ili su i sami u nekima učestvovali, predvide šta se sve može očekivati u daljem razvoju situacije. Svi su osjećali neku zebnju da se stvari neće povoljno razvijati, ali nisu mogli niti sanjati kakav im krvavi pir sprema okupator preko domaćih izdajnika i kreature NDH. Nisu mogli da shvate da ima ljudi sa psećom psihologijom — koji vjerno izvršavaju sve naloge svojih gospodara — da ubijaju svoje sunarodnike, ljude od kojih su do juče pozajmljivali so i kruh. Na žalost, desilo se ono što zdrav ljudski um nije mogao predviđati. Desilo se ono čega nema unutar nijedne vrste životinjskog carstva — međusobno istrebljenje. Dok su ljudi očekivali najveće nedaće od okupatora, one su došle od domaćih izdajnika — slugu okupatora koji su se svim svojim mogućnostima zalagali da što više raspire bratoubilačku borbu i zločin genocida.

Prve vijesti o organizaciji NDH popraćene su zločinima ustaša. Ustaška strahovlada od prvoga dana najavila je svoju zločinačku prirodu. Iznenadenja su bila tolika da je ljude bilo teško uvjeriti da se radi o smišljenom programu istrebljenja naroda. Pitali su se kakva je to država čiji je glavni cilj uništavanje imovine i ubijanje. U početku su mnogi vjerovali da se radi o samovolji pojedinaca, da su po srijedi hirovi raznih psihopata i paranoika — ljudi poremećene pameti i problematičnog morala. Nisu mogli pretpostaviti da je to zvanična politika države — NDH, čije je razbojništvo inspirisano kako od strane okupatora, tako od njenih ideologa. Zabludu da se radi o samovolji platili su mnogi životom prvih dana okupacije. U početku se ljudi nisu sklanjali ispred ustaških progona, jer nisu vjerovali 'da je moguće ubijati bez razloga, iz sadističkih poriva. Najčešće žrtve ustaškog div-

ljanja bili su starci, žene, djeca i bolesnici koji nisu napuštali kuće, vjerujući da i ubice imaju milosti prema nemoćnima. U zabludama su išli toliko daleko da su mnogi prva hapšenja u Petrovcu (braće Novaković i Kecman) vezivali za pretpostavke da je neko morao dati povoda tome, pa su savjetovali uzdržljivost i izbjegavanje svega što bi neprijateljima poslužilo kao razlog za progone.

Okupatorska vlast se obilno služila provokacijama kako bi imala ma kakav razlog za vršenje zvjerstva prema narodu. Neposredno poslije uspostavljanja vlasti NDH i prije masovnih pokolja, u vremenu iščekivanja, kada su rezerve hrane bile na izmaku, pronijela se vijest da će se ograničena količina kukuruza moći kupiti iz opštinskog magacina u Petrovcu. Kada su se ljudi u velikom broju okupili ispred magacina očekujući magacionera da počne prodaju kukuruza, ispred njih se pojavio uniformisan čovjek koji je histerično počeo da viče i prijeti. Držao je ključeve u ruci i uzvikivao: »Nema za Srbe kukuruza, nema pa crknite, vas treba ubijati, a ne hraniti«. Ljudi su se pogledima pitali šta to treba da znači. Govorili su da on to čini iz ličnih pobuda, samovoljno, ili po nalogu onih kojima služi. Čutke i pognute glave, bez uzvraćanja uvredama vraćali su se kućama.

Poslije toga na ulici sam sreo školskog druga Muniba Bašića. Sjedili smo zajedno u klupi u četvrtom razredu Građanske škole. Pošto smo se pozdravili, ispričao sam mu šta se desilo pred magacinom. Pitao sam ga uzgred da li zna kada će i da li će uopšte da nam daju svjedočanstvo o završenoj školi. On mi je savjetovao da to pustim do vraga, da to kažem i svima koje poznajem i da se vratim što prije kući, jer je čuo da dva kamiona ustaša dolaze iz Bihaća sa namjerom da progone srpski živalj. Alarmirao sam sve koje sam sreo. Stisnutih zuba i čutke vraćali smo se kućama obuzeti crnim slutnjama, ali ne još onakvim kakvi su bih događaji dan-dva kasnije. Već drugi dan pale su prve nedužne žrtve. Veliki broj žena, djece i staraca ubijen je u Tuk-Dževaru i drugim okolnim mjestima Petrovca.

O zvjerstvima ustaša se svakodnevno pričalo i to uvijek o novim žrtvama i pored toga što su se ljudi

klonili svakog povoda. Stariji ljudi su savjetovali razurh, ali mladim ljudima je prekipjelo i više nisu mogli mimo slušati o sve novim i većim zvjerstvima ustaške strahovlade. Počeli su shvatiti da se zlodjela ustaša mogu suzbiti jedino oružanom borbom. Nacionalni ponos je izoštrjen i ljudi su počeli da se dogovaraju kako najefikasnije da se suprotstave zločinima. Zahvaljujući mjerama predostrožnosti i predviđanju da će ustaše pokušati slična zvjerstva i u Smoljani, ljudi su, makar djelimično, bili spremni da se brane. Prvi pokušaj ustaša da izađu u Smoljinu je propao. Jedna povećća grupa naoružanih ustanika sačekala ih je u zasjedi na Grlima i poslije kratkog okršaja razbila i potisnula u Petrovac. Ovom prvom akcijom rukovodio je Zdravko Celar.

Divno je čudo kako su ljudi u takvim uslovima ostali razumni i savladali strasti i gnjev — zov za osvetom. Stariji su se plašili spontanosti, jer ona može da dovede tamo gdje nije poželjno. Tražili su prije nego što se ma šta preduzme da se o svemu dobro razmisli. U večernjim diskusijama ljudi su tražili razloge ustaškog divljanja iz srbofobije pitajući se: »Zar smo mi krivi samom činjenicom što smo Srbi, zar je to razlog da nas progone i ubijaju; to što je prije rata bilo više Činovnika i oficira iz sredine srpske nacionalnosti ne može biti razlog srbofobiji; pa mi smo živjeli na najnižoj ljestvici životnog standarda — na granicama minimuma, za opstanak; oni koji propovijedaju progone živjeli su bolje od nas — imali su i fabrike i škole, operske kuće i pozorišta; mjerilo ljudskih vrijednosti nije nacionalna pripadnost već djela koja stvara, odnos prema drugima, koliko čini dobra i živi od sopstvenog rada, a ne na račun rada drugih«. U ovakvim rezonavanjima i dilemama ljudi su tražili bilo kakav odgovor. Često su na sopstveni račun pravili šale da bi se makar i za trenutak rasteretili. Usred diskusije Ranko Zorić, koji je poznat po svojim šaljivim dosjetkama, dobacio bi kako je došao đavo po Srbe i izrecitirao: »Lakše Vlaše, vlaškgoga ti Boga tvoga, daću tebi trista noga, nožem ću ti srce zboosti i na nožu izvaditi«. Luka Stupar, kao najugledniji mještaniin, često bi savjetovao da se svaki postupak prethodno dobro procijeni, da se smije prihvatiti

bratoubilačka borba i šovinizam, da ubice treba kazniti, ali prve — one koji nose pušku i čine nedjela.

Karakteristično je da su ljudi u danima najveće nacionalne nesreće zadržali osjećanje mjere i odgovornosti za postupke. Sa uspjehom su obuzdavali strasti i konstruktivno prilazili traženju izlaza iz postojeće situacije. Nisu dozvolili da im ustaška zvjerstva pomute pamet i upuste se u poduhvate koji nisu dostojni čovjeka.

Neposredno poslije kratkog razdoblja zbunjenosti, straha i iščekivanja stupili su u političku akciju komunisti. U košmaru političke dezorijentacije ukazivali su na puteve izlaza i otvarali perspektivu. Narod su okupljali oko zajedničkog interesa: borbe svih naroda i narodnosti Jugoslavije za socijalno i nacionalno oslobođenje, za bratstvo i jedinstvo. Smoljanci su prihvatili ovu političku platformu kao jedino ispravnu.

Napad na Sovjetski Savez pobudio je nadanja da će se stvari u buduće povoljnije razvijati. Vjerovali su u prostranstva sovjetske zemlje, u rodoljublje ruskog čovjeka i snagu antihitlerovke koalicije. Iz pretjeranog nadanja mnogi su predviđali brzi krah njemačke ratne mašine iako ta nadanja nisu mogli potkrijepiti argumentima. Svima Smoljancima je ostao u sjećanju Pero Mrda, zvani »Galama«. Koseći travu u Šobatovcu, Pero je često na očigled svih legao na zemlju i nešto osluškivao, poslije čega bi počeo iz sveg glasa da viče: »Kume Nikola, čuješ li rusku taleriju?« »Ama ostavi Pero«, uzvraćao bi mu kum, »istočni front je tako daleko da se to ne može ovdje čuti«. »Čuje, čuje«, ponovo bi povikao Pero, »stavi uho na zemlju pa ćeš čuti«. Zbog ovih aluzija Pero je bio predmet šale i potsmijeha svojih komšija.

Dolazak Zdravka Celara u Smoljanu u svojstvu vojnog delegata obilježio je početak organizovanih priprema za ustanak. Smoljanci su slijedili svoj klasni interes i prihvatili ideje NOP-a i tako u najtežim danima izabrali put progressa i zbližavanja ljudi, put prevazilaženja negativnih taloga prošlosti i predrasuda svih vrsta.

Primjer Smoljanaca je poučan kako ljudi vođeni poštenim ciljevima, kada nisu opterećeni vjerskim i nacionalnim predrasudama, sa uspjehom i širokogrudo preva-

zilaze uvrede i poniženja. Smoljanci se nisu odazvali pozivu na osvetu palih žrtava na šovinističkoj osnovi koja je inspirisana i provocirana od strane glavešina i ideologa NDH. Rukovođeni zdravim razumom i Masnim interesom, osudili su zločin genocida, spoznali pravog krivca za zločine i našli zajednički jezik sa svima onima koji su se opredijelili za borbu protiv okupatora, bez obzira na vjerska ubjeđenja i nacionalnu pripadnost. Znali su da su izabrali najteži put, ali častan i progresivan. Nisu sa zločinima ustaša identifikovali sve pripadnike nacije iz koje su ustaše regrutovane. Smoljanci su u tim teškim časovima tragedije i opasnosti po nacionalni opstanak da su na visokom stupnju duhovne kulture i humanosti iako su do tada živjeli životom fukare — bez škole, bolnica, biblioteka, pozorišta i operskih kuća.

Smoljanci su bili i ostali produkt prirodne sredine u kojoj su se rodili i živjeli. Priroda kao da ih je klesala po svome uzoru. U svakodnevnom životu su bili bez konvencionalnih manira i nisu znali za špekulacije. Govorili su uvijek istinu i išli onamo kamo su ih vodili zdrav razum i osjećanje pravde. Slijedili su u borbi zajedničke interese svih jugoslovenskih naroda. Ratna generacija Smoljanaca uzidala je sebe u borbu za društveno uređenje bez eksploatacije, za socijalnu pravdu i nacionalnu ravnopravnost. Opredijelila se za prave i trajne ljudske vrijednosti — slobodu, dostojanstvo i humanost. Još u Dočetku ustanka prezreli su grubu silu svojstvenu bićima životinjskog carstva i opredijelili za njegovanje ljudskih vrijednosti — onoga što čovjeka podiže na viši nivo čovječnosti. Svojim držanjem u ratu potvrdili su istinu koju je izrekao Turgenjev: »Pod prljavom košuljom krije se najčistije poštenje«.

Rođeni bez ljebarske intervencije, odrasli na čistom vazduhu, uz miris četinara i širokih vidika, hranjeni hljeбом zarađenim znojem svojih mišica i napajani vodom bistrog izvora ispod kamena, Smoljanci su ostali čisti kao i njihova prirodna sredina — plemeniti, humani, puni čovječnosti i smisla za solidarnost.

Hrabrost i nepokolebljivost uvjerenja u toku rata su druga strana naravi Smoljanaca koja je takođe dar njihove

prirodne sredine. Pred neprijateljem su bili prkosni i neumoljivi, vrletni i olujni isto onako kao što je to i grmečka mećava u januaru kada svojim zavijanjem i hukom kroz krošnje stabala četinara snijegom nabija svaku rupu na krovovima i hladi kosti. Takvu narav su dobro upoznali predratni poreznici i žandari koji su često bivali razoružani i vraćani onamo odakle su i došli. Njih su dobro upoznali okupator i kvislinzi. Pod njihovim uzvicima »ura« za sve vrijeme rata klimala se na nogama NDH, a razbojniku Paveliću ježila se koža od straha u iščekivanju pravednog ustaničkog mača.

Smoljanci su se borili na svim bojištima Jugoslavije i svugdje su pronosili slavu elitnih krajiških brigada.

VODONOSA

ANECDOTE

Dode Božo Obradović u ustanički logor u okolicu Krnjeuše i pozva Peru Kolundžiju: »Pero, spremi se. Ideš sa mnom na put koji će trajati nešto duže, kuririsaćemo«.

Skoči jedan stari borac, unese se Boži u lice i reče: »Nećeš voditi Peru preko mene živa, ko će nam vodu nositi na položaj«!

ILIJA RADULOVIC

SKAMENJENE SUZE

Povezana u crnu maramu stajala je ispred praga kućnih vrata. Čelo joj se mrštilo. Usne u grčevima podrhtavale. Srce od žalosti hoće da pukne. Ali, suze iz očiju kapati ne mogu. Skamenjene su.

Snažna dva momka rastu. Visoki, razvijeni, oba cmo-manjasti, rumenih lica, vesele naravi. Dva rođena brata, kao dva jelena. Sto naš narod kaže — kršni momci, ponos svoje majke, Bojini i Nikolini sinovi.

Još u mladim danima, kad su bili dječaci, zbog njihove razvijenosti, ljepote i snage, bili su poštovani od svojih vršnjaka. Kako su rasli, sve više su bili zapaženi u njihovom zaseoku. I ne samo u njihovom zaseoku, nego i u čitavom selu.

Otac i majka poštovani i priznati — gostoprимljivi domaćini, vrijedni i radini. Kod njih su se siromašni mogli obratiti za pomoć, tražiti zajam bez kamate.

Kada su braća odrasla, osnažila, nabavljeni su im dobri i snažni konji. S njima su oni počeli da zarađuju pare kod šumskog trgovca Puharevića, ili italijanskog predstavnika.

Na regrutaciji među prvima su uzeti u gradu. Odslužili su vojsku. Sve dobre osobine krasile su ove seoske momke. Familija složna, poslušno se radi, a kuća dobro napreduje.

Da bi se sloga među braćom očuvala, da bi ponos i glas čitave porodice ostao nepoljuljan, mnogo se povelor računa prilikom ženidbe Bojinih i Nikolinih sinova. Izbor

je pao da dvije djevojke: tetku i sestričnu. Starija jetrva bila je rođena tetka — majčina sestra mlađoj jetrvi. Dvije jetrve, tetka i sestrična idu za primjerom njihovih muževa — braće Cede i Vlade, te se i one odlično slažu. Sloga u kući. Svi poslovi napreduju još bolje. Od njihovih roditelja niko sretniji.

Stara Boja (Bojkara) Novaković uživa od sreće i radosti. Životni cilj je postignut. U ovakvom zanosu i sreći naišli su tmurni dani okupacije. Pomutiće oni čitav život. U crno će zaviti staru Bojkaru i čitavu porodicu.

Nastupanjem Okupacije, svi javni radovi su prestali. Prestale su pjesme i prela, sastanci i okupljanja na zborovima. Život je zamro.

Bojani sinovi — kod kuće. Obavljaju redovne kućne poslove.

U neposrednoj blizini njihove kuće, na svega oko dvjesto metara udaljenosti, nalazi se Zandarmerijska kasarna. Ustaške vlasti nametnule su nov režim. Pa ipak, stari prijatelj — žandarmerijski narednik, je ostao i valjda se poštenim ljudima ništa loše ne može desiti, pomišljali su mnogi.

Njihov komšija Pilip postao je novi knez (seoski starješina). Sa njim su od rođenja dobri, te je i to garancija da se poštenim ljudima, koji nikom zla nisu Učinili i koji su svakom pritali u pomoć, neće ništa dogoditi. Tako je razmišljala porodica Novaković, Bojkara i Nikola. Tako su oni u zaseoku Klenovac govorili i izvlačili najpoštenije zaključke.

U ranim jutarnjim časovima, dvadeset i sedmog jula 1941. godine, u nedjelju, kada su svi ljudi bili kod kuće, kroz zaselak Klenovac krenule su ustaške patrole.

Pozvali su odrasle i sposobne muškarce da pođu kod satnika i narednika u kasarnu na razgovor.

Ništa neobično. Vlasti pozivaju ljude valjda radi nekog obavještenja, saopštenja ili zbog nekih radova. Poštenim ljudima koji nisu ništa skrivili nikakvo se zlo dogoditi ne može — mislili su tako stanovnici ovog zaseoka.

Bezazleni ljudi podoše u kasarnu. Među pozvanima bili su i Bojkarini sinovi — Cedo i Vlado. Obrijali se i obukli najsvečanije, kao da idu na zbor kod crkve.

Boja i obadvije snaje izašle za njima napolje, da ih pogledaju, isprate, da se dive njihovoj ljepoti.

— Nemojte zakasniti na ručak, doviknula im je majka.

Okupili su se svi ljudi iz zaseoka kod kasarne, ali im niko govor nije održao.

U tjeskobnu prostoriju su ih zatvorili. Oko nje su stražu pojačali.

Ni stari prijatelj narednik ni komšija knez Pilip nisu im prilazili.

Ljetni dan. Vedar i sunčan. Sunce sve više prigrjava. Sa gusto zbijenih ljudi u maloj prostoriji znoj curi. Ali, **napolje** na svjež vazduh nisu mogli izići.

— Kad ispitamo neke stvari, pustićemo vas, govorio im je narednik. Potrajalo je to čitav dan. I noć. Tako do drugog dana, kad su svi zatvoreni po grupama vezani i odvođeni na gubilište.

Boja i snaje su spremale ručak. Spremale su ga i druge domaćice zaseoka Klenovac. Ali, njihovi najdraži, sinovi i muževi, braća i očevi nisu došli na ručak. Umjesto njih stigli su potresni i tužni glasovi. Da se na polju ne vide. Da se straže oko kasarne pojačavaju. Da se ženama i djeci pristup ne dozvoljava itd.

Bojkara slobodna, otvorena i promućurna seoska žena pođe kod »prijatelja« narednika da ga zatipa za sinove, da ih na ručak pusti, pa, ako treba, neka se oni opet vrate.

Narednik joj je »prijateljski« objašnjavao da oni ne mogu ići na ručak. Neka im jedna od snaja donese ručak on će im ga predati, a kad se neke stvari ispituju pustiće on njene sinove kući. Neka se Boja ništa ne brine.

Puna povjerenja u narednikove riječi, Boja je krenula kući.

Spremila je Boja i večeru. Ponovo je došla u kasarnu, kod »prijatelja« narednika, da joj sinove pusti na večeru. Dobila je isti odgovor kao i na poziv za ručak.

Čitavu noć Boja je sa snajama presjedila. Brigu brinula za njene voljene i ponosne sinove. Rano prije zore Boja je probudila snaje, da se dignu i da nalože vatru, da spremе doručak za Cedu i Vladu. Valjda će jutros rano doći.

Zora sviće. U Donjem polju leži jutarnja magla. Rosa popala. Vrhove Srnetice i Grmeča počinju da obasjavaju sunčani zraci.

Tmurna tišina pritiska Klenovac. Iz kasarne nikakvih glasova nema, jer straže nikome ne dozvoljavaju pristup. Boja je riješila da svojim sinovima donese doručak, da ih vidi. Dok se Boja spremala i snaje požurivala, stigao joj je tužan glas iz kasarne. Njeni sinovi Čedo i Vlado, Dušan, Mirko i ostali iz zaseoka vezani su i odvedeni prema Visokom.

Teški grčevi kroz tijelo su joj prostrujali. Pomislila je na najgore. Htjela je da otrči »prijatelju« naredniku da joj pusti sinove. Ali, rafali mitraljeza i plotuni pušaka koji počese da odjekivaju ispod Visokog, prolomili su jutarnju tišinu, a staroj Bojkari oduzeli snagu. Klecnula su njena koljena. Onesvjestila se i pala povrh ognjišta i vatre.

U bolu i mukama — povremeno je dolazila svijesti i šapatom dozivala svoje sinove Čedu i Vladu.

Bolno srce hoće da pukne. Dah prestaje.

Ubice Bojinih sinova i ostalih ljudi iz Klenovca su se postarale da porodicama poginulih skamene krv, da se o njihovim zločinima u Klenovcu ništa ne čuje.

Stara Boja povezana u crnu maramu stoji ispred praga kućnih vrata. Čelo joj se mršti. Usne u grčevima podrhtavaju. Srce od žalosti hoće da pukne. Ali skamenjene suze iz očiju kapati ne mogu.

Krajnjim naporom snage otvara usta i šapatom nari će sinovima: »Moji dragi, kuda ste mi otišli, ojađenu majku ostavili?«

Pred napadima bravskih partizana, u jesen 1941. godine ustaše su napustile kasarnu i Klenovac. Bježali su u sigurnije garnizone. Partizani su naišli na stravičnu situaciju. Preplašen narod. Skrhan od bola.

Stara i nekad ohola i ponosna Bojkara, skrhana od žalosti, stajala je pred pragom kućnih vrata. Njen pogled bio je uperen u kolonu boraca koji su nailazili. Očima je zagledala i po koloni prebiralala ne bi li prepoznala njene sinove.

Usne su joj se otvorile. Izbljedjelo lice kao da je odjednom sinulo. Ruke su se raširile, a tihi glas ote se iz usta.

— Oh, sinovi moji dragi. Jeste li stigli? Jeste li crne dušmane otjerali? Vi ste moji drugi sinovi, vi mi zamjenjujete Cedu i Vladu.

Sve što je imala, Boja je davala svojim novim sinovima. Nudila ih svim i svačim. Mnogo noći Boja nije spavala. Pored vatre sušila je mokru obuću i odjeću partizana, kako bi ih narednog dana mogli obući.

Postala je prava partizanska majka. Sve postelje i prostorije u njenoj kući, kroz čitav period rata, Boja je stavljala na raspolaganje borcima partizanskih jedinica. Obilazila ih je na spavanju, pokrivala ih da ne bi ozebli.

Na polasku u borbu pratila ih je pogledima. Šapatom im kaže: »Sretno vam bilo«. Na povratku iz borbe sa zebnjom ih je očekivala. Hoće li se svi vratiti?

Takva je bila i takva ostala kroz čitav period rata partizanska majka — Bojkara Novaković.

STAPSKA KUHINJA

U toku IV neprijateljske ofanzive reče jedan član OK KPJ za Drvar jednom članu OK SKOJ-a:

»Čuješ, druže, shvati da je nezgodno i da ne treba svi da idemo na štapsku kuhinju, pa ti idi sa svojim drugovima na kuhinju prateće jedinice«.

»Hoću — reče ovaj, ali sad shvati, druže, da se nazire birokratija, malogradanština i sebičnost u našem pokretu".

»Sigurno si nedavno završio politički kurs«! — reče čovjek mladiću.

ANEGDOTE

JÖVANKA RUDIC

NA PREKOPANOJ CESTI

Godina 1941. Tiha i lijepa augustovska noć blago se pretapala u zoru. Velika brda Plješivice nadvirivala su se nad selo Pritoku. Una je mirno tekla pored sela i svojim koritom ga odvajala od druge obale. Kroz selo cesta, dotad još pusta, krivudala je od Bihaća prema Bosanskom Petrovcu.

Prvi zraci sunca širili su lepeze kroz guste ogranke drveća iznad brda. Najednom, buka motora i automobila prekinula je ovu prividnu seosku tišinu. Sve ono što je tako mirno spavalo u osjeki ljetne noći, odjednom se probudilo. Ljudi su istrčali iz kuća, selo se zatalasalo.

U sredim sela Pritoke, pored ceste, bilo je nekoliko kuća zbijenih zidinama na uskom prostoru. U jednoj od ovih kuća imao je prodavnicu Đuro Mataruga. Malo dalje od njegove prodavnice bila je crkva. Poranio je Đuro u radnju ne bi li štogod pazario, iako je tih dana malo mislio na zaradu. U prodavnicu su ulazili i izlazili izbezumljeni seljaci, ne znajući ni sami šta hoće. Dobili su naređenje od ustaških vlasti da se nikuda ne udaljavaju od kuće. »Imaćemo neki sastanak« — tako su govorili. U 8 sati trebalo je da svi budu na okupu kod crkve. Jedan po jedan seljak dolazio je, a kome je bilo dalje žurio je da ne zakasni. Naoružani ustaški vojnici sačekivali su seljake i upućivali ih prema srpskoj crkvi. Još je jedino ostao u svojoj radnji neprijavljen Đuro Mataruga. Zadnje piće i cigarete dao je grupici ustaša, koje su ga upozorile da požuri na zbor. Kada se narod okupio oko crk-

ve, ustaše su ga potrpale u zaprežna kola i potjerale prema Kulen-Vakufu. Odoše zabrinuti ljudi a tamo, u selu, osta im sve — zasijana polja i požutjela žita, kuće, stoka i pokošene livade, osta Una široka i modra, a njene vode tekle su prema Bihaću i rijeka je u daljini izgledala kao prebijena zmija što se vuče među bregovima. Ljudi se okreću i suznim pogledima miluju posljednji put selo pored rijeke, opustjelo i tužno, iz koga je do njihovih ušiju dopirala samo rika nenahranjene stoke. Milovali su posljednji put sve što su vidjeli — svaki grm, stabla, proplanke i krovove sela potonule u šljivike. Ustaški povici i prijetnje podsjećali su ih na surovu stvarnost. Stražari su kundacima udarali ljude po leđima, po glavi, svuda kuda bi stigli.

— Šta gledate, to više nije vaše! Vi tu više nikada nećete doći! Tu će doći drugi, a vi ćete u Srbiju, to je vaša zemlja, tamo je za vas mjesto i mi ćemo vas tamo prebaciti! Među Ciganima je vaše mjesto!

Ljudi su se smirili i mislili — ako nam je ići tamo, u Srbiju, bolje je poći tamo nego stradati ovdje, poći u smrt u jamu, u rijeku, pod nož, šta koga zapadne, kakve bude gorke sudbine. I tamo će se živjeti nekako. Kažu da je Srbija bogata zemlja, da je narod dobar, pa valjda će nam pomoći, neće dati da skapamo od gladi, svoji smo, braća smo. Ali, šta vrijedi i sa ovim smo braća, pa nas gone, a ako i oni tamo budu ovako postupali s nama, bolje da odmah pomremo, da se ne patimo prije smrti.

Tako u razmišljanju i maštanju o Srbiji, »svojoj novoj domovini« seljaci protjerani sa svoje zemlje stigoše u Kulen-Vakuf. Zajedno s njima u grad se uvlačio i suton koji je bio mračniji nego što je izgledao. U polutama je lebdio nekakav strah protkan jezmom koja se uvlačila u ljude. Ni šum Une nije više bio kao nekad, topao i prijatan. I Una je nekako hućala neobično, tužno i zatrašujuće, kao da je pretkazivala strašnu noć.

Čim su stigli u Kulen-Vakuf, ustaše su razdvojili muškarce na jednu, a žene i djecu na drugu stranu. Hućanje rijeke nadjačali su krici i jauci pri rastanku naj-

dražih. Zadnji ukočeni pogledi majki ostajali su na sinovima, muževima. Bilo ih je 70 snažnih i mladih muškaraca. Nisu se smjeli ni okrenuti na žene i djecu koji su cviljeli na rastanku, kada su ustaški stražari njih 70 potjerali prema Osnovnoj školi u podnožju Ostrvice — brda, na kome je sagrađena kula, prema predanju još od vremena Kulina bana.

Nisu dugo ostali zatvoreni u školi. Svega nekoliko sati je trajao njihov čas strepnje i neizvjesnosti u školskoj učionici. Odjednom su ustaše nahrupile na vrata i naredile da svi izađu pred školu. Mrak se uvukao u svaki kutak, a iz njega je samo ponekad sijevnulo gvožđe iz ustaških ruku. Gledali su po grupi izbezumljenih ljudi i tražili dobrovoljce. Samo u te »dobrovoljce« niko se sam nije javljao. Svi su željeli da budu nevidljivi, mali, nejački. Ustaše su tražile najsnažnije. Ustanici su, nedaleko, često napadali zlikovce, prekopavali ceste, rušili mostove. Sada je ustašama trebalo deset najjačih ljudi — da poprave »prekopanu cestu«. Kada se niko nije javljao, odabrali su sami najsnažnije. Ostali su čekali i podrhtavali. Nije dugo potrajalo kada je rafal mitraljeza odjeknuo i prekinuo tišinu među ljudima. Ustaše su se vratile. Onih deset ljudi ne mogu sami da obave poslove, trebalo im je još toliko i još pet puta po toliko snažnih seljaka, opet će ih biti malo, a cesta će uvijek biti »nepopravljena«.

— Hajde, ko će sada biti dobrovoljac? Cesta je jako oštećena. Njih deset ne mogu mnogo da urade. Javljajte se, šta čekate! Ne radi vam se, je li? E, pa ja ću onda odabrati opet sam — krupan, drzak ustaša galamio je na uplašene ljude.

Nestalo je i druge desetine u mračnoj dolini iz brda. Rafal mitraljeza se opet čuo, a oni koji su još ostali, čekajući na red, zaboravili su na strah od kundaka i prijetnji. Shvatili su tragediju realnosti. Prilazili su jedan drugom, grlili se, čvrsto se stezali i ljubili u znak rastanka. Ustaše ih nisu mogli umiriti sve dok desetina po desetina nije potpuno iščezla u tamnoj noći.

Đuro Mataruga je iskoristio trenutak gužve oko rastanka, izašao je iz grupe ljudi i vratio se u školu. U

školi je bilo mračno i pusto. U hodniku su bila tri klozeta. Ušao je u jedan smrdljivi klozet. U pomrčini noge upadaju u izmetinu, smrad je neizdržljiv, ali je i to bolje nego na »prekopanu cestu«. Zatvorio je vrata, naslonio se na zid i pokušao da se smiri. Svaka minuta se pretvarala u sate, duge i strašne sate straha i iščekivanja zla.

Povika je nestalo, a i mitraljeski rafali su se utišali. Ne čuju se više ni jecaji, ni oproštaji. Sve je ugušeno u dolinu iza brda. Najednom, tišinu preksinuše nečiji koraci.

— Ustaše! Vratile se! — izbezumljen od strave i pripajajući se uza zid, sam se pitao i odgovarao Đuro. Baterije zasvijetliše. Ustaški stražari zavirivali su u klozete, ali Đuru ne opaziše. Brzo su odlazili da se udalje od smrada.

Opet se sve utišalo. Opet noć posta duga i teška. Kuda? — pitao se Đuro. Nema kuda. Oko škole je straža, a tamo dalje sela kroz koja ne bi živ prošao ako bi i pobjegao iz ovog smrdljivog pakla.

Svanjivalo je. Sunce se radalo polako, ravnodušno za ljudske patnje. Odjednom se začuše tupi koraci u hodniku. Na klozetskim vratima pojavio se ustaša razrogačenih očiju. Vidio je Đurine cipele ispod vrata.

— Sta ćeš tu, otkud tu? — zagalamio je bestidnik.

Noge pod Đurom su se tresle, a glas podrhtavao. Uplašeni čovjek nije znao šta da kaže. Dvije puščane cijevi bile su uprte prema vratima klozeta.

— Ljudi, nemojte, nisam ništa kriv, eto, tu sam ostao, slučajno. Vodite me logorniku Verberu, imam nešto da mu kažem, vjerujte.

Ustaški desetar smaknuo je rukom puščane cijevi i naredio dvojici ustaša da Đuru odvedu logorniku. Logornik se iznenadio kad je ugledao bjegunca. Čudio se kako se to moglo desiti da se neko izdvoji i sakrije. Odmahnuo je rukom. Seljakova odjeća je zaudarala i logornik je naredio da odvedu bjegunca.

Kulen-Vakuf je bio uznemiren i bučan. Okolo su ustanici pripucavali. Izgledalo je da svak nekuda žuri. Ustaše su žurile da što više poubijaju zatvorenog stanovništva, a Đuro je smišljao kako bi se što ori je udaljio od

njihove blizine. Puškar an je ustanika je jedilo zločince 1 često je dolazilo do prepirki između njih. To je Đuro iskoristio i izgubio se ispred njihovih očiju. Kako je prošle noći ostao bez kape, a u džepu od pantalona ostalo mu je nekoliko dinara, ušao je u jednu radnju i kupio fes. Nadao se da će, možda, na taj način da se nekako izvuče iz ustaškog gnijezda. Dok je gledao na koju će stranu, u zaprežnim kolima ugledao je jednog poznanika iz Golubića, koji je prošle noći dovezao neke od onih snažnih i mladih muškaraca, koje je progutala tamna noć na »prekopanoj cesti«. Poznavali su se iz djetinjstva. Pa kako i ne bi, komšije su. Zajedno su rasli i radili. Čovjek mu dade znak da priđe kolima. Đuro bojažljivo, okrećući se oko sebe, priđe i pozdravi komšiju. Pozdravi i on njega, toplo, ljudski, komšijski.

— Ulazi u kola, šta čekaš? Vidiš da je vrag došao po svoje. Ubi brat brata, ubi komšija komšiju, niko nikog ne pozna. Zaglibio svijet u zlo! Nikom ne vjeruješ i svakog se bojiš. Sjedaj, tu, kraj mene, ne boj se, ja nisam za ovo što se radi od naroda.

Đuro uskoči u kola. Krenuše prema Bihaću.

Duž ceste su bila ustaška gnijezda mimo koja Đuro sam ne bi mogao izvući živu glavu. Kada su išli kroz Orašac, naišla je ustaška kolona koja je iz pravca Bihaća sprovodila ljude, žene i djecu prema Vakufu. Neki od ustaša ga prepoznaše.

— Hej, odakle ti tu, vlaška psino? Stavio si fes na krmeću glavu da te ne prepoznamo, je li? Silazi dolje.

Đuro side i čvrsto se uhvati za ogradu kola. Noge mu počеше klecati, a glas podrhtavati. Opet strah i muke, opet cijevi pred očima. Utom naidoše motori, kola — čitava kolona ustaša, djece, žena. Jedan motor se zaustavi pored Đure. Na njemu je bio Miro Matijević, zločinac, pomoćnik logornika u Kulen-Vakufu. Kad je vidio Đuru, od bijesa je uzdrhtao. Naredio je da Đuru odmah strijeljaju. Opet je i tu nastala nekakva gužva i prepirka, jer su iza ustaša pripucavali ustanici. Njegov poznanik, Musliman iz Golubića, nikud ne miče. Stoji i on pored Đure. Kad je vidio ovu gužvu, pričepi nogom Đuru i dade mu znak da se sagne u visini kola i da polako ide pored

njih dok se ne izvukiu iz ove jazbine. Đuro tako i napravi, a onda uskoči u kola i nekako se udaljiše od grupe ustaša.

Cim su izašli iz sela Čukova, posljednjeg ustaškog gnijezda na toj relaciji, Đuro je iskočio iz kola i pobjegao u šumu. Okolo je grmilo. Ustanici su na cesti, kod sela Gorijevca sačekali ustašku kolonu, odsjekli jedan dio kolone i zarobili ustaše. Gori, puca! Od straha Đuro nije znao kuda će. Pred njim se prostirala dolina. Pošao je u dolinu. Tamo je našao i dvije žene sa dvoje djece. Tu su se i one sklonile od terora i užasa. Išao je pravo njima, sjeo među njih i stavio na svako koljeno po jedno dijete. Žene se malo pribraše, jer im je Đuro svojim prisustvom donio dah nade. I sam je drhtao, bojao se svakog šuma, svake pojave. Borba je bila sve jača i približavala se dolini. Ustanici su napredovali prema selu Čukovu. Čuo se eho juriša. Čuje se krik žena i djece i srpske i muslimanske. Sve se izmiješalo i niko nikog u strahu ne raspoznaje. Odjednom, suve grančice pod nečijim nogama počеше pucketati. Đuri odumriješe ruke i obadvoje djece mu padoše sa koljena. Djeca ciknuše! Ako su ustaše, mislio je, vidjeće fes na njegovoj glavi i možda mu neće ništa, a ako su ustanici, taman fino, spašen je.

Ali, Đurina tragedija se i dalje produžavala. Ustanici su, ali šta? Kod Đure fes na glavi, dvije muslimanke sa djecom oko njega, pa šta bi se drugo moglo misliti nego da je muž jedne od njih.

— A, tu si se sakrio, a? — reče jedan od ustanika. Ovamo, da se malo pogledamo.

Džaba se Đuro odupirao, kleo, dokazivao da je on jedan od 70 ljudi koji su prošle noći odvedeni iz Pritoke i poubijani u Kulen-Vakufu.

— Hajde, čitaj očenaš da vidimo znaš li — reče mu jedan od ustanika.

Đuro napamet ponavlja i očenaš i sve druge molitve srpske, ali mu to sve nije ništa pomoglo.

— Kakav očenaš i molitve — dodade drugi. I ja se »turski« moliti bogu znam. Kako ne bih i znao kada smo do juče živjeli kao braća, zajedno radili i uživali i tako jedni drugima vjeru i običaje upoznali, a danas se već

ne poznamo i koljemo se među se. Nego, red. ti meni pravo kako je tebi ime, što kriješ. Ja se svog imena ne bojim i ko bi me god upitao kako se zovem, ja bih mu rekao Jovo.

Nabrajao je Đuro sve prijatelje i poznanike iz obližnjih sela, ali ga ni to ne spasi.

— Otkud ti ovdje, Đuro, začuđeno reče jedan mladić? Kakav si to, šta je to s tobom? Pa prosto ne vjerujem da si to ti. Sta si napravio kad su to uradili od tebe? Đuro ispriča sve po redu kako je bilo. Mladić ga je pažljivo slušao i duboko uzdahnuo.

— Njih sedamdeset nestalo je u jednom satu, a mi nemamo ljudi, mislio je, tupo gledajući u neku nevidljivu tačku. Sta bi nam sad valjalo da je njih sedamdeset ovdje. Ali, eto, tako je valjda, moralo biti — trže se mladić iz tih misli priđe bliže i zagrli Đuru.

— Namučio si se dobro, žao mi te. Hajde, operi se, pojedj nešto, pa na spavanje. A onda, zna se, u rat kao i mi. Valja goniti neprijatelja, inače će mnogo zla napraviti.

Đuro tek sada odahnu. Sad mu se u duši izmiješa smijeh i radost sa bolom i patnjom. Nije znao da li se smije, ili plače, ili se raduje, ili tuguje. Čudan je bio taj osjećaj koji je gušio njegove riječi i omlitavio svaki mišić na njegovom tijelu. Ipak, pored velikih teškoća uspio je da dokaže da je on jedan od onih 70 muškaraca koji ostaše jedne augustovske noći na »prekopanoj cesti« u dolini iza brda.

JOVO MEDIČ

SJECANJE NA USTANAK

U ranoj mladosti otišao sam iz petrovačkog kraja, sa ocem Milanom, na posao. Godine 1931. nastanio sam se u Beogradu, kao obalski radnik. Tamo sam neprekidno radio do kapitulacije bivše Jugoslavije.

Radeći i živeći u Beogradu bio sam očevdac društvenih i političkih previranja koja su se zbivala uoči rata. Na mene su ostavili naročito snažan utisak štrajkovi radnika, njihova reakcija na vladine mjere, a naročito borba radnika i Beograđana da obore Trojni pakt, kada su gotovo svi kao jedan izašli na gradske ulice i jedinstveno i složno zatražili obaranje Trojnog pakta. Mislim da je tada u mom političkom sazrijevanju obaranje Pakta bilo jedna od najsnažnijih manifestacija koja je dala i pečat mom definitivnom sazrijevanju kao komunisti.

Odmah nakon bombardovanja Beograda, kao očevdac strašne drame, krenuo sam za Bosanski Petrovac. Uskoro sam se našao u svom selu.

Bio je april. Kada sam došao kući, majka mi je pričala: »Seljaci su na njivama orali, hajkali su volove i prevrtali brazde. Odjednom, kao iz vedra neba, cestom je projurio konj, a konjanik je iz sveg glasa vikao: »Ljudi, zaratilo se, Beograd gori! Ljudi zaratilo se, Beograd gori!«

... Neko je čuo dovikivanje konjanika, a neko i prečuo. Tek tu i tamo zaustavili su se plugovi, prekidali su ljudi oranje, puštali volove iz jarma i počeli se grupisati po nagonu slabih, obuzimao ih je strah. Pitali su

je li moguće da tako brzo, preko noći, padne država? Zašto smo porez davali, čemu smo se nadali iz ovog kamenjara, iz svog siromaštva? Sramota! Pokunjene glave išli smo nijemo svojim kućama. Neko bi dobacio: »Izdati smo, gospoda i buržoazija Ipljačkali su narod za svoj račun, a evo sad padosmo preko noći, za tren oka«.

Neko reče : »Možda konjanik laže? Možda je to sve laž?« Glasovi su se munjevito pronijeli selom i ljudi se počеше slivati poput bujice oko birtije i opštine, sa željom da čuju nove glasine i istinu šta se to dogodilo.

Odjednom je u cijelom selu zamro rad.

... Druga, još teža tužna vijest dođe iz Kmjeuše. Poštarica je potvrdila da se zaratilo i da Beograd gori, da su njemačke trupe prelazile naše granice, da je metež na svim stranama zemlje.

Ljudi odhukuju i nagađaju. Vojni obaveznici odlaze u svoje jedinice — da se jave na poziv. Neki su otišli i bez poziva. Tu i tamo se nastavlja rad, ali ne sa elanom kao prethodnih dana. Sutra je već stigla nova vijest da su Nijemci prešli jugoslovensku granicu na svim frontovima, da brzo napreduju, da ih niko ne zaustavlja.

U takvom haosu i ja sam se zatekao kod kuće. U selu Vodenici pretežno su živjele pravoslavne porodice. Bilo je samo pet katoličkih kuća. David Dukovac i Ilija Seković su često išli u Krnjeušu i tamo se savještovali sa fratrom. Očito je bilo da je ovaj sveštenik zavodio malobrojni hrvatski narod na teritoriji Krnjeuše i Vodenice, pripremajući »svoje katolike« za stupanje u ustašku organizaciju. Mnogi su slijepo slušali ono što je fratar pričao.

Božo Ivanov (Nišanov) decenijama je živio u prijateljskim odnosima sa svojim suseljanim u Vodenici. Međutim, po nagovoru fratra zabranio je prolazak njegovim komšijama puteljkom za pješake preko svoje njive. Ovaj gest je izazvao podozrenje i srdžbu svih njegovih komšija. Tuda su prolazili đaci kada bi išli u školu. Išle su i žene sa škaфом rublja na pranje. Puteljak je služio kao prijeku put do dućana za svakodnevne potrebštine brojnim domaćinstvima. Prošlo je nekoliko dana nakon kapitulacije Jugoslavije. Pojavom administracije NDH,

David i Ilija postali su glavni savjetnici nove uprave, nametali su se narodu, razmetali se karabinima i posebnim ovlaštenjima dobivenim od nove države. Hvalili su njemačke trupe i tvrdili da je sigurna pobjeda velikog Rajha.

Jedne nedjelje sakupili su se ljudi oko opštine i birtije u selu. Neko je došao da nešto kupi, a najviše su se ljudi sakupili da nešto čuju o novonastaloj situaciji. Sa svih strana su ljudi pristizali iz pečalbe, iz raznih krajeva zemlje, i svak je pričao svoju priču o raznim zgodama i nezgodama u ovih nekoliko proteklih dana. Kiša je rominjala. Odjednom, odnekud izbi Božo Ivanov. Mali mršavi čovječuljak sa rijetkim brčićima, buljavih očiju, nosio je sjekiru. Sjekinom je ukucao trn na puteljku kojim su ljudi godinama prolazili. Zatim je došao među ljude i ozbiljno im saopštio: »Ja imam ovdje njivu, a sada ko ima tri česte neka pređe preko njive! Došlo je mojih pet minuta i sad znajte da je tako«!

Ljudi se zgledaše. Niko ništa nije govorio. Milesina Latinović, krupna ljudeškara, zatekao se tu. Pušio je lulu, mrdnuo dugim plavim brkovima i pogledao u svog sina Radula, koji je bio najviši u selu. »Radule, odmah kući!« I stari pognute glave nastavi za sinom.

Očito je da je Božo sa svojim trnom bacio ulje na vatru i raspaljivao gnjev. To je bio očit izazov seljana, tako su ga svi shvatili. Svi ranije dobri komšijski odnosi, izrazite međusobne pažnje, sa ovim Božinim trnom bile su zbrisane. Komšije su se međusobno ženile i udavale. Prije jate jili su se Hrvati i Srbi u ovome selu, ali se odjednom poslije udarenog trna nasred puteljka ljudi međusobno počeli da mrze. Niko ni jedne ni druge nije mogao prepoznati.

Narod je još uvijek šutio. Povlačio se u sebe, bezvoljno radio svoje svakodnevne poslove, a od nove državne vlasti počela su stizati razna naređenja preko Davida i Ilije i nekih drugih. Prijetili su strogom kaznom svakom ko ne izvrši naređenje. Tako je stiglo naređenje da se u roku od 24 sata preda sve vatreno oružje. Ko ne preda oružje, biće kažnjen smrtnom kaznom — strijeljanjem.

Ustaše su krstarile u kamionima, od Krnjeuše do Petrovca. Tu i tamo, usputno, iz teškog i lakog mitraljeza opalili bi poneki rafal, najavljujući svoj dolazak, a meci su štepali po kućnim krovovima i šumarcima kao mašina vezilja. Tim su htjeli izazvati strah kod naroda, predstavljajući snagu, ulijevali strah u mirno stanovništvo. Svaki je dan rasla sve veća nesigurnost kod seljana. Neizvjesnosti nije bilo kraja. U kućama bliže cesti muškarci nisu noćivali u svojim sobama, već u šumi.

Među ostalima, i ja sam osjećao nesigurnost u svome domu. Zato sam se nalazio sa svojim komšijama u šumi. Sakriven, ponešto sam i radio.

Ilija i David su svakodnevno išli u Petrovac i Krnjeušu, a pošto mi je kuća blizu ceste, dolazili bi mojoj majci, bahato sa njom nešto razgovarali, ostavljali ponekad novine, govoreći joj da znaju da sam se ja ranije bavio politikom, te da me sada nešto od toga zanima, pa da ipak nešto pročitam. »U štampi ima dobrih vijesti!« Izražavali su želju da se sastanu sa mnom. Ljudi su već govorili o ustanicu i vjerovatno su njih dvojica čuli da se oko mene sakupljaju grupe mladih ljudi. To im sigurno nije odgovaralo.

Jedne nedjelje pronađoh jela se vijest da su ustaše izvršile pokolj u Petrovcu. Tamo se zatekao i moj stric Rade. Ljude poklane u Petrovcu ustaše su odvezli u Risovac i bacili ih u jamu. Kamion je cestom krvario — od Petrovca do Risovca.

Došao je i mjesec juni. Moja snaha Milka i ja kopali smo kukuruz u Prečini. Negdje poslije podne, neko nam je prilazio od Jeličića glavice. Vidio sam da je to Božo Jeličić. Odmah sam ostavio motiku i sa njim otišao u jednu dragu, pored naše njive. Božo mi je objasnio da je bio na jednom skupu sa Mićom Jokićem. Na skupu je bio i Radivoj Rodić, student iz Krnjeuše, koji je objašnjavao novonastale događaje i govorio o pripremama za ustanak. Božo mi je energično dao zadatak da odmah počnem raditi sa ljudima koji se okupljaju oko mene, pa sam ovaj razgovor sa njim tako i primio. Dogovorili smo se da se sastanemo sa Markom Jokićem, pa da se o tome u tančine dogovorimo. Iste smo se večeri našli

kod birtije koja je bila u selu. Ja sam došao zajedno sa Stevanom Banovićem. Na tom smo sastanku donijeli odluku da odmah razoružamo lugare koji su imali karabine, Milu Rodića, Branka Stupara i Dušana Stupara. Dogovor je bio da ih pozovemo da nam mirno predaju oružje koje su nosili kao službenici, u protivnom mi bismo im oružje uzeli silom. Bili smo spremni za akciju. Međutim, u pola našeg dogovora do nas je došla vijest da su David i Ilija oduzeli oružje od lugara. I tako nam je prvi plan propao. Međutim, nastavili smo da spavamo u šumi. Bježali smo od kuće, vodeći sa sobom što veći broj muškaraca. Naše sklanjanje u šumi bilo je dosadilo i našim porodicama, pa mi je jednom prilikom majka rekla: »Sine, težak je ovaj tvoj život. Dokle će ovo, sine, ovako trajati? Ovako ne može vječno. Priđi kući, jedna država otišla, druga došla. Čija je šuma toga je i zec«. Očito su Ilija i David uvjerali i moju majku da mi ništa neće biti ako dođem kući.

Majci sam kazao: »Ti, majko, tako misliš, ali pred nama je rat«. Već sljedećeg dana došla je naredba da se svi ljudi od 18 do 30 godina jave u Bosanski Petrovac da sa sobom ponesu hranu za tri dana, jer će, navodno, tucati kamen za popravak puteva.

Nas nekoliko razišli smo se po selu da odvratimo ljude od odlaska u grad, a neke koji su bili pošli u Petrovac već sutradan smo sačekivali na putu i vraćali, tvrdeći im da će biti zaklani ustaškim kamama u Petrovcu. Međutim, neki su sumnjali u naše tvrdnje, pa su nastavili put, ali, srećom, susreo ih je cestar Čepić iz Petrovca, pa im rekao: »Ljudi, ne idite u grad, znajte da ćete biti poklani«. Pošto je on bio Musliman, ljudi su mu povjerovali, pa se vratili kućama. Poneko je ipak otišao u grad. Ustaše su iste večeri postrijeljale te naivne ljude. Nama je bilo jasno da je došao čas otvorene borbe.

Shvatajući svu ozbiljnost stanja u kom se nalazimo i sami smo počeli da trčimo za ljudima koji su radili na organizaciji ustanka. Drud Radivoje Rodić često je navraćao kod Miće i Marka Jokića, a ja i Božo Jeličić smo odlazili kod njih. Dogovarali smo se o ustanku. Znali smo da je Radivoje Rodić organizator ustanka. Znali smo da

je komunista i sve ono što bi on kazao smatrali smo direktivom. Hodali smo po selima danonoćno i sa svakim od odabranih ljudi i omladinaca pojedinačno smo razgovarali. Govorili smo o ustanku. Tako je skoro cijela opština, kojoj su pripadala sela Brestovac, Vranovina, Skakavac, Suva ja sa Marjanović Dolom i Vodenica u kojoj je bilo sjedište opštine, bila tako reći sva uzburkana i obaviještena o predstojećim događajima. Sa nama se sastajao i Milan Guteša, zvani Baba, čovjek koji je imao u narodu veliki ugled. On je i sam radio na pripremama ustanka. Može se reći da je on u ovom kraju bio jedan od organizatora ustanka.

Na Skakavcu je bio učitelj Mirko Pekić, koji je djelovao tamo kao komunista. Čuli smo da je i član Partije. U Brestovcu i Vranovini su djelovali Mićo i Marko Jokić, a u Vodenici Božo Jeličić, Marko Jokić i ja.

Svako od nas je skupljao oko sebe, pojedinačno i grupno, ljude, iako se mi nismo grupno sastajali. Radili smo pojedinačno i na taj način spremali ljude za ustanak. Mi nismo znali kojeg će dana biti ustanak, ali smo radili na njegovim pripremama. U ustanak smo čvrsto vjerovali. Poneki put sam doživljavao male nezgode: pri susretu sa grupom ljudi oni bi priupdtili, ne krijući, »Jovo, kada se biti ustanak«? Više puta sam se iznenađivao ovakvim pitanjima, a naročito sam se čudio da o ustanku znaju i stariji ljudi, kojima mi ništa nismo saopštavali. Kada bi im odgovorio da ne znam, oni bi ironično govorili: »Eh, ti ne znaš. Sprema se kuka i motika, svi znaju, a ti ne znaš«. Tako bi me ljudi dovodili u nezgodnu situaciju. Neki su govorili: »Hajde, Jovo, ispričaj ti nama kad će puknuti? Mi želimo Čuti kada će svemu doći kraj«.

Narod je bio vrlo dobro obaviješten i bio je spreman na sve. Postojala je mržnja prema okupatoru, prema ustaškoj vlasti, pa su i sami ljudi, želeći obračun sa ustašama, preuveličavali svoju snagu.

Poslije pokolja u Petrovcu, ustanak više niko ne bi mogao spriječiti. Narod je znao ko su komunisti, pa se oko njih i okupljao. Bilo je i onih koji nisu imali povjerenja u ustanak, ali najviše je bilo onih koji su ga sa

nestrpljenjem očekivali. Mi smo morali da se više puta dogovaramo kako kontrirati onim glasovima koji su demoralisali ljude, kako bismo razbili malodušnike. Oni su obično govorili: »Ako bukne ustanak, doći će njemačke trupe, pa će sve uništiti i popaliti«.

Ponekad je bilo interesantno posmatrati kako su se ljudi sami, na svoju inicijativu, obračunavali sa malodušnicima. Mnogi su nastupali odlučno. »Ćuti, beno, bolje je poginuti kao čovjek u borbi, nego dobrovoljno ići na klaonicu! Vidiš li da je skuplja glavica luka od ljudske glave!« Malodušnik bi obično stidljivo savio glavu i potom rekao: »Pa jest, i ti. si u pravu«.

Interesantno je da tadašnja vlast nije među ovim ljudima imala ni jednog pristalicu, ni jednog saradnika, pa ni među malodušnicima.

Dvadesetosmog jula 1941. godine rano ujutro do nas je stigao glas da je buknuo ustanak, da su ustanici oslobodili Drvar, Oštrelj i da jedna veća jedinica, grupa ustanika, dolazi u Medeno Polje. Vijest se pronijela takvom brzinom da je za nepunih nekoliko časova saznao svaki čovjek o ustanku u ovom kraju. Kao po nekoj inerciji, ne čekajući nikakvo naređenje, ljudi su počeli sakrivati žito i svu imovinu koju su imali, a žene i djecu, zajedno sa starcima i stokom, preseljavali su prema Grmeču, u Skakavac, daleko od ceste. Narod je krenuo put šume.

Stigli su i kuriri iz Medenog Polja. Počeo je prasak pušaka od Petrovca do Krnjeuše.

Odjednom se čulo da je na Skakavcu formiran štab koji rukovodi ustankom na ovom dijelu petrovačke teritorije. U ovo vrijeme zvali su ga Stab odreda. Oko Štaba je bilo nekoliko hiljada izbjeglica. Narod je bježao jednostavno u šumu.

Međutim, dok se narod okupljao oko Štaba, stari Simo Stupar - Pejić, bez ičijeg naređenja, iako je bio star, samoinicijativno je prekopavao cestu nasred sela — kod opštine. Kamion koji je naišao sa nekoliko ustaša tu se survao i vojnici su pobjegli. Interesantno je da je nekoliko stotina nas gledalo taj kamion i na moj poziv odazva se nekoliko mladih ljudi, pa odosno do kamiona ja, Dušan Sovilj i još tri mladića, pa kamion zapalismo.

Kuće su bile puste, a dućan Jove Jeličića bio je otvoren. Uzeli smo iz njega jedan paket cigareta i nekoliko šibica, pa smo se vratili u šumu na Obijaj.

Na mene su ovi događaji ostavljali čudan utisak. Ljudi su se njicali poput stabla pod udarom vjetrova, savijali se, a potom opet dizali, talasali se poput morskih valova. Za ustanak su i protiv njega. Hrabri i demoralisani. Odvažni i uplašeni. Takvi su bili mnogi ljudi u prvim ustaničkim danima.

Već sutradan su došle ustaše i odnijele sve iz dućana. Kasnije sam bio kritikovan od vlasnika što mu nisam sve vrijednije iznio. Naravno, mi smo »uzimanje« smatrali pljačkom i ja sam mu objasnio da tako nešto nismo mogli uraditi. Narod se razbježio po šumi. Tek poslije dva do tri dana iz Krnjeuše je pošao kamion pun ljudi vezanih žicom. U njemu je bilo nekoliko ustaša. Jovo Karanović iz Risovca je prekinuo žicu kojom je bio vezan, pa je u kamionu skočio na ustaše. Negdje ispod kuće Vasilije Kerkeza, kamion je skrenuo s ceste, a ustaše su pobjegle. Uhapšenici su ostali. Od ustaša su otieli nekoliko stotina metaka i jednu ili dvije puške.

Dezorganizacija, malodušnost i mutljanje naroda, kako bi se reklo, stvaralo je tešku sliku. Nikako nisam mogao da shvatim, zašto mi nemamo organizovane jedinice koje bi pripremale zasjede, zarušavale ceste, tukle ustaše, radile otprilike onako kako su se dogovarali prije ustanka. Očekivali smo da će doći drugovi iz Štaba, o kojem se mnogo govorilo. Međutim, jednog dana, Đurekan Pećanac iz Suvaje, Đuro i Rade Kerkez, Božo Jeličić i ja dogovorismo se više gaja Vasilije Kerkeza da odemo do Štaba u Skakavac i da tražimo napad na ustaške kamione, da organizujemo jedinicu koja će se boriti. Vidjeli smo, ljudi su bili za akciju. Kada smo došli u Stab koji se nalazio u pojati Čulibrka, tamo nas je dočekala straža, pa smo čekali nekoliko trenutaka dok su nas najavili komandantu štaba, učitelju Pekiću i Mikanu Kerkezu, bivšem predsjedniku opštine Vodenica. Tu sam vidio Luku Čurgusa i još jednog druga iz Skakavca. Za mene je to bio nepoznat čovjek, a kasnije sam saznao da je to bio mašinski inženjer, inače stari partijski rad-

nik. Jedino sam dobro poznavao Mikana Kerkeza. Pored toga što je bio predsjednik Opštine, bio mi je i komšija. Sa njim sam se odmah »sudario« i u kratkoj, ali žustroj prepirci rekao: »Sve što je sposobno treba da ide na komunikaciju i na front prema Petrovcu, a žene, djeca i starci treba da ostanu na Skakavcu«.

Poslije toga sam izašao i glasno viknuo velikom broju ljudi, koji su bili okupljeni pred Štabom: »Ko hoće borbu, neka ide sa mnom, kući Vasilije Kerkeza, na cestu«! Sa mnom je pošlo oko dvadeset pet do trideset mladića. Sišli smo niz Obijaj na cestu. U rukama je svako ponešto imao, vile, sjekire i druga oruđa. Ne znam po čijoj naredbi, ali vjerovatno samoinicijativno, naveče je došla i kuhinja iz Štaba. Tako se počela formirati jedinica bez komande. Te iste noći, kada su ljudi sišli na cestu, Stab se rasturio. Mikan i Luka su otišli u selo Vranovinu, a učitelj je nestao.

Još ranije Stab je naimenovao Božu Dukića iz Vodenice za komandira jedne grupe boraca. Istina, Božo je imao karabin i dosta metaka, pa su ga te »činjenice«, kao nešto energičnijeg, pravile i kuražnim, i on se time tako reći sam nametnuo. U ono vrijeme oko čovjeka koji je imao pušku ljudi su se rado okupljali i slušali njegova naređenja. Tako su se osjećali slobodniji, pa je na taj način i Božo nametnut za komandira.

Na cijeloj ovoj teritoriji tada niko nije bio član Partije, pa nam je tim bilo teže snalaziti se, jer smo se osjećali simpatizeri i istinski patrioti, ali nismo imali iskustva u organizovanju.

Noću 8. i 9. augusta 1941. godine neko je došao iz Drvara i prenio poruku na mene da organizujem ljude za napad na Petrovac. Ja ne znam ko je i zašto poslao meni poruku. Vjerovatno se radilo više po želji ljudi da ih ja vodim, nego po mojoj želji. Ali, poruka je glasila od Slavka Rodića — da spremim ljude za napad na Petrovac. Nakon što sam razgovarao sa Nikolom Kerkezom, Đurekanom Pećancem i sa braćom Jokićima, odlučili smo da okupimo što veći broj ljudi i da krenemo u napad. Oko mene je bilo sakupljeno nekoliko stotina ljudi. Nisam držao nikakav veliki govor, ali sam kazao o napadu ono

najnužnije. Krenuli smo i zauzeli položaj oko Petrovca, kod sela Rašinovca. U putu sam se susreo sa Slavkom Rodićem. To je bilo naše prvo viđenje. Naširoko se interesirao o situaciji kod nas, pa sam ga ukratko o svemu informisao. Slavko je rukovodio našim napadom na Petrovac. Tada nisam ni znao njegovu funkciju, a on je usput sa mnom i sa Đurekanom Pećancem razgovarao i upućivao nas kako da okupimo ljude i kako da ih osposobimo za borbu.

Naš napad na Petrovac nije uspio, pa smo se sutradan vratili u logor. Tog istog dana poslije podne, nakon kraćeg odmora, Slavko nas je opet okupio i obraćajući se borcima naredio meni i Đurekanu Pećancu da sa svim boračkim kadrom — ljudstvom koje je napadalo Petrovac — krenemo u napad na Krnjeušu, govoreći da će već sutra ujutro Krnjeuša biti slobodna. Ljudi iz našeg logora su krenuli sa nama na put prema Krnjeuši, a zatim je Slavko kazao meni da odmah krenem u Vrtoče, kod Vrtočke čete i da izvršim organizaciju dejstva topa 105 mm za napad na Krnjeušu.

Top kojega su zarobili Vrtočani sa 30 granata nije imao nišanskih sprava. Dovedi smo za tobdžije Iliju Dragića i Vasu Nedića iz Vodenice i jednog sa Skakavca, čijeg se imena ne sjećam.

Kad sam dobio naređenje od Slavka Rodića, dogovorio sam se sa Đurekanom Pećancem da on krene sa našim ljudima prema Krnjeuši, a ja sam krenuo na zadatak kojeg mi je prenio Slavko Rodić.

Budući da sam taj dan i noć bio umoran i iscrpljen, a po naređenju druga Slavka morao sam odmah krenuti u Vrtoče, navratio sam u selo Suvaju i od porodice Mandića dobio sam konja, za hitan put. Kad sam se navratio u našu kuhinju da ručam, na moje veliko iznenađenje dočekaše me trojica ljudi sa psovkom, galamom i najvećim uvredama. Oni povikaše iz sveg glasa: »Mi nećemo gospode! Zar jašeš konja, kurvin sine, glavu ćemo ti odsjeći, napasti jedna!« Ja se našao u čudu. Ljudi pojuriše na mene sa sjekirom. Morao sam krenuti u bjekstvo. Međutim, pored male gužve i pometnje, ozbiljno prema meni sufenuše Mile Sovilj, Marko Egelja i Rade Čuli-

brk. U gužvi me uhvatiše, oboriše me na kladu i htjedoše mi sjekirom glavu odsjeći. Tada je stala vriska žena, a naročito Mare Kerkez, kćerke od Vasilija Kerkeza, koja me je od ranije poznavala. Kad vidjeh da sam u beznađežnom stanju u meni se javi neka divovska snaga, ja ih se oslobodih i pobjegoh uz gaj. Interesantno, do vrh gaja me je jurio Marko Egelja — da me ponovo uhvati. Ipak sam uspio da se oslobodim potjere i da stignem na vrijeme u Vrtoče, gdje su bile došle i tobdžije. Oni su već bili organizovali snimanje terena i objašnjavali su kako da najbolje koristimo top.

Komandir Vrtočke čete, Milan Vukša dodao mi je nekog Surlu, pa smo on i ja, uz pomoć nekoliko ljudi, organizovali »usmeni telefon«. Ne znam otkud je nikla ovako originalna ideja o »usmenom telefonu«. Vjerujem da sam se toga sjetio, jer sam bio rezervni podnarednik, pa sam imao neko predznanje o utvrđivanju elemenata bez nišanskih sprava.

Od topa do osmatračnice bilo je postavljeno mnogo ljudi na određenoj daljini, koji su usmeno prenosili vijest kako gađa naš top. Poslije ispaljivanja granate, top je već dobro dejstvovao, iako je prva granata pala daleko od cilja. Treća granata pogodila je u Zandarmerijsku kasarnu u kojoj su bile ustaše. Odjeknuli su pucnji pušaka, zaonila se velika graja iz Krnjeuše, odakle se probijala grupa ustaša prema Bjelaju i otišla za Kulen-Vakuf. Krnjeuša je oslobođena. Znatan dio oružja i municije palo je nama u ruke, a najviše Vođeničkoj partizanskoj četi. Progoneći grupu bjegunaca prema Bjelaju, naoružani i nenaoružani ustanici su stizali ustaše i otimali im oružje. Neki su bacali oružje da bi lakše bježali, pa su u toj opštoj jurnjavi ustanici dolazili do oružja, kojim su odmah tukli ustaše s leđa, u bjekstvu.

Kada je borba na Krnjeuši bila završena i kad su se naše snage povlačile, ostao mi je u sjećanju slučaj Ilije Sekulića, ustaše iz našeg mjesta. On je bio jedan od pripadnika ustaškog pokreta još za vrijeme bivše Jugoslavije. Čovjek koji je od prvog dana otpočeo da teroriše narod u ovom kraju. Međutim, kada je pao u ruke ustanika pokazao se velikom kukavicom. Odmah je iz-

vršena nad njim smrtna kazna, jer ga je narod na to bio osudio i prije nego što je pao u naše ruke. Već tada sam čuo više puta iskazane riječi: »Ničija nije do zore svijetlila. Svakog ko čini zlo mora stići pravedna kazna«.

Odmah po oslobođenju Krnjeuše dobio sam naređenje od Slavka Rodića da prebacim top za Oštrelj.

Ovaj zadatak mi nimalo nije bio drag, morao sam krenuti za Medeno Polje, a zatim pod vrlo teškim uslovima, preko šume uz veliku stranu, tako reći morao sam neprohodnim putem izvlačiti top. Pored dva para konja, morali smo koristiti i volovsku zapregu. Međutim, bilo je dosta ljudi na raspolaganju. U nekoliko slučajeva smo rušili drveće i ravnali kamenje da bismo mogli izvući top. Top je ipak na vrijeme stigao na Oštrelj. Pored konjske i volovske zaprege mi ne bismo mogli prebaciti top uz Osječenicu da nije bilo ljudi koji su tako nesebično, posljednjom snagom pomogli da izvučemo top. Kada smo s topom stigli na Oštrelj, dodan nam je Marko Trikić iz Drvara za tobdžiju. Trikić je dalje rukovao topom. Sutradan smo cijelo vrijeme ukopavali top i namještali ga, kao i na Krnjeuši. Važno je bilo odrediti pravac dejstva. Da bi cijev bila u pravcu Petrovca i da ne bi bilo velikog odstupanja, morali smo se mnogo namučiti. Ja nisam bio nikad artiljerac, ali sam nakon konsultovanja tobdžija predložio Marku da se u pravcu Petrovca popne nekoliko ljudi na jelke i da spuštanjem vezanog kamena za konopac, koji je služio kao visak, nišanim kroz cijev i mi konopac. Marko je prihvatio ovu ideju i umjeto nišanskih sprava poslužili smo se najprimitivnijim sredstvima koja se mogu koristiti u artiljeriji.

Znali smo da će artiljerija iz Petrovca brzo pronaći naš top i uništiti ga, čim on počne da djeluje. Zato je izračunata dužina i hod granate, pa smo zavaravali protivnika. Kada bismo palili top, u isto bismo vrijeme aktivirali nekoliko gomila dinamita u raznim mjestima šume, tako da ustaše iz Petrovca nikad nisu mogli utvrditi gdje se nalazi naš top.

Slobodno se može reći da smo sa topom, kojeg su zarobili Vrtočani, imali mnogo sreće. On nam je pomogao da oslobodimo Krnjeušu, a kad smo ga prenijeli na Oštrelj

sa njim smo odlično djelovali prema ustaškom garnizonu u Petrovcu.

Nakon što sam izvršio naređenje Slavka Rodica, a koje se sastojalo u prebacivanju topa i njegove municije na Oštrelj, radovao sam se svom povratku u Vodenicu, među svoje drugove. Međutim, na moje iznenađenje, drug Milutin Morača, koji je tada bio komandant bataljona »Sloboda« u Oštrelju, nije mi dozvolio povratak u Vodenicu, već mi je dao dvogled, odredio sa mnom Miću Kačara i još jednog čovjeka da odemo na Oštreljsko brdo i da tamo uspostavimo osmatračnicu. Istog dana smo uspostavili i telefonsku vezu.

Na oštreljskom brdu smo se zadržavali dva mjeseca. Nas trojica smo danonoćno osmatrali iz zamaskiranog skloništa. Imali smo dosta čebađi, a na vrhu leži podesna stijenja koja nam je služila kao zaklon. Hrana i voda nam je stizala uredno, a telefon je dobro funkcionisao. Bilo da su kakav pokret neprijateljski vojnici pravili u gradu ili oko grada, mi smo odmah zapažali i o tome obavještavali u Oštrelju. O svim vidljivim promjenama i o svim kretanjima neprijatelja po ulici grada, po voćnjacima, po avlijama, imali smo tako reći odlično vidljive informacije, pa smo sve zapažali i o svemu na vrijeme izvještavali.

Kad bismo primijetili neku veću grupu neprijateljskih vojnika u Petrovcu, odmah bismo telefonom obavještavali naše tobdžije, pa bi oni palili topovske granate. U isto vrijeme smo govorili komandnim glasom: »Pali!« Opaljivao je top, pa bi i grupe ljudi, sa kojima smo imali vezu, opaljivali dinamit, radi kamuflaže našeg oružja. Artiljerija je iz Petrovca plotunima tražila top na Osječnici, po Klekovači, pa je u isto vrijeme skoro svaki dan tukla i po Oštreljskom brdu. Naše stijenje je bilo dobro i jako sklonište i od topovskih granata. Za cijelo vrijeme našeg osmatranja nismo bili otkriveni. Isto tako ni naš top nije bio otkriven. Tražili su ga i neprijateljski izviđači avioni, nadlijećući Oštrelj i okolne planine, ali sve im je bilo uzalud.

Jednog dana avion »bregejac« je mnogo kružio nad Oštreljskim brdom. Mi smo na osmatračnici imali jednu pušku. Avion nam je dosadio. Dohvatio sam pušku. Kada

je avion u niskom letu jurio nad vrhom Oštrelja, opalio sam nekoliko metaka. Avion je otišao u pravcu Petrovca i spustio se u polje. Poslije smo obaviješteni da je avion bio oštećen.

Već sutradan, Treći odred iz Šekovca i Vaganački odred zarobili su u Zdenom Dolu 105 granata za naš top, tako da je naša haubica bila obezbijedena dovoljnom količinom municije. Svakog dana naš top je opaljivao dvije do tri granate na Petrovac. Na taj smo način stalno uznemiravali neprijatelja.

O rezultatima dejstva našeg topa smo saznali od građana kad smo ušli u Basanski Petrovac, koncem maja 1942. godine. Neprijatelj je krio od građana da su top zarobili ustanici. Druga naša granata je pogodila u grad, pa su građani vidjeli da grad gađa top većeg kalibra. Tada je neprijatelj obavijestio građane da smo zarobili top od 105 mm, ali da imamo samo 3 granate. Međutim, građani su se ubrzo uvjerali da imamo dosta granata. Interesantna je njihova priča o tome kako je jedna granata »potrefila« u vojnički kazan i to baš kada su se neprijateljski vojnici okupljali u stroj za ručak. Panika je bila velika. Nama nije bilo teško pogodati grupe vojnike, jer je u to vrijeme u Petrovcu bilo, navodno, preko 10.000 vojnika. Među njima je bio i jedan artiljerijski divizion. Rekli su nam i to da je u avionu koji se spustio na polje ispod Biščana, pilot bio ranjen. Ne znam da li ga je baš moje zrno pogodilo i da li je još ko pucao na njega u isto vrijeme, ali sjećam se da sam gađao dvije i po dužine ispod njega, kako sam to Učio u bivšoj jugoslovenskoj vojsci.

Pred kraj augusta primijetili smo veću koncentraciju neprijateljskih trupa u Bosanski Petrovac i u okolinu, pa smo pretpostavljali da se radi o spremljenoj of anzi vi neprijatelja i o njihovoj namjeri da prodru na oslobođenu teritoriju Drvara i okoline. Tako su neprijateljski vojnici u jutarnjim časovima, 23. augusta, streljačkim strojem u širinu od nekoliko desetina kilometara, krenuli na svim frontovima prema Oštrelju. Avijacija i artiljerija su bile veoma aktivne.

Naše snage su se povlačile, iako malobrojne, organizovano na bolje položaje. Tog dana neprijatelj je uspio

da uđe u šume, pa je jedna satnija došla do Oštrelja, a druge strane su ušle u Osječenicu, Toplu (kosu, dok su sa istočne strane prešle Mračaj, Viojlu i Stražbanicu, izašle na Brizgač i konačno na Oštreljsko brdo. Na taj način su se naše snage u Oštrelju i neposrednoj okolini našle skoncentrisane sa nešto od oko 800 karabina. Borba se pretvorila u oštreljsku bitku. Naši se više nisu povlačili. Neprijatelj je pokušao prodor, ali nije uspio. Tako je cijela jedna bojna izašla na Oštreljsko brdo, naišla na našu telefonsku žicu i prekinula je.

Moja dva druga i ja smo javljali za cijelo vrijeme ove borbe sve što smo Vidjeli i čuli do posljednjeg momenta. Prikupilo se do nas još nekoliko boraca, uglavnom sa ručnim bombama i s puškama. Nas trojica smo imali oko 30 betonskih bombi, koje sam ja napravio na oštreljskom brdu. (Božo Jeličić i ja prvi put smo napravili takve bombe u Skakavcu. Bambe smo palili šibicom. Poslije moga odlaska, Božo je ostao i dalje da pravi bombe).

Nas trojica smo sa pridošlim snagama pustili neprijatelja da dođe od 30 do 50 metara do osmatračnice, a zatim smo aktivirali naše ručne bombe, paleći jednu po jednu i bacajući ih na neprijateljske vojnike koji su nastupali prema nama. Kada smo pobacali sve bombe, ne znajući za naš doprinos ovoj oštreljskoj bici, mi smo se povukli prema Krivodolu. Kada je neprijatelj odbijen i kad smo ponovo uspostavili osmatračnicu, saznali smo da se neprijateljska bojna rasula i u paničnom bjegstvu povratila se na Bukovačka brda između Brizgača i Oštrelja. Razbijenu bojnu obuzela je panika, a partizanski borci su pojurili i zarobili dosta oružja, municije, nekoliko puškomitraljeza i teški mitraljez.

Slijedećih dana smo pretresali Oštreljsko brdo od vrha do dna, pa smo našli puno oružja, municije, vojničkih ranaca, šinjela, koje su neprijateljski vojnici bacali u bjekstvu.

Poznato je da su neprijateljski vojnici govorili kako je teško sa nama se boriti, da su svojim očima gledali kako mi bacamo kamenje i eksploziv. Javljali su da nas ima toliko koliko i jelika. Tvrdili su da iza svake jeli/ke

puca po jedan vojnik. Ovo dovoljno ilustruje kakva je panika vladala među nekim neprijateljskim vojnicima.

Poslije oštreljske bitke, iako je neprijatelj raspola-
gao sa oko 10.000 vojnika, bez pozadinskih jedinica, on
nije više ni pokušao da izađe na Oštrelj. Kada smo po-
novno izašli na osmatračnicu, sa osmatračnice sam primi-
jetio da Drvar gori i da je u drvarskoj dolini veliki dim.
Odmak sam telefonom javio u Štab na Oštrelju, gdje je
bio Milutin Morača. Moguće je tamo bio i neko diligi,
ali kada sam ga o ovom obavijestio, on na moj izvještaj
reče: »Ti si paničar! Pazii družu šta govoriš«! Ja sam se
naljutio i rekao: »Paničar ili ne paničar ah vas obavje-
štavam da pepeo od hartije donosi vjetar na vrh Oštrelj-
skog brda, a svojim očima vidim da je Drvarska dolina
puna dima i žučkastog plamena«.

Poslije kraćeg vremena, saopšteno mi je telefonom
da su italijanski vojnici iz pravca Knina prodrli u Drvar
i da je zapaljena Celuloza. Italijani su se preko Oštrelja
spojili sa ustaško-domobranskim garnizonom u Bosanskom
Petrovcu, pa je moja uloga d uloga mojih drugova osma-
trača ovim prestala da ima značaj, te sam se nakon toga
našao sa dijelovima Trećeg odreda u selu Drinići.

Negdje pred kraj oktobra, kroz Drinić su naišli Ilija
Došen, Milutin Morača, Osman Karabegović i Rudi Kolak,
poveli su i mene sa sobom, pa smo krenuli iz Drinića pre-
ko Smoljane i Vodenice, sve do Risovca. Usput smo radili
na formiranju mjesnih narodnooslobodilačkih odbora. Mi-
slim da smo prvi odbor formirali u selu Kapljev, zatim u
Smoljani, vjerovatno i u Krnjoj Jeli i na kraju u Ska-
kavcu.

Sjećam se, u Skakavcu smo održali zbor na kojem je
bilo mnogo ljudi i žena. Ne znam ko je sve govorio od
naših drugova, ali mi je ostalo u sjećanju da je govorio
Osman Karabegović. Osman je okupljenom narodu govorio:
»Braćo Srbi i sestre Srpkinje, pogledajte vaše domove i
polja koje neprijatelj pali, žari, zavada narod u našim
krajevima. Ja sam 'Mujo' koji sam došao sa svojim dru-
govima da se s vama skupa borim sa puškom u ruci pro-
tiv okupatora, za slobodu i narodnu pravdu, da iskivamo
bratstvo i jedinstvo naših naroda, radi toga sam ponosan

što se nalazim u jednoj teškoj borbi, slobodno se može reći u najtežoj borbi kroz našu istoriju. Eno, pogledajte u polje, gore kuće, nema sijena, nema pokošenih polja, gore vam i žita. Eno, vidite, vaše Petrovačko polje pritisnuto je dimom, dobija se utisak, gledajući sa ovog ponosnog Grmeča, da je dolje voda, Jadransko more, a ne vaša sela i vaš divni zavičaj.«

Drug Osman je dalje govorio da će usljed dolaska italijanskih snaga nastati malo zatišje, ali neće mnogo vremena proći kada ćemo još energičnije, sa svim puškama i sa svim snagama udariti po okupatoru.

Dok je Osman govorio, jedan starac je prišao drugu Došenu i puneći lulu rekao: »Dobro ovaj Mujo govori. Turčin zna lijepo reći, ali, momci, budite vi budni, iako on dobro govori, može on vas i prevariti«. Ilija Došen je objašnjavao starcu da je drug Osman veliki borac za narodna prava još od malih nogu, a da je sada član partijskog i vojnog rukovodstva za Bosansku krajinu. Zbor je završen. Narod je bio mnogo vedriji i hrabriji kada je čuo da je dignut ustanak u svim dijelovima naše zemlje, da u naše redove dolaze poštene Hrvati i Muslimani i da Srbi neće biti usamljeni u borbi sa okupatorom.

Ja sam otišao po zadatku druga Došena u selo Vodenicu — da osnujem Mjesni NOO, a oni su krenuli za Risovac, jer se i komanda sa Oštrelja preselila u risovačke planine.

Kada sam došao u Vodenicu našao sam tamo svega oko 50 ljudi. Na zboru smo zajednički predložili ljude za Odbor. Za prvog predsjednika NOO izabran je drug Rade Stupar.

JOVO PAVIC

KOLUNICKI USTANICKI ODRED 1941. GODINE

Početkom jula 1941. godine došli su na teritoriju petrovačkog sreza (selo Rašinovac) predstavnici Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Josip Mažar - Soša i Osman Karabegović. Cilj njihovog dolaska je bio da sa rukovodiocima petrovačke organizacije KPJ razmotre političku situaciju u srezu, kako teku pripreme, odnosno šta je sve do toga vremena učinjeno na organizovanju i pripremama naroda za ustanak, kao i da prenesu uputstva za dalji rad. Mažar i Karabegović došli su u Rašinovac Zdravicu Celaru i preko njega organizovali sastanak sa rukovodećim drugovima petrovačkog sreza. Na ovaj sastanak, pored Čelara, pozvani su: Ilija Došen, Vojo Kreco, Vaso Kelečević, Jovo Kecman, Radivoje Rodić i Nikica Pavlić. Ovaj posljednji je bio poznat kao napredan student i komunista u Banjoj Luci, ali se u to vrijeme sklonio od ustaških vlasti kod svoje rodbine u Petrovcu. Na zakazani sastanak stigli su na vrijeme svi pozvani drugovi, osim Radivoja Rodića, koji je došao jedan dan kasnije.

Pošto je na sastanku ocijenjeno da je na terenu povoljna politička situacija i da se pripreme za ustanak uspješno odvijaju, donesen je zaključak da što prije počne oružana borba. Sugerisano je da se u početku planiraju manje i dobro pripremljene akcije. Za veće i važnije akcije riješeno je da se koordiniraju sa partizanskim jedinicama sa teritorija Drvara. Da bi se oružanom borbom i ustankom u cjelini moglo organizovano i planski ruko-

voditi zaključeno je da se u što kraćem vremenu formira Sreski vojni štab za komandovanje partizanskim jedinicama i Sreski komitet KPJ za rukovođenje ustankom. Tako je, poslije kratkog vremena, po odlasku drugova Mažara i Karabegovića, formiran Sreski vojni štab u selu Kapljuvu (Grubdšića kuće) sljedećeg sastava: komandant Zdravko Celar, zamjenik komandanta Vaso Kelečević i politički komesar Ilija Došen. Tih dana obrazovan je i prvi Sreski komitet Partije u koju su ušli sljedeći drugovi: Ilija Došen, Jovo Kecman, Miloš Kecman - Vojsko i Radivoje Rodić. Mislim da je član Sreskog komiteta bio i Vojo Kreco, ali o tome nema pouzdanih podataka.

Odluka o obrazovanju Sreskog komiteta Partije i formiranju Sreskog vojnog štaba bila je od ogromnog značaja za dalji rad na pripremama naroda za ustanak. Bez čvrste orgnizacije i jasnih ciljeva i zadataka nije se mogao ni zamisliti uspješan rad na ovako ozbiljnim i složenim poslovima. No, i pored toga, u radu na sprovođenju osnovnih zadataka na pripremama naroda i organizaciji vojnih jedinica (na terenu) najveću odgovornost i teret ponio je Ilija Došen, pravnik iz Vedrog Polja. On je bio od samog početka centralna ličnost u svim akcijama na organizovanju ustanka u petrovačkom srezu. Bez pretjerivanja može se reći, da je od njegovog rada i napora u dobroj mjeri zavisilo kako će se pojedini zadaci izvršiti i kako će pripreme za ustanak dalje teći.

Međutim, mora se imati u vidu da su za pripreme i organizovanje naroda za ustanak veliku zaslugu imali i ostali komunisti i njihovi simpatizeri koji su se nalazili gotovo u svim selima petrovačkog sreza. Ovi drugovi bili su glavna snaga čitave organizacije i bili su jezgro prvih partizanskih jedinica. Na žalost, nije moguće nabrojiti sve drugove iz svih sela, ali ću ipak neke od njih pomenuti: u Driniću: Jovo Kecman, Miloš Kecman - Vojsko, Vasilije Kecman, Bogdan Kecman, Mane Kecman, Toša Kecman, Svetko Kačar, Dušan Banjac, Vlado Banjac, Petar Lazarević, Košta Kecman. Milja Kecman; u Bukovači: Toma Morača, Mile Balaban, Stevo Ševo; u Oštrelju: Vaso Kelečević, Božo Kesić, Božo Marić, Branko Mirković, Gojko Banjac; Vedro Polie: Ilija Došen, Milan Cup, Božo Jova-

nić, Dragan Jovanić, Dušan Radojko i Pero Runić; u Koluniću i Medenom Polju: Dmitar Smiljanić, Mirko Kesić, Drago i Filip Đukić, Ilija Tubić, Veljko Jarić, Boro Kesić, Branko Krtinić, Marko Mirkić, Mirko Mirković, Mićo Rakić i Mile Trnjaković; u Bos. Petrovcu: Vojo Kreco, Boro Kecman, Sofija Vekić, Ra tko Kreco; u Rašinovcu: Zdravko Celar, Duško Vulin, Zlatan Turić, Hasan Mujagić i Idriz Bahtijarević; u Suvaji: Đuro Pećanac i Milenko Pećanac; u Krnjeuši i Risovcu: Milan Karanović, Đuro Milanović »Brica«, Radivoje i Slavko Rodić, Nikica Novaković, Petar Kolundžija i Branko Polovina. (Branko Polovina i Slavko Rodić, obadvojica đaci, prvi su u petrovačkom srezu uhapšeni i strijeljani jula 1941. godine); u Bjelaju: Mahmut Ibrahimpašić, Mahmut Hodžić i Hamdija Maglajlić.

Potrebno je još jednom napomenuti da su navedena samo neka imena, koja su mi ostala u sjećanju, i da je, pored tih drugova, postojao i aktivno radio na organizaciji i pripremama ustanka još izvjestan broj ljudi, omladinaca i omladinki u svim selima petrovačkog sreza.

Na teritoriji petrovačkog sreza nalazilo se nekoliko aktivnih oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske; u Koluniću: kapetan I klase Đurađ Raca (Marković), poručnik Dušan Rokvdć i narednik Branko Raca; u Vedrom Polju kapetan I klase Dronjak — Jovanović; u Stijenjanima: kapetan I klase Ciganović; u Risovcu: vazduhoplovni narednik Ljubiša Čurgus.

Osnovni i najkrupniji zadaci novoformiranog Štaba i Komiteta — da ubrzaju osnivanje oružanih jedinica i sticanje uvida u raspoloženje stanovništva za ustanak — već su bili pri kraju. Pouzdano se znalo koji ljudi posjeduju oružje i kakvo je njihovo raspoloženje za ustanak. Već su prve informacije ukazivale na ogromno raspoloženje ljudi za oružanu borbu protiv okupatora. Izuzetaka u tom pogledu gotovo da nije ni bilo. Većina stanovništva bila je jedinstvena u ocjeni da je ustanak jedino rješenje u toj situaciji. Većina je željela da do ustanka što prije dođe. Zbog toga trebalo je ljudima ukazati na potrebu za što smirenijim i strpljivijim radom kako čitava organizacija ne bi zbog žurbe i nesmotrenosti bila otkrivena i kompromitovana. Stalno je naglašavano da ustanak treba

dobro pripremiti i čitavu organizaciju planski voditi. Takvo stanje je zahtijevalo da se što prije pređe na konkretno formiranje jedinica od odabranog ljudstva i raspoloživog naoružanja. Treba istaći da se cjelokupan rad na ovim zadacima obavljao tajno i da se težilo da o pripremama ustanka znaju samo ona lica koja su bila zadužena da izvršavaju pojedine zadatke. Mali broj ljudi je tada znao da postoji neka organizacija koja priprema ustanak.

Uveče 24. jula 1941. godine došao je kod mene u Vedro Polje Pavle Spegar iz sela Kolunića i obavijestio me da se u šumi, iznad Marića kuća, već nekoliko dana nalazi logor sa nekoliko trgovaca i činovnika iz Petrovca i da su me pozvali da dođem do njih sljedeće noći da razgovaramo o nastaloj situaciji. Prihvatio sam poziv i zamolio Pavla špegara da sljedeće noći dođe po mene i da me odvede u logor. Poslije toga razgovora Pavle se vratio u logor i obavijestio drugove da sam poziv prihvatio i da ću doći.

Međutim, 25. jula prije podne primio sam poziv Ilije Došena da istog dana oko 14 sati dođem kod njega na kraći sastanak. U poruci za ovaj sastanak obavijestio me je da će se u zakazano vrijeme nalaziti iznad Došenova gaja, na putu za Oštrelj. Na određeno mjesto stigao sam na vrijeme i pronašao druga Došena. Na ovom sastanku je razgovarano o političkoj situaciji na terenu, koliko u selu ima oružja i kakvo je opšte raspoloženje za ustanak, šta se sve u selu priča o pripremama za ustanak i šta se o tome zna. Na tom sastanku drug Došen me je pitao da li mi je poznato da se u šumi iznad Kolunića nalazi logor u kome su se smjestili neki trgovci iz Petrovca. Obavijestio sam ga da sam za to saznao sinoć i da sam dobio poziv da ih posjetim iduće noći. Upoznao sam ga i koji se sve ljudi iz grada nalaze u logoru. Tom prilikom drug Došen mi je rekao da je ova grupa ljudi samoinicijativno zakazala savjetovanje na koje su pozvani svi knezovi petrovalčkih sela sa ciljem da se dogovore šta treba u ovoj situaciji preduzeti da bi se srpski živalj sačuvao od ustaškog progona i pokolja. Takođe mi je napomenuo da je ovaj sastanak sazvan bez znanja rukovodstva KP i da su već pred uzete potrebne mjere da se spriječi od-

lazak pozvanih ljudi na zakazano mjesto. Dogovorili smo se da odem u logor kod tih ljudi i da ih upoznam da već postoji organizacija koja radi na pripremi ustanka i da im objasnim da bi stvaranje još jedne organizacije, pored postojeće koja već funkcioniše, bilo štetno i da bi to moglo unijeti ozbiljnu zabunu sa nedoglednim posljedicama za cijeli pokret. Pošto nismo bili sigurni da će svi pozvani ljudi biti obaviješteni da se ovaj sastanak neće održati, dogovorili smo se da ja i još nekoliko drugova odemo na zakazano mjesto i da onim ljudima koji eventualno dođu na zakazano mjesto objasnimo zašto je ovaj sastanak odgođen.

Na osnovu ovog razgovora sa drugom Došenom ja sam se vratio istog dana svojoj kući. U zakazano vrijeme došao je kod mene Pavle Spegar i odveo me u logor. Upravo pred naš dolazak ljudi su u logoru završili večeru. Kada smo došli u logor, pozdravili smo se sa svima prisutnim i odmah smo se uključili u razgovor koji je vođen o situaciji u Petrovcu, kao i akcijama koje ustaška vlast preduzima u gradu. Naime, te noći, nešto prije našeg dolaska stigao je iz Petrovca u logor Sveto Basara sin Koje Basare, pa je pričao kako je uspio pobjeći iz kuće, a i o mjerama koje ustaške vlasti sprovode u gradu.

Te noći u logoru smo zatekli: Koju Basaru sa dva sina, Veljkom i Svetom, braću Kostu i Rajka Mirkovića, vlasnike pilane iz Kolunića, Jandriju Mirkovića, službenika iz Petrovca, Mikana Kerkeza iz Vodenice i Vida Marića iz Kolunića. Vid Marić je te noći donio hranu za večeru, pa je poslije večere ostao da malo porazgovara sa ovim ljudima. Iz Petrovca je u Kolunić pobjegao i Simo Tubić, trgovac, ali te večeri nije bio u logoru, već se nalazio kod rodbine u selu. Snabdijevanje ljudi hranom i vodom u logoru preuzeli su njihovi prijatelji i poznanici iz sela. Ovi ljudi došli su u logor u najvećoj tajnosti i za to je znao samo mali broj ljudi iz sela.

Nakon kraćeg razgovora o situaciji u gradu prešlo se na razgovor o opštoj situaciji koja je nastala dolaskom okupatorske vlasti. Razgovaralo se o ustaškom teroru nad srpskim življem u našem kraju, kao i u susjednim mjestima u Bosni i Lici. U razgovoru su učestvovali svi pri-

sutni. Međutim, moglo se ocijeniti da su najaktivniji i možda najuticajniji od prisutnih bili Mikan Kerkez i Kojo Basara. Njih dvojica su me obavijestili da je zbog nastale situacije sazvan sastanak svih knezova sa petrovačkog sreza za 26. juli na kame bi se razmotrila situacija i donijela odluka šta treba preduzeti da se spriječi progon Srba.

Koliko se iz tih razgovora moglo vidjeti, ovi ljudi nisu imali konkretne i jasne predloge i rješenja iz kojih bi se vidjelo ko šta i na koji način treba da preduzme. Pomišljalo se na stvaranje komitskih oružanih formacija, po ugledu na one iz doba Turaka, koje bi vršile odmazde za ustaška zlodjela i na taj način štili srpski živalj dok ne dođe neka vlast koja će zaštititi Srbe.

Međutim, tada nije postojala jasna koncepcija niti se ma za organizovanje i rukovođenje ovim formacijama. Vjerovatno se očekivalo da se na zakazanom skupu knezova raščiste sva otvorena pitanja i da će se tamo dogovoriti o svim eventualnim mjerama i zadacima koje bi trebalo preduzeti sa ciljem da se spriječi progon i pokolj Srba. Ocijenjeno je da su prvi na udaru viđeniji ljudi u gradu i selu i da treba sve učiniti da se oni zaštite. Neki pojedinci su bili mišljenja ako teror bude i dalje rastao i zaprijeti im veća opasnost, da se viđeniji ljudi sklone u Dalmaciju gdje su okupacionu vlast držali Italijani.

Pošto sam saslušao zašto su me pozvali, upoznao sam ih da već postoji organizacija kojom rukovodi KPJ koja već vrši pripreme za organizovanje naroda za oružanu borbu protiv okupatora i da zbog toga ne bi bilo korisno da se stvara još jedna nova organizacija, nego da se svi uključimo u postojeću organizaciju koja već radi u svini selima. Poslije kraćeg razgovora svi smo se složili da bi stvaranje bilo kakve organizacije unijelo zabunu među ljude i otežalo i usporilo pripreme koje su bile u toku. Svi prisutni su prihvatili iznesene stavove i izrazili spremnost da se uključe u rad postojeće organizacije. Tada nije bilo govora o tome koji su ljudi dah inicijativu za sazivanje knezova, niti koji su ljudi određeni da rukovode ovim sastankom. Takođe se nije na tom sastanku razgovaralo o tome koji su ljudi na čelu pokreta kojim rukovodi KPJ u petrovačkom srezu. Smatralo se u to vrijeme

da je to potrebno držati u tajnosti. Jedino se javno govorilo da pripremama rukovodi Komunistička partija, ali se nije govorilo koji su ljudi u rukovodstvu Partije. Takvo rezonovanje nikom nije smetalo, jer je bilo za sve logično i prihvatljivo da se drži u tajnosti cijela organizacija, jer je to bila i garancija za postizanje uspjeha.

Pošto su se svi prisutni složili sa mojim izlaganjem dogovorili smo se da Mikan Kerkez iste noći ode u selo Vodenicu i da prenese ove stavove knezovima u Vodenici, Suvaji i drugim susjednim selima, a da Jovo Pavić, Pavle Špegar, Jandrija Mirković odu na mjesto gdje je zakazan sastanak petrovačkih knezova i da ljudima koji dođu na zakazano mjesto daju objašnjenje zašto je sastanak otkazan. Prema ovom dogovoru je i postupljeno. Mikan Kerkez je iste noći otišao u Vodenicu, a 26. jula izjutra ostala trojica su otišla na zakazano mjesto koje se nalazi između zaselaka Rakića Doline, Medenog Polja i Žute Glavice.

Na zakazano mjesto stiglo je svega 4—5 ljudi. Na ovaj sastanak došao je i narednik bivše vojake Branko Raca iz Revenika i obavijestio nas da kapetan Raca —Marković nije mogao doći na sastanak zbog bolesti. Osim Race, ostale drugove nisam poznavao. Sastanak je trajao oko jedan sat. Na njemu smo prisutne obavijestili zašto je došlo do odgađanja ovog skupa. Poslije jednoglasnog razgovora prisutni su otišli svojim kućama, a nas trojica smo se vratili u naš logor s namjerom da obavijestimo drugove o tome kako je ovaj sastanak protekao.

Kada smo, na putu za logor, stigli iznad zaseoka Rakića Doline, čuli smo neku pucjavu u gornjem dijelu sela Kolunića (kuće Miljuša — Kalabino brdo). Odmah smo pretpostavili da su listaše upale u selo, ali nismo znali šta je tome bio povod. Nešto kasnije našli smo neke ljude iz sela koji su nas obavijestili da su nepoznata lica iz Drvara ubila domobranskog majora na Pasjaku i da su zbog toga ustaše iz Petrovca upale u Kolunić i ubile na licu mjesta nekoliko ljudi, a neke pohvatale i vezane odvele u Petrovac. Ova vijest sve nas je neugodno iznenadila, tim više što se stalno govorilo da ne treba ništa preduzimati dok se dobro ne organizujemo i pripremimo za

oružanu borbu na cijeloj teritoriji. Moglo se pretpostiviti da su ovu akciju izveli neodgovorni ljudi, bez znanja i želje naše organizacije i da će ona imati negativne posljedice na dalji planski rad na pripremama ustanka u našem kraju. Poslije ove vijesti požurili smo u logor da se tamo dogovorimo šta da radimo u nastaloj situaciji.

U logor smo stigli krajem dana, ali na naše iznenađenje u logoru više nikog nije bilo. Dogovorili smo se da pođemo dublje u šumu da ih tamo potražimo. Međutim, umjesto njih naišli smo na zbjegove ljudi koji su pobjegli iz sela ispred ustaša. Toga dana gotovo sve stanovništvo, sa stokom i na brzinu uzetim stvarima, napustilo je svoje kuće i povuklo se u šumu. Samo manji broj starijih ljudi i žena ostao je u selu sakrivajući se oko svojih kuća. Prilikom upada u selo ustaše su ubile nekoliko starijih ljudi, a više njih je pohvatano i odvedeno u Petrovac i tamo su poslije zvjerskih mučenja strijeljani. Tada su izgubili život: Dušan Bogdanović, Vojo Novaković, Mirko Novaković, Ilija Novaković, Mara Mirković, Svetko Novaković, Danilo Novaković, Sava Novaković, Jovan Miljuš, Obrad Sevo, Dudo Mirković i Ostoja Novaković.

Ovaj divljački napad ustaša na mirno selo izazvao je veliko ogorčenje i čuđenje cijelog naroda. Stanovništvo je bilo do kraja uznemireno, uplašeno i u velikoj neizvjesnosti za vlastitu sudbinu. U takvoj situaciji nije bilo vremena za bilo kakvo konsultovanje sa rukovodstvom o novonastaloj situaciji, već se moralo na licu mjesta preduzeti mjere da se što prije organizuje zaštita stanovništva od ponovnih ustaških napada. Zbog toga je već u toku noći 26/27. jula uspostavljena veza sa većim brojem zbjegova u kojima su bile izbjegle porodice iz Kolunića. Neki ljudi su se samoinicijativno dogovorili o organizaciji stražarske službe radi zaštite zbjegova. Stanovništvo se pri povlačenju iz sela razmjestilo po šumi na dosta velikom prostoru, što je otežavalo održavanje veze i prenošenje informacija. Ocijenjeno je da je u ovakvoj situaciji najbolje da se pozovu svi sposobni odrasli ljudi na dogovor kod Draguljevca u vezi sa nastalom situacijom. Tako je već 28. 7. 1941. godine u toku prijepodneva u rejon Dragulj evca stiglo oko 150 ljudi. Među njima nalazilo se oko

20 ljudi sa vojničkim puškama, izvjestan broj bio je naoružan lovačkim puškama i pištoljima. Dušan (Nikole) Mirković — »Fomrak« bio je naoružan puškomitraljezom »zbrojevkom«. Na sastanak su došli svi koji su bili obaviješteni. Draguljac je određen za mjesto sastanka zato što se nalazi iznad sredine sela i što je bio poznat velikom broju ljudi iz ovog kraja po planinskom izvoru koji je u tom dijelu planine Osječenice prava rijetkost. U ovom bezvodnom kraju, u ljetne dane izvor predstavlja pravi »■dragulj« jer svaki prolaznik može ovdje da ugasi žeđ čistom hladnom planinskom vodom.

Na ovom skupu, uz prethodne konsultacije sa pojedinim uticajnim ljudima iz sela, predložili smo prisutnima da se formira vojna komanda Koluniičkog odreda koja bi komandovala svim partizanskim jedinicama na frontu od Medenog Polja do Kalabina brda. Za komandanta ove jedinice predložen je i izabran kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske Đurađ — Raca Marković, rodom iz sela Revenika, a za političkog komesara odreda Jovo Pavić iz Vedrog Polja. Pošto drug Raca nije bio na ovom sastanku, poslat je poziv da odmah dođe i primi komandu nad odredom. Sve ljudstvo je raspoređeno u četiri voda i određeni su im položaji za odbranu. Prvi vod sačinjavalo je ljudstvo pretežno iz Revenika i Radića Doline. Ovim vodom komandovao je Dmitar Smiljanić, a njegov zamjenik je bio Nikola Rakić »Niže«. Komesar voda je Boro Kecman. Položaji voda bih su u rejonu Piket — Gorana.

Treći vod nalazio se u rejonu Draguljevca. U ovom vodu bili su ljudi iz zaselaka Repi ja, Mirkovića, Kesića i Rakića Doline. U četvrtom vodu bilo je ljudstvo iz gornjeg dijela sela Kolunića (Miljuši, Marići, Novakovići, Bogdanovići i drugi). Ovaj vod bio je na položajima iznad ceste na prostoru Ponor — Kalabino brdo. Iza fronta odreda nalazilo se stanovništvo u zbjegovima.

Ishrana boraca organizovana je po vodovima i manjim jedinicama kada su bile na udaljenijim i odvojenim položajima.

U svim vodovima bilo je mnogo nenaoružanih ljudi, koji su bili zaduženi za organizaciju ishrane, snabdije-

vanje vodom i obavljanje kurirskih i drugih poslova za svoj vod.

Drugog dana (29. 7.) stigao je u Draguljevac kapetan Raca Marković i primio dužnost komandanta odreda. Tom prilikom detaljnije je upoznat o nastaloj situaciji i što je do tada urađeno na formiranju odreda.

Toga dana primili smo u Draguljevcu važnu vijest da su drvarski partizani oslobodili Drvar i Oštrelj i da su zaplijenili veće količine ratnog materijala.

Kada je na Pasjaku 26. jula ubijen domobranski major i spaljen njegov putnički automobil, partizansko rukovodstvo drvarskog sreza saznajući za ovo ubistvo, donijelo je već istog dana odluku da se izvrši napad na ustaški garnizon u Drvaru i oslobodi grad, prije nego što ustaška vlast pojača svoje snage u gradu.

Odluka je donesena još u toku noći. Izrađen je plan i izdato naređenje svim odredima za napad na grad. Tako je već 27. jula oslobođen Drvar, a jedno odjeljenje partizana iste noći oslobodilo je Oštrelj.

Vijest da su partizani oslobodili Drvar i Oštrelj i zaplijenili relativno velike količine oružja prenesena je veoma brzo do svakog zbjega i čovjeka. Ona je potpuno izmijenila raspoloženje naroda i tako olakšala rad na daljoj organizaciji ustanka u cijeloj Bosanskoj krajini i Lici. To je bila prva, ali značajna pobjeda partizanskih jedinica u borbi sa ustaškom vlasti. Ona je ulila vjeru u vlastite snage naroda i dala neslućeni podsticaj za aktiviranje cjelokupnog stanovništva na formiranju oružanih jedinica na cijeloj teritoriji Bosanske krajine, Like i sjeverne Dalmacije. U svdm selima, poslije ove vijesti, sve odraslo muško stanovništvo bilo je spremno da krene u napad na najbliže ustaške garnizone.

Vijest da su partizani iz Drvara oslobodili Oštrelj stigla je u Vedro Polje 27. jula rano izjutra. Za kratko vrijeme cijelo selo je o tome bilo obaviješteno. Mladi ljudi koji su imali sakriveno oružje odmah su se okupili i odlučili da sa oružjem pođu u Oštrelj sa namjerom da se priključe partizanima iz Drvara. Tako su se kod Prpine kafane oko 8 sati toga dana okupili drugovi: Obrad Runić, Dušan Runić, Dušan Radojko, Mirko Runić, Tode Runić,

Miloš Stojković, Pero Ševo, Milan Kunić, Trivun Tubić
— »Japan«, Đukan i Sava Radulović, Vlado Runić, Dušan
Došen, Milan Bogdanović i Nikola Počuć — »Bugarin«,
sa namjerom da pođu u Oštrelj. Petorica od ovih ljudi
bili su naoružani vojničkim puškama.

Pred sam polazak u Oštrelj ove ljude su iznenada iz
šume presrela naoružana lica u vojničkim uniformama i
šljemovima na glavi, pozivajući ih da im priđu i pred-
stavljajući se da su partizani iz Drvara. Ljudi su u to
povjerovali, pa su se odmah uputili u šumu, gdje su ovi
držali zasjedu. Kada su stigli do njih dočekala ih je jedna
desetina ustaša s uperenim puškama i pozvala da bace
oružje i da se predaju. Tom prilikom zarobljeno je osam
ljudi, a ostali su uspjeli da pobjegnu. Zarobljene ljude
ustaše su vezanih ruku pod stražom sprovele u Petrovac.
Međutim, na putu za Petrovac, uspjeli su još da pobjegnu
drugovi: Tode Runić i Dušan Radojko. U Petrovac su
odvedeni i strijeljani: Obrad Runić, Branko Runić, Dušan
Runić, Stevo Balaban, Pero Ševo i Miloš Stojković —
svi iz Vedrog Polja. To su bile prve žrtve iz ovog sela,
a istovremeno početak velikih napora, patnji i stradanja
koje je stanovništvo ovog kraja podnosilo za sve vrijeme
narodnooslobodilačke borbe.

Vijest o tome da su partizani iz Drvara oslobodili
Drvar i Oštrelj i da se borbe vode za Glamoč i Grahovo
primljena je sa izuzetnim raspoloženjem kod cijelog sta-
novništva sela Kolunića. Svi odrasli i sposobni muškarci
nastojali su da dođu do bilo kakvog oružja i da se uključe
u odred. Mnogi su samoinicijativno odlazili u Drvar i
Oštrelj s namjerom da dobiju ili kupe oružje. Već tada
su počele da kruže razne vijesti o tome kako u Drvaru
ima mnogo zaplijenjenog oružja i da se može lako do
njega doći. Istovremeno su se pronosile vijesti da su Rusi
bacili padobranom velike količine oružja kod Drvara i u
Lici i da treba tamo ići po oružje.

Neki ljudi su povjerovali takvim vijestima, pa, kri-
jući od ostalih, odlazili u Drvar, pa čak i Liku s namjerom
da dobiju ili kupe oružje. Ovakvoj psihozi doprinosili su
i stalni razgovori o oružju. Ono je postalo najvrijednije
i najtraženije sredstvo, jer je svako želio da se naoruža.

Oni koji su imali bilo kakvo oružje nosili su ga s posebnim ponosom. Kada se saznalo da Dušan Mirko vi ć — »Pomrak« ima puškomitraljez njegov ugled je odmah porastao kod cijelog sela. O njemu se razgovaralo s posebnim poštovanjem.

Tih dana raspoloženje naroda za borbu je bilo takvo da su lični interesi i problemi potpuno potisnuti u drugi plan. Ljudi su bili spremni da svu svoju imovinu stave na raspoloženje partizanima. Tako je, na primjer, već trećeg dana ustanka Glišo Smiljanić iz Revenika dotjerao 50 ovaca, stavio ih na raspolaganje komandi Koluničkog odreda za ishranu boraca. Mile Latinović, zvani »Misler«, samoinicijativno je često donosio borcima med na položaj. Mnogi ljudi nudili su svoju krupnu stoku (volove i krave) za ishranu partizana. Odnosi među ljudima postali su humaniji, bez zavisti i zlobe. Nestali su svađe i nesporazumi oko lične imovine. Interesi pojedinaca uklapani su u zajedničke interese, pa su se ljudi međusobno zbližili do te mjere da su sve poslove oko uređenja zbjegova, ishrane porodica i čuvanja stoke obavljali zajedno, čineći jedan drugom određene usluge uvijek kada je to bilo potrebno.

Tih dana inž. Ranko Trifković iz Sarajeva, upravnik šumskih manipulacija »Šipad« u Osječemici predao je Koluničkom odredu 5 karabina. Ovo oružje upravnik je koristio za zaštitu »Šipadove« imovine u Osječenioi. Inž. Trifković se zadržao u odredu par dana, a zatim ga je napustio i otišao u nepoznatom pravcu.

Na cijelom prostoru od Medenog Polja do Oštrelj a 28. i 29. jula ništa se značajnije nije dogodilo. Ustaše iz Petrovca nisu vršile nikakav ispad u pravcu Kolunića i Medenog Polja.

Kada je kapetan Raca Marković preuzeo komandu nad Kolundćkim odredom i upoznao se sa njegovim borbenim rasporedom predložio je da zajedno odemo u partizansku komandu u Oštrelju i da ih upoznamo o formiranju Koluničkog odreda, njegovom sastavu i položajima na kojim se nalazio. Tako smo nas dvojica 30. jula stigli u Oštrelj. U to vrijeme u komandi su bili drugovi: Bogdan Pećanac, Rade Zorić, Sava Batinica, Milan Zoić, i još

Jovo Pavić

nekoliko drugova čijih se imena više ne sjećam. Na ovom sastanku izmijenili smo informacije o situaciji na terenu, kao i o stanju, broju i organizaciji partizanskih jedinica na frontu prema Petrovcu. Tada je dogovoreno da će četa kojom je komandovao Vlado Morača iz Drvara, braniti položaje: Kalabino brdo — Oštrelj, a Kolunički odred položaje na liniji: Kalabino brdo — Medeno Polje. Istog dana partizanski štab u Oštrelju, iz svojih rezervi, stavio je na raspoloženje Koluničkom odredu veću količinu eksploziva, slanine, brašna i soli, koje su partizani zaplijenili prilikom oslobođenja Oštrelja.

Tog dana kapetan I klase drug Raca Marković, komandant, podnio je i svoj prvi izvještaj da je formiran Kolunički partizanski odred.

I TEBI SINKO

ANEKDOTA

Drugom polovinom januara 1942. godine, borci pod komandom Slavka Rodića potukoše i zarobiše odred Italijana u selu Kolunići. Zarobljenike su vodili kroz Medeno Polje. Borci su pozdravljali okupljeni narod pozdravom: »Smrt fašizmu«! Ovaj pozdrav je u to vrijeme za mnoge bio nov. Većina nije znala otpozdraviti, ali je jedna starica osjetila da nešto treba odgovoriti, pa reče: »I tebi, sinko«!

VLADO BAJIĆ

SJECANJE NA USTANAK

Okupacija zemlje i gubitak slobode, samo po sebi, teško su pogodili narod i on se nije mogao da miri sa tom činjenicom. Međutim, uspostavljena ustaška vlast je iz dana u dan postajala sve okrutnija i nepodnošljivija, pa je revolt naroda dostizao vrhunac. Ljudi su osjećali neizbježnost i nužnost otpora; govorilo se o ustanku i borbi kao jedinom izlazu iz ovakve situacije. Sve se više šaputalo o pripremi ustanka u drvarskom kraju. Ta šaputanja su bila često nerealna, jer se govorilo da su ustanici naoružani čak i teškim topovima, govorilo se o višku oružja, itd.

U takvoj situaciji osjećao sam da treba nešto više učiniti u našem kraju i znati više o toku priprema ustanka. Međutim, moja veza Milan Ćup me je držao samo u opštem kursu i smjernicama KPJ za pripremu ustanka i borbu protiv okupatora, a konkretno mi je govorio o potrebi prikupljanja podataka o oružju u mojoj okolini i o raspoloženju ljudi. Na moje traženje da mi pruži potpunija obavještenja o određenim mjerama koje treba preduzimati odgovarao je da ću znati sve što treba kada za to dođe vrijeme i da svako treba da izvršava svoja zaduženja da bi pripreme tekle dobro. Intimno, time se nisam mogao zadovoljiti. I moja okolina je očekivala više od mene. Zato sam sa Aleksom Banjcem, nekoliko dana pred 27. juli krenuo prema Drvaru. Željeli smo da se sami obavijestimo o stanju stvari na tom području.

OSVJEDOČENJA

Zaobilazeći Oštrelj i put Oštrelj—Drvar izbili smo na ivicu šume iznad drvarskog sela Zaglavice gdje smo bili zaustavljeni od naoružanog čovjeka. Pitao nas je šta hoćemo, pa kada smo mu ispričali odakle i radi čega dolazimo, pokazao nam je dalji pravac kretanja. Usput smo prolazili i pored drugih lica koja su nas zaustavljala i ispitivala naše namjere, dok nismo stigli u jednu udolicu punu ljudi. Bili su obučeni vojnički, poluvojnički i u građanska odijela. Većina od njih je imala oružje, fišeklije i ostalo. Odmah mi je pala u oči veća količina sanduka sa municijom. Dok sam ih posmatrao, jedan suvonjavi, energični čovjek, popeo se na jedan od sanduka municije i počeo saopštavati najnovije događaje u Drvaru i neposrednoj okolini, prema podacima koje su ovi ljudi organizovano dobij ali.

Slušali smo ga napregnuto. Njegova rječitost i energičnost imponovali su, a sve što nas je okruživalo stvaralo je prijatan osjećaj organizovanosti. U toku njegovog izlaganja prišao mu je jedan naoružani drug, šapnuo mu nešto i pogledom pokazao prema nama, došljacima. Ovaj mu je tiho odgovorio i produžio izlaganje. Odmah su se u našoj blizini našla dvojica naoružanih ljudi. Pošto je završio izlaganje, prišao nam je i otpočeo ozbiljan ispitivački razgovor, u toku koga sam došao do zaključka da nam naša radoznalost može donijeti neprijatnosti. Međutim, ovaj pronicljivi čovjek je ocijenio o čemu se radi. Drugarski, ali ozbiljno, nas je ukorio za radoznalost i rekao nam da se odmah vratimo na svoja mjesta i čekamo uputstva i zadatke onog rukovodstva čijem terenu pripadamo, odlučno nas je upozorio da ne govorimo o onome što smo vidjeli i saznali u ovom logoru. Pri rastanku, prijateljski nam je stegao ruku i za uspomenu nam dao po jedan puščani metak. To je bio drug Milkan Bauk koji je krajem avgusta 1942. godine poginuo kao zamjenik komesara 3. krajiške brigade.

Zadovoljni onim što smo vidjeli, a i time što nismo izazvali veću sumnju i podozrenje (a to se vrlo lako mo-

glo desiti), vratili smo se u svoju sredinu i očekivali dalji tok događaja.

PRVE PUŠKE

Neposredno poslije toga, u subotu 26. jula 1941. godine uveče, pronijela se vijest o pogibiji ustaškog majora kod Drvara. Obavještenja i uputstava za rad nije bilo, a pretpostavljao sam da je početak ustanka na pragu. Napetost i neizvjesnost snažno su pritiskivali. Riješio sam da tražim druga čupa te večeri, ali mi je u mislima lebđelo upozorenje Milkana Bauka od prije nekoliko dana. U takvoj situaciji diskutovao sam sa svojim prisnim drugom Joj om Runićem, (poginuo kao zamjenik komandanta Krajiškog proleterskog bataljona u Slavoniji). Maštali smo o ustanku i borbi za slobodu i u punom zanosu — pružili jedan drugom ruku, i jedan pred drugim se zakleli da ćemo na dati znak krenuti u borbu i boriti se do smrti ili slobode zajedno — ne razdvajajući se. Ta iskrena i naivna zakletva je obavezivala, ali razvoj događaja i interesi borbe su nas razdvojili marta 1942. godine. On je krenuo u novoformiranu Grmečku proletersku četu Zdravka Čelara; određen je za zamjenika komandira čete.

Sutradan, 27. jula, u ranim jutarnjim časovima začuo se prasak pušaka, puškomitraljeza i bombi na Oštrelju. Znači, počelo je, a obavještenja za rad nema. Moji mještani su se Okupili i, smatrajući me čovjekom od kojeg treba da dobiju obavještenje i uputstva, tražili moj stav. Malo sam se zamislio i ne znajući šta drugo da kažem, saopštio sam po prilici ovo: »Kakva su obavještenja i stavovi potrebni kada i sami vidite da je već počelo ono što i sami očekujete. ..« Napomenuo sam, sa jakim naglaskom, da je počelo otuda — od gnijezda Gavrila Principa.

Nastao je tajac. Nekima su zablistale suze u očima. Momenat je ibio svečan. Mlađi su se počeli razilaziti da se sprema za polazak na najsudbonosniji put, a stariji su povelili razgovor o krajiškom ustanku 1875—1878; upo-

ravali su na ozbiljnost situacije i na potrebu organizovanja zbijegova u šumi.

U toku tog razgovora desila su se dva detalja koje nisam nikad zaboravio. Moj susjed Milan **Puzigaća**, stariji čovjek, koji je malo govorio i čija je svaka riječ bila promišljenja i odmjerena, reče mi: »Ti si sada slobodan čovjek, jer svoju slobodu držiš u rukama — mislio je na pušku koju sam uzeo. — I dogod je (pušku) imaš i¹ tuka- ma do tada si slobodan. Kada je ispustiš, prestaješ ftiti slobodan. Ali, vodite računa i o nama«. Istovremeni očuh Joje Runića, Miloš Nikić, ne znajući da Joja već i^{na} pušku, donosi mu jednu koju je bio sakrio u vodenicu i predajući mu je reče: »Uzmi ovo i nosi kako treba, a ako to nisi u stanju, ne primaj je«. Plemeniti Joja zagrlio je svoga starca i rekao mu: »Ništa se ne brini, 'Hadže', (kako ga je iz milošte zvao), samo se ti pobrini za porodicu«.

I dok je razgovor starih tekao, počese pristizati mlađići i mlađi ljudi sa onim ko je šta imao za borb[^]. Tako prikupljenih nas dvadesetak krenuli smo sa pjesmom preko polja ka šumi. Usput su nam se priključivale grupe i grupice iz drugih zaselaka ili smo se mi priključivali većim grupama i sve se to, kao po nekoj komandi, slivalo ka istom mjestu — kući Ilije Došena, ispod same šume. I upućeni i neupućeni u pripreme ustanka znali s^u i očekivali da je za naš kraj i uopšte za petrovački svez Ilija Došen ličnost koja treba da stoji na čelu ustanka. Ljudi su znali i o tome govorili da je Komunistička partija taj činilac za kojega se i kojega treba slijediti u ovim sudbo- nosnim danima.

PRVI JURIŠI

Još iz daljine osjećamo da u gaju vri kao u košnici. Vode se glasni razgovori, čuju se razna nagađanja, pjeva se. Samo nekoliko ljudi oko Milana Čupa i Steve Balabana okupirano je ozbiljnim problemima. Spazivši me, Milan Čup mi je pošao u susret. Reče da je dobro što sam stigao, jer treba da odlučimo šta ćemo da radimo, pošto on ne

zna ko treba da nas organizuje u borbenu jedinicu i vodi u borbu, to jest ko treba da bude komandir. Začudio sam se na takvo njegovo rezonovanje, a on mi objasni da se Ilija Došen nije vratio s puta i da ga očekuju svakog momenta. Saopšti mi da je slao po kapetana bivše jugoslovenske vojske Jovana Jovanovića - Dronjka i da ovaj nije htio da dođe.

Riješili smo da uputimo patrolu po njega. To je i učinjeno. Pošto se našao pred nama, prije nego što smo mu ma šta rekli, kapetan nas zamoli da ga saslušamo. Izložio nam je da on pretpostavlja da organizator ustanka zna šta treba da radi i da on tu ništa ne može pomoći, zato što je kao oficir bivše vojske učio komandovati vodom i četom u »regularnom ratovanju«, sa organizovanim frontom i pozadinom i arsenalima oružja i municije, itd. Primijetivši na nama nezadovoljstvo i neprihvatanje njegovih stavova, uvjeravao nas je da će ići sa narodnim borcima kao jedinka — borac, a ne kao starješina; da će kao oficir učiniti sve — učiti naše borce o naoružanju, nastaviti gađanja, sitnoj taktici boraca, patrola, grupa boraca itd. On je to stvarno docnije i činio, predano i nesebično.

Vidjevši da ne možemo sa njim izaći na kraj, a ne znajući šta da radimo do dolaska druga Došena, uz podršku nekolicine, Čup odlučno zatraži od kapetana Dronjka da nas svrsta u jedinicu i vodi u borbu. Kako nije imao drugog izbora, kapetan Dronjak je prikupio oko 25 ljudi naoružanih vojničkim i lovačkim puškama, lugačkim karabinima i pištoljima, pa nas pokrenu na položaj Kalabino Brdo preko koga se očekivao pokret neprijatelja iz Petrovca prema slobodnom Oštrelju i Drvaru. To su bili ustanici iz sela Vedrog Polja i Bara i iz jednog dijela Bukovače. Za nama je samoinicijativno krenula grupa od oko petnaestak nenaoružanih mladića da nam se nađu pri ruci i da se dočepaju oružja u borbi koja se sigurno očekivala.

Na Kalabinom Brdu već se nalazila jedna grupa Drvarčana iz sastava jedinice koja je oslobodila Oštrelj. Neprijatelj je nastupao od Petrovca. Prema njegovoj vatri, osjećalo se da je blizu, ali ga nismo mogli osmotriti jer smo se kretali šumom. Žurimo i pristižemo do Drvarčana,

ali je i neprijatelj već tu. Ne uspijevamo da organizovano posjednemo položaje i svako se uključuje u borbu kako zna i umije.

Izmiješani smo sa drvarskom grupom. Nismo imali vremena da se međusobno upoznamo. Neprijatelj napada, ne šteti municiju. Pucketaju grane, šušte lišće i kida se sa drveća, zuje rojevi neprijateljskih metaka kroz naš raspored. Prvo vatreno krštenje ustanika naše grupe, zabune, kolebanja! Ustaničku masu je i inače teško organizovano povesti u prvi okršaj, a u ovakvoj situaciji u koju smo neočekivano upali s jedne strane i zbog neodlučnosti komandira s druge strane, mi nismo predstavljali snagu koja bi se mogla korisno upotrijebiti. Naša vatra je bila neorganizovana; pucalo se nasumice. Neprijateljska vatra je dominirala. Ipak, on je bio neodlučan u nastupanju. Međutim, jedna njegova grupa koristila je našu situaciju, pa se počela uvlačiti kroz gusto šipražje u naš raspored na desnom krilu. Bili su obučeni vojnički i poluvojnički, kako su bili obučeni i neki naši borci iz drvarske grupe. Naišli su na Obrada Runića iz Vedrog Polja i predstavili se kao naši, pa su preko njega pozvali sebi Stevu Balabana i Branka Runića iz naše i Milana Torbicu iz drvarske grupe. Drugovi su pošli za njima naniže (ne sumnjajući ništa), navodno da napadnu neprijatelja sa boka. Tako su došli do neprijateljskog rasporeda i bili savladani prije nego što su se mogli snaći. Jedino je Torbica uspio pobjeći.

Noć se primicala i neprijatelj se povukao ka Petrovcu. Odveli su vezane naše drugove i iste večeri ih postrijeljali. I mi smo se povukli, deprimirani i tužni zbog izgubljenih drugova o čijoj smo sudbini saznali od Milana Torbice tek kada se neprijatelj povukao.

Stevo Balaban i Branko Runić svrstavali su se u najpovjerljivije ljude na koje se oslanjala partijska ćelija u Vedrom Polju u pripremi ustanka. Zato je njihov gubitak i način na koji smo ih izgubili, pa još u prvoj borbi od koje smo mnogo više očekivali, ostavio težak utisak na ustanike u ovom kraju; bilo je ozbiljnih kolebanja u našim redovima. Jedan broj boraca se osuo, otišao svojim porodicama da ih pokrenu i smjeste u zbjegove po šu-

mama, jer je bilo jasno da nećemo osloboditi Petrovac prvih dana ustanka. A, u to smo gotovo svi u početku bili uvjereni.

Trebalo je svemu tome preodoljeti; trebalo je preodoljeti i vlastite slabosti i nesnalaženja oni drugovi koji su bili ili su se osjećali odgovornim za stanje u ovom kraju, trebalo je savladati neorganizovanost ustaničkih grupa.

Nazad se nije moglo, naprijed se moralo. U tome nam je i neprijatelj išao na ruku. I on nije bio dovoljno organizovan i dorastao kao protivsnaga opštem ustanku, koji je već ima veliku slobodnu teritoriju. Sa raspoloživim snagama neprijatelj se držao grada i neposredne okoline i samo povremeno pravio ispade u manjim grupama; tražio je i očekivao pojačanja, prije svega za odbranu grada. Razumije se da je još intenzivnije nastavljao zjerstva u prostoru u kome se održavala njegova vlast.

DVA OFICIRA

Ipak je za narednih nekoliko dana dosta urađeno: evakuisano je u zbjegove stanovništvo sela Bare i Bukovača, dok su se stanovnici Vedrog Polja, Sekovca i Drinića već nalazili u šumi iznad svojih kuća (ova sela se uglavnom protežu ivicom šume); ponovo su se okupili ustanici naše grupe, spojivši se sa ustanicima iz Drinića i drugog dijela Bukovače; posjeli smo položaje između sela Bare i Bukovača, prema Petrovcu. Prema Vedrom Polju, naslanjali smo se na jednu drvarsku četu koja je posjela položaje šumom iznad sela, na pravcu koji od Petrovca vodi prema Oštrelju, a udesno smo kontrolisali put koji vodi iz Petrovca prema Bravsku i Ključu. I kapetan Dronjak se jedno vrijeme bio zabavio oko svoje žene i šire porodice, pa se i on pojavio na svom mjestu.

U to vrijeme, došao nam je poručnik bivše jugoslovenske vojske Dušan Rokvić iz Kolunića. Mnogim iz našega odreda on je bio poznatiji od kapetana Dronjka. Radovali smo se njegovom dolasku, jer smo sada imali dva

oficira u odred. Većina nas je znala da je Rokvić odlučniji i preduzimljiviji od kapetana Dronjka, a to je mnogo značilo, pogotovo u ovakvoj situaciji. Međutim, između njih dvojice odmah je nastala nekakva rasprava, koja nas je zainteresovala, pa im se nas nekoliko približilo. Čuli smo tvrdnju Rokvića da on treba da bude komandir odreda. Umiješali smo se sa upozorenjima da je naš komandir kapetan Dronjak, da Rokvić treba da bude njegov zamjenik ili komandir voda, jer je mlađi po činu itd. Rasprava je bila živa, uglavnom sada između nas i Rokvića. U tom momentu, pojavio se drug Ilija Došen i brzo rasčistio stvar. Rješenjem smo bili svi zadovoljni. Rekao je da komandir treba da bude poručnik Rokvić, a da kapetana Dronjka uzimaju u štab za petrovački srez za operativnog oficira.

Kapetan Dronjak, kao operativni oficir, često je navraćao u naš odred i ispunjavao sve obaveze koje je primio kada je 27. jula doveden među nas. Kontrolisao je borce na položaju: kako su izabrali zaklon, kako uzimaju odstojanje na nišanu, koje su im osnovne i dopunske zone dejstva, kako se prebacuju u napadu ili povlače štiteći jedan drugog vatrom, itd. U tome je bio nesebičan.

Primjećivali smo da je svaki njegov dolazak u odred izazivao podozrenje komandira, poručnika Rokvića. Pretpostavljali smo da su korijeni tome, odnosu nepovjerenja i uopšte atmosfere koja je vladala među oficirima bivše vojske, iako kapetan Dronjak nije ispoljavao nikakve ambicije i pretenzije. Naprotiv. Nastojali smo da se to ne odrazi na odred i da atmosfera u odred i odnos prema njima dvojici utiče na njih same da se saživljavaju sa položajem u kojem su se našli, u njihovom i opštem interesu. Sticajem okolnosti, koje su neumitno djelovale, poručnik Rokvić je otišao iz odreda i našao se na suprotnoj strani, o čemu će docnije biti riječi, a kapetan Dronjak, nešto usljed svojih shvatanja uloge koju može ili treba da igra u narodnom ustanku, a nešto usljed bolesti — našao se u našoj pozadini, gdje je korišćen u razne svrhe, u prvom redu kao instruktor u obučavanju grupa mladića u pozadini. Pri evakuaciji naroda u zbjegove u toku IV neprijateljske ofanzive, uhvaćen je i strijeljan od stra-

ne neprijatelja. Sve zadatke koji su mu postavljeni, savjesno je i odgovorno obavljao, pa i ovaj na čijem izvršenju je i poginuo.

Do Rokvićevog dolaska za komandira, samo su Drinčani imali organizovan vod sa komandrom voda i desetarima. Komandir im je bio Perica Kecman (poginuo u V krajiškoj diviziji). Rokvić je odmah pristupio formiranju desetine i vodova u ostalom dijelu odreda i odredio vodnike i desetare po vlastitom izboru. Iako izbor nije bio sretan, nama to nije smetalo. Tek docnije, organizovan je izbor desetara pod uticajem komunista i skojevaca i pripreman izbor komandira vodova. Borbeni zadaci najbolji su i najsigurniji način odabiranja starješina uopšte, a u narodnom ustanku taj način je skoro presudan. I taj faktor izbora počeo je djelovati u našem odredu. Treba imati u vidu da članovi Partije i SKOJ-a, ustanici, nisu smjeli zatajiti na borbenim zadacima i u aktivnostima druge vrste, naprotiv, morali su prednjačiti, i ko to nije mogao dovodio je u pitanje svoje članstvo u tim organizacijama. Naprotiv, zato se njihov glas slušao i teško mu se bilo suprostaviti.

USTANICKI LOGORI

Dok je komandir organizovao odred na položajima prema neprijatelju, dotle je član Sreskog komiteta KP Jovo Kecman - Suco, uz pomoć nekolicine saradnika u pozadini, organizovao logor odreda kao njegovu bazu. U logoru se obezbjeđivala i odatle vršila ishrana odreda i organizovalo snabdijevanje drugim potrebama koje je bilo moguće ostvariti. U početku je hrana pripremana od artikala zaplijenjenih u magacinima »Sipada« na Oštrelju, u Srnetici i Potocima, i u šumskim manipulacijama, kojei je odredu dodjeljivao štab bataljona; docnije je organizovano i prikupljanje mesa od naroda u zbjegovima i ubiranje sa polja dozrelih usjeva, prije svega krompira. U logoru se vodila evidencija svih ljudi sposobnih za borbu i rad kao rezerve odreda.

Taiko je definitivno oformljen naš odred i njegova baza. On je u početku bio pod komandom ustaničkog štaba za B. Petrovac, a docnije je ušao u sastav Prvog bataljona »Slobode«, kao njegov treći odred. Opštu organizaciju života i regulisanje odnosa naroda u zbjezgovima pozadi našeg odreda preuzeo je Miloš Kesman - Vojsko sa grupom saradnika.

PRVA ISKUŠENJA NA PETROVCU

Neprijatelju su počela pristizati prva pojačanja, prije svega iz Bihaća, a takode i iz Bosanske Krupe i Ključa. Nekoliko prvih dana i noći, naš Odred je postavljao zasjede u šumi na putu Bosanski Petrovac—Ključ, ali neprijatelj nije nailazio. Zaseda se povukla i upravo toga dana naišla je jedna kolona domobrana preko Bravska, koja se na dotmak Petrovcu razvila u borbeni poredak i, potpomognuta snagama i artiljerijom iz grada, otpočela nastupanje na naš Odred. Istovremeno, neprijatelj je iz Petrovca vršio pritisak na druga dva odreda prema Medenom Polju, Koluniću i Vedrom Polju, širio odbranu grada i poboljšavao svoj položaj. Naši odredi su se utvrdili ivicom šume povrh sela. Vršene su pripreme za napad i odbacivanje neprijatelja prema gradu.

Jedne noći otpočelo je naše pripremanje za napad. Noć je bila vrlo tamna, a kretanje sporo i pipljivo. U samu zoru, kada smo trebali izvršiti juriš, ustanovili smo da se neprijatelj povukao. Poneseni i ohrabreni time, naš i susjedni odredi produžili su nastupanje. Pronosili su se glasovi da je neprijatelj pobjegao i iz Petrovca. Međutim, na prilazima gradu dočekala nas je organizovana artiljerijska i pješadijska vatra koja nas je zaustavila. Naknadno su se prema Petrovcu pokrenuli i odredi iz Kolunića i Medenog Polja. Međutim, izgleda na uspjeh nije moglo biti. Pogotovo zbog toga što je pristizala od Ključa prema Petrovcu jedna neprijateljska kolona koja je iznenadila naše desno krilo i odbacila ga. Tu je poginuo Milutin Banjac iz Bare. Na položaju prema petrovačkoj bolnici lakše je ranjen u ruku Nikola Bajić. Tu je ispletana priča o

podvigu Ilije Desnice, ikoji je navodno upao u bolnicu i oteo puškomitraljez neprijateljskom vojniku. Bio sam tu i zbivanja su mi poznata. Istina je da je Desnica sa nekoliko boraca pokušavao da nađe mrtvi ugao kojim bi se približio bolnici, ali bez uspjeha.

Jedan broj omladinaca bez oružja, ponesen našim nastupanjem, priključivao se jedinicama. Docnije je ustanovljeno da se nisu vratili omladinci Mićo Latinović i Gojko Toljaga, oba iz Bare. Njima se zameo svaki trag. Vjerovatno su bili pogodeni neprijateljskim kuršumima ili topovskim granatama i ostali neprimjećeni od naših boraca negdje u žitu ili kukuruzima, koji su bili te godine dobro izrasli. To su bile žrtve u ovoj borbi iz sastava i sa teritorije našega Odreda. Mićo je služio i kao logorski kurir. On je bio đak banjalučke Niže poljoprivredne škole i napredan omladinac.

Povukli smo se na svoje stare položaje sa novim saznanjima, a prije svega da tek predstoje borbe, napreznja, nedaće i iskušenja naroda i njegove vojske. Naša daljnja aktivnost zasnivalase na tim saznanjima.

NOVI NAPADA NA PETROVAC

Narod se našao duboko u šumi, po zbjegovima. Gerilci sa nevjesto izrađenim većim ili manjim petokrakim zvjezdama od crvene čoje ili prosto prikaćenim parčedom crvene čoje na kapama ili reverima kaputa bili su na položajima prema neprijatelju ili u logoru na odmaranju. Sve slobodno i za rad sposobno ljudstvo radilo je na uređivanju pribježišta za žene i djecu u zbjegovima; u logorima ili na poljima, između položaja odreda i šume, obezbjeđivala se ishrana za Odred i narod u zbjegovima. Dolažili su i odlazili kuriri i patrole, pristizale vijesti i saopštenja. Vijesti su najčešće bile nejasne i neubjedljive u pogledu situacije na savezničkim frontovima. Međutim, politički radnici vješto su nadomještali njihovu maglovitost ukazivanjima na perspektivu pobjede naših saveznika i porobljenih naroda.

Vijesti o rasplamsavanju ustanka u našoj zemlji i našim uspjesima daleko su bile povoljnije i realnije i istinski ohrabrivale i najsumnjičivije ljude. Osnovane su radonice: stariji i tome poslu vični ljudi krojili su oputu i pravili opanke za borce od kože poklane stoke; djevojke su šivaćim mašinama i »na ruke« šile rublje od zaplijenjenog platna u Oštrelju i u Srnetici. Iako su to bili počeci osjećao se smisao za organizovan život fronta i pozadine.

Odred je prikupljen u selu Sekovac. Pripreman je napad na Petrovac. Komandir nas je upoznao sa zadacima našeg i drugih odreda. Dao uputstva. Komesar i komunisti su bili zabrinuti kako će se naši borci ponašati prema muslimanskom stanovništvu ako zauzmemo grad. U tome smislu, komesar je pripremao odred i davao savjete i upozorenja komunistima i skojevcima. Revolt zbog zvjerstava ustaša nad srpskim življem uslovljavao je kod mnogih naših ljudi ogorčenost i prema Muslimanima uopšte. Ovo je, svjesno ili nesvjesno, potencirano od nekih ljudi iz okoline Odreda. Pri pokretu prema Petrovcu, u koloni se čula krilatica — »kada zauzmemo grad, dva sata su naša, a poslije neka komesari rade i ubjeđuju«. Dva puta je radi ovoga Odred zaustavljan i borci upozoravani na njihove zadatke i odnos prema narodu.

U toku noći, došli smo na položaje za napad na grad sa istočne strane. Prišli smo do neprijateljskih položaja, koji su bili na samoj ivici grada. Nalazio sam se u grupi od 10—12 ljudi sa jednim puškomitraljezom, koja je imala zadatak da zauzme Žandarmerijsku kasarnu. To je bio najteži objekat za osvajanje. Ovom grupom rukovodio je kapetan Dronjak, koji je zbog toga i došao u naš Odred. On je sa nama izvršio posebne pripreme i odredio zadatke manjim grupama i pojedincima, upozorio nas da ne činimo nepotrebne štete na zauzetim objektima kasarne i na postupak prema zarobljenicima.

Minuti čekanja za početak napada bili su vječnost. Dan se uveliko javljao, a znaka za početak napada nije bilo. Neprijatelj nas otkriva i otvara vatru, a onda se počinju oglašavati naše snage i borba otpočinje. Čuje se vatra sa tri strane oko Petrovca; desno od nas, sa sjeverne strane nema napada. Naš puškomitraljezac Ilija Bursać,

upada u kuću do same Zandarmerijske kasarne i sa prozora bije na prozore kasarne. Neprijateljska vatra iz kasarne i ispred nje malaksava. Potreban je juriš, pa da prvi zadatak izvršimo; pripremamo se na skok do kasarne. Zatim osjećamo pokret neprijatelja sa sjeverne periferije grada prema našem desnom boku. Bursać sa puškomitr al jezmom i grupom boraca postavlja se prema njima; zbog toga slabi napad na kasarnu, pa žandarmi oživljavaju; gube se izgledi za uspjeh našega napada na kasarnu, a time i napredovanje ostalog dijela Odreda u centru i na lijevom krilu. Ne osjećamo napredovanja ni sa drugih strana. Neprijatelj pojačava vatru prema našem Odredu (vjerovatno i prema drugima) i dejstvuje artiljerijom iza naših položaja. Ne dobivamo dopunska naređenja niti se manevrom naših snaga traže nova rješenja. Neprijatelju to odgovara i on pojačava pritisak.

Nastaje kriza u našim redovima i otpočinje povlačenje pod sve jačom vatrom neprijatelja. Kuršumi zuje oko naših boraca kao osice. Sa jedne čistine Jovo Banjac javi da ne može dalje, jer je ranjen. Podstrekavam ga da dopuže do zida koji je na stotinjak metara ispred nas. Napregnuo se i sretno smo se izvukli za zid. Naslonio se na mene. Prešli smo tri stotine metara do sigurnijih zaklona i boljih uslova za dalje povlačenje. Tu smo se našli sa 5—6 naših drugova i ranjenim Dragom Banjcem iz naše grupe. Nastavili smo dalje povlačenje, ali sada smo morali nositi ranjenike, čije su se rane ohladile, a bolovi postajali sve teži.

Neprijatelj kao da nije smio da napušta grad — da nas goni. Dolazimo na naše položaje i u logore, umorni, gladni i potišteni. Izgubili smo borca Milana Kecmana »Gagića« (iz Bukovače) Milu Stoisavljevića, Nikolu Lukića i Radu Lazarevića (iz Drinića). Ostali su na položaju gdje su i poginuli.

MLADI I »STARCI«

Narednih dana neprijatelju pristizu nova pojačanja. On proširuje i utvrđuje odbranu grada na kilometar-dva

od periferije. Sve češće vrši jače ispade u okolna sela, pali i uništava sve do čega dostiže.

Zegu avgustovskog sunca, koja na petrovačkoj visoravni može biti vrlo dosadna, pojačavaju stravične buktinje zapaljenih sela, a prozirna tama od dima prekriva njive i livade, brdašca i udoline.

Bili su to sumorni dani. Da nije bila u pitanju borba na život i smrt, koju je narod smjelo prihvatio i poveo — riješen da pobijedi i da za svagda stane na kraj svim patnjama i svemu onome što dovodi do ovakvih ljudskih nedaća — teško bi bilo i zamisliti kakva bi tuga ovladala narodom za izgubljenom braćom, sestrama, djecom, roditeljima, rođacima, prijateljima i poznanicima i uništenim materijalnim dobrima, koje je ustaški požar pretvarao u tamu i pepeo. Ali, ovakvoj tuzi nije bilo mjesta, nju u drugi plan potiskuje želja za opstankom, vjera u pobjedu i želja za osvetom nad ustašama i njihovim gospodarima; nema vremena za razmišljanje o onom što je izgubljeno, jer su sudbinski poslovi okupirali ljude i umno i fizički.

Otpočinje dejstvo neprijateljske artiljerije na položaje našega Odreda. Ubrzo su se čuli rijetki mitraljeski rafali, i puščana vatra neprijatelja, koja se postepeno približavala našim položajima. Na položaju je druga smjena. Prva smjena nalazila se pretežno u posjeti porodicama po zbjegevima, ili na nekim zadacima u organizaciji komande logora.

Kad je riječ o smjenama, treba napomenuti da je u ovom kraju u to vrijeme bilo oko 350 ljudi sposobnih za borbu, a naoružanja u Odredu je bilo za svega stotinjak. Zato je odlučeno da se uspostave dvije smjene boraca koje bi se, do zarobljavanja novog naoružanja od neprijatelja, smjenjivale na položaju. Borci su od prvog dana ustanka bili mlađi borci pa su u drugu smjenu dolazila starija godišta, uglavnom porodični ljudi.

Grupa nas iz prve smjene, nalazila se u logoru Odreda. Joja Runić, slušajući vatru koja se približavala našim položajima, upozoravao me da pođem na položaje i uzmemo oružje od »staraca« u našoj desetini, napominjući da će nam oni pogubiti oružje i napustiti borbenu liniju.

Umirivao sam ga i razuvjeravao, ali on je i dalje insistirao.

Neprijateljska vatra postajala je sve bliža i jača. Odjednom, opažamo da se preko ivice kose (na čijim su sjevernim padinama bili položaji čete), prema logoru ubrzano kreće poneki borac, a zatim njih sve više, dok na kraju nisu počeli u grupama pristizati u pravcu logora. Hitno im krećemo u susret i ne obraćajući pažnju na njihove nerealne priče o stanju na položaju Odreda, uzimamo im puške i krećemo uz kosu prema položaju. Postiđeni, neki od »staraca« upozoravaju nas da pravimo ludost, govore da bi bilo bolje da posjednemo položaje na ivici šume; napominju da je neprijatelj već zauzeo naše položaje. Pitamo ih, gdje je »Mukonja« (Pero Kecman, do tada već proslavljeni borac i puškomitraljezac). Nisu nam znali reći šta je bilo sa njim. Neki su tvrdili da je sigurno poginuo.

»MUKONJA«

Oprezno prelazeći ivicu kose i spuštajući se kroz grmlje i gaj na položaj Odreda, primjećujemo puškomitraljez u zaklonu, čija cijev gleda prema neprijatelju. Ali, puškomitraljesca nema, niti naših boraca u njegovoj blizini. Neprijateljski streljački stroj, nepomično ležeći na udaljenosti od 1.000—1.200 metara, djeluje vatrom po položaju odreda, a njegova predhodnica iz jednog gajića na oko 400—500 metara neodlučno pokušava da krene naprijed. U tom momentu, dolazimo do puškomitraljeza i primjećujemo »Mukonju« u 'krošnji šljive — odakle osmatra, bere i jede sazrele plodove. Pošto smo ga dobro poznavali, njegov postupak nam je odmah bio jasan. On je dobro ocjenio namjere i riješenost neprijatelja; bilo mu je daleko da djeluje po neprijateljskoj predhodnici i očekivao je njen prilazak na bliže odstojanje i na povoljniji položaj, pa da im se »javi«, kako je on nazivao svoje rafale; cijenio je da uvijek ima dovoljno vremena da u kritičnom momentu kroz gaj savlada grebene kose i nađe se na novim položajima. Njega nije obeshrabilo povlačenje

Vlado Bajić

»staraca« sa puškama, niti ga iznenadio naš đolzak; i jedno i drugo za njega je bilo razumljivo i prirodno.

Pero Kecman — »Mukonja«, rođen je i rastao u siromašnoj seljačkoj porodici u selu Bukovači. Otac mu je bio dugogodišnji bolesnik, koji je mogao samo djelimično da privređuje u kući i oko kuće i da vodi domaćinstvo. Brojna porodica i teški uslovi života na oskudnom posjedu, na radu kod »Šipada«, uslovili su da Pero i stariji mu brat Ilija, još u ranom djetinjstvu iskuse najteže u borbi za životnu egzistenciju. Mnogo puta su kao dječaci svojim nejakim ramenima podupirali kola natovarena građom ili drvima, da bi umornim i slabim konjićima pomogli u izvlačenju tereta kroz blatnjave puteve šume Mar čaj. Sve što su radili ovi mladići, radili su predano i tiho, ali uporno. Oni su radili i onda kada bi se drugi mladići skupljali kod djevojaka ili kod bukovačke škole, oko učitelja Jovanovića i čitaonice koja je »zamijenila« raniju seosku sokolsku četvu. Za ove mladiće znalo se samo po poslu: u šumi, na njivi, ili livadi.

U ovakvim uslovima života, »Mukonja« je konkurisao, bio primljen i završio pješadijsku podoficirsku školu uoči samog rata. Otišao je na front aprila 1941. godine. Po rasulu njegove jedinice, uspijeva da se probije do svoga kraja, gdje tiho i neprimjetno nastavlja svoj raniji život, a 27. jula, isto tako tiho, sa puškomi trai jezom u ruci, stavio se na raspoloženje organizatorima ustanka u svome kraju. Već u prvim borbama zapažen je kao trezven, vješt, krajnje odlučan i hrabar borac. Od prvih dana ustanka njegovo ime, a pored njega i ime Ilije Bursaća, postaju pojam hrabrosti u istočnom dijelu petrovačkog sreza. Dugo docnije — sve do početka marta 1942. godine — ovi puškomitraljesci nadopunjavali su jedan drugoga i snagu jedinice, dok se formiranjem Grmečke proleterske čete nisu rastali.

OKRŠAJI, POBJEDE I ILUZIJE

Neprijatelj je prikupio brojne i dobro opremljene snage u Bosanskom Petrovcu, obrazovao i utvrdio logore na putevima koji od Ključa, Krupe i Bihaća vode prema Petrovcu. Želio je da obezbijedi potrebno komuniciranje,

snabdijevanje i manevarski prostor svojim snagama i dobru osnovicu za ofanzivu prema slobodnoj teritoriji sa sjevera, sjeveroistoka i sjeverozapada. Pojačavao je napade na naše snage, a artiljerijskom vatrom zasipao pojedina mjesta u našoj pozadini, ili nas uznemiravao na položajima. Aktivnost naših snaga postepeno se prenosila na komunikacije i manja uporišta na njima, gdje su se počeli nizati solidni uspjesi. Ipak, glavnina našeg Bataljona branila je slobodnu teritoriju sa sjevera. Ustanak se širio i učvršćivao i u drugim krajevima. Neprijatelju se žurilo da likvidira žarišta ustanka i razbije glavne ustaničke snage na prostoru Drvara i šire okoline, prije nego što bi se ustanak učvrstio i u drugim krajevima.

Pod kraj avgusta 1941. godine, otpočela je njegova ofanziva prema Drvaru iz više pravaca. Glavne snage djelovale su iz Petrovca prema Oštrelju. Ova dejstva podržavala je jaka artiljerijska vatra i desetak tanketa (malih tenkova). U toku jednodnevne borbe naše snage potisnute su na ivicu šume. Sljedećih dana nastupanje neprijatelja duž šumskih puteva ka planinskim prevojima, koji izvođe prema Drvaru, odvijalo se sporo i vrlo oprezno. Tankete su izostale, a artiljerijska vatra nije ih mogla neposredno pomagati. Zazirali su od planine, njenih tajni i čudi, njenih branitelja i gospodara. Nastupajući duž puteva, snage neprijatelja bile su međusobno nepovezane, orijentacija i veza između njih na bazi pušćane vatre bila je nesigurna, jer se njen eho prelamao kroz planinske uvale i preko prevoja pa stvarao lažne predstave, zbunjivao i unosio pometnju. Plašili su se napada na bokove ili iza leđa svojih kolona. Trpili su gubitke, ali su imali jake snage, pa ipak kretali naprijed.

Tako su izbili, sa nekoliko kolona, do samog Oštrelja, glavnog prevoja na putu Petrovac—Drvar. Neprijatelju je bio uspjeh na dohvatu ruke. Ohrabren time, on je pojačavao koncentrična dejstva. Za ustaničke snage je nastupio odsudan čas; tu je bila glavnina našeg Bataljona, tu je bila glavnina našeg Odreda. Manji dio bio je na položaju prema Vrletini i Kozilima.

Otpočeo je odlučan protivnapad na nekoliko tačaka na Oštrelju: kod Rampe, Jelače, Jerke. Neprijatelj je zbunjen, razbijen i otpočelo je njegovo gonjenje niz pla-

ninske staze. Prostor kojim je bio ovladao za nekoliko dana, vraćen je za svega 5—6 sati. Naše snage su izbile na svoje stare položaje, propala je neprijateljska ofanziva.

Narednih dana pretresan je teren, kupljena oprema i naoružanje poginulih neprijateljskih vojnika ili onih koji su svoju opremu pobacali pri bjekstvu; zakopavani su leševi agresorskih vojnika po planinskim stazama i u selu Sekovcu. Veliki ratni plijen pao je u naše ruke, naoružani su novi borci.

Ovom prilikom došao je do izražaja borbeni moral ustaničkih snaga. On je pobijedio. Veliki broj primjera snalažljivosti i borbenosti naših boraca ispoljen je u ovim borbama. Naši puškomitraljesci — »Mukonja«, Bursać i Joja — svojom vatrom otpočeli su protivnapad na Oštrelju i efikasno se oglašavali do njegovog pobjedničkog završetka. Vrijedno je zabilježiti i to da u situaciji kada je trebalo brzo djelovati i ne izgubiti povoljnu priliku za uništenje grupe neprijateljskih vojnika koja se povlačila niz jednu vododerinu, »Mukonja« nije imao naslona za puškomitraljez sa kojeg bi uhvatio neprijateljsku grupu na nišan po dubini, Ali, braća su se razumjela bez riječi. Kao što su savladivali blatnjave puteve kolima natovarenim drvima ili građom, tako su i ovog puta, tiho, bez riječi, braća djelovala. Stariji brat Ilija, inače pomoćnik puškomitraljesca, brzo je pao na poljena i ruke, a »Mukonja« hladnokrvno namjestio puškomitraljez preko bratovih leđa i sijao smrt po neprijatelju. Za tren oka vododerina se ispunila leševima neprijatelja i braća su krenula dalje.

Kod Ugljarnice, na prilazima Oštrelju, poginuo je Sava Simić iz Bare, a pri gonjenju neprijatelja Gojko Banjac iz Drinića i Nikola Lukić iz Bukovače — borci našeg Odreda.

Ovo je bila velika i od ogromnog značaja pobjeda naših boraca nad kvinsliškim snagama Pavelića, koja ga je uvjerila da bez pomoći svojih gospodara, okupatora, ne može likvidirati žarišta ustanka. Pogotovo u situaciji kada se ustanak naglo širio i učvršćivao i u drugim krajevima i razvlačio njegove snage na sve strane.

U to vrijeme osjećali su se znaci promjene taktike ustaške vlasti prema srpskom življu, u prostoru kojeg su oni držali i prema onim do kojih su dolazili u svom nastupanju ili prepadima. To je pripisivano ulozi viših domobranskih oficira koji su, navodno, imali punu vlast na prostoru gdje su se odvijala borbena dejstva i koji su, navodno, obuzdavali ustaške funkcionere. Ne sporim da su ponegdje mogli dolaziti i da su dolazili do izražaja i ti činioči, ali je sasvim sigurno da je razvoj događaja prisiljavao ustaško vodstvo da u pojedinim situacijama i u pojedinim rejonima mijenja taktiku i pokušava okrenuti situaciju u svoju korist. Svakako, da je ta taktika u ovom slučaju bila i element njegovog plana of anzi ve, od koje je mnogo očekivalo.

U pomenutoj borbi jedna neprijateljska kolona, dejstvujući sa Bravska preko Kozila prema Oštrelju, zahvatila je i odvela u selo koje su držali petnaestak porodica iz sela Bare, među kojima i moju porodicu i rodbinu. Među ženama i djecom bili su i stariji ljudi. Njih nekoliko odabrano je i odvedeno u zatvor u grad na ispitivanje, pa su nakon izvjesnog vremena pušteni svojim porodicama. Ove porodice našle su se na svojim paljevinama pod kontrolom domobranske jedinice koja je tu držala položaj. Ostale su desetak dana u stalnom strahu i neizvjesnosti dok nam se nije pružila prilika da ih ponovo zahvatimo i izvedemo u zbjeg. I pored straha koji su pretrpjeli, svi oni bili su zahvalni domobranima neke bjelovarske jedinice koji su se prema njima korektno odnosili. Međutim, treba napomenuti da su zbivanja sa ovim porodicama bila stvorila neke iluzije kod jednog broja ljudi, pa su te iluzije 20 dana kasnije plaćene istrebljenjem oko 40—50 žena, djece i staraca, koji su se povratili iz zbjegova na svoja ognjišta u selu Tuk-Dževar.

PRESTROJAVANJA I PUT DO POBJEDE

Prodorom Italijana preko Grahova u Drvar u toku septembra 1941. godine, ustaško-domobranske snage iz Petrovca zaposjele su Oštrelj iz kojeg su se naše snage bile povukle. U takvoj situaciji pojavila su se ozbiljna

kolebanja u dijelu ustaničkih masa, prije svega kod naroda u Zbjegovima. Međutim, ona nije imala ozbiljnijeg odraza na naš Odred, čega smo se ozbiljno plašili. Ova situacija je pokolebala samo pojedince, a među njima i našeg komandira. On je bio odsutan iz Odreda dva dana. Pri polasku je rekao da ide u Stab bataljona. U njegovom odsustvu, četom su rukovali zamjenik komandira Dmitar Smiljanić i komesar Vojo Kreco. Komunisti i komesar brinuli su se o održavanju kompaktnosti i borbene atmosfere u Odredu, jer su italijanski agenti (koji su se bili razmiljeli na sve strane) i kolebljivi elementi koji su im nasjedali, naširoko i javno širili italijansku propagandu. Isticali su da su Italijani zaštitnici od ustaša, itd. Tih dana u naš Odred je često navraćao drug Ilija Došen i upozoravao nas gdje se kriju opasnosti po Odred. Na kraju, pojavio se i komandir. Sa pojedincima i grupicama boraca pripremio je teren za kapitulaciju pred Italijanima. Govorio je da su viši štabovi obezglavljeni i razbijeni, pripisujući im svakojake grijehe. Na kraju, zahtijevao je da se Odred prikupi (što je i učinjeno), jer je smatrao da je došao momenat da javno otkrije karte. Govorio je o sretnoj okolnosti dolaska Italijana, koji će zaštititi srpski narod od pokolja ustaša, o Odredu koji će se obučavati i pripremati za čas kada savezničke snage budu pred pobjedom; da ćemo tada, spremni, predstavljati dio buduće kraljevske vojske; govorio je da ćemo biti snabdijevani od Italijana, da je on to sa još nekim komandirima Odreda već utvrdio sa Italijanima u Drvaru, gdje je nedavno boravio, itd.

U toku njegovog izlaganja bilo je oštarih upadica i pitanja koja su ga dovodila u vrlo neugodan položaj i na kraju zahtjeva da čujemo komesara. Zatim je komesar istupio pred četom. Nije napadao komandira kao ličnost, ali je brzo i lako raskrinkao politiku koju on zastupa. Upozorio ga je da ne može biti komandir, ako nije spreman za odlučnu borbu protiv okupatora. Ceta je pozdravila izlaganje komesara.

Vidjevši da nema u Odredu istomišljenika, poručnik Rokvić je, uz uzvik »doviđenja«, dobacio »da ćemo mi

još vidjeti ko je on i kakav je borac za slobodu naroda«. Iz stroja su se čuli povici da mu se oduzme pištolj, ali to komesar nije dozvolio. Sa komandirom je otišao samo njegov pratilac Milan Drljača. Nakon izvjesnog vremena, Odred je napustio i Mirko Rodić - Lončar. Odred je ostao kompaktan, sa novim komandirom, dotadašnjim zamjenikom, Dmitrom Smiljanićem, spreman na nove zadatke u nastaloj situaciji. I novi zadaci su uskoro slijedili. Prenio ih je komandi čete jedan drug, maloga rasta, živ i okretan, sa malom bradicom. Rekli su da je došao iz Oblasnog partijskog rukovodstva.

Odlučeno je da se Odred svede na vod mladih ljudi, u prvom redu onih od kojih ne zavise porodice što se nalaze u zbjegovima. Tako je formiran vod od oko 40 boraca sa tri puškomitraljeza. Pored toga, formirana je jača grupa od petnaestak boraca sa jednim puškomitraljecom, koja će pod komandom Perice Kecmana obezbjeđivati zbjeg, vršiti kurirsku i pratilačku službu terenskih partijskih radnika i rukovodilaca koji preko tih terena budu prelazili, ili tu boravili. Ostali, uglavnom stariji borci i oni od kojih su zavisile njihove porodice, dobili su zadatak da se vrate porodicama i za njih pripreme i obezbijede sklonište i zimnicu. Višak oružja, puške i teški mitraljezi, zapakovali su, a zatim pohranili trojica drugova — zamjenik komandira voda, jedan drug koji je ostao na partijskom zadatku na terenu i Perica Kecman, komandir grupe boraca koja je trebalo da djeluje na tom terenu. Bilo koji od ove trojice, mogao je u datom momentu uzeti oružje i ponovno naoružati borce.

Nakon nekoliko dana izabrani vod pod komandom Dmitra Smiljanića krenuo je na zadatak koji mu je određen u Podgrmeču. U to vrijeme nekoliko takvih vodova sa terena Petrovca, prebačeno je i razbacano po čitavom Podgrmeču, gdje su ulazili u sastav postojećih jedinica koje su bile u razvoju, ili su samostalno djelovale, pod komandom Prvog krajiškog odreda, čije je sjedište bilo u Majkić-Japri. Na ovom zadatku, vod je ostao od 5. oktobra 1941. godine do kraja februara 1942. godine.

Grupa pod komandom Perice Kecmana uspješno je izvršila sve predviđene zadatke i postepeno se, prema raz-

voju događaja na terenu, brojno povećavala. Ona je krajem februara premašila snage jednog voda i bila borbeno spremna jedinica, naoružana zakopanim oružjem prethodnog Odreda i zaplijenjenim u dotadašnjim akcijama. Od ove jedinice, voda koji se vratio iz Podgrmeča i voda Milana Zorića, formirana je krajem februara 1942. godine nova, tada nazvana Prva petrovačka četa, od oko 150 već prekaljenih i dobro naoružanih ratnika. Za razliku od prethodne, u novoj četi su bili borci i iz sela Bravski Vaganac, Janjila i Kapljuča, koji su ranije predstavljali zaseban odred na tom terenu, a docnije Zorićev vod. Tako je četa sada obuhvatala teritoriju, pored sela: Bare, Vedro Polje, Bukovača i Drinići i pomenuta bravska sela.

Komandu čete sačinjavali su — komandir Milan Zorić, zamjenik Vlado Bajić, komesar Dmitar Smiljanić i zamjenik Toša Kecman. Četa je ulazila u sastav Petrovačkog bataljona, čiji je komandant bio Slavko Rodić, a komesar Ilija Došen.

Na istoku, prema Ključu, četa se naslanjala na Bravsku četu Gliše, a na jugu, pri blokadi neprijateljskog garnizona u Oštrelju, na Drvarski bataljon. Imala je glavni zadatak, da sa jugoistoka, istoka i sjeveroistoka brani teritoriju od jakog italijanskog garnizona i kvislinških snaga u Bosanskom Petrovcu.

Početkom marta iz čete je formiran poseban vod od oko 30 izabраниh boraca, najvećim dijelom iz voda koji je bio u Podgrmeču. Ovaj vod je pod komandom Jove Runića otišao u sastav Grmečke proleTERSke čete Zdravka Čelara. Imena mnogih od njih, a prije svega ime Joje Runića, »Mukonje«, Rade Mirkovića i drugih postala su svjetao primjer krajiških proletera.

Tih dana dio čete koji je logorovao u selu Sekovcu pripremao je likvidaciju italijanskog garnizona u Oštrelju, u sadejstvu sa dijelovima Drvarskog bataljona. Međutim, neprijatelj, koji je bio duže vremena u totalnoj blokadi, bilo da je ocijenio da neće blokadu izdržati, ili da je bio obaviješten o našoj pripremi, pobjegao je »ispred nosa« noću, uoči napada. Izvukao se pomoću nekih vodiča južnim padinama Javorove kose, a zatim se preko

Kolunića spustio u Petrovac; taj prostor je ostao nedovoljno kontrolisan sa drvarske strane. Ostavio je velike količine opreme i municije koju je pri polasku bio potpalio. Poslije napuštanja Oštrelja, Italijani i uz njih četnici, bili su u Bosanskom Petrovcu i Drvaru čvrsto blokirani od naših snaga u njihovoj žici i utvrđenjima. Pored toga, u Petrovcu se nailazila jedna satnija domobrana i žandarmerija kao formalni predstavnici NDH.

Od početka oktobra 1941. pa do marta 1942. godine, sve krajiške snage sjeverno, južno i zapadno od Grmeča, bile su pod jedinstvenom komandom Prvog krajiškog odreda, čije se sjedište nalazilo u Majkić-Japri. Razvojem događaja do ovoga vremena pojavila se potreba formiranja jedne komande južno od Grmeča. Tako je formiran Peti krajiški odred, u čiji sastav su ušli Petrovački, Drvarski i Grahovski bataljon i snage na bihaćkom terenu. Odlaskom SlaVka Rodića za komandanta i Nikole Karanovića za zamjenika komandanta Petog odreda, za komandanta Petrovačkog bataljona postavljen je Milan Zorić, a za komandira prve čete, umjesto Zorića, Vlado Bajić. Sedam-osam dana kasnije, ovaj posljednji određen je za zamjenika komandanta Petrovačkog bataljona, pa je za komandira čete izabran Gojko Trikić, ranije komandir voda u četi, a za komesara Drago Đukić.

Drugom polovinom marta, formiran je u Krajini zaseban protivčetnički udarni bataljon, koji je pod komandom Voje Todorovića i Velje Stojnića imao zadatak da dejstvom na prostoru Manjače i južnog djela mrkonjičkog sreza ojača snage 3. krajiškog odreda u borbi protiv četnika. Četnici su pomoću Italijana iz Ključa i Mrkonjića namjeravali razbiti partizanske jedinice i učvrstiti svoju vlast na tom prostoru. U sastav toga bataljona određena je cijela naša Prva petrovačka četa. Odlazeći na nove zadatke ona je definitivno napustila svoju teritoriju. U sastavu protivčetničkog udarnog bataljona i 1. krajiške brigade — a njeni borci docnije kao rukovodioci u raznim jedinicama NOV — dostojno su reprezentovali svoj u ratu proslavljeni kraj, čijoj su ratnoj slavi i ulozi u NOB obilato priložili svoj dio, podvizima, uspjesima, krvlju i životima na svim bojnim poljima Jugoslavije.

LJUBOMIR NOVAKOVIĆ

MORAM MAJKO DA IDEM .

Okupacijom naše zemlje i Đuro Došen se našao u svom rodnom kraju, u Vedrom Polju kod Bosanskog Petrovca. Došao je kao i svi drugi, da obide svoje: majku, braću, snahe i širu rodbinu. To je u ratnom vihoru svakog vuklo. Ljudi su vjerovali da im je tu najsigurnije, kod svojih. Tako je i Đuro mislio. Međutim, po kazivanju njegovog brata Jove, Đuro je bio nakon dolaska kod svojih dan dva prilično uznemiren, zamišljen. U njemu se vodila neka unutrašnja borba, odgovornost. Najviše je volio da bude sam.

Pokušao sam, priča Jovo, da nametnem razgovor o zanatu koji je završio u Drvaru 1926. godine, o provedenim danima u željezničkoj radionici u Oštrelju. Nije mnogo želio da o tome priča, jer su to za njega bila teška vremena. Puno je razmišljao, sjedio usamljen. I kad bi mu prišao, rekao bi:

- Moram u Zenicu što prije.
- Sta ćeš više u njoj kad si pobjegao iz nje.
- Moram, Jovo, moram,

Uveče kad bi se iskupila rodbina i komšije, zaboravljao bi da mora u Zenicu i onda bi otvorio svoje srce i naširoko bi pričao. Obično je oživljavao uspomene iz pilane u Krnjeuši ili firmi Karla Loci — Burdonje, Italijana koji je imao svoju pilanu u Kozilima u opštini Petrovac, u kojoj je Đuro najduže radio — do 1936. godine. Iste godine pred jesen je napustio Kozila i otišao u Zavidoviće u »Krivaju«.

Kad bi započeo razgovor o Zavidovićima i »Krivaji« bio je sav ushićen. Pominjao je mnoge ljude, radnike,

svoje drugove, govorio o njihovoj pažnji i drugarstvu, o sindikatima URS-ovim, o njihovoj aktivnosti među radnicima i njihovim porodicama. Govorio je o bogatom kulturnom životu u Zavidovićima i stalno je žalio što je otišao iz ovog mjesta u Zenicu, i ako je u Zenici radio kao mašinista u rudniku, jer je, još dok je bio u Oštrelju, položio ispit mašiniste.

Nije bez razloga Đuro pominjao Zavidoviće i drugove koji su radili s njim. Dolaskom u ovo mjesto on je već iza sebe imao deceniju rada u privatnim firmama u kojima je osjetio danak izrabljivanja. Tu je Đuro upoznao svu nepravdu koja se činila prema radnicima, prema radničkoj klasi. Još tada je u sebi izgradio bunt prema izrabljivačima koji su pili radničku krv.

Obradujući radnički pokret i zbivanja pred Drugi svjetski rat i sjećanja ljudi na te dane, među komunistima Zavidovića i »Krivaje« nalazilo se i ime radnika Đure Došena, skupa sa imenima Petra Dokića, narodnog heroja, Fikreta Dedića, Mirka Popovića, Ivice Stanoja, Save Momirovića, Huse Kupusovića, Jakova Đidare¹⁾ i Sime Malinovića. Svi pomenuati bili su članovi Komunističke partije Jugoslavije. Tu, baš u Zavidovićima, Đuro je doživio svoje najljepše trenutke — postao je član Partije koja je bila predvodnik radničke klase. Onda je sasvim jasno zašto je Đuro najviše volio da priča o Zavidovićima, o drugovima i njihovim osobinama.

U Zavidovićima je ostao do 1939. godine, kada po direktivi Partije odlazi u Zenicu, u rudnik. Tu u mjestu našao se u partijskoj organizaciji, koja je, po ćelijama, brojala oko 52 člana. U Zenici je bio i Mjesni komitet, čiji je sekretar bio Tošo Vujasinović.

Onda i nije čudo, što je Đuro bio obuzet mislima u Vedrom Polju, dok je bio kod svojih. Osjećaj odgovornosti u njemu je bio jači od majčine ljubavi da ga privoli da ostane kod kuće, kod svoje braće i šire rodbine. Znao je on kakav je bio zadatak pred Partijom i njenim članstvom u to vrijeme. Ostati kod svojih, značilo je ostaviti dru-

¹⁾ Jakov Đidara dezertirao je u prvim ustaničkim danima iz Ozirana i otišao ustašama. Tada je isključen iz Partije. Sada živi u Jajcu.

gove u ćeliji — dezertirati iz redova Partije onda kada joj je najpotrebniji.

Majka Sofija imala je veliki uticaj na svoju djecu, pa i na Đuru. I ona je pokušala da ga privoli da ostane kod kuće. Iako ju je volio iznad svega, nije joj mogao udovoljiti želji. Ostao je uporan da se vrati u Zenicu. Obično bi se obratio majci kad bi ga ona počela da ubjeđuje:

— Moram majko da odem po odijelo.

— Ma pusti Đuro odijelo, govorila bi mu majka, biće odijela, samo nek je živa glava.

Na jedan dan prije odlaska, prisjeća se Jovo, Đuro je bio malo raspoložen i rekao mi: Jovo, ja moram da idem u Zenicu. Bar bi me ti morao da shvatiš, majku i razumijem, majka je ...

Otišao je i više se nikad nije vratio u svoj rodni kraj, u svoje Vedro Polje, svojoj majci Sofiji, svojoj braći Jovi i Iliji — svojim najbližim. Otišao je, jer je zadatak Partije bio jači od majčina srca, od rodnog kraja.

Kao i svud u našoj zemlji, komunisti su vršili pripreme za oružanu borbu, pa su to činili i u Zenici. Međutim, baš tu, u Zenici, došlo je do izdaje, jer je nekolicina komunista izdala Partiju i prešla Gestapou i ustaškoj UNS i — provala je bila neminovna. Franjo Ler, mašinista na tvorničkoj lokomotivi, izdaje Partiju i preko 50 komunista, koji padaju u klopku 2. avgusta 1941. godine, kada su trebali da održe partijski sastanak i upoznaju se sa direktivama Pokrajinskog komiteta.

U toj provali pada i Đuro Došen. Tu mu se svaki trag gubi. Ili je pogođen od ustaških kuršuma, kada su ih opkoljavali na mjestu gdje je trebalo da se održi sastanak, ili je likvidiran u Sarajevu. To ostaje tajna. Ima i jedna neutvrđena verzija da ga je berberin, prilikom brijanja

— preklao. No, to je malo vjerovatno.

Rijetki su bili komunisti kakav je bio Đuro Došen. Sigurno je da bi mu bilo daleko ljepše kod majke Sofije u Vedrom Polju, sigurnost za život daleko veća, jer tada su Zenicom vršljale ustaške i fašističke njemačke zvijeri

— bila ih je puna Zenica. Ali odan Partiji do smrti, Đuro odlazi upravo u Zenicu, i ako je znao da odlazi u sigurnu smrt — partijska odgovornost bila je jača od smrti.

RAJKO CAJKANOVIC

MOJI DOŽIVLJAJI U LJETO 1941.

Došao je šesti april 1941. Nedjelja izjutra. Oko osam izađem u čaršiju, vidim narod se uznemirio. Kažu mi prijatelji da je Zagrebački tradio javio da je Njemačka zaraitila protiv Jugoslavije i da je bombardovala Beograd. To me je strašno pogodilo, ikažem to ženi kod kuće, a ona u plač. Imamo dvoje muške djece, od osam i sedam godina, nejač.

Nakon dan-dva čujemo da Nijemci i Talijani napreduju bez otpora. Došli su i do Zagreba. Desetog aprila slušam na Radio-Zagrebu proglas o stvaranju Nezavisne Države Hrvatske. Sutra čujem — Nijemci dolaze u Petrovac. Pošaljem ženu i djeou u Baru kod sestre, a ja ću da čekam ...

Dolaze motorizovani Nijemci, dva-tri dana prolaze put Ključa, Jaj'ca i dalje. Onda dolaze Talijani, na biciklima, kao da su pošli na izlet. Nijemci su došli i prošli, Talijani su ostavili oko 200 do 300 vojnika, smjestili se u Sokolskom domu i školi, oficiri su otišli u 'bolje kuće. Ja sam morao da primim dvojicu u jednu sobu i njihove mazge u štalu. Uistinu nikoga ne diraju, jedino se vojnici popodne razidu i hvataju kokoške, piliće, goluždrave ptiče i mačke. Sve jedu... Jednog dana nahrupiše kod mene u birtiju, piju rakiju i vino, jedni plaćaju, drugi ne. Ja od jednog zatražim da plati, a on mi na talijanskom počne psovati i kaže da je dao i traži kusur. Odgovorim da nije ništa dao i niječem glavom, a on pravo pa u mene uperi pušku. Vidim ,nema šale — pridem kasi, otvorim i

ponudim mu koliko hoće. Uzme koliko je htio, pusti me i nastavi piti. Ja napustim (birtiju i, tek kad su oni otišli, vratim se u pravi krš i lom da počistim. Više nisam ni otvarao radnju ...

Italijanska vojska se povukla iz Bosanske krajine i iz Petrovca, a početkom juna 1941. razmilili su se ustaše. Za Srbe je tad nastalo nesnosno stanje. Još dok su u Petrovcu bili Talijani[^] ustaše su jednog dana dovele 18 svezanih Srba (iz Drvara i zatvorili duh. Jedne noći povezali su ih lancima i kamionom povezli — kako su rekli komandantu talijanske vojske — na suđenje u Banju Luku zbog veleizdaje. Odveli su ih, u stvari, u šumu Risovac, put Bosanske Krupe, pretukli ih i mrcvarili i žive bacili u jednu duboku jamu. Među Drvarčanima koji su tada stradali bili su najugledniji ljudi — pop Milan Banjac, zatim Bogdan Kalaba, Ilija Rokvić i drugi.

U Petrovac stalno stižu glasovi kako najveće ustaške starješine (Pavelić, Artufcović, Kvaternik, Gutić i drugi) na zborovima i u novinama javno govore kako će Srbe i Jevreje istrijebiti. Stižu i glasovi da mnogi Srbi iz Banje Luke, Prijedora i drugih mjesta bježe u Srbiju.

Kad su se Talijani povukli, nekoliko ustaša pokupiše najgori ološ u gradu i ustaški poručnik Ante Ružić naoruža ih i dade im ustaške uniforme. Dan kasnije, pohapsiše najbogatije Srbe u varoši, pa ih ucijeniše, nekog na pedeset, nekog na stotinu hiljada ... Onda ih pustiše, ali za kratko vrijeme, što su neki od ovih Srba iskoristili i pobjegli u Srbiju, krijući da niko ne zna.

Jednog dana dotjeraše Jevreje iz Bihaća i okolnih mjesta. Smjestili su ih u bolničku zgradu, koja još nije bila ni dovršena.

Vidjevši sve to, odlučih da bježim u Beograd, da ostavim i ženu i djecu. Vozom sam stigao do Prijedora; sret-nem Radu Drakulića, vraća se iz Banje Luke. Kažem mu gdje sam pošao i šta sam naumio. »Ne budi lud — kaže mi on. — Ja sam se dobro informisao, neće biti ništa, to narod samo stvara paniku!« Poslušam ga, vratim se opet u Petrovac.

Nakon nekoliko dana ustaše na plakatima poručuju da se Srbi i Jevreji stavljaju van zakona. Osnovan je i

nekakav ustaški odibor -u koji su ušli neki Hrvati i Muslimani. Taj odbor trebalo je da potpisuje smrtne presude Srbima. Za logornika je postavljen Smajo Kulenović, a za tabornika Petar Brkić. Za predsjednika opštine postavljen je Alija Hujić. Bivši predsjednik opštine pobjegao je u Dalmaciju. Glavni komandir ustaša bio je smijenjen, pa je došao neki Anton Šnarić i sobom doveo brata Mladena i nekog Franu Marica iz Knina. Za kotarskog predstojnika postavljen je bio neki Poljak Crnić, koji se pohrvatio.

Ustaše svakodnevno odlaze u sela, otimaju stoku od seljaka. Pri tome im pomaže bivši egzekutor Osman Kavaz.

Uoči Vidovdana, 27. juna, prenijela se vijest da će na sam Vidovdan ustaše napraviti pravi pokolj Srba. Svi Srbi, žene i djeca, krijući se od ustaša, u toku noći bježali smo u selo Vedro Polje i u šumu iznad sela. Sa svojom porodicom zastao sam u selu Barama ,kod ženine sestre, da predahnemo. Ubrzo stiže jedna žena iz Petrovca, kaže — poslale je ustaše da traži od nas ključ od kuće, jer su doveli neke Srbe iz Bihaća i odredili da i u našoj oстане šest članova. Sa ovom ženom vrati se i moja žena da im otključa kuću. Ja sam s djecom nastavih do šume gdje su i ostali izbjegli ...

Noć smo probdjeli u šumi, nespokojni i uplašeni. Ujutro, odlučih se da se prikradem kući, da vidim šta mi je sa ženom. Dođem do kuće, a u dvorištu ustaša, stražar. Zaustavi me i pita šta hoću. Odgovorih da sam izašao iz kuće da ženi donesem drva. Onda on kucne na prozor, pita moju ženu »znaš li ti ovog čovjeka« ... Poslije mi žena priča da se ništa strašno nije desilo ,primila je šestoro osoba. Ja se zatim vratih u šumu po djecu, pa su poslije i ostali sišli u Petrovac.

Od toga dana više sam se krio u selu nego što sam bio kod kuće. Moja žena reče jednom prilikom predsjedniku opštine da se plaši za mene.. »Neće Rajiku ništa da se desi, reče joj on, neka samo pređe na muslimansku vjeru«.

Negdje oko 20. jula takozvana kaznena ekspedicija pokupi u Petrovcu i u Bihaću sve Srbe koje je našla i,

tobože kao da idu na prisilni rad, kamionima ih prebaci u Liku i u selu Boričevac sve ih pobi. Ove ustaše predvodio je izvjesni Kapetanović. Samo oni koji su ranije pobjegli ili se skrivali u šumi izbjegli su ovaj pokolj. Dr Pero Mirković, prije nego što je pobjegao u Dalmaciju, pričao mi je da je ispitivao nekolicinu ustaša koji su mu dolazili na previjanje, zapisivao u liječničku knjigu njihova imena i druge podatke, da im se poslije rata može suditi.

Ja sam izbjegavao varoš, krijući se u selu. Ipak, u noći 26. jula prikradem se kući. Svratim do kuća Dušana Kecmana i njegovog ujaka Jove Kovačevića, čije su kuće na periferiji. Pitam ih kakvo je stanje, a oni mi odgovore da je poginuo jedan ustaški major u Oštrelju, ubila ga dvojica Drvarčana iz zasjede kad se vraćao iz Drvara gdje je prijetio Srbima da će ih sve raseliti i pobiti. Odlučimo da ujutro bježimo sa porodicama, jer je bilo očigledno da će za nas Srbe nastati još veće zlo.

Kod kuće mi žena priča da je stanje nesnosno: u čaršiji nestašica, a Srbima ne daju ni za pare da kupuju. Vlasti dijele brašno katolicima i Muslimanima, a naše žene plaću za kilu brašna. Kaže mi da nisu mene tražili.

Ujutro dok je žena spremala djecu, ja izađem u čaršiju da uzmem cigarete, meso i rakiju. Sretnem nekog Omericu Kulenovića. Pita me da li može sa ženom da se skloni u moju kuću. Kaže, četnici su noćas zauzeli Drvar i idu na Petrovac. Kažem mu da to nije istina, a on uzvraća da su ustaše podijelile oružje Hrvatima i Muslimanima da se brane od četnika. Kad sam se vratio kući i upravo kad sam htio sa ženom i djecom da pođem, dođe jedan ustaša, Petrovčanin, mene dobro zna. Kaže mi da u zatvoru imaju četiri seljaka iz okoline Drvara, niti jedu šta, niti im se daje. Moli mene da im dam da što jedu i cigarete. Kažem ženi da izvadi hljeb i dam mu 50 dinara da kupi cigarete. Kad je on izašao, u kuću uže izvjesni Omer Hujić. Veli da je došao na kafu i dok je ne popije da ne ide. Ja i žena kao na iglama, ali nema mo kud ... Poslije njega, eto dvojice ustaša pod oružjem (jedan je bio Osman Malkoč iz Petrovca). Kažu, došli

su sa naređenjem da me uhapsu. Pođem s njima, ali ženi kažem da čuva djecu.

Zatvorili su me u zatvor Sreskog načelstva, koji inače ima tri sobe, dvije velike i jednu manju. U velikoj sobi bilo je već desetak osoba, a mene su strpali u malu. Tu nije bilo nikoga. Malo zatim doveli su nove ljude, među njima i Dušana Kecmana, s kojim sam sinoć bio. Žene seljanke zatvorili su u treću sobu, a građanske u Građansku školu. Kažem Dušanu Kecmanu da smo pogriješili, trebalo je sinoć da bježimo, on odgovara da se uzda u predstojnika Crnica. I zaista, Crnić je htio da ga spasi, ali mu to nije uspjelo.

Malo kasnije u sobu uvedoše i jednog Muslimana, brijača Safeta Suhonjića. Kaže, osumnjičili ga da je srpski špijun, jer kod njega najviše Srba dolazi na brijanje.

Kroz mali prozor vidjeli smo šta se događa u dvorištu. Dva kamiona dovezla su ustaše pod oružjem, vjerovatno iz Bihaća. Malo kasnije otišli su prema Oštrelju, kad poslije jednog sata čujemo pucnjavu kod sela Kolućića i Vedrog Polja, ispod samog Oštrelja. Poslije podne oko tri isata u dvorište ustaše dotjeraše mnogo seljaka, od kojih neke vezanih ruku i s puškama na leđima. One bez oružja utjeraše u zatvor, a ove vezanih ruku postrojiše uza zid i postrijeljaše. Poznao sam među njima Obrada Runića i jednog Pavića. Kasnije sam saznao da su ih na prevaru uhvatili. Nešto kasnije došao je predstojnik Crnić sa fotoaparatom da slika pobijene. Mi u zatvoru umrli smo od straha.

'Naše žene donosile su nam hranu koju nam je predavao ključar Meho Hujić. Pitamo Hujića, da li zna šta će biti s nama. Kaže iskreno šta se govori, da Bog da da iko od nas izvuče živu glavu. Safet Suhonjić molio ga je da među ustašama nađe nekog Sumu iz Dubice da ga izbavi.

Noć, niko ne spava. Čuje se kako u dvorištu neko govori sa stražarom, a onda zove »Safete«. Javi se Safet, a nepoznati ustaša mu kaže da izađe.

Mi ostali šutimo i čekamo na smrtni čas. Oko jedan sat otvoriše se vrata, ulazi komandir sa džepnom baterijom i naredi nam da idemo u veliku sobu. Jednom petro-

lejfcom osvijetljavali su hodnik, a drugom sobu. U hodniku puno ustaša. U prolazu prepoznam Karanfila Mašića iz sela Rašinovca. Molim Mašića da zamoli gospodina poručnika da me pusti. Nije mi ništa odgovorio.

Ušao sam u veliku sobu, a iza mene Bogdan Stanišić, pekar, njegov brat Vaso, zvani Panda, Luka i Jovo Droćeta, Todor Petrović, krznar, učitelj Brtkić iz Smoljane ... U sobi puno seljaka i građana. Onda uilazi komandir ustaša poručnik Snarić, a za njim 15 do 20 ustaša, drugi su ostali na hodniku. Snarić naređuje da svi ustanemo i da se poredamo uza zid da »bi nas prebrojao« — kako reče.

Jasno nam je šta se sprema, ali izlaza nema. Stao sam uza sam zid, još neki takode, pa onda se formirao drugi red ispred nas. Bilo nas je 30 do 40. Ustaše se poredale uza suprotni zid, prema nama. Izlazi jedan stariji seljak od 70 godina i moli da ga puste, jer nije kriv, došao je samo u čaršiju. Snarić dreknu da stane u red, a onda ga udari u stomak tako da ovaj pade. Kasnije se priđe i vrati u red. Drugi seljak u redu moli da ga puste, jer ima osmoro djece. Snarić i na njega viknu da šuti. Javi se zatim učitelj Brkić, moli da ga poštedi za ljubav njegove žene koja je Hrvatica i otišla je u Bihać velikom župniku Kvatemiku da moli za muža. Snarić daje znak jednom ustaši do sebe (Franji Mariću, koji se inače hvalio da je on sam ubio bar dvjesto Srba) i ovaj opali u učitelja, koji se sruši ispred nas. Toliko sam se uplašio da sam i ja pao. Snarić tad daje znak i grunu plotun ustaških pušaka po golorukim ljudima ...

Padaju mrtvi¹ i ranjeni, jauču još živi. Ustaše nemilosrdno pucaju, ko god mrdne ih jaukne pucaju. Preko mene pala trojica mrtvih, ne mrđaju. Jedna mi kugla fijuknu pored uha. Trpim, ni okom ne smijem da mrdnem. Čujem, neki seljak teško ranjen, moli da ga dotuku da se ne pati. Umalo, njegov glas ne čuje se više poslije pucnja. Vaso Stanišić, poznao sam ga po glasu, doziva brata Bogdana, viče »jesi li živ?« Poručnik Snarić naređuje ustaši: »Ubij onog čelu što doziva brata!« Zatim sve zamire^ sve se prepusti nijemoj smrtnoj tišini. Ustaše su još neko vrijeme stajale i onda su napustili sobu, uzeli lampu, i

otišli *iz* zgrade. Vjerovali su da su svoj zločinački posao dobro obavili.

Mene je sreća poslužila. Vjerujem da sam preživio zahvaljujući onima koji su pali na mene, bili su mrtvi i nisu mrdali, pa zato ustaše i nisu više pucale u tom pravcu.

Polako, sam *se* izvukao ispod leševa. Jedan je jauknuo. Pitam ga ko je. Reče da je Mirko (ili Svetko, nisam više siguran) Novaković. Tu mu je poginuo i otac Ilija, i još sedmoro braće Novakovića. Živio je još samo 10 do 15 minuta.

Dok sam razgovarao sa Novakovićem, javiše se iz tame Đurađ Čup iz sela Bare, te dva brata Jovo i Luka Broćeta. Pitaju me jesam li ranjen. Kažem im da nisam. Nije ni Đurađ, a od braće Broćeta, Luka je ranjen u ruku, a Jovo nije uopšte. Pitaju da li se možemo spasiti? Prozor je visoko, a u dvorištu čuju se koraci stražara. Kažem im da nema drugog izlaza nego da čekamo da kolima ili kamionom dođu da odvezu sve leševe, da se još više umažemo krvlju, umrtvimo, i da — kad izađemo iz varoši — skačemo i bježimo, pa kame uspije. I oni su se sagi asili da je tako najbolje. Đurađ je pokušao malim nožem da prokopa zid, ali bez uspjeha.

Dok čekamo kakva će nam biti sudbina, javiše se dva teška ranjenika, koji su bili u nesvjestici. Mladić, od 16 godina, Božidar Šljivar, i starac Simadan Grubor (više od 70 godina). Nasred sobe leže u krvi i jauču. Mladić traži vode, a tu je samo krv.

Počeo je svanjivati; očekujemo našu smrt, ali svi gajimo makar i tračak nade. Ovo je četvrti dan kako smo uhapšeni, a za to vrijeme nismo ništa jeli. Đurađ kaže da gladan ne može ni bježati, otpuza do ugla u kojem su bile kantice sa hranom i jede. . .

Između leševa podiže se i Bogdan Stanišić, kaže da je samo malo ranjen.

Čujemo udarce nogu, zatim razgovor. U hodniku se brava otključava, a mi liježemo među leševe, dok ona dva ranjenika nasred sobe tiho jauču, mladić i starac. Otključa se i soba, a onda uđu ključar i jedan ustaša, pijan. Poznadoh po glasu Arifa Hromadžića iz Petrovca.

Kad ču one jadnike, ipoče psovati krsnu slavnj, upita mladica ko je, pa mu opsova kralja Petra i reče da zbog ovih nije cijelu noć spavao. Zatim iz puške uihi i mladica i starca. Gleda miče li se neko drugi. Niko ... Ključar reče da je sve mrtvo i da treba dovući kola i neka voze da kopaju ... Izadoše zatim, a vrata ne zaključaše. >

Ne čuje se ponovo ništa, zlokobna tišina. Vjerovatno je negdje Oko pet sati. Kažem tiho Đuranu da se popne na leševe i vidi ima li straže u dvorištu. Nema, odgovara kasnije, otišli su. Kažem mu da izade u hodnik i vidi jesu li vrata zaključana. Izade, ali se više ne vrati... Vidim da je on pobjegao, skočim i sam i dam znak Luki Broćeti da bježimo. Izadem iz zatvora, ali nisam smio bježati ulicama, kao što je Cup bježao, jer sam znao da ću naletjeti na ustaše. Uletio sam u hodnik zgrade Sreskog načelstva. Velika zgrada ima troja vrata. Potrčao sam na vrata iz kojih se izlazi u dvorište u kojem su šupe za drva. Vrata čvrsto zatvorena, pokušavam da ih otvorim, ne ide. Čujem razgovor. Upravo u hodnik ulaze predstojnik Crnić i njegov pisar Ibraković. Hodnik je mračan,, sakrijem se u jedan ugao. Prolaze pored mene, ali me ne opažaju. Odoše na sprat. Zatim ponovo otvaram vrata, uspijem da izletim u dvorište. Preskačem plotove pri-i vatnih kuća, visine oko jednog metra, zatim bježim prekoi jedne puste uličice u dvorište Ilije Kneževića, blizu moje kuće, zatim kroz druga dvorišta i prdko jedne njive na-> mjeravao sam bježati iz varoši.

U njivi, primijetim mnogo muslimanskih žena i djece, koji su se sakrili u kukuruzima, jer su čuli da su te noći, ustanici zauzeli Drvar i željezničku stanicu Oštrelj na šumskoj pruzi, desetak kilometara daleko od Petrovca. Vidim da ne mogu tom njivom pobjeći, vratim se onda u jedan mali sokak u blizini pravoslavne crkve i potrčim prema ulici koja produžava u selo Drinić. Kad vidim da trči Duran Cup a za njim dvojica ustaša na razdaljini od 100 do 150 metara, pucaju. Umalo da i sam nisam istrčao pred njihove puške. Trgnem se i uskočim u baštu nekog Vučkovića i onda u susjednu baštu prote Novakovića, a zatim u jednu veću jamu, koja je ranije služila za rastvaranje kreča, a sada je bila pokrivena daskama. Nat-

krio sann se tim daskama i čekao. Oko podne čujem glatsove, dolaze prema jami dvije žene. Jedna stade na da^sku koja puče i — ugleda mene, krvava, Uplaši se i počebježati. Poznao sam je, bila je to Jelica, djevojka Hrvaticakoja je služila kod moje komšinice Marice Krstanović. Zovem je, ona se vrati, obeća mi da me neće odati. Kasnije, čujem poziva me neki glas iz susjedne bašte. Marica Krstanović. Kaže mi da se strpim i da dođem kod nje u kuću kad padne mrak, a ona će me sakriti nekoliko dana u podrum (konobu) dok se ne smiri potjera. Kaže da ne bježim u selo i šumu, jer ima puno ustaša, opkoliM su Petrovac. U noći pređem kod nje, a ona me sakrije u podrum. Ujutro me pozove na kafu, a onda mi kaže: »Znaš, Rajko, moja služavka Jelica je katolkinja, odlazi svaki dan u čaršiju, pa bi mogla da te oda ustašama, pa da i ja nastradam zbog tebe. Idi, molim te iz kuće«. Molio sam je da ostanem bar do noći, nemam kuid po danu. Nije uspjelo, ona se uplašila i ne pristaje.

Moram sam da bježim. Preskakao sam plotove iz bašte u baštu do hambara, koji je bio u bašti Sime Bamjca. Podvučem se pod hambar, sakrijem u zemlju i čekam noć. Noć je, ali opet se ne usuđujem da bježim. Sutra ugledam Maricu Krstanović u njenoj bašti. Zovem je i molim za malo vode. Malo kasnije, šalje mi vodu po Jelici, a takođe i žensku kecelju i maramu. Kaže da kad padne mrak maramu i kecelju svežem i da opet pređem kod nje, ona će me primiti. Ponovo molim Jelicu da me ne izda. Ona me uvjerava da neće i da se ne plašim od nje. Ja ipak odlučim da bježim kad padne mrak, pa šta bude...

Mrak. Čujem pucnjavu sa svih strana, ali čekam kasnije sate. Iznenada čujem ženski glas, doziva me. Nisam smio da se odmah javim, čekam. Opet, isti glas. Da, to je moja žena. Otkud ona? Marica joj je rekla za mene. Priča mi da me ustaše nisu tražili kod kuće, jer svi u gradu govore da sam mrtav, i ustaše tako misle.

Ohrabrim se, pođem kući. Nisam, ipak, smio u ku-^{*}ću, već u štalu. Tako dva-tri dana.

Jednog dana dolazi opštinski pandur i telai (izvjesni Murat Linić), zovu ženu. Kažu da dolazi hrvatska vojska,

pa vojnici treba da smjeste konje-; u štalu. Traže da je otvori jer je rekvirirana za vojsku. Kad su otišli, predem s tavana štale na tavan kuće, pažljivo da niko ne primijeti sa strane. Ovdje je mrak bio i noću i danju, samo su kroz male rupice probijali tek po koji zraci svjetlosti. Morao sam se boriti i sa miševima, ne mogu ništa čitati zbog mraka i vrijeme sporo prolazi. Tako šest nedjelja, u mrkloj noći, osluškujući jedino glas žene i pucnjavu u okolini Petrovca. Ustanici bombarduju Petrovac, granate fijuču i iznad moje kuće

Jednog dana dolaze ustaše i traže Simu Banjca, koji se krio na tavanu svoje kuće, a kad njega nisu našle, dolaze u moju kuću i traže mene. Žena ih je jedva uvjerila da nisam živ.

U subotu uveče sišao sam sa tavana da se okupam, sav sam prljav i cm. Legao sam zatim u jednu sobu, zaključana su vrata. Malo kasnije, ulaze u kuću predsjednik opštine i jedan ustački major. Kaže ženi da je kuća rekvirirana i da u roku od tri sata treba da se iselimo, smijemo nositi' samo posuđe i sitnije stvari. Žena kaže da će ići u svoju raniju kuću, u kojoj je sada neki Ljubo žandar (on je već bio pobjegao u šumu), ostala ije samo njegova žena. Ona je našla neka kola, pa je stvari i djecu poslala tamo, a ja i žena iskoristismo trenutak kad u dvorištu nije bilo vojnika i preko bašta predemo takode u tu kuću na periferiji grada. Ja sam se najviše krio u jednoj njivd kukuruza, koja je bila tik uz kuću.

Negdje u septembru, mislim da je bilo 14. septembra, ustaše odluče da pokolju sve srpsko stanovništvo u varoši. Tome se, kako čujem, uspotivio komandant domobranske vojske, neki general Matočić, zaprijetivši im da će domobrani da se tuku sa ustašama, a ne sa ustanicima ukoliko pokušaju da ostvare naum. Kad nisu uspjeli da izvrše pokolj, u gradu, ustaše nastave pokolj Srba u okolnim selima, a traže da se svi Srbi isele iz varoši. U selu Tuk-Dževar pobili su sve muškarce već u selu, ili su ih doveli u varoš, da bi ih postrijeljali u dvorištu Sreskog načelstva. U tom istom selu pohvatali su i oko 40 žena i djece i sve zatvorili u drvenu kuću nekog Paje Novakovića, zakovali vrata, zatim oko kuće navukli sla-

me i sve ih žive spalili. Jauk žena i djece čuo se čak u varoši.

Slično su učinili i u selu Rašinovcu. Svetili su se nad golorukim i nezaštićenim narodom, kad nisu mogli da učine ništa protiv ustanika ...

General Matočić, domobranski komandant, kad je uvidio da ne može zaštititi srpsko stanovništvo od ustaškog pokolja, pristao je da naredi da se svi Srbi ise u roku od dva dana u Prijedor, vojnim kamionima do željezničke stanice u Bravsku, a zatim otvorenim vagonima u Prijedor.

Dolazi opštinski pandur i kaže ženi da se moramo spremati i ujutro doći na pijacu gdje će čekati kamioni da nas prebace. Nismo smjeli ništa nositi, osim kofera i istvaru koje mogu stati u ruku.

Ujutro se dogovorim sa ženom i pošaljem je u Srešćo načelstvo da traži propusnicu do Stare Pazove, jer smo odlučili da bježimo u Srbiju. Žena je tražila za sebe i za tri člana porodice, kao za djecu, a iu stvari jednu i za mene. Jedva je uspjela da ubijedi pisara Ibrakovića da ima troje djece i da ne želi da bježi u Srbiju. Rekla je da u Pazovi ima sestru i da hoće da ode kod nje, jer nema od čega da živi sa djecom. Dobila je propusnicu. Na brzinu je takode uspjela da rasproda ćilime i serdžade, pa smo tako uspjeli skupiti nešto para za put.

Sobom smo ponijeli samo jedan kofer sa nešto veša i hrane, kutiju masti i u platnenoj vrećici 4 do 5 kilograma brašna. Došli smo do pijace ,ali ja nisam smio odmah ući u kamion, plašeći se da me ustaše ne poznaju i ne odvuku. Sakrio sam se u jednu susjednu kuću, kod prijatelja, kuma Tminića. Upravo kad su kamioni trebalo da krenu, žena me je pozvala i ja sam istrčao i ulskočio. Usput, poznali su me neki Muslimani ,ali nisu bili ustaše.

Pošli smo iz Petrovca, ostavljajući za sobom sve što smo do tada ovdje podigli i sačuvali. Ostala je naša kuća, sve stvari u njoj, ostalo je u podrumu mnogo buradi rakije, pun magazin ljekovitog bilja, negdje oko 300 džakova spakovanih po stotinu kilograma, preko tri vagona robe za otpremu.

Kad smo kamionima stali kod Zdanog Dola, uplašⁱ smo se da nas ne prevare i tu pobiju sve. Nije se, n_a sreću, obistinila naša zebnja. Bio je to samo MALI kvar n_a kamionu, pa kad su ga otklonili, krenuli su⁰ dalje. £)0 Bravtska smo išli bezbjedno, a onda smo preⁱ u vagon_e. Pratiili su nas na ovom putu domobrani, genial Matočić nije dozvolio da nas prate ustaše, jer se plašio ustaškog divljanja i pokolja.

I u Prijedor smo stigli bezbjedno. Tu su NAS dočekale ustaše i pozvale da stanemo u red da nas vode u neke barake na spavanje. Kako je bila noć, ja sam se sa porodicom sklonio i, kad su oni otišli, mi smo pošli do mog starog prijatelja Vučenovića, da prenoćimo. Tu su nas neki savjetovali da pređemo na katoličku vjeru pa će sv_e bdti u redu. Ali mi smo već bili odlučili d^a bježimo u Srbiju ...

Ujutro oko devet sati pošli smo iz Prijedora vozo_m za Pa zovu. Do Rume nismo imali nikakvih kontrola, n_j smetnji.

Kako sam saznao, u Rum: je bila neka njemačka ekonomska granica između Hrvatske i Srbije. U Rumi uej_e u voz jedan ustaša, pregleda putne isprave, a jedan carinski činovnik pregleda koferu. Kaže mi da ponesem tu leuti ju masti i brašna i da pođem s njim. Zena se uplašila i poč_e plakati, mislila je da se neću više vratiti • •.

Pođem s njim u kancelariju. Činovnik napravi zapisnik da mi je oduzeo ono malo masti i brašna pa mi onda reče da možemo ići. Vratih se sav sretan. Lokomotiva umalo kasnije zviznu i mi krenusmo dalje.

U Staroj Pazovi, dokle imamo karte, ne izlazila Hoćemo u Srbiju. Voz kreće, ne dolazi kondukter, niti ima kontrole. Dobro je. U Zemunu, plašim se da nas neće pred Beogradom skinuti s voza. Ne, voz ide dalje, nas niko ne dira. Evo nas i u Beogradu ...

NIKOLA PECANAC

»DRVARSKA PUŠKA«

Po direktivi Sreskog komiteta KPJ i Vojnog štaba za drvarsko-grahovski srez, nakon intenzivnih priprema, nekoliko dana pred ustanak, formiran je i partizanski odred »Crvljivica«, nazvan po mjestu u kome je formiran.

Zbog zadataka koji su mu predstojali, drugog dana po formiranju, Odred je podijeljen na dva dijela. Jedan dio (1. 2. i 3. desetina sa odjeljenjem diverzanata) ostao je na mjestu formiranja, na Pometeniku. Drugi dio Odreda (4. 5. i 6. desetina i odjeljenje diverzanata) sa komandantom odreda Vladom Moračom i zamjenikom političkog komesara Radom Zorićem, razmjestio se po šumi, sjeverno za 500 metara od željezničke stanice u iMačijoj Gredi. Ovi položaji u taktičkom pogledu nudili su nam dobre zaklone, kako od zrna, tako i od oka. Za dejstvo vatrom i pokretom sa ovih položaja, na prugu i cestu, koja vodi preko Crvlj ivice, iz Drvara ka Oštrelju i obratno, postojali su veoma povoljni uslovi.

Čim su se desetine razmjestile, pristupilo se organizaciji i izvođenju vojne obuke. Ona je bila nužna zbog toga što smo u Odredu imali dobar broj omladinaca i ljudi starijih godišta kojima je takva obuka bila od velike potrebe. Za ovaj posao, pored ostalih, bila su zadužena tri narednika bivše jugoslavenske vojske — Vlado Morača, Stevan Pećanac i Branko Torbica. Oni su za ovaj posao zaista bili potpuno stručni i sposobni.

Sjećam se, u subotu 26. jula 1941. godine od 12—14 časova bio sam stražar na ulazu u logor. Nastojao sam da mom oku i uhu ne umakne ništa. Stražareći i osma-

trajući rejon, bližu i dalju okolinu logora, a naročito pravac Crvljivica — Pasjak, sasvim slučajno se sjetih teškog mitraljeza »švarcloze«, koji sam dobio još prije dva mjeseca od Milana Pećanca — Maćeg, iz sela Vrtoče. »Svarcloze« je bio sakriven u zidu moje ograde na Podovima. Idući tako s noge na nogu za vrijeme stražarenja, razmišljao sam o njemu. Čak sam mu predvidio i vatreni položaj sa kojeg je mogao uspješno da djeluje po cijeloj Crvljivici, kako po dubini, tako i po frontu, uključujući tu i prugu i cestu.

Kada mi je stigla smjena, odmah sam otišao u Stab Odreda kod Vlade Morače i Rade Zorića i obavijestio ih da kod kuće imam sakriven teški mitraljez. Rade je već od ranije znao za njega. Predložio sam da odem kući i da ga donesem u logor još u toku noći. Predložio sam i gdje da mu odredimo vatreni položaj. Na kraj'u, rekao sam im da njime dobro rukujem. Oni su se odmah složili s mojim predlogom.

Tog popodneva, čim sam dobio dozvolu da donesem mitraljez, ostavio sam pušku drugovima i krenuo kući. Idući putem, odlučio sam da svratim do mog oca Jove. Znao sam da je tog dana u službi. Bio je skretničar na željezničkoj stanici Pasjak. Nismo se vidjeli već punih osam dana otkako sam otišao u logor. Poželio sam da ga vidim, a htio sam uzgred da čujem i najnovije vijesti, kako kod nas, tako i u svijetu, jer željezničari su uvijek bili u toku događaja.

Negdje prije 16 časova, kada sam prolazio pored Baukovih kuća, čuo sam iz pravca Previ je jedan, pa drugi, a zatim i treći pucanj iz vojničke puške. Stao sam kao ukopan. Pomislih da to ustaše pucaju za nekim od naših drugova. Pogledao sam u tom pravcu. Primijetio sam na cesti automobil miš-crne boje. Tek što sam ga uočio, uslijedila je eksplozija ručne bomblbe pored automobila ispod ceste. Poslije toga ispaljeno je još nekoliko metaka.

Oko kola nije se niko primjećivao. I dalje sam vjerovao da se ustaše, ili izviđavaju pucajući iz kola u pravcu Bokanovih kuća, ili da pucaju na čobane ispod ceste udaljene oko 50 metara od kola. Međutim, prije zatišja od nekoliko sekundi, vidio sam tri čovjeka kako bježe od

kola u pravcu zaseoka Rečkovac — Ataševac. Prateći ih kako zamiču u Dodigov gaj, u isto vrijeme zapazio sam jednog kako izlazi iz kola, osmatra teren, sklanja kame-
nje ispred kola, potom ulazi u njih i kreće ka Oštrelju. Iznad Babića kuća kola su se zaustavila. Poslije nekoliko minuta produžila su za Oštrelj. Odmah sam pomislio da je neko od naših napravio prepreku na putu.

Iz radoznalosti pojurio sam ka mjestu gdje je malo-čas stajao putnički automobil. Ni na kraj pameti mi nije bilo da se radi o »prvoj drvarskoj puški«. Požurio sam za čobaninom koji je bježao prema Bosnića-Dodigovim kućama. Stigao sam ga kada je prelazio cestu. Bio je to stariji čovjek. Mislim da se zvao Dodig. Ja ga nisam poznavao. Uplašen od puškar an ja i fijuka parčadi rasprsnute ručne bombe koji su maločas letjeli oko njega, mislio je da je poslije masakra prve grupe Drvarčana od strane ustaša i on došao na red. Uzbuđen i ošamućen, gledao me je s takvim nepovjerenjem kao da sam ja taj koji je posegnuo za njegovim mučeničkim i bezazlenim životom. Kada sam ga upitao da li je vidio ko je pobjegao od automobila u pravcu Ataševca, on mi je rekao da nije siguran ko je. »Kao da iz zemlje iznikoš«, veli starac. Ali, čini mu se da je jedan od njih bio Nikica Kecman, drugi jedan od Miljevića. Učinilo mu se da je to Milan Miljević iz Ataševca. Onoga trećeg nije prepoznao.

Na cesti sam odmah primijetio ostatke polupanog stakla od šofer-šajbne. Kada sam prišao bliže, vidio sam i krv na dva mjesta, kao i na dva-tri veća kamena. Odmah sam pretpostavio da su naši napali ustaški automobil. Kamenje su, vjerovatno, nabacali da ga zaustave. A kada sam vidio i tragove eksplozije ručne bombe, tu ispod ceste, bio sam još više uvjeren da je ova pretpostavka tacna.

S obzirom na ovo što se desilo u Crvlj ivici, odmah sam odustao ne samo od odlaska ocu na Pasjak, nego i od odlaska kući po mitraljez. Osjećao sam potrebu da što prije javim ovu novost drugovima u logoru. Za pola sata stigao sam u Odred i javio novosti iz Crvljivice.

Vraćajući se u Odred i razmišljajući o onom što sam vidio u Crvljivici, sjetio sam se Dušana Ševe koji je prije

osam dana, 18. jula, goneći tovar pušaka i mimici je u šumu pored naše kuće, vikao Jovanu, Stevanu i meni kako je došlo vrijeme da idemo vojevati. Osjećao sam sve više da je Dušan zaista u pravu.

Kad sam saopštio vijest o napadu na ustaški automobil u Crvljivici, u logoru je data uzbuna. Svi borci bili su za kratko vrijeme na okupu. Vlado Morača je objasnio borcima situaciju i naredio pokret ka Krivodolu. Krenuli smo u koloni po jedan. Kada smo stigli pod vrh Mačije grede, iz pravca Pasjaka čuli smo mitraljesku i pušcanu paljbu. Zaustavili smo se. Neko je primijetio da se ustaše kreću u streljačkom stroju od Pasjaka u pravcu Crvljivice. Pucali su na sve što se kretalo po Crvljivici.

Bilo nam je svima jasno da je konačno došao trenutak obračuna sa zločincima, koji već mjesecima nekažnjeno haraju po Bosanskoj krajini.

Nastavljen je pokret istočnom stranom Vrančeva vrha' U prvi sumrak stigli smo u rejon Grubišne doline. Tu smo sjeli da se odmorimo. Uzbuđeni, prije svega zbog nepotpunih informacija o tome kako je došlo do prvog sukoba, i to oružanog sukoba sa neprijateljem, i istovremeno zabrinuti za narod Drvara i okoline, očekivali smo odmazdu poslije ovog događaja u Crvljivici.

Poslije pola časa odlučeno je da se isture bombaška odjeljenja na cestu i željezničku prugu u Grubišnoj dolini. Bombaše je trebalo odabrati na dobrovoljnoj bazi. Za ove zasjede tražena su po tri bombaša. Kao dobrovoljac za zasjedu u Grubišnoj dolini javili smo se Milan Bojanić sa Spaso vine, Duško Adamović iz Vrtoča i ja. Vlado Morača nam je dao vrlo precizan zadatak. Mene je odredio za vođu bombaša. Na kraju, rekao nam je da će se on sa glavninom boraca u toku noći nalaziti na Babića klancu.

Sjećam se momenta kada smo krenuli na zadatak. Bila je mračna noć. Pošto smo se javili dobrovoljno na prvi ratni zadatak, uz to pod uticajem noći, išli smo ćutke, razumije se, duboko razmišljajući o preuzetoj obavezi. Brzo smo izabrali mjesto za zasjedu, jer smo ovaj teren dobro poznavali.

Zasjeda u Grubišinoj dolini, moj prvi samostalni ratni zadatak, ostao mi je u dubokom sjećanju iz više razloga.

Prvo, zbog toga, što su ovdje 14. aprila 1876. godine, Turci iznenadili, okružili i dobrim dijelom uništili jednu jedinicu vojvode Goluba Babića. U ovoj borbi poginulo je nekoliko mojih komšija. Sjećam se, o tome se dugo pripovijedalo, kako se moj djed, Rade Pećanac, jedva izvukao iz obruča. Tako, recimo, kada bi kosili livadu u Krivodolu, djeda bi nam redovno pričao o toj borbi. A mi djeca rado smo ga i pažljivo slušali: (Objašnjavao nam je gdje je i kako je poginuo njegov najbolji drug, kako su ga Turci noževima izboli i kako je on izvukao živu glavu.

Međutim, sada, te večeri, 26. jula 1941. godine, kada smo naišli na grobove krajiških ustanika iz 1876. godine, razbacane i neuređene iznad same doline gdje smo postavili zasjedu, kao da su nas opominjali na budnost i opreznost. Podsjećajući se djedovih priča iz borbi sa Turcima, čini mi se da nikada kao tada nisam poželio sukob sa ustašama i to baš na ovom mjestu. Imao sam osjećaj da bismo nas trojica dobrovoljaca osvetili Grubišinu dolinu za sva vremena. Jer, ustaški zulum, po onome kako smo ga mi tada cijenili, bio je kudikamo teži i svirepiji od turskog.

Drugo, sjećaću se ove zasjede i zato što niko od nas trojice nije imao časovnika pomoću kojega bismo se u toku noći smjenjivali na straži. Dogovorili smo se da se smjenjujemo pomoću kretanja zvijezda, jer je noć bila vedra. Ali, ni Bojanić, ni Adamović, nisu znali da određuju vrijeme po zvijezdama. Zato sam ja, umjesto dva, dežurao puna četiri časa, jer sam želio da pred zoru budem budan. Razumije se, da je na račun toga bilo sutradan, pa i kasnije, dosta šale.

Treće, sjećaću je se jer sam ovdje, u Grubišinoj dolini, 26. jula 1941. godine, u 15.30 časova, čuo prvu, historijsku, ustaničku »Drvarsku« pušku.

Rano ujutru, 27. jula, u neposrednoj blizini Grubišine doline, prikupljali su se borci našeg Odreda. Pošto smo se podijelili u dvije grupe, krenuli smo u napad na Oštrelj. Sa jednom grupom išao je Vlado Morača. Ova grupa imala je zadatak da napada Oštrelj sa zapadne strane, prema

žandar meri j skoj stanici. Druga grupa, koju je vodio Rade Zorić, imala je zadatak da napadne sa južne i istočne strane, pravcem željeznička stanica. Sa sjeverne strane nije niko napadao, jer nismo imali dovoljno snaga.

Sjećam se tih trenutaka kada smo se privlačili Oštrelju. Kretao sam se na začelju zapadne kolone. Pozadi mene bio je Vlado Morača. Kada je kolona prolazila pored Zandarmerijske stanice, primijetio sam jednog žandara (oružnika) koji je stražario ispred Stanice. Imao je 'na sebi ratnu opremu, a pušku je držao na gotovs. Kad sam ga primijetio, stao sam uz jednu debelu jelku, povukao sam Vladu za rukav i pokazao mu, upirući rukom prema stražaru. Kada ga je i Vlado vidio, zatražio sam dozvolu da ga gađam. Vlado je ćutao kao zaliven. Mislio sam da me nije dobro razumio. Još sam jednom ponovio zahtjev da pucam. Ali, kako ni ovoga puta nisam dobio odgovor, shvatio sam da se slaže s tim, jer sam vidio kako je i on uzeo pušku na gotovs. Naslonio sam pušku na jelku iza koje sam stajao, i odmah opalio prvi metak. Dok sam ubacivao sljedeći metak u cijev, oružnika je nestalo. Pao je kao svijeća. Tog momenta osjetio sam takvu snagu i sigurnost u drugove oko sebe koji su vikali: »Naprijed narodna vojsko, zalomi lijevo krilo, ura, juriš, hvatajmo ih žive!« Zajedno sa njima trčao sam, gotovo bezglavo, pucajući onako nasumice u pravu Zandarmerijske kasarne, koju još nismo mogli vidjeti od guste jelove šume. Međutim, žandari su pružili jak i organizovan otpor. Sva njihova vatra ibila je usmjerena prema našoj grupi. Ali, kada se ubrzo oglasila pucnjava Zorićeve grupe, otpor žandara je sve više jenjavao. Borba za Oštrelj trajala je oko pola časa. Neprijatelj se, zahvaljujući pošumljenom terenu, ipak uspio izvući bez većih gubitaka u pravcu Bosanskog Petrovca.

Kada smo osjetili prvi trenutak pobjede, u oduševljenju i zanosu odjednom nas je presjekla kao britka sablja pojava automobila iz centra naselja. Vozač automobila je vratolomnom brzinom projurio pored Prpine kuće, u pravcu Petrovca. Pojava ovog automobila nas je zaista iznenadila, ali nije i zbunila. Na cesti između Prpine i Jelachine kuće, zateklo se nekoliko boraca, među kojima Luka

Ševo iz Podbrine, Dušan Rodić sa Bubnja i Duško Adamović iz Vrtoča. Kao po komandi, opalismo nekoliko metaka po automobilu, koji je projurio pored nas. Ali ga niko nije pogodio. Vidjevši da će auto i pored toliko nas otići za Petrovac, Luka Ševo je na brzinu otisnuo na cestu jedno drvo. Kola koja su već imala zalet, udarila su u desni dio balvančeta. Balvan se odvaljao preko ceste, a auto produžio ka Petrovcu.

Kada je vozač mislio da je opasnost prošla, a i mi izgubili nadu u uspjeh, Ševo kao iz inata kleknu, strpljivo nanišani i opali jedan, drugi, a zatim i treći metak u pravcu automobila. Cutke smo ga gledali. Poslije tri ispaljena metka, kola počеше da krivudaju po cesti. Poslije 20—30 metara sletjela su u jarak i zapalila se. Pojurili smo ka kolima iz kojih smo jedva izvukli vozača, koga je Ševo teško ranio u desnu ruku. Kola su gorjela kao baklja, a u njima i jedan teško ranjen domobranski natporučnik kojeg nismo mogli izvući. Radoznalo smo sve to posmatrali. Ali, kada su u zapaljenim kolima počele da praskaju ručne bombe, brzo smo polijegali u jarak. Zahvaljujući tome, nismo imali žrtava.

Iz izjave zarobljenog domobrana-vozača, doznali smo da je on juče vozio ustaškog majora iz Drvara za Petrovac i da je bio napadnut u Crvljivici. Rekao je da je prilikom napada, major teško ranjen i da je u toku noći umro u Oštrelju. Majorova žena, koja je sa njim bila u kolima, poginula je već u Crvljivici. Rekao je da je prilikom napada u Crvljivici lakše ranjen i jedan natporučnik koji je bio u kolima. Ponovo je teže ranjen u Oštrelju, a sada je izgorio u istim kolima.

Poslije likvidacije automobila, počeo je pretres raznih objekata i kuća u Oštrelju. Pronađene su velike količine eksploziva, kapisli, štapina i alata za rušenje, koji nam je došao kao poručen. Pored toga, pronašli smo velike količine hrane i rakije. -Sve jedinice koje su držale Petrovac u blokadi puna dva mjeseca bile su redovno i dovoljno snabdijevane ovim zalihama hrane.

Po ulasku u Oštrelj do nas je došao Vaso Kelečević koji je prije ustanka bio nadzornik pruge, a sada član Sreskog komiteta KPJ za Bosanski Petrovac. Koliko se

sjećam, Vasu je naš ulazak u Oštrelj potpuno iznenadio. Jer, rukovodstvo ustanka, u kome je bio i Vaso, nije još dalo signal za ustanak.

Dok smo krstarili po Oštrelj u, prišao nam je krojač Marko Čosić. Izjavio je da želi da nam se priključi kao dobrovoljac. Marko nam je rekao da ima sakrivenu pušku u šumi iznad kuće. Pošli smo s njim. Pronašao je skrovište ,otkopao pušku, naoružao se i uključio u našu jedinicu. Poznajući dobro Oštrelj, vodio nas je od Objekta do objekta i pokazivao gdje se šta nalazi. Brzo smo ga svi zavoljeli zbog njegove privrženosti pokretu, otresitosti i aktivnosti. Naišli smo i na Stojana Kudru, skretničara. Upravo je bio na dužnosti na izlasku iz Oštrelj a prema Brizgaću. Kudru sam još od ranije dosta dobro poznavao. Kad smo se pozdravili, on mi se obrati otprilike ovim

riječima:

— Pećanac, zaboga, šta radite već dva sata u Oštrelj u, iz koga su ustaše davno pobjegle? Vi sigurno ne znate da je najavljen voz sa ustašama iz Smetice za Drvar. Oni dolaze da osвете poginulog domobranskog majora u Crvljivici.

Pitao sam ga kada će voz sa ustašama stići u Oštrelj. Rekao je da ih očekuju oko 11 časova, za dva sata. Ovaj podatak odmah sam prenio komandi našeg Odreda. Predložio sam ujedno i šta da uradimo da bi onemogućili dolazak ustaša. Na Brizgaću sam imao strica Vasu Pećanca, skretničara na pruzi. Predložio sam Radi i Vladi da mi dadu desetak boraca, sa kojima bi otišao na Brizgac i zarušio prugu.

Moj predlog je prihvaćen. Na brzinu smo prikupili desetak boraca. Koliko se sjećam, to su bili: Stevan i Mićo Pećanac sa Podova, Milan Simić iz Zaglavice, Nikola Bokan iz Podbrine, Mićo Tanjga, Boško i Dušan Bosnić iz Crvljivice i Marko Čosić sa Oštrelj a. Svi smo imali karabine, osim Mice Pećanca koji je nosio dva mala limena sandučeta municije. Svi smo, osim Čosića i Mice Pećanca, ranije odslužili kadrovski rok, dok je Stevan Pećanac bio aktivni podoficir — narednik.

Vlado nas je postrojio i na brzinu izdao zadatak da što prije stignemo na stanicu Brizgac, porušimo prugu i

po svaku cijenu da spriječimo dolazak ustaša u Oštrelj iz pravca Srnetice. Mene je izveo ispred stroja i proglasio za starješinu desetine. Jačinu neprijatelj a niko nije znao — ni Kudra, ni ja, niti moja komanda koja me je uputila na zadatak. Samo se znalo da je najavljen voz sa ustašama i ništa više. Vlado nam je rekao da će za nama poslati dva borca, braću Rodice, sa jednim vagonetom eksploziva i alata za rušenje pruge i nešto suve hrane. Rodićima je rečeno pred nama da nas moraju sustići do, Brizgaća.

Nešto poslije 9 časova krenuli smo na zadatak. Išli smo željezničkom prugom u koloni po jedan. Nismo osjećali ni glad, ni umor. Žurili smo. A ovo je bio već drugi zadatak u toku dana. Već na prvom kilometru od Oštrelja, idući prugom, sreli smo naše diverzante, koji su se vraćali sa kidanja telefonske veze između Oštrelja i Brizgaća. Rekli su nam šta su sve uradili. Na trećem kilometru, iznenada pred nas je izletio Milan Cup, mašinbravar iz Oštrelja. Vozio je nožnu trezinu iz pravca Brizgaća. Naši izviđači, misleći da je neprijateljska izvidnica, počeli su da pucaju na Cupa. Međutim, sve se dođbro svršilo. Malo smo porazgovarali i mi produžili na svoj zadatak, a Cup je odjurio u Oštrelj.

Kada smo prolazili pored Ugljane, koja se nalazi na pola puta Oštrelj — Brizgać, za momenat smo zastali. Bilo je predloga da ovdje zarušimo prugu i dočekamo voz sa ustašama. Ovaj predlog nisam prihvatio. Računao sam da ustaše neće smjeti ići direktno u Oštrelj sa kojim su poki-dane sve veze. Pretpostavljao sam da će se iskrcati u Brizgaću i krenuti pješke preko šume. Ako bi tako postupili, što je bilo logično, onda naša zasjeda i rušenje pruge na ugljani, ne bi imalo nikakvog smisla. Ustaše bi bez borbe upale u Oštrelj i napravile tamo dar-mar, pa bi možda produžile i za Drvar. To rezonovanje drugovi su prihvatili i produžili smo dalje.

Išli smo brzo i vrlo oprezno. U koloni se nije čula ni riječ. Stalno smo imali na umu da može svakog momenta doći do borbe u susretu sa ustašama, bilo da idu vozom ili pješke. Znali smo da borba u susretu ne bi bila za nas ni laka ni uspješna, jer smo očekivali jačeg nepri-

jatelja. Poslije svakih stotinjak metara jponeko od boraca legao bi na prugu, prinosio uvo na šinu, osluškujući da li nailazi voz. Prosto smo trčali da bismo prije voza stigli u Brizgać.

Imali smo dvije varijante gdje da postavimo zasjedu. Po prvoj varijanti voz bismo dočekali na stanici u Brizgaću, a po drugoj ina Cvancikašu, koji je 500 metara istočno od Brizgaća na planinskom proplanku. Ovo mjesto poznao sam još od ranije dok sam dolazio kod strica u lov.

Prvu varijantu sam ipak smatrao boljom. Tu nam se pružala prilika da oštetimo zapadnu skretnicu, da zaposjednemo položaje oko stanilce. A kad bi voz ušao u stanicu i stao, mi bismo po vagonima osuli jaku vatru, pobacali ručne bombe i izvršili juriš.

Na Brizgać smo stigli za nepun sat. Stanici smo prilazili oprezno. Moga strica Vasu Peć anca, skretničara, našli smo u stanici na nogama, sa crvenim barjačićem u ruci. Za nas je to bio znak da se on sprema za doček voza. Kada nas je vidio u uniformi i naoružane, bio je neprijatno iznenađen. Posh je pozdrava, koji je više bio hladan nego topao, upitao sam ga šta zna o vozu sa ustašama koji je najavljen iz Smetice za Drvar. Odmah nam je rekao da je voz objavljen sa Vrletine i da treba da stigne na Brizgać za pet-šest minuta.

Kada smo to čuli, istrčali smo pred stanicu. Pored huktanja lokomotive, vidjeh smo i dva stuba dima koji su nadvisivali šumu kroz koju se voz približavao stanici Brizgać. Mićo Tanjga je upitao mog strica otkuda dva stuba dima, a jedan voz. Stric mu je objasnio da je prvi dim iz lokomotive koja ide ispred voza na oko 500 metara kao njegova izvidnica. Na njoj je i nekoliko ustaša. A drugi dim je od lokomotive koja vuče kompoziciju sa vagonima u kojima su ustaše.

Nisam imao vremena za duži razgovor sa stricem, što se po njega kobno završilo. Na veliku brzinu i sa nekoliko riječi uspio sam da mu kažem da su Drvar, Grahovo, Oštrej i još neka druga mjesta oslobođeni od ustaša, da mi nismo hajduci niti komite, da smo narodna vojska, da je to pokret masovan, organizovan i dobro povezan u cijeloj zemlji. Rekao sam da smo došli sa ozbiljnim zadat-

kom da napadnemo voz sa ustašama i da ne smijemo dozvoliti da ustaše dođu u Oštrelj. Na kraju sam ga zamolio da sa porodicom i vrijednim stvarima odmah krene preko šume u Drvar kod mojih roditelja, ili da se skloni dalje od stanice jer ćemo sada napasti ustaše. Kad je ovo čuo, ne razmišljajući, jer za to nije ni imao vremena, energično se usprotivio svakom napadu na stanici. Isto tako nije htio ni da čuje za odlazak bilo gdje. Bio je više nego očajan. Molio je, da odmah odemo sa stanice, da bi on mogao izaći pred voz.

Voz se sve više približavao. Vremena nije bilo ni za razgovor, niti za ma kakva ubjeđivanja. U situaciji u kojoj smo se našli, ne zna se kome je bilo teže i kome je više gorjelo pod nogama, da li stricu ili meni.

Videći da još uvijek možemo prije voza stići na Cvancikaš, energično sam pozvao drugove da pođemo u susret vozu. Tu na stanici sam ostavio i Nikolu Bokana, da skloni i zaštititi strica, njegovu porodicu i jedan mladi bračni par iz Oštrelja koji se kod njih sklonio.

I pored toga što smo izbjegavali borbu u susretu, ona nam se mimo naše volje, ipak, nametnula. Voz koji je vozio ustaše iz Srnetice, imao je ispred sebe izvidnicu — jednu lokomotivu, na kojoj je sa obje strane ibilo ipo 3 ustaše sa dva puškomitraljeza. (Lokomotiva — izvidnica, kretala se ispred kompozicije na oko 500 metara. Voz je bio sastavljen od nekoliko vagona u kojima se nalazila satnija ustaša iz Sremske Mitrovic. Uz put joj se priključilo nešto ustaša i oružnika iz Srnetice i okolnih mjesta koji su poznavali teren Oštrelj — Drvar.

Na prugu kod Cvancikaša smo nabacali oko jedan metar drva, a zatim smo u trku zaposjeli položaje na ivici šume iznad pruge, na udaljenosti od oko 50—100 metara. Naišla je lokomotiva sa ustašama — izviđačima. Mićo Tanjga, Milan Simišić i Nikola Bokan, koji je ubrzo stigao za nama, bili su na našem lijevom krilu. Oni su prvi otvorili vatru na izviđače na lokomotivi. Obasuti pušcanom vatrom, mašinovođa i ložač nisu ni primijetili prepreku na pruzi, pa su na nju naletjeli. Lokomotiva se zarila u drva, a potom iskočila iz šina. Ustaše su poskakale sa lokomotive i sklonile se pozadi drva složenih za utovar iz-

nad same pruge. Poslije 30—40 sekundi, naišao je voz sa ustašama. Svi smo osmli brzu paljbu po cijeloj kompoziciji. Mašino vođa je u punoj brzini udario u prvu lokomotivu — izvidnicu. Udar je bio toliko jak da su i lokomotive i svi vagoni iskočili iz šina.

I pored udara prvom lokomotivom u drva, a kasnije i drugom u prvu, kojom prilikom su imali nekoliko povrijeđenih, ustaše su se brzo snašle i pružile organizovan otpor. Mitraljeski rafali parah su nebo iznad Cvancikaša.

Naša najveća slabost ibila je u tome što smo toliko bili udaljeni od pruge da nismo mogli da pobacamo ročne bombe koje bi prethodile pripremanom jurišu. Pored toga, brisani prostor između nas i ustaša i jaka mitraljeska vatra, nisu nam dozvoljavali da se približimo.

Naša zasjeda je bila improvizovana. Nismo imali vremena za organizaciju napada. Óve naše slabosti neprijatelj je na vrijeme uočio i doibro iskoristio. Düm-dum meci, koji su eksplodirah i odjekivah iza naših leđa, stvarah su zabunu i paniku kod Boška i Dušana Bosnića. Oni su javljali da nam je za leđima neprijatelj. Dva puta sam morao da ih opominjem i ubjeđujem da to nije neprijatelj, da ne unose paniku i da ostanu na svojim mjestima. Videći da nismo jaki, a ni naročito opasni, jer nismo imali nijednog matraljeza, ustaše su počele da nas potiskuju, kako jačom vatrom, tako i pokretom sa (bokova. Da mi desetina ne bi pala u okruženje, ja sam je po dijelovima izvuкао ka Brizgaću i zaposjeo liniju za odbranu, zapadno od Brizgaća na kilometar-dva.

Poslije našeg povlačenja, ustaše su ušle u Brizgać, uhvatile moga strica i strijeljale ga. Njegovu ženu i kćerku, povelu su sobom Iz Smetice su tražili i dobili jednu lokomotivu, podigli iskliznute vagone na šine, natovarili mrtve, teže ranjene i povrijeđene i odmah ih vratili za Srneticu.

Kolona ustaša krenula je prugom pješke u pravcu Oštrelja, vodeći sa sobom Smilju i Jelu Pećanac kao vodiče. Kada su naišli na našu zasjedu, pobacah smo bombe i ispalili po nekoliko metaka, pa se povukli na novu, unaprijed predviđenu liniju koja se protezala istočno od Oštrelja za 1 km. Na ovu liniju nisu stigla dva Bosnića. Iz-

gubili su orijentaciju u šumi. Pred samu moć izbili su u Ataševac, odakle su otišli svojim kućama.

Prilikom našeg povlačenja sa prve na drugu liniju, braća Rodići, koji su sa Oštrelj a krenuli za nama sa jednim malim vagone tom koji je bio pun eksploziva i 'alata za rušenje pruge, kao i nešto suve hrane, vozeći neoprezno, naišli su na ustašku zasjedu. Branko je nešto ranije primijetio ustaše i skočio pod prugu, ali su ga dok je bježao kroz šumu ustaše smrtno pogodile. Pao je oko 100 metara daleko od pruge. Iliju su živa uhvatili na vagonetu.

Ilija je ibio prvi naš vojni zarobljenik kod ustaša. Znao je dosta o ustanku u Drvaru i Oštrelju. Ustaše su tražile od njega da sve kaže o ustanku. On je odmah rekao da su Drvar, Grahovo, Glamoč i Oštrelj u našim rukama. Rekao im je da u Oštrelju ima oko 900 gerilaca i da stalno dolaze od svakuda, jer pripremaju napad na Petrovac i Srneticu. Na kraju, savjetovao je ustašama da je inajbolje da se odmah vrate nazad, ako žele da ostanu u životu. Ilijino dostojanstveno držanje i izjava šokirali su ustaše. Oni koji su mu povjerovali bili su odmah za to da se vrate nazad. Međutim, bilo je i takvih koji mu nisu vjerovali. Tukući ga, govorili su mu da laže, da je pijan i lud.

Sa Ilijom, zarobljenim partizanom, ustaše su nastavile put za Oštrelj. Kretali su se pješke po pruzi. Kad su naišli na našu zasjedu iz koje su Mićo Tanjga i Nikola Bokan bacili dvije ručne bombe i zapucali iz pušaka, ustaše su zastale ne odgovaraj ući na našu vatru. Ilija Rodić im je skrenuo pažnju da iza svake jelke do Oštrelja ima po jedan gerilac i da neće živi doći u Oštrelj. Ustaše nisu dugo razmišljale. Vratili su se nazad, ali ne prugom već ispod nje za 200—300 metara. Pred samu noć izašli su na prugu kod željezničke stanice Vrletina. Ovdje su poslije dužeg mučenja, na zvjerski način ubili zarobljenog Uiju-Ilidžana Rodića, drvarskog radnika, iborca iz odreda »Crvljivica«, koji se prkosno i dostojno držao za sve vrijeme dok je bio vezan kod ustaša.

Na Vrletini neprijatelji su pustili Smilju i Jelu Pećanac. Tu su dim, na rastanku ,izjavili saučešće za strije-

ljanog Vasu Pećanca. Bili su toliko cinični da su im se izvinjavali što su ga ubili, jer, navodno, kasnije su ocijenili da on nije kriv za napad na voz u Cvancikašu. Vijest o smrti njihovog muža i oca porazila ih je. Vikale su i psovale ustaše, tako da su ih oni počeli tući. Smilji su prebili ključnu kost. Ozlojeđene i isprebijane, kasno u noć, stigle su u Sekovac, a sutradan na Oštrelj, odakle smo ih odvezli u Drvar kod mojih roditelja.

Istog dana, pred mrak, ustaše su stigle u Srneticu. Da bi opravdali svoj neuspjeh i žrtve kod ustaške vlasti, vojske i naroda, uspjeli su da kod njih unesu paniku i da iste noći napuste Srneticu, a već sutra uveče i Bravsko, povlačeći se u Sanski Most i Ključ.

Kada sam se uvjerio da je neprijatelj odustao od daljeg prodora u pravcu Oštrelja, poslao sam dnevni izvještaj komandi u Oštrelj, javljajući im situaciju kod nas i tražeći da nam jave kakav nam je zadatak u toku naredne noći. Izvještaj sam poslao oko 17—18 časova.

Dobili smo novo naređenje da se povučemo do ispred samog Oštrelja sa istočne strane radi neposrednog obezbjeđenja mjesta. Vlado Morača, koji se potpisao u dopisu kojega nam je poslao, divio se našem uspjehu u toku dana na pruži Cvancikaš — Oštrelj. Javio nam je i radosnu vijest, da su Drvar i Grahovo u našim rukama, da se satnija domobrana u Drvaru predala i druge za nas interesantne novosti.

U neposrednom obezb jeden ju samog Oštrelja ostali smo bez dodira sa neprijateljom do 29. jula, kada smo bili ojačani i poslani ponovo na izviđanje u pravcu Brizgaća. Novo pojačanje moje desetine bio je jedan puškomitraljez, kojega je nosio od važni Dušan Rodić iz Vrtača, inače radnik iz Drvara. U desetinu su došli i Milan Vještica, Savo Trikić i Mićo Pećanac sa Brizgaća. Sa desetinom na izviđanje išao je i Milan Bosnić, zamjenik komandira odreda »Crvljivica«.

Ne znajući da je neprijatelj pobjegao iz Srnetice i Bravska u Sanski Most, išli smo polako i vrlo oprezno sve do Brizgaća. Iznad stanice, na ivici šume našli smo Vasu Pećanca, mrtvog, na mjestu gdje su ga ustaše 27. jula strijeljale. Bilo mi je vrlo teško, pogotovo, kada znam da je

zadatak koga je moja desetina izvršavala jedan od uzroka njegove smrti. Sahranili smo ga na mjestu gdje je poginuo.

Na Cvancikašu smo pronašli obje lokomotive koje smo 27. jula tu zaustavili. Naprijed je bila »trojka«, a pozadi »dvanaestka«. Objе su bile van šina, prazne, hladne i izrešetane našim kuršumima.

U ovoj prvoj akciji, iako nismo imali baš nikakvog iskustva, ipak, -uspjeh nije izostao. Neprijatelju je spriječen dolazak u Oštrelj, što znači da smo izvršili naš osnovni zadatak. Pored toga, neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke u ljudstvu i materijalu. To je kod neprijatelja izazvalo paniku, zbog čega je napustio Srneticu i Bravsko. Zaplijenjene su, što je posebno važno istaći, dvije lokomotive broj 3 i 12. Objе ove lokomotive vozile su na ovoj pruzi, našeg vrhovnog komandanta druga Tita, proslavljenu 1. proletersku brigadu i mnoge druge jedinice. I danas su obje u eksploataciji — »trojka« u Drvaru, a »dvanaestka« u Potocima*

ĐORĐE BABIĆ - ĐOKINA

S REDENICIMA KROZ BADZU

Teška je bila situacija u okupiranom Klenovcu tih prvih dana ustanka 1941. godine.

Poslije okupacije i prolaska neprijateljskih snaga preko Bravskog, u ovom kraju ustaše uspostavljaju vlast, ko Bravskog, u ovom kraju ustaše uspostavljaju vlast. Motre na svakog prolaznika, popisuju taoce, pojačavaju posadu žandarmerijskih stanica. Ukratko, odmah počinju da ulivaju strah ovom mirnom i nedužnom narodnu. Prijete da će vrlo brzo završiti s onim — nepokornim.

A taj narod nije navikao na prijetnje, na svađe. Mirno je radio svoje poslove u polju, ne obazirući se mnogo na te ustaške obi jesti.

— Ništa mi nismo krivi. Mirno i pošteno obavljamo svoj posao i miko nas neće dirati, mislili su i tako govorili nedužni KlenOvčani, stanovnici malog grupisanog zaseoka na samom drumu Ključ—Bosanski Petrovac.

Ustaše su Zandarmerijsku stanicu — oružničku postaju koja se nalazila u sredini zaseoka, pretvorili u svoj logor. Dolaze pojačanja.

A Klenovčane ne uzbuđuju ta pojačanja. Misle, vojska je vojska. Radi¹ svoj posao kao i mi svoj u polju.

Te godine rodilo je kao nikad dotad. Trebalo je mnogo raditi u polju, jer usjevi i livade ne čekaju.

Tako su radili i živjeli Klenovčani sve do onog teškog dana — 27. jula 1941. godine. Niko nije mi slu/tio da će to biti težak dan. Ko i da sluti kad je osvanuo lijep i sunčan.

Po polju, ona rijetka magla — sumaglica popala. A sunce se naslonilo na Smeticu i Grmeč.

Nedjelja je, pa se Klenovčani malo duže odmaraju. Ne dižu se tako rano.

Kad se sunce oslobodilo »okova« Srnetice i Grmeča i okrenulo visoko, počeli su da ustaju i stanovnici Klenovca. I, onako po redu. Prvo puštaju stoku na pašu, onda ono — svakodnevno polako.

Iznenada stigoše dva kamiona puna ustaša. Do zuba naoružanih. Kao pojačanje posadi kasarne.

Odmah se njihove patrole razletije po selu da sakupe sve odrasle muškarce i dovedu ih u ustaški logor.

Ništa ne sluteći, okupljali su se Klen'ovčani. Nisu bježali, ni sklanjali se.

Zašto? Pa, kad ide moj komšija, idem i ja. Da vidim što nas traže. Mislili su oni.

Oko 60 nevinih, mirnih, vrijednih i poštenih ljudi iz zaseoka Klenovac i sela Bravskog prevareno je i odvedeno tog dana u zatvor.

Dvadeset osmog jula 1941. godine, u ranim jutarnjim časovima, u grupama su izvođeni iznad kasarne i strijeljani. Ni krivi ni dužni. Strijeljani su bez suda, bez saslušanja. Ovakav zločin mogli su da izvedu samo ustaše, krvnici, sluge okupatora, izdajnici naroda.

Klenovac je bio u crno zavijen. Svugdje tuga za izgubljenim ljudima.

A zaselak opasan ustaškim patrolama. Niko ne može u Klenovac niti iz njega. Svi oni koji su živi, starci, žene i djeca postali su zatočenici u svom rodnom zaseoku.

Ustaše saopštavaju ovim nedužnim Klertovčamima da niko od njih ne pokuša da bježi. Biće strijeljan bez razlike na godine i pol.

Pojačanja dolaze. Stižu rezervne ustaše-domobranske jedinice. Čitav Klenovac je postao jedan logor — ustaški logor.

O ustanku i borbi naših ništa se ne zna. Sve što se moglo doznati, čulo se od jedne jedinice U9taške koja je krenula u Petrovac. Vratili su se. Kažu: »Napale su nas snage odmetnika kod Uzelca«.

To su bile ohrabrujuće vijesti za Klenovčane. Znali su da se neko od Bravskara kreće van ovih ustaških obruča i okruženja.

A ovdje u zaseoku nastavlja se teror. Ustaše i domobrani ulaze u kuće. Nikoga ništa ne pitaju. Pretvaraju prostorije u svoja skloništa i magazine za oružje i municiju.

Pojedinci, mještani, na svaki način pokušavaju da pobjegnu iz ovog zaseoka. U tome su neki i uspjeli. Pričali su kasnije, u susjednim zaseocima, o teškom stanju u Klenovcu, o zločinu 28. jula, o nesnosnoj situaciji.

Naše snage, još nedovoljno jake, nisu mogle da oslobode opkoljeni Klenovac.

U tom zaseoku živjela je i rasla lijepa i zdrava rumena i jaka seoska djevojka kojoj san ne dolazi na oči.

Razmišljala o zločinu ustaša. A oni, zakoračili u njenu kuću, bez pitanja i odobrenja.

Ta mlada djevojka zvala se Pava, kći Pava Novkovića.

Razmišlja ona o slobodi. O svom momku koji nije bio u Klenovcu. A iz kuće se ne može. Opkoljena je od Strane ustaša i dobro je čuvana.

Pavina ljepota je zapela za oko i neprijateljskim vojnicima. Ali, ohola je ona. Zgraža se na njihove krvničke postupke. Pa ipak, bolje je da oni to ne primijete. Da nešto ne posumnjaju. I zbog toga se pretvarala ona pred ustašama, jer je bila sigurna da u nju neprijatelj neće posumnjati.

A donijela je vrlo smjelu odluku!

Nestajali su ustaški redenici puni municije. Niko ne sumnja u Pavu.

Ona, rizikujući svoj, život svog brata i živote cijele porodice, krade te redenike. Sveti se ustaškim krvnicima.

Iz kuitija ustaških mitraljeza Pava vadi redenike, veže ih svom bratu Mići oko pojasa. Ispod košulje. A to ne znaju ustaše. Ne znaju ni njezini u kući.

Miće, onako malen i mlad, još pravi dječak. Niko ga i ne primjećuje.

Iz kuće, onako umotan u municiju, može izaći jedino kroz kućnu badžu. I to samo noću, jer druga vrata su

dobro čuvana i kontrolisana. I onda brzo do periferije. Do partizana. Ne znajući hoće li ih tamo naći. Ali, predace im on već nekaiko tu municiju.

Takva je bila Pava, Klenovčanka, seoska ljepotica. A volila je redenike zbog osvete. Zbog ljubavi prema partizanima.

Njezina pomoć u tim prvim danima okupacije bila je od neprocjenjive koristi.

Redenici sa municijom su dolazili. Poslužili su ovi ustaški meci upravo u borbi sa ustašama. I Nijemcima. I domobranima.

OŠIŠANA GLAVA

ANEGDOTE

Došao Pero Kolundžija u štab Banjalučkog odreda na kazan, da uzme ručak. Kuvar i ekonom mu rekoše: »Druže Pero, ti ne možeš dobiti ručak, jer se nisi ošišao. Naš Komandant Stevo je naredio da nikome ne damo hranu, ako nije ošišan na nulu«.

»TJ redu, drugovi, reče Pero, ja više volim živu kosu, nego štapsku kuhinju«.

»Druže Pero ti pogrešno shvati naredbu druga komandanta« — reče ekonom. »Ne tražimo mi mrtvu kosu, već ošišanu glavu«.

SVETKO MANDIC

POSljednji sastanak za pripremanje
ustanka

Već više od tri mjeseca od ikada ustaše preuzeše vlast u Krnjeuši, cio život je poprimio drugačiji tok u našem kraju. Moje selo Risovac i njegova okolina mnogo su se razlikovali od on'og prije godinu dana kada je u njemu život tekao normalno. Njlive su obično, baš u ovo vrijeme bile pune vrijednih radnika koji su obavljali poljske radove, najčešće sa pjesmom, veseli i razdragani što je svojstveno ovdašnjim gorštacima.

Ratnim vihorom koji nas je zahvatio sve je to bilo pomućeno'. Iz dana u dan, slušali smo razno — razne vijesti koje su sa mnogih strana prenošene o onome što se događa širom naše zemlje. Okupator se živo angažovao na masovnom istrebljivanju nedužnog naroda. Samo u našoj Krnjeuši do ustanka je ubijeno više od 80 ljudi.

Moralo se sa puno ozbiljnosti razmišljati o tome šta raditi da bi se takva sudbina izbjegla. Za svoju prljavu rabotu našli su i saradnike među domaćim izdajnicima, a to je za nas bila teška istina. Ljudi su se tako reći preko noći izmijenili. Moj Risovac i cijela njegova okolina su postali drugačiji. Ljudi su kao nikad ranije, duboko zabrinuti. U cijelom kraju je zavládala neobična atmosfera. Smijeh i pjesma su usahli. Ustupili su mjesto ogorčenju koje sve više raste prema okupatoru i njegovim pomagačima. Do ovog je došlo posebno u junu i julu, poslije masovnog ubijanja ljudi koje su ustaše pohapsile u selima.

Ljudi su se okupljali u grupe. Atmosfera je bila napeta. Vijesti o zločinima koje čine okupatori i njihove

sliuge po Bosni i drugdje tome su posebno doprinijele. Nelizvjesnost je sputavala ljude da odlučnije reaguju. Narod je prepušten »sudbini«.

U tim posebno teškim danima do nas je dopirala i poneka ohrabrujuća vii jest o tome da se narod počinje suprotstavljati neprijatelju. Pominju se ljudi koji organizuju ovaj otpor. Sve češće se pomđnje ime Ilije Došena, Radivoja Rodića, Zdravka Celara i drugih, hrabrih ljudi koji djeluju u našem kraju i razgovaraju sa ljudima o potrebi pružanja oružanog otpora neprijatelju.

Munjevito se proni jela vijest jednog j ulskog popodneva 1941. godine da će drug Radivoj Rodić, toga dana uveče, govoriti ljudima o nečemu posebno značajnom u Bentulama kod Kladara, u Risovcu. Na ovom sastanku se okupila jedna grupa ljudi iz zaseoka Donji Risovac. Došao sam i ja na sastanak i među prisutnima sam, pored Radivoja Rodića, zapazio Ljubišu Čurgusa, Nikicu Novakovića i druge.

Moram reći da smo iznad svega, upravo tih dana, najviše željeli da nas neko informiše o situaciji u kojoj smo se našli, da nam otvori bilo kakvu perspektivu za opstanak. I kada smo čuli za Radävojev dolazak, osjetili smo olakšanje, bili smo uzbuđeni, nestrpljivi, ali i veoma raspoloženi.

Vrijeme je odmicalo i već je bilo blizu 22 časa, kada je Radivoj prekinuo žagor prisutnih ljudi otprilike ovim riječima:

— Drugovi, mi smo se sastali da čujemo šta ima novo i šta treba da činimo u nastaloj situaciji.

On nas je te noći upoznao sa najnovijim događajima, rekavši da se teror koji vrši neprijatelj u našem kraju i cijeloj zemlji ne može više tolerisati. Odmah je naglasio da treba početi sa konačnim pripremama za dizanje ustanaka. Rekao je da je vrijeme da oružani napadi na neprijatelja otpočnu čim o tome donese odluku rukovodstvo, a to će bdtii uskoro.

Nastao je kratkotrajni tajac, a onda je spontano prihvaćen njegov prijedlog i Radivoj je odmah pristupio evidentiranju oružja kojim raspolažu neki ljudi. Sastanak je trajao sve do tri časa posh je pola noći, kada smo se razišli.

Pred sam razilazak Radivoj me je pozvao u stranu i zatražio da ga informišem o količini eksploziva u magacinu rudnika boksita i o mogućnosti iznošenja tog eksploziva kako bi bio iskorišćen u predstojećim akcijama. Ja sam ga detaljno o tome obavijestio i pristao da sa grupom ljudi dođem do eksploziva.

Dvadeset sedmog jula, jedna grupa ustaša, došla je u Risovac iz Krnjeuše sa spiskom ljudi koje je trebalo da odvedu sa sobom. Nikoga od popisanih nisu našli kod kuće, jer smo se svi na vrijeme sklonili, po savjetu drugog Radivoja.

Ustaše su, poslije neuspjele akcije da pokaupuju ljude, otišli u Krnjeušu, a svima popisanim koje je trebalo da odvedu ostavili su pismenu poruku u kući Mile Jevića. U poruci je stajalo da se obavezno jave ustaškim Vlastima u Kmjeuši, inače, ako to ne učine, zaprijetili su strijeljanjem porodica i paljenjem kuća i uništavanjem druge imovine.

Niko od ovih ljudi koje su ustaše tražile da im se jave nije ni pod pretnjom otišao u Krnjeušu. A to su bili: Mandići, Jevići, Čulibrci i drugi. Jedino je Mile Jević, kada je došao kući i pročitao poruku, poslao svoju snahu Čuku u Krnjeušu da kaže ustaškim vlastima da je on bolestan i da ne može doći na poziv. Ona je ovu njegovu poruku ponijela u Krnjeušu, ali je usput svratila kod krojačice Marije Pavičić Blaževe, kako su je svi zvali po muževljevom imenu.

U kući je našla samu Mariju, veoma uznemirenu i uplakanu. Čuka je upitala šta se to desilo. Marija joj je podrobno ispričala sve što je čula o događajima na Oštrelju i Drvaru. Rekla joj je da se u Drvaru digao narod protiv ustaša i da je Drvar zauzet. Zatim je dodala da su ustaše pokušale iz Bosanskog Petrovca, preko Oštrelja, da prodru u Drvar, ali da su ih ustanici dočekali na Oštrelju i odbili nazad.

Poslije ovog razgovora sa Blaževicom, Čuka je odustala da ide u čaršđu. Čuvši šta se dogodilo, žurnim koracima se vratila natrag u Risovac. Pored svoje kuće je, gotovo bezglavno, projurila i produžila do Guskarskog

vrela gdje smo se u šumi bili okupili i sklonili od mogućeg ustaškog iznenađenja.

Kako nam se približavala, još iz daljine Cuka je iz sveg glasa vikala: »U Drvaru je dignut ustanak!« Čuvši tu vijest, već u samom početku obuzela nas je radost. S velikim nestrpljenjem smo slušali Cufcinu priču o događajima u Drvaru. Svi smo bili ma nogama, spremni onog trenutka da se uhvatimo u koštac sa krnje uskim ustašama. Svi smo bili za to da se odmah ide u napad na Kmjeušu.

Odmah smo poslali kurira da o događajima u Drvaru i našim namjerama obavijesti ljude na terenu oko Bosanske Krupe, u Krupskoj Suvaji, Vodevcu i drugim mjestima, jer smo znali da se i kod njih sprema sličan otpor neprijatelju.

Jedna grupa je hitno upućena prema Krnjeuši sa Trivom Mamdićem da uspostavi vezu sa drugovima i da se obavijesti o pripremi za napad na Kmjeušu.

Todo Mandić, Svetko Ouilibrk i ja dobili smo zadatak da, čim se smrači, upadnemo u magacin rudnika boksita u šumi kod Međugorja, da iznesemo eksploziv i da njime razrušimo cestu na velikoj okuci ispred Risove grede kako, prilikom napada na Kmjeušu, neprijatelj ne bi mogao iz Krupe uputiti pojačanje. Mi smo ovaj zadatak izvršili. Iznijeli smo eksploziv i sa grupom ljudi minirali cestu.

Dok je naša grupa zarušavala cestu, ustanici krmjeuških sela stezali su obruč oko ustaškog garnizona u Krnjeuši.

Cestu smo minirali noću između 27/28. jula. Tada je u selu već sve bilo na nogama. Uzbudjenje je bilo veliko. Narod se digao ma opšti ustanak. Mnogi su se osjećali tako kao da im je sa leđa skinut nekakav težak teret. Međutim, bilo je i onih koji su se uplašili. Taj strah bio je opravdan. Stariji ljudi su učestvovali u prvom svjetskom ratu, pa su znali šta nosi rat. Ali mlađi svijet drukčije je rezonovao. Tromjesečno bespravlje i robovanje za njega je značilo takvo ponižavanje i sramotu koja se više nije mogla podnositi. Otuda i takvo raspoloženje za borbu.

Narednih dana, kada su počele stizati vijesti o uspjehu u Drvaru, a to je pothranjivalo raspoloženje naroda za borbu protiv neprijatelja, moral u narodu je sve više rastao. Tada smo već doznali za slične akcije na raznim stranama. Tako smo 2. avgusta 1941. godine doznali da je oslobođeno Vrtoče, što je stvorilo još povoljnije uslove za napad na ustaško-domobranski garnizon u Krnjeuši

Devetog avgusta u ranim jutarnjim časovima oslobodili smo Krnjeušu i time zadali udarac ustaškoj strahovladi na našem terenu.

Od 9. avgusta 1941. godine do kraja rata 1945. godine ustaška vlast u Krnjeuši nikada nije bila obnovljena, čak ni u vrijeme privremene okupacije slobodne teritorije u toku 4. neprijateljske ofanziive 1943. godine.

JELINA KOZA

U izvještaju Sreskog komiteta Partije u Bosanskom Petrovcu, koji je upućen Okružnom komitetu u Drvar početkom 1945. godine, pored ostalog, piše i ovo:

»Dragi drugovi, kao što smo vam već ranije pisali, da je kod nas u Komitetu veliki problem obuća. Naprimjer: drugarica Jela Latinović ima kožu, ali nema donova, treba joj dati samo donove«.

ANEGDOTE

SOFIJA VEKIC

PETROVAC U KRVI

U drugoj polovini aprila 1941. godine, po uspostavljanju ustaške vlasti u Petrovcu, a nakon javnog Pavelićevog odobrenja da ustaše otpočnu likvidirati Srbe, Jevreje i Cigane, prva akcija ustaša sastojala se u tome da pozovu lica koja su bila prognana u koncentracioni logor u Ivanjici. Kako su to bili sve komunisti, oni su se, shodno direktivi KPJ, sklonili iz grada u sela.

Zatim je slijedio poziv jednom broju Srba iz Petrovca da se jave vlastima radi odlaska na rad u Njemačku. Tada smo mi, komunisti i skojevci, stupili u akciju, odvrćajući te ljude od javljanja i nagovarajući ih da bježe iz grada, u čemu ćemo im mi pomoći, a pri tom smo im objašnjavali da nije riječ o odlasku na rad u Njemačku, nego o likvidaciji.

No svi nas nisu poslušali. Teško je bilo snaći se i nepogrešivo odlučiti o sebi u takvoj situaciji! Najžalosnije je bilo ono što nam je tada student Dragiša Smiljanić odgovorio: »Više volim ići na rad u Njemačku nego se staviti van zakona i klatariti po šumama sa usijanim komunističkim glavama.« I odoše! Niko i nigdje se više od njih nije živ pojavio!

Uskoro su ustaše dovele iz Drvara pun kamion uglednijih Srba, odmah ih odvezli prema Risovačkoj provaliji i tu nad njima izvršili divljački masakr: odsijecali im i lomili ruke, noge, uši, noseve, kopali oči, sjekli jezike. Na kraju su ih, nekog mrtvog, nekog poluživog, pobacali u provaliju. Na večer, šetajući petrovačkim korzom,

vadili su ih džepova ljudske oči i sa njima se igrali kao sa kuglicama!

Svaki dan bio je zastrašujući, svaki sljedeći donosio je saznanje da tu više neće biti opstanka. Nije se krilo da smo u toj svojoj zemlji stavljeni van zakona, da nas nema ko zaštititi, »da će se uništiti sve što je srpsko, pa i dijete u kolijevci!« Tako se život Srba pretvorio u pakao. Bogati trgovci odmah su se prebacili u Srbiju sa svojim novcem. Ostali su tražili da im se izdaju putne dozvole do Stare Pazove, jer je ubrzo put u Srbiju bio zatvoren. Predstojnik Crnić je obećavao dozvole, ali ih nije izdavao. Srbi su bili u klopci. Muškarci su noćivali po njivama. Seljacima je vlast govorila da ostanu u svojim kućama, jer im se neće ništa desiti. A već se čulo da su ustaše iz Kulen-Vakufa izvršile pokolj po ličkim selima.

Iz Slovenije dotjerali su grupu slovenskih porodica, koje su Nijemci protjerali, a iz Bihaća Jevreje. Slovence su sproveli dalje, a Jevreje smjestili u nedovršenu petrovačku bolnicu. Kratko vrijeme poslije toga sproveli su ih u Prijedor, a odatle »u nepoznatom pravcu«.

Iz sela dovođeni su pojedini Srbi, oni koji su se ranije kome zamjerali, a noću su ih izvodili u njive i tu strijeljali.

Partijski rad bio je jako otežan. U gradu od komunisti ostali smo Hasan Mujagić i ja. I aktiv SKOJ-a. A trebalo je zavedenim objašnjavati ciljeve i postupke fašista, suzbijati nacionalnu mržnju, objasniti parole i ciljeve KPJ.

Hrabrilo nas je saznanje da u šumama postoje vojni logori, kuda je slato prikupljeno oružje.

Takva situacija trajala je do dvadeset šestog jula. Toga dana između Oštrelj a i Drvara, grupa naoružanih ljudi dočekala je jedan auto u kome je bio domobranski bojnik, otvorili vatru i ubili ga. To je među petrovačkim ustašama podiglo uzbunu!

Upravo sam išla na partijski sastanak u Rašinojac. Na okuci u gradu naleti na motoru ustaški satnik Šnarić. Kako je bio u velikoj brzini, jer se žurio u Oštrelj, kamo su dovezli mrtve, prevnu se i motor i on padoše

gotovo preda me. Premrla sam od straha misleći o tome da li me zna? Psujući opet se popeo na motor i odjurio prema Oštrelju. Navratih našem saradniku apotekaru Zlatanu Turiću, (poginuo u IV neprijateljskoj ofanzivi na Prenju), uzeh radio-izvještaj i stavih ga pod ručni sat, a on mi reče usmeno poruku od komunista iz Drvara o tome da će oni odmah otpočeti borbu, te neka i Petrovac bude spreman. Kad sam to saopštila na sastanku, Zdravko Celar reče da je preuranjeno dizati se u otvorenu borbu da se vojne akcije ne mogu otpočinjati bez partijske direktive i pojedinačno. Vratila sam se sa novim zadacima. Iste večeri vlasti su zabranile kretanje u gradu.

Ujutro, dvadeset sedmog jula, Drvar i Oštrelj osvanuli su slobodni! Među ustašama je nastala panika. Očekivali su odmah napad i na Petrovac. Zastrašili su Muslimane govoreći da će ih »četnici« sviju pobiti i tako uspjeli da naoružaju jedan broj.

Već prije podne istog dana stigla je u Petrovac »kaznena ekspedicija« ustaša i odmah su krenuli kamionima prema Oštrelju. Ali tamo nisu namjeravali ići. Odmah u prvim kućama i njivama u Koluniću pohvatali su 14 seljaka, doveli ih u Petrovac i odmah pred zatvorom ih strijeljali.

Nastala je stravična noć! Ustaše, vojska i muslimanska milicija postavljeni su svuda oko grada. Bat vojničkih cokula, užurbani koraci ustaša, lupa na vratima srpskih kuća, pucnji, pucnji pojedinačni, rafalni iz strojnica i mitraljeza! Šta se dešava u gradu to se ne može doznati. Niko ne spava!

Ujutro — lijep sunčan dan! Sa prozora vidim kako vojska, sa bajonetima na puškama, pretražuje oko Bolnice. Iz baste sa visokom pšenicom iskoči čovjek ogrezao u krv, uđe u dvorište moje kuće, obazre se, pa kad vidje da ga iz susjednih kuća gledaju, prođe mimo kuću prema štali. Kad se obazreo reče: »Noćas nas pobiše« i zađe iza kuće. Prepoznah Đurana Cupa iz Šekovca. Bi mi jasna sinoćnja pucnjava. Ubrzo naidoše vojnici, oni od bolnice, pretražiše kuću i oko kuće, sa strahom sam očekivala da će naći Cupa, i odoše. Ne smijem u štalu, jer me posmatraju. Za malo, eto ustaškog oficira sa jednim usta-

šom. Oficir ne retie ni riječi, već prekrsti ruke na prsa i ostade u vratima. Na pitanje ustaše »gdje je onaj čovjek«? rekla sam da ne znam. Očekivala sam najgore, jer ako ga nađu, a i bez toga, nisam mislila da će nas ostaviti žive. Zato se u meni javi i ponos i prkos te pomislih: nećeš me vidjeti poniženu i uplašenu! Stanem nasred sobe, prekrstim ruke na prsima i sa osmijehom (u stvari grčom), gledam visoko. Kad je pretražio sobe, ustaša mi reče da se popnem na tavan. On iza mene sa puškom »na gotovs«. Pretražuje tavan i stalno pogledava u mene da bi mi uhvatio pogled. Ja u istoj pozi kao i dalje, a sad gledam u krov. Onda je frknuo i prvi sišao dolje, a ja iza nega da mu štitim leđa! Pretražili su i okolicu kuće, ali tada im neko reče da je Đuran uhvaćen u gradu u kanalu i ubijen, te odoše mimo.

Šta ću sad? Da bježim? Kako ću se izvući iz grada, svuda je vojska, a nemam ni odobrenje od Partije — mislila sam.

Uskoro poslije toga dođe nekoliko ustaša i narediše da se pakujemo, da ponesemo samo toliko koliko može stati u kofere i da odmah krećemo. Gotovo da sam se tome obradovala misleći da će nas izgnati iz grada, a tada je za bijeg veća mogućnost. Zabrinula sam se za ilegalnu literaturu: skrivala sam je u štali, u jaslama. Uхватила sam momenat njihove neopreznosti i otišla u štalu, izvukla sanduk da ga zapalim, kad eto ustaše. Mislio je da ću pobjeći. Srećom, toliko je bio glup da nije obratio pažnju na sanduk. Još jedanput sam pokušala, ali sam uspjela samo da izbacim sanduk u baštu. Kad je već trebalo krenuti, povjerih tajnu komšinici Fatimi i zamolih je da mi sanduk odmah spali, što je i učinila.

Sproveli su nas, sa još nekoliko srpskih porodica, do centra grada. Muškarce su odijelili i zatvorili u Osnovnu školu, a nas u Građansku školu. Tu nasred ulice stajahu Salih Kulenović Bukovača koji je primio ustašku vlast, Semso i još neki. Veselo sam ih pozdravila, jer nisam htjela pokazati drukčije raspoloženje, ali od njih sam primila samo mrke poglede, iako smo bili dobri poznanici. Kad smo ušli u školu, u gornjim učionicama zatekli smo srpske porodice iz grada. Odmah mi je prišla Danica Kreco,

Vojina i Ratkova majka i tiho ispričala noćasnje događaje: ustaše su svu noć sakupljale srpske porodice, muškarce odvodili u zatvor i odmah ih ubijali, a njih zatvorili tu. Reče mi da sve mogu vidjeti kroz krozor, samo se moram čuvati, jer stražar-ustaša ne dozvoljava da se prilazi prozoru.

Učionice pune žena i djece. Po podu slama. Koferi. Možda će nas, ipak, izgnati iz grada? Gledam ih. Svi znaju šta se desilo sa njihovim, ali svi ćute, ni riječi, ni suza! Pridem prozoru. Preko ulice u dvorištu sreskog zatvora brdo mrtvaca! Dvorište i ulica crveni od krvi. Velika špediterska kola natrpana mrtvacima. Odozgo cerada, a ispod cerade strše ruke, noge, raskrvavljene glave. Kola tresu, a udovi odskaču, pa ti se čini da se koprcaju kako bi se otuda izvukli! Iz kola teče krv na sve strane. Potoci ljudske krvi! Jedna kola natovarena odlaze, a druga, crvena, dolaze da uzmu svoj teret. Na ulici strijeliste! Privode one koje nisu noćas našli. Čak su plaćali da pronađu skrivenene.

Upravo privode Đuru Smiljanića, trgovca. Kad su ga pronašli, počeo je bježati, pucali su i ranili ga. Ranjenog u grudi proveli kroz grad i doveli na strijeliste, nasred grada! Vuku ga jer ne može da hoda, krv curi iz grudi, samrtnički jauče. Stavljaju ga uz drvo, drže jer ne može da stoji, ispaljuju metak u glavu. On klonu i jauci presta-doše! Gledajući taj njegov strašni završetak sjetih se riječi njegovog sina Dragiše kad je rekao da se neće klatariti po šumi sa »crvenima«. Nije vidio kakvom strašnom smrću umrije njegov otac od vlasti kojoj je Dragiša htio služiti. Nije mogao vidjeti, jer ni sam više nije bio živ! U kakvom neznanju žive ljudi koji ne vjeruju u progres!

Neko me zgrabio za nadlakticu i odbacio od prozora. Ustaša! Ne znam šta je vikao na mene. Pod dojmom onoga što sam vidjela kroz krozor, nisam mogla da se snađem. Može li ljudski mozak pojmiti toliko ljudsko krvo-loštvo? Na tako zvjerski način ubijati narod od najstarijeg do najmlađeg, ni krive ni dužne! Pa se još tim naslađivati! U kome sam vijeku i u kome svijetu? Opet gledam porodice pobijenih. Ozbiljno, možda čak apatično dr-

žanje. Da, oni su noćas preživjeli strahotu, sad im je gotovo svejedno. Pored toliko smrti i užasa lični strah, lični bol, lični život, postaju beznačajni. Samo majke stišću uza se svoju djecu da bi ih zaštitile da ne vide i ne osjete ono što ih čeka, da bi što manje patila!

Sa ulice su i dalje odjekivali pucnji i jauci onih koji su umirali. Na svaki pucanj trzali su se nervi. Očaj što si nemoćan da išta učiniš, svjesnost da nema nikoga ko će to spriječiti! Ljudska savjest zatajila, razbuktalo se zvjerstvo u ljudima, hoće krv, smrt! I moraš čekati da te kolju kao jagnje. A šta protiv toga možeš učiniti? Da se počneš tući golim rukama, pa da tako lakše umreš?

I nada da ćemo ići iz grada počinje da nestaje: jasno je da i mi moramo umrijeti! Ali taj »jankapustaš«, što nam je došao u »posjete«. Kurtović, ili kako se već zove, pa otpušta stare žene kućama, u kućni zatvor, zar ne daju time neke nade? Za starce nije htio ni da čuje, oni ostaju u zatvoru. Užasan li je taj »jankapustaš«! Ogroman, sa razbojničkom fizionomijom, uniforma jasno zelena, čizme narandžaste, uhvatio strojnicu po sredini da bi stalno bio spreman na ubijanje. Kažu da je prilikom ubijanja otvorio telefon u pošti kako bi mu naredbodavac u Bihaću čuo kako revnosno izvršava naređenja.

Stigao je neki avion i počeo bacati bombe po Javorovoj kosi i Oštrelju. Stražar-ustaša likuje: »Oho, vidi ga kako tuče, nijedan bandit neće ostati«.

Izvana se čula neka posebna buka, kretanje, vojničke zapovijesti i slično. Osjetilo se neko popuštanje u odnosu na nas, čak su nam donijeli pečeno meso. Grozno je bilo gledati to meso u rukama onih koji su ubijali ljude! Mislim da ga niko nije jeo. Kasnije smo saznali da je tada stigla jedna domobranska jedinica, pa kada su vidjeli taj masakr, mnogi su povraćali i odmah su se usprotivili takvom postupku ustaša. Zaprijetili su im i rekli ako odmah ne obustave zvjerstva da će se povući iz grada, pa neka se sami bore protiv ustanika kada navale na Petrovac? Ustaše su morale popustiti i pred večer počelo je puštanje kućama, ali bez prava na kretanje i dodir sa ostalim svijetom. Takvo naređenje izdato je svim građanima.

Ni te noći niko nije spavao. Sve se moglo očekivati. Oko kuća mitraljeska gnijezda i topovi. Negdje oko ponoći neko tiho zakuca na prozor. Bojala sam se, ali na uporno kucanje javih se. Kakvo iznenađenje! Đuran Ćup, Šapatom mi je ispričao kako se jutros popeo na veliku, razgranatu krušku iza moje kuće. Ispod njega su prolazili svi oni koji su ga jutros tražili, ali ga nisu primijetili. Kad se traganje prekinulo (kad je rečeno da su ga uhvatili i ubili to je bila zabuna, uhvaćen je onaj treći bjeGUNAC, ne sjećam se kako se zvao taj mladić), sišao je sa kruške i podvukao se ispod temelja jedne pojate, podvukao se pod sijeno koga je bila puna pojata, i tako ranjen, strahujući od toga da se ne zakašlje od prašine koju je morao udisati, ostao sve do ponoći. A neko je pretraživao i sijeno, ali se nije mogao sjetiti da je on ispod sijena na zemlji. Ubrzo se izvukao iz kuće, uzeo grabi je i otišao u selo. Vjerovao je da će uspjeti ispuzati kroz straže.

Kasnije sam saznala kako se izvukao iz zatvora. Kad su počeli da sipaju rafale po zatvorenicima, on je pao lakše ranjen i odmah se podvukao pod one koji su padali mrtvi. Kad je pucnjava prestala i umirući utihnuli, nastao je mir. Onda se počeo izvlačiti ispod mrtvih. Kada se izvukao, čuo je da se još neko miče? Šapatom su se dogovorili da se snagom ruku i nogu uspenju uz gladak zid zatvora i prebace preko njega pa šta kom bude, svak na svoju stranu. Sa njim je bježao Rajko Čajkanović, trgovac, i jedan mladić koji se nije spasio.

Ćup je u oslobođenom Petrovcu radio u radionici za izradu i popravak oružja, a poginuo je u IV neprijateljskoj ofanzivi, u Lici.

Sutradan sam se spremila da odnesem ocu hranu u zatvor. Pratio me je Murat Didović, komšija, mnogo riskirajući. Našli smo ih u Građanskoj školi, što je slutilo na zlo. Sve su to bili starci i dječaci. Gladni, izmučeni. Hrana koju sam donijela podijeljena je na sviju. Otac je tražio duvan. Moga pratioca je nestalo. Sama ne smijem, šta ću? A moram doći do nekih ljudi iz Petrovca da ih molim da se otac oslobodi, ta on ima 76 godina! Na vratima stoji domobranski podoficir i gleda šta se unutra radi. Sam se ponudio da me prati. Kada smo izašli na ulicu,

gazili smo po ljudskoj krvi, nije bilo mjesta za nogu gdje nije bilo krvi. Sve tako, od zatvora pa preko Gaja i dalje! Kakav strašan osjećaj? Lakše bih gazila po vatri. Vratila sam se kući sa nešto nade da će se neko iz grada ipak zauzeti za zatvorenike.

Zaveli su nadzor nad našim kretanjem i više nisam išla do zatvorenika, a komšija je nosio jedanput dnevno hranu.

Topovi koji su bili u blizini kuće okrenuti su prema Medenom Polju. Da bi još više uživali u svojim zločinima, zvali su nas, a onda bi ispaljivali granate na seoske kuće, rušili ih. Onda su se smijali i pitali nas zašto smo tako blijedi?

Ustaše su izlazile iz grada do prvih seoskih kuća i tu vršile pokolj i pljačku. Domaći ustaša, zvani »Krljančić«, poklao je svu porodicu »Amerikanca«, koji je imao kuću iznad groblja (nije poštedito ni porodicu sa novorođenčecom), izvukao krvave plahte ispod njih, a kuću zapalio. Tako je stradao i Tuk-Dževan.

Na dan 2. VIII 1941, na taj nesretni Ilindan, koji je bio sunčan ali cm od događaja, komšija je ujutro vratio hranu i saopštio da u zatvoru nema više nikoga, odnosno da ih nema više u životu! Mama i mala sestrina su plakale, a ja sam ugledala nešto što mi je sledilo krv u žilama. Našoj kući prilazio je onaj »jankapustaš« sa strojnicom u ruci i redenicima preko grudi, a uz njega grupa domaćih mladića sa noževima i flašama petroleja. Klanje! Ima li što strasnije od smrti od noža? A prije nego što to mene zadesi, gledaću kako kolju majku i malu! Kako bi bilo lijepo poginuti od metka u bijegu! Za sve je kasno, ne mogu svoje ostaviti. Sjela sam uz majku šuteći. Sekunde su bile kao vječnost. Nervi se stvrdnuli u žice! Blizina smrti! Samo da sam sama da ne gledam smrt svojih i da oni ne gledaju moje umiranje!

Još ih nema? Pogledam — prođoše mimo kuće, Odoše u selo. Ah, kako se ne znaš snaći, već si polumrtav, očekuješ smrt, a onda te sve to mimoide. Dokad?

Međutim, događaji me brzo osvijestise. Već kod Racanovića kuća počese pucnji. Malo kasnije plamen zahvati sve Racanoviće. I tako otpoče masakr u Petrovačkom po-

Iju! Od sela do sela, od kuće do kuće — pucnjava i plamen! Imali su svoj metod uništavanja naroda: najprije izvedu sve muškarce pred kuću, porodice stave nasuprot njima, onda na njihove oči pobiju sve muškarce, upregnu kola, natovare sve stvari iz kuće u kola, kuću zapale, svu stoku i čeljad šalju u grad u kućni zatvor! I tako cijeli dan. Ubijaju, ubijaju i pale! Bolesnog sina na krilu majke kolju, postrojavaju oca za sinovima pa ih jednim metkom ubijaju, tuku žene i djecu koja se savijaju oko svojih. Dim prekrio Petrovačko polje, ne vidiš ništa prema Oštrelju. Iznad svega toga kruži avion. Pravi snimke za izvještaj Paveliću!

Toga dana Javorova kosa primila je mnoge izbjeglice iz sela koja su nestajala u plamenu!

Porodice pobijenih zatvorili su u prazne kuće u gradu i tu ih držali bez igdje išta. Najzad su ih pustili i do-dijeli ih preživjelim srpskim porodicama u gradu. Da bi im tako bili pri ruci do slijedeće zgrade.

Nekako upravo tada uslijedio je napad naših snaga na Petrovac. Vlasti su nas sa periferije grada prebacile u centar. Gledala sam sa tavanskog prozora visoke zgrade. Razvučen front, otkriveni položaji preko polja, slabo naoružanje, mnogo brojniji neprijatelj. Nije dolazilo do uspjeha. Naši su se povlačili, ali je nekolicina bila uhvaćena, i to oni bez oružja. To su preuzimale ustaše. Nisu ih vodili u zatvor već su ih odmah kasapili noževima i tako izmrcvarene bacali u jarkove! Ah je zadovoljstvo bilo gledati kako ustaše pronesoše mrtvog svoga oficira i to onoga što je tražio Čupa. A jutros, kad je išao na položaj kod bolnice, pronio je u uzdignutoj ruci — očerupanu kokoš! Potcijenio je neprijatelja, pa se previše zaletio ispred položaja.

Toga ljeta još dva puta bilo je odlučeno da nas pobiju. Prvi put poslije poraza ustaša od naših snaga u jednoj bici. I opet je došlo do žestoke rasprave između ustaških i domobranskih oficira. Došlo je gotovo do tuče. I opet su ustaše morale popustiti da ne bi ostali sami pred sve većom i većom borbenom snagom naših partizanskih jedinica, koje su pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije neprestano narastale u nesavla-

divu vojnu snagu, visokog morala i visoke političke svijesti, koja je znala da odijeli zločince od ostalog zavedenog naroda i da ih zaslužno kazni. I ako su u partizanskim jedinicama bili uglavnom Srbi, nije se desilo da su ma gdje vršili odmazdu nad narodom.

Zahvaljujući Komunističkoj partiji Jugoslavije Srbi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj mogli su preživjeti zločinačku namjeru ustaša u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, koja je nastavila pod snažnom oružanom zaštitom i pomoći tadašnje fašističke Njemačke i Italije — da likvidira sve Srbe sa tih teritorija, »do posljednjeg djeteta u kolijevci«.

U DVIJE RIJEČI

ANEGDOTE — ANEGDOTE

Poslije pete ofanzive stigao u Bugojno Četvrti bataljon u kome je Mile Kokot iz Krnjeuše bio komandir voda. Mile se zaželio porodice i po svaku cijenu htio je da obiđe svoje. U strahu da ne bude odbijen, sjede i napisa molbu komesaru bataljona Ljubiši Čurguzu. U molbi je nadugo i naširoko objašnjavao razloge zbog kojih traži odsustvo.

Ljubiša, kada pročita molbu, otcijepi iz bloka listić hartije i napisa Mili odgovor:

— Odsustva nema. Ljubiša.

Ko zna koliko je puta Mile pročitao komesarov odgovor. U jednom momentu grohotom se nasmija i reče:

— E, Ljubiša, Ljubiša, nijesam znao da se sa dvije riječi može dati odgovor na molbu koju sam dva dana sastavljao!

DUŠAN VUKOBRAT

ZLOČIN I KAZNA

Selo Klenovac nalazi se na polovini puta između Ključa i Bosanskog Petrovca. Kroz njega prolazi cesta i željeznička pruga Prijedor — Drvar, pa je zbog toga u Klenovcu putno raskršće zbog čega je tu bila i žandarmerijska stanica za vrijeme bivše Jugoslavije, a i za vrijeme rata. Iz tih razloga, ustaške vlasti su poslije kapitulacije bivše Jugoslavije posvećivale veću pažnju ovom mjestu, pa su u proljeće 1941. godine pojačale predostrožnost nad ovim raskršćem, povećavajući broj oružnika, a kasnije, u junu i julu, ovdje se uvijek nalazila i neka vojna jedinica — domobranska satnija, bojna ili slično. Oko centra sela su bile postavljene bodljikave žice, iskopani rovovi i zavedene stalne straže.

U selu je većinom živjelo srpsko stanovništvo. Bilo je i deset hrvatskih domaćinstava. Sve do kapitulacije bivše Jugoslavije, u selu nije bilo ni jednog ispada na nacionalističkoj osnovi, niti se osjećala ikakva razlika između Srba i Hrvata. Većinom su zajedno radili i uzajamno se potpomagali. Nikome nije smetala različita vjera. Sa istim poteškoćama i siromaštvom su se i jedni i drugi susretali i borili za koru hljeba. Kao komšije su se u svakom pogledu dobro slagali. Međutim, odmah poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, aprila mjeseca 1941. godine, situacija se preokrenula. Pojedinci, zavedeni ustaškom propagandom, su počeli sa incidentima, vrijeđanjem, pa čak i prijetnjama. U tome je prednjačila Anica Bujić i grupa oko nje. Anica je prije rata držala dućan u kome je prodavala rakiju, šećer, so itd. Govorila je da je član ustaške organi-

zacije od 1936. godine i da je kod nje lično prije rata dolazio Ante Pavelić, te da je u Klenovcu još tada postojala ustaška organizacija. Koliko je to sve tačno, ne zna se, ali je sigurno da je tih nekoliko frankovaca iz Klenovca, na čelu sa Anicom Bujić i Milom Krpanom, rješavalo koga treba likvidirati iz Klenovca, kao i iz ostalih sela bravskog područja.

Sa spiska koji je sačinila ova grupa, većina ljudi bila je pohvatana i 28. jula 1941. godine postrjeljana.

Poslije podne 27. jula 1941. godine pojavile su se ustaške oružničke patrole u zaseocima Klenovca, Gornjem polju, Donjem polju i Goričevcu, kao i u samom Klenovcu. Išli su od kuće do kuće i sve odrasle muškarce odvodili sa sobom u žandarmerijsku kasarnu. Ukoliko nekoga od odraslih muškaraca nije bilo kod kuće, naređivali su ženama da se odmah po dolasku kući jave naredniku kasarne. Rečeno je da će u protivnom biti kažnjeni. Zbog toga je bilo pojedinaca, koji su sami, na osnovu ovakve poruke, dolazili da se prijave u kasarnu. Ni oni se nisu više vraćali kućama, zadržani su te noći, a već sutra 28. jula 1941. godine, svi zajedno su postrjeljani u neposrednoj blizini kasarne.

To je zaista bila podla prevara. Istovremeno, izvršen je u istoriji ovoga kraja najveći zločin nad mirnim i nevinim seljanima Klenovca. Niko od Klenovčana nije mogao ni pomisliti da bi se ovako nešto moglo učiniti, pa ljudi nisu bježali niti su dali otpor. Nisu se mogli nadati da bi Anica Bujić, Mile Krpan i Pilip Brkić-Knez mogli ovo pripremiti narodu koji su veoma dobro poznavali.

Ono malo muškaraca iz sela Klenovca, koji su se prikrili ili na neki drugi način izbjegli odvođenje u kasarnu, već u toku noći su izbjegli u šumu i tamo očekivali da vide šta će se desiti sa otjeranim ljudima. Bilo je raznih priča, govorilo se da odvođe ljude na prisilni rad, drugi su govorili da će ih poslati u Njemačku na rad i si. Niko nije pomišljao da će ih pobiti, jer zaista ni za šta nisu bili krivi.

Sutradan kada se saznalo da su puščani plotuni i revolverski hici sasipani u tijela muškaraca iz Klenovca, u selu je nastalo stvarno haotično i stravično stanje. Me-

dutim, toga dana je došao Stevo Lazić, pa je obavijestio ljude da je u Drvaru podignut ustanak, pa smo se i mi počeli da organizujemo za borbu. Organizovao nas je i poveo upravo Stevo Lazić iz Klenovca. On je prije rata radio na željezničkoj pruzi kao »ibalmajstor«, a od kapitulacije bivše Jugoslavije nije se htio javiti ustaškim vlastima. Bio je povezan sa organizatorima ustanka u Drvaru, preko Vase Kelečevića, koji je dolazio u ove krajeve. Da li je bio član KPJ nije mi poznato, jer je vrlo rano poginuo u borbi protiv ustaša, u jesen 1941. godine. Bio je neustrašiv borac, naši ustanici su ga mnogo voljeli, pa kada je bio smrtno ranjen u selu Kopjenici niže Paunovca, svi smo osjetili tešku bol.

Odmah po saznanju da su ljudi postrijeljani, 28. jula 1941. godine Lazić je o tome napisao nekoliko pisama i po kuririma poslao prema Oštrelju, Bosanskom Petrovcu, Ribniku i na druge strane. Za Ribnik kao kuriri, toga prvog dana ustanka, od strane Lazića upućeni smo ja i Nedo Sabljčić. Pismo je glasilo na Spiru Todorovića iz Ribnika, kome smo ga i predali.

Lazić je energično zahtijevao da svaki koji ima bilo šta od oružja donese i da otpočnemo voditi borbu protiv okupatora i njegovih sluga. Našim seljanima nije trebalo mnogo ubjeđivanja za odlazak u borbu, jer su vidjeli šta neprijatelj čini, da će nas sviju zadesiti sudbina naših drugova, ako se ne budemo borili. One koji čine zločin treba ustankom kazniti, govorili su ljudi.

O našem organizatoru ustanka Laziću moglo bi se mnogo govoriti. Navešću samo neke pojedinosti. Kao željeznički radnik, prvih dana ustanka 1941. godine bio je pravi majstor u rukovanju i postavljanju mina na pruzi pod vozove. Uz njegovo neposredno učešće, postavljali smo pod prugu mine koje smo tih dana dobivali iz Drvara. Ostalo mi je upečatljivo sjećanje na jedan slučaj u jesen 1941. godine. Ustaše su duž pruge Prijedor — Drvar s obje strane šina bili stavili bijelu traku sa krečom (krečnim kamenjem). Patrola bi svako jutro nailazila prugom i pregledala da nije u toku noći minirana. Lazić je baš tada sa jednom grupom ustanika odnio i postavio nagaznu minu pod prugu kod Lamišta. Lično je to radio, posebno

odvajao kamen po kamen koji je bio okrečen, dok je drugi borac držao upaljenu bateriju, zaklanjajući je da se naokolo ne bi primijetilo svjetlo. Kada je Lazić minu postavio i maskirao je, ponovo je poredao okrečeno kamenje onako kako je ranije bilo, da se ne bi primijetilo miniranje. Ujutro je patrola prošla prugom, ali nije ništa primijetila. Poslije prolaska neprijateljske patrole, naišao je voz sa vojnicima i mina je eksplodirala. Voz se survao, a partizani su zapucali. Zarobili smo dosta oružja i municije, kao i drugog plijena.

Lazićeve ratne vrline došle su i drugom prilikom do izražaja. U oktobru 1941. godine bili smo u četi Milana Zorića. Logor se nalazio u Podsrnetici. Zorić je tada bio pozvan u Drvar ili okolinu, vjerovatno na neki sastanak. I baš u tom međuvremenu, dok se on još nije bilo vratio, odnekud je pronešena vijest među nas da se oružje zakopa, a mi da idemo kućama, da je dato naređenje da se ne vodi borba, niti da se bilo ko napada. Međutim, Lazić se prvi pobunio protiv toga, rekao je da on oružje neće zakopati i da neće prestati da se bori sve dok ima neprijatelja u našoj zemlji. U ovome su ga prvi podržali Trivo Latinović »Garonja«, Ili Radulović, Milan Zrilić, kao i svi drugovi koji su se tada tu nalazili. Zahvaljujući njemu, kod nas uopšte nije došlo do prekida borbe u jesen 1941. godine, kada su po drugi put došli Italijani u ove krajeve.

Vjerovatno se radilo o nekim kolebljivim elementima, koji su pokušavali da ostvare četnički uticaj, ubace se u naše redove i ometu dalje vođenje borbe, ali im nije uspjelo da to učine, posebno u našoj bravskoj četi, koja je ostala jedinstvena i nepokolebana u toku čitavog narodno-oslobodilačkog rata.

LAZO RADOŠEVIĆ

VRTOČE U USTANKU

Iako se nalazi na važnoj raskrsnici puteva za Bosanski Petrovac, Bosansku Krupu, Bihać i Kulen-Vakuf, Vrtoče je ipak prije II svjetskog rata vrlo malo saobraćalo sa ovim gradovima. Bilo je jedno od nerazvijenih sela i gotovo je jedino selo u petrovačkom kraju bez izvorske vode. Zbog velike udaljenosti od Grmeča teško se snabdijevalo i drvima. Prihodi sa zemlje jedva su omogućavali seljacima da vežu kraj s krajem. Da bi otplatili poreze, prikupili novac za izgradnju kuće, kupili žito koje im je nedostajalo i slično, Vrtočani su mahom odlazili na sezonski rad u Beograd, a mnogi i u Francusku. Neki su odlazili na rad u Ameriku i druge udaljene zemlje. Izuzev ponešto stoke, Vrtočani nisu imali šta da prodaju na gradskim pijacama. Teško se živjelo i dolazilo do novca. Kupiti željezničku kartu i otići na rad u Beograd bilo je tada toliko teško koliko danas otići u inostranstvo. Događaj je bio ako ko ode do Bihaća ili Petrovca, jer se putovalo seoskim kolima, pa je za odlazak i povratak do Bihaća i da bi se završio običan posao trebalo i do dva dana, a do Petrovca čitav dan.

Vrtoče je tada bilo jedno od rijetkih sela koje je imalo svoju osnovnu školu. U toj školi učila su i djeca iz Teočaka, Dugopolja i Prkosa. Vrtočani su zato masovno stical'i osnovno školsko obrazovanje, što im je olakšavalo docnije snalaženje u inače teškim životnim uslovima. Ali, dalje od osnovne škole gotovo se niko nije probijao, izuzev malobrojne trgovačke, žandarske i učiteljske djece. Vrlo malo djece uspijevalo je da ode na zanat. Ako bi,

poneko, po odsluženju vojnog roka, uspio da ode u žandarmerije, da postane lugar ili putar, to se smatralo velikim životnim uspjehom.

Za tadašnje političke prilike i aktivnost u Vrtoču bila je karakteristična gotovo potpuna pasivnost i učmalost. Malo je ko osjećao potrebu i imao vremena i mogućnosti da se bavi politikom. Poneki imućniji seljaci i trgovci upuštali su se u politiziranja, i to uglavnom oko izbora, ili praznikom, na sjedjeljkama po kafanama. Uticaj naprednog radničkog pokreta i KPJ pred rat, a ni ranije nije se osjećao u Vrtoču. Radnici koji su se vraćali sa rada iz Beograda i iz Francuske, ukoliko su i bili zahvaćeni naprednim idejama, nisu organizovano politički djelovali, niti se osjećala kakva politička aktivnost u selu.

Informisanost seljaka o događajima u zemlji i svijetu bila je gotovo nikakva. Novine su u selo vrlo rijetko stizale, radija nije bilo, a vijesti su uglavnom prenosili prolaznici i oni koji su povremeno odlazili u grad.

U cjelini gledano, životni uslovi Vrtočana bili su teški i nepovoljni. Vodila se stalna borba da bi se obezbijedilo ono najnužnije za život. Zaokupljeni svojim brigama i odsječeni od svijeta, Vrtočani su živjeli na svoj način, uglavnom pomireni sa svojom sudbinom i sa onim malim što su imali i što je takav život pružao. Raniji život pod turskom i austrougarskom vlašću naučio je naše ljude kako da se snalaze i ponašaju. Borba za opstanak je razvila kod njih okretnost, snalažljivost i smisao da cijene uspjehe i pronađu u događajima. Stalni život pod autoritetom tuđe vlasti koja nije marila o tome što seljaka tišti, a koja je nastojala da ga maksimalno eksploatiše, ne prezajući ni od najokrutnijih mjera, uticao je, pored ostalog, i na formiranje mentaliteta i ponašanja naših ljudi. U stvari, iza formalne poslušnosti vlasti kitila se težnja i smisao, kad god je moguće, da se ta vlast izigra i da joj se parira na način koji je adekvatan njenom ponašanju. Odsječeni od svijeta i uglavnom upućeni jedni na druge, naši ljudi su živjeli patrijarhalnim, mirnim životom. Gajili su i cijevali međusobne odnose, prijateljstvo i kumstvo, predusretljivost prema onima koji su u nevolji i prosjacima koji su

selom prolazili i putnicima namjernicima koji bi povremeno nailazili.

Takvo Vrtoče i Vrtočani ušli su u veliki ratni vrtlog koji je 1941. godine bio zahvatio čitavu našu zemlju. Oslobođenje, 1945. godinu, međutim, Vrtoče je dočekalo nekoliko puta spaljivano od neprijatelja, sa velikim brojem poginulih u ratu i žrtava fašističkog terora, poslije mnogo muka, patnji i stradanja. Ali, ono je izišlo iz rata kao novo Vrtoče, bitno drugačije i ponosno na ono što je dalo za NOB i što je u njoj postiglo. O ratnom periodu, koji je bio historijska prekretnica i u razvoju i u životu Vrtoča, želim da ovom prilikom, kao Vrtočanin i sudionik u ratnim događajima, iznesem neka svoja sjećanja, onako kako mi se ona sada javljaju i nameću, kako sam ih ja shvatio i doživio.

Odmah po slomu bivše Jugoslavije počelo se i u Vrtoču osjećati djelovanje nove ustaške vlasti. Ova vlast formirana je od malobrojnih Hrvata koji su živjeli u selu. Pored ustaša Maričića i Bužonja, bilo je i nekoliko žandarrna Muslimana i Hrvata, koji su nastavili služiti novog gazdu, tako da je tada u Vrtoču ukupno bilo oko desetak naoružanih predstavnika vlasti NDH. Ustaše mještani su se ponašali oholo kao novi nosioci vlasti u selu. I njih same je sve to iznenađivalo. Do juče nepoznati i ravni drugima, sada su predstavnici nove države i glavna vlast u Vrtoču. U svojim prvim odnosima prema ostalim mještanima oni su se ipak ponašali korektno, jer su ranije živjeli i zajedničke brige brinuli kao i ostali seljaci, a međusobno se nisu svađali niti imali nekih neraščišćenih računa. Međutim, kako su se centri ustaške vlasti učvršćivali i organizaciono oformijavali, tako su se promjene osjećale i u ponašanju vrtočkih ustaša prema mještanima. Poslije prvih vijesti o odvođenju i ubijanju ljudi, nastojali su da ubijede ljude kako do toga neće doći u Vrtoču. Iako možda ni oni sami nisu intimno shvatali bratoubilačku politiku ustaške vlasti, niti se s njom slagali, bili su uvučeni u vražije kolo iz koga sami nisu mogli izaći, niti su shvatali potrebu da iziđu. Trebalo je da se lažnim utjehama i obećanjima, koja od njih nisu nii zavisila, narod

održi što nebudnijim, kako bi konačni efekti pokolja koji je pripreman bili potpuniji i efikasniji.

Narod je bio kao ošamućen svim onim što se za tako kratko vrijeme bilo dogodilo: slomom vojske bivše Jugoslavije, okupacijom od Nijemaca, Italijana i ostalih, dolaskom ustaške vlasti i mjerama koje je ona preduzimala, a koje su ulijevale strah i nepovjerenje. Prvi šok Vrtočani su doživili protjerivanjem Srba iz Bihaća. Oni su u koloni seoskih kola, sa oružanom pratnjom prošli kroz Vrtoče i poslije su razmješteni u susjednim selima. Svako se čudio tome, tražio razloge i na kraju u sebi zaključio da smo i mi takođe ovdje Srbi kao i ovi koje protjeruju i da nam se to isto može dogoditi. Utjehu ili bar malu nadu poneko bi pronalazio u tome da su ovi što ih protjeruju građani, koji su ko zna šta skrivili. Međutim, uskoro postaju sve učestaliji glasovi da se Srbima prijeti pokrštavanjem, a zatim da sve viđenije i imućnije Srbe hvataju i odvođe u nepoznatom pravu, da ih ubijaju ili bacaju žive u pećine. Pronijela se i vijest da je jedan seljak iz susjedne Krnjeuše poslije strijeljanja uspio da se živ nekako izvuče iz pećine u Risovcu. U početku je ipak bilo teško u tome odvojiti pravu istinu, od izmišljotina i dezinformacija. Ali, kada su kroz samo Vrtoče počeli da prolaze ustaški kamioni puni pohvatanih ljudi koje su prevozili u pravcu Like, sa prodornim sirenama koje su pojačavale strah kod ljudi, onda više nije imalo šta dobro da se očekuje. Ustaše su i tada nastojale da razuvjere ljude u svoje krajnje namjere tvrdeći da ovi što ih prevoze kamionima idu na prisilne radove, da popravljaju puteve i si.

Vrtoče je relativno dugo ostalo po strani ustaškog terora, ali su vršene u tajnosti pripreme i za pokolj Vrtočana. Ustaše nisu uspjele da to urade ranije, jer vjerovatno nisu imali toliko snaga, ili nisu planirali da iznenadnom akcijom obuhvate veća područja i pohvataju što više ljudi. Koncem jula 1941. godine došao je red i na Vrtočane, a time i kraj iluzijama, ako ih je još negdje bilo, da će Vrtoče ipak ostati po strani i da se neće dogoditi ono najgore. Rano ujutru 28. VII 1941. ustaše su iznenadile mnoge Vrtočane, zatekli ih kod njihovih kuća, po-

hvatali oko 30 ljudi i odvezli kamioniima u nepoznatom pravcu. Njihov plan ipak nije do kraja uspješno izvršen, jer su Vrtočani bili oprezni i najvećim dijelom spavali su tada izvan kuća, tako da su mnogi izbjegli ustaškom pokolju. Nekada su i ranije već bili izbjegli u šumu, zbog vijesti da ustaške patrole kreću iz čaršije da bi hvatali ljude po selima. Plan pokolja Vrtočana bio je identičan onom što su oni uradili i u drugim selima. Htjeli su da pohvataju sve muškarce koji su sposobni da nose oružje, a prije svega one Vrtočane koji su bili viđeniji, obrazovaniji, imućniji i koji su mogli svojim autoritetom i držanjem da utiču na ostale, znači sve one koje su smatrali svojim potencijalnim protivnicima. Očigledno je bilo da su oni već tada osjećali strah od neminovnog oružanog otpora njihovom teroru i da su najgrubljim mjerama fizičkog istrebljenja ljudi htjeli da se unaprijed zaštite i obezbijede. Tim putem, kojim su dalje uporno i dosljedno išli sve do kraja rata, oni su sami sebe, svoju ustašku vlast i državu, doveli do konačnog uništenja i samoubistva. Gurnuli su je nepovratno u provaliju sličnu onima u koje su hiljade nedužnih ljudi žive bacili.

Hvatanje ljudi od strane ustaša i bjekstvo Vrtočana u šumu značili su prelomne momente u životu i daljoj sudbini Vrtočana. Vrtoče je stupilo na put ustanka i oružanog otpora na kojem će dosljedno istrajati do konačnog oslobođenja naše zemlje. Bili su to dani velikog preokreta, a istovremeno i velike neizvjesnosti za sve Vrtočane. Ljudi koji su do aprila 1941. godine mimo živjeli i provodili svoj mukotrpan život, za nepuna četiri mjeseca doživjeli su više iznenađenja i straha, nego za decenije ranije. Sada su se defakto našli van zakona, ali ne kao pojedinci, jer je toga i ranije bilo, već kao selo u cjelini. Napustili su postojeću ustašku vlast, a nemaju drugu, neku svoju vlast. Pobjegli iz sela i kuća u šumu, gdje se nalazila samo poneka koliba. Vladala je tada neizvjesnost koja je bila puna dilema, koje niko nije očekivao niti se za njih pripremao. U Vrtoču, za razliku možda od drugih sela ili naših krajeva, vladala je velika neobaviještenost o onome što se već dešava u drugim selima, a pogotovo o tome što se može desiti u samom Vrtoču. Narod je bio

prepušten samom sebi. Ko je više pronicao u događaje nastojao je da od prijatelja i drugova što više sazna da bi se mogao pobrinuti o sebi i svojoj porodici. Ali, nije bio mali broj onih koji su se bili potpuno prepustili sudbini i, radeći u strahu svakidanje poslove, inertno očekivali dalji tok događaja, u nadi da im glava bez krivice ne može otići.

Napuštajući selo, Vrtočani su najvećim dijelom izbjegli preko Čučeva u Grmeč. Pošto je sve ispalo neočekivano i spontano, svako je išao na onu stranu gdje mu je bilo najlakše i najsigurnije. Zajednička neizvjesnost i dilema o tome šta da se dalje radi i šta će dalje biti, ljude je upućivala jedne drugima. Svakome je bilo očigledno da pojedinci ili grupice ne mogu naći odgovarajuću sigurnost i izlaz. Zato ubrzo dolazi do okupljanja ljudi u Grmeču. Ovo okupljanje prelazi granice sela, jer su se u Grmeču odmah uspostavili kontakti i sa izbjeglicama iz Lipe, Teočaka, Krnjeuše i Risovca. Neki od izbjeglih su sa sobom ponijeli i oružje koje su do tada brižljivo krili i čuvali, dok su drugi to učinili tek kad su se uvjerali da je orijentacija na ustanak čvrsta. Postepeno dolazi i do mjera koje su imale za cilj organizovanje vojnih jedinica i oružanog otpora ustaškom teroru. Ovo organizovanje vrši se po selima. Formiraju se jedinice u koje ulaze, prije svega, oni koji su tada već imali oružje, ukoliko nisu željeli da ga ustupe drugome, i oni koji su već služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Uz naoružane borce išli su i tzv. roguljaši, kako su nazivali one koji nisu imali vatreno oružje, već rogulje ili nešto slično što se moglo koristiti u borbi. Organizovanje oružanog otpora po selima vršeno je zato što je tada svako bio okupiran prije svega time kako da spasi sebe i svoju porodicu, a zatim i selo koje je u neku ruku predstavljalo veću porodicu i cjelinu.

Međusobno povezivanje sela u početku bilo je slabije i išlo je teže. Veza je uspostavljana pomoću kurira, kojima je do najbliže susjedne jedinice i sela trebalo nekoliko sati ili dan za odlazak i povratak, pošto su kuriri morali da se kreću okolišnim i sigurnijim, mahom teško prolaznim terenima. Međutim, sve je očiglednije posta-

jalo da je nužna tješnja koordinacija akcija i mjera svih susjednih sela i što potpunija međusobna informisanost. Vrtoče je u ovoj saradnji bilo upućivano naročito na Krnjeušu, Risovac, Lipu, a docnije Bjelaj, Stijenjane i Prkose. U ovim selima koja su nekako sva gravi tirala prema Vrtoču, nalazio se veliki ljudski potencijal mladih i sposobnih ljudi za borbu. Krajem jula 1941. godine dolazi i do prvih oružanih akcija u Lipi, Vrtoču i Krnjeuši i do napada na ustaške postaje i žandarmerijske stanice u ovim selima.

Sto se tiče same organizacije i ušlo va za dizanje ustanaka u Vrtoču, može se kao karakteristično istaći nekoliko činjenica. Prije svega, ustanak u samom selu nije posebno pripreman, niti je njime rukovala KPJ, ili bilo koja druga politička grupacija. Usljed ustaškog terora, narod se spontano sklonio u šumu i došao u situaciju da mora da se organizuje i bori protiv ustaške vlasti koja mu je prijetila otvorenim istrebljenjem. Uslovi za oružanu borbu su postojali, jer se u Vrtoču nalazilo preko stotinu ljudi sposobnih za borbu, čiji su borbeni kvaliteti bili na visini, što se je docnije u toku čitavog rata vrlo očigledno manifestovao i stalno potvrđivalo. Aid, i pored ovoga, bio je nužan jedan period i proces psihološkog prilagođavanja novim uslovima i pripremanja za otpočinjanje borbe. U suštini radilo se o tome da je trebalo ipak dobrovoljno ući u borbu i izložiti svoj život najvećim opasnostima. To je očigledno drugačije i teže nego kada organizovana snaga mobiliše i vodi ljude u borbu protiv svojih protivnika. Ovaj momenat se često zanemaruje i olako se, ali nepravilno zaključuje da se ovakav način otoočinjanja borbe ne može cijeliti i mjeriti istim mjerilima kao onih koji su organizovano povedeni u borbu i kojima nije prijetila životna opasnost ili teror kao nama od ustaša. Možda tu postoje neke mogućnosti nijansiranja i diferenciranja stvari, ali se ne može govoriti o suštinskim razlikama. U fašističkom poretku i okupiranoj Jugoslaviji svi komunisti su takođe bili u stalnoj i najozbiljnijoj životnoj opasnosti, kao i Srbi od ustaša u NDH.

Početak ustanka za Vrtočane bio je napad na čaršiju
2. VIII 1941. godine. Pošto su se pronijele vijesti da je

Drvar oslobođen i pošto se saznalo da su Ljipljanci napali 1/2. VIII ustaše u njihovoj čaršiji, Vrtočani nisu htjeli da više čekaju i odlučili su da ustaše napadnu u čaršiji na Ilindan. Napad je izvršen od strane svih boraca koji su imali puške, njih oko 40, i uz učešće mase ostalih rogljaša, koji su svojim prisustvom više moralno djelovali i stvarali efekat da se radi o masli i o velikoj snazi koju ta masa predstavlja. Čaršija je dosta lako i brzo zauzeta, jer su se ustaše uglavnom od straha razbježali. Crkvena su zvona zvonila za pobjedu i ljudi su proživljavali vrhunac zanosu. Vraćalo se povjerenje kod ljudi i osjećaj da još postoje. I ne samo to, nego da su u centru sela, i poslije svega što se ranije tu odigravalo, da su oni sada gospodari čaršije i Vrtoča. U ovom prvom naletu na ustaše nisu se mogli kontrolisati i usmjeravati postupci kod svih boraca. Ubijen je Josko Matijašević, trgovac i ustaški prvak. Ubijena je i njegova žena, Marija. Vojna disciplina i nivo organizovanosti boraca koji su nosili puške tada još nisu zadovoljavali. Bilo je dosta pojedinaca koji su sami odlučivali o svojim postupcima i koji se nisu dovoljno obazirali na to kako drugi gledaju na te njihove postupke i kako se oni politički reflektuju.

U zanosu pobjede malo je bilo odraslih Vrtočana koji još u toku 2. avgusta 1941. godine nlistu sebi postavljali pitanje dokle će ovo oduševljenje potrajati i šta će se sutra i narednih dana dogoditi. Ali svako je intimno osjećao da je učinjeno ono što je bdio neminovno i što se moralo učiniti. Uspjeh je tu, i to takav da čovjek mora biti zadovoljan. Šta će sutra biti, vidjeće se, pa će se prema tome i ravnati. Ova prva i uspješna akcija kod ljudi je stvarala uvjerenje da je njihova sudbina sada u njihovim rukama, da sa oružjem mogu spriječiti teror ustaša i čak protjerati i potući naoružane ustaše iza kojih stoji ustaška vlast i država. To je bio, iako još mali, zračak nade — da se samo borbom može doći do konačne pobjede i prave, pune slobode.

Posmatrano sa vojnog aspekta, organizovanost i stručnost izvođenja ove prve akcije Vrtočana bila je na nivou tadašnjih sličnih akcija ostalih sela. To je bio jedan nalet i nastupanje na Vrtoče — čaršiju — u toku prijepo-

dneva, bez težnje da se neprijatelj iznenadi i da se tako lakše potuče; u napadu su dominirali mržnja prema ustašama i želja da se osvete rodaci i prijatelji koje su oni poubijali. Među Vrtočanima tada nije bilo vojnih stručnjaka većih od kaplara, ili rezervnog podnarednika, a tek su se trebala steći prava ratna iskustva. Zato ova akcija i nije mogla biti vojnički stručnije izvedena. U njoj je poginuo tadašnji komandir Stevo Atlagić. Naši protivnici, ustaše, među kojima su bili i bivši žandarmi, nešto vičniji korišćenju oružja, pokazali su manje hrabrosti i morala u odbrani čaršije. Da su znali i smjeli, mogli su uspješnije i umjesnije organizovati odbranu kuća u čaršiji i braniti prilaze čaršiji. Prvi pucnji, a zatim sve brojnija pucnjava i povici ustanika njih su iznenadili i ošamutili. Do tada su bili navikli da bez ikakvog otpora rade ono što su htjeli. Ali, nisu bili još spremni da se odupru protivniku koji nosi oružje i koji može takode da ubije. Prednosti su očigledno bile na našoj strani i to je dovelo do ovog uspjeha.

O napadu na Vrtoče i oslobodenju čaršije 2. VIII 1941. godine govorio sam nešto više zato što to predstavlja početak ustanka za Vrtočane i što je to bila prva akcija. Vjerujem da će učesnici drugih događaja i o njima iznijeti detaljnije svoja sjećanja. Rekao bih zato nešto o opštim karakteristikama prilika i toka događaja u vezi sa Vrtočem, koncem 1941. godine i početkom 1942. godine, koji su po mom mišljenju interesantniji i važniji.

Pošto je u ovom vremenu ustanka bilo razlika u intenzitetu i značaju akcija i događaja, moglo bi se reći da su postojala sljedeća karakteristična razdoblja i etape: prva — od početka ustanka do dolaska Italijana (početak oktobra 1941), druga — od dolaska Italijana do februara 1942. godine, i treća koja obuhvata kraj zime i početak proljeća 1942. godine.

U ovom prvom periodu došlo je do mnogih borbi i oružanih akcija, do oformljenja i jačanja ustaničke vrtočke jedinice i neke vrste vlasti u Vrtoču, kao i određenog povezivanja Vrtoča sa drugim okolnim selima i sa rukovodstvom ustanka u Petrovcu i Drvaru. Poslije napada na vrtočku čaršiju uslijedile su druge akcije i borbe sa usta-

šama i domobranima: paljenje sela od ustaša, borba u Vrtočkim dolinama i zarobljavanje haubice, saradnja sa Kmjeušanima u oslobođenju Kmjeuše, učešće u napadu na Čukove, borba na Rlipačkom klancu, učešće u borbi protiv garnizona K. Vakufa koji se povlačio za Bihać, napad na Bravsko, napad sa Ličanima na Vrtočku gradinu i dr. Iz svake od ovih akcija vrtočka jedinica je izlazila brojnija, jača i naoružanija, sa većim borbenim iskustvom i borbenija. Gerilski odred Vrtoča, kako se tada zvala naša ustanička jedinica, Mo je toliko do zime ojačao i narastao da je predstavljao impozantnu snagu, jer je i Vrtoče bilo jedno od najjačih sela u petrovačkom kraju. Vrtočki VI odred, koji je bio u bataljonu »Sloboda«, polovinom septembra 1941. godine brojao je oko 130 naoružanih boraca, imao je 120 karabina, 4 puškomitraljeza i 1 teški mitraljez. Snagu i efikasnost odreda znatno je umanjivala nedovoljna organizovanost i odsustvo jače discipline i umjesnijeg rukovođenja. Vrtoče je teritorijalno nekompaktno i dosta razbijeno selo, pa i zbog toga nije bilo u početku potrebne homogenosti. Javljala su se međusobna rivalstva i trzavice kada je trebalo donositi zajedničke odluke i rješenja. Osim toga, ljudi su do tada bili navikli da slušaju one koji predstavljaju vlast i državu, pa su se u novim uslovima, kad se svako osjećao ravnim drugome, teže sporazumijevali ko bi iz vlastite sredine trebalo sada da rukovodi ljudima i da predstavlja vlast u selu. Vrtoče u ovo vrijeme ustanika nije imalo članova Partije, niti ljudi koji su po svom opštem uzrastu i nivou predstavljali neke veće autoritete i koji su bili dorasli da uzmu čvršće rukovođenje događajima u svoje ruke. Zato je trebalo vremena da se određeni autoriteti jave i afirmišu kroz sam tok događaja i, prije svega, kroz oružanu borbu sa neprijateljem. Situacija je bila slična gledano i sa čisto vojničke strane. Teškoće su nastajale i zbog toga što Vrtočka ustanička jedinica, s obzirom na njenu snagu i sastav nije imala odgovarajući status i što je od rukovodstva ustanka u Petrovcu priključivana drugim »sigurnijim« jedinicama, pa i pod komandu Mane Rokvića, koga Vrtočani nisu nikada mogli da prime kao svog novog starješinu. I pored svega ovoga, iako uz teškoće i trza-

vice, Vrtoče je uspijevalo da se sve bolje organizuje, da uspješnije učestvuje u usjtanku i pobjeđuje neprijatelja.

Saradnja Vrtočana u borbenim akcijama sa drugim susjednim ustaničkim jedinicama bila je od početka dosta intenzivna i uspješna. Mislim da posebno treba istaći tu saradnju sa udaljenim ličkim jedim čama, što je ipak znak za to vrijeme jednog šireg povezivanja i borbene saradnje. Vrlo uspješno je izveden, zajedno sa Ličanima, napad na domobrane na Vrtočkoj gradini. Znatno veće razmjere, međutim, imala je zajednička borba ličkih boraca i boraca iz naših sela sa ustašama i domobranima kada su evakuisali K. Vakuf i nastupali preko Prkosa i Vrtoča prema Bihaću, sa ciljem da se spoje sa bihaćkim garnizonom. Ovu akciju, međutim, istorija će zabilježiti istovremeno kao naš zajednički politički neuspjeh. Istoričari i učesnici će vjerovatno o njoj više i potpunije pisati. Ona je po svojim političkim posljedicama dijelom vezana i za Vrtoče, pošto su Vrtočani učestvovali u toj akciji. Ova akcija očigledno govori o psihozi osvete i niskom političkom nivou svih učesnika, pa i Vrtočana, u tim danima ustanka. Poznato je da je zajedno sa neprijateljskom vojskom koja je napuštala K. Vakuf krenulo i cjelokupno stanovništvo sa namjerom da se prebaci u Bihać, jer im je život u opsjednutom Vakufu bio nesnosan. U dugoj koloni, pored vojne komore, nalazila su se i brojna zaprežna kola u kojima su građani Vakufa nosili sobom sve što su mogli ponijeti. Tu je bilo dosta staraca, žena i male djece. Kada se kolona našla na Prkosima, usljed koordinirane vatre ustanika, ona je potpuno razbijena, tako da se samo jedan dio vojske uspio probiti, više neorganizovano, preko Vrtoča za Bihać. Tom prilikom stradalo je mnogo civilnog stanovništva, kao i staraca, žena i djece koji su se nalazili u koloni.

Došlo je do pljačke imovine, do osvete i drugih samovoljnih postupaka prema nedužnom stanovništvu, pretežno muslimanskom življu, koji se našao u tom opštem metežu. Sve je ovo nanijelo ogromnu štetu i teškoće daljem pravilnom usmjeravanju borbe i sprečavanju bratoubilačkog rata, a posebno opredjeljivanju Muslimana, ne samo u našem užem području, za borbu protiv ustaške vla-

sti. Neprijatelj je dobio jake argumente za borbu protiv nas, koje je on efikasno koristio, dodajući mnogim poraznim istinama i svoje izmišljene stravične dokaze. Ako sada nastojimo sagledati uzroke ovim postupcima, mislim da se na prvo mjesto može istaći prisustvo osvetničkog raspoloženja kod onih kojima su ustaše pobili nedužnu rodbinu i prijatelje, a koji su bili u okolnostima da isto to dožive da se nisu na vrijeme sklonili, zatim odsustvo pravilne političke orijentacije, kao i djelovanja vojne organizacije i discipline. Tome su doprinijele i niske ljudske strasti kod nekih učesnika akcije. Ustaše su već tim samim što su u istoj koloni pomiješali vojsku i narod, i jedne i druge izložili vatri ustanika, koja se nije mogla izbjeći. Zbog svega toga što se ovom prilikom manifestovalo, u političkom smislu, ovaj događaj predstavlja jedan neuspjeh koji je bio potpuno suprotan kursu KPJ za vođenje ustanaka iako je bio motivisan, kao što se vidi, razlozima koji nisu bili pretežno političkog karaktera. Neposredno poslije ove akcije održan je sastanak boraca Vrtočana, na kome je drug Ilija Došen oštro i beskompromisno govorio o učinjenim greškama i njihovim posljedicama, što je doprinijelo jasnijem i bržem shvatanju pravih ciljeva i puteva dalje borbe. Vojnički udarac koji je udruženim snagama nanijet neprijatelju i uspjeh koji je time postignut prijetio je da se ne vide i ne izvuku pouke o nedjelima i političkim štetama koje su pratile tu akciju. Istine radi treba reći da Vrtočani ovom prilikom nisu bili po strani greškama koje su učinjene, ali oni nisu bili ni među onima koji su se u tome isticali i prednjačili.

U ovom periodu Vrtočki odred se postepeno i uspješno uklapa u organizaciju rukovođenja ustankom od strane KPJ u petrovačkom kraju. Iako u Odredu nije bilo još članova Partije, najveći dio boraca su bili orijentisani ili voljni da pođu disciplinovano i svjesno putem kojim je KPJ vodila ustanak. Mislim da je u vezi sa uticajem koji je tada Partija ostvarivala i sa efikasnošću toga rada moguće i kritički neke stvari sada istaći. Nesumnjivo je, da je taj uticaj bio, u cjelini gledano, vrlo efikasan, uspješan i odlučujući za opredjeljenje, ne samo Vrtočana, za istinske ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Nesumnjivo

je i to da su okolnosti rada Partije tada bile složene i dosta teške, u Vrtoču i drugim našim selima, pored ostalog i zbog toga jer je ustanak počeo, a da Partija nije imala u selu svoga organizovanog oslonca, niti organizovanog jezgra na koga bi se mogla osloniti. Ali, sigurno je isto tako da se za određenu sporost u ranijem i potpunijem opredjeljenju liniji KPJ ne mogu samo tražiti razlozi u Vrtočanima kao ljudima, njihovoj prošlosti i si. već i u tadašnjim metodima rada i stavovima partijske organizacije. Metodi rada i politički kriterijumi pred ustanak naročito, a i u prvim mjesecima ustanka, bili su u velikoj mjeri oni iz ilegalnog perioda i nedovoljno prilagođeni novim uslovima. Pokreti partijskih funkcionera, njihova imena, mjesta sastanka, sadržaji razgovora i si. bili su suviše zakonspirisani i praćeni oprežnošću koja se uvijek nije mogla razumjeti. To je stvaralo utisak da postoje sumnje i nepovjerenje prema ostalima. Sa suviše rezerve i po kriterijumima iz drugih uslova, gledano je na određene slojeve i kategorije ljudi, kao što su imućniji seljaci, ili pojedinci koji su po ranije ustaljenim šemama bili razvrstani u idejne protivnike radničke klase. Sa više političke širine, a naročito sa više smisla za razumijevanje psihe ljudi, njihovog mentaliteta i cjeline ličnosti, izbjegle bi se mnoge krute i nepotpune političke ocjene prema pojedincima ili ljudima sela i zaseoka u cjelini, koje su u suštini bile štetne i sprečavale brži i efikasniji politički prodor Partije u mase. Sigurno je da su i u odnosu na opredjeljenje Vrtočana ovi momenti imali odgovarajućeg uticaja i da se oni ne mogu zanemarivati. Iako sve do početka 1942. godine u Vrtoču i Vrtočkom odredu nije bilo članova KP, Vrtočani su ipak imali opredjeljenje koje je u suštini bilo na liniji KP. Ni u prvim danima ustanka niti doonije u Vrtoču nije bilo četnika, niti se četnički uticaj mogao jače ispoljavati i dolaziti do izražaja. To je velikim dijelom bilo i zato što su Vrtočani bili u suštini pravilno orijentisani i što je progresivan uticaj ljudi koji nisu bili članovi Partije bio ipak dominantan. Jedan broj ljudi isticao se po nedisciplini i samovolji, razmetljivosti, bahatosti, pa se moglo zaključiti da oni formiraju i manifestuju mišljenje i postupke ostalih. Možda je poneko bio sklon da

shvati i četnike, ali nikada u Vrtoču nije progresivno strujanje hila potisnuto niti je preovladavalo raspoloženje koje je bilo rezultat organizovanog pročetničkog uticaj a. Iako još danas neko od ondašnjih rukovodioca ustanka iz petrovačkog kraja nastoji da drugačije predstavi tadašnje Vrtočane, to je moguće uzeti ili kao težnju da se sopstveni doprinos i uticaj na tok događaja prikaže većim nego što je stvarno bio, ili kao dokaz koliko su onda, pa čak i sada, predstave o Vrtočanima u ustanku bile nerealne i krivo shvatane.

Na slobodnoj teritoriji koja je tada postojala i koja je obuhvatala sva sela u petrovačkom kraju, kao i druga prema Bihaću, B. Krupi i K. Vakufu, stanovništvo je bilo zauzeto skupljanjem ljetine i pripremama za zimu. Pošto je Vrtoče većim dijelom bilo popaljeno, ulazak u zimu primorao je jedan dio Vrtočana da se preseli u Risovac, Krnjeušu, Vodenicu ili Teočak. Drugi dio koji je bio takođe bez kuća, sklonio se u Bjelaj, uglavnom u kuće muslimanskog življa koji je već ranije bio pobjegao iz Bjelaj a. Veliki dio ostao je, međutim, i dalje u Vrtoču, da u bajtama i nekoj preostaloj kući na svome ognjištu provede zimu. Ova podjela sela je izazvala i analognu podjelu Vrtočke čete. Zajedno sa Bjelajčanima — borcima nalazio se jedan vod Vrtočana sa svojom komandom u Bjelaju. Drugi dio je bio mahom u vodu koji je bio orijentiran prema Krnjeuši i u toku zime nalazio se dosta vremena u akcijama na Baniji, zajedno sa borcima iz Banije. Komandir Bjelajskog voda bio je tada Stevo Radošević, a drugog Milan Atlagić. Neki borci Vrtočana nalazili su se tada i u drugim jedinicama susjednih sela, gdje su im se bile sklonile i familije da prezime. I s naše strane i sa strane neprijatelja vojna aktivnost se tada bdla zamrzla. Iako su jesenji dani bili lijepi, svako se više bio okrenuo sebi, da kao poslije kakve velike nepogode vidi na čemu je i šta treba dalje da radi, jer je zima već bila na pragu.

Dolazak Italijana u Drvar, a zatim u B. Petrovac oktobra 1941. godine, unosi mnoge nove elemente u postojeću vojno-političku situaciju u našem kraju. Preuzimajući vlast od ustaša u B. Petrovcu, Italijani su istovremeno objavili i svoj politički program, koji je bio dosta

privlačan za naivne i one koji nisu bili za dalju borbu. Nastojali su da narod ubi jede da su oni tu prije svega zato da zaštite Srbe od ustaškog terora i da pomognu da se stanje sredi i normalizuje. Cilj im je takođe bio da ostale borce i narod odvoje od komunista, jer su vidjeli da KP u petrovačkom kraju gospodari situacijom i da su sve vojne jedinice pod njenim rukovodstvom. Bezobzirno su napadali komuniste, organizovali su povremene akcije u okolnim selima i hvatali skojevce i članove Partije koje su zatim odvodili u zatvore i logore. U suštini, njihova politika svodila se na to da zaustave razvoj ustanka i unište ga, da pocijepaju naš Pokret izdvajajući iz njega one koji su bili kolebljivi i koji nisu bili za dalju borbu, kao i onaj dio ustanika koji su bili skloni da pređu u četnike i sa njima sarađuju protiv partizana. Odmah su omogućili narodu iz okolnih sela da dolazi u Petrovac, da kupuje, naročito so koja je tada mnogo nedostajala, i stvorili su mogućnost raznovrsnog šverca i trgovine. Time su pružili sebi mogućnost za direktnu obavještajnu i političku aktivnost u narodu. Ne mali broj je bio onih koji su takvim nastojanjima Italijana nasjeli i kojima je bio prihvatljiviji takav život nego produženje borbe i sve ono što je s time bilo skopčano. U ovoj situaciji uloga partijske organizacije na terenu Petrovca, bila je značajna. Velikim naporima i intenzivnim radom spriječeno je da se narod povede za italijanskim obećanjima. Uspjelo se ubijediti ljude u to ko su Italijani i kakve su njihove prave namjere. U Bjelaju i u Vrtoču težište našeg političkog rada tada je bilo na objašnjavanju neprijateljske uloge i politike Italijana i priprema za borbu sa njima. To nije bilo jednostavno zbog lukavog nastupa i odnosa Italijana prema narodu. Međutim, prva borba protiv Italijana kod Kolunića, gdje su učestvovali i Vrtočani, a koja je sa uspjehom završena, učinila je korjeniti prelom i uklonila iluzije o tome da oni mogu kao okupatori mirno gospodariti u našoj zemlji. Tako je spriječeno osinanje boraca i splašnjavao je oružane borbe, a Italijani su jasno postavljeni u ulogu okupatora, fašista i naših neprijatelja. Njihov uspjeh, zahvaljujući daljim oružanim akcijama i političkom radu, bio je ograničen i slab. Iz samog Vrtoča nije

bilo onih koji su sa Italijanima sarađivali, niti pak onih koji su češće odlazili u Petrovac radi šverca i trgovine. Tome je, pored ostalog, razlog i to što je Vrtoče udaljenije, tako da se pogotovo zimi nije moglo lako komunicirati sa Petrovcem.

U toku te zime održavali su se mnogi politički skupovi po selima i zaseocima i bila je vrlo intenzivna politička aktivnost u čitavom petrovačkom kraju. Zima je ipak izazvala određeno rasipanje ustaničkih jedinica. Ne samo da je Vrtočka četa bila podijeljena, nego je slično bilo i sa drugima. Osim toga, borci nisu bili na okupu, već po svojim kućama. To se nije moglo prihvatiti, iako je i sam neprijatelj takođe bio neaktivan i zbog zime nije preduzimao veće akcije.

U sklopu mjera koje su tokom zime preduzimate u Bosanskoj krajini na vojnoj i političkoj konsolidaciji jedinica i prilika u selima, februara 1942. godine dolazi i do formiranja Vrtočko-Bjelajske čete kao stalne i organizovane vojne formacije. U Bjelaj su došli tada najodgovorniji partijski i vojni rukovodioci sa Mladenom Stojanovićem i Slavkom Rodićem na čelu. Pošto su izvršena odgovarajuća konsultovanja, a i pripreme prije toga, riješeno je da se oba vrtočka voda spoje i da se od njih i boraca iz Bjelaj a formira Vrtočko-Bjelajska četa sa sjedištem — logorom u Bjelaj u (kod škole). Postavljena je komanda čete i u četi su zadržani samo oni borci koji su bili mlađi i zdraviji i koji su bili voljni da napuste kuće i svoje familije. Izvršen je uticaj na one starije i one koji nisu bili za ovako rješenje da predaju oružje i da se oslobode obaveze kao borci i vrate svojim kućama. Ovo je bio značajan događaj i uspjeh s obzirom na stanje koje je bilo tada karakteristično za naš kraj. Svi ljudi još nisu bili spremni da se disciplinovano ponašaju, mnogi su još željeli da time što nose oružje budu silom u stanju da utiču na odluke koje su im lično najviše odgovarale. Međutim, uspjeh je ipak bio potpun, zahvaljujući prije svega autoritetu dra Mladena Stojanovića i Slavka Rodića, koje su Vrtočani posebno cijenili. Mladena Stojanovića neki su poznavali još od prije rata, a zbog svojih podviga, uspjeha i hrabrosti u toku ustanka, do tada on

je bio poznat u čitavoj Krajini, tako da su se po selima o njemu pjesme pjevale. Bio je neosporan autoritet za ljude. Prije Vrtoča, Mladen je slične mjere preduzeo i u drugim selima. Poslije ovog događaja počinje vojnički život u četi. Ona se neposrednije i jače uklapa u postojeću vojnu organizaciju ustanka u petrovačko-drvarskom kraju. Četa je bila u sastavu Petrovačkog bataljona kojim je komandovao Milan Zorić, a bataljon je bio u sastavu Drvarskog odreda, kojim je komandovao Slavko Rodić. Preko kurira i pismima, Slavko Rodić je bio uspostavio tijesan i aktivan odnos sa našom četom. Obavještavao nas je o stanju i razvoju događaja kod Oštrelja i Drvara i sugerirao šta bi mi i kako trebali raditi. Njegov odnos bio je autoritativan i starješinski, ali istovremeno drugarski, blizak i prijateljski, bez naduvenosti i grubosti.

Ovo su bili prelomili događaji i odlučujući za dalju političku i vojnu orijentaciju Vrtočana. Borci su definitivno odvojeni od svojih kuća. Četa je bila stalno na okupu i spremna da izvršava akcije. Došlo je i do prve akcije tako konsolidovane čete i do napada na četnike popa Đujića i Tiškovcu. Napad je organizovan i izveden zajedno sa ličkim partizanima. Marš do Tiškovca izvršen je uglavnom noću i u tajnosti, a napad na četnike u zoru. Veći uspjeh nije postignut, jer su se četnici blagovremeno bili izvukli iz sela. Ali je ova akcija bila politički za nas značajna zbog toga što su se Vrtočani prvi put direktno konfrontirali sa četnicima i time pokazali da u pogledu njihovog političkog opredjeljivanja ne treba dalje da bude dvoumljenja ili rezervisanosti, ako ga je do tada bilo.

U rano proljeće, logor čete iz Bjelaj a pomjera se u Medeno Polje, bliže Petrovcu, koga je trebalo držati u okruženju i blokirati, zajedno sa drugim našim jedinicama. U to vrijeme u našu četvu je došlo oko 20 boraca iz Dalmacije, koji su bili poslani u naše krajiške jedinice kao dobrovoljci da se zajedno sa Srbima tuku protiv ustaša i domobrana, kako bi se očigledno uvjerali oni koja još nisu u to vjerovali da se i progresivni Hrvati nalaze u partizanima i bore protiv ustaške vlasti. Oni su bili primljeni drugarski i neki od njih su do kraja rata ostali u našim jedinicama. Tada u četvu dolazi i Ante Rukavina iz

Bihaća. Kao član Partije izašao je po zadatku i raspoređen bio kod nas. Prema njemu kao Hrvatu iz Bihaća bilo je u početku malo rezervisanosti, ali je, prije svega, zahvaljujući Anti, njegovom nastupu, ljudskim kvalitetima i hrabrosti, nestalo brzo toga i on je bio toplo primljen od Vrtočana.

U maju 1942. godine, po naređenju Štaba Petrovačkog bataljona, kada je četa bila na putu prema Livnu, premješten sam sa dužnosti zamjenika političkog komesara čete na dužnost zamjenika političkog komesara Petrovačkog bataljona. Tada sam se istovremeno rastao od čete za stalno, jer će me dalji put u toku rata voditi u druge jedinice i na druge dužnosti.

RADI SE O VOZILU

Na sjednicu Sreskog odbora NOSO BiH-a u Bosanskom Petrovcu u zimu 1941. godine, upade jedan kurir i reče: »Molim vas, da li se među vama nalazi drug Točak?«
Đuro Milanović, koji je predsjedavao sjednici, reče: »Ovdje točka nema, ali ima drug Kolar, možda njega tražiš?«
»Jest, druže, znam da se radi o nekom vozilu«, reče kurir.

ANECDOTE

ILJJA RADULOVIĆ

BLISTAVI PUT POD ZVIJEZDAMA

Hronika Ilije Radulovića »Blistavi put pod zvijezdama« osvjettljava dane i noći ustanica u jednom malom selu bosansko-petrovačkog kraja i borbeni put jedne partizanske čete. Na osnovu zapisa iz ratnog dnevnika i na osnovu sjećanja o oružanim¹ akcijama boraca i naroda, o stradanjima i uzgrčenoj borbi za bratstvo i slobodu, preživjeli komandir Bravske čete napisao je Kroniku o borbenom putu svojih drugova. Ovo nije izuzetan put jedne partizanske čete. Mnoge jedinice, učestvovala su u brojnim istovjetnim, ili različitim akcijama, a ali je ratni dnevnik komandira čete izuzetan po tome što je u olujnom i surovom vremenu autentični sujedok zbivanja zabilježio izvorno mnoge događaje onako kako ih je vidio i doživio, pa je poslije pobjedonosnog završetka narodnooslobodilačke borbe proširio i dopunio sjećanja da bi ih trajnije sačuvao od zaborava.

Prilog naroda Bravska i boraca Bravske čete opštenarodnoj borbi u bosansko-petrovačkom kraju ne razlikuje se bitno od oprinosa koji su borbi i revoluciji dala mnoga druga sela i borci partizanskih četa na ovom i na drugim područjima gdje su se odvijale bitke protiv okupatora i izdajnika i naših naroda.

Formiranje oružanih partizanskih jedinica u bosansko-petrovačkom kraju ima i svoje specifičnosti, ali prije svega ima sva kvalitetivna zajednička obilježja masovnog otpora naroda nasilju i zlu zajedničke plime ustanka i formiranja oružari narodnih snaga.

Hronika Ilije Radulovića govori, uglavnom, o jednoj partizanskoj četi kojoj je on bio komandir. Kroz borbeni put jedne čete, često se može sagledati i jyt i borbe drugih Partizanskih jedinica, koje su dale značajan, istovjetan, pa i značajnij prilog ratištima širom naše zemlje, kuda su čete odlazile i izvršavale borbene zadatke u sastavu svojih bataljona, brigada i većih jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Objavljujući zapise Ilije Radulovića o borcima Bravske

čete, ne znači da ovoj četi i njenim borcima dajemo bilo kakvo posebno mjesto, ili da četu izdvajamo, već naprotiv, želimo da kroz slike i sjećanja na borce jedne male jedinice ukažemo na aktivnost, život i borbeni put drugih boraca i partizanskih četa, koji je bio trnovit i težak i na kojem su mnogi borci uzidali svoje živote u temelje svijetle zgrade bratstva i slobode. Primjera samopožrtvovanja, podviga i patnji ima bezbroj; slične i veće podvige izvršavali su sujesno borci u svim krajevima Jugoslavije. Koliko god da je imala svojih specifičnosti i različitosti u pojedinim krajevima, epopeja narodnooslobodilačke borbe imala je brojna suštinska zajednička obilježja na revolucionarnom putu borbe za slobodu, bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost ljudi i naroda, ili, kako je slikovito rečeno u pjesmi: Na putu od baruta do masima.

(V. Čerkez)

I

OKUPATORI GAZE NASU ZEMLJU

Tamni oblaci spustili se nad njive. Napolju je hladno i oblačno. Bravsko, krajiško seoce sa svega 250 »numera«, kako to kažu naši ljudi, između Grmeča i Srnetice, utonulo je u noć i san. Te hladne aprilske noći 1941. godine Bravskari su legli kao i ranije da se odmore poslije napornog posla. Nisu ni u snu mogli sanjati šta će se te noći dogoditi i ko će sutra osvanuti u njihovom selu.

Noć je bila hladna, mračna, pomrčina tako gusta da se gotovo ni prst pred okom nije mogao vidjeti. Negdje oko pola noći počela je neobična, jaka grmljavina. Takvu grmljavinu Bravskari nikada ranije nisu slušali. Zemlja se tresla, tutnjala, potmulo kao da se neki ogromni valjak kotrljao po poljima.

Šta bi ovo moglo biti, pitali se oni koje je ta grmljavina probudila? Tako još nikada nije tutnjalo. Poneki koji su bili radoznali i kojima nije bilo teško da se izvuku ispod toplih biljaca izašli su po običaju na pragove kuća da bi vidjeli šta je to što tutnji i što narušava tišinu na koju su navikli od davnina.

Ubrzo su odjeknuli povici od kuće do kuće, pojačao se lavež pasa koji su se oslobodili straha kad su osjetili

domaćine, pred kućama, u baštama. Cijelo selo je na nogama. «-Vidaž de čuda neviđena» — čuo se glas starijih ljudi i žena. I mladići su se čudili, jer ni oni ovako nešto nisu vidjeli. Od Zdenog Dola pa do Paunovca upaljena svjetla motornih vozila. Mile lagano, jedno za drugim, ali uz veliku buku motora i grmljavinu točkova. »Je li, bolan, što im tako tutnje motori i grme točkovi? Eh, kao da nikada nisi čuo kola kad sa praznom kacom idu niz Maksića sokak?» »Da čuo sam ja kola kad grme niz Maksića sokak, al' ono nije Maksića sokak, nego cesta, i ono nisu kola sa praznom kacom, nego neki automobili«, reče stari Milkan Kovačević.

Zgledaju se ljudi začuđeno i pitaju šta bi to moglo biti. Istom ti Milkan, kao da se trže iza sna, viknu: »Ljudi, ono je neka silna vojska! Pa znate da je mobilizacija! Pozvaše naše momke u rezervu, a po mojoj duši, to je mobilizacija! Znam ja ono četrnaeste kad ubiše Ferdinanda kako nas Franjo diže sviju i očera«.

»Ma ajde ćuti, bolan, ne plaši svijeta, kakva te mobilizacija spopala« — čuo se ženski glas iz pomrčine. »Ne plašim ja svijet, ali ćeš ti vidjeti kad svane. Evo, dobro pamti, što ti ja rekoh«.

Narod izašao iz toplih kreveta, vrijeme tmurno i hladno te im tuče zub o zub, podrhtavaju i jedni drugima govore: »Hajdemo da legnemo, neka bude što nije bilo«. »Vojska jeste, a kakva je i čija je neka Bog zna«! »Čija je vojska? Naša, čija bi drugo mogla biti! Zar nijesi čuo gdje ljudi pričaju da je đeneral Milan Nedić sa svojom armijom ušao do pola Bugarske? »Eh, ti znaš đenerala Nedića i tu pričaš štošta« — dobaci neko iz pomrčine. »Ja ga ne znam, ali sam čuo da ljudi pričaju«. Tako se nastavljala priča do dana. Narod u prignutim kožunima i kaputima stajao je i drhtao napolju, ne znajući čija vojska cestom prolazi.

Jutro je osvanulo. Crna kolona vozila kretala se cestom. Radoznalost onih koji nisu doprli do ceste da vide čija je vojska, nije se smanjivala. I avioni počеше da naliječú iznad kolone. Guraju kamioni, guraju i tenkovi, a na prednjem kraju crvene se neka platna. »Sigurno je to zastava i po njoj se može znati čija je vojska«. »Može ali

ko zna kakva je i čija zastava«. »Oh, ko zna? Pa lako je to znati« — reče Kojo Radulović. »Ako je crvena i ima srp i čekić, onda je ruska, ali ako je crvena i ima kukasti krst, onda je njemačka«. »A čija bi bilo bolje da bude?« upita neko. »Najbolje bi bilo da nije ničija, ali ako se već zaratilo i došla nečija tuđa vojska, onda je bolje da bude ruska nego njemačka. Rusi su Sloveni, a Nijemci su Nijemci«.

Ipak, na kraju riješiše da neko od starijih ljudi pođe da vidi čija je vojska i kakvim jezikom govori. »Obucite se što starije i pocijepano, pa vas onda neće dirati. Sa prevrnutim kožunima, okrenite vunu napolje i krenite, ti Milkane Kovačeviću, Lazare Raduloviću i Joso«. Ostali ostadoše u velikom iščekivanju.

»Nijemci su« — rekoše sva trojica kad su se vratili. »Sta vam rekoše, šta su vas pitali, jesu li vam nešto tražili, ili dali? Pitanja su obasula ljude koji su išli da vide čija je vojska. »Nešto brkljače i mi ih ne mogosmo razumjeti. Ništa nam ne uradiše, samo nas uslikaše«.

Kolona je prolazila nekoliko dana. Nije bilo otpora, nije bilo borbe. Prvih dana okupacije Švabe ne dirnuše seljački goloruki narod.

Negdje u daljini, preko Ključa, prema Jajcu, čuo bi se pucanj ponekog topa. Pronese se glas da je neki pukovnik, Srbijanac, pokupio dobrovoljce i da ih još prima, da imaju dosta i dobrog naoružanja, te da je negdje tamo oko Mrkonjić-Grada zaustavio Nijemce i da im ne da naprijed. Ova vijest brzo se raširila. Dobrovoljci se počeli skupljati i odlaziti, ali od otpora ništa nije bilo.

Počеше stizati vojnici iz razoružane i rasturene vojske, stidljivo dolaze svojim kućama, presvlače se i kriju uniforme, kao da su oni za sve krivi. Svaki o svom slučaju i sudbini jedinice priča sa velikim uzbuđenjem. Tu i tamo padne po neki prijekor starijih ljudi. »Vi ste kukavice! Vi ste dezenteri! Tako se ne brani otadžbina. Mi, stari bili smo dobrovoljci, probili smo Solunski front, stvorili državu, a vi pobjegoste bez metka, predadoste zemlju, izdadoste nas, okaljaste našu čast i čast onih koji su pali za novu zemlju, sram vas bilo«!

Bile su to teške riječi očeva upućene sinovima i svima onim koji bi se preko Bravska vraćali svojim kućama, razoružani, gladni i žedni. Taj narod, koji je toliko gostoprимljiv, koji nikad nije propustio putnika ni namjernika, sada svoju vojsku ne svraća da bi je ugostio i dočekaо toplim riječima i počastio onim što ima.

»Ne, ne primamo izdajice koji dezertiraše, pobjegoše i izdadoše otadžbinu. Zašto smo se mi borili, sram vas bilo!« Vojnici se sklanjaju ispred starijih ljudi.

Čuo se glas da se preko Srnetice povlači neka našа vojska i da puške, municiju i bombe prodaju za bagatelu. Čak neki badava daju oružje i još kažu: »Nosi, dobro sakri, biće potrebno nama svima. Mi ćemo se ponovo boriti«. »Bježite, ljudi, kad se oni sad ne bore, kad imaju oružje u rukama, municiju, odijelo, hranu, a što je najglavnije i oficire, kako će se poslije boriti samim pušicama?« Ipak, neki se dosjetiše i rekoše: »Nije zgoreg, za svaki slučaj, imati dobar karabin i municije, pa i po koju bombu, zlu ne trebalo, neka se nađe pri ruci!«

Tako Bravskari, sve krišom jedan od drugoga, počеше da prikupljaju puške, bombe i municiju. U Maksićima, Radulovdći imaju nekoliko karabina, imaju i bombe i municiju. »Bježi, bolan, lažu, otkud njima to?« »Imaju, Boga mi, ja sam čuo od jedne sigurne duše. Lazarac, Radulović i Milošević vozili su ih iz Srnetice »štrekom« na vagončiću«.

»Ama, bježi bona, nemoj to nikome pričati, vidiš kako je ovaj prevrat«, glasio je odgovor starog Jovana. »Ja to tebi rekoh, a ti nemoj nilkome. Još sam čula ima ih u Bunari kod Čekića, Vidljinovića, u Klenovcu, u Jasenovcu, ima ih dosta«. »Ama šuti, bona, nemoj to nigdje da pričaš«. »E, pa eto ja tebi, a ti nemoj nikome«.

Ja tebi, a ti nemoj nikome, od jednog do drugog i taman do Joce Pulića ustaškog narednika i novoizabranog kneza.

U povlačenju bivše jugoslovenske vojske i njenom rasulu mnogi od Bravskara snabdjeli su se oružjem i municijom. Pod Smeticom, kod Radulovića, bilo je pet karabina sa dovoljno municije i petnaest ručnih bombi. Karabine su aprila mjeseca 1941. godine, iz Srnetice, na pruž-

nom vagonetu donijeli Miloš, Nina, Toma i Lazar Radulović. Janko Radulović je imao kratki jednometni karabin i pištolj »štajer«.

U Jasenovcu su karabine sakrili i sačuvali do podizanja ustanka Miloš Kurac, Vajo i Zoran Stričević, Gliša Raca i još nekoliko drugova. U Bunari karabine su imali Jevtan Čeko, Pero Vidljkiović, Đurađ Ožegović, Mile Ožegovčić i još nekoliko drugova.

U Klenovou, Polju i Garičevcu navodno je bilo više oružja, puškomitraljeza i municije, ali ono nije otkriveno i pronađeno u ustanku, jer su ljudi koji su ovo oružje donijeli i sakrili na dan ustanka bili pohvatani i ubijeni od strane ustaša.

Poslije donošenja i sklanjanja oružja tadašnji knez Pilip Brkić sa patrolom žandara išao je kroz selo sa zahtjevom da se nabavljeno i skriveno oružje preda. Pisano je nekoliko naloga i vršena premetačina sa zastrašivanjem da će »obučeni kerovi i naročite sprave otkriti sve skriveno oružje i one ljude koji su ga nabavili«. Nikakve prijetnje ni premetačine nisu pomogle ustaškim vlastima. Oružje nije predato. Skrivenim oružjem u Bravsku je podignut ustanak.

O Nijemcima se pričaju svakojake priče. U prvim danima rata nisu ih osjetili na svojoj koži i ljudi ih ne prikazuju u pravom svjetlu. Govorili su sa sumnjom: »Tudin je, uljez nije dobar pa ko to bio«. Stariji kažu: »Ama, ono za Franje nije bilo Bog zna kako loše, uzimali su trećinu i mi na to bili navikli. Uglavnom nisu ubijali i klali, ko što naši stari pričaju da je bilo za turske bune«.

Priča narod: »Nijemci sve digli kod Pudina Hana u Ključu, pokupili sve iz Đordina i Vukovićeva dućana i kod svih drugih«. »Ali znaš li bolan šta ima novo?« »A šta pobogu« upita Jovan Latinović Šimu. »Bio ja juče u Ključu i vidio neke naoružane ljude sa puškama, imaju nešto bijelo oko lijeve ruke i kažu da su to neke ustaše«. »Ma šta kažeš?« »Ustaše« odgovori Simo »Ima li tamo Nijemaca kad su oni sa oružjem?« »Ima, brate, i svi su zajedno«. »E, bogami, onda neće biti dobro« — reče Jovan. »Kad su oni skupa i skupa nose oružje zadajem ti vjeru biće zlo«. »E, moj brate, nije to još sve. Ima i gorih stvari!«

»A, šta, bolan?« — zapita Jovan Simu. »Ama, to što u tim ustašama nema naših 1 j udii «. »Kako nema naših ljudi, da ko je tamo?« »Nema tamo ni jednoga Srbina, sve neka balavurdija, mladići i to sve turaidija i šokadiia«. »A, la, la«, začuđeno leleče Jovan. To će opet biti kao ono što pričaju za turske bune. Opet će nas klati na moju dušu«. »Bježi, bolan«, tješi ga Simo. »Valjda neće biti tog zla. Nismo im ništa krivi. Lijepo smo sa njima živjeli«. »E, moj brate, nije im vjerovati«. »Sto se ovi naši nesretnici ne boriše, Bog ih ubio! Sto nas obrukaše i obraz ocrniše, dok je nas i našeg koljena!«.

»Kod kasarne došla dva kamiona puna ustaša«. »Ama kakvi izgledaju, Bog ih ubio«. »Ko svaka vojska, obučeni u vojničko odijelo i naoružani« reče Deva Rađulović. »Ja sam bila kod sestre i kažu da su neki namršteni i ovim našim ne daju nigdje prići. Ako u nekoga vide kićenku na glavi, ili trobojku, odmah je pocijepaju, a njega šamaraju. Zlo se nama piše, dobra biti neće«.

Mile Sesto Kurus više nije knez. Taj stari, plavi, ornali, uvijek nasmijani i spreman za šalu, knez koga je Bravsko preko 20 godina biralo za svoga stariješinu, ovoga puta razriješen je dužnosti, bez glasanja, bez pitanja i odobrenja svojih birača. Nije podesan, nije dobar i ne odgovara za nove vladare. Ne odgovara njima taj Sesto čiji su sin i kćerka sklonili pet karabina kojima će kasnije krenuti u borbu protiv onih koji su tako nadmeno došli da se šetaju po Bravsku i da čine zlo. Tužno je Bravsko. Sve što se radi, radi se mimo znanja i pitanja Bravska.

Postavljen je novi knez. Ustaše se u izboru kneza nisu prevarile. Izabrale su čovjeka koji je odmah krenuo na posao. Prvih dana izbora novi knez je krenuo selom da naređuje ljudima da donesu oružje i predaju ga ustašama. Ono tajanstveno »Ja ću reći samo tebi, a ti nemoj nikome« došlo je do kneževih ušiju. Uporan je on u svojim zahtjevima kod svih za koje je znao da imaju oružje. »Predaj, znam da imaš pušku, gadno ćeš se provesti«. Slabo je uspio, ali vjerni ustaški sluga, ozlojeđen neuspjehom, organizuje hapšenja i strijeljanja. Pala su 64 nevina čoveka. Knez organizuje, hvata i pali u dvije pojate oko 200 žena, djece i staraca.

Ustaše počinju sve brže da pokazuju svoje pravo lice. U Ključu, Petrovcu, Sanici i svim okolnim mjestima čine strahovita zlodjela. Počeli su da maltretiraju ljude, tuku, šamaraju, i odvođe na »prisilan rad«. Sa strahom narod odlazi u čaršiju. Poneko se i ne vrati. »Ostao je na prisilnom radu. Možda će doći«. »Bogme, nikada, jedna nam naša majka«.

Ljudi postadoše tužni i brižni. Nema slobode, nema posla, sve je stalo. Radnici koji su životarili od zarade kod »Šipada« ostali su bez posla. Ponestalo je i životnih namirnica. Oni koji idu i kupe po nešto da ponesu rodbini često dožive poniženja. Na putu ih sretnu ustaše, otmu im sve što su nabavili, dobro ih pretuku i bez ičega puste kući.

Jednoga dana Kojo Radulović zapita Ilu: »Sjećaš li se ti kad smo ono bili u Francuskoj i kad je sa nama radio onaj Alojz, šta je on nama pričao? Je l' se sjećaš ono kad on nama reče stanite vi dok se vrati naš Ante Pavelić sa nama, zakletim ustašama, mi ćemo vam pokazati. Biće križ na križ. Na kolac ćemo nabijati«. »O, jeste bogami, vidiš, to su one ustaše. Eto vidiš, za ovo kratko vrijeme počeli su sa pogromima«.

PRIPREME ZA USTANAK

Skriveno oružje Bravskari su ljubomorno čuvali i nisu ni pomišljali da bi ga otkrili i predali na bilo čiji zahtjev. Oni su oružje donijeli i za koje je već bilo javljeno ustaškim vlastima, kad bi osjetili da kroz selo nailazi neka patrola, ili ma ko sa strane u koga nisu sigurni, sklanjali su se i bježali da ne budu zatečeni kod kuća.

Između 13. i 16. jula 1941. godine, Vaso Kelečević i Stevo Lazić došli su iz Drvara u Podsrneticu i održali sastanak sa par ljudi za koje su čuli da imaju oružje. Na sastanku su biii prisutni Miloš, Nina i Ilija Radulović. Na ovom sastanku Kelečević nas je upoznao sa pripremama za ustanak u okolini Drvara, a zatim nam skrenuo pažnju da čuvamo skriveno oružje i da ne odlazimo u Ključ i Petrovac. Rekao nam je da ne nasijedamo na pozive žandara, ustaša i knezova da dođemo u žandar-

merijsku kasarnu. Tada je rečeno da bi jedan od drugova trebalo da pođe u Ključ kod Mile Mladenovića, jer je on navodno imao sakriveno oružje koje bi trebalo iznijeti u Bravsko, pošto ga on sam u početku ustanka neće moći iznijeti.

Prvi susret pobudio je radoznalost nema li kakvih novosti. Poslije kraćeg razgovora između nas koji smo bili prisutni kao stari poznanici Vase Kelečevića, on je počeo da nas upoznaje sa situacijom: »Vi znate i već ste čuli da je Njemačka napala na Rusiju. Sve njemačke snage tamo će otići i vjerovatno da se niko neće ni vratiti. Zaglaviće oni u prostranoj sovjetskoj zemlji. Ovdje ostaju samo ustaše. Sa njima ćemo lako. Mi, u šumi kod Drvara imamo već naoružan odred naše vojske. Naoružali smo se, i ono malo ustaša u Drvaru sami ćemo potući i odmah ćemo krenuti dalje. Pošto smo obaviješteni da i kod vas ima dosta sakrivenog oružja, mene su drugovi poslali da uhvatim vezu sa vama, da se sakupite i dogovorite da ne odlazite u čaršiju, ni blizu kasarne, a i da dobro čuvate oružje. Mogu vam reći da ćemo ubrzo dići ustanak, a vi ovdje, u isti čas, priskočite, pa ćemo lakše pomlatiti ovu pašćad. Vi se spremite, a tačno vrijeme za ustanak ćemo vam javiti«.

»U Bunari, Polju, Klenovcu i Garičevcu Stevo će ovo prenijeti i tamo ljude pripremiti, a vi Podsrneticom na Glavici i Jasenovcu«.

»Jedan od vas koji najbolje stoji sa Milicom Đorđinom - Mladenovićem, u subotu sa kolima da pođe »u mlin«. Neka se javi Mili, pa će od njega donijeti neko oružje sa municijom. Njemu je nezgodno da oružje neopaženo iznese«.

Vasine gromke, odsječne, riječi pažljivo je slušala grupa ljudi. Izrečene su krupne i ozbiljne riječi. Ljudi su bili zamišljeni. Neprimjetno se posmatraju ispod obrva, ali za izvjesno vrijeme niko ne progovori ni jednu riječ. Vasino oko je primijetilo zabrinuta lica i kao da se osjetio obaveznim da ih razgovori rekao je: »Nemojte da vas ovo zabrinjava, sve će dobro biti, mi se tamo veselimo i kolo igramo. Samo vi uradite ovo što sam vam rekao i biće dobro. Vodite računa da o ovome ne saznaju ustaše, jer

bi vam onda bilo teže raditi. Doviđenja, moram ići, žurim se. Vidjećemo se brzo, a ako se ne vidimo prije, vidjećemo se u borbi».

Ode Vaso, taj vedri i nasmijani čovjek što tako brzo izgovori onih nekoliko jasnih riječi sa punom sigurnošću i nadom da će one biti izvršene. Ode Vaso, ali osta grupa ljudi razmišljajući o svemu onome što je on rekao i postavio kao zadatak. Svi su obaviješteni. Znaju Jasenovac i Glavica. Gliša Raca je još ranije obaviješten. Čeka se čas i vrijeme početka ustanka.

Devetnaestog jula, u subotu, jedan od prisutnih drugova išao je u Ključ sa kolima »u mlin« i navratio kod Milana oca Đorđe Mladenovića. On mu je rekao da je Mile otišao u Banju Luku, a zatim će u Beograd, jer dalje nije smio čekati. Navodno mu je rekao da će neko iz Bravska doći i njega tražiti, ali da mu on kaže da je on otišao i ništa više. Oružje nije bilo izneseno, jer stari Đorđo za njega nije znao. Jednom prilikom, kasnije, Milan Stupar (Grco) dobio je od Miline majke i iznio iz mlina od Busija nekoliko pištolja.

Svima je prijetila opasnost od hapšenja, od ubijanja, ali pripreme za ustanak morale su se obavljati. Dan za danom promiče, pripreme za ustanak se nastavljaju, a ustaški režim sve više sprovodi teror. Staroj Marici Uzelac sve su digli. Kod Miloša Radulovića Glige izvršili su premetačinu, a na ostalim mjestima popisali su taoce. Tako dani i noći protiču mutni do 26. jula, a onda selom grunuše glasovi kao munje kroz oblake. »Narode, svi na ustanak, danas je ubijen ustaški major na Oštrelju i više nema čekanja! Sutra rano je napad na Drvar, Oštrelj, Srneticu, Petrovac, a mi ovdje moramo razrušiti cestu i napraviti zasjedu da ne stigne pomoć iz Ključa ustašama u Petrovcu».

Klenovac, Polje i Bunara napadaju kasarnu. Jesenovac, Podsmetica, Janjila i Vaganac ruše ceste. Zadatak kratak i jasan, nema šta mnogo da se razmišlja, samo treba krenuti na izvršenje. Puške su izvadene iz dubokih i suvih skloništa. Ljudi brišu mast u kojoj je bilo konzervirano oružje i brižljivo pregledavaju svaki djelić. Oni bez pušaka pripremaju čuskije, krampove, sjekire i testere

za rušenje ceste i za sječū telefonskih stubova. Evo ga stiže i taj mladi, visoki, suvonjavi mladić, đak beogradske Geodetske škole Stanko Radulović. »Jeste li se spremili? Oh, te vaše puške, kao da su bolje od ove moje« reče on. Nosio je kratki jednometni karabin i pištolj »š taj er«, koji mu je ostao kao uspomena poslije očeve smrti. »Dobro je i ovo moje, sa ovim ću ja oteti bolje, brzo ću izvršiti zamjenu — tješio se on, gledajući u nove »kragujevke«, koje tek što su od masti prebrisane kao da su tog momenta dopremljene iz fabrike.

»Požurite, treba da krenemo da nam sad u početku nešto ne promakne. Moramo naš zadatak izvršiti — govorio je on sa svojim piskavim glasom. Iz okupljene grupe ljudi jedan stariji čovjek gledao ga je podozrivo, ispod obrva, i najednom mu ostrim prijekornim glasom reče: »Kuda si se ti digao vuzle vuzlasto, skote jedan, idi gledaj onu sirotinju što ti je ostala na vratu. Bolje da se primirite i bježite od naših kuća, hoćemo li stradati od vas! Vi sa tim puščicama da se borite protiv države? Uzdrhtali glasovi starijih žena pridružiše se njegovom.

Suvonjavi mladić pogleda oko sebe, promijeni se u licu i najednom, kao da odnekud sa strane dobi snagu, viknu: »Gubi mi se sa očiju, nemoj da stvaraš paniku, pobiću vas sve koji paničite, pa ćemo onda da tučemo ustaše i ostale neprijatelje! Tu nam vi pričate o nekoj državi, ustaškoj državi, hoćete li da nju štitimo i čuvamo? Ta država je kula od karata, to ćemo mi razrušiti i stvoriti novu, našu državu, zemlju radnika i seljaka«!

Videći da se mladić ne šali, onaj koji mu je rekao da ide i čuva sirotinju koja mu je na vratu ostala, a i ostali, počеше jedan za drugim da se povlače bez prigovora. »Treba im zube pokazati, šta oni da se miješaju u naše stvari! Oh, Bogu li im njihovog, prevaspitaćemo mi njih, biće oni naši, pomagaće nas samo čekaj dok vide naše uspjehe. Čekajte dok vam ovdje ustaše i Švabe zapraše po turu, dok vam popale leverine i kuće, tražićete vi nas«.

Oni što su u aprilu grdili vojnike koji su se razoružani vraćali svojim kućama, sad kažu: »Bolje bi bilo da ste se borili kad ste bili prava vojska, imali ste oficire, oružje, državu i sve ostalo, nego sada što se skupljate i dižete.

Ali dobro ste se i sad sjetili, možda ni to neće biti kasno, možda i nešto učinite, ajde, sretno vam bilo. Da smo i mi mladi i mi bismo išli sa vama. Bolje je ići u borbu i poginuti, nego čekati kod kuće da dođu i zakolju te kao ovcu«. »Ne brinite vi, stvorićemo mi vojsku, nove oficire i novu državu« — odgovarali su mladi.

Početak je težak. Samo da otpočnemo, da zapucaju puške, nećemo ih ispuštati iz ruka do slobode. Svi ovi koji sad sumnjaju u nas i naš ustanak, voljeće nas, pomagaće nas, ali će se uvijek sjećati svojih riječi i stidjeće se što su nas vrijeđali. Sada ne mogu sve da shvate, da sebi predstave kako će izgledati borba ali kad ustaše i Švabe počnu svuda da pale i žare, da ubijaju, onda će se trgnuti svi poštteni ljudi. Tako je razgovor trajao između grupe ljudi, koja se pripremala da krene na svoj prvi zadatak, na prvo vatreno krštenje.

Gliša Raca šalje pismo u Klenovac u kojem obavještava Dušana Novakovića o podizanju ustanka i ubistvu ustaškog majora na Oštrelju. Opominje ga da obavijesti ostale ljude koji imaju i nemaju oružje da se sklanjaju u Potkraj, da pripreme oružje i razoružaju ustaše u kasarni.

Na žalost, Dušan ne shvata pismo ozbiljno, ne obavještava ostale drugove i ne postupa po Glišinom uputstvu. On oklijeva, vjeruje novom knezu i naredniku, gubi u vremenu i dozvoljava da ustaše, vođene narednikom i knezom, uhvate i zatvore njega sa još 65 drugova. Na sam dan ustanka, 27. jula, Kojo Radulović uspijeva da dođe do Dušana Novakovića da mu skrene pažnju da je ustanak podignut, da idu u Potkraj i vade oružje. Dušan obećava, ali i na ovu drugu i posljednju opomenu sporo reaguje, nikog ne obavještava o ustanku. Odmah poslije Kojinog dolaska, nešto oko 8 časova, svi za ustanak sposobni ljudi, njih 65 iz Klenovca, Polja i Garičevca bili su pohvatani, pohapšeni i drugi dan postrjeljani.

Novi knez Pilip Brkić i narednik Joco Pulić, uz sudjelovanje satnije ustaša, postigli su željeni cilj. Pobijeni su po njihovom mišljenju najopasniji ljudi. Pobijeni su Novkovići, Vidljinovići (Glišići), Bursaći i drugi. Ubijena su dva Bojina sina, Cedo i Vlado Novković koje je majka

tako pažljivo podizala, ožejala ih i sa njima se ponosila. Ubijeni su sinovi te stare Boje, koja je u toku rata hranila partizanske borce koji bi navratili u njenu kuću. Mnoge neprospavane noći suznih očiju i od suza mokrog lica presiedila je Boja pored partizana, ložila im vatru da ne ozebu, sušila im mokre čarape da bi sutradan bili spremniji za borbu. Mnoge od nas pokvasile su Boj ine suze, ona nas je grlila i ljubila umjesto Cede i Vlade. Mi smo bili njeni novi, Sinovi osvetnici njenih sinova.

Nije Boja sama. Mnoge majke ovog su dana u crno zavijene. Mnogima su poginuli sinovi i muževi, a ostala im sitna, nezbrinuta djeca.

Teško je bilo malom Dušanu Grbiću svojeg rodenog oca mrtvog za noge vući u jamu, a za njim od straha ne smjeti pustiti suze. Ljudi nisu bili ništa krivi, radili su do nedavno, mirno, svoj posao. Nisu ništa ukrali, nikoga nisu ubili, zato su i mislili da niko ne može da ih bez razloga progoni, ili ubije.

Sve je bilo kasno kada su odjeknuli pucnji mitraljeza.

Zaseoci u crno zavijeni, a ustaška blokada oko zaselaka nije dozvoljavala da neko iziđe, da iznese glavu i da kaže kakve se grozote događaju po selima.

USTANAK

Krišom, kroz obruč, sa puškom u ruci izvukao se Simo Vidljinić, koji je pukim slučajem ostao neotkriven. On se nije odazvao na poziv kneza. I drugi su izlazili iz svojih skrovišta, izlazila su djeca i donosila vijesti o strahotama u Klenovcu.

Cesta je prekopana, telefonski stubovi posječeni, a pod Janjilima cio nasip je prekopan i razrušen. I zaseda je postavljena, ali glavno nije izvršeno — kasarna nije zauzeta i ustaše nisu razoružane.

Oslobođen je Drvar, Oštrelj, Srnetica i Potoci. Pripremao se napad na Petrovac.

Oko dvije satnije ustaša, podržavane malokalibarskim topovima, kreću iz Ključa za Petrovac, preko Bravska. Oko 20 naoružanih boraca, u zasjedi iznad Kokoruševe

kuće, sačekali su ih otvorili vatru, a zatim uz povike »•Naprijed, ura« i uz povike naroda iz zaselaka Jesenovac i Podsrnetica protjerali su ih prema Zandarmerijskoj stanici u Klenovcu. U toku noći ustaše i domobrani nisu smjeli prenoćiti u stanici nego su se cestom povukli preko Paunovca u pravcu Ključa. Sa sobom su povelili Milana Popovića, koji im je u toku noći u Paunovcu pobjegao i došao partizanima. Te noći sa sobom su povelili i Trivu Čulibrka, desetara na željezničkoj pruzi i vodili ga do Ključa. Tu ga je prepoznao i kasnije pustio na slobodu jedan od naoružanih vojnika, njegovih davnašnjih poznanika.

Dvadesetak neiskusnih i u borbi neprekaljenih novonoružanih partizana ležalo je u zasjedi. Još su to bile nesigurne ruke, nezdružene sa neprovjerenom sigurnošću u sebe. Novi borci čekali su prvi okršaj. Pogledali su se ovi ljudi između sebe i poluglasno dogovorili na koje odstojanje da puste neprijateljske kolone. »Njih je mnogo, a nas je malo, ne smijemo ih blizu pustiti« dobacio je drug iz zasjede »Pustićemo ih do Uzelca«, rekao je drugi. »Treba ih pustiti tu odmah ispred nas, iznenaditi ih pa sigurno potući« rekao je Gliša Raca pokazujući rukom na mjesto dokle bi ih trebalo pustiti.

Mladi ljudi neokaljeni vatrenim krštenjem nenaviknuti na disciplinu ležali su u zasjedi. Jedan od njih je opalio metak. Opalilo je još nekoliko pušaka, pa grunuše i dvije bombe, kao da hoće da razbiju tremu kod novih boraca, budućih junaka.

Nastao je metež u neprijateljskom taboru. Jedva su uspjeli da ispale par granata iz malokarabinskih topova. Odmah počеше uzmicati. Iz svih okolnih zaselaka povika staro i mlado »Naprijed naši, uraaaa juriš, držite ih, hvatajte živeee«! Iz dva zaseoka, Jasenovca i Podsrnetice, pojurio je narod prema cesti za neprijateljem koji je bježao nazad. I zasjeda se podigla, okružila i krenula naprijed.

Neprijatelj uplašen više od povika i graje naroda nego od puščanih zrna, bježao je glavom bez obzira. Oni kojima je oružje i odijelo bilo teško, a plašili su se da će ih narod stići i uhvatiti, bacali su oružje i bježali. Sa vojskom, za Ključ bježali su i narednik i knez.

Klenovac je oslobođen, ali u njemu odraslih muškaraca nije bilo. Zene su bile u crno zavijene.

Strašna je to slika, težak prizor gledati ojađene majke kad padaju na koljena po zagrnutim jamama gdje leže mrtvi, izmrcvareni, njihovi najdraži.

Kao da te neko vuče i kaže: Hajde povuci se, ne gledaj, ne koristi nikom oplakivati poginule, treba ići i boriti se. Treba ići i kazniti one koji nevine ljude postrijeljaše i mnoge majke i žene u crno zaviše«. Teško je donijeti takvo rješenje, okrenuti se, pa ići, a ucviljenim majkama čija srca krvare nad njihovim sinovima ne pružiti pomoć.

Pokušavamo odvesti staru Boju, ali njene oči, uprte u zatrpane jame, i dalje ostaju ukočene, ne trepću, daha joj ponestalo, glasa pustiti ne može. Njeno srce bi da pre-pukne, ali raspući ne može. »O Cedo! O Vlado! Dušanee! Mirko!« dozivaju ojađene majke, ali iz zatrpane jame niko se ne odaziva. Tužna i okamenjena srca pođoše kućama, kukajući, a grupe naoružanih partizana krenu na dogovor za novu akciju.

Poslije izvjesnog vremena, kada se grupa partizana povukla sa ovog terena, oko dvije satnije ustaša išle su krišom iz Potoka preko Srnetice i Bravska za Sanicu i dalje. Oni koriste odsustvo partizana, te u blizini škole pale nekoliko napuštenih kuća.

Istog dana grupa partizana, Stevo Lazić, Kojo Radulović i još nekoliko njih na željezničkoj stanici Bunara, razmontirali su telefonske veze, a zatim su rušili ćupriju

— nasip da bi na taj način spriječili eventualni nailazak neprijateljskih snaga prugom u bilo kom pravcu. Dolaskom voza na željezničku stanicu Bravsko, ustaše su ispucale nekoliko rafala u pravcu škole i crkve, a tada su im i oni koji su se bili povukli iz Klenovca pred naletom partizana i naroda stigli u pomoć iz Paunovca, te su udruženi krenuli u Jasenovac i zapalili nekoliko kuća. Grupa boraca, koja je na Bunari demontirala telefonske uređaje, krenula je prema stanici, ali je već bilo kasno.

Pojačanja iz Banje Luke stižu ustašama. Od Ključa za Petrovac trebalo je ponovo da prođu preko Bravska. Garnizon u Petrovcu je ojačao. Nekoliko naših pokušaja

da zauzmemo varoš nije uspjelo. Počeo je redovan saobraćaj između Ključa i Petrovca.

Prvog avgusta 1941. godine dvije satnije domobrana — ustaša, sa dvije haubice, od pravca Ključa prošle su streljačkim strojem preko Bravska u Petrovac. Sa Grmeča i iz Podsrnetice na njih je otvorena vatra od strane ustanika, ali bez mnogo uspjeha. Nekoliko starijih ljudi, žena i djece našlo se kod kuća. Neprijateljski vojnici nisu ih terorisali.

Po onom starom »ovo naše zamalo bijaše, jesmo li vam rekli da vi niste u stanju da se sa državom borite — govorio je mršavko i još nekoliko onih čije se povjerenje u našu snagu opet poljuljalo.

»Vidite li, došla je prava vojska i koga su našli kod kuća mirno radi i sjedi, ništa mu nisu učinili. Rekli su da zovemo sve iz šume, da se vrate i mirno rade kod svojih kuća, oni nikome ništa neće učiniti«. »Ono što su pobili kod Klenovca to je osveta za ubijenog majora. Major, viši oficir, kažu, toliko vrijedi. Vi idite, sakrijte oružje, vratite se svojim kućama i niko ništa neće znati!

Uplašene ljude posmatra grupa partizana i kao da želi još nešto čuti od njih, pa da im na sve da zajednički odgovor. Nestrpljiv mladić nije mogao čekati sve što su preplašeni ljudi htjeli da kažu. »Jesam li ti rekao, da nešto tako više ne pričaš! Podiže svoj kratki karabin. Ovaj put tebi i ostalima opraštamo, ali samo još jednom nas tako dočekajte, pa ćemo vam pokazati vašeg Boga! Treba da nas pomažete, da radite i agitujete kod ostalih da što prije krenu u borbu, a vi ovako! Pozivate da se vratimo svi pa da nas postrijeljaju kao i one u Klenovcu. Znaju oni šta hoće. Ako ubiju jednog, ili dvojicu drugi će odbjeći, a ako nas sviju skupe, pohvataju i pobiju, onda je svršeno. Sve što je za pušku neka krene, u šumu! Nemojte da se ovdje vrzmate«.

Skrenuli smo ozbiljnu pažnju svima da se više niko ne usudi dočekati ustaše — neprijateljsku vojsku kod kuće.

* »Ako čujemo da ih je neko dočekao, ili otišao na njihov poziv, gadno će se provesti!«

Zgledaše se okupljeni ljudi i opet, bez prigovora, povukoše se u šumu, kod svojih porodica koje su već boravile u bajtama u zbjegu.

Usput idući, mršavko izrazi svoju sumnju grupi seljaka, komšija, koji su za njim gazili. Ljudi su strahovali da od našeg ustanka ništa biti neće.

»Ja ljudi ne vjerujem ništa u to njihovo. Vidite li vi kad vojska naide, ona prođe bez po muke. A oni sa tim svojim puščicama? Sta da im radiš, jadni čovjek ne smije ništa reći« — odgovori mu Dugajlija. »Vidiš ti, oni imaju oružje, pa ako rekneš nešto što se njima ne sviđa mogu te ubiti kao i oni drugi. A i ja sumnjam da će nešto biti od te njihove bune. Vidite li s njima ima samo nekoliko ozbiljnih ljudi, a ono drugo sve vuzlići, ni vojske nisu služili«.

U ovakvom razgovoru stigoše do bajti i ispričaše sve kako je bilo. Kako je vojska prošla i kakav je bio njihov razgovor sa partizanima. Radoznali se okupiše. Ljude, žene, i poneko dijete zainteresova kako je bilo u selu. Pažljivo su slušali pričanje mršavka i dugajlije.

»Sta ste vi mislili da će se to sve tako lako završiti, za par dana da se svrši rat« — zapita ih onaj koji je rekao: »Možda će nešto biti, možda nije kasno ako sada krenete«.

»Znate li vi koliko smo mi ratovali? Četiri godine! Prošli smo Autriju, Rusiju, stigli na Solunski front i tek tada izvojevali pobjedu. Neka se oni samo tuku, ojačaće! Sta vi mislite kolika je Rusija? Dok Rusi potuku Švabe, potući se i ove, a vi da znate, onaj koji bude imao pušku u ruci kad se rat završi i zemlja bude slobodna, biće sretan čovjek!«

Starom solunou pridruži se sijedi Franjin »Saper« i reče: »Slušajte vi, ljudi, to su naša djeca, mi ih moramo pomagati i hraniti, pa makar ništa ne učinili. Ja ću klati blago, kuvati hranu i nositi im dok imam. Dok su oni živi i mi se nećem možemo nadati«.

Većina im se pridruži. Solidarisaše se s njima, a mršavko diže ruke, odmahnu dlanovima i kroz zube razgovjetno progovori: »Eto, kad vi svi tako kažete, neka bude šta će biti«.

Ustaše uspostaviše saobraćaj sa Petrovcem i kamionima počеше da dovlače naoružanje, materijal i namirnice.

Oslobodiše se ponovo straha. Dnevno po nekoliko kamiona prolazilo je bez naročitog obezbjeđenja. O ovom njihovom slobodnom kretanju razmišljali su i Bravskari, i Drvarčani i Petrovčani, i drugi.

NAPAD NA KAMIONE U ZDENOM DOLU

Sedmog avgusta grupa od 25 naoružanih partizana, nazvanih odredom, pod komandom Milana Zorića i Marka Srdića postavi zasjedu u Zdenom Dolu. Toga dana i u toku noći izviđali su partizani svaki pokret ustaša i najpogodnije mjesto za zasjedu.

»Da postavimo zasjedu u klancu kod Catrnje?« predložio jedan iz grupe, a Milan Zorić zapita: »Šta ti misliš o ovom predlogu, Marko?« Marko visok, suvonjav mladić, sa nanizanim bombama o opasaču, malo porazmisli i reče: »Ja mislim da će to mjesto biti najbolje za zasjedu«. »U redu, drugovi, kad vi tako kažete i ja se slažem« — odgovori Zorić.

Mjesto je izabrano, raspored izvršen, postavljeni su konkretni zadaci. Zorić sa Markom prolazi ispred boraca i svakom pojedincu pokazuje mjesto gdje treba da legne, kako da se postavi i na šta treba da obrati naročitu pažnju.

Svakom je pokazao koji se drug do koga nalazi u zasjedi i kako da se održava veza. Noć pade na bregove. U toku noći, u gustom hrastovom žbunju, zaleže mali odred partizana. Na nebu je bilo vedro, zvijezde sjajne, krupne, povjetarac duva, pa ni rosa ne pada kao drugih dana. Partizani se tiho razgovaraju i između sebe nagađaju hoće li naići neprijatelji i sa koje strane. Ako naiđu od Ključa i zasukaju se u ovaj klanac, onlnda će biti lakše za nas, jer će se sabiti u grupu, pošto je cesta prezidana. Ako naiđu iz Petrovca biće razrijeđeni. No, i u tom slučaju pod ovom stranom će se sustići.

Na cestu je nabačen samo jedan red niskog kamenja i ovaj »zid — prepreku« kamioni u bržoj vožnji mogli bi preći. Prva zasjeda je i prvo iskustvo. Valjda će biti dobro? Druga, treća i ostale zasjede sigurno će biti bolje i bolje ćemo ih organizovati kad vidimo kako ćemo u ovoj borbi proći.

Osmog avgusta osvanuo je vedar, sunčan i topao dan. Leže borci u zasjedi i nestrpljivo čekaju. Svaki borac prinosi uho zemlji da bi čuo grmljavinu automobilskih motora. Vrijeme odmiče, nestrpljenje raste, a nada se gubi da će neprijatelj naići. Već je i podne, sunce u zenitu. Oko 12 sati kolona kamiona sa natovarenim materijalom i ustašama lagano se kretala preko Bravska, od Ključa ka Petrovcu.

»Evo ih, dolaze! Grme motori!« pronosi se glas kroz odred. Nestrpljenje boraca u zasjedi još je više poraslo. To je prva zasjeda, prvo iskustvo. Kako li će to sve da se svrši?

»Kamioni dolaze od Ključa! Ima ih 9« — javiše sa osmatračnice od Bursaćeve kuće.

»Samo hladnokrvno! Nemojte se zbunjivati« — tješe jedni druge, ali ni jedan borac ne osjeća da ima kapu na glavi.

Zaista, evo kamiona, dolaze. Pomoli se jedan, pa drugi, treći i svi ostali. Svi se nagnuše nizbrdo, niz nasip lagano mile jedan za drugim. Prvi kamion nailazi iza male krivine, dolazi pred prepreku nazidanog kamenja i zaustavlja se. Ostali se sustižu i zaustavljaju. Sofer i dva vojnika iziđoše iz kabine na cestu da skinu kamenje.

»Vidi šta je banda postavila!« »Nisu smjeli čekati. I to mi je neka vojska!« »Četnici!« reče jedan od vojnika, koji su izašli da uklone kamenje. »E, da su nas dočekali, ala bi im pokazali!« doviknuše vojnici sa kamiona.

»O, o, o, Jovane, gdje si, bolan evo nas ovdjeka«, dobacuju vojnici sa kamiona.

Sve pozive i izazove odred sluša i gleda. Nadvišeni nad cestom, tako reći iznad samih kamiona i ustaša, vire partizani ispod hrastovog žbunja, svega 5—6 metara iznad ceste odvaja ih od kamiona i vojnika, a do Marka na lijevom krilu nije bila ni tolika razdaljina.

Prolomi se tutnjanje »kragujevke« i »cementare«, tresnuše u kamione. Puškomitraljezi (imali smo samo jedan) iz zasjede poče rafalnom paljbom da veze po vojnicima u kamionima. Plotun iz pušaka, jedan za drugim, kao po komandi odjeknu padinama Zdenog Dola. Meci rešetaju neprijatelja. Vojnici padaju u kamione i oko kamiona ispresijecani partizanskim zrnima.

Zbunjeni iznenadnom vatrom i treskom ručnih bombi, uplašeni povcima partizana, neprijateljski vojnici počеше bježati. Malo njih pruži otpor. Isjekoše ih puščani i puškomitraljeski meci, raskinuše ih ručne bombe. Kuknjava i povici ranjenih ustaša pomiješase se s hukom motora, pucnjem pušaka i tutnjem bombi.

Nekoliko neprijateljskih vojnika koji su uspjeli da izmaknu mecima pobjegoše prema Petrovcu. Nekoliko njih iz svojih zaklona davali su otpor.

Okuraženi partizani skočiše naprijed, potukoše ustaše koje su još pružale otpor. Prvi je iz zaklona iskočio Marko. U prvom skoku bio je ranjen, ali se nije povukao, nego je jurišao i ranjen naprijed.

Iz Petrovca je ustašama krenula pomoć. Susreli su preplašene preživjele i pobjegle ustaše, od njih su čuli da su ih napali »četnici«, da ih ima mnogo, pa su se vratili nazad, u Petrovac. U strahu su velike oči...

Od eksplozije ručnih bombi upalio se jedan kamion sa municijom. Nastade jaka pucnjava od koje su se i partizani morali skloniti. Radosni borci pretraživali su žbunje, prikupljali oružje i municiju.

Nekoliko puškomitraljeza, oko stotinu pušaka, nekoliko kamiona sa municijom i hranom i oko 125 granata za haubicu palo je u ruke partizana. Ostali kamioni bili su natovareni živežnim namirnicama i duvanom. Plijen je bio dragocjen.

Najveći uspjeh prvih dana ustanka u ovom kraju bila je ova kratka, uspješna borba iz zasjede. Brzo se razle-tješe patrole preko Vaganca i Podsmetice radi skupljanja ljudi, konja, samarica i kola za izvlačenje zaplijenjenog naoružanja, municije i ostale opreme. Tu je i Savetina. Grdi, galami, viče, poziva ljude da izvlače plijen. Borci vedri, odlučni, mnoge ustaše pobiše, a oni svi živi osta-

dose! Savetina komanduje radnom narodu, konjima i kolima. Sve ide »po planu«.

Cio plijen u toku dana i noći prenesen je u pećinu na Vagancu. Ništa nije ostalo. »Sve je izvučeno!« raportira Savetina Zoriću. »Šta ćemo sa kamionima, druže komandiru?« pita on. »Zna se šta ćemo. Spaliti!«

Pokulja skolutan mrki oblak dima kao da se želi podići što više da bi na što veću daljinu objavio šta se dešava u Zdenom Dolu.

Glas o uspjehu u Zdenom Dolu ohrabri sve partizane koji su uzeli puške u ruke i krenuli u borbu. Pobjeda nad ustašama uli povjerenje i onima koji su sumnjali u mogućnost značajnijeg uspjeha ustanika.

Prva pobjeda dade podstrek za nove borbe, nove akcije, zasjede i busije. Dobro se naoružasmo. Preko stotinu novih boraca stupilo je u naše redove. Dobiše municiju svi oni koji je do tada nisu imali.

Tu su zarobljene i prve granate za haubicu koja je zaplijenjena kod Vrtoča. Pobjeda je doprinijela moralno i materijalno, podstreku za razvijanje ustanka u ovom kraju. Glas o uspjehu i dim koji se digao pod oblake dopri su do mršavka i dugajlije u zbijegu. Pogledaše se u oči, pa pred sebe i u zemlje. Slegoše ramenima, otresoše rukama i opet se pogledaše.

»Šta ste se skupili, kako vam sad izgleda sve ovo!« Jesam li ja vama rekao da možda neće biti kasno i možda će momci da uspiju! A vi, sumnjate i vrtite glavom — reče im stari solunac.

»Da mi nije ove unučadi i blaga, da imam kome da ih ostavim i ja bih odmah pošao s borcima. Ne bi mi godine smetale, nisam ja još star«.

Ljudi se saglasiše da je ovo sve dobro. Oni će pomagati borce, hraniti ih, dati im čarape i opanke i sve ostalo što im bude potrebno, a oni nek se bore. »Pravo je da ih pomažemo! Svoju djecu i svoju krv« — odgovoriše mršavko i dugajlija.

Od ovog dana i oni što su sumnjali u uspjeh borbe promijeniše svoja mišljenja, prestadoše gundati, postadoše aktivni pomagači partizana — ustanika.

Ostvari se ono što im nedavno reče suvonjavi dak
»Čekajte dok mi postignemo neki bolji uspjeh, lako ćemo
onda agi to vati«.

Ustanak se širio, akcije se nizale jedna za drugom.
Ljudi su počeli da prekopavaju ceste. Borci su postavljali
zasjede. U borbi se sticalo iskustvo.

ODLAZAK BRAVSKARA U PODGRMEC

Između 12. i 15. avgusta, 27 naoružanih boraca —
Bravskara, sa puškama i jednim puškomitraljezom, oku-
pilo se u takozvanom Cojića Oklinku. Ovdje je dogovoreno
da se pođe u Podgrmeč i uhvati veza sa tamošnjim usta-
nicima, Skondrićima, koji su sa Bravskarima učestvovali
u borbi na Bravsku u odbijanju neprijateljskih satnija
prema Paunovcu. Bilo je govora da ovom grupom ruko-
vodi potporučnik Petar Bjelić, no, prilikom puta pokazalo
se da je nespričan za borbu, plašljiv, neodlučan i da ne
bi mogao rukovoditi, te je za vođu grupe izabran i od-
ređen Gliša Raca.

Dok su partizani diskutovali i dogovarali se gdje da
krenu i šta da rade, stigao im je i ručak. Nekoliko jaga-
njaca pečenih na ražnju, pite gužvare i nekoliko zdjela
kiselog mlijeka.

Podigao se jedan od partizana i stavio ruku na leđa,
šeta i ništa ne govori. Ostali međusobno nešto komen-
tarišu, kao da ih ovo vruće pečenje ništa ne interesuje.

»A zašto ste to toliko nosili, zašto niste manje doni-
jeli, šta bilo, kruha i mlijeka. Treba štediti, biće težih
dana. Zar ne vidite da to nismo zaslužili. Već dva dana
nismo ni jednog fašistu ubili, samo gubimo vrijeme u
dogovoru šta ćemo i kako ćemo«.

»Lako je to riješiti. Idite u borbu tamo gdje su oni.
Treba tući, a ne komentarisati šta ćemo i kako ćemo«.
Sve nervoznije je ovaj šetao, a zatim pride grupi partizana
i reče: »Sramota nas je od ovog naroda koji nas hrani,
a mi eto tako gubimo vrijeme u dogovoru šta treba da
se radi«.

Gliša ga pogleda, pocrveni, pa mu reče: »Stani, nisi samo ti za borbu. I mi svi koliko nas ovdje ima, svi smo za borbu. Treba se dogovoriti, treba porazgovarati i vidjeti gdje i šta. Nije to samo krenuti u borbu kao muva bez glave, kako ti misliš. Nismo ja i ti sami, pa 'ajde kako bude. Tu su ljudi koje treba u borbu povesti i pametno ih voditi. Ne odlučujem ja sam ovdje, ili ti, svi mi odlučujemo. Svi mi tamo prsa nosimo. Nije to poći tamo, pa izgubiti ljude. Treba pametno ići, potući neprijatelja, a sačuvati svoje snage. Eto, zato se mi dogovaramo, zato diskutujemo, a ne da utrošimo vrijeme kao što ti misliš. I nas je sramota jesti nezarađeno, ali opravdaćemo mi to. Zaradi ćemo, biće vremena, naš je ovo narod i on nam neće zamjeriti.«

I ostali okupljeni partizani progovoriše poneku riječ i međusobno se pogledaše.

»Hajde da ručamo, pa ćemo krenuti.« »Kuda?« upita Joka. »Bog vam dao, nemojte nikud ići, mi ćemo vas svaki dan hraniti i donosićemo vam hranu tamo gdje budete.«

»Sramota nas je što i ovako jedemo«, opet je onaj promrljao.

Posjedaše partizani, prekrstiše noge i počеше da jedu. Da bi razbio mučnu atmosferu Kojo dobaci: »Jedite momci biće dobro, opravdaćemo mi sve ovo.«

Joka, Smilja, Anka, Milka i ostale posmatraju partizane i dodaju im jelo koje po redu dolazi. Razmišljaju u sebi, to su im sinovi, kumovi, komšije i prijatelji, tu su njihove nade u bolji život.

Smiljana, kao da joj se otrže uzdah, reče: »Mili Bože, lijepije momaka, ne zna se koji je od kog veći, širi, jači, mlađi i ljepši. Dušmani ne daju mira, neda im dragi Bog. Uznemiriše cio narod, pa i ovi naši lijepi momci ne mogu biti mirni. Bog vam dao, djeco moja, srećni bili kud se god kretali.«

Partizani se zahvališe Smiljani i ostalima, dobro ručaaše i podigoše se. »Hvala vam na ručku i ostalom. Sutra nemojte ništa spremati. Mi idemo dalje. Nemojte da se brinete ako nas ne vidite ili za nas ne čujete nekoliko dana. Nikom nemojte pričati da smo otišli. Ako vas neko

za nas pita, kažite tu su u šumi i ima ih nekoliko stotina, ima ih mnogo, kažite, ima ih za svakim grmom po jedan. A sad doviđenja. Vidjećemo se.«

Partizani u koloni po jedan krenuše preko polja od lijeske do lijeske ka selu Janjilima, a žene i muškarci koji su im ručak donijeli vlažnih očiju gledali su za njima.

Jovuz kao da je očekivao dolazak partizana. Bio je spreman da im se stavi na raspoloženje. »-Dobro nam došli«, trlja on ruke, očekujući neki zadatak. »Treba li odmah da nešto radim?«

»Ne, budi tu i nemoj se odmicati, pa ako budeš potreban mi ćemo te zvati«, odgovori mu Gliša. Partizani se u Roginovcu zadržase do noći. Poneku poruku poslaše u Jasenovac, a zatim zanoćise u jednoj pojati do polovine ispunjenoj sijenom.

Na kraju se sporazumješe da sutradan krenu preko Grmeča i Miljalčice u Podgrmeč da bi se sastali sa Škondrićem i vidjeli kako je kod njih, da bi zajedno sa njima, zajedničkim snagama, potrkli ustaške straže i ubrzali razvoj ustanka u ovom kraju.

Oko pojate i partizanskog odreda koji se odmarao, Jovuz je trčao, »čuvao stražu« i očekivao da će dobiti neki zadatak da im nešto učini i pomogne. Rano ujutro podigoše se partizani i krenuše na svoj dogovoreni put. U zbjegovima i bajtama narod je rado dočekivao partizane, ali i ovog puta pripitivao kuda odlaze i zašto napuštaju ovaj teren.

Prilaskom Mijačici nije se čuo nikakav glas, pokret, lupa, ili galama. Kao da je izumro život. Mijačica je prazna, nikog u njoj nema. Napuštene su bile sve zgrade. Podatke o neprijateljskim ili našim snagama u Mijačici niko nam nije mogao dati. Kad je odred krenuo dalje ka Međeđem brdu, na ivici šume, iznad stanice Grmeč, puškomitraljezac je ispalio nekoliko rafala iz puškomitraljeza na željezničku stanicu i Gornju Sanicu da bi pokazao naše prisustvo i na taj način skrenuo pažnju ustašama da ne izlaze na put u ovom pravcu. Partizani su se dalje kretali ivicom šume i izašli iz šume na Međeđe brdo. Na Međeđem brdu, kod Racine kuće, mali odred je zanoćio. Tek

ovdje smo doznali da se Skondrići, sa još nekoliko boraca, nalaze u Jelašinovcima, te da ih tamo možemo pronaći. Kad je odred ujutro krenuo prema Jelašinovcima, poneka radoznala žena ili dijete se pomoli da vidi čija vojska prolazi. Svi su oni bili radoznali i radovalo ih je kad su vidjeli da su to partizani, njihova vojska.

Ovakav način posmatranja i praćenja pokreta bilo čije vojske bio je organizovan ispred svih zbjegova, ivica šume, proplanaka i na svim mjestima i putevima gde se mogla očekivati neprijateljska vojska. To su bile osmatračnice postavljene inicijativom naroda i omladine. Preko veze, putem »relejnih stanica« ljudi su trčali jedni do drugih i izvještavali partizane o pokretima i nailasku neprijateljske vojske. To je bila dragocjena pomoć našim jedinicama, kako u prvim danima ustanka, tako i u periodu razbuktavanja narodnooslobodilačke borbe.

Sa Mededež brda rano ujutro, odred je krenuo prema Jelašinovcima. Idući kroz šumu bili smo oprezni. Vodili smo računa da ne bi došlo do zabune i sukoba između nas i partizanskih patrola — Skondrića, koji su se u to vrijeme nalazili u Jelašinovcima i isturali obezbjeđenja prema Mededem brdu i Sanici.

Izlaskom na ivicu šume u selo Jelašinovac, opazili smo da na brdu kod kuće Nikolettine Srdića šeta jedan visok mladić sa puškom o ramenu i kičankom na glavi. Tu su Skondrići, zaključiše partizani.

Kad se mali partizanski odred primicao bliže Nikolettininoj kući, spazio ih je mladić i brzo utrčao u kuću.

Iz kuće su istrčali Petar Skondrić sa braćom i ostali drugovi koji su se sa njima nalazili sa puškama u ruci, a Petar je ponio i dvogled da bi prepoznao čija vojska dolazi. »To su naši, eno Glišetine, nosi puškomitraljez!«

Stigoše partizani. Prolazili smo pored mladića na straži. Njegovo rumeno lice još je ozareno radoznalošću kad je vidio 27 dobro naoružanih mladića sličnih njemu. Stražar Petar Sovilj sjetio se dana kada su njega i njegovog oca zajedno s grupom ljudi, neprijatelji strpali u zatvor i kroz zaključana zatvorska vrata pucali u njih. On je bio pao, ali ga meci nisu pogodili. Ni oca nisu pogodili, a drugi ljudi su pobijeni. On i njegov otac iskočili su

kroz prozor, iako je bilo visoko oko četiri metra. Stari ga je spuštao niz koplje od zastave, a on je onda skočio, ugruvao se pa su jedva uspjeli pobjeći.

Skondrići dočekaše partizane, srdačno se pozdraviše, sa svima poljubiše, a trbušasti Nikoletina Srdić nekoliko puta poljubi puško mitraljez.

Dolazak partizana — Bravskara u Jelašinovce proćuo se brzo ne samo u Jelašinovcima, nego i u svim okolnim selima, kao da je vijest neko putem telefona prenosio. Kakvi su to momci, mladi, snažni, krupni, a onaj što ima puškomitraljez ide pred njima kao visoki bor koji se kreće. On nosi mitraljez lako, kao šibicu. Izgleda kao Kraljević Marko, pričalo se po čitavom selu.

Nikoletina, iako debeo i težak preko sto kilograma, sve poigrava. Ovo je mala Moskva, kaže on za Jelašinovce. Stvorićemo malu Rusiju. Oni će tamo potući Švabe, a mi ćemo ovdje ustaše i tako ćemo ih dokrajčiti. Postarao se on i za rućak kod svoje kuće, a večeru je organizovao po čitavom selu.

Sutradan žaleći se da ga noge bole i da ne može pješačiti, Nikoletina je zajašio malog konjića i krenuo pred partizanima do sela Dabra da bi pokupio puške koje se nalaze kod seljaka, ili da ih angažuje za pokret i borbu. Svuda usput pričao je o »maloj Moskvi i Rusiji«.

Svima za koje je znao da imaju oružje naredio je da sa njim krenu u borbu, ili da ga donesu kod Dabarske crkve i predaju partizanima. Nije zaboravio narediti da se i rućak za partizane donese kod Dabarske crkve.

Toga dana Iprikupi se desetak novih partizana sa oružjem i izvjestan broj pušaka bez boraca.

Poslije tri dana, negdje oko 18. avgusta, odred je napao stražu na mostu preko rijeke Dabar i rušio stubove i most preko rijeke na pruzi Vrpolje — Donja Sanica.

Po povratku iz Dabra podignut je i partizanski logor u šumi iznad sela Jelašinovci. TJ logoru nastavilo se sa prikupljanjem novih boraca i oružja iz okolnih sela. Uhvaćena je veza i sa ustanicima — partizanima u Lušci Palanki, koji su dejstvovali na tom pravcu. U isto vrijeme vršene su i pripreme za napad na Gornju Sanicu i palje-

nje mosta na rijeci Sanici. Dok su bravski partizani bili u Podgrmeču i vršili pripreme za napad na Sanicu i organizaciju šireg razvoja ustanka u tom kraju, u to vrijeme u Bravsku je iznenada pripremljena akcija ustaša za ubijanje naroda i paljenje kuća.

Dvadeset prvog avgusta u Bravsku, pod vodstvom i organizacijom narednika Fulića i kneza Pilipa Brkića, uhvatili su devet kosaca Sabljića (Paravija). Vezali su ih za plot oko stoga sijena, a sijeno su zapalili. Tako su se ljudi živi pekli i gorjeli privezani zajedno oko stoga sijena. Dušan Savić, lugar, koji je ranije bio s nama u partizanima, bio je naoružan kada se vratio kući da pomogne braći u prikupljanju ljetine. On je pokušao da bježi, ali ga je iz daljine pogodio metak ustaškog potporučnika.

Dana 21. ili 22. avgusta, Dušanova majka Maruša išla je kod narednika Fulića da traži odobrenje za sahranu sina Dušana. Narednik joj je odobrio, izjavio joj »saučešće« i »žaljenje« što se to tako desilo, a kad je Maruša otišla, obavijestio je ustaše i organizovao da na sahrani pohvataju i pobiju prisutne ljude.

Kada je sanduk bio gotov i povorka spremna za pokret, ustaše su opkolile prikupljeni narod za nosilima, natjerali ih u jednu pojatu, a zatim sa praga pucali iz puškomitraljeza, zapalili pojatu i u njoj mrtve, ranjene i žive ljude. U ovoj pojati je izgorjelo 108 seljaka, uglavnom staraca, žena i djece. Istog dana, gotovo u isto vrijeme, u zaseoku Jasenovac, kod kuće Sabljića, ustaše su na sličan način opkolile, pohvatale i spalile 84 osobe, starce, žene i djecu. U ovoj pojati izgorjeli su Glišin otac, majka, dva rođena brata i sestra sa troje djece. Ovi zločini ustaša izvršeni su u vrijeme kad su bravski partizani bili u Podgrmeču, pa nisu mogli da zaštite pohvatane ljude, žene i djecu.

Pištala su djeca, cvilile majke, kukali starci. Pištala su tri Milkina sina, savijajući se jednoj majci oko vrata. Brzo se pojata upalila. Brzo su grede sagorjele, ali piska djece, vrisak majki nadaleko se čuo. Čuće se taj piskavi i žalosni glas po poljima kada zacvili vjetar raznoseći pepeo spaljenih. Glas tri Milkina nejaka sina koji živi majci u zagrljaju izgorješe. Ugasio se život oko dvjesto

nevinih ljudi ali njihov krik u najtežim mukama, kada živi gorješe, ostao je zavjet za borbu bravskih partizana.

Strašan zločin počinise ustaše pod rukovodstvom i organizacijom zloglasnog kneza i narednika. Svoje pravo lice otkrili su Pavelićevi krvoloci, koji htjedoše sve poštene ljude da iskorijene. Kasno stiže Gliša, kasno stigoše ostali partizani.

Teška je bila sudbina ovog naroda, teško je bilo preživjeti zlo i imati toliko snage da se i u ovakvim momentima traži i kažnjava samo onaj koji je kriv. Ni jednog momenta Gliša, niti neko od njegovih drugova, nije pomislio na odmazdu — osvetu nad nevinim porodicama, ženama i djecom onih koji počinise ovakve zločine.

Dvadeset trećeg avgusta Gliša je sa nekoliko drugova prešao planinu Grmeč i došao u Bravsko da skupi i sahrani nepotpuno izgorjele kosti svojih roditelja, braće i sestara, a zatim i ostalih koji su sa njima doživjeli strašnu sudbinu. Drugovi su nesagorjele kosti i ostale dijelove tijela spaljenih mučenika pokupili, sahranili, a zatim su ispalili nekoliko rafala iz puškomitraljeza u pravcu kasarne i vratili se nazad u svoj odred — među svoje drugove. Strašne riječi o progonima ustaša kao da su još više djelovale na borce i na njihovu čvrstu odluku da se bore protiv zločina. Pripreme za napad na Sanicu privedene su kraju.

U nedjelju, 24. avgusta, združeni odred pod komandom Petra Skondrića i Race Gliše polagao je partizansku zakletvu u Podgrmeču, usred šume na poljani zvanoj »Žepin redak«, Prilikom polaganja zakletve pred postrojenim odredom nalazio se spušten puškomitraljez sa dva karabina ukrštena preko njega, jednim pištoljem i ručnom bombom. Partizani su na ovom mjestu ovu svoju zakletvu polagali nad oružjem.

Interesantno je da se neko od drugova iz odreda sjetio da iz Jelašinovačke crkve donese jednu veliku knjigu, vjerovatno matičarsku knjigu, pa su na njene stranice upisani svi prisutni drugovi koji su polagali zakletvu. Ovo je tada objašnjeno da ta knjiga treba da ostane kao istorijski dokumenat da bi se poslije rata znalo ko je bio prisutan i ko je polagao zakletvu.

Istog dana odlučeno je da se izvrši napad na željezničku stanicu u Gornjoj Sanici i da se spali most preko rijeke Sanice na cesti za Ključ. Pred pad mraka odred je bio postrojen na Međeđem brdu, pred kojim je Petar Skondrič, obučen u odijelo avijatičarskog podnarednika, izdao zapovijest i saopštio zadatak svakoj jedinici vodu i desetini. Saopštavajući zadatak naglasio je da će biti najteže i »najtvrđe« paliti most. Za ovaj zadatak tražio je dobrovoljce. Među prvima se javilo odjelenje Bravskara Ilija i Janko Radulović, Vlado Latinović, Sveto Culibrk, Vajo Kovačević i drugi. Zatim su uglas viknuli da su svi dobrovoljci, jer da su dobrovoljno došli u borbu. Petar je ovo prihvatio i kao da se osjećao prekorenim što je tražio dobrovoljce. Neko iz stroja je predložio da se mladom Vladi Latinoviću i Sveti Culibrku uzmu puške i dadu drugima, pošto oni nisu služili bivšu jugoslovensku vojsku. Ovi mladići tome su se usprotivili i puške im nisu oduzete.

Komandant odreda — Petar, po redu je iznosio zadatke. U toku noći prebacićemo se šumom do iznad same stanice. Tamo ćemo ostati u toku sutrašnjeg dana, izviditi teren i ako mognemo nekog uhvatiti da nam da najnovije podatke o stanju ustaša u Sanici.

U toku pokreta moramo strogo voditi računa o vezi da se ne prekine, da neko ne zaluta. Sutra mora da bude najveća disciplina i ne smijemo otkriti naše prisustvo. »Ti Đuro, organizovaćeš ručak i sutra nam ga donijeti kod Lokve. Vodi računa da se krećeš prikriveno, da ne otkriješ naše položaje«.

Predlog iz stroja za oduzimanje puške od Vlade i Svete u to vrijeme nije bio umjesan. Možda je predlagač iz stroja najbolje mislio. Ali, Vlado i Sveto tako nisu razumjeli.

Suznih očiju dva mladića stajala su u stroju jedan pored drugog. Poglegali su se, kao da se mimikom dogovaraju. »Niko nam nije dao ove puške, pa ne može ni oduzeti«, drhtavim glasom vikao je Vlado. »Mi smo ih oduzeli od ustaša, mi ćemo sa njima i tući ustaše! Mi nismo služili vojsku kao vi, ali mi nećemo predati oružje nikome, kao što ste ga vi predali koji ste služili vojsku. Iz naših mrtvih ruku možete nam puške uzeti, drukčije

nikako! Sutra ćemo se ogledati kakav je ko! Uzrujan i naljučen Sveto je htio da još nešto protestuje, ali ih smiri njihov komandir odjeljenja. »Ne bojte se, niko neće ni pokušati da vam oduzme oružje. Budite mirni«. Mladići se smiriše, ali su često prezrivo gledali onog iz stroja koji je dao predlog da im se oduzmu puške.

PRVI NAPAD NA SANICU

Kolona partizana krenu kroz šumu sa vodičem na čelu. Pomrčina je bila jaka, a šuma gusta. Prst pred okom se nije vidio. Tumara kolona kroz gustu šumu, čitavu noć. Tek u svanuće izbila je kod Lokve, gdje je bilo određeno da stigne.

Lijep, sunčan dan je osvanuo, a odred stiže na svoj cilj. Umorni partizani od noćnog marša i nesanice spustiše se po zemlji na odmor.

Patrole su upućene na izviđanje. Postavljeno je neposredno obezbjeđenje. Nešto kasnije cio odred spustio se niže na ivicu šume i svi su izvidali u pravcu kojim će napadati.

Iznad same stanice oko 9 časova, izašao je jedan seljak da kosi strnokos. To je Mujo! Njegova kuća je pored stanice! Prepoznaše ga drugovi iz odreda. On, sigurno, zna nešto. »Treba ići i dovesti ga, ali paziti da nam ne pobjegne i ne vidi gdje se nalazimo, da ne bi otkrio položaj« — reče Petar.

Tu je drug »Majka« i ko bi prije njega mogao da se javi! Javiše se i ostali. Cio odred bi išao, ali »Majka« je već imao gotov plan: »Ja ću neprimjetno proći iza ograde, iza njegovih leđa i zaći ću odozdo, od stanice. Kad ja budem prilazio njemu dva druga neka idu odozdo otvoreno«, reče »Majka«.

Sto bi rekli za tren oka »Majka« se prikriveno provukao iza ograde. Malim brijegom bio je zaklonjen od stanice, koja je udaljena oko 200 metara. Najednom se ispravio i pošao koscu.

Ne sluteći ništa loše kosac se bezbrižno ispravio da naoštri kosu. Kada je pogledao prema šumi, spazio je

dvojicu partizana kako mu se približavaju sa uperenim puškama. Hitro je bacio pogled ka stanici neodlučan u kom pravcu da pobjegne. Sve je bilo kasno. »Majka« je već stajao za njegovim petama sa uperenom puškom prema njemu. »Ne mrdaj! Ni jedne riječi!« — viknuo je »Majka«.

Pade kosa na zemlju, a ruke, kao da su bile skopčane zafederene, samo se digoše u vis. Dovedoše kosca pred komandanta. On ispriča sve što je znao o rasporedu ustaša u Sanici. Dobiveni podaci su dopunjeni izviđanjem i sad se određenije znao raspored neprijateljskih snaga.

Poslije svega ovog, odred se malo dalje povukao u šumu da bi se odmorio, dočekao Đuru sa ručkom i pripremio se za noćnu akciju. Tako odred predani u šumi, iznad željezničke stanice, a da niko nije bio primijećen ili otkriven od strane ustaša.

Sunce se spusti, zađe za bukove grane, osjen počeo da pada, a odred se podiže na noge i počeo da se priprema za izvršenje zadatka.

U Sanici, kao i obično, postavljaju se noćne straže i upućuju večernje patrole. U okolnim zaseocima slabim svjetlom bijesnu poneka petrolejska lampa.

Prema Ključu, Biljanima, Prisjeci i Bajeru čuje se lavež pasa, kao da osjećaju prisustvo nepoznatih ljudi. Dole, ispod odreda, kod stanice, stišao se žagor.

Komandant postroji odred na poljani, provjeri spremnost i poznavanje izdatih naređenja: »Drugovi, krenite na zadatak, a ja ću se nalaziti sa odjelenjem koje će poći da pali most. Vodite računa da se privučete što bliže. Početak napada će biti kad plane most. Pazite, da se neko ranije ne otkrije, jer ne bismo onda mogli spaliti most. Po izvršenom zadatku, zborna mjesto je kod Lokve!«

Dvadeset petog avgusta 1941. godine naveče, prema ranijem rasporedu, odjelenja krenuše svako ka svom cilju, a komandant Petar Škondrić sa kantom benzina u ruci spusti se sa Korjenova prema rijeci Sanici, niza stranu strmu kao krov na kući. Sitan pijesak pod nogama klizi, partizani se otiskuju i pridržavaju za žbunje. Stigoše do pruge, poslušao pažljivo da se možda neko ne kreće prugom, a onda se polako prebaciše do obale rijeke Sanice.

»Drugovi, sjedite, da se malo odmorimo. Napićemo se vode i na zadatak! Ništa se ne plašite, sve će biti u redu. Sačekaćemo malo dok se oblaci navuku na mjesec, lakše ćemo prići po mraku« — tiho reče komandant. »Treme je nestalo, dok si ti rekao da ideš s nama, družo komandante«, reče Vajo Kovačević.

»Raspored će biti sljedeći: trojica sa puškomitr al jezom na onu krivinu prema stanici. Ja i ti na stražara«, reče komandant komandiru odjeljenja Iliji Raduloviću. »Dvojica neka idu za nama. Oni će da se prebace na drugu stranu čim mi razoružamo stražara. Druga dvojica na put prema Donjoj Sanici za obezbjeđenje iz toga pravca. Ostali, budite spremni da nanosite sijeno na most, radi lakšeg i bržeg paljenja. Jeste li svi razumjeli zadatak?«

Raziđe se odjeljenje partizana svaki na svoj zadatak. Komandant i komandir odjeljenja gazili su ka mostu i stražaru uz lijevu obalu rijeke Sanice. Lijevom rukom komandant je privukao komandira odjeljenja i rekao mu: »Pazi! stražar šeta! Kad pođe preko mosta, mi ćemo se prebaciti uz samu ogradu, a onda je on naš!«

Ne sluteći šta mu se sprema, neprijateljski stražar bezbrižno je šetao, dizao noge i udarao cokolama kao da uči novi ustaški marš. Prešao je preko mosta i prošetao desetak metara cestom, prema stanici, a zatim se vratio i opet pošao u šetnju, preko mosta. Komandant i komandir odjeljenja se nečujno prebaciše uz ogradu mosta. Čekali su da stražar ponovi raniju šetnju. Istim korakom i na isti način stražar se kretao nazad u pravcu stanice.

Kao vuk na jagnje, ili kobac na pile, baci se komandant Petar Skondrić na stražara. Kako i za šta ga je uhvatio, možda ni ne zna, ali stražar ni glasa nije pustio. Priskoči mu u pomoć i komandir odjeljenja te povukoše stražara naniže sa ceste i razoružaše ga.

Sa stražarom je svršeno, ali još je uvijek u Saničkoj dolini tmurna tišina. Sijeno na most su nanosili borci, a onda komandant iz kante poli benzinom i sijeno i grede. U isto vrijeme vod partizana sa bombama ležao je iznad željezničke stanice u kojoj su bile smještene ustaše.

Planuo je most. Jaka svjetlost obasjala je Saničku dolinu. U stanici prasnuše ručne bombe. Puškomitraljezi i puške zaštektaše sačekujući one koji su bježali iz stanice.

Uzbuna se podiže u Sanici i u svim okolnim zaseocima. Praštale su puške, mitraljezi, bombe.

Odred izvrši postavljeni zadatak, bez gubitaka. Iz raznih pravaca partizani krenuše prema određenom zbornom mjestu.

Ne znajući da su se partizani povukli, ustaše koje su na kamionima pristigle iz Ključa odmah otvoriše vatru na suprotnu obalu Sanice, a saničke ustaše, koje su stigle iz Donje Sanice i željezničke stanice, odgovoriše im vatom. Za vrijeme međusobne borbe pogibe i bi ranjeno nekoliko ustaša.

Povlačeći se prema svom zbornom mjestu, partizani su posmatrali međusobnu borbu ustaša dole u kotlini. Otpočeli su uobičajeni šaljivi komentari i prepričavan ja kako je bilo u borbi i kako se koji borac ponašao.

»Kako ti onako lako skoči na stražara, kao vuk?«
»Teže je bilo prvi put skakati iz aviona, sa padobranom, pa sam se opet navikao«, vedro je odgovorio komandant Škondrić.

U koloni po jedan odred krenu prema Lokvi. Do sva- nuća stiže na ivicu šume prema Mededem brdu. U to vrijeme, dolje na rijeci gdje su ustaše čuvale most i držale stražu, zatresoše ručne bombe, puške i puškomitraljezi. Stigla je Zorićeva Drvarsko-Petrovačka četa i pohitala u pomoć Škondrićevom odred. Straža je pobijena, a čuprija porušena.

Đuro u logoru dočeka radosno partizane sa dobro spe- mljenim ručkom. I narod sela Jelaševci bio je radoznao šta se desilo u Sanici. Je li bilo mrtvih i ranjenih na strani partizana i kako je bilo ustašama. Vijest o uspjehu akcije pronosila se selima kao oluja.

OČEVA GLAVA

U ljeto 1941. godine nisam mogao da shvatim prve dane ustanka, pogotovo životne drame koje predstoje. Nisam jednostavno sagledao svu složenost i napetost tog života.

Nekoliko dana do pred ustanak ja i moj stariji stričević Ilija sklonili smo se da što dalje budemo od ustaških patrola, koje su svakim danom prolazile pored naše kuće, s obzirom da se naš posjed nalazio na samoj periferiji grada.

Kad smo se digli na ustanak, mislim da je to bilo 2. avgusta 1941. godine, reče mi Ilija:

»Otidi Čedo do naših kuća, privuci se neprimjetno i vidi šta nam rade familije. Utvrdi, nekako, da li je stigla pomoć ustašama iz Bihaća«.

Jedno vrijeme sam se odupirao i nećkao, ali Rade Bojanić koji je bio s nama u ustanku reče mi: »Idi«. On je tih dana odlazio kod Zlatana Turića, apotekara u Bosanskom Petrovcu sa lažnom legitimacijom.

To me je ohrabrilo i odlučio sam da odem do moje kuće.

Kad sam došao do majke ona se iznenadila i začudila otkud ja. Vidim da i njoj nije bilo pravo što sam navratio. Pogledala me tužnim očima, a zatim ispričala sve što se zbilo tih dana u gradu i neposrednoj okolini. Ispričala mi je da su mnogi Srbi pobijeni, da ih kolima prebacuju u Gorinčane, gdje ih bacaju u jednu dolinu.

Mene je interesovalo da li je stigla neprijateljska vojska u Bosanski Petrovac, kao pomoć ustaškoj vojsci. Koliko ih ima.

Mati mi reče da je stiglo neko pojačanje, ali ona o tome nije znala mnogo. Dok sam sa majkom razgovarao i nešto jeo u kući, ona odjedared uplašeno skoči i reče: »Sine, bježi, evo stižu ustaše.«

Skočio sam i pokušao da se prebacim u prvo žbunje poviše kuće, obraćajući pažnju na ustaše koji su išli odozdo. Nisam ni primjetio jednu patrolu u čijem sam pravcu upravo bježao. Za mnom su pucali, a potom me uhvatili živa.

Uhvatio se neki Hasan. On je bio žandar, rodом iz Kozarca. Odmah me sproveo Kaćiniću, svom komandiru, a potom rekao: »Evo uhvatio sam četnika«.

Mate Kaćinić pride mi i reče: »Otkud ti Cedo«!

Dok sam se spremao da kažem Kaćiniću da sam bio kod kuće i da sam tu uhvaćen, prisutni povikaše: »Treba ga odmah strijeljati, jer vidite, na njemu je vojnička uniforma.«

Strijeljati, strijeljati, viču mnogi.

Stanite, reče Kaćinić. Ja ga moram najprije saslušati. Mora on nama reći mnogo toga, a onda ćemo vidjeti sa satnikom. Na taj način on je smirio one koji su upravo tražili da me što prije strijeljaju.

Povede me Kaćinić prema položaju kojeg su već tada organizovano držali oko grada. Ali, u međuvremenu stiže moj otac Nikola, pod pritiskom moje majke, i reče satniku i Kaćiniću:

»Braćo draga, kuda mi vodite dijete na strijeljanje. Evo ja sam došao i donio moju glavu sa odobrenjem moje žene Mare. Strijeljajte mene umjesto mog Cede. Dajem svoju glavu, a ostavite njega na miru, on je mlad i neka sjedi kod kuće. On se samo malo sklanjao, nigdje on nije bio u ustanku. Evo, draga braćo, nemojte ga strijeljati, evo moje glave.«

Otac je prosto kleknuo pred satnika i Kaćinića, raširio ruke i razapeo košulju na grudima, te uporno vikao.

— Evo glava, pucajte, a ostavite život djetetu.

Dok se ova drama odvijala, pored nas je Ibro Hujić, na opštinskim kolima gonio prema Gorinčanima pobijene Srbe u gradu. Neprimjetno sam gledao kako iz leševa otiče svježa krv, ali kočijaš je obavljao svoj posao.

Vidjevši sve ovo satnik i Kaćinić rekoše mom ocu i meni:

»Ti stari idi kući, a ti Čedo bježi ustanicima u šumu i recite Srbima da ne dolaze u grad dok se ne smiri ovo stanje. Vidite da ustaše hoće da strijeljaju sve. Zato pamet u glavu i sklonite se u šumu«.

Otac je stigao brzo kući, a meni Kaćinić reče:

»Čedo idi tamo iza onog grma a mi ćemo preko tebe opaliti nekoliko metaka, radi onih u gradu, a ti bježi«.

Tako je i bilo. Čim sam stigao u prvo žbunje satnik i Kaćinić su opalili preko mene nekoliko metaka, a istog dana su došle ustaše mojoj kući, uhvatile mi oca Nikolu i strijeljali ga.

Stigao sam u zaselak Grubiša i tu sam našao Iliju i Radu Bojanića. Sve sam im opširno ispričao šta se desilo samnom i sa ocem, ali nisam bio u mogućnosti da tačno ustanovim da li je stigla vojna pomoć ustašama iz Bihaća i kolika je. Radi toga je Rade rješio da ode sam u grad kod Zlatana Turića, jer je imao neku legitimaciju. Oni su radili na pripremi napada na Bosanski Petrovac.

Govorio sam Bojaniću da je nemoguće da odu u grad jer su ga opsjeli patrolama i da se ne može maknuti nekoliko koraka a da ga ne sretne neko.

On mi je odgovorio: »Nemoj da se brineš, otići ću ja«.

Na moje iznenađenje i čuđenje Bojanić je te noći stvarno otišao u grad. Ilija i ja smo ga čekali na određenom mjestu u Gorinčanima. Kad se povratio ispričao je mnogo toga o čemu ja nisam bio obaviješten.

Ova dva slučaja nosio sam u sebi za cijelo vrijeme rata, duboko u svojoj svijesti. Stalno i neprekidno su mi odzvanjale očeve riječi upućene satniku: »Evo moja glava, pustite mi dijete neka živi i radi kući«. Takođe me se duboko dojmio slučaj Bojanića da u ovako teškim uslovima ode u grad i vrati se ponovo u šumu.

NIKOLA BAJIĆ

BARA 1941. GODINE

Pred ustanak 1941. godine selo Bara je imalo 82 domaćinstva sa 401 stanovnikom. Od tog broja, 16 ih je bilo u ratnom zarobljeništvu, a četvorica na radu u inostranstvu. Oko 30 odsto ukupnog broja stanovnika činili su maloljetna djeca i stariji, nesposobni za rad.

Stanovništvo Bare svoju egzistenciju zasnivalo je na zemljoradnji, koja nije obezbjeđivala potpune uslove za život, pa se 80 odsto muškaraca sposobnih za rad zaposlilo u »Sipadu« na sezonskim i stalnim poslovima. Otuda više od 50 odsto stanovništva svoje osnovne izvore egzistencije nalazilo je kod »Sipada«, mada niko od njih nikada nije potpuno napustio zemljoradnju. Naprotiv, bilo je čak i nastojanja da se ona razvije i unaprijedi ulaganjem zarađenog novca u »Sipadu«.

Blizina Bosanskog Petrovca (2,5 km) nije imala skoro nikakvog uticaj a na stanovnike ovog sela, jer skoro niko od njih nije tražio posao u tom gradu, niti je tamo vidio izvore svoje egzistencije.

Selo je živjelo u slozi i međusobnom poštovanju, što je proisticalo iz tradicije i vaspitanja njegovih stanovnika, jer među njima nije došla do izražaja diferencijacija na bogate i siromašne. Nije bilo ni ekonomske zavisnosti jednih od drugih. Međutim, Bara je imala i neke svoje osobnosti, koje su se razvijale i održavale oko Japage, koja selo presijeca na dva dijela.

Svako ekstremno ponašanje kod stanovnika u bilo kom pogledu, na svojevrsan način je osuđeno izvrgavanjem ironiji. To je najčešće bila kritika kroz humor i

podsmijeh, što je jedna od tradicija ovog sela koje je imalo čitavu plejadu izuzetno duhovitih ljudi, počev od Jovana Kočara pa do Miloša Nikića. Čitavo selo se nadmetalo u tome ko će unijeti više vedrine i smijeha u naporan život. Tako je Bara živjela složno i vedro, lakše podnosila teret života.

Rat nije izmijenio ponašanje ovog sela, nego je još čvršće međusobno povezao njegovo stanovništvo. Nametnuta nesigurnost ustaškim divljanjem po Bosanskom Petrovcu i okolini razvili su još više slogu kod žitelja Bare. To je podsticalo ljude da počnu ozbiljnije razmišljati o uslovima za opstanak, tražiti načina za povezivanje sa okolinom. Iako u selu nije bilo komunista, ipak su pripreme za ustanak bile uveliko prisutne.

Kada je 27. jula 1941. godine prva puška pukla, svo odraslo i sposobno za borbu stanovništvo Bare krenulo je za prvim oslobodilačkim pucnjevima, neboraćko stanovništvo sa imovinom koja se mogla ponijeti i stokom pobjeglo u šumu, iza stvorenog fronta. Tako se cijelo selo uključilo u oslobodilački pokret. Time se može objasniti činjenica da su ustaše, u prvom naletu, iako su popalili 90 odsto seoskih kuća naišli na prazne domove. Ipak, ubili su 4 stanovnika, jer ih više nisu zatekli kod kuća. Već u prvom naletu na Bosanski Petrovac pale su sljedeće žrtve iz sela Bare. Poginuli su Milutin Banjac, Miloš Latinović i Gojko Taljiga, a nakon izvjesnog vremena u odbrani Oštrelj a Sava Simić.

Za mještane sela ovo su bile žrtve koje su još više ojačale pokret. Bile su teže, ali časnije od onih koje su ustaše učinile nad nezaštićenim i mirnim stanovnicima sela i od gubitaka vlastitih domova. Ove žrtve su upozoravale na težinu borbe za slobodu. Ostavši bez domova, Barani nisu izgubili povjerenje u pokret, nego su još čvršće za njega vezali i svoj život i prilagođavali novim uslovima, uslovima borbe. Narod se sklanjao u šumu i organizovao dva zbjega u Mračaju i Kozilima.

U tim danima, u borbenim jedinicama nalazila se četvrtina stanovnika sela bilo sa puškom u ruci ili pak na zadacima u neposrednoj vezi sa pokretom, koji su se mogli izvršavati bez oružja. Ostalo stanovništvo je organizovalo

život u šumi, kradući noću svoju vlastitu ljetinu, koja je bila na domak neprijateljskim položajima, jer je utvrđena linija neprijatelja prolazila zapadnim dijelom sela. Kako se približavala zima, narod je pristupio izgradnji skloništa u šumi, u kojima bi mogao prezimiti, i bio uvijek spreman da iz svojih šumskih skloništa nastavi borbu.

Dolaskom Italijana u Bosanski Petrovac, i njihovim preuzimanjem vlasti od ustaša, izmijenjena je ova situacija. Njihova poznata parola o misiji zaštite Srba i pokušaj stvaranja i razvijanja četničkog pokreta, u Bari nisu imali nikakvog uspjeha. Promjena odnosa iskorištena je da se na mjestima uništenih domova stvore uslovi za obnavljanje života i savladavane teškoće koje je sa sobom donosila zima. Ovo je bilo tim složenije, što su usjevi već propali a najveći broj muškaraca je bio u jedinicama.

U takvim prilikama pokret je preživljavao novu fazu, jer je nastupila politička diferencijacija između linije partije i italijansko-četničke linije, koja je za Bara bila vrlo oštra, s obzirom na blizinu gradu, zbog čega je u ovom selu i vršen jači pritisak u odnosu na ostala sela.

U tom periodu (oktobar—decembar 1941) pokret je u Bari odnio i političku pobjedu. Formiran je NOO kao organ revolucionarne vlasti, odbor fonda — kao materijalni organ pokreta, kao i organizacija SKOJ, i to sve tu, tako reći na ruševinama. To je bio period političkog razobličavanja svakog kompromisa i šurovanja sa okupatorom, kao i razbijanje svake iluzije o zaštitničkoj misiji talijanskih okupatora. Tome je, pored ostalih, doprinijela i omladina koja je bila nenametljiva i tiha, ah snažni tumač političke linije pokreta i njegovih predstavnika.

U stanovnicima Bare okupator nije našao nijednog svog slugu niti četnici svog pristalicu, a dva slučaja opredjeljenja za četnike koliko je tokom cijelog rata bilo, imaju više veze po srodstvu i rodbinskoj vezi, nego karakter političkog opredjeljenja.

Bara je imala 130 boraca u narodnooslobodilačkom ratu, od kojih su 34 dali svoje živote za slobodu. To znači da je 27 odsto stanovnika sela učestvovalo kao aktivni borci. Iz Bara je palo 49 žrtava fašističkog terora. Samo u dva navrata okupator je strijeljao njih 50. Svi odrasli

među strijeljanim (jer je među njima bilo i djece), izgинуli su ne distancirajući se od pokreta čiji su sastavni dio bili, oni i njihovi sinovi i kćeri. Okupator je njihovim životima naplaćivao dug od pokreta.

Odmazda neprijatelja koju je vršio strijeljanjem nedužnog stanovništva, nije pokolebala odlučnost i spremnost ovih seljana za borbu, nego je, naprotiv, učvršćivala spremnost na nove žrtve za slobodu, bez obzira na ovako veliku cijenu koju je Bara plaćala.

Nemoguće je u ovako kratkom osvrtu istaći sve karakteristike odlučnosti sela u borbi za slobodu, niti pojedinačnu odanost i doprinos pokretu, mještana Bare. Pa ipak, treba istaći činjenicu da je ovo selo kroz narodno-oslobodilačku borbu zadržalo i razvijalo slogu i smisao za sporazumijevanje i pronalaženje zajedničkih interesa. To je učinilo da, pored doprinosa pokretu, ne budu zapostavljeni i socijalni problemi stvoreni ratom.

Porodice, koje nisu mogle obezbijediti uslove za život, bilo da su im hranioi poginuli ili bili u borbi s puškom u ruci, bili su predmet opšte brige cijelog sela, pa čak i djece. Tako su se stvorili i razvijali novi odnosi, sloga i solidarnost, koji su u sebi nosili neku vrstu kolektivne odgovornosti i specifičnog domaćinskog odnosa prema pokretu i odnosima koje je on stvorio. Taj odnos nisu mogli razbiti ni četnici svojim vršljanjima, nisu ga mogli ni otkriti, jer u selu nisu imali saradnike ni pristalice tokom čitavog rata.

Osnovne crte stanovnika sela Bara vedrina i humor, i pored svega, ne samo da su se zadržale kroz rat, nego su bile obogaćene novim dimenzijama.

DUŠAN D. GRBIĆ

STRIJELJANJA U DONJEM BRAVSKU 29. VII 1941.

Radio sam kod trgovca Dušana Novkovića u Donjem Bravsku kao pomoćnik. Toga dana, 27. VII 1941. godine, moj gazda je otišao u Ključ radi nabavke trgovačke robe. Naveče se vratio i obavijestio me da je dignut ustanak u Drvaru i da su ustanici ubili nekog ustaškog oficira. Rekao mi je i ime oficira, ali ja to ime nisam zapamtio. Sa gazdom je u Ključu bila i žena Davida Čeke, trgovca iz Gornjeg Bravska. On mi je rekao da ga pričekam da odvede Davidovu ženu kući — u Gornje Bravsko. Ja sam ga čekao do ponoći, ali se on nije vratio. Vidio sam da Dušana nema, pa sam otišao da spavam. Kada sam se ujutro probudio vidio sam da gazde Dušana još nema. Otvorio sam gostionicu, a Dušan je došao negdje između 7 i 8 sati. Kada sam ga upitao zašto se nije vratio uveče, on mi je ponovo Odgovorio da je ustanak dignut u Drvaru i da mu žandarmi nisu dali da se noću kreće.

Ja sam ispregao, nahranio i napojio konje. Negdje između 9 i 10 sati prije podne počeli su dolaziti ustaše iz Ključa, kamionima, a iz Sanice vlakom na željezničku stanicu. U međutvremenu došao je u gostionu i Mile Krpan, pa sam čuo da je pitao moga gazdu Dušana: »Vidiš li ti šta rade Srbi, već su počeli ubijati naše ljude?!« Moj gazda i ja izašli smo u baštu i tamo smo razgovarali. On mi je govorio o Rusima, o borbi, o Partiji, a ja ga nisam shvatio o čemu mi govori. Negdje oko 12 sati primijetili smo da u zaseoku Klenovac idu žandarmi sa ondašnjim seoskim starješinom Filipom Brkićem i kupe muškarce

po zaseoku. Mi nismo znali zašto iskupljaju ljude, da li ih hapse ili ih vode nekuda na rad.

Dušan mi je rekao da odem naložiti vatru — da nam napravi nešto za jelo, pošto smo nas dvojica bili sami u kući. Ja sam potpaljivao vatru kad me je on pozvao po imenu. Pomolio sam se na prozor, na šta mi je gazda rekao da dođem dolje. Kada sam sišao, našao sam dva žandarma koji su već stajali iza gazde naoružani puškama. Ne sjećam se njihovih imena. Naredili su nam da krenemo s njima u žandarmerijski krug, što smo i učinili. Kada smo došli tamo vidjeli smo oko 30 ljudi koji su već bili dotjerani. Žandarmi i ustaše su to čitavo poslije podne kružili po selu i dovodili ljude iz Klenovca, Polja, Garićevca, a neke su pohapsili po cesti iz Jasenovca i Podsrnetice, tako da je između 5 i 6 sati skupljeno u krugu oko sto ljudi.

Oko 18 sati stigao je još jedan vlak pun ustaša iz pravca Gornje Sanice. Dolaskom vlaka, na željezničku stanicu je došao jedan ustaški oficir sa pištoljem u ruci, uputio se među nas koji smo bili pohapšeni i upitao ko je Dušan Novković. Moj se gazda digao i odgovorio: »Ja sam«. Ustaški oficir ga je pogledao i naredio mu da sjedne. Uskoro se navukla gusta magla iz pravca Grmeča. Odjedanput se smrklo. Narednik žandarmerijske Stanice Jozo Pulić izišao je iz kasarne i naredio da se spremimo i da idemo na tavan kasarne. Moj gazda Dušan Novković zamolio je narednika Pulića da nam dozvoli da odemo zatvoriti trgovinu i gostionu, jer nisu zatvorene. Narednik je na to upitao: »Gdje je mali?«, jer su mene tako zvali. Ja sam se javio sa zadovoljstvom, jer sam mislio da ću se tako izvući i pobjeći u šumu. Narednik Pulić odmah je odredio jednoga ustašu koji me je pratio. Ja sam pratio pokušao da nešto upitam, ali on mi nije dozvolio da govorim, niti je odgovarao na moja pitanja.

Kada smo se vratili u žandarmerijsku stanicu, već su svi pohapšeni bili smješteni na tavan stanice. Ja sam donio dvije deke i prostro ih na prljavi tavan. Na te deke su legli Dušan Novković, Dušan Grbić, Mile Latinović zvani Ankolović i Miloš Vidljinić. Polako smo šaptali. Ja sam rekao da će nas sutra postrijeljati, a moj je

gazda na to odgovorio: »Ako nas ne postrijeljaju noćas, neće ni sutra!« Negdje oko 22 sata došao je jedan ustaša gore među nas, prozvao Dušana Novkovića i pitao ga da li u trgovini ima masti i soli? Ako ima da ide do trgovine i donese robu. Dušan Novković je uzeo od mene ključeve od trgovine i od stana i otišao van u pratnji toga ustaše. Ko je bio taj ustaša, ja ne znam, ali izgleda da je htio spasiti Dušana.

Dušan Novković je, kako smo saznali, izdao ustašama iz trgovine mast i so. Ustaša ga je ostavio u kući, a ostale ustaše iz pratnje odnijeli su robu i otišli iz trgovine. Dušan Novković nije ostao da spava u svom stanu nego je došao u ustaški kamion što je stajao pred žandarmerijskom stanicom i tu prespavao u kabini.

Nakon odlaska Novkovića po robu, negdje oko 23 sata, čuo se jedan puškom trač ješki rafal. Mi smo smatrali da su strijeljali Novkovića, jer se nije vratio k nama. Ujutro, 28. jula 1941. godine, negdje između 5 i 6 sati, Novković je došao k nama. Bili smo iznenađeni da je on živ. Upitali smo ga gdje je bio, a on nam je odgovorio da je bio slobodan i da je prespavao u kamionu, pred kasarnom. Mi smo ga ponovo upitali zašto nije pobjegao, a on je odgovorio: »Zašto bih bježao, pa da onda zbog mene budu postrijeljeni svi ljudi u zatvoru, preko stotinu!«

Oko 8 sati došao je jedan ustaša u civilu sa puškom u ruci. Zvali su ga Sare, a bio je iz Gornje Sanice. Naredio je da se deset najmlađih ljudi spremi — da idu nešto raditi. Neki su se odmah podigli, ali ja nisam bio oduševljen ovim pozivom. Moj otac, koji je također bio uhapšen, David Grbić, rekao mi je da moram ići, a isto tako i moj gazda Dušan Novković naredio mi je da idem i ja sam pošao sa još devetoricom momaka. Kada smo sišli dolje, u kasarnski krug, postrojili su nas u kolonu po dvojice. Jedan vod ustaša poveo nas je u selo — da uzmemo lopate i motike za kopanje. Ja sam se poveselio da će nas pustiti same u kuće — da možemo uzeti alat. Namjeravao sam da iskoristim ovu priliku da pobjegnem, iako je selo bilo blokirano od strane ustaša. Na žalost, kada smo došli pred kuću, zaustavili su nas 20 metara ispred

kuće i naredili ženama da iznesu lopate, krampove i motike, jer su muškarci bili pohapšeni. Poslije toga su nas povelili na željezničku stanicu u Donje Bravsko i tamo su nam dali još krampova i lopata, te su nas onda povelili preko Rejakova lagera drva, u ograde Tone Novkovića. Tamo smo naišli na ivici ječma, na dva mrtva mladića — Pepu Novkovića, sina Milana i Smiljane i Stevu Novkovića, sina Obradova. Mladići su 27. 7. 1941. godine čuvali stoku u polju i vjerovatno kada su potjerali stoku kući, ustaše su ih dočekali i pobili.

Tu su se odvojila dva drusa — Jovo Srđić i Petar Obradović i počeli su da kopaju jamu da bi sahranili dvojicu ubijenih mladića. Vjerovatno su i oni mislili da ih niko neće čuvati, ali, na žalost, ostalo je 4—5 ustaša koji su ih čuvali. Nas osmoricu su povelili dalje, preko ograda, i dalje preko Urija do Meteriza. Kada smo došli tamo, vidjeli smo 11 postrjeljanih željezničara koji su dovedeni od Srnetice i tamo postrjeljani i izmasakrirani. Mi smo ih sve poznavali. Ustaše su nam naredili da kopamo dvije jame i da ubijene ljude sahranimo. Mi smo na to odgovorili da mogu stati svi u jednu veću jamu, a ustaše su onda kazali: »Kopajte jednu!« Zurili smo da što prije obavimo taj »posao«, jer nam je bilo teško gledati izmasakrirane ljude. Kada smo ubijene željezničare potrpali u jamu i zatrpali ih zemljom, postrojili su nas u kolonu po dvojicu i povelili navrh doline. Kada smo izašli navrh doline, ugledali smo gdje ustaše vode jednu grupu naših ljudi koji su bili do nedavno s nama u kasarni. Jedan od ustaša je povikao da kopamo brzo, da budemo za 5 minuta gotovi; psovao je i galamio.

Mi smo prešli u drugu dolinu i počeli kopati. Nas osmorica podijelili smo se u dvije grupe i počeli smo kopati dvije jame. Ljudi pod stražom u međuvremenu su stigli na taj greben. Nama su ustaše naredile da poliježemo, što smo i učinili. Na postrojene ljude su otvorili plotun iz pušaka i rafal iz puškomitraljeza. Neki su ljudi kukali. Između njih je skočio Dušan Novković, počeo je bježati i vikati »Živjela crvena armija!« Ustaški stražari su ga dograbili, počeli su ga tući kundacima i bosti noževima. Mislim da je Dušan Novković tako i dotučen —

da nije ubijen mecima. Kada su završili strijeljanje te grupe, one iste ustaše su se vratili do kasarne i doveli drugu grupu zatvorenika, postrojili ih i postrijeljali, jednako kao i prvu grupu ljudi.

Mi smo kopali jame za sahranjivanje postrijeljenih. Vod vojnika koji su nas čuvali bio je sa nama dok sve postrijeljane ljude nismo zatrpali.

Kada su ustaše, koji su vršili strijeljanje, otišli nazad, u selo, mi smo od ustaškog oficira, koji nas je čuvao sa svojom jedinicom, tražili da nas pusti na Bukovik — da se napijemo vode. Bukovik je bio udaljen od našeg mjesta 700—800 metara. Na žalost, mi smo se grabili ko će prvi poći po vodu i tako se nismo mogli sporazumjeti ko će prvi da ode, jer smo znali da se ne bismo vratili. Ustaše su to primijetili i zabranili su nam da bilo ko ide na vodu.

Bili smo jako iscrpljeni, što od straha što od vrućine i žeđi, pa nam je bilo teško da radimo, ali smo morali da izdržimo, jer vjerujem da bi nas odmah strijeljali ako bi netko pao od umora. U drugoj grupi su doveli Jovu Srdića i Petra Obradovića, one mladiće koji su bili ostali da sahrane onu dvojicu momaka. I Jovo i Petar bili su strijeljani u drugoj grupi.

Kada smo iskopali dvije velike jame, ta'korekuć dva bunara, naredili su nam da sa strijeljanih skidamo cipele i satove, sa onih koji to imaju. Mi smo to morali činiti Ustaše su sve opljačkali. Mi smo počeli nositi strijeljane, a oni su nam naredili da ih vučemo »kao pse, jer drugo nisu ni zaslužili«. Među tim strijeljanim ljudima nalazio se i moj otac David Grbić, kojeg sam lično, sa još jednim drugom, vukao za noge i bacio u jamu. Kada smo natrpali jednu jamu, a okretali smo leševe na jednu i drugu stranu tako da bi što više leševa stalo, onda su nam naredili da ih zatrpamo zemljom. Ostale leševe su nam naredili da potrpamo u drugu jamu. Kada smo to učinili, onda su naredili da izaberemo cipele, da ih Obujemo i da uzmemo u zalihu po jedan, ili dva para cipela. Ja se nisam odlučio da uzmem cipele, jer sam imao nove sandale na nogama. Ostao sam dolje i počeo zatrpavati zemljom drugu jamu sa leševima. Smatrao sam da nas ustaše žele isku-

Sati koliko smo lakomi i mislio sam kada izaberemo i uzmemo cipele da će nas poredati oko jame i postrijeljati. Moji drugovi, njih sedmorica, uzeli su cipele i obuli ih, a neki su uzeli i po jedan ili dva para cipela pod ruku, a ostatak cipela smo bacali u jamu i zatrpali. Po zatrpavanju naredili su nam da pokupimo alat i da krenemo.

Ja sam se uputio sa ustaškim oficirom, naprijed, i pitao ga: »Gospodine, molim vas, hoćete li nas pustiti kući?« On mi je odgovorio da hoće. Ja sam mu rekao da je moja kuća preko brijega, jer sam imao namjeru da se što prije iščupam iz njihovih ruku, a on mi je na to odgovorio da moraju predati alat na željezničku stanicu, jer su alatom zaduženi. Rekao mi je da su oni živjeli pod srpskim jarmom 23 godine, a da ova »banda« nije mogla živjeti ni 23 dana, nego se uzbunila. Ja sam to njemu potvrdio, jer drugog izlaza nisam imao. Prilikom dolaska na željezničku stanicu, došao je jedan drugi ustaški oficir i neki »Cico« kojemu je majka bila udata za »jugoslovenskog Švabu«. Taj ustaški oficir je rekao da idemo kući po jedan, ili po dvojica, a taj »Cico« je dodao da se ne smijemo nikud kretati od kuće, jer ako on rekne samo jednu riječ ibićemo svi postrijeljani. »Cicin« je očuh bio šef stanice. Ja sam prešao preko dvije kompozicije vlakova i pošao pravcem kroz ogradu Nikole Novkovića, zvanog Ličanina, dok su mojih sedam prijatelja krenuli prema žandarmerijskoj stanici, jer su im tamo bile kuće. Kada sam prešao prugu, čuo sam gdje me jedan kolega zove »Grbić, Grbić!« Napravio sam se da ga ne čujem i produžio sam polako prema kući, jer je selo bilo još uvijek blokirano i nije se moglo nikuda pobjeći. Tako sam došao do kuće, gdje sam odmah legao u krevet. Bio sam toliko iscrpljen i nisam mogao ni govoriti od straha i užasa kojega sam doživio na gubilištu. U međuvremenu, moje kolege, koji su naišli kod stanice, bili su odmah uhapšeni.

Mojoj kući su dolazile žene susjede, jer nisu znale šta se desilo sa njihovim muževima, sinovima i braćom. Ja sam im nekoliko puta rekao da napuste kuću i da ne kukaju, da su ljudi postrijeljani i da me ne dovode ponovo u opasnost. Žene su me poslušale.

Poslije toga, koliko mi je poznato, kompozicije su krenule u pravcu Oštrelja i Drvara, a jedan dio ustaša ostao je i dalje u blokadi sela. I žandarmi su ostali na svojim mjestima.

U Donjem Bravskom za vrijeme stare Jugoslavije živjelo je 15—20 katoličkih obitelji i, koliko se ja sjećam, nikada nije dolazilo do svađe i prepirke među ljudima, nego su naši momci dolazili kod njihovih djevojaka, a njihovi kod naših, i u dobrim odnosima smo živjeli. Na žalost, dolaskom Pavelića na vlast, mnogi od ovih ljudi postali su zločinci, otimali su od srpskoga življa stoku, zemlju i sve drugo što su mogli. Mnogi su bili orisutni i strijeljanjima.

Kada se naveče smrklo, pobjegao sam u šumu kod Bunare, tako da se više nisam ni vraćao u selo, dok nije bilo oslobođeno.

HOĆE U SKOJ

U kući Duje Novakovića, u Risovcu, počesto su se održavali sastanci skojevskog aktiva. Dujina kćerka Saja i sin Mišo, bili su članovi SKOJ-a, a kako je Saja bila sekretar, to joj je najlakše bilo sazvati sastanak u svojoj kući.

Kasno uveče napuni se soba omladinki i omladinaca. Tu su Bosa, Ružica i Perka Novaković, Mara i Milka Curguz, Bojica i Jelka Bjelić i drugi.

— Majko — veli Saja majci, dedar izadi dolje kod komšija, mi bi nešto razgovarali. — Duji već prikipilo, a uz to jako radoznala šta će skojevci raspravljati, viknu:

— Davo uš'o u vas, dabogda! Stalno me izgonite. Dajte jednom i mene obuhvatite »Skojom«, pa da na miru mogu sjediti u svojoj kući!

marinko Banjac

PALI SU U PRVIM USTANIČKIM OKRŠAJIMA .

U opštini Bosanski Petrovac, na južnim obroncima Grmeča, između Kapljuha i Jasenovca, nalazi se selo Janjila. U njemu su, u siromašnim seljačkim porodicama, rođeni i odrasli Jovan Samardžija, Simo Bijelić i Rade Solomun, prvi pali borci našeg oslobodilačkog rata sa područja Bravskog Polja.

Suočivši se sa siromaštvom svojih roditelja, sva trojica su u najranijim danima mladosti postali fizički radnici šumskog preduzeća »Sipad«. Potraga za poslom, siromaštvo i minimalna zarada, bili su stalni životni pratiodci. Uživali su ugled vrijednih i savjesnih trudbenika. Aktivno su sudjelovali u štrajkovima šumskih radnika Grmeča pred drugi svjetski rat. Iako po prirodi mirni, staloženi i skromni ljudi, ispoljavali su spremnost da se svim svojim bićem žrtvuju za stvar radničke klase i ostvarenje njenih ideala.

Kapitulaciju stare Jugoslavije, aprila 1941. godine, doživjeli su sa velikim iznenađenjem. Osjećali su se uvrijeđenim što nisu imali uslova za aktivno učestvovanje u odbrani zemlje od fašističke agresije. Sa ogorčenjem su pratili ustaška nasilja i zločine. Bili su među prvima koji su govorili da treba sačuvati vatreno oružje i da će okupatore i domaće izdajnike stići zaslužena kazna. Stalno su savjetovali ljudima da izbjegavaju kontakte sa organima ustaške vlasti, da ne idu u gradove i na prisilne radove da se po danu ne zadržavaju po selu i da ne spavaju po kućama. U srcima ovih naprednih radnika živjelo je neugasivo povjerenje u bolju budućnost.

Poziv Komunističke partije Jugoslavije na oružani ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika, Jovan, Simo i Rade su prihvatili bez ikakvog iščekivanja i dvoumljenja. Među prvima su 27. jula 1941. godine, stupili u oružanu grupu sela Janjila, koja je početkom avgusta ušla u sastav partizanskog odreda Bravski Vaganac. Već na sam dan ustanka, sa još petoricom omladinaca, na nekoliko mjesta su porušili cestu i telefonske stubove preko Janjila. Sljedećeg dana su porušili željezničku prugu i pokidali telefonske linije u rejonu Laništa. Stalno u pokretu i akciji, pozivali su ljude na ustanak i smjelo se prihvatili borbenih zadataka.

Svojom hrabrošću i neustrašivošću istakli su se u prvim oružanim sukobima sa ustaško-domobranskim jerdinicama na visovima iznad Jasenovca i Janjila. U napadu na Petrovac, prvi su bili u streljačkom stroju a među posljednjim su odstupali od žandarske stanice. Ličnom hrabrošću i samoprijegornim izvršavanjem postavljenih zadataka, unosili su snagu i borbeni duh u ustaničke redove. Svi smo cijenili i voljeli ove odvažne borce. Oni su to i svakom uzvraćali, posebno mladićima koji nisu imali osnovno vojničko obrazovanje.

Napad na ustaško-domobransku kolonu u Zdenom dolu, koji je izvršen 9. avgusta, ubraja se među najuspješnije partizanske akcije u ustaničkim danima u okolini Petrovca. Oko tridesetak partizana iz Drvara i Bravskog polja, na dva-tri dana prije ove akcije združilo se na Dravskom Vagancu. Zatim su otišli u Zdeni do i postavili zasjedu južno od zaseoka Grubišići i Solomuni. Partizani su krupnim kamenjem zapriječili cestu ispred svojih položaja. Organizacija i blizina zasjede, omogućili su maksimalnu preciznost gađanja svih ciljeva na cesti. Partizanima je naređeno da vatru ne otvaraju dok cijela kolona ne uđe pod neposredni udar zasjede.

Tog dana oko 10 časova, čulo se snažno brujanje neprijateljske motorizovane kolone iz pravca Kupljuha. Naprijed je išao motocikl, za njim automobil, a zatim automobili natovareni vojnicima i municijom. Partizani su odmah zauzeli borbeni položaj iza dobro maskiranih zaklona. Nestalo je dvodnevno iščekivanje i nestrpljenje.

Začas je svaki pojedinac postao oprezan i potpuno spreman za borbu. Kolona automobila se zaustavila ispred kamene barikade. Neprijatelj je bio krajnje neoprezan, ponašao se krajnje neoprezno i slobodno. Oficiri koji su vodili kolonu osmatrali su okolna brda, ali ne i neposrednu okolinu. Očigledno, neprijatelj je podcjenjivao snagu ustanika i njihove mogućnosti.

Kada su neprijateljski vojnici uklonili prepreke sa ceste, dat je znak za pokret. Kolona je krenula u pravcu Petrovca. U isto vrijeme, partizani su otvorili vatru iz puškomitraljeza i pušaka. Zagrmilo je duž čitave kolone. Bio je to jedinstven i snažan partizanski plotun. Izrešetani automobili i kamioni su stali. Jaka eksplozija bureta sa benzinom i nekoliko sanduka municije na trećem kamionu izazvali su snažnu buktinju plamena i dima. Neprijateljski vojnici, potpuno iznenađeni, panično su poskakali sa kamiona i potražili zaklone po jarkovima i žbunju, pokušavajući da se zaštite i srede za pružanje otpora. Trebalo ih je preduhitriti i ne dopustiti im da se organizuju za odbranu.

Partizani su izvršili silovit juriš, za tren se našli na cesti i odlučnim dejstvom razbili neprijatelja. Veća grupa vojnika sa posljednjih kamiona u koloni, pod zaštitom sopstvene vatre, pokušala je da odstupi u pravcu Ključa, ali su je dočekali i potukli ustanici iz Bravskog Vaganca, Janjila, Kapljuha i Smoljane. Pojedini domobranci su se razbjegli po polju, pa su ih seljaci hvatali, razoružavali i predavali partizanima.

Oko dvadesetak ustaša, koristeći se pošumljenim zemljištem, pod borbom su se izvukli na kotu 939 i zapadne padine Kukerde. Tu su organizovali položaj za odbranu. Njihovo dejstvo bilo je usmjereno u pravcu mjesta gdje su kamioni napadnuti. To je ozbiljno ugrožavalo evakuaciju znatnih količina ratnog plijena. Marko Srđić i Rade Solomun, sa još 12 partizana, krenuli su u prečišćavanje terena, uspješno podišli ustaškim položajima i na njih izvršili juriš. Neprijatelj je prihvatio borbu, ali je brzo bio razbijen. U momentu kada je pobjeda bila na vidiku, smrtno su pogodeni Jovan Samardžija i Simo Bječić, a ranjeni su Marko Srđić, Stevan Svabić, Dušan, La-

zar i Nikola Kecman. Poslije dva dana, Lazar Kecman je podlegao ranama u bolnici oslobođenog Drvara.

U ovoj akciji, uništeno je 7 neprijateljskih kamiona i jedan automobil. Zaplijenjene su velike količine oružja, municije, hrane i ratne opreme. Neprijateljska VIII ustaško-domobranska satnija je potučena do nogu. Od 140 vojnika, samo je 29 uspjelo pobjeći u Petrovac i Ključ.

Tog i sljedećeg dana, u Bravskom Vaganacu, gdje je dolazilo dosta naroda iz susjednih sela bilo je veoma živo. Ljudi su se interesovali za poginule i ranjene borce, zaplijenjeno oružje i tok akcije. Nastala je opšta radost naroda zbog uspjeha koji je postignut, ali i velika žalost za prvim palim borcima. Od voda Drvarčana, postojećih oružanih grupa iz Bravskog Vaganca, Bravska, Janjila i Kapi juha, kao i novih boraca, tih dana je formiran i partizanski odred Bravski Vaganac.

Poslije veoma uspješne akcije i tuge za poginulim drugovima, nizali su se ratni dani jedan za drugim. Često se nije znalo da li je teži dan ili noć. Odred Bravski Vaganac, pod komandom Milana Zorića, išao je iz borbe u borbu, sve žešće se sudarao sa neprijateljem i postizao značajne uspjehe. Neprijatelj je svuda bio žilav, jak i uporan. Često se nije bilo lako nositi s njim. Polovinom septembra došlo je do najteže borbe, koju je od svog formiranja vodio ovaj odred.

Komanda partizanskog bataljona »Sloboda« odlučila je da dijelom svojih snaga izvrši koncentričan napad na ustaški logor u selu Janjilima. Naređenje za ovaj napad glasilo je: likvidirati logor i uništiti njegovu posadu po cijenu najvećih žrtava. Komandir našeg odreda Zorić, za svaki slučaj, upozorio je sve borce da se postavljeni zadatak mora izvršiti i da nema odstupanja.

Logor je organizovala i branila jedna ojačana ustaško-domobranska satnija. Naokolo logora bili su iskopani potpuno povezani rovovi, saobraćajnice i gnijezda za mitraljeze. Logor je utvrđivan više dana i podešavan za kružnu odbranu. Ovako osigurana, posada logora svakodnevno je upadala u Janjila, Jasenovac i Podsrneticu, palila kuće, bezdušno pljačkala i ubijala nedužni narod. Svi smo znali

da će se ustaše boriti do smrti. Za domobrane nismo bili sasvim sigurni kako će se ponašati u borbi.

Vrtočki i Krnjeuški odred, sa oko 200 partizana, napadali su logor sa sjeverne strane, dok je odred Bravski Vaganac napadao sa pravca Podsmetice, preko polja i brisanog prostora. Pod zaštitom mraka, magle i kiše, partizani su izbili na polazne položaje, koji su bili udaljeni oko stotinjak metara od prvih neprijateljskih rovova. Svi borci bili su čvrsto uvjereni da ćemo uspjeti brzo ovladati uporištem i da će sve teći kako treba. Naš odred je bio vrlo dobro naoružan i raspolagao je sa 84 puške i 3 puškomi-traljeza. Svaki borac je imao najmanje dvije ručne bombe. Sa izuzetnim nestrpljenjem smo očekivali znak za početak napada, koji je trebalo da uslijedi 16. avgusta u 06,00 časova.

Na naše veliko iznenađenje, neprijatelj je prije nas otvorio žestoku vatru na sve strane. No i pored toga, sve naše jedinice su otvorile vatru i krenule u napad. Oko cijelog logora se razbuktala žestoka borba i stezao obruč. Detonacije bombi odjekivale su s obje strane. Teže borbe i žešće vatre do tada niko od nas nije doživio. Međutim, svi smo bili čvrsto uvjereni da jaka vatra i dobro utvrđeno uporište neprijatelja ne mogu za nas biti nesavladiva prepreka.

Poslije prvih obostranih plotuna i eksplozija bombi, po jedan vod iz Vrtočkog i Bravsko-vaganskog odreda uspjeli su se probiti u neprijateljev raspored. Ova dva voda, uprkos vatri koja nije dala oka otvoriti, spojili su se negdje na sredini logora i tu su se izmiješali sa ustašama i domobranima. U nekim momentima nismo se mogli dobro ni orijentisati, jer je u logoru vladao pravi vatromet i metež.

Posada logora davala je ogorčen otpor. Ohrabreni prvim uspjesima, Vrtočani i Bravskari su stalno naoadali i jurišali. Istovremeno smo očekivali da će nam Vođenički odred iz rejona Gradića i Prekajski odred iz Srnetice priteći u pomoć.

Međutim, zbog slabe organizacije sadjejtva, jake vatre i žilavog otpora neprijatelja, veći dio naših jedinica se zadržao na polaznim položajima i odustao od izvršenja

juriša. Negdje oko 8 časova, ustaškoj posadi stigla je i pomoć iz rejonu Bravska, jačine oko jedne satnije vojnika sa tri tenka. Jake neprijateljske snage podržane tenkovima, ocjenjujući da su se samo manji dijelovi partizana ulklinili u njihov raspored, prešle su u protivnapad i obuhvatnim djeystvom dovele nas u poluokruženje. Ustaše su nekoliko puta prelazile u juriše, koje smo jedno vrijeme uspješno odbijali. U tim čestim neposrednim sudarima izbačeno je iz stroja oko dvadesetak naših boraca. Samo iz Vrtočkog odreda poginulo je 6 boraca i nekoliko ranjeno.

Rade Solomun stavio je u torbicu nekoliko bombi, jednu uzeo u ruiku i uputio se prema neprijateljevom mitraljeskom gnijezdu, odakle nas je neprekidno tukla bočna vatra, ali ga je na pola puta pogodio metak. Ovaj izuzetno hrabri borac pao je pred očima nas dvojice omladinaca, koje je učio kako treba rukovati oružjem, napadati neprijatelja i ponašati se u borbi. Sa Gojkom Trikićern, komandrom voda, Dragiša Solomun i ja stigli smo do Rade, ali je sve bilo prekasno, nije uspio da kaže ni jednu riječ. Stegnuta srca skinuli smo mu fišeklije, torbicu sa municijom i uzeli njegovu pušku.

Ova borba trajala je oko 3 sata. Izgleda da su ustaše očekivale naš napad. Izvlačili smo se iz borbe kako je ko umio i mogao. Najteže je bilo nama koji smo bili teže ranjeni. Iskustva iz napada na logor u Janjilima bila su nam velika pouka za dugo vremena.

Jovan Samardžija, Simo Bjelić i Rade Solomun, prvi su borci iz Janjila koji su hrabro i junački žrtvovali svoje živote za najplemenitije težnje naših naroda. Rana smrt ovih neustrašivih boraca bio je težak gubitak, a posebno za njihove porodice. Sahranjeni su u plitku, kamenitu i siromašnu zemlju u rodnim Janjilima i tu ostali na vječitoj straži slobode naše domovine.

DUŠAK MIRKOVIC

NEŠTO SMO PREDVIDJELI.

Mobilizacija bivše vojske, uoči aprilskog rata 1941. godine, zatekla me je u Koluniću. Radio sam kao mašin-bravar u pilani svojih rođaka. Nakon što sam se odazvao na poziv o mobilizaciji, upućen sam u jadransku diviziju generala Kukavičića. Po svemu onome što sam vidio na putu za diviziju i onog sa čime sam se susretao u diviziji, zaključio sam da se nešto sprema, ali ni ja sam nisam mogao da odgonetnem šta je to što predstoji, što dolazi. Vidim da su svi, rekao bih, svaki čovjek, zabrinuti i potišteni, ali opet na drugoj strani vidim podozrenje svakog prema svakome, da se ljudi dijele po grupama. Istina, sve me je to natjeralo da i sam prihvatim grupu, ili da se na nju oslonim. Tako sam u diskusiji postao nešto bliži i prisniji sa Dušanom Pećaneem, Simom Pećancem, Markom Malbašićem od Drvara i Dragoslavom Mirkovićem, mojim zemljakom, pa se odlučismo i međusobno se dogovorismo da se dočepamo što boljeg oružja, puškomitraljeza, bombi i što više municije.

Dok jedni razumiju situaciju, hoće da djeluju, dotle su drugi pasivni i nehatni. Međutim, ja i moji drugovi, odlučismo se na akciju jer vidimo da je divizija u rasulu. Stižu vijesti o predaji i propasti armija, izdaji kod oficira, da se javljaju petokolonaši i ustaše u nekim mjestima Dalmacije, koji čak razoružavaju vojsku, itd.

Neko od mojih drugova reče i ja to podržah — da se uzme puškomitraljez sa dosta municije i pravo u naš kraj. Tako je i bilo.

Nakon hoda od nekoliko dana stigismo u okolinu Drvara i planinu Oštrelj. Sa sobom sam donio puškomitraljez zbrojovku, 1200 metaka i 8 kragujevačkih ručnih bombi. Bilo je to dobro oružje. Kući sam stigao po noći. Prosto sam se pritajio i prišao krišom, što bi se reklo, neopaženo. Svoje oružje ostavio sam privremeno u pojatu, a potom sam nakon nekoliko dana napravio sklonište i tu pohranio oružje za duži period. Sto su više dani odmicali, sve sam se više uvjeravao da će mi uskoro trebati. Vidim, dolaskom ustaške vlasti nema drugog izbora, osim otpora. Vode i strijeljaju pošten i goloruk narod, a ja sebi govorim: »Dušane, sretan si što imaš mitraljez!« Gotovo da i u snu sanjam kako ispuštam rafale po ustaškoj rulji.

Tako sam dočekao 27. juli 1941. godine, kada je zapucalo na Oštrelj u. Istog dana sam se našao sa drugovima iz mog sela za puškomi tra i jezom i sa dosta municije. O mom pasu su visile kragujevačke ručne granate. Osjećao sam se snažnim i moćnim a moj mitraljez ne samo da je hrabrio mene, već i čitav stroj nas koji smo se digli na ustanak. Mnogi stariji ljudi i žene vikali su: »E, neka te, pomogao ti dragi bog kad si bio pametan pa si znao šta će doći i kakva će nas muka spopasti«.

Kasnije sam čuo, da su se. i moji drugovi od Drvara iz jadranske divizije pojavili prvih ustaničkih dana sa svojim oružjem.

Rekao bih, svi rafali ispaljeni iz mog mitraljeza ciljali su ovoga puta u pravu metu i nije bilo promašaja.

SIMO TADIC

NEKOLIKO DANA U MEDENOPOLJSKOM ODREDU

Sa jednim borcem iz Medenopoljskog odreda, šumskom prugom od Oštrelja prema Oisječenici vozim se na vagonetu. Vagonet pokrećemo opirući se jednom nogom o zemlju. Pruga je gotovo čitavom svojom dužinom s malim padom, pa nam pokretanje vagoneta ne čini teškoće.

Zaokupljen razmišljanjem o novoj sredini pretpostavljam da ovdje nikog poznatog neću sresti izuzev komandira Odreda Manu Rokvića. Manu je naš informativni list »Gerilac«, koji je štampan u Drvaru i rasturan na širokom području Bosanske krajine i Like, uzdigao vrlo visotko, kao hrabrog borca i vještog rukovodioca. Moje poznanstvo s Manom vjerovatno je i bilo razlog da se Štab bataljona »Sloboda« odlučio da me šalje na mjesto Slavka Rodića, kojeg povlače za operativnog oficira u Štab Bataljona.

Mane mi je bio poznat iz rada URS-ovih sindikata u Drvaru, ali kao anarhičan, samovoljan i vrlo neugodan za saradnju.

Da li ću uspjeti sa takvim čovjekom kao što je Mane da ostvarim saradnju, kao i prisan kontakt s borcima i narodom sa kojima se prvi put susrećem? U tom razmišljanju stigosmo do mjesta gdje nestaje pruga i gdje jedan puteljak vodi niz okomitu kosu do podnožja šume. Brzo se spustismo niz kosu — do jedne ogromne stijene ispod koje je veliko udubljenje zvano Kapnica, gdje je smještena kuhinja Odreda. U neposrednoj blizini su kuće gdje se smjestila komanda Odreda, a ispred kuće se odmara

jedan vod boraca, među kojima ima drugova i bez oružja. Pored komandira Mane, prepoznao sam još nekoliko boraca iz Drvara: Đuru Štrpca, Duška Carića, Milana Šobota-šobu i još neke. Ostali dio odreda sa zamjenikom komandira Dragijom Milašinović je na položaju. »Kontrolišu cestu Bihać — Petrovac« — reče mi Mane.

Sela Medeno Polje, Cimeši i Bjelaj, iz kojih su uglavnom borci odreda, su imućna sela. Interesujem se za političko stanje na terenu u ovim selima i za organizaciju ishrane boraca. U selu Bjelaju živi najveći dio muslimanskog življa, ali od njih niko nije otišao u ustaše; Srbe su štitili od ustaša koji su navraćali u selo. Ovo posljednje ističu mladići Pilip Đukić-Pilja, Mićo Rakić i Dragan Đukić. Pokazuju mi i svog kolegu Mahmuta Ibrahimpašića, iz sela Bjelaj, koji je — kako kažu — dosta doprinio za takvo pozitivno raspoloženje u selu. Prisjetih se da mi je i Slavko Rodić pričao o tim mladićima, i o nekim drugima, koje tu nisam zatekao, kao o dobrim i perspektivnim borcima.

Odred Medeno Polje služio je i kao »relejna« stanica za prenošenje naređenja Štaba Bataljona i za druse odrede na području od Petrovca prema Bihaću, kao i za slanje izvještaja tih odreda do Štaba Bataljona.

Nastojao sam da što prije upoznam borce, a i seljane sa područja Odreda. To mi nije bilo teško, pošto su seljaci, po unaprijed utvrđenom redu od seoskih odbornika, donosili hranu za Odred i tu pored četne kuhinje okupljali se da bi čuli vijesti koje je prenosio »Gerilac«, o bitkama na pojedinim terenima, na istočnom frontu i o neophodnosti širenja bratstva i jedinstva kao platforme i baze narodno-oslobodilačke borbe. »Gerilac« im čitaju obično omladinci. Koristim ovu priliku da se u kratkom vremenu upoznam sa mnogim seljacima i da im i ja nešto kažem o bratstvu i jedinstvu, o glavnom našem neprijatelju, okupatoru i o njihovim slugama. Poneki od seljaka počеше me izazivati u stranu i ispod svog ogrtača pružati mi flašu napunjenu medom, ih sir. Vele, to je za našeg novog komandanta. Odbijam da primam te poklone sa napomenom da to i njima treba kod kuće za porodicu, a ovo da predaju kuharu u četi — za ranjene i bolesne borce.

Stiže i naredba od Štaba Bataljona da se okupe odredi sa tog područja za polaganje zakletve, povodom čega će doći i komandant Bataljona Milutin Morača, pred kojim bi se zakletva polagala. Mane razasla kurire do odreda, sa naredbom. I već sutradan stiže Vrtočki odred sa komandrom Stevom Radoševićem. Visoki, stasiti momci, u crno obojenim vojničkim šinjelima, svi imaju vojničke puške, a imaju i poneki puškomitraljez. U isto vrijeme obavještavaju nas izviđačke patrole da je neprijatelj sa većim snagama u šumi i da kreće u pravcu Drvara. Pored našeg Odreda, u potjeru za neprijateljem krenuo je i Vrtočki odred, dok drugi pozvani još nisu stigli. Susret sa neprijateljem i početak borbe odigrao se ispod samog vrha Osječenice. Kratke mitraljeske rafale, brzu pušчанu vatru i česte eksplozije ručnih bombi pojačava gusto drveće i tako stvara eho vatrene uragane iz koga se činilo da niko živ i zdrav neće izići. Poslije nekoliko časova tog užasnog pakla, borba se utišala, a neprijatelj se uz velike gubitke povukao. Mi smo imali nekoliko lakše ranjenih drugova i jednog ubijenog druga, ali on nije pao od metka neprijatelja, nego od komandira Mane Rokvića.

Postupkom komandira borci su nezadovoljni. I prije ovog slučaja su mi pojedini borci prilazili i žalili se na okrutnost komandira, pa i kukavičluk, uz istovremenu pohvalu zamjenika komandira Dragi ju MilašinoVića, koji je u svim dotadašnjim bitkama bio, kažu mi, na njihovom čelu, dok se Mane nalazio po više stotina metara iza streljačkog stroja, sa pištoljem u ruci. Kada su zauzimah žandarmerijsku stanicu u Krnjeuši, govorili su mi borci, gdje je bilo i nekoliko dućana, Mane je natovarao dvojica konjska kola razne robe i poslao sve svojoj kući. Zbog toga su željeli da im Dragi ja bude komandir. Dakle, sa Manom valja razgovarati. Znam njegovu narav: on brzo pada u vatru i gubi kontrolu nad sobom. Razmišljam kako da mu priđem. Prilazim Mani i pitam ga kakvi su to bili razlozi da je tako postupio prema borcu? Počeo je da viče, kao da se mene ne tiču njegovi postupci. On je komandir odreda i svi borci ima da rade ono što on hoće! Otikud meni pravo da ulazim u njegove postupke, naglašava povišenim tonom. Upozoravam ga, tihim glasom, da

ne više i da se malo udaljimo od boraca koji stoje u neposrednoj blizini i slušaju našu raspravu, jer je nezgodno da se nas dvojica svađamo, umjesto da sarađujemo. Umjesto toga, Mane se hvata za pištolj. Ništa mi nije drugo preostalo nego da učinim isto, jer ga znam kao hrabrog kada se pred njim uzmiče, a kao plašljivog kad mu se odupre. Tako se i ovaj sukob sa mnom, kao sekretarom odreda, završio.

Vrtočani su se, pri povratku iz akcije, talkođe bunili i gundali protiv Mane zbog prisvajanja zarobljene haubice od 110 mm, koju su oni oteli od neprijatelja »kad Mane nigdje ni u blizini nije bilo«, a naš list »Gerilac« piše da je top zarobio Mane. Dakle, sa Manom se daleko ne može. Zloupotrijebio je položaj, otvarao izvještaje drugih odreda i sve što mu je išlo u prilog pripisivao sebi i tako se »proslavio« kao hrabar borac i dobar rukovodilac kod svih onih koji nisu imali prilike da znaju pravo stanje stvari.

Riješih da odem u Štab Bataljona i upoznam komandanta Milutina i komesara Nikolu Kotlu o stanju u Odredu, i o primjedbama Vrtočkog odreda. Na putu do našeg vagoneta, kojim smo se lakše i brže prebacivali do Oštrelj a, sjedišta Štaba Bataljona, pratilo me nekoliko seljaka i boraca, koji su posmatrali svađu između mene i komandira, zahtijevajući da ih ne ostavljam i da im se vratim. Ne mislim da napuštam Odred, rekoh im, nego samo da upoznam Štab Bataljona o prilikama ovdje i o postupcima komandira Odreda.

U Štabu Bataljona nadoh samog komandanta. Opširno ga upoznati sa Maninim postupcima i raspoloženjima boraca, sa primjedbama Vrtočkog odreda, kao i o borbenosti boraca oba odreda koji su učestvovali u bici kod Osječenice. Očigledno nisam bio dovoljno ubjedljiv, jer je komandant odlučio da se ponovo vratim u odred »Javorje«, odakle sam i bio otišao, a na moje mjesto upućen je Pero Morača. Izgleda da je ono što je »Gerilac« pisao o Mani bilo jače od mog ubjeđivanja i informisanja. Tako se oko polovine septembra 1941. godine završilo mojih nekoliko dana u Medenopoljskom odredu.

Poslije izvjesnog vremena Talijani su sa pravca Knina, preko Bosanskog Grahova, prodrli u Drvar, što se brzo pročulo na oslobođenoj teritoriji, te je i Mane napustio Odred i otišao u Drvar — Talijanima. Ubrzo je počeo da organizuje četnike u Drvaru, pa je otpao od našeg Pokreta. Idejno mu nije nikad ni pripadao.

VOLIM BRATE PARTIJU, ALI...

Kada je novembra 1942. godine Bihać oslobođen, zamjenik komesara Četvrtog bataljona Ljubiša Curguz ode u Treću četu da sa njenim komandrom Jovanom Vukšom porazgovara o kandidovanju za člana KPJ.

Jovo je bio vrlo hrabar i odvažan borac. Nedavno je primio četu i sada ga treba i pripremiti za tu funkciju, mislio je Ljubiša.

Na početku razgovora, Jovo upozori Ljubišu riječima:

— Volim, brate, Partiju i neću te u to uvjeravati. Znam da nje nije bilo — ne bi bilo ni nas. Svaka joj čast... Ali ja ne mogu biti u Partiji.

— A zašto, Jovo? — upita ga Ljubiša.

— Evo zašto! Volim — kaže Jovo — da pogledam i koju snašu. A ti kao komunista, to ne smiješ. Volim da mijenjam uniforme, ti to ne smiješ, moraš biti skroman. Volim da pojašem dobrog konja. Volim ...

— Pa dobro, Jovo, volim i ja — počeo Ljubiša, ali ga Jovo prekide.

— Pa to ti i govorim. Ali ako ti uradiš ono što voliš, ode ti glava, a ja što volim to i radim, za razliku od tebe, a evo glava je tu — na ramenu.

NIKICA PILIPOVIC

VRTOCANI U DANIMA USTANKA, POŽARA
I OTPORA

Vrtoče je uoči rata, kako po broju domaćinstava tako i po broju stanovnika, spadalo među veća sela u našem kraju, dok je s druge strane posjedovalo malo plodne zemlje da je jedva prehranjivalo i četvrtinu svog stanovništva. Da bi se nadoknadilo ono što posjed nije davao, muškarci su odlazili na sezonske radove, ili u inostranstvo, pretežno u Francusku. U svijet su se otiskivali čim bi napunili petnaestak godina i cijelog života lutali bi od radilišta do radilišta, više »rajzujući« nego radeći. Odlazili su početkom marta, a vraćali se u decembru, dok neki godinama ni na videnje nisu dolazili. Selo je tavorilo pritiskivano nedaćama koje su rasle paralelno sa njegovim rastom. Živnuli bi u zimu kad muškarci stignu s radova pa počnu sijela i slave.

Eho političkih zbivanja je tamo rijetko dosezao, a o nekom naprednom političkom djelovanju ne bi se moglo ni govoriti.

I dok je u selu vladala politička monotonija, onih stotinu i više Vrtočana koji su vijek provodili na radovima, nisu mogli ostati po strani. Sticajem okolnosti oni su bili u prilici da vide, a poneki i da učestvuju u štrajkovima i demonstracijama, a bilo je pojedinaca koji su ponešto znali i o Komunističkoj partiji i Sovjetskom savezu, mada su njihove predstave o svemu tome bile najčešće maglovite i idealizirane.

Tako je po povratku iz Francuske, gdje je proveo desetak godina, Pilip Pilipović često sa zanosom govorio o komunizmu i komunističkom uređenju društva.

— Kad mi izvedemo revoluciju — govorio je on bez trunke sumnje u to — onda će sva zemlja biti zajednička, pa će svi muškarci iz sela zajedno kositi, kupioci zajedno kupiti, a ispred njih će ići muzika i zabavljati ih. Sva će imovina sela biti zajednička i odatle će se svakom podjednako dijeliti.

Nešto slično tome govorio je i Sava Bijelić¹⁾ iz Očigrija, po povratku sa robije na kojoj je zbog ubistva proveo nekoliko godina i ponešto čuo o Komunističkoj partiji i SSSR-u.

To su bile samo nejasne vizije o željenom društvu; bilo je više sanjarenja nego realnosti.

Zato kada se u danima ustanka Partija oglasila sa svojom platformom borbe, ona ipak nije bila anonimna, njene ideje nisu bile nepoznate. Tu bi se negdje završavala i naša saznanja o Komunističkoj partiji i radničkom pokretu i mislim da nije bilo čovjeka u Vrtoču koji je rat dočekao sa većim i realnijim saznanjima od tih.

Među brojnim radnicima samo je Mihajlo Vukša²⁾, mašinobrar »Ikarusa« iz Zemuna, bio član Komunističke partije. Međutim, njegov položaj i mogućnost uticaja na ostale bio je veoma težak, što je najbolje i najslikovitije izrazio jednom prilikom njegov brat Bogdan:

— Zadržani ga dotjeraju i nalože mu da se bez njihovog znanja i odobrenja ne smije udaljavati od kuće, a mi ga, da nam bijedu ne bi navlačio na kuću, otjeramo. Teška je, uostalom, bila sudbina komunista u ono vrijeme.

No, ako već pokušavamo utvrditi političku klimu u Vrtoču u godinama uoči rata i uticaje koji su do sela dopirali, onda se mora konstatovati da su jedino frankovačke, odnosno proustaške organizacije tu djelovale plan-ski i sa određenim Ciljem. Nosioći ustaštva su bili Joso Matijević Zavoranj i njegov sin Miro, ili kako smo ga zvali Hmjo³⁾, trgovci i birtaši. Njihova aktivnost je rasla sa narastanjem Hitlerove moći, da bi prelaskom fašista u osvajanja i oni počeli djelovati javno i agresivno. Tada se oko njih otvoreno okupljaju i njihovi saradnici Božo

¹⁾ Poginuo kao borac Treće krajiške brigade u bici na Neretvi.

²⁾ Poginuo u Sremlu.

³⁾ Izgubio mu se trag u toku rata.

Bužanja Božurda, seoski besposličar, Jure Balen⁴⁾, trgov-
čić; Mile Maričić Ćoro⁵⁾ i Josina Matešić⁶⁾). Čini se da su
Zavoranj i njegovi saradnici bili i jedini koji su se za rat
smišljeno pripremali. Oni to nisu ni skrivali, niti su imali
potrebe za tim, jer im vlasti na tome nisu zamjerale. Zbog
toga niko nije bio iznenađen kad su njemačke prethodnice
dočekali organizovano, s fašističkim pozdravom, zname-
njem i flašama pića.

Videći da se prema ustaškim izazovima vlasti odnose
pasivno, a činilo se i blagonaklono, trudili smo se da im
bar mi ne ostanemo dužni. Vraćali smo im u pričama
istom mjerom, a kad bi upriličili i trostrukom. Tako smo,
kad bi oni »krenuli« s Hitlerovim i Musolinijevim divi-
zijama na Jugoslaviju, mi, u priči, »stavljali u pokret« ru-
ske armije, iako smo potajno strahovali da bi nam do nji-
hovog stizanja mogla otići koža na šiljak. Kad bi nam
ponestalo argumenata, zapjevali bismo pjesmu u kojoj je
bila i strofa koja je glasila: »Dolje Duče, dolje Rim, dolje
Hitler kurvin sin«, i to im je najteže padalo.

Svakako da je u tim našim raspravama bilo i osnove
i potke šovinizma i nacionalizma, ali je i sigurno da su
inicijatori i podstrekači toga bili Zavoranj i Hrnjo.

I tako, dok je u Vrtoču godinama vladala politička
monotonija, koju ni izbori nisu mnogo narušavali pošto je
narod već bio shvatio da je to samo prilika »da sjaše Kur-
ta a uzjaše Murta«, sa primicanjem ratne opasnosti raslo
je i interesovanje za politička zbivanja. U svim tim poli-
tičkim razgovorima i kalkulacijama sve češće i otvore-
nije je pominjana Rusija, pod kojom se podrazumijevao
SSSR i tako razvijala vjera u njega.

Dodamo M ovome još i činjenicu da je Vrtoče negdje
na sredokraču između Bihaća, Petrovca, Krupe i Kulen-
-Vakufa i da se u njemu stječu ceste iz tih pravaca, onda
će biti pomenuto ono što je bitno pri ocjeni njegovog po-
ložaja uoči rata.

⁴⁾ Rođen je u Kmjeuši, a u Vmtoču je držao 'trgovinsku radnju.
Trag mu se u toifcu raita izgubio.

⁵⁾ Osuđivan poslije rata za zločine Jcotje je počinio.

⁶⁾ Strijeljan od ustanika u pnvtim danima ustanika.

Svakako da ni to nisu specifičnosti samo Vrtoča, njegove posebne osobenosti, ali su to činjenice koje treba imati u vidu radi objektivnije ocjene njegovog položaja u narednim događajima i ponašanja Vrtočana u njima.

Sa izmicanjem zime 1940/1941. godine sve više se primicala opasnost od rata. Ljudi su odlazili u rezervu i ostajali mjesecima, dok su drugi sjedili kod kuća i čekali pozive. Ali svakim danom je i sve manje žita bilo na tavanima pa se, bez obzira na sve, moralo nekud kretati da bi se glad preduhitrila.

Tako smo i nas desetorica spremili žage, sjekire i maljeve pa krenuli na Frušku goru da do otvaranja radova u Beogradu zaradimo koju paru. Tamo, na Ravnama, mjestu između Sviloša i Ležimira, proveli smo one burne dane potpisivanja i rušenja pakta. A kad je pakt srušen bilo je jasno šta slijedi, pa smo pokupili alatke i krenuli pješice za Sremsku Mitrovicu. U Ležimiru smo svratili u Šumsku upravu i tražili da nam plate za ono što smo uradili, ali je naš poslodavac, neki Švaba, već bio »digao nos« i odbio da nas isplati. Pošto smo već ionako bili za rasprave neraspoređeni, Milkan i Mijailo Pilipović su mu priprijetili onim velikim sjekirama i on je omekšao. Do Mitrovice smo otišli pješice, a odatle vozom, kući. Neke momke su po stizanju u selo sačekali pozivi za vojsku i već su sutradan otišli u susret ratu, a mi koji nismo imali tih obaveza ostali smo da ga sačekamo.

Ubrzo je u Vrtoče stigla neka vojna jedinica. Izgledala je jadno, tako da je više opominjala nego ohrabivala. Vojnici-rezervisti bili su brižni i za sebe i za svoje porodice, imali su tek poneki dio vojničke opreme, polovina ih nije imala ništa od oružja, a tjerali su pedesetak volujskih zaprega. Niko ih nije snabdijevao, pa su seljaci sa njima dijelili svoje oskudne obroke, a volovima davali i posljednje krošnje sijena.

Onda je došla vijest da je Beograd bombardovan i da su Nijemci upali u Jugoslaviju. Rat je, dakle, počeo i prema prvim rezultatima se naslućivalo da će i u naš kraj ubrzo stići. Vijesti o borbama su bile toliko kontradiktorne da se istina teško naslućivala. Svako ih je krojio prema svojoj želji. Da bi bar mogli naslutiti šta se zbiva,

noću smo izlazili na Gradinu i osluškivali, nadajući se da će eho bitki odnekud doprijeti. Poneko bi »čuo« tutnjavu topova, a poneko »vidio« odbljeske eksplozija. Bila su to priviđanja rođena u želji i nadanjima da će Nijemci biti tučeni, pa možda i potučeni.

Oni su, međutim, ubrzo stigli, a da se nisu pošteno ni zaprašili. Došli su cestom od Bihaća koju niko nije branio, koju niko nije ni pokušao braniti, pa ni zarušiti da bi im dolazak bio bar naporniji. Došli su u predvečerje, kolonom dugom kilometrima, u kojoj je vladao besprijekorni red. Naprijed su išla oklopna kola, a za njima tenkovi, pa kamioni sa pješadijom i tako od čela do začelja.

Iako je vijest stigla prije njih — da ne ubijaju i ne hapse — ljudi su se sklonili u gajeve i iz prikrajka, s tugom i strahom, posmatrali do tada neviđenu vojnu silu. A ona naša jedinica sa volujskim zapregama raspršila se čim su do nje doprli šumovi motora. Ostavili su svoje zaprege tamo gdje su se zatekle, pobacali oružje oni koji su ga imali, mijenjali dijelove uniforme za seljačke gunjeve i kožuhe i Okretali se u pravcu svog zavičaja. Jedan je vojnik zaostao gore na vrh Krivaje, pa su ga njemački kuršumi stigli. Sahanjen je nakon dva dana, nedaleko od ceste i onog uskog puta koji vodi za Vrtoče.

U čaršiju su Nijemci ušli koketno. Oklopna kola su punom brzinom Obišla onih nekoliko kuća, tenkovi su se okretali u mjestu i pokretu pa kao plugom po ledini orali su cestu, a onda su iz jednog topa opalili granatu u staru lipu pred kućom Nine Radanovića, toliko da se vidi šta granata može. Cesta je bila pusta i samo su Zavoranj i Hrnjo, sa desetak Maričića i Bužonja, stajali pred Zavoranjovom birtijom i razdragano mahali hrvatskim trobojkama i sa uzdignutim rukama fašističkog pozdrava uzvikivali »Hajl Hitler«. Posmatrajući ih kako izbezumljeni od sreće kliču Hitleru, Dušan Sikimić⁷⁾, žandarmerijski narednik, nije se mogao savladati, uzeo je na nišan Zavornja i opalio, reskirajući da ga na licu mjesta ubiju. Pogodio ga je u nogu i ona mu je ubrzo amputirana u Zagrebu. Dušana su odmah uhvatili. Hrnjo je pokušao da

*) Prema nekim obavještenjima sada živi <u Mrkonjić Gradu.

ga ubije, ali su ga Nijemci spriječili. Odveli su ga u zarobljeništvo. Na taj jedan metak i tu jednu pušku svela se sva bitka sa Nijemcima od Bihaća do Petrovca. Pa ni taj jedini metak nije bio usmjeren na Nijemce, već na one koji su se radovali njihovom dolasku.

U prvi suton privukli smo se cesti — da bismo kupili rasutu opremu i oružje one naše male i raspršene vojne jedinice, već tada bivše vojske. Našlo se ponešto. Šta je ko našao i gdje je nađeno sakrio, to se nije znalo, niti se raspitivalo. Docnije su pojedinci pod ustaškim pritiskom ponešto predali, dok se većina oglušila o ustaške naredbe, reskirajući i živote, čime im je »nova vlast« prijetila. U to vrijeme se pronijela i vijest da oružje ne treba predavati ustašama, jer će ubrzo trebati i nama. Vijest je svakako okuražila one koji su se nadali otporu i suprotstavljanju nasilju.

Njemačka motorizacija je, poput rijeke od gvožđa i čelika, prolazila kroz selo, a kad joj je začelje zamaklo u Lugove, u Vrtoču je ostao »ustoličen« ustaški stožer.

Narednih dana i sedmica u selo su pristizali oni koji su bili na odsluženju vojnog roka ili u rezervi. Pojedinci su nedjeljama išli pješice, preko planina, da bi izbjegli zarobljavanje i stigli kućama. Vraćali su se i oni koji su bili otišli na radove kojekuda — da bi teret rata dijelili sa svojim. Zahvaljujući tome, u Vrtoču su se koncem proljeća našli gotovo svi odrasli muškarci, a bilo ih je toliko da bi mogli obrazovati dvije, a možda i tri dobre čete.

Dok su njemački tenkovi tutnjali, ustaše su likovale i pirovaie, a kad je tutnjanje gvožđa nestalo shvatili su da su oni ti koji novi poredak treba da uspostave, pa su se dali na posao.

Dotadašnje naše komšije, sa koüma smo drugovali, uzajamno se ženili i udavali, jedni drugima kumovali i m slave išli, preko noći su se izmijenili. Nije začudavalo ponašanje Zavomja, Hrnje, Božurde-Božonje, Jure Balena^ pa ni Mile Maričića-Core i Perice Maričića, niti im je zamjerano što su navukli ustaške odore, ali je bilo neshvatljivo da su to učinili Vid Maričić Videzin i Nikola Bužonja koji su smatrani trezvenim i bili cijenjeni i oni i

njihove porodice. Nikola je čak, nalkon što je Božurda otišao za tabornika u Lipu, postao tabornik u Vrtoču.

Nakon što su uspostavili i razradili ustaški tabor, krenuli su dalje sa ugrađivanjem svojih šrafčića u napravu zvanu »Nezavisna Država Hrvatska«. Prvo su smijenili Savu Radoševića sa dužnosti seoskog starješine— kneza, pa su na njegovo mjesto postavili Božu Maričića, a potom i Vida - Viču Radanovića cestara, pa taj posao dali Božinu bratu Mili Maričiću. Zatim su se dali na »zavodenje reda«, odnosno na »pritezanje kuskuna i kolana« pod kojima je, po njihovom mišljenju trebalo pokorno mirovati. Svaki njihov nalog je prijetio smrću. Prijetili su odsijecanjem glave onom ko oružje sakrije, pa onda onom kod koga se nađe nešto od vojničke opreme, pa onom ko određenog dana ne donese u kasarnu jagnje, a jagnje se moralo svakog dana odnijeti, pa onom ko ustakne crvenu — ličku kapu, i tako redom.

U junu su od Bihaća i Plitvica izgnane u Vrtoče srpske žene i djeca. Muškarca starijeg od petnaestak godina nije bilo među njima. Oni su bili pobijeni, imovina im oduzeta, a porodice protjerane. Bila je to tužna i stravična slika i ozbiljna opomena.

Vidjevši valjda da se i tako može, a možda i u skladu sa nekom direktivom, i vrtočke ustaše su počele govoriti koja će od njihovih porodica zauzeti koji posjed u selu. Bio je to strahovit pritisak i kobno saznanje koje je predskazivalo zulum. Poneko od ustaša, ili članova njihovih porodica, bi nekom od svojih bližih — Srba — brižno savjetovao da ne idu u čaršiju, da se drži dalje od ceste, da daje ono što se traži, što je samo potvrđivalo saznanje da glava može odletjeti zbog jagnjeta, ili prosto zato što bi neko izašao na cestu, što bi se našao na dohvat ruke ustašama.

Pritisnuta tim i takvim brigama baba Duka Radojević je u razgovoru sa Marijom Matijević, Zavornjevom ženom, pripitala šta se to radi, valjda ne namjeravaju pobiti toliki narod, na što joj je ova odgovorila: »Nećemo mi sve pobijati. Mi ćemo samo stabla sjeći, a granje će samo padati«.

Marija nije bila ni toliko inteligentna, niti je imala toliko dara za poetsko izražavanje da bi se ta izreka mogla nazvati njenom. Ona je nju čula od ustaša i jedva čekala priliku da je nekom saopâti, goreći istovremeno od želje da bude posmatrač kad »stabla budu rušili«.

Nisu, međutim, ustaše i njihovi zulumi bili i jedine nedaće koje su nas zadesile tog ljeta. Uporedo sa njihovim prijetnjama i glad je sve neumoljivije stizala. Mnoge naćve su još u februaru bile opirene, a u junu ih je malo ko i otvarao. Sedmicama su se samo koprive kuvale i jele prelivene šalicom mlijeka ili u boljem slučaju smoćene boticom sira. Poneko bi se prebacio preko Grmeća, sišao noću u podgrmećka sela i nabavio torbu kukuruza, pa se tim zavaravala glad po nekoliko dana.

U vrijeme najveće krize javili su da je Joso Matešić dotjerao iz Krupe kukuruze i da će ih prodavati u čaršiji. Ljudi su iskupili i poslednju paru, ko nije imao pozajmio je, pa reškirajući da budu uhapšeni krenuli su s praznim vrećama ili torbama u nadi da će bar koju kilu kukuruza donijeti. Tog popodneva našlo se pedesetak ljudi u čaršiji. Matešićevi konji su zobali kukuruze iz škrinja zavješeni na rude, a kola su bila puna džakova.

Maričići i Bužonje su dolazili sa kolima i odlazili u Zavornjevu birtiju, gdje je Joso Matešić sa nekoliko ustaša pio, a mi smo stajali napolju, ne usuđujući se ući unutra. Onda je Joso Matešić izašao u pratnji nekoliko ustaša, pa onako zadržao i raspojasan upitao:

— Šta je, što ste došli? Da ne bi, valjda kukuruza?! Nije to za vas! Odsjecite vi noseve, pa travu pasite, a kukuruzi su za krmke!

Joso i njegova družina su prasnuli u smijeh, a onda su ga pozvali na čast za tako uspješnu šalu.

Mi smo se razišli, poniženi i ljuti na sebe što smo nasjeli podvali. Otišli smo sa tim uvredama obilaziti njive i iščekivati da prvi klas prisprije. Ljeto je na sreću bilo toplo, pa su žita u prisojima ranije isklasala i nabrizgala. Vremena za čekanje na zrijenje nije bilo. Ubrzo se klas po klas, onako kako bi koji zarudio, pa se mrvio na dlanu, sušio u tepsijama ili saćevima i žrvnjao ili tucao da bi se tako zamućeno brašno pomiješalo u zelje. Žrvanj i

tucanj su u tim danima bili jedine naprave pomoću kojih se žito pretvaralo u brašno. U mlinove ljudi nisu smjeli ići, jer je to za mnoge bio veliki rizik. Ipak je pošao u mlin Božo Sur la, mladić od 17 godina, i nikad se nije vratio. Takav je red bio zaveden u ustaškoj državi.

Početkom jula prijetnje gladu su već bile ublažene, ali su zato ustaške prijetnje počele bivati stvarnost. Iz okolnih sela su odvodili ljude, pod izgovorom da ih šalju na prisilni rad, a vijest je ubrzo stigla da su pobijeni. Videći, valjda, da im je naporno tjerati ljude daleko, a nalazeći da im ni izgovor više nije nužan, našli su efikasnije rješenje. Odvodili su pohvatane ljude na Risovu gredu, pa nekog ubili, a nekog živog gurnuli u provaliju. Zločini se nisu mogli sakriti.

Za to vrijeme u Vrtoču nikog nisu dirali, ali to nije bila nikakva utjeha. Znali smo da će doći red i na nas, a što nije već stiglo nalazili smo da je razlog u tome što se Zavoranj još nije bio vratio iz bolnice. Bili smo sigurni da će sa njegovim povratkom početi i kod nas istrebljenje. Ali, poučeni primjerima drugih, počelo se već i kod nas stvarati uvjerenje da ustaškim zlikovcima ne treba ići u šake.

Tih dana je doprla odnekuda i poruka da se ustaškim pozivima ne treba odazivati već sklanjati u šume, jer se nešto priprema.

Onda je došao i taj dan. U subotu, 26. jula, većina ljudi je pobjegla od kuća. A počelo je prosto i neočekivano. U predvečerje te subote kod naših kuća, na Brdu pod Gradinom, našli su se pored nas i Radoševići: Božo, Lazo, Milan,⁸⁾ Vojo⁹⁾ i Nikola,¹⁰⁾ koji su se tu sklonili iz svojih kuća u čaršiji kako ne bi bili na oku ustaša, pa onda Jovo Ninković,¹¹⁾ Đukan Čalić,¹²⁾ Mladen Galonja^{1*)} i još nekoliko ljudi iz susjedstva. Razgovarali smo o našim

⁸⁾ Poginuo na Bravtsfou 16. septembra 1941. godine.

⁹⁾ Umro poslije rata kao oficir JNA.

¹⁰⁾ Poginuo kao borac NOR-a.

¹¹⁾ Redom iz Crnog Luga kod Grahova.

¹²⁾ Poginuo kao borac NOR-a.

^{*)} Poginuo 2. 1. 1944. kao komandir voda u 3. krajiškoj brigadi u borbi za Baniju Duku.

prilikama i neprilikama i osluškivali što se zbiva u čaršiji. Da bi provjerili šta ustaše tamo rade nagovorili smo strinu Smiljanu da ode potražiti duvana i da ocijeni njihove namjere. Ali, tek što je zamakla u Poljin gaj, koji nas je skrivao od čaršije, vratila se zadihana, vičući da ustaše idu i da bježimo. Na njen povik smo, kao trkači na znak startera, poskakali i pojurili u pravcu Čučeva. Put nas je vodio kroz Očigrije pa su i Očigrijanci, naslućujući uzroke naše bježanije, okretali za nama. Nošen do tada ne doživijneim strahom, stigao sam se obazrijeti tek kad sam istrčao Seperovom kamenu i tada sam vidio da ni oni najbrži iza mene nisu još ni do podnožja brda stigli. Sačekao sam Pilipa, Mijaila, Boška¹⁴⁾ i druge, pa smo krenuli u Palež, u kolibu Staniše Pilipovića — Dajanovića — na prenoćište. Kućama su se vratili Jovo Galonja — Bijeli i Jovo Ninković i već sutradan bili su uhvaćeni i u kamionu otjerani. To večer su u šumu pobjegli svi odrasli muškarci iz Caršije, Gradine, Očigrija i Redžinog kraja, a to je negdje oko polovine sela.

Glavičari, Kulanji i Dulidbari su ostali kod kuća i to im se gadno osvetilo. Ustaše su u toku noći smislili podvalu i sutradan razaslali patrole po selu da pokupe ljude sa motivacijom da prisustvuju uspostavljanju opštine u Vrtoču i proglašavanju Jose Matijevića Zavomja njenim predsjednikom.

Oni koji su se odazvali strpani su u kamione, pod izgovorom da je izbio požar u Lješevici pa da ga treba gasiti, i otjerani su u pravcu Bihaća. Videći da je to ipak malo u odnosu na broj ljudi u selu, krenuli su narednih dana u lov na one koji su se još zadržavali kod kuća. Hvatili su koga bi našli, od 15 do 90 godina, samo da bi broj uhvaćenih ljudi bio veći. I dok je iz Očigrije otjeran samo Jovo Galonja — Bijeli, a iz Redžine doline starac Stanko Staniša Pilipović, dotle su ostali zaseoci mnogo teže prošli

Iz Caršije su oterali Mihajla Surlu — Bikca, trgovčića, Radu Batesa - Džapu, obučara, Jovu Ninkovića, cestara i dva Divjaka, Luku i Damjana, koji su bili naslijedili trgovačku radnju svoga brata i došli iz Like godinu dana

¹⁴⁾ Poginuo 'kao botrac 10. krajiške brigade, 1943. godine.

ranije. Starog popa Iliju Tintora su stavili na posebne muke još u samom selu. Bradu su mu čupali, a one dlake što su ostale nepočupane palili su šibicama. Pričalo se da nije živ stigao do streljišta.

Glavica i Glavičari su prošli najgore. Otuda su otjerali braću Jovu i Đurđa Jeličića - Vujića, Dušana Latinovića - Čejića i devet Radanovića : Miloša Uroševa, Iliju Gogina, Viću Staničina, Gojka Jovina, Đuru i Lazara Trivina, Milu Savina, Đuru Vićina i Luku Pejina. To su bili ljudi u najboljoj snazi od 25 do 35 godina, svi oženjeni, a svaki je imao djecu. »Stabla su se rušila, a granje je čekalo da uquine«.

Iz Dulidbe su ubili četiri čovjeka, starce Luku Galinu, Mihajla Radoševića i Peru Popovića i cestara Boška Radoševića, dok su iz Kule uhvatili samo Peru Percana Atlagića i Mihajla Radoševića - Vajkića, a iz Dolina Marka Gaćešu.

Ubili su i Panu Surlu - Sedmakova, koji je bio došao sa Kosova u posjetu rođacima. Bio je došao da nakon dvadesetak godina ponovo vidio selo u kome se rodio i djetinjstvo proveo, pa je tu svoju ljudsku želju životom platio.

Lov na ljude je trajao sve dok i posljednji muškarac, koji se nije sklonio u šumu, nije bio uhvaćen i ubijen. U kakvu zvijer se čovjek može preobraziti kad svoju šovinističku kamu krvlju oboji, pokazuje i primjer stradanja starca Čirjane. To je bio starčić od oko 70 godina, koji je cijelog života obilazio sela oko Une i živio od milostinje. Bilo mu je ime Pero, a zvali smo ga Čirjana. Svima je bio simpatičan. Uхватili su ga na cesti dok je iz Vrtoča išao u Dugopolje, ubacili u kamion i ubili.

Gdje su mnogi ljudi završili život ni danas se tačno ne zna. Neki tvrde da su pobijeni na stratištu Garavice, a drugi kažu da je to bilo kod Pritoke. Iza krvožednih ustaša očevici tih dana nisu ostajali.

No, oni tih dana nisu ubijali samo ljude. U Koritima su 1. augusta, ujutro, našli kod ovaca trinaestogodišnju djevojčicu Bosu Jelčić i pod batinama je ispitivali za odbjgle muškarce i mjesto gdje se skrivaju. Uplašena djevojčica ih je pokušala obmanuti uvjeravanjem da je ćerka Mile Maričića — Čore i da o ljudima i njihovim skrovi-

štima ništa ne zna. Oni su, međutim, Ćorinu djecu znali i vidjeli su da Bosa ne govori istinu, pa su je za tu dječju laž bajonetima izboli i usmrtili.

Njenog druga i vršnjaka, dječaka Đuru Petrovića, pretukli su kundacima i toljagama, pa ga ostavili pored ubijene Bose, vjerujući da je i on mrtav. Đuru su njegovi pronašli i uz krajnje napore ga oteli od smrti.

Novi ustaški zločini najavljivali su početak ustaških akcija totalnog istrebljenja i svireposti.

ORGANIZOVANJE OTPORA

Dok su ustaše lovile muškarce zaostale u selu, odbjegli su se iskupljali u Grmeču i tražili izlaz iz nevolje.

Prvu noć u izbjeglištvu proveli smo po grupama od Čučeva pa sve do Paleža, rasuti kao stado koje su gladni vukovi rastjeravali. Svak se bio zavukao u odabrani grm, ili ogradak, i bespomoćno čekao naredni dan. Bili smo obezglavljeni i bez ikakve predstave o tome što bi trebalo činiti i kako se spasiti od kame i od ustaških metaka.

Dok smo razmišljali o tome kako postupiti kad nas ustaše počnu hvatati, većina je bila načisto s tim da je bolje bježati u šumu nego ići u ustaški kamion. Ali, šta potom činiti, niko nije znao. O tome gotovo niko nije ni razmišljao. Nikakve pripreme za otpor nisu bile sprovedene. Taj problem se nametnuo tek kad smo ustašama okrenuli leđa i kad smo se u pustoju planini našli bez igdje ičega.

Bili su to veoma dramatični momenti. Svakog časa smo očekivali vijest da ustaše ubijaju žene i djecu, a kako bismo ih spriječili da vrše zločine niko nije znao. Niko tada nije bio siguran da je pametno ono o čemu razmišlja, ni da je mudro ono što predlaže, a moralo se misliti i nešto činiti, jer se u ništa nije moglo uzdati. Rasuti po onoj našoj strani Grmeča, bili smo bez veze sa ostalim selima, bez obavještenja o zbivanjima, bez ikakvih uputstava, pa i bez ohrabrenja, prepušteni sami sebi i svojoj neizvjesnoj i zloj sudbini. Uolikoj osami smo se nalazili govori i činjenica da smo sigurnu vijest

o oslobođenju Drvara dobili tek 3. avgusta. Činjenica je da je Vrtoče u predustaničkim danima, a i podugo u vrijeme ustanka, i inače, bilo nekako izolovano. Mislim da je uzrok tome mogao biti jedino u tome što je ono administrativno pripadalo Bihaću, a geografski gravitiralo Petrovcu, kojem je i znatno bliže.

Najrazumniji ljudi su ipak uviđali da čekanje i skrivanje ničemu ne vodi. Oni su shvatili da smo se bježanjem proglasili odmetnicima NDH i da će se takozvana »Nezavisna Država Hrvatska«, u skladu sa već proklamovanim i demonstriranim normama nasilja, pokušati da obračuna, ako ne direktno s nama, onda preko naših porodica koje su ostale na milost i nemilost u selu. Tjerani tim saznanjem oni su već narednog dana krenuli da traže ljude, kako bi ih okupili i pokrenuli na neku akciju.

Ubrzo se, međutim, ispostavilo da to ne ide tako lako. Strah je mnogima paralisao moć rasuđivanja, pa su teško prihvatili razgovore o tome da bi trebalo da nešto preduzmu. Jedni su već bili stekli neku sigurnost u svom skrovištu i nisu imali hrabrosti da ga napuste, dok su drugi, iz obazrivosti da ih ne proglase podstrekačima pobune, izbjegavali skupove i dogovore. Nekoga je to držalo dan-dva, a nekog i poduže, pa kako bi se ko oslobađao straha, izvlačio bi se i odlazio u Ešanovu poljanu i Palež, gdje se već bila počela stvarati neka vrsta baze.

Naravno, u razgovorima je već od prvog dana bilo govora i o napadu na ustaše u selu, odnosno o dizanju ustanka. U početku su ti razgovori vođeni pojedinačno, sa onima u koje su pojedinci imali povjerenje, a docnije su ljudi govorili sve otvorenije. Svakako da su tada bili rijetki oni koji su dizanje na ustanak smatrali pametnim. A to je i razumljivo. Dići se na ustanak je zaratovati golim rukama protiv tri vojske i navući na nezaštićeni narod još veći gnjev ustaša. Ali, kako su oni i bez toga svakim danom sve bezobzirnije ubijali ljude, to su se i mišljenja polako mijenjala.

I tako, zahvaljujući trezvenosti i preduzimljivosti pojedinaca, a pritiješnjeni ustaškim terorom, 30. jula okupilo se oko stotinu ljudi u Ešanovoj poljani (Zarića krčevina) radi dogovora o tome šta se mora činiti. Tu jedino nije bilo

Kulanja (osim Atlagića) i Dulidbara, koji su još uvijek boravili u Lupini i Osoju. Sastanak je počeo prilično bučno. Činilo se da će od toga biti slaba korist, da će se saglasnost teško postići. No, kako nije bilo teško dokazati da velikog izbora nemamo, da možemo razgovarati samo o tome da li ići u napad na ustaše, ili čekati da oni dovedu pojačanja pa krenu na nas i počnu nam ubijati žene i djecu, što mogu učiniti u toku svake noći, shvatili smo da velikog izbora za odluke nemamo.

Predlog da se diže ustanak dali su ljudi koji su uživali ugled u selu, mahom radnici koji su mnoge godine proveli na radovima u zemlji i inostranstvu, kao što su bili: Stevo¹⁵⁾, Lazo¹⁶⁾, i Milan Atlagić, Đuro i Luka Klepić, Sava, Miloš Jajo, Pilip Marko¹⁷⁾, Vaso¹⁸⁾, Simo-Mimo i Milan Pilipović, Bogdan, Nikola i Milan Vukša, Lazo Radošević, Dušan Balaban, Stevo Radanović — Crni, Lazo Calić, Petar Surla i drugi. Oni su svojom odlučnošću i argumentima uspjeli uvjeriti prisutne da je to u ovom momentu jedini izlaz i rijetki su na kraju bih koji se sa tim nisu slagali. Pa i to neslaganje je proizilazilo uglavnom iz bojazni za selo i narod u slučaju intervencije jakih ustaških snaga, kojima nećemo moći odoljeti. Tu opasnost su, naravno, svi osjećali, ali kao da se svako plašio da o njoj razmišlja, kao da su rezonovali: sad je važno otjerati one ustaše iz sela i ukloniti neposrednu opasnost, a kad sljedeća nevolja naiđe tražićemo novi izlaz. Pa i pored prisutnosti te neizvjesnosti, samopouzdanje se polako vraćalo, izlaz se naslućivao.

Osjećajući da se raspoloženje mijenja, da većina prihvata predlog da se krene u obračun sa ustašama, a da bi ohrabрили i one koji su se još kolebali, Jovo-Jovala, Miloš-Jajo i Sava Pilipović, Đuro Janjić, Luka Klepić, Lazo Calić i još nekoliko drugih su izjavili da imaju i

¹⁵⁾ Stevo Atlagić, poginuo kao komandir čete 2. 8. 1941.

¹⁶⁾ Lazo Atlagić, poginuo kao komandant 2. bat. 3. krajiške brigade 17. aprila 1945. u Slavoniji

¹⁷⁾ Marko Pilipović, poginuo kao komandir 2. čete, 3. bat. 3. krajiške brigade u istočnog Bosni na planini Orvetaik.

¹⁸⁾ Vaso Pilipović, poginuo kao komandant bataljona u Sloveniji 1944. godine.

oružje pomoću koga se može krenuti u obračun sa ustašama.

To je, čini mi se, bio preloman momenat, to je bio kraj svakom taktiziranju i odatle se nije moglo nazad. A Sava i Jajo su se imali čim i pohvaliti. Sava je posjedovao 6 karabina i nekoliko hiljada metaka, a Jajo 5 karabina i 2 sanduka municije, što je predstavljalo čitavo bogatstvo. Ohrabreni, javljali su se svi oni koji su imali bilo što od oružja. Ispostavilo se da oružja ima i preko očekivanja. Vukše, Nikola, Bogdan, Jovo¹⁹⁾ i Milan imali su po karabin uz podosta municije, a Rade lovačku pušku. Vojin Radlović²⁰⁾ je sklonio 4 karabina u pećinu zvanu Golubnjača, dok je Toma Radošević Cerdaklić dva zakopao u njivu; po jedan karabin su posjedovali: Pili-povići Miladin-Vlajko²¹⁾, Miladin Zekanović, Mile-Canjko, Miloš Stejin, Vaso, Jovo-Jovalo i Marko Dajanović, Luka i Đuro Klepić, Đuro Janjić, Joja Vignjević, Stevo, Miladin, Lazo, Dane i Milan Atlagić, Neđo Zorić i još neki čija imena nisam mogao utvrditi. Pored toga našlo se i nekoliko pištolja, a i raznih kubura kojima su još naši pradjednovi bili sa Turcima. Sve u svemu, Vrtočani su već tada imali više oružja nego ustaška posada u čaršiji, više nego bilo koje selo u okolini, pa se i uspjeh naslućivao. To je bila i jedina korist od one raspršene jedinice bivše jugoslovenske vojske koju je selo desetak dana izdržavalo i u koju je polagalo nade.

Tako su Vrtočani u srijedu, 30. jula, bez podsticaja i ohrabrenja sa strane, donijeli odluku da otpočinu ustanak i da se obračunaju sa ustašama u selu. A da bi tu odluku i realizovali, na sastanku je dogovoreno da se u toku noći iznese oružje i municija u logor koji će biti osnovan u Međugorju, a da se veš sutradan sa Lipljandma i Krnjeušanima, sa kojima su i do tada održavani kontakti, uta-

¹⁹⁾ Jovo Vukša poginuo 'kao komandant bataljona oi Sloveniji, 1944. godine.

²⁰⁾ Voljdn Radiwié ranjen iu borbi za Jajce decembra 1942. kao borac 3. krajiiSke brigade i umro.

²¹⁾ Miladin - Vlajko PUipović, poginuo kao komandir voda u 10. krajiškoj brigadi kod Užica, 1944. godine.

nači vrijeme prelaska u napad. Za starješinu i predstavnika sela izabran je Sava Pilipović.

Potom se prešlo na konkretne pripreme. U toku noći oružje je izneseno, a već narednog dana podijeljeno onima koji su se najsmjelije zalagali za dizanje ustanka, i naravno, koji su odslužili vojsku. Narednih dana održano je nekoliko sastanaka sa ljudima iz Lipe i Krnjeuše, da bi na kraju bilo dogovoreno da u toku noći 1/2. augusta Lipljaci napadnu ustaše u Lipi, a Vrtočani one u Vrtoču, s tim da Krnjeušani za to vrijeme Krnjeušu drže u blokadi.

U našem logoru u Međugorju bilo je veoma živo tih dana. Dolazili su ljudi iz Dugopolja, Lipe i Krnjeuše da bi se još ponešto dogovorili i utvrdili. Kuvari Đurađ Drinić, Dane Babić, Dušan Radošević i desetak omladinaca pekli su janjce i uredno nas snabdijevali pečenjem. Raspoloženje je iz dana u dan bilo sve bolje.

I dok je naš moral rastao, ustaški je u istoj proporciji splašnjavao. Oni su bili bolje obaviješteni o razvoju ustanka, na široj teritoriji, znah su da je Drvar oslobođen, da u Lici plamte puške, a i to da stotine ljudi neće u Grmeču sjediti skrštenih ruku. Nadajući se da još uvijek mogu nešto popraviti, odobrili su Stoji²²⁾ i Smiljani Pilipović da 1. avgusta odu u planinu sa hranom i da pozovu ljude kućama, uz obećanje da ih neće niko dirati. Videći da ni to »ne pali«, pokupili su svoje porodice i odveli ih na konak u čaršiju, nadajući se da će ih moći zaštititi.

PRVA BORBA

Lipljanci su noću između 1. i 2. augusta napali ustaše u Lipi i bez poteškoća ih rastjerali. Vijest o tome stigla nam je ujutro. Ohrabreni ovom viješću, a iz bojazni da nam se ne zamjere za neispunjenje naših preuzetih obaveza, trebalo je bez odlaganja da se krene u napad na

²²⁾ Staja Pilipović, supruga Markova, dobila je obavještenje u listu vrijeme da su (joj poginuli muž d jedini sin, pa je kasnije u bolu i tuzi umrla, 1943. godine.

Vrtoče. Pod tim pritiskom okončano je i natezanje oko izbora komandira čete, pa je Stevo Atlagić — Perkić prihvaćen od većine, s tim što je Sava Pilipović ostao i dalje predstavnik sela. Na taj način bio je prebrođen i posljednji spor, pa je četa 2. avgusta oko 10 časova krenula u pravcu Vrtoča i pošla u svoj prvi okršaj.

Iako su Krnjeušani bili preuzeli obavezu da će »svoje« ustaše držati u blokadi, dok mi budemo napadali na Vrtoče, ipak je na Rudu Glavicu upućena grupa naoružanih boraca u kojoj su bili Marko, Vaso i Milkan Pilipović, Mihajlo Calić Korica²³), Đuro Janjić, Petar Surla — Zele i dva puta više roguljaša, sa zadatkom da ne dozvole iznenađenje s tog pravca. Ova predostrožnost se pokazala opravdanom, jer dok je četa nastupala ka Čaršiji iz Kmjeuše je naišlo desetak ustaša sa dvojica zaprežna kola, pa su bili sačekani i vraćeni nazad. Jedan ustaša je ostao ubijen i njegovom puškom se naoružao Stevo Radanović — Crni, a da li su imali ranjenih među onima što su pobjegli u kolima, to nije ustanovljeno.

Negdje u isto vrijeme dok se zasjeda na Rudoj Glavici obračunavala sa ustašama koje su naišle iz Krnjeuše, niz Dulidbu je sišla grupa od petnaestak ustaša koje je iz Kulen-Vakufa vodio Miro Matijević Hmjo. Po izlasku iz Dulidbe primijetili su ih Galini Božo, Rade²⁴), Janko²⁵), Simo, Braco, Jovo, Nikola, Mile i Tode, pa umjesto Čaršiji, kuda su bili pošli, okrenuli su njima u susret, uz pozive na predaju. Videći da se sa svih strana čuju pucnji i povici ustanika, a da se i na njih ustremljuju, za momenat su se zbunili i počeli dizati bijele maramice u znak predaje. Pošto su, međutim, uočili da su oni što idu na njih bez oružja, a vjerovatno i pod Hrnjinim prijetnjama, ustaše su se pribrale i otvorile vatru na Galine i u posljednjem času umakli u Čaršiju.

²³) Mihajlo Caffić Korica, poginuo kao borac 1. ikraj izke brigade.

²⁴) Galin Rade, poginuo kao borac 3. krajiške brigade u toku bitke na Sutjesci.

²⁵) Galin Janko, poginuo kao komandir voda u 1. toataljonu 3. krajiške brigade, januara 1944. godine, u Ubovića Dolini, kod Glamoča.

Talko se u momentu pristizanja čete Čaršiji, našlo u njoj oko tridesetak naoružanih ustaša, petnaestak iz tabora Nikole Bužonje i petnaestak pridošlica iz Vakufa.

Sa kakvom namjerom su se ustaše tog prijepodneva prikupljale u Vrtoču, nije ni ispitivano ni ustanovljeno.

Postoji vjerovatnoća da su pretpostavljali mogućnost našeg napada, pošto je bio Sveti Ilija, crkvena slava u Vrtoču, na kojoj se svake godine okupljalo na stotine ljudi is svih okolnih sela. Nama, međutim, ni na pamet nije padalo da početak ustanka vežemo za taj dan, jer nikom tada nije bilo ni do praznika ni do praznovanja.

Doda li se ovom još i to da je vrtočku Čaršiju u ono vrijeme činilo petnest do dvadeset kamenom sidanih zgrada, čvrstih i bezbjednih koliko i bunker, a da su oko tih zgrada bili voćnjaci i gajevi, opasani kamenim ogradama, upotpuniće se slika okolnosti pod kojima je ovaj napad izveden.

Prije nego je poveo četvrtu u napad, Stevo je prisutne podijelio u dvije grupe određujući u svaku grupu po desetak puškara i pedesetak rogljaša. Jednu grupu je on poveo preko Kosica — Vrščića — Redžinog Kraja i zapadnog dijela Gradine ka Čaršiji, a drugu je uputio pravcem Zbjeg — Vršeljak — Čalića gaj — istočna strana Gradine — Čaršija. Kuljanjima i Dulidbalima je preko Save Radoševića — Savana, javljeno da iz Lupine, između ceste Vrtoče — Vakuf i Vrtoče — Lipa vrše pritisak na Čaršiju, jer oni nisu ni imali toliko oružja da bi preko gole ravnice mogli nešto više i učiniti. Cestu prema Petrovcu i put prema Bjelaju niko nije ni zatvarao, ni kontrolisao.

Oko 11 sati četa je izašla na istočne padine Čučeva, odakle se mogu lijepo vidjeti i Čaršija i cesta koje vode iz nje, objekti straha i strave posljednjih dana, pa je shvatljivo da su to bili trenuci krajnje napetosti i nervoze. I u tim momentima nečiji nervi nisu izdržali, prst je stavljen na okidač puške i pucanj je odjeknuo. Zatim su kao po komandi, i kao da se jedva dočekao početak, puške zapraštale. Pucalo se nasumice, čini se prije za to da se svoj strah odagna, nego da se neprijatelju naškodi. Pucnji su se miješali sa povcima nekoliko stotina ljudi, koji su;

ne birajući mrtve uglove i zaklone, gotovo kao u bunilu, jurili u pravcu Caršije.

Preranim otvaranjem vatre, ustaše su bile upozorene, pa su se sredili i organizovali odbranu. Koristeći tvrde zgrade i kamene ograde oko njih pokušali su zaustaviti one koji su se sa pravca Gradine ustremili na Caršiju. I kad su prvi ustanici iskočili iz Klepića gaja na školsko igralište, bili su dočekani bliskom puščanom vatrom. Komandir čete, Stevo Atlagić, predvodeći čet u jurišu, pogođen je u stomak i ubrzo je izdahnuo. Stevin karabin je dograbio njegov mlađi brat Rade²⁶⁾ i krenuo sa ostalima da bi osvetio brata i oca koji je četiri dana ranije otjeran u kamionu i strijeljan.

No, ni Stevina smrt ni ustaški kuršumi nisu mogli zaustaviti onu ogromnu masu ozlojeđenih ljudi koja je, gnjevom zaslijepljena, poput lavine išla naprijed. Videći to, ustaški kuraž je splasnuo, pa su počeli uzmicati, a ubrzo u paničnom strahu bježati. Izvlačili su se u pravcu Glavice i Bjelaj a, onamo kuda im je odstupnica bila slobodna.

Većina je uspjela pobjeći. Uhvaćeni su samo Vid Maričić i jedan od onih koji su pristigli iz Kulen-Vakuf a. Ovaj posljednji se pokušao sakriti u žito, poviše kasarne, ali su ga roguljaši otkrili. Kad je vidio da će biti uhvaćen potegao je pištolj u nadi da će se odbraniti. Razjarena gomila mu, međutim, nije dala priliku ni da metak opali. Premlatili su ga koljem i roguljama prije nego što je mogao shvatiti šta se sa njim zbiva.

U Caršiji su zatečeni Maričići sa Vrščića, a među njima i Vid, dok su ostali pobjegli. Tu je bila i Marija Matijević, Zavornjeva supruga, ali Zavoranj se nije mogao pronaći. Marija je tvrdila da je pobjegao, no to joj niko nije vjerovao, jer pobjeći nisu mogli svi, a pogotovo ne Zavoranj, koji je bio bez jedne noge. Kuća je pretražena i Zavoranj je nađen na tavanu sakriven iza sanduka i džakova. Maričići su sprovedeni kućama na Vršiću. Vukli su svoje zavežljaje i torbe, uz plač i kuknjavu, misleći

²⁶⁾ Rade Atlagić je poginuo decembra 1942. godtae kao borac 3. 'krajiske brigade.

da će mač osvete za onolike ljude koje su ustaše na nekoliko dana ranije pobile, pasti na njihove vratove.

Zavoranj i Marija su strijeljani tog popodneva. Oni i sin im Hmjo bili su toliko zlodjela počinili da ih niko nije mogao opravdati. Njihov dvogodišnji unuk, Hmjnin sin, dat je baba Duki Radošević na čuvanje, a ona je pazila dijete taj dan kao i svoju unučad.

U toku borbe poginula je dobroćudna starica Anka, koja je čitav život provela služeći u birtiji Milkana Surle i njegovog sina Bikca. Kako i od čijeg hica je pala nije se ustanovilo.

Porodice Bužonja i Mile Maričića Čore pobjegle su za Bjelaj čim su osjetile da je napad na Caršiju otpočeo.

Tako je Vrtoče u podne, 2. avgusta 1941. godine oslobođeno ustaškog terora. Ceta je u borbu za njegovo oslobođenje pošla poletno i odvažno, a za njom je išlo cijelo selo, starci i dječaci, pa čak i oni koji su se do tada plašili i same pomisli na borbu. Izborenu slobodu narod je slavio uz pjesmu, koja se nakon nekoliko mjeseci ponovo zaorila, uz zvonjavu crkvenih zvona kojima je javljano cijelom selu, a i okolnim selima, da je Vrtoče slobodno. Prasnuo bi i poneki pucanj, popila se i po koja čašica rakije. Teški dani prošlosti kao da su bili zaboravljeni, a o opasnostima koje mogu doći kao da niko nije mislio. Za neke su svi događaji počinjali i završavali se u Vrtoču, pa je za njih uklanjanjem ustaškog stožera rat bio završen, NDH srušena, Njemačka potučena. Ali mnogi su shvatili da je ovo samo početak surove borbe.

Pojedinci, kojima su ustaše otjerale i ubile brata, oca ili sina, bili su spremni na osvetu nad bratom, sinom ili ocem onih koji su to činili i teškom mukom su obuzdani. Zahvaljujući trezvenosti i razumu većine, toga dana, osim Zavomja i Marije, niko nije strijeljan, ni maltretiran.

Poneko iz one mase koja je išla za četom, upadao je u napuštene ustaške kuće i samovoljno uzimao što bi mu palo šaka, pa sa tim okretao na put, prema šumi. A to se može i razumjeti, ako se ima u vidu da niko nije znao, pa prema tome ni mogao predvidjeti probleme koji će se javiti kad masa upadne u Caršiju, da bi se u skladu s tim regulisali postupci i preduzele odgovarajuće mjere.

Do tada se mislilo samo na to kako se osloboditi ustaša, dok je sve drugo prepušteno slučaju i stihiji, koju je — kad uzme maha — teško obuzdati.

Tako je žarki i burni avgustovskd dan protekao u Vrtoču. Prvo vatreno krštenje je doživljeno, prvi kuršumi su prosvirali pored ušiju, miris baruta je okušán i naše opredjeljenje definisano.

Umorni ustanici su se naveče prikupili na Gradini — da bi se odmorili od napora i opustili od uzbuđenja — i sačekali naredni dan i ono što bi vrijeme moglo donijeti.

ODMAZDA USTAŠA

U toku noći 2/3. avgusta narod se pri vio kućama, a ujutro potpalio vatre na ognjištima, prikupljao rasturenu stoku, odlazio da kosi prezrela žita i da kupi ono žito koje je već nekoliko dana ležalo o otkosina, prepričavajući ono što se zbilo, ili vijesti koje su o zbivanjima dopirale.

Već po svitanju i izlasku sunca naslutilo se da će biti žege, pa su i ustanici sišli sa vrha Gradine u Zekanića zvičanje, odnosno u gajeve oko kuće Lukice Pilipovića. Tu je bila glavnina ustanika i većina odraslih ljudi, dok su puteve prema Kmjeuši, Bjelaju i Kulen-Vakufu kontrolisale zasjede. Opasnost nisu naslućivali. Raspoloženje, stimulirano prvim uspjehom, bilo je na zavidnoj visini. Mislim da su čak i oni koji su sumnjali u ispravnost otpočinjanja oružane borbe i smatrali to avanturom koja će izazvati gnjev i represalije nad narodom, tog jutra bili uvjereni da je napad na ustaše bio jedina alternativa.

Negdje oko 10 časova došla su u naš logor pod Gradinom dva partizana iz Drvara, od kojih je jedan, ako se dobro sjećam, bio Joža Tminić. Potvrdili su vijest da je Drvar slobodan i ispričali kako tamo ima gerilaca »kao lista na gori«. Naravno da su ova dva naoružana momka primljena sa nepovjerenjem, iako su došli sa dobrim vijestima. Tek poslije poduzetog preslišavanja i ispitivanja, sumnje su odbačene.

Naša sloboda je, međutim, bila kratkovjeka, a radovanje preuranjeno. U prvim popodnevnim časovima na selo su se sručile artiljerijske granate. Ustaše su 3. avgusta krenule od Petrovca da prokrče cestu do Bihaća i usput kazne Vrtočane za drsko rušenje ustaškog stožera. Po ulasku u Bjelajsko polje podijelili su se u dvije grupe pa je jedna sa topom produžila cestom za Vrtoče, a druga okrenula u polje, pa preko Prijeke glavice ka zaseoku Glavica. O pokretu ustaša nismo ništa znah sve dok se nisu oglasili granatama i izbili na domak prvih kuća.

Neočekivano i uz topovsku pucnjavu najavljena pojava ustaš djelovala je poput groma iz vedrog neba. Naš moral je sa eksplozijom prvih granata iščilio da bi ustupio mjesto strahu i panici. I tog časa se u Vrtoču počela odigravati drama, prvi put doživljena ne samo tu već i u cijelom našem kraju.

Sama pojava artiljerije i eksplozije granata djelovale su stravično. Nas su, kasnije, bezbroj puta tukle baterije i divizion artiljerije, ali takav strah kao kod ovog prvog i iznenadnog napada nikada više nismo doživjeli. Tu se nije znalo šta je od čega bilo strašni je — da li fijuk granate kroz vazduh kad se očekuje da će se završiti pravo za vratom, ili snažna, reska eksplozija praćena dimom i prašinom, ili onaj eho koji se odbijao od okolnih brda i udarao po ušima, ili ona raspamećena masa naroda, koja je uz kuknjavu žena i plač djece bezglavo bježala u pravcu šume. Ali, kako se u narodu kaže da jedno zlo nikad ne dolazi samo, to je i ovo bio samo početak, samo nagovještaj onog što dolazi.

Dok je narod napuštao kuće i bježao kroz selo, počeli su ga sustizati kuršumi. Ustaše su gadale gomile žena i djece koje su sokacima izmicale Osoju, Lupini i Čučevu. Ličilo je to na hajku u kojoj je cilj što više ljudi istrijebiti. Sreća je što su hajkači u posljednji čas primijećeni, pa je bilo toliko vremena da narod umakne ispred goniča.

Odmah zatim su planule i prve kuće, najprije Radulovića, na početku Glavice, pa onda Surline-Sedmakove, a onda redom. Oganj je proždirao kuće, jednu za drugom i po nekoliko odjedared. Plamen se širio selom poput la-

vine. Sa svakom novopotpaljenom kućom ili stajom raslo je i divljanje potpaljivača.

Prizor je bio stravičan. Selo je ličilo na kilometrima dugu buktinju u kojoj je do mraka nestalo zaselaka Glavice, Čaršije i Gradine, a dobrim dijelom i Očigrija. Sagorjele su kuće, pojate, štale, svinjci, kokošinjci, pa i nužnici, sagorjeli su stogovi žita i plastovi sijena, otišli su pokrivači i prostirači, zdjele i žlice, lonci i kotlovi, motike i lopate, otišlo je sve od čega se i pomoću čega se životarilo i živjelo. Izgorjeli su i dokazi o našem postojanju: lične karte, radničke knjižice, vojničke bukvice, krštenice, vjenčance, svjedočanstva, slike, potvrde i presude. Ali, to je najmanje zabrinjavalo ljude, jer su znali da dokumentima nemaju kome bilo šta dokazivati. Sve su to vlasti NDH bile stavile van snage, a njihove posjednike van zakona, pa se valjalo potvrđivati na drugi način.

Divljanje ustaških hordi je okončano u suton. Bilans je bio više nego porazan. Bez krova nad glavom i igdje ičeg tog dana je ostalo oko sto porodica. Pohvatali su na desetine konja, upregli ih u kola, pa natovarili ono što im se svidjelo i otjerali. Otjerali su i na stotine grla stoke, tako da su mnoge familije ostale bez ijedne ovce ili krave. A onda su sve to krunisali zvjerskim ubijanjem starih i nemoćnih, onih koji nisu imali snage ili vremena da pobjegnu do šume. U Lugovima su presreli Vidu Skundrić, kćerku Paje Sovilja iz Vrtočke Glavice, koja je pošla u posjetu bolesnoj materi i ubili je.

Dvanaestogodišnju Miku Radulović iz Glavice izmrčvarili su baj one tima, a potom je još živu bacili u potpaljenu kuću. Tragediju male Mike bespomoćno je posmatrao iz žbuna, nedaleko od kuće, njen otac Vid. I čim su ustaše krenule narednoj kući, sa ugarcima u rukama, Vid je skočio da dijete izvuče iz vatre, ali su ga primijetili, uhvatili i noževima izboli. Nađen je nakon dvadesetčetiri časa, na izdisanju. Ubrzo je umro.

U Glavici uhvatili su kod ovaca Milu Stanka Surlu, čovjeka od četrdeset godina, koji je imao urođenu tjelesnu i umnu manu. I njega su ubili. Njegovu sestru Dragicu, djevojku od tridesetak godina, prema kojoj je pri-

roda bila nemilosrdnija nego prema Mili, zaklali su u gaju, blizu kuće. Ubili su i staru Drnitrú Radanović, Uroševu suprugu, koja nije imala snage da im umakne. U Očigrijama su Mijaila Babica, starca od preko osamdeset godina, bacili u vatru, a to su učinili i sa njegovim vršnjakom Milošem Latinovićem-Babićem iz Gradine. Miloševog brata Simu — Simića i njihovog sinovca Todu — Todića, starce, našli su u grmovima iznad kuće i poklali, šta su uradili sa starim Simom-Simićem Radoševićem niko ne zna. Od njegovih tragova nađeni su samo kapa i majica.

To je bio varvarizam ustaša i tužan bilans za Vrtočane.

Nisam siguran da je spisak žrtava palih tog dana ovim pobrojan, ali sam sasvim siguran da bi ih bilo na stotine da narod nije u posljednjem momentu pobjegao.

Ustašama je to bio jedan od prvih pohoda ove vrste u našim selima. Jedni su ubijali iz pušaka, ili nastojali da ubiju, drugi su klali i bacali u vatru, treći su palili, a četvrti pljačkali ono što im se sviđalo. Zanimljivo je da je među njima bilo i dosta nenaoružanih, pa i dječaka, vjerovatno namamljenih obećanjima plijena i pljačke, a sa željom da im se pokažu vještine varvarizma i nasilja.

Takvom haranju ustaša doprinijelo je i naše pasivno držanje tog dana. Ošamućeni njihovom brojnošću i naoružanjem, a čini se iznad svega iznenadnom pojavom, ustanici su, kako oni sa roguljama tako i oni sa puškama, prosto pobjegli u šumu. Dakako da su na to uticale objektivne okolnosti i opšte stanje stvari u tom momentu. Prije svega, do tada sa ustanicima u Vrtoču niko od iskusnijih ljudi iz rukovodstva nije bio uspostavio kontakt, niti su njihovi postupci bili usklađeni i koordinirani sa djelovanjem ostalih ustaničkih jedinica. Tako se jedino i moglo desiti da nekoliko stotina ustaša dođe od Petrovca do Vrtoča, a da nas niko ne obavijesti o njihovom pokretu. Osim toga, ni neki naši postupci nisu bili ispravni. Umjesto da se cesta prema Petrovcu stavi pod prismotru, ako ne sa Rostivače, a ono bar sa Prijeke glavice i da se pokret ustaša blagovremeno otkrije, jako obezbjeđenje je postavljeno prema Krnjeuši koju su Krnjeušani već ionako držali u blokadi.

Cijena neznanja i neiskustva se morala plaćati. Zbog toga, umjesto nagađanja oko toga šta bi bilo da je bilo, vratimo se toku događaja ...

Pred zalazak sunca drama u selu se okončavala, dok je druga, u bliskim brdima, tek nastajala. U predvečerje, na putu za Grmeč, navratio sam u Zbjeg, mjesto koje se nalazi visoko gore na padinama Čučeva, gdje su se naši preci sklanjali ispred turskih najezda, po čemu je tako nazvano. Tu je bilo oko pedesetak porodica iz Gradine i Redžina Kroja i svi Maričići sa Vrščića, pa i Vid koji je među prvima bio navukao ustašku odoru.

Atmosfera je bila mučna. Gladna i neispavana djeca su plakala po grmovima, žene su kukale što za kućama i imovinom, što od bola za gladnom djecom, proklinjući Vida i njegove ustaše, a ljudi su brižni i turobni odhukivali. Poneko je, ogorčen i mračan, zahtijevao da se Vid strijelja, da se pobiju »svi koji nisu s narodom«. Većina je, međutim, i u tako kritičnom času sačuvala razum i nije dozvolila da se na ustaška zvjerstva zvjerski odgovara. Maričićima je dozvoljeno da idu kućama. To je bila mudra i humana odluka, utoliko politički značajnija što je donesena u momentu kad su ustaše bezumno vršile neviđenu odmazdu nad kućama i porodicama onih koji su humanu odluku o puštanju Maričića bili donijeli.

Videći da mu je život oprošten, iako se on sa tuđim životima do nedavno nemilosrdno poigravao, da familije niko ne kažnjava, da su pušteni da nesmetano idu ustašama i sa njima sudbinu dijele, Vid je od sreće plakao. On je znao da selom haraju njihovi Perica, Dane i Mile, osjećao je da je gnjev pojedinaca posljedica zala koje ustaše čine i po ustaškoj logici rezonovanja najvjerovatnije očekivao je da će se sada njemu osvetiti. Zbog toga je, kad im je data dozvola da idu u selo, za momenat bio zbunjen, a kad se pribrao obećavao je da će spriječiti dalje paljenje sela, da neće dozvoliti ubijanja, da će biti vraćena opljačkana stoka i imovina i pozivao je pojedine porodice da se vrate kućama, da im on garantuje bezbjednost.

Tada su, čini se, za ustanike i njihove familije nastupili teški trenuci. Valjalo je odlučiti o tome da li sa go-

lom i gladnom čeljadi produžiti u planinu, znajući da će onda i njih proglasiti odmetnicima, respirati da poskapaju u pustoj planini od gladi, ili se vratiti u selo, uz nadanja da ih ustaše neće poklati. Mišljenja su bila podijeljena, pa su i postupci bili različiti. Većina je pošla u šumu, a samo tridesetak porodica se vratilo u selo. Možda su na odluku ovih drugih uticala i obećanja Maričića i njihove garancije da će biti bezbjedni. Starci, žene i djeca su pošli kućama, a odrasli muškarci su ostali u šumi. Rastanak je bio potresan. Ljubili su očevi djecu, sinovi roditelje, sestre braću i svi sa suzama u očima strahovali da se više neće vidjeti. Jedni su odlazili u susret puščanim cijevima i isukanim handžarima, a drugi u planinu, a potom ko zna kuda.

I u tim momentima iskušenja odigravale su se dirljive scene. Miloš Pilipović Zekanović²⁷⁾ je ponudio svoju pušku Vidu Maričiću, govoreći:

— Uzmi moju ženu za sestru, a ćerku za svoje dijete i sačuvaj im živote, a ja odoh sa drugovima.

Bio je to trenutak slabosti u časovima teške neizvjesnosti i on je Milošu oprošten, a i sam ga je brzo opravdao, jer je već narednog dana jurišao među prvima, u borbi.

Nasuprot Milošu, S'imo Pilipović Zekanović, ogorčen na postupke ustaša i ljut na svog stričevića Miloša, obratio se Vidu riječima:

— Evo vam i žena i djeca, pa ih pobijte! Neće vam biti ni prvi ni posljednji, a ja pušku ne dam i neću je dati dok sam živ! Njom ću naplaćivati ono što vi zadužite!

Mimo je drhtao od uzbuđenja i gnjeva, oči su mu bile vlažne, a usta suha. Znaajući ga kao prijeka čovjeka, očekivalo se da će ga tog časa ubiti i pravo je čudo da se uzdržao.

Maričići su otišli niz Čučevo — kućama na Vrščiću. Ponijeli su i sina Mire Matijevića Hrnje, ustaškog časnika po zlu poznatog i u Lici i u Krajini. Baba Duka Radošević, plemenita i u cijelom selu poštovana starica, držala je dijete na rukama i u krilu dvadeset četiri časa i dala

²⁷⁾ Umro od tifosa 1943. godine.

im ga da ga predaju njegovoj majci. Hrnjo je do tada na desetine onakvih dječaka i djevojčica na najsvirepiji način usmrtio, na stotine žena i ljudi umorio, ali ustanici iz Vrtoča se ni njemu preko djeteta nisu svetili.

Čim su ustaničke porodice sišle sa Čučeva, ustaše su ih pohvatale i stražarno, uz prijetnje i maltretiranja povelili ka Čaršiji. Suton se već bio spustio kad su se u Gromačama, kod kuće Gaje Radoševića Gaj čina, prikupili i ustaše, i Maričići, i oni koje su tu dotjerali. Među ovim posljednjim bila je i Savka Pilipović Zekanović, koja se svega toga veoma živo sjeća.

— Sa mnom su bila djeca — kaže ona. Čedu sam vodila za ruku, Iliju nosila u naramku, a treće dijete mi je bilo u stomaku. Kad su nas doveli u Gromače, naredili su da se na jednu stranu odvoje katoličke, a na drugu pravoslavne porodice. Tako je i bilo. Vid Maričić je kontrolisao to odvajanje, pa je i nekoliko Srпкиnja pozvao da sa djecom pređu katolicima. Vdjevši da ovo dijeljenje neće izdobriti, dvije-tri žene su im se same pridružile. Vid valjda nije imao obraza, šta li, da ih vrati. I Đuran Pilipović, iako onako slijep, shvatio je o čemu se radi, pa se pridigao u namjeri da se pridruži Maričićima. Stari Steja, stric mu, povukao ga je za ruku, govoreći »sjedi, ubio te dragi Bog, ne ruži se tako star!« Onda su na dvadesetak metara ispred nas postavili mitraljez, nekakav sa visokim nožicama i debelom cijevi, a ustaše sa puškama su se tu počele okupljati. Bilo je jasno što nam pripremaju. Tad sam se prisjetila da imam nešto sira u torbi, pa sam ga izvadila i počela davati djeci, misleći da mi bar gladni ne umru. Narod je bionekako ravnodušan, iako je smrti gledao pravo u oči.

Onda su kroz mrak, kao izbezumljene, dojurile Ružica Maričić, Vidova i Kata Maričić, Peričina žena, vičući da bježimo, jer sa planine silazi pljeva i mrav odmetnika. To je bilo spasonosno. Ustaše su se uplašile toliko da nisu uspjeli ni pušku opaliti na nas, pokupili su oružje, poskakali u kamione i u kola i pobjegli. Nama je trebalo dvadesetak minuta da se priberemo. Otriježnila nas je pucnjava od kuće Maričića, iz kojih se ubrzo i plamen pojavio — završava svoju priču Savka.

Sto se ova priča ovako završava može se zahvaliti drugovima sa Oraškog Brda, iz Teočaka i Dugopolja. Obaviješteni da Vrtoče gori, oni su samoinicijativno pošli u pomoć i u pravi čas stigli. Da su zakasnili samo pola sata, stotinjak žrtava bi zatekli u Gromačama.

Tako se okončao za Vrtoče kobni treći august 1941. godine.

BORBA ZA HAUBICU

Noć 3/4. avgusta proveli smo u Grmeču. Zene i djeca su bili po zbjegovima, a pretežna većina ustanika u Pupinom polju. Bila je to neizmjereno sumorna noć, a mi u njoj još tmurniji, ostavljeni sebi i bremenu svojih briga, bez ikakvih nada da će nam neko priteći u pomoć. Još uvijek mi nismo imali veze sa nekim višim rukovodstvom koje bi na osnovu šireg poznavanja prilika kanalisalo naše postupke. Nismo ni znali da li takvo rukovodstvo postoji, pa smo postupili onako kako smo znali i umjeli i kako bi se dogovorili sa Krnjeušanima i Lipljanima. Te noći, međutim, ni sa njima nismo imali veze.

Tako smo se u veoma kritičnom momentu opet našli osamljeni i cijelu noć proveli smo u nagađanju šta će nam naredni dan donijeti i u dogovaranjima što bi trebalo činiti. Naći pravi odgovor na ova pitanja u onako tmurnoj atmosferi bilo je skoro nemoguće. Borci su bili ošamućeni, narod im je visio o vratu, selo spaljeno, poslije pogibije Steve Atlagića ni komandira nismo bili još izabrali, nekoliko drugova sa puškama povuklo se u Lupinu, a nekoliko ostalo u Čučevu, pa je u takvim okolnostima bilo teško naći najbolje rješenje, a još teže okupiti oko njega sve borce. Pod pritiskom tog tereta jedni su bili za to da se skrivamo dok opasnost ne prođe, drugi da organizujemo odbranu na kosama, iznad Dugopolja i da ne dozvolimo ustašama prodor u šumu, a treći da ustaše napadnemo u selu. I što je vrijeme više odmicalo, rasprave su postajale sve žučnije, da bi ih Milkan Pilić prekinuo na malo neobičan način. Smatrajući da pojedinci iz prostog kukavičluka nisu za prelazak u na-

pad, zašto se on zalagao, ljuti to je opalio metak iz karabina i pozvao one »koji nisu kukavice« da krenu. Odmah potom petnaestak ustanika sa puškama i toliko bez pušaka krenulo je u pravcu Čučeva. Otišli su a da se nisu ni obazirali na one koji su ostali. Zureći preko Međugorja i Vaganca nije bilo ni vremena, a ni volje za razgovor, osim što bi Luka Bates Pule, Simo Mimo Pilipović, ili Mihajlo Čalić Korica, ili neko drugi, uputio prijekor, a i poneku psovku onima koji su ostali.

Često sam razmišljao o Milkanovom gestu. On je u jednom kritičnom momentu, kojeg, siguran sam, ni sam nije bio sasvim svjestan, pokrenuo ostale ljude na akciju. Tog jutra je on to učinio, dva dana ranije Stevo Atlagić, a i docnije, u svakom kritičnom momentu našao se poneko razborit da bi okupio i pravilno usmjerio ostale ljude.

Kad smo izbili u Čučevo, na Kosice, sunce je već bilo povišoko, nad Vrtočem je vladala neobična tišina, a ustaško-domobranska kolona je zalazila u Doline, koje mi zovemo i Klancima, tamo gdje se samo moglo poželjeti.

U dolinama se Čučevo i Lupina najviše primiču jedno drugom i obrazuju veliku, dugu dolinu, u kojoj je poput kratera izdubljeno bezbroj manjih i većih vrtača. Cesta prolazi dnom te velike doline i krivuda kroz one manje, okolo su sjenokosi tek sa ponekim hrastićem ili lijeskom, a plićine joj skrivaju šumarci i gajevi, tako da je to idealno mjesto za zasjede i prepade.

Susret sa ustašama tu nije očekivan. Mislilo se da će za to trebati više vremena, ako nastave sa onako sistematskim paljenjem po selu. Ali oni tog jutra nisu palili. Zurili su, valjda, da bi za vidjela stigli do Bihaća, vjerovatno i zbog toga što su ih ustanici sa Oraškog Brda i iz Teočaka prepadom od prethodne večeri opomenuli na težinu tog putovanja. Sa sobom su tjerovali i onaj top koji nam je dan ranije »srca u pete satjerao«. Vukle su ga dvije zaprege, obezbjeđivalo preko stotinu ustaša, a pratila dvojica-troja zaprežna kola sa »džebanom«.

Grupa ustanika, koja je pristigla iz Pupinog polja, počela je pucati čim je ugledala ustaše, iako su kuršumi jedva stizali do ceste. No, mi smo se bez oklijevanja i u punom trku, kao da smo se nadmetali, spuštali niz Čučevo,

pa su i hici bili sve precizniji. Išli smo naprijed ne haj ući za kuršume koji su fijukali i otkidali mladice iznad glava. Sa svakim korakom i svakim ispaljenm metkom narastala je u ljudima hrabrost, pa mi se činilo da u tim momentima ne bi ustuknuli da su nas počeli gađati iz pet topova, a ne iz onog jednog topa. A ustaše nisu imale kada ni onaj jedan top okrenuti protivu nas.

I dok smo se mi preko Oklinka spuštali kućama Vukšinim, primijećeno je da ustaše neko već gađa sa pravca Vrščića. Ubrzo je ustanovljeno da su tamo Simo-Mimo Pilipović, Lazo Čalić, Luka Klepić, Miloš — Jajo i Sava Pilipović. Oni su zapravo u toku noći sišli kućama da izvuku i sklone iz njih ono što se može, očekujući da će kuće po svitanju biti spaljene, a kad su ustaše krenule ujutro, cestom od Čaršije prema Lipi, povukli su se na padine Čučeva i počeli pripucavati na njih. Tako je ovih nekoliko odvažnih ljudi ušlo u borbu još onda dok se dobar broj drugih, duboko u Grmeču, nije smio, tako reći, pošteno nakašljati.

Ubrzo su se oglasile puške i sa suprotne strane, sa sjeveroistočnih padina Lupine. Tamo su se prethodne večeri povukli Dulibari i Kuljani, među kojima su bili i borci Božo i Simo Galin, Sava Radošević Đukić, Mihajlo Radošević Ilibašić²⁸⁾, Miloš Kovačević, Rade Petrović²⁹⁾, Dane Ivančević³⁰⁾ i Atlagići: Lazo, Rade, Milan i Dane, pa kad su primijetili da je napad iz Čučeva otpočeo i oni su se pridružili.

Tako se negdje oko podne, 4. avgusta, stezao обруč oko ustaša koji su trebali da izmire mnoge račune. Ustaničnici su se pojavili sa svih strana kao da su iz zemlje nicali. Pristizali su i oni koji su bili ostali u Grmeču plašeći se da pođu sa ostalima. Puškari su gađali, a roguljaši podvriskivali i pozivali ustaše na predaju, a i jedni i drugi se neumoljivo primicali komunikaciji i ustašama na cesti.

²⁸⁾ Mihajlo Radošević Ilibašić, poginuo kao komandant 4. bat. 3. krajiške brigade kod Travnika 13. oktobra 1943. godine.

²⁹⁾ Poginuo u toku bitke na Neretvi, fcaio desetair 2. čete, 1. baitaljona 3. krajiške brigade.

³⁰⁾ Utopio se u Tari, maija 1943. godine, spasavajući borca koji je ostao na suprotnoj obali.

Ustaše su se u tom momentu morale osjećati kao u mišolovci. U prvo vrijeme su se nadali da će se dokopati Dugopolja, pa su puzali grabama i duž zidova, zaklanjajući se od naših kuršuma i pucajući nasumce. Prethodnica im se već bila domogla onog puta koji preko Bota vodi za planinu, nedostajao joj je, tako reći, samo korak, pa da uskoče u Dugopolje. Za glavninu, za top i njegovu poslu-gu i pratnju, Dugopolje je bilo u beskraju. Naš pritisak, pogotovo psihološki, narastao je iz časa u čas takvom silinom da bi uzdrmao i najelitniju četu, a ne samo onaj čopor palikuća. Situacija se tako munjevito izmijenila da nije ostalo vremena ni da se to konstatuje. Prethodnog dana smo bili »pogubili glave« do te mjere da nam je Grmeč bio tijesan, a ustaše se osjećale toliko silnim kao da im Grmeč nije ni do koljena. Sad su se ustanici osje-ćali toliko moćnim da su svoje puške smatrali ubojitijim od ustaških topova, a roguljaši rogulje vrijedne kao i puške, dok su ustašama Doline bile pretijesne, a vrtače preplitke.

Uspjeh je bio na pomolu i top na dohvat rulke. To kao da je davalo novu snagu svima, pa su još smjelije navaljivali. Gađali smo ustaše, a i konje, kako bi se spri-ječilo izvlačenje topa. Ljudi su pucali i »otprilike«, koliko da se pucnjava uveća. Kolebanje ustaša je bilo vidljivo. Samo smo čekali momenat kad će okrenuti leđa. I kad je prvi konj iz topovske zaprege pao, posluga kao da je jedva čekala neko prihvatljivije opravdanje, počela je bježati iz onog vrtloga u kome je ključalo kao u kazanu. A kad bježanje počne, onda tu spasa nema. Za poslugom je krenulo i obezbjeđenje, a to je značilo da je otpor slom-ljen i da bjegunce treba što upornije progoniti.

U tom momentu pristigla je grupa ustanika sa teri-torije Lipe, pa su sa pravca Dugopolja pritisli prethodnicu koja se već bila počela izvlačiti, a to je bio i početak kra-ja ove drame.

Jedni su jurišali prema topu i kolima, dok su se dru-gi ustremili na ustaše koji su bježali. Među onima koji su išli ka topu bio je i Pero Pejčin Latinović, iz Očigrija, čovjek u zrelim godinama i punoj snazi, žustar i pomalo prijek, ali i veoma poštovan i cijenjen u selu. Želio je

svoje rogulje zamijenit ipuškrom, pa je prosto srljao među ustaše, ne obazirući se na kuršume. Pao je pored same ceste, u momentu kad je pokušao preskočiti zidanu ogradu, na nekoliko koraka od karabina koji je toliko želio. Izdahnuo je prije nego što smo stigli do njega i tako nam okrnjio radovanje, inače toliko potrebno poslije svega što smo u prethodna dvadeset četiri časa preživjeli.

Top je, konačno, bio naš. Uz top smo zarobili i 37 granata, a time je i naš neslućeni uspjeh krunisan. Oni koji su se razumijevali u artiljeriju konstatovali su da to u stvari i nije top, već poljska haubica kalibra 105 mm, ali i to da joj nedostaje zatvarač, bez koga ni haubica ne predstavlja ama baš ništa, tvrdeći istovremeno da je to potežak komad gvožđa koga će se onaj ko je sa njim krenuo u bježaniju morati ubrzo osloboditi. I bili su u pravu. Ali zatvarač su u njivi kompira Stojke Pilipovića, na Krivaji, ubrzo pronašli Branko Balaban iz Teočaka i Božo Radošević iz Vrtoča, čime je naš top bio doveden u punu borbenu gotovost. Nedostajala je samo ručica za okidanje, ali to već nije bio problem.

Uz haubicu, tog popodneva zaplijenjeno je i poprilično opreme, dvojica zaprežna kola, motor-bicikl, sanduk ručnih bombi, nešto puščane municije, podosta stvarčica koje su opljačkali po selu, pa i šest konja. Pilip Pilipović je među prvima došao do topa i u njegovom prednjaku našao dvije kutije cigareta od po 100 komada, čemu se poradova, inatene koliko i topu. Jednu od tih kutija mu je malo kasnije istrgao iz ruku Milkan Pilipović (zbog čega ga i danas prekorjeva kad se sastanu).

I dok su »puškari« i dio »roguljaša« progonili razbijene ustaše, preko Vrtoča, prema Bjelaju, dotle su oni drugi žurili da top sklone pod sigurne grane Grmeča. Stevo Stanarević, kovač iz Dugopolja, skrovao je u toku noći ručicu zatvarača koja je nedostajala, pa je i ta briga bila skinuta s vrata. Top je u toku noći, što uz pomoć dva upregnuta konja, a što na rukama ljudi, izvučen na Tavane, na visoravan koju Čučevo i Zečijak štite od pogleda i pristupa, na mjesto odakle je u slučaju opasnosti mogao biti brzo sklonjen u dubine Grmeča, dok su granate omladinci iznijeli na ramenima i u torbama.

Vraćajući se od Bjelaja, kuda smo protjerali ustaše, prošli smo kroz Glavicu u kojoj je dan ranije spaljeno 38 kuća sa svim stajama i iz koje je 350 duša ostalo bez igdje ičeg. Prizor je bio stravičan. Na svakom koraku i u svakoj avliji vidjeli su se svježi tragovi zvjerstava, dok su žene uz kuknjavu tražile i dozivale stare i nemoćne ljude, koji nisu bili u stanju da bježe u šumu. Muškarci su izgubljeno obilazili puste avlije.

Otuda smo Marko, Pilip, Mijailo i ja otišli na Brdo pod Gradinom, na mjesto gdje su do juče bile naše kuće. Slika je bila više nego tužna. Opaljeni zidovi kuća su štrčali, a rupe na njima, gdje su bili prozori i vrata, stravično su zjapile. Dva psa su vezana lancima ležala ubijena pred svojim kolibicama, dvije-tri kokoši su bojažljivo izašle iz Poljinog gaja i tražile kokošinjac, a pčele, koje su bile nad poljima dok je pčelinjak gorio, zujale su oko nas. U to predvečerje smo se posljednji put svi okupili u avliji u kojoj smo se rodili, djetinjstvo proveli i u zimske dane grudvali snijegom.

U suton toga burnog dana većina ustanika se prikupila u Dulibi. Uz dobru večeru, koju su Dulibari pripremili, pričavale su se pojedinosti koje su se zbile u protekla dva dramatična dana. Tu je došao i Mane Rokvić sa Dragijom Milašinovićem i petnaestak boraca. To je bio prvi njegov susret sa nama i naš sa njim. Primljeni su lijepo i ugošćeni koliko se moglo, a Mani je, koji se predstavljao navodnim starješinom ustanika, poklonjen jahaći konj zaplijenjen toga dana. On je, međutim, stavio neke primjedbe na naše postupke i ponašanje, a potom počeo prijetiti strogim kaznama kao što su razoružavanje, pa i strijeljanje, što je izazvalo opravdan revolt. Neki ljudi su bili spremni na obračun s njim. Dragija Milašinović, koji je i svojom pojavom i držanjem već pri prvom susretu ulivao povjerenje i izazivao poštovanje, smirio je Manu, ukazujući mu da nije u pravu, a time i one Vrtočane koji su se osjećali uvrijeđenim. A razloga za prijekore u tom momentu zaista nije bilo. Vrtočani su u protekla tri dana toliko nedaća doživjeli, a u isto vrijeme pružili i otpor nasilju, da su prije zaslužili ohrabrenja i pohvale nego osude i prijetnje. Mane je kasno uveče otišao za Medeno

Polje, a sumnje u njega su ostale, da bi nakon nekoliko dana prerasle u otvorenu mržnju. On je, naime, po odlasku od nas podnio izvještaj da su on i njegovi borci zarobili top, zapravo haubicu 105 mm, na osnovu čega je »Gerilac« u takvoj formulaciji to i objavio.

Nepovjerenje rođeno iz toga prema Mani, bilo je kod pojedinaca iz Vrtoče dugo prisutno, ne samo prema njemu već i prema svim drugim koji su dolazili u kontakt sa njim pogotovo prema onim koji su dolazili da »sređuju stanje«. Izuzetak je svakako bio Slavko Rodić, koji je nenametljivo dokazao svoju dobronamjernost, zapažao i isticao naše dobre osobine i uspjehe, a vješto ukazivao na propuste, pa tako stekao nepodijeljeno povjerenje i poštovanje.

Tako je borba u Vrtočkim dolinama okončana, tako je izborena jedna značajna pobjeda u kojoj smo postali bogatiji za jedan top i novo iskustvo. Kroz borbu je moral povraćen, pa je i nedaće bilo lakše podnositi.

Poslije borbe u Dolinama, oluje nad Vrtočem su se stišale. U prvih desetak ustaničkih dana u Vrtoču se odigralo više drama nego u desetak decenija ranije. Glave su letjele, kuće i imovina nestajale u plamenu, planina postajala prebivalište, a puška jedina nada i najdragocijenija alatka. Raspoloženja su nam u tim danima vrtoglavo oscilirala od beznađa do moći, ovisno od toga da li smo bježali ili napredovali, događaje smo sagledavali onda kad bi se ispriječili pred nas, a postupali onako kako bi nam oni nalagali, griješili i greške, ponekad, uz visoku cijenu, otklanjali, ali smo kroz to iskivali jedinstvo, definisali stav prema neophodnom oružanom otporu, nasilju i svoju privrženost narodnooslobodilačkoj borbi.

Mislim, međutim, da je veoma dragocjeno to što su Vrtočani već u tim prvim danima spoznali da imovina ne predstavlja vrijednost za koju bi se trebalo vezati, pa su bez taktiziranja ulazili u borbu, na svakom mjestu i u svako vrijeme.

Tokom 5. i 6. avgusta na Tavanima su se iskupijali ljudi, žene i omladina da bi vidjeli haubicu, o kojoj su se tih dana čitave priče ispredale. Bilo je muke spriječiti svijet da se okuplja, a sprječavati se moralo, jer je postojala mogućnost da ustaški avioni pođu u potragu za

izgubljenim topom, pa ga tako otkriju i unište, a i narod potuku. Svako je, međutim, želio da vidi »ono čudo od oružja«, da se lično uvjeri u tačnost priča i podijeli radost s drugima.

I dok se narod radovao, ustanici su brinuli brigu kako da to svoje moćno oružje iskoriste u borbi. Prvi problem je bio da se pronađu ljudi koji će sa tako dragocijenim sredstvom znati vješto rukovati. Kako u cijelom selu nije bilo čovjeka koji je služio vojsku uz poljsku haubicu, to je za starješinu haubičkog odjeljenja postavljen Nikola Atlagić Milakov, koji je svoj kadrovski rok odslužio u brdskoj artiljeriji i kroz česte odlaske u rezervu dogurao do čina rezervnog narednika. Za njegovog pomoćnika i nišandžiju određen je Mile Keco Pilipović. Mile je služio vojsku u poljskoj artiljeriji, pa čak bio i nišandžija na nekom topu, ali o poljskoj haubici i njenim karakteristikama nije imao jasne predstave. Ovoj dvojici su se nešto kasnije pridružili Đukan Karanović i Pero Radošević, ali ni oni nisu bili ništa veći stručnjaci od prve dvojice.

Bez obzira na to što se sumnjalo u sposobnosti naših artiljeraca i strahovalo da će neka granata biti »utračena«, svi smo gorjeli od želje da se ispali koja, kako bi se uvjerili u ispravnost oruđa, a i provjerili da li će eksplozija biti onako stravična i ubojita, kao kad su granate tutnjale po Vrtoču.

Nešto zbog toga, a nešto i iz želje da se ustašama što prije stavi do znanja da u Grmeču ima i topova, brzo i lako je postignuta saglasnost da se na Krnjeušu ispali nekoliko granata. Naše tobdžije su, međutim, konstatovale da je sa Tavana nemoguće pogoditi Krnjeušu zbog toga što se ispred njih uzdizao Lišićjak, pa su predložili da se haubica prebaci na njegove sjeverne padine. Zahtjev im je bio ispunjen i haubica je 7. avgusta, uz dva para upregnutih volova i uz pomoć dvadesetak ljudi, postavljena na Torovine, tačno tamo gdje se zahtijevalo.

Iako je cilj sada bio u masi Vranovača, ljudi su smatrali da će vješt看 nišanjenjem i pravim odmjeravanjem dopunskog punjenja prebaciti cilj, pa je odlučeno da se pokuša.

Onda su se naše tobdžije dale na posao. Računali su onako odoka, izračunali odstojanje, nišaniili preko cijevi i kroz nju, vrtjeli one točkice i pomjerali cijev po pravcu i visini, odmjeravali dopunska punjenja i, naravno, raspravljali, da bi se napokon složili da je učinjeno što su znali i umjeli, te da treba da se ispali jedna granata i da se vidi šta će od toga ispasti. Potom su oni koji su bili kod haubice otvorili usta, a dlanovima zatvorili uši, kako im čekići ne bi polupali bubnjiće. Čekali su da Kreco povuče okidač. Ostali su se razmjestili po padinama Lisičjaka, na najpogodnijim mjestima, kako bi mogli posmatrati haubicu kad bude ispaljivala granatu i uočiti mjesto njenog pada, pa o tome obavijestiti nišandžije.

I kad je napetost bila na vrhuncu, prolomio se strahovit pucanj. Eho pucnja se odbijao od okolnih brda, stvarajući utisak kao da je deset topova puklo i kao da se tutnjanje obrušava sa Visova, Cučeva i Zečijaka. Srca su nam od sreće podrhtavala, a sva čula bila mobilisana da bismo otkrili mjesto eksplozije granate. No, mi se još nismo bili ni sabrali, a oblačak dima i prašine se izvio pod Vranovačom, kod Stuparevih kuća, da bi potom stigao i odjek eksplozije, a sa tim i saznanje da je hitac kratak za čitavih nekoliko kilometara i da je zapeo za Vranovaču.

Zatim je opet nastalo nagađanje oko toga sa koliko cijev treba podići i koliko dopunsko punjenje staviti kako bi se Vranovača prebacila, a Krnjeuša iza nje pogodila, pa se ponovo računalo i nišaniilo da bi se poslije svega toga i uz sav onaj ceremonijal ispalila naredna granata. Stotine očiju bilo je opet upereno da otkriju mjesto pada granate, ali ovog puta su sekunde prolazile a od eksplozije nije bilo ni traga ni glasa. I kad se već posumnjalo u ispravnost granate, u to da li je uopšte eksplodirala, stigao je preko Grmeča jedva čujan eho njene eksplozije. Letjela je sve dok je potisne sile nisu izdale, a onda se spustila u neko podgrmečko prisoje. Govorilo se da je kravu, ni krivu ni dužnu, ubila, što smo uzili kao podsmjehivanje Podgrmečlija upućeno našem nišandžiji.

Vidjevši da su dvije dragocjene granate utrošene, a udaljenost od cilja bila je ogromna, riješeno je da se pronađe dobar nišandžija i da se tek onda nastavi gađanje.

Neko se tada prisjetio Luke Stupara iz Vodenice i tvrdio da je bio nišandžija na haubici baš kakva je naša. Luku je već naredne noći doveo Luka — Lukina Karanović, a ovaj je pri prvom susretu pokazao da poznaje osobine haubice. Objasnio je da je u pitanju poljsko oruđe, sa relativno položenom putanjom, koje ne može gađati ciljeve iza većih i bliskih maski i predložio da se top svuče s planine u ravnicu, garantujući da će cilj biti pogođen. Njegov predlog je prihvaćen i za vatreni položaj izabrana je Ruda Glavica, mjesto odakle se znalo približno odstojanje do Krnjeuše i pravac u kome se nalazi, a blizu je i šuma u koju se, ako ustreba, može pobjeći i odvući top.

Noću između 8. i 9. avgusta haubica je na dva vola Ljubiše Jovića i uz pomoć pedesetak ljudi, koji su je konopcima pridržavali, svučena onim uskim i vrletnim putem koji preko Tavana, Corine poljane i Grabovače silazi na Rudu Glavicu. Luka je brzo odabrao vatreni položaj, proračunao odstojanje pomoću kilometarskih oznaka pored ceste, odbijajući okuke i krivine, dok sa iznalaženjem pravca nije imao problema, pa je već po svitanju bio spreman za ispaljivanje prve granate. Da bi se pratio pad granate i na osnovu toga vršile popravke, postavljen je od Rude Glavice pa do iznad Krnjeuše — na svakih pedesetak metara — po jedan čovjek i tako je obrazovan lanac releja koji će taj posao obaviti.

Za to vrijeme, u toku noći između 8. i 9. avgusta, ustanici su zaposjeli visove iznad krnjeuške Caršije, spremni da pođu u napad kad top počne razgoniti ustaše.

Kad je ujutro, 9. avgusta, bilo sve spremno, Luka je potegao ručicu okidača i pucanj se razlio preko Selišta, psi su počeli 9kičati, uplašene ptice su poletjele prema Cučevu i Zečijaku, a granata je fjukala iznad »glava releja« koji su, zajedno sa ustanicima oko Krnjeuše, nestrpljivo čekali da vide gdje će granata pasti. Onda se eksplozija oglasila na suprotnoj strani Krnjeuše, dalje kod Salati, za svega nekoliko stotina metara od Caršije, za onoliko za koliko je Luka sračunao da su krivine ceste manje nego što jesu. Takvu poruku su releji prenijeli, brzo i tačno kao da su se danima vježbali za tu ulogu,

pa je nišandžija na osnovu izvještaja precizno izvršio popravke i sljedeću granatu spustio usred Caršije.

Videći da su granate počele eksplodirati po Čaršiji, ustaše su se dale u bezglavu bježaniju u pravcu polja i Zelinovca, koji jedini nije bio posjednut od strane ustanika, dok su se ustanici ustremili na njih i na Kmjeušu. Naša četa je napadala duž Vrtoče — Kmjeuša, pa kad se primijetilo da se ustaše izvlače, jedan dio je okrenuo za njima, a drugi produžio u Caršiju. Zahvaljujući haubiti, otpor u Čaršiji je ubrzo slomljen. Potjera za onima koji su bježali trajala je sve dok nisu umakli Petrovcu. Nekoliko ih je usput ubijeno, dok je većina uspjela pobjeći. Iz naše čete nehотиčno je ranjen Dušan Atlagić. Među onima koji su napadali Caršiju bilo je pojedinaca koji su iskoristili ono bezvlašće i neorganizovanost i pljačkali napuštene ustaške trgovine i kuće.

Tako je jako ustaško uporište u Krnjeuši, uz pomoć haubice, i boraca, naravno, relativno lako i brzo razbijeno, a time je stvorena prostrana slobodna teritorija u kojoj je još samo Petrovac stajao kao izolovana oaza.

Po oslobođenju Krnjeuše naša četa je svoj logor organizovala na Rudoj Glavici, kod Galonj inih — Miladžića kuća, gdje nam je narednog dana došao u posjetu Slavko Rodić, upoznao se sa nama i upoznao nas sa događajima, pa kad se malo zbližio s nama predložio je da damo haubicu u Drvar i obrazložio kako će tamo biti bolje iskorišćena. Naravno, većina to nije prihvatila i Slavko je otišao. No, nakon dan-dva on se opet vratio i ponov ubjeđivao borce da daju haubicu, da bi na kraju, uz obećanje da će nam u zamjenu dati mitraljez, uspio dobiti naš pristanak. Tako je haubica, zajedno sa preostalim granatama jedne noći odvučena iz Vrtoča, a Vrtočani su u naknadu, umjesto mitraljeza, dobili puško-mitraljez.

INTERVENCIJA ZAGREBAČKE PUKOVNIJE

Nakon borbe za Kmjeušu naš logor se ustalio na Rudoj Glavici, gdje je u narednih nekoliko dana izvršena

i neka Vrstk reorganizacije čete. "Tu je zapravo utvrđeno ko se smatra borcem čete, bez obzira da li ima pušku ili rogulje, a ko ne, pa su oni koji su primljeni u četu obavezni da stalno budu na okupu, dok su ostali vraćeni kućama — da sabiraju ljetinu i da se brinu o porodicama. Potom je četa podijeljena u dva voda, pa su u prvi vod stvrstani borci iz Očigrija, Gradine i Radžinog Kraja, a u drugi Kulanji, Dulibari i Glavičari. Za komandira čete izabran je Stevo Radošević Đukić, za vodnika prvog voda Milkan Pilipović, a za vodnika drugoga voda Nikola Atlagić.

Sava Pilipović, koji je od 2. avgusta i pogibije Steve Atlagića vršio dužnost komandira čete, izabran je za starješinu logora. Ne znam od kuda je došlo i kome je palo na pamet da se taj položaj uspostavi i tako nazove, ali znam da je kroz poprilično duge diskusije nađeno za potrebno i nužno da imamo čovjeka koji će se brinuti o redu u selu, o sabiranju napuštene ljetine, čuvanju i podjeli plijena i rješavanju onih svakodnevnih problema sela i naroda. Starješina logora je u stvari bio starješina sela, pa je u neku ruku bio i stariji od komandira čete. Njemu su, za obavljanje nabrojanih poslova, data i dva-tri čovjeka naoružana lovačkim puškama. Institucija »starješina logora« je bila neki začetak narodne vlasti, kako po načinu izbora, tako i po tome što su joj ljudi odredili zadatke i kompetencije, iako daleka od narodnooslobodilačkih odbora koji su kasnije nastali.

U to vrijeme naša četa je već bila prilično stala na noge. Brojala je oko 80 boraca naoružanih sa oko 60 karabina. Borci su kroz nekoliko ozbiljnih lorbi stekli izvjesna iskustva i sačinjavali čvrstu borbenu jedinicu. Poslije malog sređivanja stanja u četi, drugi vod je sa Stevom Radoševićem prebačen u Dulibu, Galinovim kućama, radi obezbjeđenja od Kulen-Vakufa, a prvi vod je ostao i dalje na Rudoj Glavici.

I kad su se prilike bile koliko-toliko sredile i kad smo na onako prostranoj slobodnoj teritoriji osjetili neku sigurnost, javili su 17. avgusta ujutro da su iz Bihaća krenule jake neprijateljske snage. Odmah je dogovoreno da im se prvi vod uputi u susret i da ih pokuša, u zajed-

nici sa Lipljancilna, vratiti nazad. Tada smo mislili da je u pitanju ispad ustaša prema slobodnoj teritoriji, a ispostavilo se da je Pavelić na nas uputio svoju elitnu zagrebačku pukovnicu, ojačanu artiljerijom i oklopnim kolima, koja je u nekoliko narednih dana zaposjela cestu Bihać—Petrovac.

Sa Rude Glavice krenuli smo negdje oko 9 sati ujutro, pa preko Očigrija i Redžinog Kraja izbili Vukšinih kućama, a odatle, nakon kraćeg odmora, krenuli ispod Strane za Begovac. Kad smo izbili u Dolove, kod kuća smo našli samo ponekog odraslog čovjeka ili ženu, dok su stare i nejake ljude već bili otpremili u šumu. Kako sa Lipljancima nismo bili uspostavili kontakt, a niko nam nije znao reći gdje se nalaze, poslali su me u njihov logor na Vrljici da bih se obavijestio o njima. U logoru mi nisu ništa određeno znali reći, pa sam se vratio nazad, a potom smo produžili dalje.

Iako smo znali dokle je neprijatelj stigao i kako se ponaša, dogovorili smo se da skrenemo u Jadovnik i izađemo na njegov greben, odakle ćemo moći lakše pratiti pokret ustaša, a napasti ih eventualno s boka. Pošto se borba još uvijek nije čula, a i nadajući se da su Lipljanci negde na Jadovniku, išli smo kroz šumu, prilično neoprezno, tako da smo se pred samim Grebenom susreli s neprijateljem, takoreći licem u lice. On je za ovaj susret bio pripremljeniji, otkrio nas je prije nego mi njega, a našao se i na povoljnijem položaju, pa nas je osuo puščanom i puškomi trai ješkom vatrom, ne dajući nam ni da se priberemo i bilo šta pokušamo. Povukli smo se prema Grmeču, uspijevajući da opalimo tek poneki metak.

Nakon što je naš vod krenuo iz Dolova u Jadovnik, tamo su pristigli omladinci Jovo Galonja³¹⁾ i Milan Galonja³²⁾ sa puškomitraljezom, koga su tog jutra donijeli iz Drvara u logor na Rudoj Glavici, odakle ih je Sava Pilipović odmah uputio za nama. Obavijestivši se kuda smo otišli, njih dvojica su krenuli za nama, pa su u žurbi,

³¹⁾ Poginuo 1944. godine kao desetar u Drvarsko-Petrovačkom odredu.

³²⁾ Poginuo 1943. godine kao ipuiakomitraljezac u 1. krajiškoj brigadi.

da nas süstignU, hvatali južne padine Jadövnika i takò prošli mimo nas za koju stotinu metara. I kad smo se mi sukobili s neprijateljem, oni su shvatili da se nalaze iza leđa neprijatelju, pa su brzo sakrili puškomitraljez, a potom se razdvojili i zavukli u grmove, uz dogovor ako jednog uhvate da drugi odnese mitraljez u četü. Obadvójica su, međutim, ostala neotkrivena, pa su po padu mraka uzeli puškomitraljez i u toku noći s njim došli u četü. Ova dva mladića su 30 sati proveli na nogama, stranputicama prevalili put od Drvara do Jadovnika i odatle do Ešanove poljane, dvije noći nisu oka sklopili, trpili su glad i strah, da bi nakon svega toga stali u stroj čete i nastavili borbu.

Naveče smo stigli u Pupino polje i tu našli Savu Pilipovića sa nekoliko boraca. U toku noći je uspostavljen kontakt sa Lipljacima i Krnjeušanima, pa je dogovoreno da se posjednu kose od Lipe do Vrtoča i da se neprijatelju ne dozvoli prodor u Grmeč, gdje je narod već bio izbjegao.

Sutradan, 18. avgusta, u zoru, donijeli su nam po komad pečene ovčetine, pa smo se malo okrijepili, a onda i živnuli. Sati su prolazili, a neprijatelj se nije pojavljivao. Tek negdje oko 10 sati javili su sa desnog krila da se borba vodi na brdima kod Lipljanske crkve. Neprijatelj je noć 17/18. avgusta, proveo u Tarkovcu, ostavio tu jednu satniju, a ujutro produžio preko Begovca u pravcu Vrtoča. Tamo, u visini Lipljanske crkve, sa pravca Krša, napali su ga Brđani i naš 2. vod koji im se u toku noći pridružio.

Naš vod je posjeo položaj u visini Međedaka, a desno od nas su bili Krnj emani. Podne se već bilo primaklo, a neprijatelj se nije pojavljivao, pa smo se bili ponadali da neće ni pokušati prodor u planinu. Onda je, nekako neočekivano, izbilo njih tridesetak iz šume, pravo pred nas. Vaso Pilipović je sa onim puškomitraljezom, kojeg su Jovo i Milan donijeli, ležao iza podebelog panja i primijetivši ih nategao zatvarač u namjeri da ih gađa. Spriječio ga je u posljednjem momentu njegov stric Miloš, koji je pomislio da su to Kmjeušani, a time su izgubljene dragocjene sekunde. Dok smo se mi pribrali i ustanovili da to nisu naši borci, neprijatelj je zašao u šumu. Onda su se naši hici i Vasin rafal sručili u onaj šumarak. Potom

je bačeno i nekoliko bombi, a onda smo prešli u napad i protivnik se povukao, ostavljajući nekoliko mrtvih iza sebe. To je vjerovatno bilo bočno osiguranje, sa kojim smo se i brzo i lako obračunali, a koje smo uz više prisebnosti i vještine mogli potpuno uništiti.

Vidjevši što se zbilo sa pobočnicom, neprijatelj je ocijenio da nas tamo ima podosta, pa je odmah uputio jake snage, s namjerom da nas rastjera i uništi, nakon čega se razvila prava borba. Oni su sve upornije nastojali da nas zbace s naših položaja, a mi smo, koristeći povoljan položaj i dobre zaklone, bili još uporniji. Zaključujući da neće izaći tako lako na kraj s nama, počeli su nas gađati i topovskim granatama, ali su granate prelijetale naše položaje i eksplodirale u brdima, iza nas, te nas to nije mnogo uznemiravalo. Suma je ječala od pucnjave i mitraljeskih rafala, od eksplozija ručnih bombi i artiljerijskih granata i, naravno, od naših povika »Hvataj ga živog«, »Opkoli otuda«, »Ne daj da bježe tamo« i podosta psovki i prijetnji, tōime smo ih nastojali uplašiti i zbuniti.

Borba je vođena sve do mraka, kada je protivnik malaksao. To je, u stvari, bila naša prva, kratkotrajna, odbrambena borba. Tada smo prvi put odbijali napade i juriše i to smo izveli sasvim uspješno. Neprijatelj nije uspio slomiti našu odbranu i nije se probio u šumu koja je bila puna naroda. U toj borbi poginuo je Rade Santrač iz Dugopolja, a ranjeni su Milan Atlagić, Nikola Vukša iz Vrtoča i Ljuibiša Curguz iz Risovca. Plašeći se da nećemo odoljeti neprijateljskim napadima, narod se predveče povukao iz Ešanove poljane i Paleža u Kmjeuško međugorje i tu proveo kišnu i olujnu noć pod bukvama.

Kad smo se naveče iskupili, donijeli su nam nekoliko pečenih ovaca za večeru, pa smo se, glođući onu neslanu i nedopečenu ovčetinu, pomalo i šalili. Mirko Piliković je tražio glavušu dodatka uz objašnjenja da je on onako grlat, vičući, zaradio više od bilo kog borca s puškom, pa čak i od Vase i njegovog mitraljeza. Najviše su zadirivani kuvari, koji su, bježeći od artiljerije, pobacali jaganjce da bi lakše trčali kroz šumu. Sve u svemu, bili smo zadovoljni onim što je tog dana izboreno, iako smo

strepili od neizvjesnosti onog što bi naredni dan mogao donijeti.

Tada, u tim večernjim časovima, dok se uzbuđenja od naporne borbe još nisu bila stišala, dogodio se nemio incident, koji je mogao imati nesagledive posljedice. Vraćajući se sa položaja Lazo Atlagić — Lasan, komandir Krnjeuške čete, naišao je sa grupom svojih boraca na Božu Atlagića iz Vrtoča, koji se sa porodicom i ono nešto stoke bio sklonio u šumu, i drsko tražio da mu ovaj dade nekoliko ovaca za večeru. Božo se tome suprotstavio, a Lasan ga je, bez oblijevanja, na očigled njegove djece, ubio. To je bilo najgore što se moglo dogoditi. Božo je bio siromašan, no izuzetno ponosan, miran, ali i veoma odvažan čovjek, koji nije trpio uvrede, ali nije ni vrijeđao, pa je bio poštivan u cijelom selu. On je sačuvao i kad se ustanak pripremao iznio dva karabina i nekoliko sanduka municije, pa je njima naoružao sinove Milana i Danu. Zbog toga su Vrtočani vijest o njegovom drskom ubistvu primili sa ogorčenjem, dok su neki bili spremni da odmah krenu u obračunavanje sa Lasanom. Tako je neočekivano rođena opasnost, a sa njom i strepnja, da može doći do razračunavanja između ovih dvaju brojno jakih porodica, pa i između Vrtočana i Krnjeušana, među kojima se bila razvila veoma dobra saradnja. Toga su, međutim, bili svjesni i Božini sinovi, a i mnogi drugi, pa je razumom obuzdan opravdani revolt. Tome je u mnogome doprinio i Slavko Rodić, koji se narednog dana našao kod nas, u Grmeču. Lasan se docnije odmetnuo u četnike, pa je, nakon što je bio uhvaćen i osuđen na smrt, tražio da ga strijelja Milan, što je ovaj, opet po Slavkovom savjetu, odbio. Ni Milan ni Slavko nisu željeli da se nekome da mogućnost da Lasanovu izdaju svede na lični obračun, što je politički bilo veoma mudro.

U prvim danima borbi i otpora puške su, inače, olako okretane na ljude i ponekad je za to bila dovoljna samo jedna jedina riječ. Pojedinci su bili razdražljivi, pa su im i postupci bili prijeki i nepromišljeni. Čini se da je to u većini slučajeva bila posljedica nemoći, prije nedostatak duhovne snage nego osjećaj sile. Na sreću, gotovo nikad nije učinjen onaj fatalni pokret kažiprsta na orozu

puške, zahvaljujući najviše tome što bi uvijek neko priskočio i na vrijeme stišao strasti. Možda je to i logično ponašanje pojedinaca u masi, koja je spontano uzela oružje u šake, pojedinaca koji su glavom, tako reći, s panja pobjegli, ispod sjekire i ustaškog noža, a odmah potom dočepali se puške i otisnuli niz talase stihije koja je obuzdavana.

Narednog dana Zagrebačka pukovnija je stigla u Vrtoče, gdje je zatekla poneku ženu i starca. Njene starješine su prije ulaska u Vrtočke doline uputile jednu satniju da obiđe Cučevo sa sjeverne strane i onim šumskim putem koji preko Tavana, Corine poljane i Grabovače izlazi na Rudu Glavicu, da izbije na cestu Vrtoče—Krnjeuša. Kroz šipražje Grabovače i Miladžića branjevine išli su veoma oprezno u streljačkom stroju; samo se oficir, s klepčicom skinutom s neke ovce, s vremena na vrijeme oglašavao i tako regulisao kretanje svojih vojnika. U Miladžića branjevini naišli su na Simu Galonju Miladžića, Luku Voinovića, Petra Janjića i još dva čovjeka iz Vodenice. Ovi su ih primijetili u posljednji čas, zahvaljujući onoj klepčici kojom se oficir oglasio, pa su se dali u bjegstvo kuda je ko stigao. Petar je okrenuo niz padinu i za tren oka se izgubio u šikari. Simić i Luka su počeli bježati uz pećinu, a tamo je šuma bila rjeđa i bježanje otežano, pa su ustaše Luku ubile, a Simića ranile. Ona dva Vodeničanina su se uputili prema Rudom polju i Vodenici i šta je sa njima bilo nije mi poznato. Neprijateljski vojnici koji su produžili cestom za Vrtoče uhvatili su Stevaniju Pilipović Zekanović na Krivaji dok je kopala krompir. Pretukli su je tako da se jedva dovukla do kuće. Uvijali su je u svježe ovčije kože i stavljali joj po tijelu po ubojima razne obloge, pa se nakon nekoliko sedmica oporavila, ali posljedice i danas nosi. Podnu Krivaje, kod cestarne, iznenadili su braću Vida i Savu Došenovića, pohvatali ih, pa i njih pretukli. Vid je bio već u godinama, a i slabog zdravlja, pa je podlegao, dok se Sava izvukao i oporavio, ali ga one batine i sada opominju na promjenu vremena.

Tako je sa 20. avgustom Zagrebačka pukovnija uspostavila kontrolu nad pretežnim dijelom slobodne teritorije

između Bihaća i Petrovca. U namjeri da obezbijedi slobodu kretanja cestama za vojsku, organizovala je punktove na Takovcu, na Gradini, u Vrtoči i u Krnjeuškoj čaršiji.

Do tada smo imali posla pretežno sa ustašama, koji ni brojem ni naoružanjem nisu predstavljali snagu sa kojom se ne bismo mogli uspješno obračunavati. A od tada smo, međutim, pred sobom imali brojno jake vojničke jedinice, naoružane teškim naoružanjem, opremljenim sa nekoliko borbenih vozila, što je upućivalo na vođenje i razrađivanje smišljenije i organizovanije borbe sa njima.

Ovim bih završio svoja kazivanja o danima ustanka, utoliko prije što sam tada obolio od malarije koja me je za nekoliko mjeseci odvojila od čete. Znam da ovim nije rečeno mnogo toga tragičnog, dirljivog i junačkog što se zbilo u Vrtoču, i što su Vrtočani u tim danima učinili, nije pomenuto ni njihovo učešće u razoružavanju ustaša u Bjelaju, njihov napad na Čukovo, zasjede koje su postavljali na cestama i mnogo toga što se tih dana odigralo, ali se nadam da će o tome nešto reći i napisati i drugii učesnici u zbivanjima. O Vrtočanima sam napisao onako kako sam ih ja vidio i osjećao u danima ustanka, požara i otpora.

PERO PILIPOVIĆ

BORBA CVJETNIČANA NA PETROVACKOM
PODRUČJU

Osvanuo je 27. juli 1941. godine. Buknuo je ustanak u Drvaru, Srbu i okolnim mjestima. Krenula je nabujala rijeka ljudi, predvođena partijom. Ukazivale su se poluzardale dugačke austrijske puške, ko zna kada ostavljene u skloništa, bljesnula bi poneka karabinka na suncu, rogulje su prilagođavane za borbu, a od dinamita i željeznih cijevi pravljene su bombe. U danima priprema za ustanak, u okolini Drvara, djelovao je Stab kojim su rukovodili Ljubo Babić, Milutin Morača i Nikola Kotle. Sa Štabom smo održavali vezu i primali uputstva. Kad smo obaviješteni da je ubijen ustaški major na Pasjaku, osjećali smo da se približava čas otpora. 26. jula sazvali sve ljude iz Cvjetnića, Baboljusaka i Očigrija na Sjenicu da se dogovorimo. Istog dana smo u Stab uputili dva kurira — Petra Pilipovića i Nikolu Karanovića — sa izvještajem o našoj spremnosti, Očekujući dalja naređenja.

Bilo nas je oko 300 ljudi — brkatih, naboranih i pomalo zabrinutih staraca, veselih mladića i sredovječnih muškaraca opaljenih suncem, nabreklih od snage i zdravlja. Ko bi mogao da opiše onu šarolikost naoružanja koje smo imali. Bilo je u rukama kojekakvih pušaka, kao da su donesene iz muzeja, od male puške kuburlije, ukrašene mesinganim okovima, koja se sijala za pojasovima starijih ljudi — do karabina i brovinga. Ko nije imao vatreno oružje, nosio je sjekiru ili rogulje. Ljudi su zagledali karabine i one sretne ustanike koji su ih imali. Okolo su

isturene straže, radi sigurnosti. Poneki ljudi su se okupljali u grupice i zabrinuto razgovarali. Na drugoj strani mladost je bila manje brižna. Mladići su bacali »kamena s ramena«, skakali iz mjesta ili preko grmova, pokazujući šta ko može. Iz torba su izvlačili komade kukuruze i ječmenice i glavice mladog luka. Približavalo se veče, dan se polako gasio, a kuriri se nisu vraćali. Tamo gdje je sunce utonulo iza brda prema nebu se uzdizala kao krv rumena lepeza. Očekujemo kurire, osluškujemo hoće li se oglasiti pucnjava u pravcu Drvara.

Bilo je prošlo pola noći kad se ukaza svjetlo na Hrnjadima, kod željezničke stanice. U isto vrijeme nekoliko pucnjeva prosiječe mirnu noć. Ljudi se uzvrpoljiše. Neki su ustajali, u polusnu, još bunovni. Svi su živnuli i osluškivali.

»Počinje«, saputali su, »što nema kurira? To sigurno svršiše sa onim špijunom, šefom stanice. Dosta je i upropastio ljudi«. Ne prođe mnogo vremena, a iz Drvara se začu pucnjava. Čule su se detonacije bombi i štektanje mitraljeza. Ta pucnjava je bila vjesnik revolucije.

Stigoše i kuriri s naređenjem od Milutina Morače koje je glasilo: »Odmah krenite s vašim snagama i likvidirajte Zandarmerijsku stanicu u Martin-Brodu. Povežite se sa Ličanima i po cijenu života ne dozvolite ustašama prodor u pravcu Drvara«. Naređenje je pod svjetlošću baterije pročitano i svi borci su upoznati sa zadatkom.

Odmah smo se podijelili u dvije grupe i pošli u dva pravca. Stevan Pilipović — Mačuka upućen je da likvidira ustaše u Krci, na Unskoj pruzi. Ja i Nikola povelili smo drugu grupu na Zandarmerijsku stanicu u Martin-Brodu. Iz Očigrija smo uputili preko Une mladiće: Marka, Peru, Dušana Pilipovića i Milu Đilasa da prekinu telefonsku vezu Donji Lapac — Srb. Približavali smo se Martin-Brodu i pravili usput plan napada. Borci s puškama išli su u streljačkom stroju naprijed, a ostali su išli za njima. Stanko Pilipović je otišao naprijed da sa pištoljem u ruci uđe u Stanicu i da pozove ustaše da se bez borbe predaju. Jovan Grbić je trebalo da baci bombu, no u tome nisu uspjeli, jer su borci jurili naprijed tako da je Stanko morao uskočiti u vodu i kriti se od naše vatre, a Jovan

je bacio bombu nedaleko od Stanice. Iznenadene ustaše odgovorile su vatrom iz pušaka na nalet ustanika koji su silovito i gromoglasno vikali, pucajući na Stanicu. Ustaše su u panici bježali prema Kulen-Vakufu, ostavljajući svu opremu i oružje. Tako smo doživjeli prvo »vatreno krštenje«, sa uspjehom. Pokupili smo brzo oružje, a kasarnu smo zapalili. Bojali smo se da ne pođu na nas ustaše iz Kulen-Vakufa, te smo porušili mostove — jedan na Uni, a drugi na Uncu.

Znali smo da nas očekuju teški dani iskušenja i samoprijedora, ali smo bili veseli i zadovoljni. Nove pjesme boraca orile su se Martin-Brodom. Seljaci su suznih očiju dočekali svoje oslobođenje. Kada su ustaše shvatile svu ozbiljnost situacije i kad su primile izvještaje o našem napadu, pobjegle su iz Martin-Broda. Uputili su svoje snage da bi nam zašli s leđa. Postavili su teške mitraljeze više Martin-Broda, na Brini, kod kuće Oreljevih, dok se jedan dio njih uputio na Carev Brod — da se prebace preko Une, zaobiđu nas i unište. To su mogli da učine, jer se toga dana nisu još bila digla lička sela, ali mi smo predviđali njihov manevar, te smo ih spremno dočekali.

Na vrlo podesnom položaju s druge strane Une, više Careva Broda, ostavili smo stražu — Đorđa Rodića, Đurana Kneževića i Stevu Kneževića. Ustaše su pokušale da se čamcem prebace preko Une, ali nekoliko plotuna naše straže uvjerilo ih je da neće moći da pređu rijeku. Povukli su se na Dabinu stranu i tu ih zateče noć. Te noći digli su se u borbu Ličani, pa su se ustaše našle opkoljene sa svih strana požarom i pucnjavom. Ujutro je došlo do puškaranja koje se pretvorilo u ogorčenu borbu. Ustaše su se grčevito branile. Napadali su ih Ličani i Krajišnici, čijoj neustrašivosti nije bilo moguće odoljeti. Među ubijenim ustašama bio je i jedan major.

Mi smo se vratili prema Martin-Brodu, a lički ustanici su ostali na položaju Brezine.

Neprijatelj je dvadeset dvadeset devetog jula, iz Donjeg Lapca preko Dobrog sela, uputio na ličke ustanike satniju ustaša.

Stojan Matić je hitno zatražio pomoć od Mačuke. Htjeli smo uputiti samo dobrovoljce, no kako su se javili

za borbu svi drugovi, odlučili smo da pođe kompletan vod. Trkom smo došli do obale Une, prešli preko rijeke i zašli na Dabinu stranu, gdje su nas na cesti sačekala kola i prebacila na položaj. Ustaše su pristigle i samopouzdanost počele da napadaju na nas. No, desilo se ono što oni nisu očekivali: skočili smo iz svojih zaklona na juriš. Prvi redovi neprijatelja se uskomešale, okrenuli su nam leđa i počeli u neredu da odstupaju, ostavljajući mrtve. Izbrojali smo deset leševa. Zarobili smo i jedan ispravan kamion.

Prvi uspjesi su bili za nas dragocjeni, jer su borcima i narodu ulivali povjerenje i nadu u nove uspjehe ustanika. Naš vod se vratio u selo Očigrije.

Trideset prvog jula 1941. godine Cvjetnički odred, u čijem su se sastavu nalazili borci sela Velikog i Malog Cvjetnića, Osredaka, Baboljusaka, Očigrija i Martin-Broda, pod komandom Stevana Pilipovića, zvanog Mačuka, dobio je naređenje od Štaba gerilskih odreda iz Drvara: »Sa vašim snagama krenite u selo Bujanj, povežite se sa Stojanom Matićem i zajedničkim snagama likvidirajte neprijateljsko uporište »Boričevac« i držite blokadu garnizona Kulen-Vakuf. Ne dozvolite ustašama da pale i pljačkaju sela, a o svemu nas izvještavajte«.

Po dobivenom naređenju odmah smo krenuli za selo Bujanj, gdje nas je dočekao Stojan Matić, jedan od organizatora ustanka u Lici. Istoga dana je donesena odluka za napad na neprijateljsko uporište »Boričevac«. Odlučeno je da se napad izvrši 2. VIII u 3 časa ujutro, ličke snage da napadaju jugozapadnu stranu, a Krajišnici sa jugoistočne strane.

Sve je bilo spremno, čekao se samo ugovoreni znak. Raketa je ispaljena tačno u 3 sata.

Streljački stroj kreće organizovano, sa isturenim pret-hodnicima i bočnim obezbijedjenjima. Napad su ustaše osjetile i bile su ubjedene da nam ne mogu pružiti jači otpor, pa su noću između 1. i 2. VIII evakuisale svo stanovništvo iz Boričevca za Kulen-Vakuf, a manjim snagama su ipak pružale otpor, te se odmah povukle u Kulen-Vakuf.

Kako smo likvidirali ustaško uporište Boričevac, a znajući da se tu nalazi Boričevačka jama, koja je progutala

oko tri 'hiljade ljudi, žena i djece, brzo smo pohitali da vidimo klaonicu nevinog naroda i da eventualno spasimo koga ako je ostao živ. Teško je tu bilo prići jami od zadaha leševa u vrućim danima. Došli smo nad jamu i dozivali da li ima ko živ, ali se niko nije javljao. Dovi-kivali smo da smo podigli ustanak, da je Boričevac likvi-diran, ustaški zlikovci protjerani u Kulen-Vakuf, poka-zivali smo crvene kape, civilne puške i pormnjali poznata imena pojedinih naših drugova, da bi nas čuli ranjeni ljudi ako ih ima ispod leševa da se jave. Kada smo sve povike izmijenili, iz jame se začuo glas: »Braćo! Spaša-vajte«! Kada smo vidjeli da ima živih, onda smo zapitali: »Koliko ima živih«? Iz jame su odgovorili da su samo dvojica. Dalje smo pitali da li mogu sami da se svežu, da bismo im spustili konopac, a da odozgo ne spuštamo u jamu nikog. Oni su odgovorili da mogu. Hitro smo našli konopac i skinuli šinju sa točka od kola, svezali je na konopac i tako smo najprije jednog, a onda drugog čovjeka izvukli iz masovne grobnice. Kada smo ih izvukli, oči su im upale u glavu i grozničavo su gledali ispod krvlju umivenih obrva. Lica su im bila jako mršava. Ispod kože samo gole kosti. Vilice su se znažno ocrtavale. Odijelo im je bilo ulijepljeno krvlju i zemljom. Jedva su mogli po koju riječ da izgovaraju. Odmah smo za prvu pomoć našli mlijeko i malo ih povratili u život. Bili su to Mile Pilipović, iz sela Rajnovaca i Vlado Tankosić, iz Velikog Očijeva. Ovi drugovi su bili u jami devet dana i devet noći — od 25. VII do 2. VIII 1941. godine. Odmah smo organizovali prenos i prenijeli ih u selo Bujanj, kod kuće Medića, gdje nam je bio logor. Tu im je pružena prva pomoć, a naročito Vladi Tankosiću, koji je bio ranjen u glavu i rana mu je bila puna crva. Ranu je naša bolničarka Zora Popović oprala, očistila je i zavila, dok Mile Pilipović nije imao rana, jer je skočio u jamu kada su ustaški zlikovci pucali u njega i njegova tri sina. Tako ga ustaški metak nije stigao. On se oporavio i vraćen je kući, a po Tankosića su došli Talijani iz Knina, odvezli ga u bolnicu, izliječili ga i pustili kući gdje se i danas nalazi živ. Mile Pilipović je umro 1953. godine.

Kada su se oporavili, òni su pričali detaljno kako su otjerani u Kulen-Vakuf. Najprije su ljude prikupljali u osnovnoj školi. Noću su im vezali žicom noge i ruke, potrpali ih u kamion, kao drva, i odvezli za selo Boričevac u kojem se nalazila jama, ranije pripremljena za ubijanje naroda i bacanje leševa. »Kada su nas dovezli do jame na 100 metara — pričali su oni — onda su nas izbacili iz kamiona. Redom su nas sve pretresli i oduzeli nam no- vac, satove, prstenje i sve stvari koje su nešto vrijedile. Zatim su nas opet utjerali i ubacili u kamion i odvezli do jame. Kamion je stao, i oni su nas izgonili iz kamiona i redom postrojivali. Oko nas su bile jake ustaške straže. Glavni dželat bio je Miro Matijević, rodom iz Vrtoča, logornik u ustaškom garnizonu Kulen-Vakuf. On je kraj jame čekao žrtve sa pištoljem u ruci. Ustaše su dovodile jednog po jednog čovjeka do Matijevića na rub jame, a on je s leđa pucao čovjeku u zatiljak. Bacali su ljude na glavu, u jamu.«

Tankosić navodi: »Ispred mene je bio moj komšija Nikola Rodić, u koga je Miro opalio tri metka, a zatim ga bacio u jamu. Kada sam vidio šta radi sa Nikolom, ja sam zamolio ustašu koji me je držao, da me pusti, a on mi je odgovorio da ne smije, jer bi i njega Miro odmah ubio. Dovedoše mene nad jamu i Miro odmah naredi ustaši da mi digne glavu. Ustaša me uhvati za kosu i diže mi glavu, a zatim Miro opali metak u zatiljak. Ja sam odmah pao i krv mi je udarila na nos i usta i tako sam se otisnuo u jamu u nesvjesnom stanju. Kada sam došao sebi, povukao sam se u stranu, jer su ustaše u jamu, za svaku sigurnost, bacali i po nekoliko većih ka- menica — kako ne bi dozvolili da neko ostane živ — da bi ranjenog čovjeka kamenjem dotukli. U jami se čuo samo jedan glas, koji je kukao i dozivao majku i tražio vode i pomoć. Ja sam jedva tome glasu prišao i uhvatio jedno tijelo za ruku, ali su ustaše počele bacati kamenje i ja sam se morao skloniti u stranu. Ovoga druga je kamen udario i više se jauk nije čuo. Mene su zatrpavali mrtvim tijelima četiri puta. Stalno sam se pomalo izvlačio, a peti put su me zatrpali dublje tako da sam bio iznemogao i jedva sam se izvukao i pribio se u kraj jame, pod stijene.

U jami sarti ostao tri dana i tri noci i kad sam se treću noć ujutro probudio, u jami sam čuo samo golubove gdje guču negdje ozgor, a Oko mene bila je puna jama mrtvih žena, djece zajedno sa kolijevkama, i ljudi. Kada je palo četvrto veče, tj. 28. jula, čuo se pucanj nad jamom i odmah su počeli mrtvi ljudi da padaju, a među ovima se čuo jedan glas gdje jauče. Ja sam ovom drugu prišao i uhvatio ga za ruku, te mu rekao da sam ranjen i bačen u jamu. On se od mene najprije bio prepao, ali sam ga ja povukao i upozorio da se skloni, jer da će nas pobiti kamenjem. Nakon toga su ustaše ponovo bacale leševe, a za leševima i kamenje. Čovjek koji je samnom ostao živ zvao se Mile Pilipović.

Mile nam je takođe ispričao da su ga dotjerali iz Vakufa, noću, sa njegova tri sina, u komionu. Kada su ga dotjerali do jame zaustavili su kamion i sve istjerali iz kamiona i postrojili jednog za drugim. »Tri moja sina su u redu ispred mene, a ja sam za njima, oko nas stoji trideset ustaša sa automatima, a Miro Matijević, sa još jednim ustašom, sa pištoljem u ruci, čekao je nad jamom. Vidio sam kako moga sina dovodi na klaonicu i ustaša mu podiže glavu, a Miro puca u potiljak i on pada mrtav. Kada sam ovo vidio, ja sam mu prišao kao komšija i zamolio ga da najprije mene ubije — da ne gledam šta mi rade od djece. Zloglasni Matijević mi je odgovorio: »Ej, Mile, kurvin sine, nećeš lako, nego ću da ih potučem na tvoje oči, a onda ću s tobom zasladiti«. Kada sam ovo čuo, odmah su mi odumrle noge i ruke, bio sam kao u nekoj teškoj agoniji, nisam znao šta da radim, jer nisam imao snage. Gledao sam kako mi ubiše sva tri sina, a onda sam za njima bio u redu. Kad sam došao do jame, ja sam odmah skočio u jamu, tako da ustaše nisu imali vremena da me ubiju. Pao sam u jamu potpuno ošamućen i počeo da jaučem. Prišao mi je čovjek — Vlado Tankosić — i uhvatio me za ruku, govoreći da je on ranjen i bačen u jamu, ali ja sam se uplašio i on me je pozvao da se sklonimo, jer će nas inače ustaše ubiti kamenjem. Kada sam malo došao sebi povlačio sam se među leševima... Dani i noći su prolazili, a mi smo živjeli u nekoj nadi da će nas neko spasiti. Kada nas je savladao drijem, naizmje-

nično smo spavali — dok jedan stražarči drugi je spavao, sve u nadi ne bi li neko mogao doći da nas spasi ovih teških muka. Dani su prolazili, ali se niko nije javljao. Drugog avgusta, popodne, oko 4 sata, nama dolazi sloboda, dolaze naši oslobodioci i spasavaju nas od sigurne smrti, vade nas iz zloglasne Boričevačke jame u kojoj je bilo oko 3000 ljudi, žena i djece».

Kada su ovo zvjerstvo vidjeli naši borci, zavjetovali su se da će nastaviti borbu protiv zločinaca i više pred njima nije bilo nikakve prepreke da se bore do posljednjeg daha za slobodu svog naroda.

Poslije se nastavljaju ogorčene borbe oko zauzimanja Kulen-Vakufa, glavnog ustaškog uporišta u ovom kraju.

Ustanak je plamtio na sve strane, a kod nas je oslobođen veliki dio sela od Lapca do Petrovca i Drvara sa okolinom i okolina Grahova prema Kninu.

Poslije zauzeća Boričevca, ustaše smo stjerali u Kulen—Vakuf i opkolili sa svih strana. Lički odred je držao položaj od lijeve strane Une, preko Buševića, do Pištaličke drage kuda je vodila cesta za Donji Lapac. Od Vakufa, zaposjeli su Cvjetnički, Boboljusački i Osredački vodovi. Cestu s druge strane Une, koja ide za Martin-Brod, držao je Martinbrodski vod; do njih su bili Očijevljani prema Gečetu, zatim, vod Nikole Karanovića na Covki, i Dake Karakaša na Oraškom brdu i Čukovima. U to vrijeme nije dolazilo do nekih jačih borbi. Bilo je puškaranja sa obje strane. Neprijatelji su naročito često pucali, nisu š tedili municiju. Bili su se utvrdili u zidinama starog grada, koji se nalazi na strmom brijegu, pored Une. Često smo dozivali ustaše, a onda bi dolazilo do prepirke, padale su psovke i sve bi se završavalo »pozdravima« iz pušaka i mašinki.

Tih dana obišao nas je Marko Orešković i razgovarao sa ustanicima, objašnjavao im cilj borbe i potrebu bratstva i jedinstva, što mnogima onda nije išlo u glavu. Razgovarao je o svemu i svačemu i ostavio veoma snažan i lijep utisak među borcima. Na polasku nam je ostavio 20 hiljada dinara da kupimo obuču onima koji su slabo bili obučeni. Krenuo je za Drvar, uzgred se zadržavajući po selima i razgovarajući sa seljacima. Kod njih je on

ostao u lijepoj uspomeni, te ga se još i danas sjećaju. Kao vodiča smo mu dali Stevieu Pilipovića koji ga je odveo do Drvara, u Stab gerilskih odreda kod Ljube Babića.

Pošto su naše snage bile jake na lijevoj obali rijeke Une, neprijatelj nije pokušavao nikakve napade na naše položaje. Jedino je s vremena na vrijeme tukao granatama iz topova. Na desnoj Obali Une, na sjeveroistočnom dijelu Kulen-Vakufa, bile su naše male snage: vod Nikole Karanovića, Očevljanski vod i vod Dake Karakaša, a to su bili vodovi sa svega nekoliko pušaka. Desetog avgusta ustaše su krenule iz Kulen-Vakufa, cestom, uz Čavku, u tri kolone, prema selu Prkosima. Mi smo našim izviđanjem pratili njihovo kretanje. Za njima su krenuli civili sa zaprežnim kolima i mi smo odmah pretpostavili da su krenuli u pljačku i ubijanje, jer su ustanovili da su naše snage tamo male i nejake i da za njih nema opasnosti. Naš je zaključak bio tačan. Čim su došli do prve kuće, odmah je počela pucnjava, a zatim je kuća planula i cijela porodica je poubijana. Kada smo vidjeli da nema nikakva otpora i da ustaše nesmetano sve pale, ubijaju i pljačkaju, Stevan (Mačuka) donosi odluku da nas 30 boraca najhitnije prebaci preko rijeke Une, najkraćim putem, i da priteknemo golorukom narodu u pomoć. Mi smo bez Oklijevanja krenuli sa Bujnja — kod kuće Cvrkljevih smo pregazili Unu i produžili za selo Veliki Stijenjani, ah su ustaše otišle dalje, paleći selo Prkos. Mi smo se hitno prebacili za selo Male Stijenjane i odatle produžili ustašama u susret. Kada smo otvorili vatru po ustašama, oni su se dali u bjekstvo, bez otpora. Bivši kapetan Ciganović dobio je zadatak da sa Stijenjanskim vodom sačeka ustaše kada ih mi razbijemo i potjeramo prema Kulen Vakufu, ali on nije izvršio zadatak sa motivacijom da su ustaše prije prošle nego što je on stigao. Kada smo se dali u potjeru za ustašama, koji su odstupali u panici, naišli smo na strašne prizore — ljudi i djeca bili su zapaljeni u kućama. Neku djecu, koja su izbjegla iz zapaljenih kuća, ustaše su ubijale eksplozivnim mecima, pucajući im u glavu. Ustaški zločini su na nas, borce, ostavili težak i mučan utisak.

Neprijatelja smo natjerali u garnizon Kulen-Vakuf i oteli mu sav plijen. Oteli smo mu i zarobljeni narod koga je potjerao sa sobom. Kada su ustaše vidjele da im prijete opasnost od ustanika, zatražile su pomoć iz Bihaća. Upućena im je jedna satnija, na čelu sa dva tenka. Pošto smo uputili jednu patrolu na izviđanje komunikacije u pravcu Vrtoča — Dulidbe, nakon sat vremena patrola se vratila i izvijestila da neprijatelj dolazi sa pravca Dulidbe u jačini jedne satnije, sa isturenom prethodnicom i bočnim obezbjeđenjem, na čelu sa dva tenka. Donijeli smo odluku da postavimo zasjedu na Čavki, kod česme, od ceste do Cave, i to smo na brzu ruku organizovali. Dvojicu drugova postavili smo kod same ceste, sa betonskim bombama, s ciljem da bombe bace na tenkove. Mirko Rodić je čekao u grmu, na udaljenosti od ceste 3—4 metra. Bomba je bila od betona, dinamit u bombi palio se pomoću fitilja i minerske kapsle, a fitilj se palio šibicom. Tenk se kretao i došao na odstojanje od oko 50 metara. Videći da se tenk približava, Mirko je zapalio fitilj na bombi, ali se desilo da je tenk stao na udaljenosti oko 40 metara. Nemoguće je bilo dobaciti betonsku bombu. U opasnosti od vlastite bombe Mirko je bacio bombu u pravcu tenka, bomba je eksplodirala i otkrila naše položaje. Tako smo bili prisiljeni da se povlačimo bez borbe. Neprijatelj je osjetio našu slabu tačku i osuo paljbu po našem odstupaj učem stroju. Imali smo jednog poginulog druga. Poginuo je Mićo Karanović iz sela Boboljusaka. Neprijatelj nije imao žrtava i prošao je u sastav ustaškog garnizona u Kulen-Vakuf.

Drugi dan se vraćamo na stare položaje — na Bulino brdo. Svaki dan smo bili u dodiru sa neprijateljem, ali nam je bilo nemoguće napasti ustaško uporište, jer smo imali slabo naoružanje, a neprijatelj je bio utvrđen. Bili smo prisiljeni da razmišljamo kako i na koji način da uznemirujemo neprijatelja. Sjetili smo se da se u selu Veliki Cvjetnić nalaze dva »kalona« (prangije) koji su služili, kod crkve, za pucanje prilikom svečanosti, za crkvene potrebe. Ovi su »kaloni« bili dugi 70 om, kalibra 50 mm. Upotreba je bila sljedeća: sipala se veća količina baruta, zatim čepovi od papira, zatim se Sipala zemlja-ilovača i

dobro nabijala; na dnu cijevi se nalazio jedan manji otvor gdje smo stavljali fitilj kojim se palio barut. Pošto smo raspolagali bombama pravljenim od vodovodnih cijevi, koje su bile dugačke oko 15 cm, stavljali smo i bombu u kalon, pa zajedno aktivirali i palili fitilje. Kad »kalon« opali, bombu baca uvis i ona pada na položaje neprijatelja. Ovo smo upotrebljavali umjesto teškog oružja. Napominjem da smo za ove položaje dobili kasnije dva ručna minobacača, bombe od vodovodnih cijevi i betonske bombe, koje je konstruirao Miloš Bauk. Ovo smo dobili iz Drvara kao pomoć u oskudnom naoružanju.

Osvanuo je 19. avgust 1941. godine, dan koji je za nas donio veliki uspjeh i radost i ono što smo najviše očekivali — oružje.

Krenuo sam na izviđanje sa Mihajlom Grbićem, spustili smo se u šumu prema Ostrvid da posmatramo pokrete neprijatelja. Šuma je bila gusta sve do naših položaja. Morali smo biti budni da nas neprijatelj ne iznenadi. Primijetili smo ustašku patrolu i spremali se da otvorimo vatru na njih, ali smo osjetili da nam se neko privlači s lijevoga krila i mi smo koncentrisali svoju budnost. Uzeli smo zaklon i čekali. Pred nama, na udaljenosti od 20 metara, ukazao se čovjek, sav pocijepan, neobrijan, bos i mokr od rose. Provlačio se kroz gustu šumu, lutajući. Kad nam je prišao na 3—4 metra udaljenosti, mi smo sa uperenim karabinama viknuli da se preda. Kada je prišao nama, pitah smo ga ko je, odakle dolazi i šta radi ovdje. »Ja sam Pero Potkonjak, rodom iz sela Ostrvice. Već 25 dana se ovuda po šumi krijem od ustaša, jer su mi sve poubijali, cijelu porodicu od 9 članova. Sve su mi bacili u Boričevačku jamu. Ja sam pobjegao kroz prozor, kada su došli da nas gone, i tako sada nemam nigdje nikoga, nego lutam po ovoj šumi i već mi je dosadila glad. Ne znam šta da radim!«

Vidjeli smo da govori istinu, ali smo ga za svaku sigurnost sproveli do Štaba. Odmah su ga poznali Medici. Pošto je bio ispaćen, gladan, go i bos, odmah smo ga obrijali, obukli, nahranili, a on je tražio pušku — da ide na položaj. Data mu je puška. Došao je na položaj i bio je neustrašiv borac. Bez obzira što je njegova porodica bila

sva pouibijana, on je shvatio ciljeve naše borbe i nije išao za osvetom, nego se hrabro borio protiv stranih i domaćih neprijatelja. Pero se nije odvajao od naše čete, jer je za njega četa postala njegova nova porodica. Ostao je u našoj četi do zauzeća Bihaća, s nama dolazi u Petrovac, a odatle kreće u sastav Prve proletherske divizije i nastavlja borbu sve do Sutjeske, gdje je u borbi dao svoj život za slobodu naroda. Njegovom smrću gasi se i posljednji član njegove porodice.

BORBA U PIŠTEVACKOJ DRAGI

Pošto je ustaško uporište Boričevac likvidirano u sa-
deystvu sa ličkim odredom, kojim je rukovodio Stojan
Matić (1. VIII 1941. godine), donesena je odluka od zajed-
ničkih štabova Krajine i Like da se blokira ustaški gar-
nizon Kulen-Vakuf i da se neprijatelju ne dozvoli pljač-
kanje i paljenje po okolnim selima. Pošto je neprijatelj
uvidio opasnost od blokade, hitno je zatražio pomoć iz
Gospića, sa obrazloženjem da im prijeti opasnost od uni-
štenja od strane pobunjenika. Na njihovo traženje pomoć
je upućena u jačini od jedne bojne pravcem Gospić —
Bruvno — Mazin — Donji Lapac — Kulen-Vakuf.

Naše su jedinice držale položaje, ne znajući ni za
kakvu pomoć ustašama koja se kretala prema Kulen-Va-
kufu, jačine jedne ojačane bojne sa mitraljeskom četom
i haubicom 100 mm.

Neprijatelj stiže do Donjega Lapca, a onda kurir do-
lazi u naš Štab i izvještava da se neprijatelj nalazi u
Lapcu i vrši pripreme za pokret prema Kulen-Vakufu.
Nastala je trka do Štaba sa pitanjem šta da se radi, da
li da se povlačimo ili da čekamo neprijatelja na položa-
jima. Mačuka i Stojan Matić, uz pomoć ostalih drugova,
brzo i energično donose odluku da se ostavi manji dio
snaga na položaju, a gro snaga treba povući i krenuti pre-
ma Pištevačkoj dragi — da sačekamo neprijatelja u za-
sjedi.

Zasjeda je postavljena sa desne strane komunikacije,
hitno je naređeno da se prezida cesta na onom mjestu

gdje je određeno da stane čelo kolone, a to je bilo u visini našeg desnog krila.

Kraće vrijeme borci su bili na svojim mjestima i već se čelo kolone neprijatelja pojavilo od raskrsnice puteva Donji Lapac, Srb i Kulen Vakuf. Neprijatelj se kretao bez ikakvog obezbjeđenja, cestom prema Kulen-Vakufu.

Naređenje je izdato da bude najveća tišina i da se neprijatelj sačeka na same cijevi, a da se vatra ne otvori dok čelo kolone ne stane na prezidanoj cesti. Disciplina je bila na visini, nestrpljivo su borci očekivali početak borbe.

Neprijateljska kolona kreće cestom. Na čelu kolone komandant bojne jaše na bijelom konju. U momentu kada je kolona zastala kod prepreka na cesti, sručio se plotun po neprijateljskoj koloni. Nastala je gužva. Borci i roguljaši izvršili su juriš na zbunjenog neprijatelja, samo da se dokopaju oružja. Uskoro je neprijatelj do nogu potučen. Kad je borba otpočela, neprijateljski artiljerici ispalili su granatu, ali je prebacila preko naših položaja i pala pravo na Kulen-Vakuf, među ustaše, i napravila paniiku u garnizonu.

Naši su borci na sebi prtili teške mitraljeze i postolja i nosili ih na položaj, Mrak je pao i nismo uspjeli da potučemo i neprijateljske artiljerce, koji su bili kod Vodovoda, na udaljenim vatrenim položajima. Oni su, vidjevši poraz pješadije, pojurili preko Donjeg Lapca, prema Mazinu, samo sa topovima, dok su konje povezane i osedlane ostavili i nisu imali vremena da ih odriješe i pojasu. Mi smo se dali za njima u potjeru, preko Mazinske planine do Mazina, ali su nam pobjegli prema Bruvnu.

Gubici neprijatelja su bili oko 200 mrtvih i 30 zarobljenih. U naše ruke je palo 8 teških mitraljeza, 4 puškomitraljeza preko 250 pušaka, nekoliko hiljada metaka, dok su mazge pod mitraljezima bile sve pokošene prvim plotunom.

Na našoj strani nije bilo žrtava ni zarobljenih. Zarobljene neprijateljske vojnike smo predali u Glavni štab gerilskih odreda u Drvaru.

Po likvidaciji ustaške bojne u Pištevačkoj dragi, naše jedinice su se naoružale, a borci su dobili još veću volju za borbom i tražili uporno da krenu u napad na ustaška uporišta.

Na zahtjev boraca, komanda Odreda donosi naređenje da se jednim dijelom snaga prebaci na Oraško Brdo, pošto su naše snage bile tamo slabije, a ustaše su vršile češće ispade u sela Čukova i Orašca, pljačkali i ubijali. Našim dolaskom u Oraško Brdo dobili smo podatke da su u logoru Gorjevac ustaške snage male i neobezbijedene i da se mogu lako likvidirati. Stiglo je naređenje od Štaba gerilskih odreda iz Drvara da rukovodioci dođu na vojno savjetovanje. Odmah po dobivenom naređenju sastanak je održan sa svim rukovodiocima i traženo je od njih mišljenje o talijanskim okupatorima. Svi su prihvatili odluku da se bore sa Talijanima, čim oni krenu iz Dalmacije prema Grahovu. Ovom su konferencijom rukovodili Mačuka i Stojan Matić.

NAPAD NA GARNIZON VRTOČE

Noću 29/30. VIII 1941. godine usmeno naređenje je izdato od Đoke Jovanića i Nikole Karanovića da se napadne logor Gorjevac. Pošto podaci o neprijatelju nisu bili tačni, a logor utvrđen, drugo je naređenje izdato da se jedinice povuku u sela Dugo Polje i Teočak i da postave zasjede na cesti koja vodi od Bihaća prema Bosanskom Petrovcu i da unište svako ustaško vozilo koje naiđe.

Trideset prvog VIII 1941. godine odluka je donesena da se izvrši izviđanje ustaškog logora Vrtoče. Na izviđanje se krenulo na brdo Cučevo da bi se prikupili tačni podaci o snagama neprijatelja i njihovom rasporedu i obezbjeđenju. Podaci su doneseni u selo Dugo Polje, u kuću Stuparevu, gdje je po dobivenim podacima donijeta odluka da se 31. VIII/1. IX 1941. godine logor napadne u samu zoru. Pozvani su komandiri vodova i dobili su zadatke kojim će pravcem ko napadati neprijateljski logor.

Sve je bilo spremno. Pokret je izvršen iz Dugopolja i Teočaka tačno u ponoć 1. IX 1941. godine. Kolona se kre-

tala cestom sve do Vrtoča. Iz daljine, ustaški stražari ispucavali su poneki metak odgoneći strah. Vjetar je duvao, što nam je omogućilo nesmetano privlačenje k neprijatelju. Odatle smo krenuli u dvije kolone — sjeverozapadno od zaseoka Očigrije napadala je na lijevom krilu Cvjetnička četa, koja je bila sastavljena od boraca Velikog i Malog Cvjetnica, Boboljusaka, Osredaka i Očigrija; do nje Vrtočka četa, a s desne Beglučki vod i vod Jove Medica. Prostor istočno bio je slobodan. Sve jedinice su nesmetano zauzele svoje položaje.

Noć prolazi, dan se primiče, a borce je već obuzela trema, čekaju na ugovoreni znak za početak borbe — da Branko Rađenović baci bombu — ali bombu niko ne baca. Zora je već počela skoro da sviće. Poslao sam Nikolu Pilipovića da vidi zašto niko ne baca bambù. Brzo je otišao i vratio se sa izvještajem da bomba neće ni biti bačena. Ustaški stražar je pred nama na odstojanju od 10 metara i Nikola Vojvodić ga je uzeo na nišan i samo čeka komandu. Vidio sam da nam opasnost prijeti ako nas dan uhvati, a neprijatelj nas osjeti. Rekao sam Vojvodiću da puca i on je ubio stražara. Istog momenta je grunuo naš plotun po iznenađenom neprijatelju i kroz minut-dva odmah je izvršen juriš na neprijatelja. Neprijatelj je davao otpor iz crkve i popove kuće, ali smo ovaj otpor savladali bombama napravljenim od betona. Upao sam u popovsku kuću odakle se do maločas opiralo njih 10 sa puškomitraljezom. Odjednom su digli ruke uvis. Odmah sam naredio da polože oružje na kamaru, što su i učinili. Kod njih sam ostavio stražara. Produžili smo gonjenje neprijatelja, koji je u panici odstupao u pravcu Rudo Polje — Lugovi, prema Bosanskom Petrovcu. Ja sam uspio sa Radom Kneževićem da stignem u Bjelajskom polju jednog satnika, zajedno sa još 10 neprijatelja, koji su bili iznemogli. Oni su se predali. Dotjerali smo ih u logor u Vrtoče.

Odatle su plijen i zarobljenici pretjerani u selo Dugopolje, kod Stupara, gdje je sve podijeljeno po jedinicama. Zarobljenike sam, sa jednim odjeljenjem, sproveo u Drvar, u Stab gerilskih odreda kojim je rukovodio Ljubo Babić.

Gubici kod neprijatelja bili su 150 mrtvih, 47 zarobljenih sa 2 oficira i 1 podoficirom. Zarobljena su 4 teška mitraljeza, 7 puškomitraljeza, 200 pušaka i ostala ratna oprema. Mi smo imali 4 mrtva i 2 ranjena. Poginuli su Luka Knežević i Lazo Grbić iz Velikog Cvjetnića.

OSLOBOĐENJE KULEN-VAKUFA

Drugog VIII 1941. godine Boričevac je likvidiran i opkoljeno je ustaško uporište Kulen-Vakuf. Blokada je držana preko mjesec dana — od 2. VIII do 7. IX 1941. godine. Poslije svakodnevnog izviđanja, nakon dužeg vremena, plan je sastavljen i odluka je donesena — da se u sadejstvu sa ličkim jedinicama napadnu ustaška uporišta Kulen-Vakuf, Orašac, Čukovi i Klisa. U Kulen-Vakuf u je uporište bilo jako. Garnizon su sačinjavale uniformisane ustaše, dok je ostala pomenuta mjesta branio manji broj uniformisanih ustaša, a ostali su bili domaće ustaše u civilu.

Plan je izrađen u selu Oraškom Brdu. Izdata je zapovijest da se izvrši napad na okolna ustaška uporišta i da ih sviju natjeramo u Kulen-Vakuf, a zatim da bacimo sve snage na uporište Kulen-Vakuf.

Stojan Matić uzima na sebe obavezu da sa svojim borcima likvidira sva uporišta na lijevoj obali rijeke Une — od Čelija do Buka ispod Vakufa — a Mačuka da sa krajiškim jedinicama likvidira ustaško uporište u Bosanskim Doljanima, u Čukovu, Orašcu i Rajnovcu, a da, zatim, svi opkole Kulen-Vakuf. Napad je izvršen 4. IX 1941. godine u samu zoru, jednovremeno na sva uporišta sa lijeve i desne obale rijeke Une. Ustaše su pružale otpor, naročito u selu Čukovima, gdje smo bili prisiljeni da palimo i zauzimamo jednu po jednu kuću, iz kojih su davali najžešći otpor. Kuće su bile utvrđene, kao otporne tačke, sa teškim mitraljezima, u jednoj kući je ustaša izgorio sa teškim mitraljezom, ali nije htio da se preda. Za ovo se selo borba vodila sve do noći 4. IX 1941. godine. Tu su nam poginula dva najbolja druga — Dako Karakaš i Vid Knežević, ali je uporište likvidirano. Istog dana su bila

likvidirana sva neprijateljska uporišta, osim Kulen-Vakufa.

Petog septembra 1941. godine neprijatelj vidi da mu prijeti opasnost od blokade i potpunog uništenja i on donosi odluku da izvrši pokret iz Kulen-Vakufa, preko Covke i Prkosa za Bihać, s tim da za njim krene svo stanovništvo iz Kulen-Vakufa. Ovim je probojem iz obruča rukovodio komandant Veber. Od 8—9 časova neprijatelj je isturio prethodnice i bočna obezbjeđenja, a zatim glavni dio snaga i stanovništvo.

Borba je odmah prihvaćena sa neprijateljskom prethodnicom na Čovci i neprijatelj je bio prisiljen da ubaci sve svoje snage u borbu, sa ciljem da razbije naše snage i da obezbijedi izvlačenje stanovništva iz Vakufa.

Naše su snage tukle neprijatelja sa lijevog i desnog boka, sve do Ponora. Sa čela ih je dočekala Vrtočka četa u Ešanovića gaju, gdje se razvila ogorčena borba. Neprijatelj je pod cijenu najvećih žrtava jurišao da se probije, što je i uspio sa vojskom i jednim dijelom civilnog stanovništva, a ostalo je sve odsječeno i vraćeno nazad, u Kulen-Vakuf, sa stanovništvom i zaprežnim kolima. Borba je vođena do večeri, do 20 časova. Na ovom mjestu, zvanom Ponori, poginuo je Stevan Pilipović — Mačuka.

Gubici neprijatelja su bili veliki — preko 300 mrtvih i veći broj ranjenih. Naši gubici su bili 3 mrtva i 5 ranjenih drugova.

Pošto je neprijatelj osjetio velike gubitke u ove tri zamašne akcije, on priprema ofanzivu i vrši prodor u tri pravca preko Oštrelja prema Drvaru, od Bihaća preko Vrtoča u pravcu Kulen-Vakufa, i sa najjačim snagama od Knina, preko Grahova, prema Drvaru. U ovoj trećoj koloni bili su Talijani. Ogorčena borba se vodila na sve strane. Naši borci odbijaju napade neprijatelja pod teškim uslovima.

Naša četa dobiva zadatak da ne dozvoli neprijatelju prodor od Vrtoča prema Bjelaju i od Petrovca prema Medenom Polju. Neprijatelj je napadao uzastopno tri puta, ali je svaki put bio odbijen uz velike gubitke. Kada je neprijatelj uspio da se probije do prvih sela, počinje vršiti zvjerstva nad golorukim narodom, nad starim i ne-

jakim ljudima, koji nisu mogli izbjeći. Dvadesetog IX 1941. godine neprijatelj preduzima of anzi vu od Medenog Polja u pravcu Bjelaja, a jednim dijelom snaga preko Osječenice u pravcu Oči je va. Organizovano smo sačekali neprijatelja na ivici šume. Povala se ogorčena borba koja je trajala tri sata. Neprijatelj je bio prisiljen na povlačenje u pravcu Medenog Polja.

Naša četa ostaje na ovim položajima do novembra 1941. godine. Pošto su Talijani uspjeli da se probiju za Drvar, Srb, Petrovac i ostala mjesta Bosanske krajine, i borba je malaksala na svim položajima.

U našu četu je stigao drug Slavko Rodić, održao je sastanak na kome je odlučeno da se četa povuče u selo Veliki Cvjetnić, da se popuni mlađim borcima i da borci otpočinu živjeti logorskim životom. Tu je četa ostala do konca decembra 1941. godine.

ANECDOTE

ROBIJAŠI SE NAORUŽALI

Iste večeri kad je Bihać oslobođen, Skender Kulenović upade u »Kulu«, čuveni bihački zatvor, napipa u mraku neka nova odijela, pa, ne znajući da su robijaška, obuče se od glave do pete. Tako »premunduren«, s automatom o ramenu izide na zatvorsku kapiju, kad neka baba, spazivši ga, samo se prekrsti i zaprepasčeno zinu.

»Kuku meni, robijaši se naoružali, sad će biti trke! I grešna baka zagreba u prvu kapiju.

BOŠKO MRDA

CRNI DIM U DALJINI

Dan je osvanuo kao i svaki prethodni. Seljaci su ispuštali blago iz torova, a čobani doručkovali i spremali se da krenu sa stokom u pašu. To što su pohapšeni trgovci i seoski knezovi, nije naročito uznemiravalo seljake. Među ljudima se govorilo — to je država, uhapsi, a ako nije kriv pustiće čovjeka.

Međutim, tog ranog jutra, kolone naroda koje su u pet-šest grupa išle od Petrovca, prema Smoljani i Grmeču, djelovale su neobično. Kolone nisu bile blizu sela, djeca su slata da vide ko to ide. To se radilo više iz radoznalosti, jer se dobar dio ljudi nije vratio iz vojske i još je postojala nada da će se vratiti, da neće robovati u Njemačkoj.

Stari čika Mile, Zvani Adžija, vičan i dobar poznavalac Austro-Ugarske, govorio bi da Švabo nema dovoljno hrane i da će seljake pustiti kući.

Trčeći sa novostima, djeca su još iz daleka vikala:

— Kolju ustaše narod u Petrovcu, bježimo u šumu! Ubrzo su se seljani našli kod škole u selu, gdje se izbjegli narod skupio, kako bi se uvjerali u dječije vijesti. Došljaci su bili uplakani. Nosili su zavežljaje u ruci. Govorili su: — Eto, noćas ustaše pobiše i popališe iz čista mira. Pogledajte, Rašnovac gori, Tuk gori. Vidite li, ljudi, dim iz naših kuća. Ubili su sve koji su se zatekli kod kuće.

— Nas nisu našli. Čim je prva komšijina kuća planula i kad su počeli ljude ubijati, ja sam se trgao, pohvatao djecu i ženu i bježi uz Sajnovac — pričao je jedan od došljaka.

Slično su govorili i ostali došljaci. Dosta ih nije znalo šta se zbilo sa ponekim članom porodice, ali su gajili nadu da će uspjeti pobjeći.

Ljudi iz našeg sela su se detaljno raspitivali da nije ko od njih vlast uvrijedio, da nisu dirali vojsku i si. Ili da se oni, možda, ne varaju i da nisu od straha pobjegli, a izbjeglice su uvjeravale — »Ama ne, ljudi, braćo, ne bih kuću ostavio, pa svoju stoku, svoj imetak i ovdje došao bez razloga. Kolju, brate, pa to ti je. Pa zar ljudi ne vidite dim oko Petrovca, to naše kuće gore.« Ljudi su se odvajali od škole i gledali prema Petrovcu, koji je od Smoljana udaljen 8 km. Iza brda, zaista se vidio crni dim u daljini.

— Pa što pale, glavu svoju popalili — osipale su žene kletvom.

Poslije tih razgovora ljudi iz našeg sela su odlazili kući i odmah se počeli spremati za bježanje.

Prvo su sipali žito u vreće, tovarili na konje i tjerali u šume. Obično su tražili šume i pećine udaljenije od puta. Svaki zaselak je imao svoju pećinu gdje su se ljudi okupljali na dogovor. U šumu su nošene samo najvažnije stvari, a koliko je to bilo moguće, ljudi su tjerovali stoku. Kokoške i svinje ostajale su kod kuće.

Među narodom je nastala panika. Ljudi nisu imali gotovo nikakvo oružje, jer su im još u prvim danima rata okupator i Pavelićeve sluge prevarom oduzeli malobrojno oružje, pa čak i stare kremenjače. Odjednom je narod shvatio koliko bi vrijedile puške. Za pušku i 50 metaka odmah se davao vo, a poslije nekoliko dana i par volova.

Od kuće jedino nisu htjeli da bježe starci koji su imali preko 80 godina. Govorili su — »Dosta smo se našivjeli, ako nas i pobiju, vi nećete imati štete, a kod njih će biti manje municije.«

Zene i djeca spavali su ispod stijena i drveća, gdje je zadržavana i stoka. Kad je lijepo vrijeme i nije bilo tako teško, pa se između kuknjave čuo i smijeh, ali kad počne kiša, trpi se dva-tri sata, pa onda nazad do najbliže kuće. Ljudi su se počeli naoružavati rogu ljama i vilama, pazeći naročito da držak bude što duži. Odmah

je organizovana i straža koja bi u slučaju dolaska ustaša dala znak da se bježi dublje u šumu.

Poslije nekoliko dana skrivanja, Smoljanci se malo oslobodiše, pa počеше silaziti kućama da ponešto i urade. Ustaše još nisu nagovještavale svoj dolazak u selo. Tada je Drvar već bio oslobođen, a Drvarčani su se nalazili na Oštrelju. Imali su i top koji je bombardovao Petrovac.

Ohrabreni i poneseni tom viješću ljudi su pozivali:

— Eto, Drvar se oslobodio, šta mi čekamo, treba ići na Petrovac.

Drugi su se, međutim, protivili:

— Ne ludujte, Ja znam Drvarčane, to su radnici koji nisu vjerovali Paveliću, pa ni puške nisu predali, već su ih sakrili. A čime mi da idemo? Sve smo im dali, pa nas sad mogu da jure.

— Ali, valjda će nam i Drvarčani pomoći, pomagali bi i mi njima — opet su ubjeđivali oni prvi. — Zar će gledati kako naš kolju. A, eto, javljaju da će i Rusi noćas bacati puške na Oštrelj, treba ići, dobićemo i mi.

I zaista Skupilo se pedesetak ljudi i krenulo na Oštrelj ali, na žalost, ništa nisu donijeli osim umora, jer su prešli pješice do Oštrelja i nazad — 50 km.

Najzad, počelo se govoriti da nismo sami. Čulo se za Slavka Rodića u Drvaru, za Mladena Stojanovića u Prijedoru, za Durina Predojevića od Sanskog Mosta. Znači borbe su počele svuda.

Nekoliko ljudi iz Smoljane (Uroš Kecman, Vlada Prošić i Gojko Latinović), koji su bili u svijetu, pa po okupaciji zemlje došli u svoj kraj, razgovarali su sa mladim ljudima i ubjeđivali ih da treba ići u borbu, da ne treba čekati skrštenih ruku, jer su i Rusi zaratili sa Njemačkom, pa će pomoć doći i od njih.

Seljaci su počeli da misle i na zimu — »Šta ćemo, ljudi, zimus, ako ne pokosimo travu? Treba otimati i raditi.« Tako jednog dana nekoliko slobodnijih ljudi ode u polje da kosi travu. Kosac je obično sa sobom vodio i dijete, koje je imalo zadatak da pazi i javi ako ustaše naiđu iz Petrovca prema Smoljani. Dan je bio vedar, sunce je grijalo, pa i mnogi drugi seljaci, vidjevši svoje

komšije da kose u polju, pođoše da rade, te su tako do podne gotovo svi kosili svoje njive i livade.

Radilo se sa strahom. Ljudi bi često pogledali prema Petrovcu, bojeći se nailaska ustaša.

Negdje oko 14 časova pomoliše se kamioni, krećući se od Ključa, preko Bravska, za Petrovac. Kako je to dosta daleko, ljudi se nisu uplašili, jer su znali da kamioni ne mogu da idu van puta i da će pravo preko Uzdenog Dola za Petrovac. Ali samo što su kamioni stigli do Uzdenog Dola, čula se snažna mitraljeska vatra, a zatim i eksplozija.

Mnogi kosci poskakali su na konje i počeli da bježe prema kućama, dok je manji broj ostao, nagađajući šta bi to moglo biti. Tamo, iznad Uzdenog Dola, pokuljao je veliki oblak dima.

Poslije 10—15 minuta jačina pušćane vatre je jenjavala, ali su se i dalje čule eksplozije i galama. Lijepo se moglo vidjeti kako od Uzdenog Dola preko Donjeg Kapljuva i Risovače, bježe ustaše, pred naletom partizana.

Ohrabreni, i kosci su pobacali kose i, trčeći ka Risovači da goloruki pomognu tjeranje ustaša, vikali su iz sveg glasa — »Ne daj mu u Risovaču, amo ga nagoni niz Plećine! Nećeš uteći pasji sine! Trči Ilija preko glavica, a mi ćemo na Duboki dol da ga opkolimo!-«

Mada su ga tjerovali goloruki ljudi, naoružan ustaša je bježao glavom bez obzira, zaboravljajući da ima pušku. Bježao je kao zvijer, uzdajući se jedino u svoje noge, a i ne znajući da Smoljancima nije stalo toliko do njegove glave, koliko do puške.

Još za vrijeme borbe počelo se nagađati ko je to mogao dočekati ustaše, ali se ništa pouzdano nije znalo.

— To je neka naša vojska koja ne poznaje teren — rekao je Pero Mrda. Kad bi poznavali teren, čekali bi na nekom drugom mjestu, a ne u Uzdenom Dolu, blizu Petrovca.

Ubrzo se pronijela vijest o broju pobijenih ustaša i popaljenih kamiona, a odmah zatim saznalo se ko je to i izveo. Po jačini mitraljeske i pušćane vatre, ljudi su bili uvjereni da je napad izvršilo preko sto partizana, među-

tim, sada se znalo da je to bio jedan vod Drvarčana koje je predvodio Milan Zorić.

Iste večeri okupljeni seljaci su slušali priču jednog od očevidaca napada na kamione, istinitu priču o hrabrosti Drvarčana koji su pobili ustaše.

— A, koliko ih je, bolan, bilo tamo — pitao je stari Mile, dodajući da ih je moralo biti više od sto.

— Ma, kakva stotina, bilo ih je, brate, 25. Dočekali su ustaše na samu cijev. Pogleli u rovu čekali su da kamioni dođu tačno na dohvat ruke, a onda su ih zasuli bombama, koje sami i proizvode u Drvaru.

— A, koliko bi usraša? — (ne znajući da izgovore ustaša), zapitkivao je čika Mile.

— Pa, bilo ih je preko stotinu — tri kamiona i limuzina.

— Znači i oficiri su pobijeni — konstatova stari Kojo, pitajući se ujedno odakle im prah i olovo za municiju.

— Ih, odakle im prah? Pa Drvarčani imaju fabriku, znaju da prave, radio sam ja sa njima u Drvaru — dobaci Dmdtar. Oni su ti, brate, kao živa vatra, a dobri i pravični ljudi. Jesi li ti vidio Curlu, svake plate ide u Drvar i isprosi više para nego što i jedan njihov radnik donese kući. Znam ja i Milana Zorića, živa vatra. Sposoban čovjek, brate, kad ti ja kažem. Jak je to momak.

Tada bi počela priča o Zorićevoj hrabrosti, a čika Mile, radoznao, stalno je zapitkivao, te da li ima braće, zna li da se čuva, tražeći pri tom detaljna objašnjenja.

Naposlijetku, stari Kojo, čiča od preko 80 godina, držeći lulu u ruci prekrsti se i reče:

— Neka mu Bog pomogne, takvi se rađali! I da nas ove usraše dobro zapamte.

A, zatim se ču i pjesma koju je već neko prenio od Drvarčana:

*»Paveliću pasijega soja
bil' državu bez krvavog boja.«*

VID ZORIĆ

DRUGA DIVERZIJA

Nakon oslobođenja Drvara 27. jula 1941. godine, gerilci su svoje snage rasporedili za odbranu oslobođene teritorije. Najvažnije je bilo obezbijediti se od Bosanskog Petrovca i Knina, pa su gerilci prema tim mjestima i posjeli položaje. Prema Bosanskom Petrovcu raspoređena je glavnina tadašnjih gerilskih snaga na položajima ispred sela Kolunić, Vedro Polje, Šekovac i Drinić. Šumskom željezničkom krugom preko Rakića kose vršen je dotur hrane i opreme našim borcima na položaju. Na Bukovačkim brdima vođene su borbe od strane našeg III odreda sa ustašama.

Za dovlačenje trupa i ratnog materijala u Petrovac neprijatelj je koristio željezničku prugu Prijedor — Bravsko. Materijal dovezen željeznicom pretovarao je u kamione na mjestu križanja ceste i pruge između Gornjeg i Donjeg Bravska i prevezio u Bosanski Petrovac.

Zaključeno je da neprijatelj vrši pripreme za napad na Oštrelj i prodiranje prema Drvaru. Radi toga odmah su preduzete mjere za sprečavanje neprijateljskih namjera. Odlučeno je da se minira pruga negdje oko Grmeča na teritoriji koju je držao neprijatelj. Ja sam bio na Oštrelju vođa minerske grupe. Radio sam skloništa od neprijateljskog bombardovanja i mitralj'iranja. Jer svaki dan dolijetali su avioni, stalno tukli Oštrelj i naše položaje prema Petrovcu. Milutin Morača i Rade Zorić pitali su me da li bih se primio miniranja pruge kojom neprijatelj dovlači municiju u Bosanski Petrovac. Kao predratni nadzornik pruge na tom terenu, dobro sam poznao prugu sve do

Prijedora i primio sam izvršenje tog zadatka. Tražio sam da mi dadu obezbjeđenje. Dali su mi Dušana-Duju Gloginju i Marka Srdića. Ova dvojica imali su puške i po pet metaka, a ja sam imao revolver sa sedam metaka.

Poslije ovog otišao sam svojoj grupi i tražio ko će sa mnom dobrovoljno poći na zadatak miniranja pruge kod Željezničke stanice Grmeč. Javili su se: Mile Dodig, pomoćnik nadzornika pruge u Oštrelju, Đuro Zrač, pružni radnik, Milan Simišić, desetar šumske industrijske željeznice. Odmah sam pripremio oko 12 kilograma kamnik-tita, kordu i kapsle. Zatim sam uzeo krampove, lopate, ćuskije, veliki čekić, sjekiru i veliku testeru sa rušenje stabala na prugu. Od ekonoma Save Batinice uzeo sam suvu hranu za tri dana i podijelio svakom svoje da nosi.

Na Ilindan 2. avgusta 1941. godine oko 9 sati sa grupom sam krenuo iz Oštrelj a. Pred noć smo stigli u Podsrneticu. Zašavši dublje u šumu, tu smo prenoćili. Cim se nazrelo svitanje, krenuli smo i prešli cestu u selu Janjilima. Zatim smo produžili ispod južnih obronaka Grmeča prema Jasenovcu. Pretpostavljao sam da je stanovništvo pobjeglo u šumu, pa smo krenuli prema Grmeču. Kad smo zašli malo dublje u šumu, naišli smo na jednu grupu izbjeglica, nekoliko ljudi, žena i djece. Pekli su ovcu na ražnju i kuvali puru za večeru. Vidjevši ko smo i kakvim poslom idemo ponudili su nam večeru. Mi smo tu malo odsjeli i izvadili hranu koju smo ponijeli i sa njima zajedno večerali. Tu smo ostavili suvišni alat, koji smo smatrali nepotrebnim. Od njih sam uzeo vodiča Božu Samardžiju iz Janjila, koji je dobro poznao teren i put krajem šume iznad Donjeg Bravska.

Krenuli smo dalje. Nastala je velika pomrčina i teško smo se kretali. Naprijed je išao vodič, a za njim ja. Iako potpuno slijep na jedno oko, Samardžija nas je dobro vodio i pronašao je put ivicom šume. Tim putem išli smo svi do neke prolisine, sa koje se Lanište moglo dobro osmatrati. Tu je bilo već i nešto mjesečine. Odavde smo Samardžiju vratili nazad, a mi smo pošli još malo naprijed, zatim polijegali na travu i zanoćili.

U jutro 4. avgusta 1941. godine, poslije hladne noći obasjalo nas je jutarnje sunce i bilo je vrlo ugodno. Po-

ustajali smo, doručkovali i oko 8 sati krenuli u pravcu pruge.

Izbili smo na peti kilometar, odnosno na dva kilometra ispred Mijačice. Ušli smo u Mijačicu i obišli stambene zgrade i upravu manipulacije. Uvjerili smo se da tu nema nikoga, i da je sve evakuisano.

Stigli smo do iznad stanice Grmeč oflto devet sati i sjeli u šumi da se malo odmorimo. Osluškivali smo i čuli šum voza, koji je dolazio od željezničke stanice Lanište. Približavajući se, sve se jače čulo klaparanje točškova. Voz se kretao najvećom dozvoljenom brzinom i projurio je ispred nas. Zažalio sam što nismo znali za njega ranije, jer smo ga mogli srušiti miniranjem pruge. Čim je voz prošao krenuli smo ka pruzi. Iznad same pruge smo stali i tu sam izvršio raspored. Drugu Gloginji sam naredio da ide niz prugu prema željezničkoj stanici Grmeč i kad se udalji od nas oko 200 metara da tu ostane prikriven i dobro osmatra. Srdića sam poslao prema Laništu sa istim zadatkom. Obojici sam naredio da ako primijete ustaše ne otvaraju vatru dok se ne približe na 30—50 metara.

Međutim, Srdić je primijetio nekog čovjeka s donje strane pruge i dao mi znak. Pošto Srdić nije bio odmakao daleko, ja sam došao do njega. Pozvali smo nepoznatog da dođe do nas. Gim je stigao, ispričao nam je da se krije. Kazao nam je da ustaša momentalno nema u selima, neposredno ispod šume, da se nalaze u Sanici da zlo čine i da on ne smije biti kod kuće. Pričao je o zločinima, ali mi nismo imali vremena da ga slušamo. Rekao sam da ide prema Budelji i ako primijeti ustaše da bježi prema nama i obavijesti nas. Čovjek se tada udaljio, a Srdić je pošao uz prugu i na dovoljnom odstojanju prikrrio se i izvršio obezljbedenje od strane Bravskog, odnosno Lanista.

Odredio sam mjesta za postavljanje mina. To su bile tri kontra-krivine pruga i rekao sam pomoćnicima da ih očiste i pripreme za stavljanje eksploziva. Za to vrijeme spremio sam štapin i kapisle. U svaki paket stavio sam po jedan komad da bi osigurao duplo paljenje. Ovo je bilo potrebno radi toga što bi se moglo desiti da neki -upaljač zataji. Tada sam postavio dva paketa od jednog kilograma kamniktita, jedan uz drugi ispod stope šine

i čvrsto smo ih okolo nabili tucanikom i zemljom. Kordu sam ostavio razne dužine prema prvenstvu paljenja da se mogu udaljiti. Radilo se brzo, i čim smo postavili sve tri mine, ja sam ih spremio za paljenje. Pomoćnicima sam rekao da se udalje uz stranu, u šumu prema Čekrku.

Gloginja i Srdić su još ranije upućeni kada će se i kuda povlačiti. Znak za njihovo povlačenje prema Čekrku bila je prva detonacija. Čim su se moji pomoćnici udaljili, ja sam brzo izvršio paljenje i potrčao za njima. Odmah je eksplodirala prva, zatim druga i treća mina. Mine su izbile komade šina oko pola metra dužine. Ovi komadi šine visoko su letjeli, sjekuci zrak i padajući na razne strane, pa i u našoj neposrednoj blizini. Detonacija je bila vrlo jaka i odjekivala je čitava Sanička dolina.

Izvršivši zadatak uspješno, produžili smo uz brdo šumskim prosjekom, kojim je nekada čekrk spuštao balvane iz Mijačice. Telefonsku liniju za Mijačicu, koja je vodila istim prosjekom, porušili smo i oborili nekoliko telefonskih stubova i pokidali žicu. Ponovo smo stigli u Mijačicu i pokidali cjevovod za vodostanicu Grmeč i oštetili rezervoar za vodu. Zatim smo krenuli prema izvoru Perjanovac. Išli smo uz cjevovod Mijačica — Perjanovac i sav smo razrušili. Od Perjanovca smo krenuli krakom cjevovoda za Bravsko. I ovaj cjevovod smo porušili i onemogućili snabdijevanje željezničke stanice Bravsko vodom. Poslije ovog produžili smo ispod obronaka Grmeča u selo Janjila.

Oko tri sata poslije podne 4. avgusta stigli smo do iznad zaseoka Pećanci. Osmatrali smo cestu da bismo ustanovili, vrši li neprijatelj kakve pokrete. Ništa nismo primijetili. Jedino što smo čuli bili su mitraljeski rafali negdje oko Drinića. Nadlijetali su i ustaški avioni. Ali, mi smo se prikriili i četkali noć, da bi se prebacili preko ceste u Bravski Vaganac, a zatim produžili za Drinić i Oštrelj.

U Oštrelj smo stigli oko 10 sati 5. avgusta, prošli kroz željezničku stanicu i skrenuli desno prema kantini. Baš u tom času doletjela je haubička granata iz Bosanskog Petrovca i eksplodirala u zraku pred nama na oko 70 metara. Bočni snop sitne parčadi pogodio je i sasjekao

ustanika Peru Brkića u času kad je zaključavao vrata na konzumu. Mrtav se stropoštao niz betonske stepenice. Ovo smo gledali i ja rekoh svojoj grupi: »Zamislite kud smo mi prošli i ništa nam ne bi, a on pogibe tu gdje to ne bi niko očekivao«.

Tako smo stigli u Oštrelj i ja sam izvijestio drugove da je zadatak uspješno izvršen i da neprijatelj neko vrijeme neće moći koristiti prugu i vršiti dotur municije u Bosanski Petrovac. Poslije ovog Dušan Gloginja je otišao u svoj odred, Marko Srđić je ostao u Oštrelju, a moji pomoćnici nastavili su ranije prekinute radove.

Ovo je bila moja druga željeznička diverzija. Prvu sam izvršio na željezničkoj pruzi Srnetica — Potoci 31. jula 1941. godine, prilikom ustaničkog napada na Srneticu.

KUKAVICA

Neposredno poslije ustanka Ilija Došen postroji Treći odred bataljona »Sloboda« u Brtljaševom gaju.

Pozva borce da se, pod oružjem, što prije uvrste u stroj.

Međutim, jedan Banjac iz sela Drinića ne uđe u stroj.

Ilija to zapazi, pa pride Banjcu i reče mu: »Kaži pred ljudima da nećeš u stroj i da si kukavica, pa odmah idi kući«.

Čovjeku bi lakše da kaže nekoliko riječi nego da krene u borbu, pa okupljenim ljudima reče pred strojem: »Ja sam kukavica«. Onda se obrati Iliji Došenu i upita ga mirno: »Mogu li sada kući«?

Drago Đukić

DRAGO ĐUKIĆ

USTANAK

Njemačke trupe, nadirući preko Bihaća, ušle su u Bosanski Petrovac 12. aprila 1941. godine. Njih su sa simpatijama dočekali samo neki bogataši i nekoliko prodanih duša, dok je narod sve to posmatrao sa zebnjom i neizvjesnošću. Po dolasku u grad Nijemci su odmah zauzeli javne ustanove i uspostavili svoju komandu. Dva-tri dana poslije toga Nijemci su otpočeli da organizuju ustašku vlast. Postavili su predstojnika i oformili jednu grupu ustaša i žandarma koje su angažovali za održavanje reda.

Petnaest dana po dolasku Nijemaca, u Petrovac su stigle italijanske jedinice i Nijemci su napustili grad. Dok su u njemu bili Nijemci, ustaše su rekvirirale radnje srpskim trgovcima i u njima postavili svoje povjerenike. Čim su došli Italijani, radnje su vraćene vlasnicima. Italijani su radili obazrivije od Nijemaca, nastojeći da sebi i ustašama obezbijede izvjesno povjerenje u narodu, u čemu su donekle i uspjeli. Po njihovom dolasku život u gradu se počeo lagano normalizovati. Za to vrijeme ustaše nisu mirovale: izradili su spiskove sumnjivih, odredili taoce, Srbe, od kojih su jedan dio zatvorili, a ostale su još ostavili kod kuća pod uslovom da im se svakodnevno javljaju. Drugom polovinom aprila ustaše su počele da oduzimaju vatreno i hladno oružje od naroda.

Prvih dana okupacije partijska organizacija je preduzela mnogo mjera na pripremanju širokih narodnih masa za predstojeće događaje. Objašnjavana je novona-

stala situacija, namjere okupatora i ustaša. Objašnjavano je narodu da ne predaje oružje, da ga sklanja, formirane su i nove skojevske grupe i grupe simpatizera. Prema dobijenoj direktivi od oblasnog partijskog rukovodstva iz Banje Luke pristupljeno je i evidentiranju oružja koje se nalazilo kod naroda.

U drugoj polovini maja partijska organizacija dobila je Prvomajski proglas CK KPJ, koji je odmah proraden na sastancima sa članovima Partije i SKOJ-a. Poslije toga partijska organizacija je zauzela jasan stav o borbi protiv okupatora. Otpočele su neposredne pripreme za ustanak. Narodu je objašnjeno da mu slobodu niko neće donijeti spolja, već se za nju treba boriti zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije. Ove mjere su podigle ugled Partiji u širokim narodnim masama. Ljudi su osjetili da je među njima organizacija na koju se mogu osloniti i koja će im pomoći u svakoj situaciji.

Krajem maja i početkom juna održano je oblasno savjetovanje SKOJ-a u Banjoj Luci, kome su iz bosansko-petrovačkog sreza prisustvovali Ilija Došen i Miloš Kecman Vojsko. Na savjetovanju je analiziran dotadašnji rad i na osnovu toga i novonastala situacija, postavljeni novi zadaci, a naročito da se pojača rad sa omladinom.

U junu je održano oblasno savjetovanje u Banjoj Luci. Delegat iz Petrovca na savjetovanju je bio Ilija Došen. Na savjetovanju su podneseni izvještaji o pripremanama za ustanak i donijete direktive za dalji rad.

Na osnovu dobijene direktive pristupilo se početkom jula formiranju odreda u Driniću, Vedrom Polju. Koluću, Bukovači, Rašinovcu, Smoljani, Krnjeuši i Medenom Polju. Osim ovih, organizovano je i nekoliko grupa u pojedinim selima: u Stijenjanima — Nikola Karanović sa dva druga, u Suvaji — Durekan Pećanac sa nekoliko drugova, u Bari — Vlado Bajić, takođe sa nekoliko drugova, u Vodenici — Jovo Medić sa nekoliko drugova, grupa u Oštrelju i u još nekoliko sela. Ove grupe su bile povezane sa najbližim odredom.

Do formiranja vojnog rukovodstva za srez bosansko-petrovački (drugom polovinom jula) svim poslovima vojne prirode rukovodio je vojni povjerenik Ilija Došen. On

je održavao vezu sa vojnim povjerenikom za Drvar — Ljubom Babićem i sa drugovima iz Grahova. Oni su na zajedničkim sastancima pretresali pitanje koordinacije dejstva. Na jednom takvom sastanku su izradili i plan po kame je trebalo da ustanici iz Drvara, Petrovca, Grahova i ostalih mjesta jednovremeno napadnu na Drvar, Petrovac, Oštrelj, Smeticu, Grahovo, Martin-Brod i da oslobode čitavo to područje od ustaša. Poslije izvršenja toga zadatka, ustaničke snage bi, u cilju odbrane oslobođene teritorije, zaposjele položaje na Deralima prema Kninu, na Prkosima i Ripačkom klancu prema Bihaću, na Risovcu prema Bosanskoj Krupi, na Paunovcu prema Ključu i položaje prema Glamoču.

U drugoj polovini jula došli su u bosanskopetrovački srez Osman Karabegović i Soša Mađar. Oni su u selu Rašinovcu kod Bosanskog Petrovca održali sastanak sa Zdravkom Celarom, Javom Keemanom, Vašom Kelečevićem, Ilijom Došenom, Vojom Krecom i Nikicom Pavličem. Pored ovih, na sastanak je pozvan i Radivoje Rodić, ali nije stigao. Na sastanku su Osman i Soša prenijeli direktive da treba otpočeti oružani ustanak. Na ovom sastanku su takođe diskutovali i o planu koji su još ranije izradili vojni povjerenici za Drvar, Petrovac i Grahovo. Osman i Soša se nisu složili s njihovim planom i načinom dejstva, jer bi to dovelo do frontalnih borbi protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Oni su bili mišljenja, na osnovu zadataka koji su se postavljali pred partizanske odrede i na osnovu taktike koju treba primijeniti, da borba otpočne diverzijama, zasjedama i sličnim dejstvima.

Naimenavano je i novo vojno rukovodstvo za srez bosanskopetrovački koje su sačinjavali Zdravko Celar, komandant, Vaso Kelečević, zamjenik komandanta, Ilija Došen, komesar, Jovo Kecman - Šuco, zamjenik komesara, Vojo Kreco, član Štaba. Poslije naimenovanja vojno rukovodstvo je održalo sastanak u selu Kapljuvu, kod kuće Grubišića, na kome je razrađen plan početnih oružanih akcija. Predviđeno je da parvo počnu napadi na manje neprijateljske posade i na komunikacije i da se zaštiti stanovništvo od ustaškog terora.

Borbe su otpočele 26. jula 1941. godine. Pane Kecman, trgovac, sa nekoliko ljudi nalazio se u Jasenovcu i nije imao nikakvu vezu sa Odredom. On je sa svojom grupom postavio zasjedu na drumu Oštrelj — Drvar tu su sačekali i ubili domobranskog majora Ferdinanda Konrada i njegovu ženu, a ranili natporučnika Josipa Fràngerà. Domobranski oficiri su bili pošli u inspekciju domobranskih jedinica u Drvaru. Poslije tog ubistva neprijateljska posada iz Drvara odmah je preduzela represalijske nad okolnim selima, ali im se suprotstavio Treći drvarski odred i onemogućio odmazdu. Zbog ovog nepredviđenog početka borbi, partijsko rukovodstvo iz Drvara donijelo je odluku da noću 26/27. jula digne ustanak iako nije bilo u mogućnosti da o tome obavijesti partijske organizacije susjednih srezova. To je urađeno zbog toga da neprijatelj ne bi u Drvaru koncentrisao iz susjednih garnizona jače snage. Iste noći pred zorom izvršen je napad na Drvar. Dio Trećeg drvarskog odreda iste noći napao je i Oštrelj.

Iznenadan početak ustanka u Drvaru i Oštrelju uticao je da borbe u srezu bosansko-petrovačkom nisu otpočele onako kako je bilo planirano, mada su postojali svi uslovi da se grad oslobodi istog dana. Istog dana ustanici su i u bosansko-petrovačkom srezu otpočeli dejstvo.

Grupa Drvarčana (njih oko 20) pod rukovodstvom Vlade Morače i Rade Zorića zauzela je Oštrelj 27. jula u 7 časova. U borbi je ubijen jedan poručnik, 3 žandarma i 1 domobran. Zarobljena su 4 žandarma. Grupa od 15 ustaša iz Oštrelja umakla je u Petrovac. Grupi Drvarčana priključila se grupa Vase Kelečevića iz Oštrelja, koja je bila naoružana jednim puškomitraljezom i sa 5 pušaka. Jedna desetina ove grupe po oslobođenju Oštrelja upućena je na Kalabino brdo da bi spriječila eventualnu intervenciju neprijatelja iz Petrovca.

Istog dana u 10 časova kod željezničke stanice Brižgač, desetina Nikole Pećanca sačekala je iz zasjede dvije manje željezničke kompozicije neprijateljske vojske. Kompozicijama su bile upućene jedna satnija ustaša i jedna domobrana (svega 202 vojnika) kao pomoć snagama koje su se nalazile u Drvaru. Prva kompozicija je naišla na razrušeni dio pruge i zaustavila se. Na nju je naletjela druga.

Borci su iz zasjede otvorili vatru na kompoziciju. Neprijatelj je bio zbunjen i nije pružao organizovan otpor već se povukao u Srneticu. U borbi je ranjeno i ubijeno oko 60 domobrana i ustaša.

Napad na Srneticu izvršen je noću između 31. jula ii. avgusta. Nju je branilo oko 140 ustaša, žandarma i domobrana. Napad su izvršili vod Nikole Pećanca sa sjeverne strane i vod Zivka Tomazovića sa južne strane. Pećančev vod se poslije dvočasovne borbe povukao pretrpjevši gubitke od 3 mrtva i 4 ranjena. Među ranjenima se nalazio i sam Pećanac. Samo jedna desetina iz voda Zivka Tomazovića probila se gotovo do centra uporišta, ali je bila prisiljena da se povuče poslije dvočasovne borbe, ostavivši 7 mrtvih boraca. Druge dvije desetine Tomazović je odveo u Ataševac. Ostatak ovih vodova povukao se prema Oštrelju i posjeo položaje iznad Kolunića prema Petrovcu.

Neprijatelj je već 27. jula počeo represalijske po selima oko Petrovca, ali je narod izbjegao u zbjegove, Istoga dana odredi iz bosanskopetrovačkog sreza sakupili su se na određenim mjestima.

Iz Kolunića se sakupila grupa boraca, 27. jula, pod rukovodstvom Jove Pavića, Dušana Mirkovića i Žarka Latinovića i zauzela položaje na drumu prema Oštrelju, na 93. km. Ova grupa je bila naoružana sa 4 puške i 1 puškomitraljezom. Bez oružja je bilo oko 15 ljudi. Neprijatelj je oko 10 časova istog dana pokušao sa jednim vodom ustaša da proдре iz Petrovca prema Oštrelju. Grupa iz Kolunića ih je sačekala i na njih otvorila vatru. I pored toga neprijatelj je uspio da proдре u selo i da ubije dva seljaka, a sedmoricu odvede u Petrovac i da ih strijelja. U borbi je ubijen jedan neprijateljski vojnik, a tri su ranjena. Zaplijenjena je jedna puška. Grupa je slijedećih dana držala položaje kod crkve, iznad doline Rakića i na Piketu i vodila nekoliko puta borbu. Kasnije je prerasla u Odred »Osječenica«, ičiji je komandir bio Jovo Pavić.

U Medenom Polju je takođe formirana grupa (4 puške, 2 pištolja) koja je bila potčinjena ZdraVku Čelaru. Rukovodilac grupe bio je Vico Jakšić. Ova grupa je imala

zadatak da učestvuje pri oslobodenju Bjelaj a i da pomogne pri stvaranju oružane grupe, odnosno odreda u Bjelaju.

Tada je 31. jula došla jedna desetina iz Drvara u Medeno Polje i formiran je Medenopoljski odred u čiji su sastav ušli ustanici iz Medenog Polja, Bjelaj a, a dijelom i iz Suvaje, Vodenice i Kolunića. Odredom je rukovodio Mane Rokvić. (Rokvić je u jesen 1941. godine prišao četnicima).

Bjelaj je pretežno muslimansko selo. U njemu su bila dvojica-trojica ustaša (katolika). Stanovništvo se držalo pasivno prema ustaškoj vlasti, ali ni prema oružanoj borbi nije bilo masovnog odziva, osim omladinske grupe koja je tamo radila. Oko 20. juna ustaše iz Petrovca dodijelile su 37 pušaka Bjelaju za održavanje straža. Domaće ustaše su određivale 10—15 mještana na smjenu, svaku noć. Ustaše su u selu premlatile nekoliko Muslimana i maltretirale narod.

Ibrakimpašić i Hodžić, simpatizeri iz Bjelaja, došli su 28. jula u Medeno Polje kod rukovodstva Odreda i interesovali se o početku ustanka i o rezultatima borbi. Izvijestili su da kod njih kruže alarmantne vješti da u šumi oko Drvara i Petrovca ima nekoliko stotina četnika — ostaci bivše jugoslovenske vojske. Te vijesti su proturale ustaše. Objašnjeno im je zbog čega je ustanak ranije počeo, da Partija rukovodi ustankom i da ne postoje nikakve organizovane četničke jedinice.

Ustanici iz Medenog Polja i oni drugovi koji su radili u Bjelaju zajednički su izradili plan za oslobodenje Bjelaja. Planom je predviđeno da se iz Medenog Polja, Suvaje, Vodenice i Bjelajskog Vaganca sakupi 20—30 naoružanih ljudi i da u 24 časa izvrše napad na Bjelaj. Drugovi u Bjelaju (njih 7) nastoje da budu na straži i da u momentu napada onemoguće davanje otpora, a u krajnjem slučaju da razoružaju one koji bi pokušali da pruže otpor. Pred ustanike se postavljalo da po svaku cijenu spriječe incidente, ukoliko bi pojedini zagriženi elementi to pokušali prilikom napada na Bjelaj. Zbog toga je određeno da u napadu učestvuju članovi Partije, Skojevci i simpatizeri. Zborni mjesto za napad određeno je na Krivokućama, sjeverno od sela Bjelajskog Vaganca.

I pored odluke, na zbor je došlo 400—500 ljudi sa svega oko 20 pušaka. Ostali su bili naoružani vilama, rogu ljama, sjekirama i toljagama. Na zboru je iznesen plan napada i objašnjeno kakav stav treba imati prema muslimanskom stanovništvu. Neki četnički elementi su proturili vijesti na zboru da ne treba vjerovati grupi koja je djelovala u Bjelaju. Time su unijeli izvjesno kolebanje i sumnje kod masa. Na zboru se odmah vidjelo da će biti dosta teško obuzdati toliku masu ljudi, pa je odlučeno da u napad pođu samo grupe iz Medenog Polja i neki drugovi iz Suvaje, Vodenice i Bjelajskog Vaganca sa oko 12 pušaka. Međutim, noć je bila vrlo mračna, a i kiša je padala, te se određeno ljudstvo nije sakupilo prije 23,30 časova. Tada je već bilo kasno i nije bilo moguće stići do Bjelaj a, koji je odatle udaljen oko 7 kilometara. Ipak su borci određeni za napad krenuli prema selu Cimeše. Na putu su čuli pucnjavu u Bjelaju, iz čega su zaključili da je napad otkriven i propao, pa su od njega sasvim odustali. I zaista, u Bjelaju su ustaše otkrile još uveče drugove koji su radili na tome da se onemogući davanje otpora. Zbog toga su ovi drugovi bili prisiljeni da otpočnu borbu već oko 24 časa. Međutim, kako su bili slabo naoružani, a i malobrojni, pohvatani su svi osim Ibrahimpasića. Sljedećeg dana su ih predali žandarmerijskoj stanici u Vrtoču, odakle su ih žandarmi sproveli za Bihać gdje su svi osuđeni na vremenske kazne.

Rad grupe u Bjelaju ostavio je jak uticaj na narod. Mještani su polovinom avgusta, poslije prvih ustaničkih uspjeha, predali oružje i pomogli hvatanje domaćih ustaša. Ovo je bilo prvo muslimansko mjesto koje je oslobođeno u Bosanskoj krajini. Prilikom ulaska jedinica u Bjelaj nije se desio ni jedan slučaj nasilja ni ma kakav drugi ispad prema muslimanskom stanovništvu. Partija je već dotada uspjela da ubijedi široke mase da za ustaške pokolje nije krivo ni muslimansko ni katoličko stanovništvo. Poslije oslobođenja Bjelaj a, Partija je preduzela sve mjere da mjesto bude primjer bratstva i jedinstva Muslimana i Srba u Bosanskoj krajini. Međutim, neprijatelj je to osjetio i početkom septembra izvršio napad

i zauzeo Bjelaj i tad je i posljednjeg stanovnika iz ovog mjesta poveo sa sobom.

28. jula — formiran je Odred od 30 ljudi (sa 12 pušaka) iz Čovke, Stijenj ana, Raj novaca i Prkosa pod komandom Nikole Karanovića. Tog dana Odred je porušio put kod Čovke i posjeo položaj prema Kulen-Vakufu. Uporedo sa Odredom postojala je i grupa boraca u Malim Stijenama. Na Oraškom Brdu takođe je formirana grupa od 20 ljudi (sa 10 pušaka) pod komandom Dake Karakaša. Osim toga formirane su grupe u selima Lipi, Teočaku i Doljanima. Ove grupe su bile pod komandom Gojka Došenovića.

U početku ustanka narod je iz svih sela, gdje je postojala opasnost da će neprijatelj prodrijeti, izbjegao u zbjegove. Zbjegovi su se nalazili obično u blizini logora odreda koji je na toj teritoriji djelovao.

Neprijateljske snage iz Petrovca otpočele su odmah represalijske po okolnim selima. Tako je 28. jula jedna neprijateljska grupa pokušala da se probije iz Petrovca za Oštrelj, ali su je ustanici razbili u Koluniću. Neprijatelj je imao 2 mrtva i 5 ranjenih ustaša. Jedan vod takođe iz Bosanskog Petrovca pokušao je da proдре u Medeno Polje. U tom nije uspio i primoran je da se vrati.

Ni ustaške snage nisu čekale skrštenih ruku. Pored borbi sa pomenutim ustaškim snagama presrele su noću 28/29. jula oko 150 ustaša upućenih od Kulen-Vakufa prema Čovki. Grupa je sa njima vodila borbu i pred mrak neprijatelj je prisiljen da se povuče. Ubijeno je oko 20 ustaša, zaplijenjeno je 13 pušaka.

Poslije oslobođenja Drvara i Oštrelja naše jedinice imale su zadatak da ne dozvole prodor neprijateljskim snagama u Drvar, da spriječe dolazak novih snaga u Petrovac i da stvore uslove za napad na sam garnizon. U tom cilju drvarski odredi »Javorje« i »Crvljivica« držali su položaje iznad Kolunića i ispod Oštrelja. Odred »Osječenica« držao je položaje iznad Rakića doline i Revenika. Zadatak ovih snaga bio je da ne dozvole prodor neprijatelju prema Drvaru.

Grupa u Medenom Polju držala je položaje prema Petrovcu i Kadinjači i zasjede na putu Petrovac — Vrtoče.

Grupa iz Vrtoča imala je zadatak da spriječi saobraćaj Bihać—Petrovac. Pored toga, isti zadatak su imale i grupe iz Upe, Teočaka i Dubovika. Grupa iz Stijenjana i Oreškog Brda držala je položaje prema Kulen-Vakufu. Pored toga svi odredi i grupe imali su zadatak da ne dozvole neprijatelju upade u sela i represalije nad stanovništvom.

Neprijatelj je 30. jula bombardovao ustaške položaje i bacao letke u kojima je pozivao narod i ustanike na predaju. Drugog avgusta izvršio je ispad iz Petrovca u svim pravcima i popalio sela do kojih je stigao (palio je kuće, žita, sijena, ubijao sve što je uhvatio). Uspio je da popali sela oko Petrovca, a snage koje su se probijale od Bihaća i Ključa popalile su sela na pravcu proboja. Neprijatelj je 5. avgusta pokušao da prodre preko Kolunića u Oštrelj, ali je stigao samo do Kolunića.

Poslije ovoga neprijatelj više nije preduzimao ispade već se ograničio na odbranu, a vršio je pojedine ispade samo u cilju obezbjeđenja saobraćaja prema Bihaću i Ključu. U borbama prilikom ispada neprijatelj je imao toliko gubitaka da je potpukovnik Matković bio prisiljen da traži popunu, izvještavajući pretpostavljenu komandu da raspoloživim snagama nije u stanju da preduzme napad.

Petog avgusta pošla je iz Bihaća prema Petrovcu jedna satnija sa 10 kamiona. Ustaške grupe iz Lipe, Teočaka i Doljana, pod komandom Gojka Došenovića, sačekale su je u zasjedi i primorale da se vrati u Bihać. Tom prilikom neprijatelj je imao 8 mrtvih i 25 ranjenih. Grupa iz Vrtoča napala je 7. avgusta iz zasjede jednu neprijateljsku satniju na putu Bihać — Petrovac kod Vrtoča. Satnija je namjeravala da se probije od Bihaća do Petrovca, ali je ova grupa primorala da se povuče. U borbi je zaplijenjena jedna haubica od 100 mm, 10 sanduka granata i 2 puške. Prilikom povlačenja istu satniju su sačekale, takođe u zasjedi, grupa iz Lipe i Dubovika i ubile 7 neprijateljskih vojnika, a 20 ranili.

Medenopoljski odred sačekao je 7. avgusta u Rastovači kod Medenog Polja, u zasjedi, dva kamiona sa 60 ustaša. Kad su kamioni naišli na zasjedu na njih je otvorena vatra kojom prilikom je ubijeno 5 ustaša, 13 ranjeno, a dvojica su zarobljena. Zaplijenjena su dva mi-

traljeza »švarcloze«, 4 puškomitraljeza i 10 pušaka, 1 kamion je zapaljen, a drugi je otjeran kod Osječenice i sklonjen. Neprijatelj je 5 dana bombardovao mjesta gdje je kamion bio sklonjen, ali ga nije uništio.

Neprijatelj je ocijenio da njegovim snagama u Bosanskom Petrovcu prijeti ozbiljna opasnost od uništenja i da Drvar sa svojom okolinom predstavlja žarište širenja ustanka u zapadnoj Bosni i Lici. Zbog toga je odlučio, da iz onih garnizona gdje ustanak još nije uzeo šireg maha koncentriše snage u Petrovac da bi onemogućio i uništio ustaničke snage, a po izvršenju tog zadatka da prodre u Drvar. Pored toga neprijatelj je svojim jedinicama dao zadatak da unište domove i porodice iz kojih ima partizana, da pobiju stanovništvo, namjeravajući da na taj način represalijama odvoje partizane od širokih narodnih masa u okolini, da onemoguće priliv novih boraca i tako partizane liše narodne podrške.

Neprijatelj je 15. avgusta koncentrisao u Petrovcu I. bojnu 10. pješadijske pukovnije iz Sanskog Mosta, pod komandom bojnika Petrovića i Doknadnu bojnu (ustaša) iz Banje Luke, pod komandom bojnika Krupića, sa jednom baterijom haubica. Bojne su 11. avgusta izbile na Bravsko, gdje su zanoćile, a 12. avgusta su stigle između Bravskog Vaganca i Janjila. Slijedećeg dana oko 14 sati došao je general Rumler, komandant Vrbaske divizije, sa svojim načelnikom Štaba pukovnikom Kalačekom.

Grupa pukovnije Matagića, komandanta 11. pješadijske pukovnije, probila se iz Bihaća u Petrovac u slijedećem sastavu: 3. bojna, 2. pješadijske pukovnije, 2. bojna II. pješadijske pukovnije, 2. bojna 4. pješadijske pukovnije, 3. kombinovana bojna, ustaška bojna bojnika Ugarkovića (ostala u Vrtoču), 1 baterija i 2 voda haubica, oklopni voz i 5 njemačkih tenkova. Ove snage su upućene iz Osijeka, Zagreba, Petrinje i Bihaća i izbile su 11. avgusta u selo Gornjevac, 12. u selo Dubovska Lipa, 13. u Vrtoče i 14. u Petrovac. Grupa potpukovnika Zorma, 3. bojna 3. pješadijske pukovnije i 27. doknadna bojna (uglavnom ustaše) probile su se iz Bosanske Krupe u Petrovac. Ova grupa je izbila 13. avgusta u Risovac, 14. u Krnjeušu, a 15. je stigla u Petrovac.

Pored ovih snaga upućene su takode u Petrovac 8. 10. i 11. satnija 2. pješadijske pukovnije i 1. inženjerska satnija. U neprijateljskim dokumentima paminju se i neke satnije iz 1. i 2. bojne 11. pješadijske pukovnije koje su, kako izgleda, desetkovane u borbama.

Po prvobitnom planu trebalo je do 20. avgusta da dođu još jedna domobranska i jedna ustaška bojna (bojnika Kereševića), ali su zadržane zbog aktivnih dejstava ustašnih snaga oko Jajca i na Kozari.

Artiljerija u sklopu ovih jedinica sastojala se od 2. baterije 3. topničkog odjela, 1. baterije 7. topničkog odjela, 3. baterije 2. topničkog odjela, 1. vod 1. baterije 1. topničkog odjela, 1. vod 8. topničkog odjela, jedna baterija i dva voda koji su se do tada nalazili u Petrovcu.

Neprijateljske kombinovane i doknadne bojne sastojale su se pretežno od ustaša. Dolaskom ustaške bojne potpukovnika Rolfa iz Travnika, koncem avgusta, neprijatelj je u Petrovcu i na obezbjeđenju puta prema Bihaću imao tačno 22 satnije ustaša. Znači da je neprijatelj imao 8.000 — 9.000 vojnika.

Bez obzira na jačinu neprijateljskih snaga, one su ipak dosta sporo napredovale prema Petrovcu. U svom nadiranjju neprijatelj je tukao teren artiljerijom i obazrivo nastupao, bojeći se ustaničkih zasjeda. Usput je palio sela. Ustaničke jedinice sačekivale su ga u zasjedama i vodile borbu sa neprijateljem ne dozvoljavajući mu da pali sela niti da se udaljuje od komunikacija. One su nanijele neprijatelju prilikom njegovog proboja osjetne gubitke. Za svoje ranjenike, koje je donio u Petrovac, neprijatelj je ispraznio dvije kuće.

Da bi obezbijedio saobraćaj neprijatelj je ostavio jednu satniju na Tarkovcu sve do 2. septembra, jednu ustašku bojnu u Vrtoču, koja je povremeno upućivala jednu svoju satniju u Kulen-Vakuf. Takođe je ostavio jednu satniju u Kmjeuši, jednu na komunikaciji Ključ — Petrovac u visini sela Janjila, pored toga jedna satnija iz Ključa nalazila se na Bravskom.

Po pristizanju svih neprijateljskih snaga u Petrovac formiran je Stab takozvanog Sanskog zdruaga. Pod njegovu komandu stavljene su sve navedene jedinice. Ko-

mandant mu je bio general Rumler, a načelnik pukovnik Kaleček.

Neprijatelj je sa ovim snagama namjeravao da izvrši napad prema Drvaru, da zauzme Drvar i da uništi ustaničke snage u prostoru Osječenica—Oštrelj—Klekovača. Plan je izrađen u Zagrebu i na osnovu njega je i izvršena koncentracija snaga. Sa ovim snagama trebalo je da sadejstvuju snage pukovnika Lučna iz Jajca preko Sipova i Mliništa i jedna grupa iz Livna, preko Glamoča. Neprijateljski napadi sa ovih pravaca su zadocnili uslijed uspješnog dejstva ustaničkih jedinica na tim pravcima. Napad neprijateljskih snaga iz Petrovca, prema prvobitnom planu, trebalo je da otpočne tačno 20. avgusta. Međutim, general Rumler u jednoj depeši od 18. avgusta, moli pretpostavljene da se odloži početak napada za dva dana navodeći sljedeće razloge:

— 1. da nisu dovoljne raspoložive snage za napad na Drvar, iako je imao brojno jače snage od divizije, što se vidi iz podataka — primjedba D. Đ.) i da ne smije doživjeti neuspjeh, jer bi to dovelo u pitanje ugled i autoritet NDH;

— 2. da nije još uspio očistiti od ustaničkih jedinica prostor koji će mu se nalaziti bočno na pravcu njegovog nastupanja;

— 3. da mu nije stalan i siguran saobraćaj sa Bihaćem i Ključem i

— 4. da borbena sposobnost vojnika nije na visini.

Iako je neprijatelj koncentrisao jake snage, ustaničke jedinice su iz dana u dan vodile sa njim borbu. Ustaničke haubice otvorile su, 16. avgusta, vatru na Oštrelj. Da bi izvukli oruđa na vatreni položaj, haubice su se morale povući uz nagib od 50°. One su prebačene preko Osječenice na Javorovu kosu do pruge. Oni koji su ih prebacivali bili su prinuđeni da na nekoliko mjesta sijeku stabla da bi haubice provukli. Na Oštrelj je toga dana izbačeno svega 10 granata. Mada je gađano bez nišanskih sprava, pomoću releja, pogoci su bili dobri. Jedna granata je pogodila u kuću gdje je bila nabijena jedna neprijateljska satnija. Samo od nje je ubijeno 17, a ranjeno 30

neprijateljskih vojnika. Granate su izazvale veliki strah i pometnju kod neprijatelja u Oštrelju.

Neprijatelj je 16. avgusta vršio ispade iz Petrovca, s pojedinim satnijama i bojnama prema Suvaji, Medenom Polju, Koluniću i Driniću, u cilju ispitivanja jačine ustaničkih snaga. Neprijateljske snage su prodrle do ustaničkih položaja, ali su uz velike gubitke prinuđene da se povuku. Jedino je kolona iz Vrtoča prema Bjelaju uspjela da prodre. Istog dana napadnut je jedan neprijateljski kamion koji je uspio da umakne za Bihać. U Vrtoču su 18. avgusta dočekana u zasjedi tri neprijateljska kamiona od kojih su dva spaljena, dok je treći umakao za Bihać. Bravski vod i Odred iz Podgrmeča, 19. avgusta ujutro, izvršio je prepad kojom prilikom je ubijen domobran, a 2 su ranjena.

Jedna bojna potpukovnika Zorna izvršila je 20. avgusta napad prema Kmjeuši i uspjela da prodre do Vodenice, odakle su je ustaničke snage promorale da se povuče. Jedna satnija iz Vrtoča probila se za Kulen-Vakuf.

Neprijatelj je svakodnevno izvještavao da su mu prema Ključu i Bihaću ponovo prekinute veze. Ustaničke snage su iz dana u dan vršile napade na komunikacije, postavljale zasjede, napadale neprijatelja, rušile puteve i kidale veze.

U cilju lakšeg rukovođenja jedinicama i uspješnijih dejstava, ustaničke snage su 20. avgusta reorganizovane po naredbi Štaba bataljona »Sloboda«. Od svih ustaničkih jedinica u bosanskopetrovačkom srezu formirano je pet odreda i to:

— Prvi odred »Munja«, od Odreda »Kamenica—Javorje« (107 boraca, 75 pušaka, 4 mitraljeza i 1 teški mitraljez). Komandir Mile Kecman, komesar Ilija Materić;

— Drugi odred »Strijela« od odreda »Crviljivica« i »Osječenica« (168 boraca, 82 puške, 6 puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza). Komandir Vlado Morača, komesar Rade Zorić,

— Treći odred iz Sekovca, Drinića i Bravskog Vaganca (260 boraca, 90 pušaka, 3 puškomitraljeza i 1 teški mitraljez). Komandir Dušan Rokvić, komesar Ilija Došen,

— Četvrti odred »Medeno Polje« iz vodova iz Bjelaja i Vrtoča (150 boraca, 60 pušaka, 7 puškomitraljeza i 1

teški mitraljez). Komandir Mane Rokvić, komesar Simo Tadić,

— Peti odred od vodova Smoljana, Suvaje, Vodenica, Krnjeuša i Risovca, Brojno stanje i naoružanje približno kao i kod Četvrtog odreda.

Poslije reorganizacije jedinica u srezu bosanskopetrovačkom i dalje su ostali samostalni vodovi u Stijenjanima, Očijevu, Orašaćkom Brodu, Lipi i Teočaku, koje je u izvjesnoj mjeri objedinjavao i njima rukovodio Nikola Karanović.

MOSKVA DA, AU KLEKOVACA NE!

Pred. okupljenim ustanicima III odreda bataljona »Sloboda« u ljeto 1941. godine, Vojo Krecko pročitao radio-vijesti iz kojih se vidjelo da je na istočnom bojištu teško. Vojo reče: »Drugovi, vidite, Nijemci ugrožavaju Moskvu«, zatim zastade, a ustanici se pokunjiše, jer ih pogodi tužna vijest.

Omladinac Jurki Kecman na to reče: »Ostavite vi, drugovi, tu priču. Nijemci mogu doći i pred Moskvu, uzeti Moskvu i Lenjingrad, ali, majčin sine, imamo mi Klekovaču, hajde neka stisnu pa neka dođu na Klekovaču!«

ANEGDOTE

MIRKO L. KECMAN

LJUDI U PLAMENU

Dolaskom ustaša u Klenovac postavljen je zahtjev da svi mještani iz ovih krajeva koji posjeduju bilo kakvo oružje predaju ga u njihovu stanicu u Klenovcu. Postojali su zahtjevi da se preda i hladno oružje, koje je po njihovom mišljenju bilo »opasno po život ljudi.« Cilj oduzimanja oružja bio je da se onemogući bilo kakav otpor ljudi sela Bravska i da lakše sprovedu u život svoje zločine planirane još prije sloma bivše Jugoslavije. Kada je riječ o vlasti ustaša i njihovim zločinima, onda valja istaći da je svaki pojedinac bio vlast za sebe, jer mu je omogućeno da radi šta hoće i v/ši zločine kako to njemu najbolje odgovara.

Sjećam se dobro jednog mog kontakta, prije ustanka, sa jednim ustašom u Gornjem Bravsku. Zvao se Bilandžija, zvani »Zlatan«, a bio je vozovođa na putničkom vozu Drvar — Prijedor. Tada nisam znao da je on bio pripadnik ustaškog pokreta. Voz koji je stigao iz Drvara zadržao se dvadesetak minuta na željezničkoj stanici Gornje Bravsko. Bilandžija je izašao iz voza, ušao u gostionicu Davida Čeke, noseći u ruci novu lovačku pušku bez remenika. Kod njega se osjećao neki izrazit ponos vjerovatno na ono što je mislio u budućnosti da sprovede u život. Pošto sam ga poznavao ranije kao vozovođu, putujući kao radnik kući i na posao, prišao sam mu i zapitao: » Bilandžija, prodaj mi tu pušku?« On me je na trenutak cinično posmatrao da mi je bilo neprijatno. »Imaćete vi Bravskari dosta pušaka ako vam budu potrebne«.

Ništa mu nisam odgovorio, niti sam tada znao šta nas Bravskare čeka u skoroj budućnosti.

Dizanjem ustanka, Bilandžija nije više prolazio vozom preko Bravska, već je odsjeo u Prijedoru, čineći zločine po Kozari, naročito u selu Miljakovcu, kod Prijedora.

Šesnaestog maja 1942. godine u napadu na Prijedor učestvovala je i naša Bravska četa. Zarobili smo tada Bilandžiju i izveli ga u selo Miljakovac. Ostalo mi je u nezaboravnom sjećanju ogorčenje djevojaka, žena i djece prema zlikovcu, koji je u njihovom selu od 1941. godine do zauzimanja i oslobođenja Prijedora od strane Narodno-oslobodilačke vojske činio strašne zločine, ubijao, palio i silovao, ali je ovog puta uhvaćen i izveden da pred narodom odgovara za zlodjela koja je počinio.

Sjećam se daavnog susreta sa ustašama u Srnetici, neposredno poslije kapitulacije Jugoslavije. Radio sam kao šumski radnik kod preduzeća »Sipad« — do kapitulacije. Trebalo je poći u Srneticu u magacin u kome su bili razni prehrambeni artikli, da uzmem barem nešto kako mi ne bi propalo ono što sam zaradio, jer sam znao da novac nećemo dobiti. Grupa ustaša je već bila u Smetici. Dolaskom u Srneticu privukli smo se neprimjetno blizu magacina kako bismo podigli nešto hrane. Našli smo čovjeka koji izdaje namirnice, i tek što smo počeli govoriti zašto smo došli, pojavio se dvojica ustaša sa puškama iz druge prostorije i jedan reče: »Podite vas dvojica sa nama«. Pošli smo sa njima, a kuda nismo znali. Strašno smo se osjećali, misleći na najgore, što bi se vjerovatno i dogodilo da nisam pobjegao. Dovedi su nas u drugi magacin gdje se izdaje roba radnicima i mještanima. Samo što smo ušli, jedan od njih reče: »Skinite torbe i ove sanduke premjestite iz ove prostorije u drugu«. Počeli smo da radimo negdje oko jedanaest časova. Neke sanduke smo vraćali nazad u istu prostoriju gdje su ranije bili smješteni. Ništa nismo govorili. Meni je bilo u mislima kako da pobjegnem. Oni su stajali, čistili cipele, ali uvijek su motrili na nas. Radili smo do 13 časova. Pošto je magacin u kome smo radili bio iznad usjeka željezničke pruge udaljen oko 20 metara, a ispod pruge proteže se

sitna gusta šuma, što je bilo pogodno za bjekstvo, prišao sam jednom ustaši i zamolio da pođem u drugu prostoriju, gdje su nam bile torbe, da uzmem nešto za jelo. Čim sam se dokopao izlaznih vrata magacina sručio sam se niz nasip, ne znam ni sam kako, preskočio prugu i potrčao dalje u šumu. Niko od ustaša nije intervencijom. Moj drug koji je bio sa mnom, ostao je, ni danas ne znam šta je bilo s njim. Ostala je i moja torba koja mi nije ni padala na pamet.

Ustaše razmještene na prostoru Bravska i Srnetice davale su razna upozorenja, oduzimale su oružje, slale pozive da se pojedini ljudi povremeno javljaju u njihove stanice i da se ne udaljavaju od kuća — da bi lakše izvršile planirane zločine nad stanovništvom Bravska.

HVATANJE I STRIJELJANJE LJUDI VISE SELA KLENOVCA

Bilo je to 27. i 28. jula 1941. godine. Bila je nedjelja, dan kada se radni ljudi odmaraju, sastaju se, dogovaraju o raznim pitanjima njihovog života i rada. Jedni su se odmarali kod svojih kuća, drugi su bili u gostionici Dušana Novkovića i Dušana Jankovića, a neki ljudi iz drugih krajeva navratili su u proputovanju kroz selo Klenovac da malo predahnu i produže put ka svojim kućama.

Ujutro je posada ustaša u selu Klenovcu odavala sliku nervoznih i uznemirenih ljudi. Krstarili su u patro-lama kroz selo, nestrpljivo ulazili i izlazili iz svoje kasarne, zaustavljali ljude na putu, pitali ih šta rade, kuda idu, upozoravali ih da se od kuće ne udaljavaju. Na drugoj strani iz pravca Paunovca čula se buka kamiona. Ubrzo su se kamioni sa ustašama dovukli u selo Klenovac. Ustaše su poskakale iz kamiona, blokirale Klenovac, Polje i Garičevac. Nikome nisu dali da izađe iz sela. Otpočelo je hvatanje ljudi i odvođenje na silu u Zandarmerijsku stanicu. Ubrzano su slali pozive u druge zaseoke sela Bravska (Bunare, Podsmeticu, u Jasenovac) ljudima koji nisu bili u Klenovcu da se odmah jave ustaškim vlastima. Hvatanje i hapšenje ljudi trajalo je cio dan. Mnogi su pokušavali

da se sakriju u kućama. Neki mještani iz Garičevca, koji su bili u ustaškoj organizaciji, znali su skrovišta svojih komšija, pa su pomagali ustašama da pronađu pritajene ljude. Prilikom hvatanja i odvođenja ljudi u privremeni mali logor kod kasarne, ustaše su davale objašnjenja da će sutra ujutro svi zajedno ići da prave cestu od Klenovca do Sanice. Kasama se brzo napunila. Logor, ili bolje rečeno zatvor, proširio se na avliju ispred kasarne. Za čuvanje pohvatanih ljudi straže su udvostručene. Pokušaj majki i žena, čiji su sinovi i muževi zatvoreni, da im dodaju hranu, odjeću i obuću bio je bez uspjeha, jer su ustaše svakog ko bi pokušao prići kasarni drsko odbijale.

Noć je bila mračna. Ustaške straže su bile tako postavljene da niko nije mogao pobjeći, a stanovništvo Klenovca, kao i ostalih zaselaka sela Bravska, bilo je nemirno cijele noći, misleći šta će se dogoditi sa onima koji su u zatvoru. Niko nije mogao predviđati ono najgore — zločine i strijeljanje.

Toga dana sam sa stricom Milom otišao od kuće, s namjerom da se sklonimo od eventualnog hvatanja i odvođenja u zatvor, jer je stric Mile u toku dana dva puta dobivao poziv da se javi ustaškoj vlasti u Klenovac. Ni noću 27/28 nismo došli kući. Našli smo smještaj za spavanje u plastu sijena udaljenom od kuće od 1,5 km. Noć nam je prošla u pričanju i nagađanju zbog čega su pohvatani mnogi ljudi.

Osvitao je 28. juli, dan užasa, tuge i bola, dan koji će ostati dugo u sjećanju naroda Bravska. Počelo je da svanjiva. Ja i moj stric ustali smo iz plasta sijena, gdje smo se bili sakrili. Bravsko polje prekriveno je jutarnjom maglom. Tek što smo krenuli ka selu Polje — da bismo osmotrili i nekako doznali šta se odigrava u Klenovcu — začuli smo pucnjavu pušaka, a zatim i mitraljeza. Pucnji su trajali oko petnaestak minuta. Pitali smo se šta je to, jer je do tada bila neubičajena pucnjava iz puškomitraljeza. Odmah rekoh stricu: »Pobiše one ljude što su bili u zatvoru«! Klenovac je bio pust. Nikakvog pokreta iz njega. Ni stoka ne izlazi na pašu. Selo je blokirano od strane zlikovaca.

Negdje oko deset časova vidjeli smo jednu ženu sa bijelom bošćom (maramom) u ruci. Bila je to Jela Novković— Vidljinović. Išla je u pravcu sela Bunara. Išla je žurno, ne zastajući. Brzo je stigla. »Ustaše pobile ljude« — zavikala je ojađena. Tek tada u selu nastala opšte uzbuđenje i žalost. Vijest se prenosila munjevitom brzinom kroz selo Bravsko. Sada je bilo jasno da su ustaše počele ostvarivati prijetnje i svoje planove o istrebljenju Srba. Tog tužnog i mučnog dana zločinci ubiše oko 80 ljudi. Kao snoplje ležali su ubijeni ljudi povezani konopcima da niko ne bi mogao da pobjegne sa strijelista.

Nekoliko dana poslije strijeljanja na Bravsku, ustaška vlast je obećavala stanovništvu da im se ništa neće deseti, da mogu raditi svoje poljoprivredne poslove. Pojedini ljudi su naivno nasjeli ovom obećanju (i pored upozorenja od strane partizanskih grupa da su ustaška obećanja obmana), pa su pokušali da rade u polju. Četvorica od tih su Dušan Sabljić, Milan Sabljić, Nedo Sabljić i Rade Kalaba, svi iz zaseoka Gomje Polje. Kosih su livadu u blizini zvanog Novkovića gaj. Oko jedanaest sati naišla je cestom grupa ustaša u kamionu. Čim su ugledali četvoricu ljudi da kose livadu, izašli su iz kamiona, uhvatili Milana, Nedu i Radu, dok su Dušana ubili kada je pokušao da bježi. Svu trojicu su konopcem povezali za ogradu od sijena, sijeno zapalili i tako su živi ljudi bespomoćno gorjeli uz zapaljeno sijeno.

PALJENJE NARODA I IMOVINE

Dušana Sabljića, ubijenog u bjekstvu trebalo je sahraniti, ali samo uz odobrenje ustaškog satnika Pilića, koji je bio u kasarni u Klenovcu sa svojom posadom. Odobrenje je tražila Dušanova majka Marija. Satnik je obećao majci da sahranu može izvršiti uz prisustvo ostalih mještana. Kad je sahrana pripremljena i narod se prikupio, za zločince je to bio dobar plijen, a za preživjele ljude još veća tuga i bol.

Toga dana iz Ključa je došlo veće pojačanje ustaške vojske u Bravsko. Razvili su se u streljački stroj i sve na što su naišli uništavali su pred sobom. Palili su kuće, staje,

palili žito, sijeno, ubijali stoku i sve živo. Djecu, žene i starce su hvatali, a ko bi pokušao da bježi ubijali su ga odmah. Sve su spalili na šta su naišli, obuhvativši zaseoke Garičevac, Donje i Gornje Polje i Klenovac. Narod koji je bio prikupljen na sahrani Dušana Sabljića je prevaren i pohvatan. Pohvatana je i grupa djece, žena i staraca. Pohvatani ljudi su spaljeni u dvije grupe: u jednoj grupi spaljeno je 59 ljudi — u pojati Nikole Sabljića — a u drugoj grupi 44 ljudi spaljeno je u kući Ilije Vukobrata.

U prvoj grupi život su izgubili mučeničkom smrću: Stevan Sabljić, Deva Sabljić, Milica Sabljić, Zora Sabljić, Vida Sabljić, Mile Sabljić, Miloš Sabljić, Nikola Sabljić, Milan Sabljić, Anka Sabljić, Dušan Sabljić, Nedo Sabljić, Marija Sabljić, Milka Sabljić, Jeka Sabljić, Nikica Sabljić, Miro Sabljić, Zdravko Sabljić, Rajko Sabljić, Jovan Pilić, Đurađ Pilić, Sava Pilić, Mićo Pilić, Koviljka Pilić, Dušan Pilić, Branko Pilić, Anka Pilić, Pero Pilić, Deva Pilić, Ljuba Pilić, David Pilić, Dosta Pilić, Jeka Pilić, Stana Pilić, Nikola Pilić, Trivo Pilić, Joka Pilić, Vojko Pilić, Mladen Pilić, Nada Pilić, Mićo Pilić, Nenad Pilić, Deva Kalaba, Obrad Kalaba, Milica Kalaba, Milka Kalaba, Mioljka Kalaba, Mara Kalaba, Đuja Kalaba, Nikola Kalaba, Jovo Kalaba, Nikola Mandić, Milka Mandić, Gospa Mandić, Dušanka Mandić, Bosiljka Mandić, Stana Mandić i Stana Madnić.

U drugoj grupi spaljeni su: Đuja Šipka, Ljubomir Šipka, Jovan Šipka, Obrad Šipka, Stana Šipka, Drago Šipka, Milka Šipka, Mara Šipka, David Jaglica, Grozda Jaglica, Bosiljka Jaglica, Mika Jaglica, Boško Jaglica, Slavko Jaglica, Anka Jaglica, Pero Jaglica, Đurađ Jaglica, Sava Jaglica, Jela Jaglica, Veselko Jaglica, Mioljka Jaglica, Ilija Vukobrat, Stana Vukobrat, Stana Vukobrat, Mara Vukobrat, Desa Vukobrat, Stojan Vukobrat, Ilija Vukobrat, Mara Vukobrat, Dara Vukobrat, Mile Vukobrat, Dušanka Vukobrat, Gospava Vukobrat, Simo Latinović, Ehija Latinović, Dragica Latinović, Vida Latinović, Božo Latinović. Za šestoro djece, koja su bila sasvim mala, ne znaju se imena.

Ovu užasnu tragediju posmatrali smo bespomoćno Kojo Kecman, Kojo Mandić i ja, jer smo tada kao partizanska patrola, po dobivenom zadatku od Dušana Ceke, izviđali pokrete neprijateljskih snaga, njihovo brojno stanje i njihove namjere.

Iz zapaljenih kuća dizao se gust crni dim, a naročito iz dvije kuće gdje je narod gorio. Miris ljudskog mesa koje je gorjelo prekrio je Bravsko polje. Narod koji nije slušao, niti gledao ovakve zločine, nije mogao da shvati da ljudsko biće može ovako nešto da učini.

Neprijateljska »akcija« toga dana završila se u kasnu noć zaključno sa zaseocima Garičevac, Donje i Gornje Polje i Klenovac.

Sljedećih dana ustaše pojačavaju zločinačka dejstva i nastavljaju sa sličnim »akcijama«. Sa pravca Bosanskog Petrovca, a u sadejstvu sa snagama koje su došle prethodnog dana sa pravca Ključa, spalili su sve što može da gori u zaseocima Bunara, Podsrnetica i Jasenovac, to jest sve u selu Bravsku, uništavajući pred sobom ljude i stoku. U Bravsku je spaljeno 260 kuća. Ostalo je samo nekoliko kuća u zaseoku Podsrnetica. Spaljeni su svi usjevi i ukošena trava. Izbjegli narod je ostao bez ičega, bez krova nad glavom, bez sredstava za život.

U ovoj zločinačkoj akciji ustaša došlo je do još jedne tragedije, slična prethodnoj, koja se desila u Gornjem i Donjem Polju. U samu zoru blokirane su kuće Radulovića, Raca, Sabljića, Radišića i Atlagića u zaseoku Jasenovac. Pohvatana su djeca, žene i starci. Uhvaćeno ih je osamdeset i četvoro i sedmoro male djece.

Uhvaćeni ljudi su zatvoreni u kuću Davida Radišića. U kuću je ubačena slama, zatim su ustaše mitraljezima pucali kroz vrata, a potom su zapalili kuću. Kroz gusti dim uspjela je pobjeći Stoj a Sabljić sa kćerkom Slavicom, a sa njima i Vlado Atlagić. Pošto se vatra rasplamsala, a dim širio uokolo, Stoj a je kroz dim jurila i nastavila da bježi uz veliki uspon Visokog i dalje u Grmeč. Ustaše su za njom pucale, ranile je u plećku, ali ona sa djetetom u naručju nije klonula, već je nastavila dalje da bježi sve dok nije prešla na suprotnu stranu Visokog. Njen muž i djeca, sa ostalima, ostali su da gore u vatri. Isto

tako je uspio pobjeći i Vlado Atlagić, ali u suprotnom pravcu, u pravcu Bravske crkve. I za njim je osipana puščana i mitraljeska vatra, ali ga meci nisu pogodili.

Odbjegla Stoj a je ispričala da je ustaša, koji je stajao sa mitraljezom ispred kuće, prije paljbe rekao: »Oprosti mi Bože ja za ovo nisam kriv, nego starješine koje su mi naredile«. Zatim je osuo rafal iz puškomitraljeza.

Toga dana strijeljani su — odnosno spaljeni ovi ljudi: Pero Sabljić, Mara Sabljić, Vida Sabljić, Vlado Sabljić, Lako Sabljić, David Sabljić, Deva Sabljić, Ružica Sabljić, Savka Sabljić, Nikola Sabljić, Vajan Sabljić, Đurać Sabljić, Sava Sabljić, Joka Sabljić, Milorad Sabljić, Desa Sabljić, Stole Sabljić, Deva Sabljić, Čana Sabljić, Drago Sabljić, Nikola Sabljić, Milorad Sabljić, Luka Sabljić, Milka Sabljić, Dragica Sabljić, Milorad Sabljić, Dragica Sabljić, Velimir Sabljić, Sava Sabljić, Dragan Kačar, Dragica Kačar, Đuro Sabljić, Anđa Sabljić, Savka Sabljić, Mirko Sabljić, Đuro Sabljić, Cvijo Sabljić, Rosa Sabljić, Jovan Sabljić, David Radišić, Koviljka Radišić, Vida Radišić, Stoja Radišić, Nikola Radišić, Jelena Radišić, Koviljka Radišić, Milan Radišić, Stojan Radišić, Mile Raca, Kojo Raca, Deva Raca, Jovo Raca, Dara Raca, Dušan Atlagić, Vico Atlagić, Đurać Atlagić, Marija Ceko, Obrad Bjelić, Soka Bjelić, Mara Bjelić, Gliša Raca, Stana Raca, Miloš Raca, Dušan Raca, Nikola Raca, Mara Raca, Milica Raca, Dane Raca, Jeka Raca, Danka Raca, Đurać Raca, Duja Raca, Anđa Raca, Joka Raca, Mara Raca, Milka Raca, Mile Radulović, Tonka Radulović, Savka Radulović, Luka Radulović, Mara Radulović, Nikola Radulović, Smilja Radulović.

Svi ovi grozni zločini, sva nedjela počinjena od strane ustaša i okupatora nisu mogli pokolebati ljude Bravska u upornoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika — sve do istjerivanja i uništenja neprijatelja iz naše zemlje. Gotovo svi zločinci, osim manjeg broja izbjeglih, odgovarali su u toku rata i poslije rata pred narodnim sudovima za zločine koje su počinili.

MILANKO S. KESIĆ

PRVO VATRENO KRŠTENJE USTANIKA
IZ MEDENOG POLJA

Krajem jula i početkom avgusta 1941. godine Bosanski Petrovac našao se odsječen i odvojen od ostalih garnizona takozvane »Nezavisne Države Hrvatske« u Bosanskoj krajini. Telefonske veze prema Bihaću, Bosanskoj Krupi i Ključu bile su pokidane, a Oštrelj i Drvar već oslobođeni u prvim danima narodnog ustanka u Bosanskoj krajini.

Usamljeno, izolovano i od ustanika Bosanskog Petrovca stalno uznemiravano, ustaško rukovodstvo je stalno osjećalo nesigurnost i strah za sebe i svoj garnizon, te je stalno kukalo i neprekidno tražilo pomoć i pojačanje od ustaških glavešina iz Bihaća, radi deblokade Petrovca i pokušaja prodora na slobodnu teritoriju preko Oštrelj a ka Drvaru.

Početkom avgusta uporno traženo i očekivano pojačanje upućeno je od Bihaća ka Vrtoču i Petrovcu. Od sela Vrtoča prema Petrovcu cestom preko Bjelajskog polja i Medene glavice kretala su se dva kamiona puna ustaša i domobrana, hitajući u pomoć garnizonu u Petrovcu, pripremajući napad prema Oštrelju. Ustaše kao i uvijek vršili su teror nad golorukim narodom, razvili su ustašku zastavu i neprekidno pjevali pjesmu svome poglavniku, zloglasnom Anti Paveliću, pucajući i šenlučeći, ističući time kako ih niko ne može spriječiti da uđu u Petrovac. Dižući oblake prašine, bili su već na domaku Petrovca, 5—6 kilometara od varoši, kada su ih na mjestu zvanom

Poljice iznenada dočekali ustanici iz Medenog Polja. Ustanici su bili naoružani sa par pušaka i karabina, a najviše njih nosili su vile, rogulje, sjekire i kose.

Ustanici su bili raspoređeni u zasjedi duž ceste, dobro maskirani, a ispresijecano i pošumljeno zemljište omogućilo im je da se prikriju i iznenade ustaše.

Po nailasku kamiona sa ustašama u postavljenu zasjedu, bačena je bomba na cestu pred prvi kamion i time je dat znak za napad ustanika. Eksplozija bombe bio je ugovoreni signal za napad. Na dati signal otvorena je vatra i paljba iz svih pušaka, a iz mnogo ljudskih grla prolomilo se »naprijed« i »razbucaj, rajo«.

Preciznom, iznenadnom i organizovanom vatrom, prvi ustaški kamion bio je onespособljen. Iznenadene ustaše bježale su iz kamiona i sa ceste. Jedni su pokušali da daju otpor, a drugi su se nadali u bjekstvo.

Poslije kratkotrajnog puškaranja i izvršenog juriša od strane Medenopoljčana, ustaše su bezglavo bježale u pravcu Petrovca bacajući oružje i opremu sa sebe, kako bi što lakše i brže mogli pobjeći.

U kratkoj, ali odlučnoj i dobro organizovanoj borbi i prvim vatrenim krštenjem ustanika iz Medenog Polja, ustaničko pojačanje nije kompletno stiglo u Petrovac. Mnogi su u varoš siigili bez oružja i opreme. To je još više stvorilo strah i paniku kod ustaša, kako kod onih koji su uspjeli pobjeći iz Rastovače, tako i kod onih koji su se našli u izolovanom i opkoljenom Bosanskom Petrovcu. U ovoj kratkoj borbi i prvom vatrenom krštenju ustanika iz Medenog Polja, neprijatelj je imao šest mrtvih i više ranjenih, a ustanici su zaplijenili jedan ispravan kamion, jedan teški mitraljez »švarcloze«, više pušaka, municije, i ostale vojničke opreme. U ovoj akciji Medenopoljčani nisu imali nikakvih gubitaka, a pobjeda je imala ogromni moralni značaj za dalji uspješan razvoj narodnog ustanka u ovom kraju.

DUŠAN KECMAN

BORBA ZA OŠTRELJ 1941. GODINE

Željna pjesma da ispjeva sada
sve o borbi kod Oštrelja ladna.
Ni priroda nikad ne zna sama
što je snaga vojske partizana.
A u ljeto ilindanskih dana,
kada sunce omiljeno grije,
svojim zrakom partizane krije,
od Oštrelja gdje je južna strana,
tamo Drvar — sve sloboda sama.
Biće rata za ustaše sada,
jer je Basna Paveliću data,
data njemu da sa njome vlada,
Peveliću to nagrada sada.
Ali ne zna, jađena mu majka,
mali Drvar ima dva barjaka,
dva barjaka dv'je zastave drage,
crven bije na sve četir' strane.
Dv'je zastave na visoko stale,
njiše vjetar kao morske vale,
Drvar sada ponositi gleda
dva dimnjaka na sredini njega.
Dv'je zastave, iz njih blista snaga,
moć Partije u visine dala.
Vrh dimnjaka rastrli se vali
i slobodom Drvar obasjali.
Obasjali, Paveliću teško,
sad ustaše iz Petrovca kreću,

Oštreľ goru da ponište među.
Krenuli su rano u tu zoru
Prek' Oštreľ a da u Drvar dođu.
Tu je šuma tako lijepih jela,
tu je šuma u zelenoj boji,
Petrovac joj sa sjevera stoji.
Bila jesen ili zima sama,
Oštreľ zelen kao trava mlada.
A u jeku ovih ljetnih dana
u Oštreľju mnogo partizana.
Partizan ti po toj šumi živi,
sve sa puškom na straži-visini.
A u šumi brigada se vi ja
na kapama petokraka sija.
Brigada je bila vrlo jaka,
brojala je do dvjesta junaka,
sve junake ljutih risova
što ih gora Oštreľ sada ima.
Poglavniku Paveliću Anti
na poslugu avioni dati,
imali su dosta jake snage
mitraljeze i topove same.
Mnogo vojska toga ratnog stroja,
devet hiljad', eto njima broja.
Sve ustaše u streljačkom stroju
gori idu, nadaju se boju.
Kad su došli do Oštreľ a gore,
tu se borbe počese da vode.
Primiše je partizani silni,
u četama po gori su bili.
Moral, snaga k'o vatrena lađa,
svako zrno po ustašu gađa.
Iz pušaka partizan sad bije,
pa ustaša po gori se krije.
A jelike razvile grane
i čuvaju mlade partizane,
po jelama sve partizan pjeva,
sad ustaša odstupanje sprema,
odstupanje od te jake borbe,
a od mjesta Grubišine Doke.

Zao Anti, malena mu krila
dvan'est sati tu se borba bila.
Mnoga vojska, al' mu slaba bila,
pa se nazad u Petrovac zbila,
to im tačka i polazna bila.
Al' neznaju, jadena im majka,
da je moral jači od granata.
Jalova je ta ustaška snaga
i oružje što je borbi dala,
kad ustaše nemaju morala.
Jači moral vojske partizana,
iz srca im silni moral bije,
kao gora što se listom vije.
I tu borbu sad partizan dobi,
čvrsta puška u ruci mu stoji.
Oštrelj gora, po njoj vjetar piri,
sad partizan po gori se širi,
širi dično, naše pjesme pjeva,
za teška se vojevanja sprema.

VUKOSAV PILIPOVIĆ

PRIČA O NIKOLI

Sjećam se tog mrtvog junaka bez ordena, sjećam se tog komunista i skojevca bez crvene knjižice, dječackog lica veselih nemirnih očiju.

Pao je u borbi u kojoj su bili utkani svi njegovi ideali i želje.

Nikola Hodak, rođen 1921. gođine u zeseoku Poljece kod Buševića, jedno vrijeme svog djetinjstva proveo je u Srbiji, Zemunu i Valjevu, gdje su mu u to vrijeme boravili i roditelji radnici. Kasnije je i Nikola postao radnik na Unskoj pruzi. Poginuo je u avgustu 1941. godine u Donjem Lapcu.

Ovi redove govore o Nikoli, o čovjeku koji je mnogo volio ljude. Ko je ovom mladom čovjeku podario te plemenite misli, ko je prvi objasnio značaj velikih riječi o bratstvu i slobodi? Možda stric Josip, zvani Joj a. Stari komunista, predratni štrajkaš, koga su žandarmi lovili, možda otac Jakov, ili majka Anka, simpatizeri Partije. Možda je Nikola shvatio neophodnost pružanja otpora 1936. godine kao učesnik štrajka unskih pružnih radnika, možda je na to uticalo nerazdvojno drugarstvo sa Svetkom Kačarom, tada pružnim radnikom, a kasnije herojem naše revolucije. Sjećam se tih mladića, njihovog zborovanja i pjesme o Lenjinu.

I eto, došla je okupacija, pokolji, ustaše, četnici, teror. Nikola je svoju pušku dvocijevku ljubomorno čuvao, ne znajući gdje da je upotrijebi, grozeći se bratoubilačkog rata koji se odvijao pred njegovim očima. I tu definitivno

počinje borački put mladića zadojenog revolucionarnim duhom i idejama Partije.

Kao Hrvat spasavao je srpske porodice od ustaških zločina, gledajući u njima ljude i prijatelje, a ne protivnike.

Jedne noći je pokazao svu svoju zrelost i odvažnost. Veći broj srpskih porodica bile su blokirane na bosanskoj strani rijeke Une, kod Rajnovaca; nisu imali drugog izlaza nego da idu preko vode, jer su ustaše bile za petama. Ali kako preći, šta bi sada sve dali za čamac što su ga ustaše ranije uzele, prevozeći stoku i hranu.

Nikola je dobro shvatio riječ bratstvo, koju je prvi put čuo od svog strica Josipa. Napravio je splav od dasaka, prevezao te jadne smrću preplašene porodice i njihovu stoku, odveo ih svojoj kući, odakle su nakon nekoliko dana produžili put za Liku. Nikolina kuća postaje utočište mnogih progonjenih porodica, tjeranih ustaškom puškom i kamom.

Bila je to velika porodica, kuća tri brata, Jakova, Ivana i Nike, i ponekad litalice Josipa, puna jakih i nejakih, djece i odraslih.

U toj sredini je Nikola odrastao, tu je doveo svoju ženu Maru 1. januara 1940. godine, tu su našli utočište Ljiljci: Obrad, Mićo, Uroš i drugi sa svojim porodicama.

Sjećam se kako je Mara, da bi sačuvala Ljiljke, po čitave noći hodala oko svoje kuće, gdje su oni spavali. Sjećam se kako je danju još prije ustanka čuvala goveda na brini, kada sam je ja zamijenio i poslao Nikolinom ocu Jakovu da ga obavijesti da se dogovorimo o prikupljanju i izdavanju oružja. Mara nam jednog dana donese na položaj u Gradinu iznad Une sirac i topao seljački kruh, što je poslala Nikolina majka Anka.

Mara preživi, poslije Nikoline smrti tešku tragediju Nikoline porodice u kojoj je i ona tada živjela, nađe zaštitu u našem selu Buševiću, kod Uroša Ljiljka i osta stalno sa nama, vjerna narodnooslobodilačkom pokretu.

Poslije Nikoline smrti stradalo je i trinaest članova njegove porodice, među kojima je bilo i nejake djece koja još nisu ni dobila svoje ime.

Stradali su od četničkog noža. Nikola je bio jedinak u oca i majke, prvi Hrvat u mome kraju koji je stupio kao dobrovoljac u naše gerilske redove.

Sjećam se jednog jutra, Nikole i njegovog bijelog konja. Bio je sav sretan što ga šaljemo na zadatak. Tiho je zapjevao:

»Maramica sitan vez, kupi draga mitraljez,
pa se brani od dušmana, ili odmah hajde s nama.«

Nije to bilo veselo pjevanje mladića na seoskom zboru, to je bila sretna pjesma mladog ratnika. Gledajući ga kako zamiče na svome bijelcu, u njegovom liku vidjeh strica mu Josipa, starog komunistu i štrajkaša, majku mu Anku, oca Jakova, strica Ivana, ženu Maru. Pomislih, imaćemo dobrog mladog borca koji već sada slobodu nosi u svom srcu, borca koji je toliko voli, koji tako mnogo voli ljude.

Nije dočekao da zajedno pričamo o ratnim događajima. Ugasio se mladi život, koji se tek resplamsavao.

Prilikom stradanja ove velike porodice u kojoj je Nikola živio, tu se nisu zadesili njegovi roditelji i njegov stričević Mate Hodak, koji se sad nalazi u Beogradu, kao kapetan jugoslovenske armije. Poslije ovog teškog slučaja opet su se našli sa nama u selu Buševiću i borili se protiv okupatora i domaćih izdajnika.

DRAGO ĐUKIĆ

PRVE AKCIJE MEDENOPOLJSKE I BJELAJSKE
OMLADINE

Pored partijske organizacije na teritoriji Petrovca, postojali su i skojevski aktiv u nizu sela: Driniću, Bukovači, Suvaji, Kmjeuši, Bjelaju, Medenom Polju i drugima. U Medenom Polju aktiv je brojao 9 članova. Njegov rukovodilac bio je Filip Đukić Pilja. Još ranije kao vaspitna omladinska grupa 1939. godine, imali smo čitaonicu u kući Dmitra Đukića u kojoj je, pored legalne literature, postojala i ilegalna. Sportsko društvo »Osječenica« formirali smo 1938. godine i u okviru njega smo vršili napredan uticaj na ostalu omladinu. Medenopoljska omladina dočekala je juli 1941. godine potpuno kompaktna i pod uticajem skojevskog aktiva, tako da je u cjelini uzela učešća u NOB. Samo jedan omladinac iz Medenog Polja otišao je putem izdaje i poginuo kao četnik. Primjera radi navodim rezultate učešća Medenog Polja u NOB. Ono je 1941. godine imalo 36 domaćinstava, a u NOR-u su poginula 54 njegova borca, dok je 51 borac preživio rat. U selu je bilo 14 žrtava fašističkog terora. Za takvo učešće Medenopoljaca u NOR-u zasluga pripada, prije svega, skojevskom aktivu.

U Bjelaju je postojao skojevski aktiv od 7 članova, a rukovodilac aktiva bio je Mahmut Ibrahimpašić. Zajedno s njim je djelovao i Mahmut Hodžić. Ta dva aktiva (medenopoljski i bjelajski) bili su orijentisani na najtješnju saradnju. Njima je, po nalogu partijske organizacije rukovodio Radivoje Rodić, a djelomično Zdravko Celar i Vojo Kreco.

t)dmah po kapitulaciji bivše Jugoslavije m eden opol j-
-ski aktiv je bio u stalnoj aktivnosti i gotovo neprekidno
na okupu. Njegov rad sastojao se u objašnjavanju situ-
acije, a već koncem juna i u prikupljanju i potpisivanju
skrivenog oružja. Ispoljio je veliku aktivnost i u sprje-
čavanju građana da se odazovu ustaškim pozivima. Polo-
vinom jula, po pristizanju direktive za pripreme ustanka
aktiv je već počeo da živi životom male naoružane forma-
cije, pretežno okupljen u kućama Miloša Kesića i Dmitra
Đukića ili u šumi. U svojoj političkoj aktivnosti ulagao je
mnogo napora na razbijanju neprijateljske propagande:
»Da četnici pripremaju pobune na teritoriji Grahovo —
— Drvar — Bosanski Petrovac — Ključ« i u objašnjavanju
činjenica da KPJ priprema oružani ustanak. Aktiv je bio
u toku svih priprema upoznat s radom Partije na cijelom
terenu. Neplanirani napad na Drvar iznenadio je aktiv,
ali je bio siguran u to da su napad izvršile naše snage
pod rukovodstvom Partije i da ih je nešto prisililo na
akciju prije planiranog roka.

U međusobnoj saradnji meden opol jskog i bjelajskog
skojevskog aktiva težište je bilo na tome— kako sprije-
čiti bratoubilačku borbu između muslimanskog i pravo-
slavnog življa u Bjelaju i okolnim selima. Nazirali smo
opasnost, shvatali da može doći do bratoubilačke borbe.
Svakodnevna tema u razgovorima sa građanima bilo je
učvršćenje bratstva i jedinstva. Zahvaljujući tim napo-
rima, uspjeli smo da onemogućimo bratoubilačku borbu
između Muslimana iz Bjelaj a i pravoslavnog življa iz
okolnih sela.

Medenopoljski i bjelajski skojevski aktiv održali su
29. jula zajednički sastanak u Medenom Polju. Na sastanku
su bili iz medenopoljskog aktiva Filip i Drago Đukić i
Boro Kesić, a iz bjelajskog Mahmut Hodžić i još jedan
omladinac. Na tom sastanku smo razmotrili situaciju uop-
šte, a posebno u Bjelaju.

U Bjelaju je tada bilo 37 pušaka, koje su im služile
za organizaciju Seoske straže preko noći. Akcijom obez-
bjedenja sela rukovodili su neki trgovci, kao Balen Ma-
tešić i Rustan, ustaški orijentisani. Za stražare su uzimani
po listi svi odrasli muškarci u selu. Pored te liste mogli

su se javljati i dobrovoljci za stražare. To znači da Bjelaj još nije imao stalnu oražanu formaciju. Na tom sastanku donijeli smo odluku da se bjelajski skojevci iduće večeri jave kao dobrovoljci za stražare, a da medenopoljska grupa opkoli Bjelaj tačno u ponoć između 29. i 30. jula i da pripuca. Bjelajski skojevci bi otpočeli akciju iznutra uticajem na ljude da ne pruže otpor, da na taj način zauzmemo Bjelaj bez žrtava i da ga uključimo u NOP. Za svaku sigurnost Ibrahimpašiću smo dali jedan pištolj. Osnovni cilj akcije bio je da se spriječi aktivnost ustaških elemenata u Bjelaju i da Bjelaj, uključenjem u NOP, postane žarište za širenje uticaja na Kulen-Vakuf, Orašac i sela prema Bihaću.

Naknadno smo odlučili da istog dana pred mrak sazovemo zbor na Krivokućama putem skojevaca u Vodenici, Suvaji, Vagancu i Cimešama. Cilj nam je bio da ojačamo medenopoljsku grupu sa bar desetak naoružanih boraca, jer je ona imala tada samo dvadesetak naoružanih ljudi. Na zboru se okupilo oko 500 ljudi. Kada smo im objasnili cilj akcije, masa nas nije shvatila zbog toga što su strani stariji ljudi sijali nevjericu u iskrenost plana bjelajske skojevske grupe. Odmah smo shvatili grešku zbog toga što smo sazvali širok zbor i uvidjeli da bi bilo veoma opasno povesti veću masu na Bjelaj. Odustali smo od daljeg nastojanja u tom smislu. Odlučili smo da predviđeni zadatak izvrši medenopoljska grupa ojačana neolicinom skojevaca iz Suvaje i Vodenice.

Međutim, pošto smo medenopoljsku grupu odredili za obezbjeđenje zbora od Petrovca i Vrtoče i za produženje rušenja telefonskih linija prethodne noći, izgubili smo vrijeme u sakupljanju grupe, tako da smo se okupili tek oko ponoći. Pošli smo prema Bjelaju i u tom momentu se čula pucnjava u njemu. Odmah smo shvatili da je plan akcije propao zbog našeg zakašnjenja. Ubrzo smo doznali od nekih mještana da su drugovi iz Bjelaj a otpočeli akciju u planirano vrijeme iznutra, misleći da smo mi već na prilazu selu. Rekli su nam da su ih trgovci savladali i da je selo pod uticajem Balena i potpuno spremno na otpor skojevcima. Spasio se samo Mahmut Ibrahimpašić. Ostali su idućeg dana prebačeni u Zandarmerijsku stanicu

u Vrtoču, a odatle u Bihać, gdje su suđeni. Zahvaljujući uticaj u naprednih ljudi, dobili su svi blaže vremenske kazne. Sve su oni kasnije, najviše poslije oslobođenja Bihaća 1942. godine, otišli u NOB.

Može se postaviti pitanje zašto nismo produžili i napali Bjelaj, makar i sa zakašnjenjem. Stajali smo na stanovištu da ne smijemo dozvoliti izazivanje otvorene borbe sa Bjelajčanima, a s druge strane, nadali smo se da će skojevska grupa u Bjelaju ipak uspjeti da se spasi, s obzirom na jaku podršku koju je imala. Bili smo u pravu u odnosu na Bjelaj u cjelini, jer se Bjelaj odmah nekoliko dana, kada smo mi ojačali na oko 40 boraca, dogovorio i predao nam oružje i izručio ustaše. Ali, kad smo mislili da će se skojevska grupa brzo spasiti, nismo bili u pravu.

Odmah poslije oslobođenja Bjelaj a, Bjelajčani su se uključili u Pokret. Formiran je NOO i otpočelo je osnivanje dalekosežnijeg plana u cilju pozitivnog uticaj a na ostala muslimanska sela prema Bihaću. Međutim, neprijatelj je osjetio opasnost od toga i negdje koncem avgusta prodro sa jednom bojnom u Bjelaj i evakuisao cjelopukno stanovništvo Bjelaj a u Bosanski Petrovac.

PETAR RADOŠEVIĆ

TEROR USTAŠA U VRTOČU

Godine 1941. nakon kapitulacije bivše Jugoslavije, narod Bosanskog Petrovca — Vrtoča, Bjelaja, Teočaka, Prkosa, Lipe, Vodenice i ostalih sela ostavljen je na milost i nemilost ustaškim kamama i noževima.

Kad su njemačke okupacione divizije, uz pomoć petokolonaša, okupirale našu zemlju, svu vlast u ovim krajevima preuzele su ustaše. Njihov cilj bio je da unište pravoslavni živalj i Jevreje.

Čitavom komunikacijom od Bihaća do Bosanskog Petrovca i Drvara nicala su žandarmerijske stanice, a ustaške patrole su obilazile sela i pozivale viđenije ljude na saslušavanja. Na taj način brže i lakše su mogli da ostvare svoja zločinačka djela.

Dobro se sjećam 1. avgusta 1941. godine kad su ustaše stigle u selo Vrtoče i pozvali sve viđenije ljude s motivacijom da će preseliti opštinu iz sela Lipe u Vrtoče. Oni koji su pozvani, računali su da im se ništa neće dogoditi i sa zadovoljstvom su primili ovu vijest.

Na ustaškom spisku našli su se: Mihajlo Radošević, Luka Galin, Pero Popović, Pero Atlagić, Mile Radanović, Boško Radanović, Đurađ Jeličić, Jovan Radanović, Ilija Radanović, Jovo Ninković, Mihajlo Radošević (sin Petoga), Đuro Radanović i drugi. Ukupno 40 najviđenijih ljudi iz ovog sela.

Bili su prevareni. Pod rukovodstvom ustaških krvnika Mire Matijevića, Bože Buženje i ostalih odvedeni su prvog avgusta 1941. godine u Bihać, na Garevicu. Tu su ih na najzvjerskiji način mučili i zlostavljali.

Na kraju je došlo ono najgore. Ono što je ustaškim zločincima bio redovan posao. Zaklali su ih, sve do jednog. Zato što su bili Srbi i zato što su voljeli svoju zemlju.

Poslije toga nastavljena su mučenja i zlostavljanja nevinog stanovništva ovih krajeva. Nemajući kud, narod je počeo da bježi u šumu, bježao je od ustaških koljača koji su, kao krvožedne zvijeri, pomahnitalo jurili ljude.

U selu Krnjeuši ustaše su uhvatili Milkana Jokića i njegovog brata, odveli ih u šumu, u takozvane Risovačke pećine, mučili ih, rezali im uši i noseve, a onda ih, onako izmrcvarene, bacili u jednu pećinu. Pošto su još davali znake života, ustaški krvnici su pucali po njima.

Pošto je narod, na poziv KPJ, bježao u šumu i spremao se za ustanak protiv okupatora, ustaše su za odmazdu popalili selo Vrtoče i pohvatali starije i nejake ljude, žene i djecu. Dovedi su ih u kuću Luke Galina, uveli ih unutra i zapalili kuću. Nikakav plač ni jauk žena i djece nije pomagao. Oglušile su se ustaše na njihova zapomaganja, tvrda su bila njihova srca na plač djece. To i nisu bili ljudi, već krvoloci.

Zahvaljujući srećnoj okolnosti, spasilo se samo jedno dijete, sin Nikole Galina — Milan koji je iskoristio priliku i, dok još kuća nije bila u plamenu, pobjegao a šipražje kraj kuće. Ostao je živ, ali ostala mu je i ta užasna slika vječno pred očima. Slika kuće koja je gorila, buktinja u kojoj su ugašeni mnogi životi.

Tih dana ustaše su vršili pravi teror nad ovim stanovništvom. Popu Tintoru i Lazi Radanoviću čupali su brkove, odsjekli im jezike i tako unakažene natjerali ih da izgovaraju parole Hitleru, Musoliniju, Paveliću.

U kući Laze Novakovića iz sela Prkosi dotjerali su preplašeni narod, zatvorili ih i zapalili. I ovdje je, u vatri izgorjelo oko sto duša — nevine djece i žena. Ni to im nije bilo dosta, pa su, povrh svih zločina, pucali u vatru, bacali bombe kako se iz ove zapaljene kuće ne bi neko spasio.

U Vrtoču, u kući Mile Radulovića, zatvorili su nedužni narod, tukli ga i mučili, a dijete Đure Radulovića nabili su na kolac i prislonili uz zid. Zenu Milutina Galonje iz Vrtoča su zaklali, a uz nju ostavili živo malo dijete

koje je sisalo mrtvu majku tri dana dok ga narod nije pronašao. Otac ovog djeteta, danas već udate žene koja živi u Celarevu (Vojvodina), poginuo je u prvim borbama s Italijanima na Bravskom kod Bosanskog Petrovca.

Za vrijeme ustaške vladavine u ovim krajevima, pljačka, teror, otmica, pokolj i sve ono što je bilo svojstveno ustaškim krvolocima, bilo je, tako reći, svakodnevna pojava.

U takvoj situaciji potlačenom narodu nije ostajalo ništa drugo nego da bježi u šumu i da organizuje otpor protiv okupatora, protiv ustaških koljača.

Radnici i seljaci, koji su u ovim mučenjima i zlostavljanjima pretrpjeli najveće muke, muke koje se ne pamte u istori ji čovječanstva, imali su i najveće zasluge za dizanje ustanka u ovom kraju.

PROPUŠIO SE

Prvih dana ustanka Vlado Dukić iz Revenika odbjegao sa porodicom u šumu kao i ostali ljudi. Od prvih dana ustanka bio je borac u odredu »Osječenica«.

Drugog avgusta 1941. godine počela je velika ustaška ofanziva iz Petrovca. Ustaše su palile kuće i razarale naselja ustanika, pa je spaljen i Revenik. Ustanici su posmatrali iz šume kako se jedna po jedna kuća dimi, a poslije pretvara u plamen.

Kad je Vlado ugledao da i njegova kuća gori, on mirno zatraži od jednog druga cigaretu da zapali.

Neko od drugova ga upita: »Zašto tražiš cigaretu, kad si nepušač«?

Vlado uz dubok uzdah odgovori: »Propusi mi kuća, pa propuših i ja«!

SRETKO J. MIRKOVIĆ

DAN KOJI SE PAMTI

Jutro tog avgustovskog dana 1941. godine osvanu lijepo i vedro, kakvo može biti samo u ovo godišnje doba. Nebo plavo pa djeluje kao da se za Osječenicu »zalije-pilo«. Čuju se i pjesme slavuja. Čovjek od miline da ih sluša. Jutarnju tišinu remeti povremeno bruj an je nepri-jateljske motorizacije iz pravca Petrovca, koje je posta-jalo sve bučnije što je dan više odmicao. Ništa neobično za nas čiji su domovi najistureniji prema gradu. Neprija-telj to čini svaki dan od početka ustanka. Postaje pomalo neobično kad zavlada zatišje. Moja porodica, kao i sve ostale ispod Kadinjače, napustila je kuću i sklonila se u rejon Ogredenice.

Odmah po svanuću Sretko Smiljanić i ja krenuli smo na Kadinjaču, našu osmatračnicu, gdje smo boravili po cijeli dan otkada je ustanak počeo. Imamo zadatak: osma-trati neprijateljsko kretanje i o tome obavještavati odred. U slučaju njegovog nastupa ka Kadinjači upozoravati sta-novništvo da se blagovremeno skloni u šumu. Istovre-mene čuvamo od pljačke i domove ispod Kadinjače.

Na putu ka našoj osmatračnici prolazili smo pored Miće Sepe. Tu je njegova žena Vajka sa manjom djecom koja nam reče da se vratila iz zbjega da bi za porodicu spremila nešto hrane i sklonila neke stvari iz kuće. Ka-žemo da bi bilo pametno da se čim prije udalji od kuće ili bar djecu da skloni, napomenuvši da se nikad ne zna kad i otkud ustaše mogu da dođu. Ona, kao i uvijek opti-mistički raspoložena, reče da se ne boji i da je uvijek u stanju blagovremeno se skloniti kad to bude potrebno.

Rastali smo se sa njom ne pretpostavljajući da će to biti naše posljednje viđenje. Kako neprijatelj ne vrši ispade na ovaj rejom 2 do 3 dana, vidimo i neki članovi domaćinstva Jeličića, Lukača, Milankovića i mojih — Mirko-
vića, zadržali su se kod kuća duže nego obično i rade ponešto. Po brdima, od Badnja do Kadinjače, ima dosta stoke, pa sve to ostavlja utisak kako se stanje pomalo »normalizuje«.

Kako je objekat dominantan na ovom sektoru, čistina prostora prema gradu, a jutarnja magla sa svojim bjelilom zadržala se samo u dolinama, omogućena je dobra vidljivost, sve do grada. Tu je i patrola odreda u kojoj je Miloš Mrkić, pa zajedno osmatramo. Patrola zatim odlazi po drugom zadatku, a mi ostadosmo na osmatračnici. Čujemo da se u Koluniću vodi borba, a vidimo da i kuće gore. Gledam i svoj dom, kako tužno izgleda, bez svojih stanovnika i djeluje kao groblje, očekujući da i njega spali ruka zločina.

Negdje oko 8 časova, kroz grmlje se približava Bosiljka, Sretkova sestra. Kao i prethodnih dana i jutros nam je donijela doručak. Neprijatelj je zapazio njen dolazak i pojačava vatru. Grdimo je što ne prilazi skrivenije. Ona se smije i odgovara: »Nisam ja kriva što je drveće oko vas polomljeno granatama, pa ne mogu doći nezapaženo. Oni su vas gađali i prije mog dolaska«.

Doručujući gledam tu 18-godišnju omladinku kako iz nje buja mladost i vedrina. Uočljiva je njena crna kosa, spletena u dvije pletenice, koje se do pasa spuštaju, krupne kestenjaste oči, tamnoputo okruglo lice, razvijene grudi, stas tanak i vitak, sve u skladu kao u nekog sportiste. Prava ljepotica. I odjeća na njoj je nova i besprijeckorno čista, kao da se obukla za neku posebnu svečanost. Mi je zadirkujemo govoreći da se »uredila« tako kao da se spremila za susret sa nekim momkom. Ona kroz osmijeh odgovara: »Bolje da ovu odjeću oblačim, nego da je ustaše odnesu ili po pećinama da gnjije. Mislila sam da će sa vama biti neki od naših momaka, pa poželjeh da se ljepše obučem«.

Objed je bogat, pa smo uz priču duže jeli.

Dok smo doručkovali aktivnost neprijateljske tehnike se poveća od Nasađenog kamena, što nagovještava mogućnost ispada u ovom pravcu. Požurili smo sa jelom da vratimo Bosiljku čim prije kući. Pri odlasku rekli smo joj kojim pravcem da se kreće, kako ne bi bila opažena i da uz put obavijesti Šepinu i svoju porodicu da budu na oprezu zbog mogućnosti dolaska ustaša na ovaj rejon. Puna omladinskog zanosa i bezbrižnosti, na rastanku ona nam reče: »I sutra ću doći u isto vrijeme i doručak vam donijeti«, zatim se brzo provuče kroz grmlje i nestade.

Negdje oko 10 časova iz pravca Šeledovih kuća ka Nasađenom kamenu zapazismo pokret grupe od 50—60 vojnika. Crna odjeća je na zelenoj travi uočljiva, pa nam nije teško zapaziti da jedna veća grupa kreće u našem pravcu. Dolaskom na položaje, iznad Nasađenog kamena, kolona se razvi u strijelce i kao čavke »pokriše« kosu iznad Ramića koliba, gdje je inače njihov prednji pojas za obezbjeđenje grada. Po odieći zaključujemo da su to ustaše i da će sigurno krenuti ka nama, jer to čine često, radi obezbjeđenja komunikacije Petrovac — Bihać i izviđanja naše slobodne teritorije. I nismo se prevarili. Malo zatim streljački stroj se počeo pomjerati u pravcu zgarista kuća Krajinovića i Šepa, koje su popaljene prije nekoliko dana. Njegovo nastupanje pratila je pojačana artiljerijska i mitraljeska vatra.

Dok je neprijatelj nastupao, naizmjenično smo odlazili na drugi kraj Kadinjače i obavještavali mještane i čobane da neprijatelj dolazi.

Tužno je posmatrati narod kad bježi i u panici napušta svoje domove. I atmosfera je vrlo neprijatna, a stvara je istovremena eksplozija granata, zvuci mitraljeskih rafala sa »dum-dum« mecima, pojačani klepet stočnih zvona, međusobno dozivanje članova porodice. Krv mi se ledi kad čujem i vidim kako nevin narod doživljava jednu tešku dramu, mada i sam preživljavam te trenutke, pomiješane sa strahom i neizvjesnošću. Na sreću, narod se brzo sklonio u gajeve, a stoka je »nestala« u šumi.

Oko 12 sati lavež pasa Marića i Kesića nagovijesti skoro dolazak ustaša u te domove. Ubrzo ih vidjesmo kako oprezno izlaze na Kesića gaj i osmatraju u našem pravcu.

Nismo mnogo udaljeni pa čujemo razgovore i psovke, svojstvene takvoj vrsti ljudi. Jedna grupa se brzo stvori kod Ilijime i Sirkine kuće, raznoseći slamu po kući i stajama. Odjedanput se sve nađe u plamenu kao da je benzinom poliveno. Jeza me hvata pri pomisli da je sada na redu moja kuća, dom moga strica Sime i bližih komšija.

Dok smo se spremali za povlačenje, čujemo glas mojih sestara Boje i Mare, koje nas dozivaju sa druge strane Kadinjače i opominju na opasnost. Ljutim se na njih što bez potrebe izlažu život opasnosti. One mi odgovaraju da za njih nema opasnosti kad je moj život u pitanju i da one često »dežuraju« blizu mene, a da ja za to i ne znam. »Ubijedio« sam ih da se čim prije udalje, što su one učinile u posljednjem trenutku.

U nemogućnosti da spriječimo dalje zločine povlačimo se u rejon Malih gaieva. Za kratko vrijeme ustaše izbiše na Kadinjaču. Dok smo posmatrali njihovo kretanje, pozadi brda, iz pravca naših kuća, pojaviše se gusti oblaci dima, koji se dižu visoko, zatim povijaju, kao da svojim linijama ispoljavaju tugu svih nas čiji domovi u tom trenutku gore. Grč me hvata kad vidim kako gori moj sopstveni dom. Sretko i ja razgovaramo o tome kako zločinci i danas ispunjavaju svoj plan.

U međuvremenu, dok smo komentarisali zlodjela koja su činile ustaše, vidimo jednu grupu kako se spušta niz padine Kadinjače, ka kući Miće Sepe i Dušana Jeličića, iz koje se odvoji jedna patrola i uputi u pravcu kuće Mile Smiljanića. Dok smo očekivali da vidimo i te domove u plamenu, čujemo galamu ustaša, vrisak ženskih glasova i plač djece. Vidimo, ustaše su iz kuće istjerale Vajku sa djecom i drže ih opkoljene pred kućom. Ovoj grupi patrola dovodi i Bosiljku, a starog Milu odvođe u pravcu Sedla. U povratku Smiljanića kuću poštediti, a kuće Jeličića i Sepinu zapaliti.

Tužno smo posmatrali kako razbojnici odvođe svoje žrtve, a mi ne možemo da ih spasimo. Pogledom smo pratili Vajku sa djecom. U toj grupi je i omladinka Bosiljka, oni koračaju svoje posljednje korake.

Sto se grupa više udaljavala od nas, broj ustaša se povećavao. Neki se gotovo u trku okupljaju kao zvijeri, da

»vide« svoj plijen. Čuju se psovke, a vide i udarci. Plač djece ne prestaje. Ustaše sa svojim žrtvama idu u pravcu našeg gaja, gdje ubrzo zamakoše. Za kratko vrijeme, iz pravca u kojem su žrtve odvedene, čujemo plotun iz pušaka. To nam je »znak« da su zlikovci učinili svoje. Na Sretkovom licu čitam bol zbog bližih koji padoše kao žrtve zločina.

Kako nismo vidjeli kretanje vojske po Kadinjači, a i pucjava se udaljavala, zaključili smo da se ustaše povlače u svoju bazu. Nas dvojica požurismo ka mjestu gdje smo pretpostavljali da je zločin izvršen. Oprezno se približavamo našem gaju plašeći se da ne nagazimo na zasjedu. Tražimo mjesto gdje su žrtve pale. U momentu nastupa, čujemo tup, gotovo nijem jauk. Zastajemo da bolje ocijenimo iz kojeg pravca glas dopire i tamo žurimo, ne obazirući se što nas neprijatelj gađa iz rejona Japage i Kesića kuća.

Ubrzo smo se našli na mjestu zločina, u blizini kuće mog strica Sime. Prizor je jeziv. Bili smo nijemi gledajući taj užas, pogotovu leševe djece. Ne znamo da se snađemo, kao da ne vjerujemo u stvarnost koju gledamo. Vajka, ta korpulentna žena, iznakažena tijela i sva krvlju umazana, leži mrtva, sa dvomjesečnim djetetom u naručju lijeve ruke. Dijete mrtvo leži na njenim grudima, kao da je svojim malim grudima pokušalo da zaštiti majku od kuršuma. Gledam to mecima izrešetano tijelo mrtve žene koje govori da se borila do posljednjeg časa, da bi bar djecu zaštitila od kuršuma. I ostale petoro djece, uzrasta od 4—16 godina, leži mrtvo nekoliko koraka dalje od svoje majke. Među njima je i 16-godišnja omladinka Dragica, veoma lijepa djevojka. Dok prepoznajemo žrtve i razmišljamo šta da radimo, iz obližnjeg grma se pojavljuje dječija glavica. Prepoznajemo 8-godišnju Savu, Vajkinu ćerku, koja je pukim slučajem ostala živa.

Nekoliko koraka dalje od porodice Šepa, sva u krvi leži Bosiljka Smiljanić, dajući posljednje znake života. Traži vode, a mi je nemamo, niti do nje možemo doći. Glas nijem, lice zgrčeno, oči ukočene, a vidljivi dijelovi nagog tijela plavi kao da su mastilom poliveni. Vidimo rane po grudima i nogama. Odjeća je sva poderana, a dje-

vojka obeščašćena. Pokušavamo da se javimo, ali nema koristi.

Kod žrtava se nismo mogli dugo zadržavati, jer su nas ustaše tukle jakim mitraljeskom vatrom. Pod kišom kuršuma Bosiljku smo iznijeli i sklonili u mrtvi ugao. Svaki pokret njenog tijela popraćen je jaucima. Srce mi se cijepa kad vidim djevojku u mukama, a bespomoćan sam da joj ublažim patnje. Sretko je više nego očajan, zbog sestrine sudbine. Razumijem ga pa sam pokušavao da ga utješim. Kod stričeve kuće našli smo neke stare ponjave, stavili na njih ranjenu Bosiljku i tako je donijeli do kuće gdje je poslije višerasovnih patnji umrla na majčinom krilu.

Dok sam gledao Bosiljku kako se bori sa smrću instinktivno mi je pred oči došla njena jutrošnja slika, kad smo posljednji put primili doručak iz njenih ruku i vidjeli njen posljednji osmijeh. Upoređujem njen jutrošnji lik i ljepotu sa sadašnjim izgledom. Sada je to masakrirano biće koje se teško može prepoznati. Malo je ostalo čitavo od odjeće koja joj je jutros davala poseban izgled i ukrašavala njenu ljepotu. Cini mi se da i sad čujem njene riječi jutros izgovorene na rastanku: »I sutra ću doći u isto vrijeme i doručak vam donijeti«.

Naveče, pod zaštitom mraka, ponovo smo se vratili na mjesto zločina, da sahranimo žrtve. Tu je i Mićo Šepa, muž i otac nastradale porodice, i Branko Mirković. Koristimo se noćnom tamom da žrtve sahranimo u šljiviku u podnožju Kadinjače.

Tražimo i leš starog Mile Smiljanića, ali ga tu veče nismo našli, nego tek drugi dan. I njega su razbojnici ubili kod Sedla i bajonetom mu rasjekli grudi, pa mu se i srce moglo vidjeti. Na lešu smo vidjeli i grozdove mrava.

Pošto smo sahranili žrtve došli smo na zgarište moga doma. Tu smo vidjeli još jedan jeziv prizor, mada druge prirode. Slika je više nego tužna. Kuća, pojata i sve druge prostorije potrebne jednom domaćinstvu, sva njeni su sa zemljom. Posljednji ostaci zgrada dogorijevaju. Isti prizor je i na zgarištima kuća strica Sime i komšija Milanovića, Marića, Kesića, Jeličića i Miće Sepe. Zlikovci su za sobom ostavili pravu pustoš. Sjedio sam

na kladi i tužno posmatrao okolinu. Sve mi je bilo pusto i neobično. Od novosagrađene kuće pokrivene crijepom ostale su samo zidine kao neki spomenici vremenu kad su ponovljeni postupci inkvizitora. Vidim kerušu kako hoda od jednog do drugog zgarišta, zastajkuje i gleda kao da i sama doživljava nešto neobično. Na kraju došla je pred kuću, laje i zavija i kao da se i sama čudi otkud u ljudskom rodu takvi zlikovci koji život mirnog stanovništva u pakao pretvaraju. U tim trenucima nameće mi se misao: kad ljudi izgube razum, njihovi su nagoni ravni postupcima divljih zvijeri.

Sretko me pozvao njegovoj kući, a meni se ne ide. Stalno sam bio pod utiskom događaja čiji sam svjedok bio toga dana. Na momente me hvata jeza i prožima nesigurnost, pomiješana sa strahom.

Duboko u noć tužan napustio sam zgarište sopstvenog doma duboko potresen svim onim što sam toga dana doživio. Na momente mi se činilo da je to san.

Na žalost, bila je to stvarnost vremena u kome živimo, istinita i doživljena u jednom danu koji se pamti.

Đuran Kovačević

DURAN KOVACEVIĆ

GORKA ZORA NEUSPJELOG NAPADA

Naš Treći odred bataljona »Sloboda« 7. avgusta 1941. godine uveče prikupljao se u selo Šekovac kod kuća Dronjkovih radi priprema za napad na neprijateljsko uporište u Bosanskom Petrovcu. U odredu je bilo pod oružjem oko 60 boraca koji su se bili sakupili iz okolnih sela — Dri-nića, Bukovače, Bara i Sekovca.

Oružja i municije bilo je malo, a ljudi soosobnih za borbu bilo je dosta. Na svaku pušku imali smo od 10—15 metaka, dok je odnos ljudstva bio daleko veći: na svaku pušku imali smo po desetak, pa i dvadeset boraca. Zato smo donijeli odluku da se puške dijele samo onim borcima koji su služili bivšu jugoslovensku vojsku. Seljaci nisu mnogo vjerovali u borbenu spremnost odreda zbog nedostatka stručnog komandnog kadra, pa smo nastojali da vodovima komanduju rezervni podoficiri, a desetinama kaplari. Puške nisu bile stalno kod istih boraca.

Zbog malog broja pušaka, a zbog velikog broja boraca, bile su organizovane smjene nošenja oružja. Smjene su međusobno predavaie oružje jedna drugoj — kad odlaze na odmor po nekoliko dana. Pored naoružanih boraca, u našem logoru bilo je dosta nenaoružanih ljudi. Oni koji nisu posjedovali oružje bili su različitih godina — mlađi i stariji. Svi smo bili različito odjeveni i obuveni, pa i kape su nam bile različite. Neki su imali kačkete, neki šubare, ili ćepe. Poneki mladić bio je bez kape, dosta ih je bilo slabo obuvenih, neki su bih slabo odjeveni i obuveni, jer su inače bili siromašni, dok je bilo više onih koje su ustaše opljačkale i domove im popalile. Zbog toga

su se mnogi radovali napadu na Petrovac, računajući da ćemo zauzeti grad i stvoriti mogućnost da se svi borci dobro obuku u neprijateljskim magacinima.

Na zbornom mjestu okupila se, kako kažu, kuka i motika. Oni koji nisu imali pušku nosili su rogulje, sjekire, koplja ili druga oruđa, a neki su nosili alatke kojima su zemlju obrađivali: vile, lopate, krampove, motike.

Izgled ljudi i njihovo raspoloženje bilo je različito, zavisno od misli i osjećanja koja su također bila različita. Glavna želja kod svih bila je da se Petrovac zauzme. Drvar i Oštrelj bili su slobodni, pa je oživjela želja da i Petrovac bude oslobođen.

U Drvaru i Oštrelju se osjećao dah slobode. Nestankom ustaša nestalo je i straha, sasvim se drukčije čovjek osjećao. Narod — staro i mlado — rado je nosio odjeću crvene boje — marame, šalove, košulje i crvenu zvijezdu na kapi.

Selo Sekovac sa svojim brdima, koje je priroda lijepo uobličila, zaklonjeno je od Petrovca sa zapada, a sa južne strane se visoko izdiže Oštrelj, bogat jelovom i borovom šumom. U toploj avgustovskoj noći čitava panorama odiše mirisom i izaziva prijatan osjećaj. Pored mirisa šume pojavio se i miris bogate večere. Do pokreta trebalo je večerati, a zatim da nam se saopšti odluka i plan za napad na Petrovac. Večeru smo brzo završili, iako je bila obilna, bilo je dosta mesa od jagnjadi i ovnova. Bila je to večera za divove, iako je bila neslana. U to vrijeme soli i duvana nigdje nije bilo u selima oko Petrovca. Za vrijeme večere priđe mi čiča Rode Dronjak i reče meni i ostalima u mojoj blizini: »Dede, momci, snago naša, samo jedite, sutra će biti slani je ako donesemo so iz Petrovca«. »Može se i bez soli, dobaci neko, glavno je da je stomak pun«. »Biće sutra soli i za ovaca!« — dobaci neko.

Valjaga Kecman glode rebra od nekog debelog ovna i dobacuje nama ostalima, smijući se: «Dede, drugovi, glodite ovo ovnovsko meso večeras u Sekovcu, sutra ćemo ručati u Petrovcu«. Neki stariji ljudi mu dobacuju: »E, moj Valjaga, možda je ovo nekome posljednja večera! Treba da znaš da Petrovac nikad nije oslobođen napadom. U ratu je sve neizvjesno, a pogotovo u ovom našem«.

Kod svih nas se osjećala nervoza za vrijeme večere, zbog želje da što prije krenemo u napad.

Kada je završena večera, komandir Dušan Rokvić je naredio da svi borci naoružani puškama stanu u stroj. Pozadi nas postrojavali su se oni bez oružja. U našem odredu bila su dva voda. Jednim vodom je komandovao Nikola Rokvić, iz sela Bare, a drugim Perica Kecman, iz Drinića. Bila je tu i grupa bivših žandarma kojima je komandovao Trivun Kovačević iz Bukovače. Uveče nam je stiglo i nekoliko pušaka iz Drvara.

Podijeljene su nekim mladima flaše sa benzinom. U odredu je bilo naprednih omladinaca i skojevaca koji nisu bili odslužili vojsku, a željeli su da dobiju oružje. Komandir odreda je zahtijevao da i oni mladići koji imaju oružje — kao što je Dušan Banjac-Perinović iz Drinića i drugi — daju puške starijim ljudima koji su služili vojsku. Ovakvom stavu se suprotstavio Jovo Kecman-Šuco, koji je bio član Sreskog komiteta KPJ i domaćin — komesar našeg logora. Šuco je lijepo objašnjavao Rokviću da nekoliko omladinaca treba naoružati, jer to oni žele. Šuco je objašnjavao kako ovi omladinci lijepo čiste i podmazuju, rastavljaju, sastavljaju oružje, nišane i njime rukuju, kao da su nedavno služili vojsku. Oni oružje, kako reče Šuco, puno vole. Žele da se bore, a to je garancija da će se dobro boriti i da im oružje treba dati. Pored toga, oni će se kretati u borbi pored starih boraca i dobro je da uče od njih kako se vodi borba.

Jedna grupa boraca podržala je Šucin stav, a omladinci su bili veoma zadovoljni što se moglo ocijeniti po njihovim svijetlim očima. Međutim, jedna grupa boraca bila je za komandirov stav. Šuco je išao pored stroja i objašnjavao borcima — jednoj po jednoj grupi — da treba vješto i hrabro da se bore u Petrovcu. Naročito je insistirao na potrebi što ljepšeg odnosa prema narodu i njegovoj imovini u gradu. Govorio je da ne radimo ono što ustaše rade, nećemo ni ubijati ni pljačkati, to nije smisao naše borbe. On je navodio primjer našeg principijelnog odnosa u Drvaru i Oštrelju, gdje smo pustili kući domobrane, a ustaše kaznili. Govorio je o neophodnosti ispravnog odnosa prema mještanima raznog nacionalnog porijekla.

jekla, koji su živjeli u Petrovcu. Tvrdio je — ova naša oslobodilačka borba nije samo borba srpskog naroda, već borba svih slobodoljubivih ljudi naše zemlje. Ovakav razgovor među borcima vodili su i drugi članovi KPJ i SKOJ-a. To je bila linija Partije, pa su se lako među nama mogli prepoznati organizovani borci. Međutim, komandir odreda Rokvić, govoreći pred odredom nije skrenuo pažnju borcima na ponašanje i njihov odnos za vrijeme borbe u Petrovcu, pa se očito vidio različit stav u shvatanju između njega i druga Suce. On je morao upozoriti borce na što pravilnije postupke prema građanima. Međutim, vidjevši Sucin stav, on se brinuo kako da kontrira i parališe taj stav. Pored toga, on se odlučuje da Sucu izoluje iz odreda na taj način što ga određuje da sa jednom grupom boraca bude u zaštiti odreda prema Zdenom Dolu, odnosno selu Kapljivu. Valjda je htio da ima slobodne ruke u napadu. Jedno shvatanje je tražilo sprovođenje linije NOB i sprečavanje bratoubilačke borbe, dok je drugo shvatanje davalo slobodu borcima koji su bili puni mržnje, gnjeva i želje za osvetom. U različitim stavovima predstavnika linije KPJ i Rokvića mogli su se nazrijeti i različiti stavovi i interesi o pitanjima daljeg razvoja naše NOB. Mladići — borci koji nisu imali pušaka — dobili su ručne bombe, ili flaše sa benzinom, a neki su dobili i običan dinamit.

Iz Sekovca preko brda i Gorinčana krenuli smo prema Petrovcu. Naprijed su išli borci naoružani puškama, a pozadi oni sa kukama, motikama, sjekirama, lopatama i vilama.

Kada smo napustili naš lijepi Sekovac noć je bila topla. Miris pokošene trave djelovao je opojno i uspavljujuće, kao neko lako piće. Lagani povjetarac, koji je dolazio od Klekovače, djelovao je prijatno. Noć je bila prijatna za odmor, za prela, za uživanje, a ne za borbu i ubijanje.

Malene dvije-tri kolone našeg odreda, pored Bursaćevih kuća približavale su se gradu i počele se razvijati u streljački stroj. Dok smo se približavali gradu do nas je dopirao zadah neprijatnog mirisa mnogih ubijenih ljudi. Baš tu blizu gdje smo se razvijali u streljački stroj,

mnogo je mještana strijeljano. Zvjerski su ubijene i spaljene porodice Novakovića, Šljivara i Sobota, narod je zatvoren u kuće, postrijeljan, a zatim su kuće spaljene. Prvi put poslije ustaških pokolja oko Petrovca nalazimo se naoružani tako blizu ovog grada.

Prvi borac do mene bio je Valjaga Kecman, iz Dri- nića. U našoj desetini bili su Savan Kecman, Ilija Kecman, Milan Kecman, Jovan Lukić i drugi borci. Desetar je bio Lukica Radulović. On je prije rata radio u Petrovcu kao majstor. Osjećao se komunistom, a bio je kandidat Par- tije. Ja i Valjaga smo se dobro poznavali, a bili smo dobri drugovi. Lukica nam je govorio o daljim tokovima borbe, bio je ubijeđen da ćemo osloboditi Petrovac. Osjećao sam da bi mu teško pao naš neuspjeh. Bio je veoma radostan kada je gledao okupljene drugove, novu narodnu vojsku i ustanak kojim rukovodi Partija. Nekoliko puta je ponav- ljao da smo mi narodna vojska i da treba u gradu da se ponašamo onako kako to dolikuje borcima revolucije, ar- miji radnika i seljaka. Nama narod treba da prilazi, da nas zavoli, da osjeti da smo njegova vojska. Narod se nas ne smije plašiti. Mi ne smijemo ubijati, krasti i pljač- kati, ne smijemo raditi ono što rade ustaše — govorio je LUKICA.

Razvijeni u borbenoj liniji prišli smo ustaškim rovo- vima, a grupa žandara prišla je Zandarmerijskoj stanici. Neprijatelj se često javljao plotunima i raketama, koje su se rasipale u buketima preko naših glava.

Desetari su poravnali naš borbeni poredak i borci su uspostavili međusobne veze. Borci su uzimali zaklone. U tišini smo čekali znak za borbu. Postali smo nestrpljivi, jer dugo nismo dobili znak za napad. Naš komandir odre- da ostaje daleko iza nas, kod kuća Bursaćevih. Neki borci su legli na zemlju i nestrpljivo očekivali znak za napad, a neke je i dremež uhvatio. Vrijeme je proticalo u tišini. Približavali su se i rani jutarnji časovi.

Valjaga, nervozan i nemiran, pored mene šapuće: »Nešto nije u redu sa ovim napadom. Već smo davno mo- gli biti u gradu!« Kada upadnemo u grad, moramo biti spremni, spriječiti svaki nered. Moramo biti u stanju da sa

svakim na licu mjesta obračunamo ko bi pokušao bilo kakvu osvetu!»

Svanjivala je zora. Čula se tu i tamo pucnjava. Dobijamo naređenje da se povlačimo. Tužni smo što se povlačimo, a ne ispalismo ni jedan metak. Posebno je Valjaga bio neraspoložen. Nije mogao da se smiri. Polako smo se povlačili do groblja kod Trešnica. Tu nas je susreo Mile Kecman, iz Drvara, komandir jednog odreda, koji je trebalo da napada prema bolnici. I on je bio neraspoložen zbog neuspjeha na Petrovcu. Naredio nam je da se vratimo nazad, jer je još uvijek bilo nešto borbe oko bolnice. Mi smo ushićeno krenuh nazad, u napad, ali je dan već bio na pomolu, a i odred Mile Kecmana od bolnice počeo se povlačiti bez ikakvog uspjeha — i mi smo se povlačili. U to vrijeme ustaše su na nas otvorile paklenu vatru iz automatskog oružja. Kako je ko mogao tako se i povlačio, bez podrške i komande. Neki su se veoma teško povlačili, pale su i prve žrtve, bilo je ranjenih boraca.

Na nekim pravcima mitraljeska vatra bila je gusta, gotovo paklena. Valjaga nije htio da se odmah povlačimo, zadržao je i grupu boraca oko sebe. Kada su bili primorani na povlačenje, poginuo je Milan Kecman iz Bukovače, a Valjaga je uzeo njegovu pušku da ne bi pala u ruke neprijatelja. Istog momenta je teško ranjen Rade Lazarević. I njemu su drugovi pomagali, ali je bio teško ranjen pa je brzo umro. Jovana Lukića su zaobišle ustaše, pa se sa dvojicom drugova teško izvukao. Povlačeći se od Žandarmerijske stanice, praćeni jakom mitraljeskom vatom, u grupi žandara našeg odreda ranjeni su Jovo i Drago Banjac iz Drinića. Oni su se pod vrlo teškim uslovima izvukli ispred neprijateljske vatre. To su bili vješti i hrabri borci, a bili su izvanredno dobri drugovi. Da se izvuku iz borbe pomogli su im Vlado Bajić, Periša Kovačević i drugi. Upućeni su u Drvar, u bolnicu, gdje su ležali 30 dana. Prilikom ulaska Talijana u Drvar uspjeli su da se povuku.

Omladinac Branko Kovačević povlačio se od kuća Bursaćevih ka Cetinoj kući. On se odvojio od svojih drugova Tanasije Lukića, Dragoljuba Kecmana i Miće Trkulje, pa je pošao pravo preko Cetine ograde. Bio je bez

oružja. Trčao je preko brisanog prostora, preko terena koji je bio nagnut prema Petrovcu. Bio je daleko od ustaških mitraljeza oko 400 metara. Trčao je bez zastoja, a pratili su ga snopovi zrna iz ustaških mitraljeza. Zrna su padala iznad njega i ispod, dizala grumenje zemlje, a ustaše su za njim sipale vatru, psovale i vikale, izivljavajući se nad golorukim omladincem.

Bilo mi je to strašno teško gledati. To je gledalo sa mnom puno boraca, koji su se povlačili. Za mene je to bio poseban užas. Bio mi je to rođeni brat. Gledao sam ga u kakvoj se nevolji nalazi, a nisam mu mogao pomoći. Nisam smio da ga dozivam. Desilo se pravo čudo da nije stradao, a nije bio ni ranjen. Ovaj primjer za nas je bio ohrabrujući, pokazao nam je da mnogi ispaljeni meci ne pogađaju i ne ubijaju. Vratili smo se u naš logor, a mnogi su obišli prije toga svoje zbjegove i porodice u zbjegu.

suro

ANECDOTE — ANECDOTE

Stiže Pero Kolundžija sa terena pred svoju kuću i susrete majku na domaku kuće. Kad ga majka ugleda, ona mu reče: »Pero, eno kući te čeka jedan drug«.
»Koji drug«? — upita je Pero.
»Ama, znaš, onaj što češće dođe kod nas«.
»Pa kako mu, majko, ne znaš ime? Ti valjda znaš moje drugove«.
»To je onaj drug što na stolici kunja, a neće da legne spavati«.
»Ama, majko, da nije Suco«? — opet će Pero.
»E, bogme to nije Suco, već Šuto! Evo od jutros sjedi i kunja na stolici i stalno šuti«.

DANILO DAMJANOVić - DANIC

PAD KULEN-VAKUFA

Poslije pobjede ustanika 19. avgusta 1941. godine na položajima donjolapačkog kotara i posebno Pištalskoj dragi, Stab Bataljona gerilskih odreda za Liku zadržava većinu svojih snaga u blokadi oko Kulen-Vakufa, dok je manjim snagama na Drenovači branio pravac Lapac — Bihać. Time su ustanici prešli u neku vrstu pozicione borbe, iščekivanja i iscrpljivanja neprijatelja. Borcima je ubrzo takvo stanje počelo prelaziti u dosadu jer su bili navikli na pokretljivost. Zato su pojedinci u smjenama odlazili svojim kućama pa su se tako ustaničke jedinice osipale. Tu situaciju su koristili i neprijateljski elementi u pozadini pa su borce na odmoru pokušavali vrbovati za neprijateljsku aktivnost.

Sagledavši štetnost postojećeg stanja, Stab Bataljona gerilskih odreda za Liku donio je odluku za pripremu i napad na Kulen-Vakuf.

Prije početka napada na Kulen-Vakuf trebalo je prekinuti komunikaciju između Kulen-Vakufa i Bihaća, radi čega je izdvojen iz blokade Kulen-Vakufa dio ličkih odreda. Sa tim izdvojenim ustaničkim snagama komandant Stojan Matić prebacio se 2. septembra 1941. godine kod sela Strpci preko Une u selo Bosanski Doljani i 4. septembra napao ustašku posadu u selu Čukovi. Prva ustaška odbrambena linija oko sela bila je brzo savladana, ali su se ustaše povukli u zaklone i kuće ranije pripremljene za moguću odbranu i počeli pružati žilav otpor, odakle ih ustanici istjeruju. Ustaše bježe u Kulen-Vakuf pretrpjevši manje gubitke. Braneći se u bjegu prema Vakufu,

pokušali su se zaustaviti kod sela Orašac i sela Klis, ali bez uspjeha.

Tako je Kulen-Vakuf bio odsječen od Bihaća i našao se u punom okruženju od ustaničkih snaga. Ustanici su pod komandom Stojana Matića sve više stezali obruč oko Kulen-Vakufa, i tako se primicao trenutak napada.

Prema rasporedu za napad na Kulen-Vakuf, borci Bataljona »Sloboda«, koji su uništili neprijateljski logor u Vrtočama, dobili su zadatak da napadaju od Vrtoča i Prkosa. Ustanici na lijevoj obali Une trebalo je da se primaknu što bliže rijeci i na dati znak prebace se preko rijeke. U to vrijeme u Kulen-Vakufu nalazio se i priličan broj izbjeglica iz okolnih sela.

Komandant ustaškog garnizona, zloglasni bojnič Vladimir Veber (kojeg su kasnije, 3. oktobra ubili borci južnog odreda »Čapajev«), odlučio je da se iz blokade probije preko Prkosa, Lipe i Ripča u Bihać. Tu svoju odluku Veber pokušava ostvariti noću 5/6. septembra 1941. godine. Bojnič Veber raspolagao je u Kulen-Vakufu jednim bataljonom ustaša i domobrana te prilično brojnom tzv. »muslimanskom milicijom«, regrutovanom seljacima iz Čukova, Orašca i Klisa. Da bi zavarao pravu namjeru, Veber je uoči 6. septembra izvršio dosta snažan napad na naš bataljon »Sloboda«, pa se razvila prilično žestoka borba. Istovremeno, lički ustanici brzo su se i uspješno prebacili preko Une i u naletu ovladali tvrđavom Ostrvice i potom upali u varoš.

Kada je glavnina ustaških snaga razbijena na Dulibi, muslimanski živailj iz Kulen-Vakufa, Klisa, Orašca i Čukova, počeo je bježati s ustašama jer se bojao odmazde zbog ustaških zločina nad srpskim narodom. U pomoć ustašama u Kulen-Vakufu krenuo je iz Bihaća bataljon ustaša i napao ustanike na Drenovači. Taj napad ustaša djelomično je i uspio, pa su se ustanici morali povući na novi položaj kod Nebljusa i Pirovišta.

Poslije ulaska boraca Lapačkog bataljona i Bataljona »Sloboda« u Kulen-Vakuf, komesar Bataljona »Sloboda« Đoko Jovanić organizovao je komandu mjesta. Za održavanje reda i mira u varoši odredio je osam boraca Ličana i osam Krajišnika. Zadatak komande mjesta, sa šesnaest

naoružanih boraca, bio je da ne dozvoli uznemiravanje mirnog stanovništva, da spriječi ulazak u varoš stanovnika iz okolnih sela i da zabrani pljačku u varoši.

Dok se toga dana vodila borba s neprijateljem oko Dulibe, uveče se vratio u Kulen-Vakuf Pero Đilas s grupom svojih boraca. I dok se na Dulibi još lila krv naših boraca, on je na silu otvorio neke kafane i dozvolio svojim borcima da piju. Komanda mjesta mu se nije mogla oduprijeti. I dok je Đilas tako sa svojom družinom pijančevao, u varoš su nahrlili neki okolni seljaci i počeli pljačkati. Đilas je u toku noći počeo da masakrira stanovnike; naredio je da se znatan broj stanovnika strelja. Ujutro 7. septembra zapalio je Kulen-Vakuf. Preostalo stanovništvo iz Kulen-Vakufa, prebačeno je u Donji Lapac i Bjelaj, gdje je zaštićeno, a Đilas je jednu grupu Muslimana poveo u Martin Brod radi fizičkog uništenja.

Tome Đilatsovom nedjelu usprotivio se u Martin Brodu ustanički komandant toga mjesta Jovo Reljić, ali je Đilas i njemu zaprijetio oružjem. I neki srpski seljaci iz okolnih sela pokušali su spašavati svoje prijatelje i poznanike Muslimane iz Kulen-Vakufa. Tako se i porodica Mehmeda Šehovića sklonila kod jednog seljaka u selu Bujanj. Iz ruku družine Pere Đilasa spašeni su i komunisti Bibanović, Kulenović i još jedan drug koji su kasnije kao partijski radnici radili u zapadnoj Lici.

Jovo Polovina iz Bobrosela spasio je porodicu svoga kuma Mehmeda Mušete iz Kulen-Vakufa (majku, ženu i troje djece). On ih je doveo svojoj kući i dvije nedjelje čuvao i branio da ih iz odmazde ne pobiju ljudi kojima su ustaše pobili porodice. Kad više nije mogao biti siguran ni za svoj ni za njihov život, odvezao ih je kolima do ustaničkih položaja na Drenovači i krišom uputio u Bihać. (Danas su u životu svi, osim majke Mehmeda Mušete.)

U borbama u Kulen-Vakufu i oko njega protivnik je pretrpio velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Među ustanicima poginulo je 5 i teže ranjeno 6 boraca. Teško je bio ranjen i komandant Bataljona »Sloboda« Maćuka Pilipović, pa je sam sebi bombom dokrajčio život da ne bi pao ustašama u ruke.

Kako nije dobio izvještaj o borbama oko Kulen-Vakufa, a obaviješten o masakru stanovništva i paljenju Kulen-Vakufa, Štab Brigade iz Drvara zatražio je od Štaba Ličkog bataljona, putem dopisa od 14. septembra 1941. godine, da dostavi iscrpan izvještaj o slijedećem:

— o stanju gerilskih odreda, brojnom stanju i naoružanju;

— kako je upoznat narod sa zaključcima savjetovanja u Drvaru;

— kako je i zašto došlo do ubijanja nedužnog stanovništva, pljačke i paljenja Kulen-Vakufa.

Štabu Ličkog bataljona naređeno je da poslije borbe kod Kulen-Vakufa prebaci sve svoje snage na front prema Bihaću.

U izvještaju Štaba Ličkog bataljona Štabu Brigade u Drvaru rečeno je:

»Što se tiče pada Kulen-Vakufa, može se reći da je bio određen napad na sela Čukove i Orašac, ali ne istovremeno i na sam grad. Čukovi su dali tako ogorčen otpor da je bilo nemoguće zauzeti ma koju kuću dok se ne zapali. Orašac je zauzet lakše i naši borci iz okolnih sela nisu palili Orašac. Međutim, iza boraca naišli su neborci iz okolnih sela i zapalili mjesto. Kada su pala sela i stiješnjen obruč oko grada, naređeno je da se grad ne napada, nego da se s obzirom na broj stanovništva u njemu opkoli i prinudi na predaju.

Međutim, još iste noći poslije pada okolnih sela komandant mjesta Veber naredio je evakuaciju (proboj) i povlačenje stanovništva u isto vrijeme sa povlačenjem vojske (domobrana). Naše jedinice su primijetile to povlačenje i napale neprijatelja u povlačenju. Uoči povlačenja štab je bio obaviješten da seljaci sa Demirova Brda žele pregovore. Umjesto najavljenih pregovora, sutradan je osvanulo povlačenje koje se pretvorilo u borbu. Napadom na okolna sela rukovodio je Stojan Matić, komandant bataljona. Napad na neprijatelja koji se povlačio imao je izvršiti bataljon »Sloboda« pod komandom Maćuke Pi-

lipovića. Poslije Maćukine pogibije u njegovom je bataljonu nastupio pravi haos kojeg neprijatelj pokušava iskoristiti kako bi pobjegao. Međutim, Matić je stigao s ličkim odredima, te zajedno sa odredima koji su produžili borbu, odred Branka Rađenovića i Nikole Karanovića, presreo je neprijatelja na Dulibi gdje su nakon velike borbe razbijene neprijateljske snage. Zarobljen je i veći broj stanovništva, među kojima je bilo i poznatih ustaša iz K. Vakufa. Stanovništvo je vraćeno za K. Vakuf i prema Matićevom naređenju trebalo biti upućeno u pravcu Bihaća. Ali, po dolasku u K. Vakuf, Matić je primio izvještaj da je neprijatelj provalio na Drenovači i napreduje u pravcu Donjeg Lapca. Matić se odmah uputio u pravcu Lapca gdje je prije toga predao zarobljenike straži u K. Vakufu.

Politički sekretar (komesar) ovoga štaba (Gojko Polovina) po izvještaju o padu K. Vakufa odmah je tamo pošao. Pri dolasku u K. Vakuf našao je varoš potpuno cijelu i uredno zaposjednutu. Straža je bila postavljena od 8 Bosanaca i 8 Ličana. Odmah sam primio izvještaj od komandira straže Pere Đilasa da se vode borbe na Dulibi i da je neprijatelj uspio da nam jedinice opkoli, te da opkoljeni traže pomoć. Odmah je naređena koncentracija snaga za pomoć i izdato naređenje straži da zabrani svaki pristup K. Vakufu. To je bilo oko 7 sati popodne. U to je stigao izvještaj sa Dulibe da neprijatelj bježi dalje bez otpora. Baš toga momenta stigli su i kuriri iz Like i sa Drenovače, izvještavajući da je neprijatelj prodro na Drenovači i da tamošnji odredi traže pomoć. Ovaj izvještaj je bio tačan i politički sekretar ovoga štaba je morao da krene sa ljudstvom u Lapac, naredivši straži da zabrani svaki pristup u grad dok komisija ne stigne da utvrdi šta ima plijena u mjestu.

Pošto je napad na Drenovači odbijen, politički sekretar se ponovo uputio u K. Vakuf. Međutim, Oko 8 sati ujutro, kada je tamo stigao našao je varoš

u plamenu. Svaka intervencija bila je uzaludna. Pored straže u samom mjestu sa ličke strane bile su postavljene zasjede radi obezbjeđenja od provale neprijatelja iz Bos. Petrovca preko Vakufa. Ove zasjede imale su naređenje da zabrane svaki pristup noću u K. Vakuf s ličke strane. Taj zadatak je izvršen do dana, ali preko noći straže su se napile i pustile pljačkaše, pa sigurno pljačkali i sami stražari. Kada su primijetili da se razvlači plijen, borci s ličke strane popustili su da se može ući u grad koji je u to vrijeme već bio zapaljen. U međuvremenu pijani vojnici najprije su tražili ustaše među zarobljenicima. U samom gradu nađeni su tragovi da je ubijeno nekoliko stotina Srba. To je još više raspalilo masu svijeta koja je u onom bijesu napravila užasan kaos u kojem je bilo i mnogo nevinih žrtava. Odrasli zarobljenici odvedeni su u Martin Brod pod komandom Pere Đilasa. Pijani i razjareni ljudi postulali su s njima na divljački način. Neki od zarobljenika uspjeli su da pobjegnu, dok su ostali stradali. Na pitanje sekretara ovog štaba, ko je komandovao sa stražom koja je bila u Martin Brodu, Pero Đelas je odgovorio da on to ne zna...

Poslije pada K. Vakufa nastalo je pregrupiranje snaga i koncentracija u pravcu Bihaća. Ljudstvo je bilo i suviše zamoreno, prevozna sredstva slaba, put suviše velik i prirodno je da je to sve izazvalo teškoće.«

Iz ovog izvještaja vidljivo je neodgovorno ponašanje nekih ustaničkih starješina i velike posljedice koje su uslijedile zbog toga što na vrijeme nije izvršena reorganizacija ustaničkih jedinica, kako je to bilo naređeno od strane štaba brigade iz Drvara. Paljenje, pljačka i ubijanje nedužnog stanovništva u Kulen-Vakufu jedna je od najvećih grešaka ustanika na tom području. To je ujedno bila i posljedica slabog političkog rukovođenja narodom i borcima. Pročetnički elementi Radenović Stevo, Boško Rašeta i Jovo Keča pokazali su pravo lice potičući izvještaj o broju ustanika na odmazdu. Kasnije se pokazalo da su

oni i neposredno učestvovali u ubistvima nedužnih ljudi, zbog čega su u toku zime pobjegli u četnike jer bi zbog zločina odgovarali pred narodnim sudom.

Međutim, Stab brigade gerilskih odreda za Bosnu i Liku uputio je strogi ukor Štabu Ličkog bataljona, zbog događaja u Kulen-Vakuf u, što je vidljivo i iz pisma od 18. septembra 1941. godine:

»Primili smo Vaš izvještaj od 15. ov. mj. o događaju u Kulen-Vakuf u koji nas ne zadovoljava. U izvještaju se nastoji prikriti pravo stanje stvari. Već ne znamo ni po koji put čujemo istu stvar. Bosanci okrivljuju Ličane, a Ličani Bosance, a u stvari radi se o pljački i nasilju koje su vršili i jedni i drugi. Staviše, sigurno je utvrđeno da su pojedini odredi iz Like prigrabili svu municiju i drugi materijal tako da danas i oni odredi koji su se borili oko Kulen-Vakufa i koji su mogli biti snabdjeveni sa municijom — iste nemaju, već je traže od štaba brigade. Q tome nije potrebno više da govorimo, doli da još jednom naglasimo kako neodlučno rukovodstvo u ovakvim momentima nije u stanju da spriječi ovakve stvari, ako ne potpuno, a ono koliko toliko. Ubuduće trebat će sve učiniti da se nešto slično ne bi ponovilo.«

S A D R Ž A J

Predgovor uredništva..... 5

Josip Broz Tito: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti
NOB (fragment)..... 11

Ilija Došen: Osnivanje prvih organizacija KPJ u Bosansko-
petrovačkom srezu.....12

Boško Kapelan: Uloga studentske omladine u prosvječi-
vanju naroda..... 17

Milanko Pećanac: U Sipadovoj koloniji (kazivanja i svjedo-
čanstva 1937—1941).....20

Jovo Kecman Šuco: Štrajk radnika u manipulaciji »Kozila...57

Miloš Kecman — Vojsko: Ilegalni rad na području Bosan-
skog Petrovca u periodu 1936—1940. ...60

Ljubiša Čurguz: Težak je bio život šumskih radnika ...74

Ostoja Jeličić — Čoja: Radnički pokret na području Bos.
Petrovca i okoline..... 82

Mile Špegar: Štrajk radnika u »Šipadu« 1937.....125

Sofija Vekić: Rad komunista u Petrovcu u **predratnom**
riodu.....141

Miloš Kecman — Vojsko: Formiranje prve partijske orga-
nizacije u Bosanskom Petrovcu.....148

Ilija Došen: Sjećanja na deine priprema ustanka u Srezu bo-
sansko-petrovačkom..... 160

Vukosav Filipović: Selo Bušević u danima otpora...171

Vlado Prošić: *Godine i ljudi*..... 177

Maniša Rudić: Počeo sam kao očevo kurir189

Mirko Balaban: Omladinski pokret sela Bukovača...191

Miloš Kecman — Vojsko: Politički rad i borbeni put
u predvečerje rata.....197

Boško Mrđa: *Djed Aćim*..... 250

Nikola Vulin: Ljudi Revolucije.....252

Mirko Lukač: Oštre lj od 1938. do kraja 1941. godine.....257

Vojo Milanović: Kako sam doživio kapitulaciju....277

<i>Hasan Mujagić: Ljudi Bosanskog Petrovca pred rat i u da-</i> <i>nima ustanka.....</i>	284
<i>Milorad Đilas: Prvi nagovještaji teških dana.....</i>	293
<i>Bosa Mirković — Morača: Umjesto radosti — suze . . .</i>	296
<i>Mujo Ibrahimpašić: Mrak i svitanje.....</i>	304
<i>Branko Karanović: Predvečerje ustanka.....</i>	310
<i>Pero Kolundžija: Jedno viđenje ratnih događaja</i>	314
<i>Idris Bahtijaragić: Napredne zanatlije iu danima neizvjesnoisti</i>	321
<i>Vojo Milanović: Prva nasilja ustaške vlasti u Petrovcu .</i>	325
<i>Nikica Novaković: Pripreme ustanka iu Krnjeuši</i>	330
<i>Boško Stojanović: Smoljanci i okupacija.....</i>	336
<i>Ilija Radulović: Skamenjene suze</i>	344
<i>Jovanka Rudić: Na prekopanoj cesti.....</i>	349
<i>Jovo Medić: Sjećanje na ustanak.....</i>	356
<i>Jovo Pavić: Kolunički ustanički odred 1941. godine .</i>	373
<i>Vlado Bajić: Sjećanje na ustanak.....</i>	386
<i>Ljubomir Novaković: Moram majko da idem.....</i>	409
<i>Rajko Čajkanović: Moji doživljaji u ljeto 1941.....</i>	412
<i>Nikola Pećanac: Drvarska puška.....</i>	424
<i>Dorđe Babić — Đokina: Sa redenicama kroz badžu .</i>	439
<i>Svetko Mandić: Posljednji sastanak za pripreme ustanka .</i>	443
<i>Sofija Vekić: Petrovac u krvi.....</i>	448
<i>Dušan Vukobrat: Zločin i kazna.....</i>	458
<i>Lazo Radošević: Vrtoče u ustanku.....</i>	462
<i>Ilija Radulović: Blistavi put pod zvijezdama.....</i>	480
<i>Čedo Bursać: Očeva glava</i>	513
<i>Nikola Bajić: Bara 1941. godine.....</i>	516
<i>Dušan Grbić: Strijeljanja u Donjem Bravsku 29. 7. 1941. go-</i> <i>dine</i>	520
<i>Marinko Banjac: Pali su u prvim ustaničkim okršajima .</i>	527
<i>Dušan Mirković: Nešto smo predviđali.....</i>	533
<i>Simo Tadić: Nekoliko dana u Medenopoljskom odredu .</i>	535
<i>Nikica Pilipović: Vrtočani u danima ustanka, požara i otpora</i>	540
<i>Pero Pilipović: Borba Cvjetoičana na Petrovačkom području</i>	585
<i>Boško Mrda: Crni dim u daljini.....</i>	603
<i>Vid Zorić: Druga diverzija.....</i>	608
<i>Drago Đukić: Ustanak.....</i>	613
<i>Mirko Kecman: Ljudi u plamenu.....</i>	627
<i>Milanko Kesić: Prvo vatreno krštenje ustanika iz Medenog</i> <i>Polja.....</i>	635
<i>Dušan Kecman: Borba na Oštrelju 1941. godine</i>	637

<i>Vukosav Pilipović: Priča o Nikoli.....</i>	640
<i>Draao Đukić: Prve akcije Medenopoljske i Bjelajske omla-</i>	
<i>dine</i>	⁶⁴³
<i>Petar Radošević: Teror ustaša u Vrtoču.....</i>	647
<i>Sretko Mirković: Dan koji se pamti.....</i>	650
<i>Đuran Kovačević: Gorka zora neuspjelog napada</i>	... 657
<i>Danilo Damjanović — Danić: Pad Kiulen-Vakufa</i>	664
<i>Vlado Kecman: Anegdote (anegdote u knjigama od 1</i>	^{7sa-}
<i>kupio i napisao Vlado Kecman)</i>	

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNIK SJECANJA

K N J I G A P R V A

Izdavač :

Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac

Za izdavača:

Vojo Banjac, Stevo Daljević i Mića Smiljanić

Stampa :

NIP »Oslobođenje«, Sarajevo

Za štampariju:

Rasim Husić

Štampanje završeno maja, 1974.